بیر نئچه سؤز

آللی ایلدن آرتیقدیر کی، عالی مکتبلریمیزین فیلوٚلووگییا فاکولته‌لرینده «شیفاهی خالق ادبیاتی»، «آذربایجان ادبیات تاریخی» فنّ‌ینین باشلانغیج کوُرسو (کرسی) کیمی تدریس ائدیلیر.

شیفاهی ادبیاتین موستقیل فن کیمی اؤیرنیلمه‌یه باشلاندیغی وقتدن کئچن مودّت عرضینده کوُرسون موحاریضه ساعاتلاری خئیلی آرتمیش، خالقیمیزین مین ایللیک تاریخینی احاطه ائدن خالق ادبیاتینین یارانما دؤورو و اینکیشاف خوصوصیتلری، ژانرلاری (نوعلاری. ک)، دونیا خالقلارینین یاراتدیغی زنگین شیفاهی یارادیجیلیق خزینه‌سینده توُتدوغو موقع علمی ـ نظری ادبیاتدا بوُ و دیگر شکیلده شرح اوٚلونموشدور. شوبهه‌سیز کی، فوُلکوٚرشناس‌لیقدا هله دقیقله‌شدیریلمه‌میش مسأله‌لر، تدقیق ائدیلمه‌میش مشکل‌لر چوٚخدور. آذربایجان شیفاهی پوٚئزیاسینین یارانما و اینکیشاف مرحله‌لرینی اؤیرنمک، تورک دیللی خالقلارین شیفاهی یارادیجیلیغیندا خالقیمیزین شیفاهی پوٚئزییاسینین یئرینی موعین‌لشدیرمک، آذربایجان اساطیرینین فوٚلکلوٚروموزون اینکیشافداکی روٚلونو آشکارلاماق و عوومیتله، آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین تاریخینی سیستم‌لی شکیلده اؤیرنمک فوٚلکلوٚرشناسی‌لیغیمیز قارشیسیندا اؤز حل‌لینی گؤزله‌ین واجیب مسأله‌لرده‌ندیر.

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین نوعلاری اوزره سیستم‌لی شکیلده اؤیرنیلمه‌سینه، اساساً، 30ـ نجو ایللردن عالی مکتب‌لریمیزده موعین برنامه طلب سطحینده ایلک موحاریضه‌لرین یاراندیغی واختدان باشلانمیشدیر. معلوم اوٚلدوغو کیمی، خالقیمیزین زنگین فولکلور تاریخیندن بحث ائدن موحاریضه متن‌لرینین یارانماسی کیمی چتین و شرفلی ایشین ایلک تشبوث‌کارلاری آ. شایق، اَ. حاق‌وئردی‌یئف، ی.و. چمن زمینلی، حمید آراسلی، م.ح. طهماسب و ب. اوٚلموشدور.

موحاریبه‌دن سوٚنراکی ایللرده ح. آراسلی و م.ح. طهماسبین آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین موخلیف ژانرلاری باره‌ده یازدیغی اثرلریندن فوٚللکور تاریخیمیزین اؤیرنیلمه‌سینده گئنیش ایستیفاده ائدیلمیشدیر. ح. آراسلی‌نین «XVII – XVIII عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی»، «عاشیق یارادیجیلیغی» موٚنوٚقرافییالاری

(Monoqrafiya)، «کیتابی ـ دده قورقود»، «کوْر اوْغلو» داستانلاری حاقّیندا سیلسیله مقاله‌لری، م.ح. طهماسبین فوْلکلوْرروموزون نظری مسأله‌لریندن بحث ائدن بیر چوْخ مقاله‌سی، اوْرتا عصر داستان یارادیجیلیغینا حصر ائدیلمیش ایری حجملی تدقیقات اثری تدریس ایشینه یاخشی کؤمک ائتمیشدیر.

سوْنراکی ایللرده فوْلکلوْرشناس‌لیغیمیزین اینکیشافی ایله باغلی مئیدانا گلن آیری ـ آیری تدقیقات اثرلری عالی مکتب‌لریمیزده بیر سیرا مئتوْدیک گؤستریشلرین و وسایطلرین یارانماسینا سبب اوْلموشدور.

شیفاهی خالق ادبیاتیندان آذربایجان رئسپوبلیکاسی خالق تحصیلی ناظیرلییی طرفیندن تصدیق ائدیلمیش ایلک درس وسایطی ایییرمی ایل بوُندان اول ای. بابایئف و پ. افندی‌یئف طرفیندن یازیلمیشدیر. پروْفئسوْر م.ح. طهماسبین عوموِمی رئداکتاسی آلتیندا چاپدان چیخمیش « آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی» آدلی بو درس وسایط‌ینده شیفاهی پوْئزییانین مئیدانا گلمه‌سی، آیری ـ آیری ژانرلارین یارانما و اینکیشاف مسأله‌لری و س. اؤز عکسینی تاپمیشدیر. عالی مکتب‌لریمیزده خالق ادبیاتی درس‌لییینه اوْلان احتیاج‌دان بحث ائدرکن م.ح. طهماسب یازیر: «اوزون ایللردن بری، خوصوصیله عالی مکتب‌لریمیزده موستقیل بیر فنّ کیمی تدریس اوْلونماسینا باخمایاراق، یازیلی ادبیاتیمیزین اساسینی تشکیل ائدن، اوْندان قاباق یارانیب اوْتونلا قارشی‌لیقلی تأثیر و ایستیفاده شرایط‌ینده زمانه‌میزه قدر یاشاییب گلن، بوُ گون ده یئنی ـ یئنی اثرلر حسابینا زنگین‌لشمک‌ده داوام ائدن بو ساحه حاقّیندا نه درس‌لیک، نه ده سانبال‌لی بیر درس وسایطی یارانمامیشدیر. بیر نئچه ایللیک گرگین‌آمه‌یین نتیجه‌سی اوْلان بو وسایط بو ساحه‌ده‌کی ایلک تشبّوثون محصولو، ایلک قلم تجروبه‌سیدیر».

بوُندان سوْنراکی ایللر عرضینده قیرخ ایله یاخین خالق ادبیاتیمیزین تدقیقی و تدریسی ایله آردیجیل مشغول اوْلان پروْفئسور پاشا آفندی‌یئف همین فنّ اوزره بیر سیرا مئتوْدیک گؤستریشلر، برنامه‌لر حاضیرلاماقلا یاناشی، یئنی درس‌لیک اوزرینده ده چالیشدی. نهایت اوْ، خالق ادبیاتیمیزین اینکیشاف مرحله‌لرینی عالی مکتب برنامه اوزره تام شکیل‌ده عکس ائتدیرن ایلک درس‌لییینی 1981ـ نجی ایلده چاپ ائتدیردی.

کیتاب اوچ بؤلمه‌دن عیبارت ایدی. بیرینجی بؤلمه‌ده خالق ادبیاتینین موضوع‌سو و پرئدمئتی (predmet)، باشلیجا خوصوصیت‌لری، مارکسیزم کلاسیک‌لرینین شیفاهی خالق ادبیاتی حاقّیندا کی مولاحیظه‌لری و فوْلکلوْرشوناسلیق علمینین نظری مسأله‌لری باره‌ده ییغجام معلومات وئریلیردی. ایکینجی بؤلمه‌ده شیفاهی ادبیاتیمیزین زنگین و رنگارنگ ژانرلارینین اینکیشاف تاریخی گئنیش تحلیل ائدیلیردی.

اَمک نغمه‌لریندن باشلامیش لای‌لا، اوْخشاما، آغی، بایاتی، روایت، لطیفه، قاراوه‌للی، افسانه، ناغیل و داستانلاریمیزین باشلیجا سپئسیفیک (Spesifik) خوصوصیتلری شرح اوْلونموشدو. بو درس‌لیکده اوُشاق فوْلکلوْرو نوُمونه‌لرینه و خالق ماهنی‌لارینا دا خوصوصی باشلیق آیریلمیشدی. مؤلیف هر بحثین شرحینده علمی ـ مئتوْدیک توصیه‌لرله یاناشی، فوْلکلوْرشوناسلیق علمینین سوْن نائلیت‌لرینه اساس‌لانیردی.

درس‌لییین اوچونجو بؤلمه‌سی سوْوئت دؤورو آذربایجان فوْلکلوْرونا حصر ائدیلمیشدیر. بوُرادا سوْوئت دؤورونده خالق ادبیاتینین یارانماسی و اینکیشاف خوصوصیتلری ییغجام شکیلده خولاصه اوْلموشدور. سوْوئت دؤورو آذربایجان فوْلکلوْرونون اینکیشافی، یارانان ژانرلارین سپئسیفیک جهتلری برنامه حجمینده تحلیل ائدیلمیشدی.

درس‌لییین بیرینجی نشریندن کئچن اوْن ایل مودّتینده پروفئسور پ. افندی‌یئف اوْنو یئنیدن ایشله‌ییب تکمیل‌لشدیرمیشدیر. بو ایللرده فوْلکلوْروموزون توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده آپاریلان ایشلر نظره آلینمیشدیر. خالقین اَمک فعالیتی، اعتقادلاری ایله باغلی یارانان آرخایک ژانرلارا و میفولوگییایا خوصوصی فصیل‌لر حصر ائدیلمیشدیر. «کیتابی ـ دده قورقود»، «کوراوْغلو» کیمی دونیا اهمیتلی داستانلارین طبیعی کی، بو ایللرده ترجومه، نشر، تدقیق جغرافییاسی گئنیش‌لنمیشدیر، عاشیق پوئزییاسینین اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده بؤیوک ایشلر گؤرولموشدور. بوتون بوُنلار درس‌لیکده فوْلکلوْرشوناسلیغیمیزین سوْن نائلیتلری زمینین‌ده سیستم‌لشدیریلمیشدیر. مؤلیف جنوبی آذربایجان‌دا دا بوُ ساحه‌ده گؤرولن ایشلره نظر سالمیش، جاواد هئیت‌ین، سلام‌الله جاویدین آراشدیرمالاریندان دا فایدالانمیشدیر.

درس‌لیک‌ده هر بیر بحثین سونوندا اساس متن‌لرین و تدقیقات‌لارین سیاهیسی وئریلمیشدیر، همین ادبیات سیاهیسی طلبه‌لرین موستقیل صورتده آذربایجان فولکلورو کورسونو اؤیرنمه‌سینه، سئمینار مشغله‌لرینه حاضیرلانماسینا، هم ده کورس و دیپلم ایشلرینین یازیلماسینا کمک گؤسترەجکدیر.

درس‌لیک‌ده فولکلور راحاتلایغا کئچیریلمه‌سینین علمی ـ مئتودیک ایضاحی وئریلمیش، هابئله فولکلورون توپلانما، یازییا آلینما و آرشیوده ساخلانما اوصول‌لاری گئنیش شکیلده شرح ائدیلمیشدیر.

درس‌لیک‌ده ایستناد ائدیلن و آدی چکیلن منبع‌لردن گتیریلن سیتاتلار اوچون موعین ایختصارلار وئریلمیش، بیبلیوقرافییادا (Biblioqrafiya) بونلارین نؤمره‌سی گؤستریلمیشدیر. سیتات وئریلنده منبع عوضینه معترضه‌ده همین نؤمره، جیلد (حیصه‌سی، یاخود بوراخیلیش نؤمره‌سی) و صحیفه گؤستریلیر، مثلاً [391، 3 (ب)، ج 2].

درس‌لیک معاصیر مئتودیک طلبه‌لر اساسیندا حاضیرلانمیشدیر. اوندان عالی مکتب‌لریمیزده خالق ادبییاتیندان درس دئین معلیم‌لر. همین فن اوزره ایختیصاص‌لاشان آسپیرانت (Aspirant)، اورتا ایختیصاص مکتب‌لرینده چالیشان متخصص‌لرده ایستیفاده ائده بیلرلر.

پروفئسور آزاد نبی‌یئف،

گیریش

شیفاهی خالق ادبیاتی حاقّیندا معلومات

شیفاهی ادبیات عصرلر بوْیو خالقین کوْللئکتیو اَمه‌یینین محصولو زنگین بدیعی صنعت اینجه‌لری خزینه‌سیدیر. آذربایجان خالقینین موختلیف زامانلاردا یاراتدیغی ناغیل‌لار، افسانه‌لر، داستانلار، تاریخی، اینقیلابی و لیریک نغمه‌لر، بایاتی‌لار، آتالار سؤزو و مثل‌لر. تاپماجالار و لطیفه‌لر، عاشیق پوئزییاسی نسیلدن ـ نسیله، عصردن ـ عصره کئچرک زمانه‌میزه قدر گلیب چاتمیشدیر. همین نوُمونه‌لره موختلیف دؤوره‌لرده موختلیف آدلار وئریلمیشدیر: «ائل ادبیاتی»، «خالق ادبیاتی»، «ائل سؤزلری»، «آغیز ادبیاتی»، «شیفاهی خالق ادبیاتی»، «فوْلکلوْر» و س. علمی ادبیات‌دا تئز ـ تئز ایشله‌نن «فوْلکلوْر» سؤزو اینگلیس سؤزودور. فوْلک (Folk) ـ خالق، لوْر (Lore) ایسه بیلیک، حیکمت معناسینداییر. حرفی معنادا خالق حیکمتی دئمکدیر. ایلک دفعه اوْنو 1846ـ نجی ایلده اینگلیس تاریخچی ـ آرخئوْلوْقوُ ویلیامس توْمس ایشله‌تمیشدیر. سوْنرا بو سؤز بین‌الخالق تئرمین کیمی بوتون دونیادا ایشله‌نمه‌یه باشلامیشدیر.

فوْلکلوْرون اؤزونه مخصوص بیر صنعت اوْلماسی باخیمیندان سوْن زامانلار «فوْلکلوْر» تئرمینی موختلیف اؤلکه‌لرده موختلیف مضمون داشییر. بو معنادا فوْلکلوْرشوناسلیغین پرئدمئنتی (Predment)ده موختلیف شکیل‌ده باشا دوشولور. بیر سیرا کاپیتالیست اؤلکه‌لرینده فوْلکلوْرشوناسلیق شیفاهی خالق ادبیاتینین یالنیز پوئتیک دئییل، عینی زاماندا موسیقی، خوْر (کور)، تئاتر و س. ساحه‌لرینی ده اؤیرنیر. بیزیم اؤلکه‌ده فوْلکلوْرشوناسلیق یالنیز خالقین پووئتیک یارادیجیلیغینی اؤیرنن علم کیمی قبول اوْلونموشدور.

خالق یارادیجیلیغی خالقین تشّبوث‌کارلیغی و نوْواتوْرلوُغوُنون (Novator)، حیاتا نیک‌بین موناسیبتی‌نین تظاهور فوْرمالاریندان بیریدیر. خالق اؤز بدیعی یارادیجیلیق نوُمونه‌لرینده گونده‌لیک حیاتی ایله باغلی، گله‌جک ایدئال‌لاری ایله علاقه‌دار آرزو ایستک‌لرینی ایفاده ائتمیش، یاراتدیغی پوئتیک صورتلر تیمثال‌یندا، آزادلیق اوُغروندا آپاردیغی قهرمانلیق موباریزه‌سینی، یئنیلمزلییینی گؤسترمیش، یاد ائللی‌لره، قارا قوُوه‌لره،

صینفی دوشمنلره، هر جور ایستیثمار نیفرتینی بیلدیرمیشدیر. بوُنا گؤره‌ده خالق نغمه‌لرینی، داستان و ناغیل‌لاری خالقین بوتون حیات و فعالیتی، تاریخی و موباریزه‌سی ایله سیخ علاقه‌ده اؤیرنمک لازیمدیر.

معلوم‌دور کی، صینفلی جمعیت‌ده یاران شیفاهی ادبیات نوُمونه‌لری ده صینفی کاراکتر داشییر. اوْنا گؤره ده موختلیف دؤورلرده یارادیلمیش خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینه تنقیدی یاناشماق، اوْنو صاف ـ چوروک ائتمک، اصل خالق یارادیجیلیغینی سئچیب اؤیرنمک لازیمدیر. آذربایجان شیفاهی خالق یارادیجیلیغی تاریخی بیز صینیفلی جمعیت‌ده ایکی میللی مدنیّت حاقّینداکی نظری مدعا اساسیندا اؤیرنملی‌یک. بوُرادا شوبهه‌سیز، شیفاهی خالق یارادیجیلیغی‌نین یازیلی ادبیاتدان فرق‌لنن سپئسیفیک (Spesifik) خوصوصیت‌لری نظره آلینمالی‌دیر.

شیفاهی خالق یارادیجیلیغی دئدیکده بیز یالنیز زحمت‌کش کوتله‌لری یارادیجیلیق نوُمونه‌لرینی نظرده توُتوروق. لاکین اوُنوتماق اوْلماز کی، حاکیم طبقه‌لر ایچریسینده اوْنلارین دونیا گؤروشونو ایفاده ائدنلرده اوْلموشدور. اوْنلارین یاراتدیغی نوُمونه‌لر گئنیش خالق کوتله‌لرینی احاطه ائده بیلمه‌میش، یالنیز بیر اوْووُج حاکیم طبقه ایچریسینده یاییلا بیلمیشدیر. بوُنا باخمایاراق، خالق ایچریسینده بعضاً اَمکچی صینیفین آرزو و ایسته‌یینه، ایدئالینا ضیدّ اوْلان شیفاهی یارادیجیلیق نوُمونه‌لرینه‌ده تصادوف ائدیلیر. شوبهه‌سیز کی، بئله نوُمونه‌لرین اصل خالق یارادیجیلیغی ایله هئچ بیر علاقه‌سی یوْخدور.

خالقین پوْئتیک یارادیجیلیغی اؤز منشاییینی چوْخ قدیم دؤورلردن گؤتورور. اوْ زامان اینسانلار یازا بیلمیردیلر، اوْنا گؤره‌ده سؤز صنعتی شیفاهی شکیل‌ده مئیدانا گلیردی. فوْلکلوْر شیفاهی صنعت اوْلماقلا یاناشی، عم ده ملودییانی (Melodiya) اؤزونده بیرلشدیریر. نغمه‌ده اوْلدوغو کیمی، عوموميتله فوْلکلوْرون اکثر ژانرلاریندا سؤزله موسیقی وحدت‌ده‌دیر. شیفاهی خالق ادبیاتی هم‌ده تئاتر عنصرلرینی اؤزونده بیرلشدیریر. بئله‌لیکله، فوْلکلوْر یارادیجیلیغین بیر نئچه ساحه‌سینی اوزونده بیرلشدیرن سینتئتیک (Sintetik) بیر صنعت‌دیر.

آذربایجان فوْلکلوْرونون ایدئیا ایستیقامتی

شیفاهی خالق یارادیجیلیغیندا وطن‌پرورلیک، هوُمانیزم، دوْستلق، قارداشلیق، خاریجی ایشغالچی‌لارا قارشی موباریزه‌ده بیرلشمک، عدالت‌سیزلییه، ایجتیماعی ظولمه قارشی موباریزه و س. کیمی بشری ایدئیالار ایفاده ائدیلیر. اوْنا گؤره ده شیفاهی ادبیات خالقی آزاد و خوشبخت حیات اوُغرونا موباریزه‌یه روُحلاندیریر، اوْنون قوْلوُنا قوُوّت وئریر. بوُ ایسه شیفاهی ادبیاتین خلقی‌لییینی موعین ائدیر. خالق ادبیاتیندا اوْنو یارادان خالقین «آرزولاری، حسرتلری ایفاده ائدیلیر». دئملی شیفاهی ادبیاتدا خلقی‌لیک، خالقین آرزو و ایستک‌لرینین نه درجه‌ده ایفاده‌سیله اؤلچولمه‌لی‌دیر.

حقیقی خالق یارادیجیلیغی نوُمونه‌لرینین اکثریتی اؤز ایدئیاسی اعتباری ایله زحمت‌کشلرین صینفی دوشمنلرینه قارشی چئوریلیر. اؤزؤز پوْئتیک یارادیجیلیغیندا آذربایجان خالقی حاکیم طبقه‌یه ـ شاه و سلطان‌لارا، خان‌لارا، بَی‌لره، مأمورلارا قارشی کسکین نیفرتینی بیلدیرمیش، اوْنلاری اؤلدوروجو ساتیرا آتشینه توُتموشدور. بو جهتدن بیر چوْخ آتالار سؤزلری، حیکمتلی سؤزلر، لطیفه‌لر، ساتیریک ناغیل‌لار، هابئله قهرمانلیق داستانلاریمیز دیقتی داها چوْخ جلب ائدیر.

معلوم اوْلدوغو کیمی، هر بیر خالقین شیفاهی ادبیاتی اؤزونه مخصوص میلّی فوْرما و یارادیجیلیق خوصوصیت‌لرینه مالیک‌دیر. آذربایجان شیفاهی یارادیجیلیغیندا دا خالقیمیزین اؤزونه مخصوص خوصوصیت‌لری، میلّی عادت ـ عنعنه‌لری، حیات و معیشتی، خاراکتئری ایفاده اوْلونموش، قهرمانلیق، هوُمانیزم. باشقا خالق‌لارا حؤرمت، دوشمن‌لره نیفرت و س. گؤزل کیفیت‌لری بدیعی‌لشدیریلمیشدیر.

خالقیمیزین داخیلی و خاریجی دوشمنلرینه قارشی موباریزه‌ده یاراتدیغی قهرمانلیق نغمه‌لری، داستانلاری کوتله‌لری تاریخ بوْیو وطنی مودافعه‌یه روُحلاندیرمیش، مردلیک، دؤنمزلیک. موباریزه‌لیک کیمی کیفیت‌لرین داهادا اینکیشافینا سبب اوْلموشدور. آذربایجان شیفاهی خالق یارادیجیلیغیندا خالقین گله‌جه‌یه، خوْشبخت حیاتا، غلبه‌یه بؤیوک اینامی، عدالتین ظولم، یاخشی‌لیغین پیس‌لیک اوزرینده غلبه‌سینه بؤیوک اینام تصویر

ائدیلیر. م. قوْرکی (گورکی) خالق یارادیجیلیغی‌نین بو خوصوصیت‌لرینـدن بحث ائـده‌رک دئمیشـدیر: «فوْلکلوْر یارادیجیلارینین آغیر یاشامالارینا، شخصی حیاتلارینین ایسه حوقوق‌سوز و مودافیعه‌سیز اوْلماسینا باخمایاراق فوْلکلوْرا بدبین‌لیک تامامیله یابانچی‌دیر».[1]

فوْلکلوْر و خالقین تاریخی.

خالق کوتله‌لرینین حیاتیندا ائله بیر موهوم، اهمیتلی حادیثه یوْخدور کی، اوْ، شیفاهی یارادیجیلیقـدا بـوُ و یـا دیگر شکیل‌ده از بدیعی اینکاسینی تاپمامیش اوْلسون. آذربایجان خالق ان قـدیم دؤورلـردن باشـلایاراق اؤز موباریزه‌سینی، تاریخینی خالق یارادیجیلیغیندا بوُ و یا دیگر شـکیل‌ده عکـس ائتدیرمیشـدیر. بـوُ نقطـه‌یـی ـ نظردن خالق یارادیجیلیغینی بیلمه‌دن خالقین حقیقی تاریخینی اؤیرنمک اوْلماز. سوْنرا اَدیـب سـؤزونه داوام ائدیب گؤسترین کی، فوْلکلوْر اؤز خوصوصی یوْلو ایله همیشه تاریخه یوْلداشلیق ائدیر.

آذربایجان خالقی‌نین یاراتدیغی قـدیم ناغیـل‌لاردا، افسـانه‌لـرده ایبتیـدایی ایجمـاع دؤورِنـون قـالیق‌لارینـی، خالیمیزین. اوْ زامانکی حیات و معیشـت طرزینـی، عـادت ـ عنعنـه‌لرینـی، دونیـا گؤروشـونو اؤیرنیریـک. نوشیروان، دارا، اسکند، شاه عباس و باشقا ظـالیم حـؤکم‌دارلار، ایشـغالچی‌لار حاقّینـدا یارانـان ناغیـل‌لاردا خالقین اوْنلارا موناسیبتی ایفاده اوْلونور. «کیتـابی دده قورقـود»، «کوْراوْغلـو»، «قاچـاق نبـی»، «مـوْللا نـوُر»، «ستارخان»، قاطیر ممد (محمد)» کیمی. داستانلاردا موختلیف تاریخی دؤورلرده آذربایجان خالقینین یئرلی و خاریجی دوشمنلره قارشی موباریزه‌سی تصویر ائدیلیر. بوُ باخیمدان خـالق یـارادیجیلیغی‌نـین هـم بـدیعی، ایجتیماعی، هم‌ده تاریخی اهمیتی بؤیوکدور.

خالق ادبیاتینین کوْللئکتیولییی.

شیفاهی خالق یارادیجیلیغی‌نین اَن موهوم خوصوصیت‌لریندن بیری اوْنون کوْللئکتیولییی‌دیـر. کوْللئکتیولیـک خوصوصیتی‌نین ازونه ده تاریخی‌لیک نقطه‌یـی ـ نظـردن یاناشـماق لازیـم‌دیـر. چـونکی «زحمـت‌کـش‌لـه

[1] ـ م. قوْرکی. شوُرا ادبیاتینین وظیفه‌لری، باکی، 1935، ص 19.

صنعت‌کارین» (م. قورکی) عینی اولدوغو ایبتیدایی ایجماع دؤورونده، چوخ قدیم زامانلاردا خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لری کوللئکتیوین ایشتیراکی و زحمتی ایله یارانمیش، ایفا ائدیلیب یاییلمیشدیر. لاکین سونرالار جمعیتین اینکیشافی ایله علاقه‌دار صنعت و صنعت‌کارین اَمکدن، زحمتدن آیریلدیغی واخت کوللئکتیولیک خوصوصیتی نیسبتاً باشقا خاراکتئر کسب ائدیر. بو زامان، شوبهه‌سیز، کوللئکتیو ایچریسیندن ایستعدادلی خالق صنعت‌کارلاری چیخیر، کوللئکتیوین ایدئالینی ایفاده ائدن اثرلر یاراداراق ایفا ائدیر. دینله‌ییجی مجلیس‌لرینین خاراکتئریندن، طَلبیندن آسیلی اولاراق ایفاچی اثرلرین مضمونونو، حجمینی بئله دَییشدیرمه‌لی اولور. کوللئکتیوین خوشونا گلمه‌ین اثر بیرده کوللئکتیو قارشیسیندا اوخونمور. کوللئکتیو طرفیندن بَیه‌نیلن اثر خالق طرفیندن داییم تکمیل‌لشیر، جیلالانیر، هم فورما، مضمون، هم ده ایدئیا جهتدن یوکسک صنعت نومونه‌سینه چئوریلیر. دئمه‌لی کوللئکتیوین بیرگه زحمتی خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لرینی جیلالاییر، حقیقی صنعت اثری کیمی داها دا کامیل‌لشدیریر.

بونونلا برابر، بیز یارادیجیلیقدا فردین رولونو هئچ واخت اینکار ائده بیلمه‌ریک. آیری ـ آیری صنعت‌کارلار سونرالار عوموومی خالقین مالی اولان اثرلرین یارادیلماسیندا موهوم رول اویناییرلار. شوبهه‌سیز، بو و یا دیگر بایاتی، آتالار سؤزو و مثل‌لر اولجه بیر شخص، صنعت‌کار طرفیندن سؤیله‌نیر. بیزیم بیر چوخ داستانلاریمیز عوموومی عاشیقلار کوللئکتیوینین یارادیجیلیق محصولو اولدوغو کیمی، بیر چوخ داستانلاریمیزدا واردیر کی، اونلار اولجه بیر عاشیق طرفیندن دوزه‌لیب قوشولموشدور.

خالق ادبیاتینین شیفاهی‌لییی.

آیدین‌دیر کی، قدیم زامانلاردان باشلایاراق خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لری شیفاهی اولاراق یارادیلمیش، دیلدن ـ دیله، آغیزدان ـ آغیزا، نسیل‌دن ـ نسیله کئچمیشدیر. شیفاهی خالق یارادیجیلیغینی یازیلی ادبیاتدان آییران اساس جهت‌لردن بیری ده محض بو خوصوصیتدیر. هله یازی اولمادیغی بیر زاماندا شیفاهی شکیل‌ده یارانان بو نومونه‌لر خالق ایچریسینده شیفاهی شکیل‌ده ده یاییلمیشدیر.

یازیلی ادبیاتین هر بیر نؤمونه‌سی موعین مؤلیف طرفیندن یارادیلیر و یازییا کؤچورولور. مولیفدن باشقا اؤنـو دَییشمه‌یه هئچ کسین ایختیاری اؤلمـور. آنجـاق شـیفاهی ادبیـاتین مئیـدانا گلمـه‌سـی و یاشـاما پروْسئسـی (فرآیندی. ک) باشقادیر. هر بیر نؤمونه یارانان زامان شیفاهی دیلده اؤنون موللیفی اؤنودولور و کؤللئکتیـوین هر بیر عوضوونون اؤنا علاوه ائتمه‌یه و اؤندان موعین حیصه‌لرینی ایختیصار ائتمه‌یه ایختیاری چاتیر، بوُ هـم ده فؤلکلوْر اثرلرینین شیفاهی اؤلاراق کئچیب گلدییی موختلیف دؤور و زامان طلب ائدیر. بو خوصوصـیت خالق یارادیجیلیغی نؤمونه‌لرینین عصرلر بوْیو موختلیف دَییشیک‌لییه اوُغراماسینا، فوْرما، مضمون و ایـدئیاجا دَییشمه‌سینه سبب اوْلور. بوُ و یا دیگر عاشیق، ناغیل‌چی، پئشه‌کار ایفاچی، شوبهه‌سیز، اثری اوْلدوغو کیمـی یاددا ساخلایا بیلمیر، بعضی یئرینی اوُنودور، بعضاً اوْنا علاوه‌لر ائدیر، نتیجه‌ده اثر مـوعین درجـه‌ده دَییشـیر. کوْللئکتیولیک و شیفاهی‌لیک خالق ادبیاتینین بیر ـ بیریله سیخ باغلی اوْلان باشلیجا خوصوصیت‌لریندندیر.

خالق ادبیاتینین واریانتلی‌لیغی.

فوْلکلوْرو یازیلی ادبیاتدان فرق‌لندیرن داهـا بیـر سـیرا خوصوصـیت‌لـرده واردیـر کـی، بـوُنلار بیلاواسـیطه کوْللئکتیولیک و شیفاهی‌لیک‌له باغلیدیر. واریانتلی‌لیق شیفاهی‌لیک‌له باغلی اوْلاراق یارانیر. واریانتلی‌لیق خالق ادبیاتی نؤمونه‌لرینین مجبوری علامتی‌دیر. اگر واریانتی یوْخسا، دئمـک اثـر خـالق ایچریسـینده دوْلاشـمیر، فوْلکلوْر دئییل. فوْلکلوْر اثرلرینین واریانت‌لاری مضمونا، فوْرماسینا، مت فرقینه، ایفا مانیئرالارینا و سـایره‌یـه گؤره بیر ـ بیریندن سئچیلیر.

مثلاً:	واریانتی:
قیزیل گول اوْلمایایدی،	قیزیل گول اوْلمایایدی،
سارالیب سوْلمایایدی،	سارالیب سوْلمایایدی،
اؤلوم آللاه اَمریدیر	بیر آیریلیق، بیر اؤلوم
آیریلیق اوْلمایایدی.	هئچ بیری اوْلمایایدی.

یاخود:	واریانتی:
من عاشیق، باغداد (بغداد) آرا،	من عاشیق، باغداد آرا،
زولفونو باغدا دارا،	زولفونو باغدا دارا،
وفالی بیر دوْست اوچون	بولبولو گول اوستونده
روُمو گز، باغداد آرا.	چکدیلر باغدا دارا.

بوُ و یا دیگر اثرین هم بیر خالق، هم ده موختلیف خالق‌لار ایچریسینده موختلیف واریانت‌لاری مئیدانا گله بیلر. مثلاً، بیر چوْخ بایاتی و آتالار سؤزلرینین، موْللا نصرالدین لطیفه‌لرینین، ناغیل‌لارین بیر ـ بیرینه یاخین موختلیف واریانت‌لاری واردیر. یاخود آذربایجان خالقی‌نین بؤیوک قهرمانلیق داستانی «کوْراوْغلو»نون گورجو، کورد، اؤزبک، تورکمن، تاجیک دیللرینده و باشقا واریانت‌لاری واردیر. بوُ اوْنونلا علاقه‌داردیر کی، «کوْراوْغلو»دا ترنوم ائدیلن آزادلیق ایدئیاسی، خالق ایدئالی، اَمکچی صینیفین آرزو و ایستکلری باشقا خالقلار اوچون ده عینی اوْلموشدور. اوْنا گؤره اوْنلار دا داستانین ایدئیا و قهرمانلاریندان تأثیرلنیب عنعنه‌وی سوُژئت اساسیندا اؤز میلّی واریانت‌لارینی یاراتمیشلار. بئله واریانتلی‌لیغین سببی هم ده خالقلارین ادبی ـ مدنی علاقه‌لری ایله، تاریخی یاخین‌لیغی ایله ایضاح ائدیله بیلر. لاکین قئید ائتمه‌لی‌یک کی، هر بیر خالقین داستانی اوْنون یئرلی، میلّی، ائتنیک (Etnik) خوصوصیت‌لری ایله باغلی، اوْریژینال، موستقیل اثریدی.

بوُنلاردان باشقا، شیفاهی خالق یارادیجیلیغی‌نین بیر سیرا باشقا خوصوصیت‌لری ده واردیر کی، اوْنلار دا کوْللئکتیولیک و شیفاهی‌لیک‌له سیخ باغلی‌دیر.

آذربایجان فوْلکلوْرونون نوعلاری و ژانرلاری.

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین بوتون نوُمونه‌لرینی یازیلی ادبیاتدا اوْلدوغو کیمی اوچ اساس نوع اطرافینا قروُپلاشدیرماق اوْلار: ائپیک (Epik)، لیریک (Lirik)، دراماتیک (Dramatik).

ائپیک نوعه ناغیللاری، اساطیر، افسانه، روایت، لطیفه، قارا وَللی، آتالار سؤزو و مثل‌لری، تاپماجالاری داخیل ائتمک اوْلار.

موختلیف مراسیم نغمه‌لری، تاریخی و لیریک ماهنی‌لار، بایاتی‌لار، عاشیق پوْئزییاسینین شکیل‌لری، دوزگولر، ساياچی سؤزلری وس. لیریک نوعه عاییددیر.

دراماتیک نوعه ایسه تاماشا و اوْیونلار، موختلیف مضمونو خالق درام‌لاری داخیل‌دیر.

بوتون بوُنلارا علاوه ائتمه‌لی‌ییک کی، فوْلکلوْر ایستئتیک بیر صنعت‌دیر. بـوُرادا بیـر سـیرا ژانـرلاردا ائپیـک، لیریک، دراماتیک عونصورلر بیرلشیر. مثلاً داستانلاردا ائپوْس (Epos) و لیریکا، بیر سیرا ناغیللاردا ساياچی سؤزلری، مراسیم نغمه‌لرینده، قاراوَللی‌لرده ایسه دراماتیک عونصورلر اؤزونو گؤسـتریر. بعضـی تاپماجـالار، آتالار سؤزلری ایسه شعر فوْرماسیندا یارانیر و بوُنلاردا لیریک عونصورلر ساخلانیلیر.

بعضاً موختلیف عصرلرده اوْ دؤورون حادیثه‌لریله علاقه‌دار موعین ژانرلار مشهور اوْلموش، بعضی‌لری ایسـه کؤهنه‌لیب سیرادان چیخمیشدیر. مثلاً، بیز داستانلاردان دانیشاندا، البتهع بو ژانرین ان چوْخ XVII – XVII عصرلرده اینکیشاف ائتدیییینی، چیچک‌لندیییینی سؤیله‌یه بیله‌ریک. بوُ دا شوبهه‌سیز یئنه همین دؤورده عاشیق صنعتی‌نین سورعتله اینکیشافی ایله باغلی ایدی.

فوْلکلوْرون خالق صنعتی‌نین باشقا ساحه‌لری ایله علاقه‌سی.

فوْلکلوْرون خالق صنعتی‌نین باشقا ساحه‌لری ایله سیخ علاقه‌ده‌دیر. خالق بوُ و یا دیگـر شـعری، بایـاتی‌نـی، قوْشمانی یاراتمیش، همده اوْنـلاری ایفـا ائتمـک اوچـون مـوعین هـاوا، موسـیقی ده دوزلتمیشـدیر. خـالق ماهنیلاری، بایاتیلار، عاشیق قوْشمالاری گـؤزل و آهنـگ‌دار موسـیقی ایلـه ایفـا ائـدیلیر. دئمـه‌لـی، خـالق پوْئزییاسی موسیقی ایله سیخ علاقه‌داردیر.

فوْلکلوْر صحنه صنعتی ایله‌ده باغلی‌دیر. خـالق درام‌لاری و اوْیونلارینـدان باشـقا هـر بیـر شـیفاهی ادبیـات نوُمونه‌سینده دراماتیک عونصورلر تاپماق مومکوندور. هر بیر ناغلیلی سؤیله‌ین ایفاچی، داسـتانی سـؤیله‌یـن

عاشیق آکتیوْرا (Aktyor) کیمی موختلیف میمیکالاردان ایستیفاده ائدیر، اؤزونو داستانین، ناغیلین قهرمانلارینین ایضطیرابلارینا، روُحی حاللارینا، سئوینج و کدرینه اوُیغونلاشدیریر. بیر سیرا عنعنه‌وی مراسیم‌لرله باغلی اوْلاراق بعضی خالق ماهنی‌لاری، نغمه‌لری، بایاتی‌لاری کوْللئکتیو شکیل‌ده ایفا ائدیلیر. آذربایجان کندلرینده قادینلار، قیزلار طرفیندن یاریش مقصدیله بیرگه اوْخونان خوْرلار بوُنا میثال اوْلا بیلر.

خالق ادبیاتینین تربیه‌وی و ائستئتیک اهمیتی.

فوْلکلوْر زحمت‌کش کوتله‌لرین زنگین معنوی ثروتی‌دیر. بشریّتین بو قیمتلی ثروتی خالق کوتله‌لرینین چوْخ قدیملردن باشلایاراق عوموم دونیا مدنیّتی‌نین یارادیلماسیندا یاخیندان ایشتیراکینی گؤسترن گؤزل بیر واسیطه‌دیر. هله قدیم کئچمیش‌لرده، شاعیر، عالیم، پئداقوْق (Pedaqoq) و فیلوْسوفون (فیلسوفون) کوْللئکتیودن آیریلمادیغی بیر دؤورده خالقین یارادیجیلیغیندا اوْنون بوتون گؤروشلری، پسیخوْلوْگییاسی (Pesixologiya)، علمی، دینی، ائستئتیک باخیش‌لاری ایفاده اوْلونموُشدور. خالق هم پئداقوق، هم شاعیر، هم عالیم، هم ده فیلوْسوْف‌دوُر. اوْنا گؤره ده فوْلکلوْرون اینسانلارین حیاتا باخیشینی اؤؤیرنمک ایشینده علمی ـ تاریخی اهمیتی واردیر. فوْلکلوْر عصرلرین یادگاری اوْلان میثیل‌سیز ادبی خزینه‌دیر. فوْلکلوْر اوْنو یارادان خالقین حیاتی، موباریزه‌سی، تاریخی ایله باغلی اوْلاراق یارانمیشدیر. خالق حیاتی‌نین آن پارلاق صحیفه‌لری اؤزونه مخصوص شکیل ده فوْلکلوْردا ایفاده ائدیلمیشدیر. قدیم اینسانلارین موباریزه‌لری، یاخشی و پیس، عذابلی و خوْشبخت گونلری حاقّیندا فوْلکلوْردا چوْخ ماراقلی معلومات‌لار واردیر. بوُ نوُمونه‌لرده بابالاریمیزین قهرمانلیغی، خاریجی ایشغالچی‌لارا، داخیلی دوشمنلره قارشی موباریزه‌سی سوْلماز بدیعی بوْیالارلا تصویر اوْلونموشدور.

خالق ادبیاتی کئچمیش جمعیت‌ده اینسانلار آراسیندا اوْلان کسکین صینفی فرق‌لر، ایجتیماعی برابرسیزلیک، یوْخسل کندلی کوتله‌لرینین آغیر معیشتی حاقّیندا گئنیش تصور یارادیر. بوتون بوُنلارین کوتله‌لرین،

خوصوصیله گنج نسلین قهرمانلیق، وطن‌پرورلیک، ظولم، حاق‌سیزلیغا نیفرت، میلّی ایفتیخار حیسّی روُحوندا تربیه اوْلونماسیندا، ائستئتیک ذوْقونون، بدیعی تفکرونون فوْرمالاشماسیندا موهوم اهمیتی واردیر.

شیفاهی خالق ادبیاتی نه‌اینکی ایدئیا ـ مفکوره‌وی، اخلاقی، هم‌ده بدیعی ـ ائستئتیک تربیه ایشینده‌ده موهوم روْل اوْینایير، اینسانین ائستئتیک دوْقونون یوکسلمه‌سینه بؤیوک تأثیر گؤستریر.

بیرینجی بؤلمه

فوْلکلوْرشوناسلیغین اینکیشاف تاریخیندن

شیفاهی خالق ادبیاتینین منشأییندن، اینکیشاف مرحله‌لریندن، فوْرما، مضمون و ژانر خوصوصیت‌لریندن، یازیلی ادبیاتا و صنعتین باشقا ساحه‌لرینه موناسیبتیندن، تاریخین موختلیف مرحله‌لرینده یاشاما اؤزونه مخصوص‌لوُغوندان، تْپلانیب نشر ائدیلمه تاریخیندن بحث ائدن علمه فوْلکلوْرشوناسلیق دئییلیر.

فوْلکلوْرشوناسلیق بیر علم کیمی دونیا میقیاسیندا XVII عصرین سوْنو، XIX عصرین اوّل‌لریندن موجوددور. اوْنا قدر بیر چوْخ هوس‌کارلار، سیّاح‌کار، تاجیرلر، یازیچی و تاریخ‌چیلر خالق اثرلرینی توْپلاماق، چاپ ائتمک، بعضاً ده قیسا، پراکنده قئیدلر، شرحلر وئرمکله کیفایت‌لنمیشلر. فوْلکلوْرشوناسلیغین اینکیشافی اوچون عصرلر بوْیو دونیا خالقلارینین حافیظه‌لرینده قوْرونوب ساخلانان نوُمونه‌لرین یازییا آلینماسی و نشری ضروری ایدی. بوُ ایش خوصوصیله XIX عصرین ایلک ایللریندن سؤزون حقیقی معناسیندا یئرینه یئتیریلمه‌یه باشلاندی. بئله‌لیکله، بوُ دؤوردن فوْلکلوْرشوناسلیق دیلچی‌لیک و ائتنوْقرافییادان آیریلاراق، موستقیل علم کیمی اینکیشاف ائتمه‌یه باشلامیشدیر.

فوْلکلوْرشوناسلیغین باشقا علم‌لرله علاقه‌سی.

یازیلی ادبیات‌لا فوْلکلوْر بیر چوْخ خوصوصیت‌لرینه گؤره بیر ـ بیرینه یاخینلاشیر. چونکی اوْنلارین هر ایکیسی سؤز صنعتی‌دیر. فوْلکلوْرشوناسلیق علمی ایسه ادبیات‌شوناس‌لیغین بیر حیصّه‌سیدیر، اوْنونلا سیخ

علاقه‌داردیر. اوْنا گؤره‌ده خالق یارادیجیلیغی‌نین بیر چوْخ نوُمونه‌لری یازیلی ادبیات کیمی عینی اوصول و مئتوْدلارلا تحلیل اوْلنا بیلر. لاکین خالق یارادیجیلیغی‌نین ائله اثرلری‌ده واردیر کی، بوُنلار سئپسیفیک (Spesifik) خوصوصیت‌لره مالیک‌دیر، اوْنلاری اؤیرنمک اوچون بیر سیرا باشقا علم ساحه‌لرینی یاخشی بیلمک لازیمدیر. چونکی فوْلکلوْرشوناسلیق همین علم ساحه‌لری ایله سیخ باغلیدیر.

فوْلکلوْرشوناسلیق، هر شئیدن اول، تاریخ علمی ایله علاقه‌داردیر. چونکی بوُ و یا دیگر فوْلکلوْر اثرینی هر طرفلی قیمت‌لندیرمک اوچون گرک اوْنون مئیدانا گلدییی دؤورو، تاریخی شراییطی، ایجتیماعی موناسیبت‌لری دیقّتله اؤیرنه‌سن، عکس حالدا ناغیلا، داستانا، عاشیق پوْئزییاسینین بوُ و یا دیگر نوُمونه‌سینه قیمت وئریله بیلمز.

فوْلکلوْرشوناسلیق ائتنوقرافییا[۲] ایله ده باغلیدیر. معلوم‌دور کی، خالق یارادیجیلیغیندا اوْنو یاردان خالقین حیاتی، معیشتی، عادت ـ عنعنه‌لری، مراسیم و بایراملاری اؤز بدیعی عکسینی تاپیر. فوْلکلوْرن ائله ژانرلاری وار کی، بوُنلار هم ده بیلاواسیطه ائتنوقرافییانین تدقیق اوْبیئکتی‌دیر. مثلاً، مؤوسم و مراسیم نغمه‌لری، خالق درام و اوْیونلاری. وس. چوْخ زامان موعین موناسیبت‌له ایفا ائدیلیر. بعضاً فوْلکلوْر توْپلاییجی‌لاری خالق یارادیجیلیغی نوُمونه‌سینی چاپ ائدرکن اثرین توْپلاندیغی خالقین عادت ـ عنعنه‌لری، معیشت قایدالاری حاقّیندا گئنیش ایضاحات، معلومات وئریرلر. دئمه‌لی، بوُ و یا دیگر فوْلکلوْر اثرینی یاخشی اؤیرنمک، عیانی ایضاحینی وئرمک اوچن ائتنوْقرافییانی یاخشی بیلمک فوْلکلوْرشوناس اوچون واجیبدیر.

فوْلکلوْرشوناسلیق هم‌ده دیلچی‌لیکله علاقه‌داردیر. م. قوْرکی دیلی ادبیاتین ایلک عونصوری آدلاندیرمیشدیر. بوُ عینی زاماندا فوْلکلوْرا دا عاییددیر. آذربایجان خالقینین عصرلر بوْیو یاراتدیغی شیفاهی ادبیات نمونه‌لرینی تحلیل ائتمک، اوْنون دوزگن بدیعی قیمتینی وئرمک اوچون فوْلکلوْرشوناس خالقیمیزین دیل تاریخینه بلد

[2] ـ ائتنوْس (Etnos) ـ خالیق، قرافوْ (Qrafo) ـ یازی. خالقین منشأیینی، حیات و معیشتی‌نی، معنوی مدنیتی‌نی وس. اوّیرنن علم ـ رئد

اوْلمالیدیر. آذربایجان دیلی‌نین اینکیشاف مرحله‌لری ایله تانیش‌لیق دا فوْلکلوْرشوناس اوچون ضروریدیر. دئمه‌لی، فوْلکلوْرشوناس هم دیل تاریخینه، هم ده، عوموِمی دیلچی‌لییه موراجیعت ائتمه‌لی اوْلور.

آذربایجان رایوْنلاریندا بیر چوْخ دانیشیق لهجه‌لری واردیر. مثلاً، شکی، قوْبا، قازاخ، قاراباغ، ناخچیوان لهجه‌لری وس. آذربایجان خالق یارادیجیلیغی‌نین تدقیی ایله مشغول اوْلان فوْلکلوْرشوناس هر بیر رایوْندا مئیدانا گلن اثرلری دیقّتله، گئنیش تحلیل ائتمک، یاخشی باشا دوشمک اوچن موختلیف شیوه‌لریع لهجه‌لری، دئمه‌لی، دیالئکتوْلوْگییا (Diyalektologiya) علمی‌نی ده بیلمه‌لیدیر. بئله اوْلدوقدا هر بیر دیالئکت و شیوه‌ده یارانان شیفاهی نوُمونه‌لری باشا دوشوب تحلیل ائتمک آسانلاشیر.

آذربایجان خالقی ناغیلی و داستانلارینی، قوْشما، بایاتی، ماهنی‌لارینی عصرلر بوْی گؤزل هاوالاردا موسیقی‌ده اوْخویا ـ اوْخویا دؤورروموزه قدر گتیریب چیخارتمیشدیر. اوْنا گؤره ده فوْلکلوْرشوناس بوُ اثرلرین گئنیش تحلیلی‌لینی وئرمک اوچون خالق موسیقی‌سینی ده بیلمه‌لیدیر. دئمه‌لی، خالق یارادیجیلیغی اثرلرینی اؤیرندییمیز زامان بیز موختلیف علم‌لره موراجیعت ائتمه‌لی اوْلوُروق: فلسفه، ائستئتیکا، ادبیات نظریه‌سی، ادبیات تاریخی، ائتنوْگرافییا، دیلچی‌لیک، دیالئکتوْلوگییا، تصویری اینجه‌صنعت تاریخی، موسیقی‌شوناسلیق و سایره. لاکین خالق یارادیجیلیغی نوُمونه‌لرینی بو علم‌لرله وحدتده اؤیرننه ده، تحلیل ائدنده بیز تاریخ بوْیو فوْلکلوْرون اینکیشافیندا گؤردویوموز سپئسیفیک خوصوصیتلری نظردن قاچیرمامالی‌یق. مثلاً، ادبیات‌شوناسلیق علمیندن ایستیفاده ائدنده یازیلی ادبیاتلا شیفاهی ادبیاتین فرقلری اوُنودولمامالیدیر.

فوْلکلوْرشوناسلیق علمینده مئیدانا گلن بعضی نظریه‌لر حاقّیندا.

فوْلکلوْرشوناسلیق چوْخ ضیدّیت‌لی، مرکب بیر یوْل کئچمیشدیر. چونکی خالق یارادیجیلیغی حاقّیندا علم بیردن ـ بیره یارانمامیشدیر. ایلک زامانلار تدقیقاتچی‌لاری، هر شئیدن اوّل، خالق یارادیجیلیغی‌نین منشأیی مسأله‌سی دوشوندورووردو. ائله اوْ دؤوردن ده خالق یارادیجیلیغی‌نین مئیدانا گلمه‌سی حاقّیندا موختلیف فیکیرلر، رأی‌لر یارانماغا باشلاییر. دئموْکراتیک، قاباقجیل فوْلکلوْرشوناسلیق بوُرژوُا ایدئوْلوْگییاسینا، خالق

صنعتی‌نین ایبتداسی حاقّیندا‌کی یانلیش نظریه‌لره قارشی موباریزه‌دن باشلاییب موعاصیر فوْلکلوْرشوناسلیق نظریه‌سینین یارانماسینا قدر زنگین بیر اینکیشاف یوْل کئچمیشدیر. بوُرژوُا عالیملری خالق یارادیجیلیغی‌نین منشأیینی دوزگون ایضاح ائده بیلمیر، موختلیف ایدئالیست نتیجه‌لر چیخاریردیلار. بوُنا گؤره ده XIX عصرده بیر سیرا نظریه‌لر مئیدانا گلیر. فوْلکلوْرشوناسلیق‌دا مئیدانا گلن موختلیف نظریه‌لر ایچریسینده میفوْلوژی مکتب («اساطیرچیلر نظریه‌سی»)، ایقتیباس نظریه‌سی، فین مکتبی (فین عالیمی آ. آارانئین‌ین (A. Aarnen) آدی ایله علاقه‌داردیر)، آنتروْپوْلوژی نظریه، تاریخی مکتب وس. خوصوصیله ماراق دوْغورور.

XIX عصرین اوّل‌لرینده غربی آوروْپادا مئیدانا گلمیش اساطیرچیلر نظریه‌سی آز بیر مودّت ایچریسینده یاییلیب مشهورلاشمیشدیر. اساطیرچیلر نظریه‌سینین یارادیجیلاری قریمم (Qrimm) قارداشلاری ایدیلر. ویلهئلم (Vilhelm) و یاکوْو (Yakov) قریمم قارداشلاری آلمان دیلی، میفوْلوْگییاسی ساحه‌سینده چوْخلو اثرلرین مولیف‌لریدیر. اوْنلار دیله عایید اثرلرینده آلمان دیلینی باشقا دیللرله موقاییسه‌ده اؤیرنیردیلر. ائله بو مئتوْدوُ عینی زاماندا صنعتین، پولئزییانین منشأیی مسأله‌سینه ده تطبیق ائدیردیلر. یاکوْو قریمم «آلمان میفوْلوْگییاسی» آدلی مشهور اثرینی یازمیشدیر. بوُرادا مختلیف خالقلارین اساطیرلری موقاییسه‌لی شکیلده تحلیل ائدیلیردی. بوُ اساطیرلر آراسیندا اوْلان اوْخشارلیغی همین خالقلارین قدیم قوْهوم‌لوُغوندا گؤروردولر. نظریه‌نین بانیلری بوتون فوْلکلوْر سوُژئت‌لرینده اساطیر ایزی آختاریردیلار. ائله بوُنا گؤره ده نظریه اساطیرچیلر، یاخوُد میفوْلوژی نظریه آدی ایله مشهوُرلاشمیشدیر.

آلمان فوْلکلوْرونو اؤیرنن قریم قارداشلاری بئله بیر نتیجه‌یه گلمیشدیلر کی، ناغیل اوّلجه آللاهلار حاقّیندا اساطیر کیمی یارانمیشدیر. بوُنونلا اوْنلار دینی بدیعی یارادیجیلیغا تکان وئرن بیر قوُوّه کیمی گؤستریردیلر. اوْنا گؤره‌ده اوْنلار خالق ادبیاتینی اؤیرنرکن، هر شئیدن اوّل، اوْرادا قدیم ایز، یعنی اساطیر تاپماغا چالیشیردیلار. بو یوْلدا ایسه یارادیجی‌نین روْلو، رئال حیات، ایجتیماعی ضیدّیت‌لر اینکار ائدیلیر، بو و یا دیگر ژانرین اینکیشافی ایسه آیدین‌لاشدیریلمیشدی. XIX عصرین 60ـ 50ـ نجی ایللرینده بوُ جریان

روُسی‌یایادا کئچیر. روُسی‌یادا بُنون اَن گؤرکملی نوماینده‌لری ف. ای. بوُسلایئف (F.İ. Buslayev)، آ. ن. آفاناسی‌یئف (A. N. Afanasiyev)، اوْ میللئر (O. Miller) و باشقالاری اوْلموشدور.

میفوْلوژی نظریه‌نین طرفدارلاری گؤستردیلر کی، خالق یارادیجیلیغی، خالق پوْئزییاسی اؤز منشأیینی دینی آیین‌لردن، اساطیردن گؤتورور. بوُنلارین هر بیر گؤروشو ایدئالیست فلسفه‌یه اساسلانیردی. میفوْلوژی مکتبین نماینده‌لرینه گؤره، فوْلکلوْر آغاجداکی یارپاق‌لار کیمی اینسان ایراده‌سیندن آسیلی اوْلمایاراق اؤز باشینا اینکیشاف ائدیر، اینسان ایسه فوْلکلوْر موحافیظه و ایجرا ائدندیر. اوْنلار خالق ادبیاتینین یارانماسیندا شخصیّتین روْلونو هئچه ائندیریردیلر. مثلاً، ف. ای. بوُسلایئف یازیر کی «دین ـ یارادیجیلیغا قطعی تکان وئرن حاکیم بیر قوُوّه‌دیر». ف. ای. بوُسلایئف خالق یارادیجیلیغیندا عصرلر بوْیو خالقین اینکیشافی، موباریزه‌سی ایله علاقه‌دار مئیدانا گلن دَییشیک‌لیک‌لری گؤرموردو. اوْ، هر بیر افسانه‌ده، هر بیر ناغیل و داستاندا صنعی (صونعی) یوْللارلا میفوْلوژی منبع تاپماغا چالیشیردی. دوْغرودور، بیر صنعتین یارادیلماسیندا میفوْلوْگییانین روْلونو هئچ ده اینکار ائتمیریک. ک. مارکس «سیاسی ایقتیصادین تنقیدینه دایر» اثرینین مقدمه‌سینده میفوْلوْگییانین «ایلیادا» و «اوْدیسئه‌یا» کیمی ائپوْس‌لارین یارانماسینا کؤمک ائتدییینی گؤسترمیشدیر. میفولوژی مکتبین نوماینده‌لری ایسه اساطیرلری ایدئالیست جهتدن ایضاح ائدیر، هم ده خالق یارادیجیلیغی‌نین بوتون ژانرلارینی آپاریب دینه و اساطیره چیخاریردیلار. اوْنلارا گؤزه خالقین پوْئتیک یارادیجیلیغی دین و افسانه‌لرین تحریف اوْلونموش قالیقلاریندان باشقا بیر شئی دئییل‌دیر. اوْنلارین خالق یارادیجیلیغینی حیاتدان، صینفی موباریزه‌دن، جمعیتدن تجرید ائتمک کیمی یانلیش جهت‌لرینه باخمایاراق، فوْلکلوْرشوناسلیغی بوتون دونیادا بیر علم کیمی تانیتدیلار. دونیا علمی‌نین نظرینی خالقلارین بو معنوی ثروتینه اوْنون مضموُنو، خوصوصیله منشأیی مسأله‌سینه یؤنه‌لتدیلر. بوُنونلا دا خالق ادبیاتینین توْپلانماسی و اؤیرنیلمه‌سینین بیناسینی قوْیدولار. قریمم قارداشلاری، روُسی‌یادا آفاناسی‌یئف و باشقالاری خالق ناغیللارینی، اوْنلارین فوْرما، دیل خوصوصیتلرینی چوْخ دریندن اؤیرنرک، ناغیللارین مدنیّت تاریخینده

موقع‌یینی موعین‌لشدیرمه‌یه جهد ائتدیلر. میفوْلوژی مکتب دونیا فوْلکلوْرشناسلیغی علمینده ایلک مرحله ایدی. یئنه‌ده خاطیرلادیریق کی، همین نظریه‌نین طرفدارلاری مئتوْدوْلوژی جهتدن ایدئالیزمه اساسلاندیقلاری اوچون چیخاردیقلاری بیر سیرا نتیجه‌لرده سهو ایدی.

اساطیرچیلر نظریه‌سینین آذربایجاندا دا شرح‌چیلری و مودافیعه‌چیلری اوْلموشدور. اوْلجه ی. . چمن‌زمینلی‌نین، سوْنرالار ایسه م. ح. طهماسب‌ین یارادیجیلیغیندا بیز بوُنو گؤرمکده‌ییک. سوْن ایللر اساطیر حاقّیندا م. سئیداوْف آختاریشلار آپارماقدادیر.

XIX عصرین اوْرتالاریندا، خوصوصیله کاپیتالیزمین سورعتله اینکیشافی، تیجارت علاقه‌لرینین آرتماسی، مستملکه سیاستی‌نین گوجله‌نمه‌سیله علاقه‌دار اوْلاراق شرق اؤلکه‌لرینه بیر چوْخ عالیم‌لر ـ ائتنوْگرافلار، تاریخ‌چیلر، سیّاحلار گلیر. اوْنلار شرق خالقلارینین عادت ـ عنعنه‌لرینی، دیلینی، فوْلکلوْرونو، ادبیاتینی اؤیرنمه‌یه باشلاییرلار. بوُ زامان آیدین اوْلور کی، شرق اؤلکه‌لرینین افسانه، ناغیل و داستانلاری ایله آوروْپا، ائله‌جه‌ده روُسی‌یا خالقلارینین شیفاهی یارادیجیلیغی آراسیندا موهوم اوْخشارلیق‌لار واردیر. بوُ حادیثه تدقیقاتچی‌لاری دوشوندرمه‌یه باشلاییر. البته، میفوْلوژی نظریه بو سیرّی آچماقدا تامامیله عاجیز ایدی. بئله اوْلدوقدا یئنی ایقتیباس نظریه‌سی مئیدانا چیخدی. عالیم شرق‌شوناسی ت. بئنفئی (T.Benfey) 1859ـ نج ایلده «پانچا تانترا»نین («کلیله و دمنه») ترجومه‌سینه یازدیغی موقدمه ده بوُ یئنی نظریه‌نین اساس مودعالارینی شرح ائله‌میشدی. بوُ مودعالار تخمیناً آشاغیداکیلاردیر: دونیانین موختلیف خالقلاریندا سوُژئتلرین اوْخشارلیغی همین سوُژئتلرین هیند منبع‌لریندن ایقتیباس ائدیلمه‌سی ایله ایضاح اوْلونور. ت. بئنفئیین فیکرینجه، بو ایقتیباس خالقلارین موختلیف تاریخی علاقه‌لری دؤورلرینده، مثلاً، ماکئدوْنییالی ایسکندرین یوروُشلری، عرب ایستیلاسی و XI – XII عصرلرده ملیب یوزوشلری دؤورونده اوْلموشدور. ت. بئنفئی سوُژئتلرین کئچمه یوْللارینی دا قئید ائتمیشدی. بیرینجی یوْل ـ آرالیق دَنیزی ساحیللریندن کئچه‌رک ایسپانییایا قدر گلیب چیخیر. ایکینجی یوْل شرقدن سیجی‌لییا (Siciliya) واسیطه‌سیله ایتالییایا،

اوْرادان دا آوروْپایا کئچیر. اوچونجو یوْل ـ هیندیستاندان اوْرتا آسیایا، زاقافقازییا واسیطه‌سیله کیچیک آسیایا قدر کئچیب چیخیر. بوُرادان بالکان اؤلکه‌لرینه، اوْرادان‌دا آوروْپایا یاییلیر. ت. بئنفئی فیکرینی شرح ائده‌رک گؤسترییر کی، هیندیستانین شیفاهی، یاخوُد یازیلی سوُژئتلری اساساً ایران، عرب اؤلکه‌لری و آرالیق دَنیزی واسیطه‌سیله آوروْپا اؤلکه‌لرینه یاییلمیشدیر.

گؤروندویو کیمی، بوُ نظریه‌نین طرفدارلاری موختلیف خالقلارین شیفاهی یارادیجیلیغی آراسیندا اوْلان اوْخشارلیغی همین خالقلار آراسیندا اوْلان تاریخی ـ مدنی علاقه‌لرله ایضاح ائتمک ایسته‌ییردیلر. لاکین نظریه گئتدیکجه بایاغی‌لاشیر، سوْنراکی ایللرین طرفدارلاری صنعی و فوْرمال یوْللا بوتن آوروْپا خالقلارینین شیفاهی یارادیجیلیغی‌نین موضوعسونون شرقدن گؤتورولدویونو ایدیعا ائدیر. حتی صنعت‌ده رئالیزمین طرفدارلاری کیمی تانینان روُس صنعت‌شوناسی و.و. ستاسوْو (V. V. Stasov)دا بوُ نظریه‌نین تأثیرینه دوشه‌رک یازدیغی «روُس بیْلیْنالارینین منشأیی» آدلی اثرینده روُس بیلینا و ناغیل‌لارینین تاتار ایشغاللاری دؤوورونده شرقدن ایقتیباس اوْلوندوغونو ثوبوتا چالیشیردی.

دونیا خالقلاری ایچریسینده سوُژئتلرین اوْخشارلیغی پروْبلئمی بیر چوْخ فوْلکلوْرشوناسلارین دیقّتینی چوْخدان اؤزونه جلب ائله‌میشدی. بوُ جهتدن فین نظریه‌سی (مکتبی) ده خوصوصی ماراق دوْغوُرور.

فین مکتبی XX عصرین اوّللرینده فینلاندییادا مئیدانا گلمیشدیر. بوُنو تاریخی ـ جغرافی نظریه‌ده آدلاندیرمیشلار. طرفدارلاری ک. کروْن (K. Kroon)، آ. آرانئ (A. Arane)، و. آندئرسوْن (V. Anderson) و باشقالاری ایدیلر. بوُ مکتبین طرفدارلاری بوتون بین‌الخالق ناغیل سوُژئت‌لرینین یاییلماسینی اؤیرنمک، بوُنلارین واریانت‌لارینی گئنیش و سیستم‌لی صورتده توْپلاماق و بوتونلوکله سندلشدیرمک کیمی بیر طلب ایره‌لی سورموشدور. اوْنلارا گؤره اگر بیر سوُژئتین مومکون اوْلان بوتون واریانت‌لارینین اؤیرنیلمه‌سی، موعین بیر ناغیلین قوُرولوشونو موعین‌لشدیرمک، اوْنون مئیدانا گلمه واختی‌نی، یئرینی و گله‌جک یاییلما یوْللارینی آیدینلاشدیرماق ایمکانینی وئرمه‌لیدیر.

فین مکتبی طرفدارلارینین سهولریندن بیریسی ناغیل‌لاری داخیلی اینکیشافینا اهمیت وئریلمه‌سینده ایـدی. اوْنلار مئخانیکی اوْلاراق ناغیل سوُژئتی‌نین دوزه‌لدییی ائپیزوْد و موْتیـولری حسـابلاماقلا مشـغول اوْلـورلار. ناغیل اوْنلار طرفیندن صنعت اثری، بدیعی اثر کیمی دئییل، خالقین ایجتیماعی ـ تاریخی حیات شـرایطیندن تجرید ائدیلمیش سوُژئتلر سخئمی (Sxem) کیمی اؤیرنیلیردی. باشقا بیر سـهو ده اوْنـدا ایـدی کـی، فـین مکتبی نوماینده‌لری دونیا خالقلارینی «مدنی» و «گئری قالمیش» دئیه ایکی قروُپا بؤلـور و ثوبـوت ائتمـه‌یـه چالیشیردیلار کی، گوُیا ناغیل سوُژئتلری مدنی خالقلاردان گئری قالمیش خالقلارا کئچمیشدی.

ناغیل سوُژئتلرینین کاتالوْگوُنو 1910 ـ ایلده فین عالیمی آنتی آارنئ (Antti Aarne) تصویر ائتمیشدیر. بوُ تضنیفات شرطی و فورْمال خاراکتئر داشیییردی. فین عالیمی موقاییسه‌لـی مئتـوْدوُن تئخنیکـی اوُصـوللارینی ایشله‌ییب حاضیرلامیش، اوْنلارین ناغیللارا تطبیقی نوُمونـه‌لرینـی وئرمیشـدیر. بوُنـدان سـوْنرا بـین‌الخـالق میقیاس‌دا ناغیل موْتیولرینین جدولی دوزلدیلمیشدیر. جدولین ترتیبچی‌سی ایسه آمریکـا عـالیمی توْمپسـوْن (Tompson) ایدی. بوُ جدوله ناغیللا برابـر نغمـه، افسـانه، روایـت وس. نـوعلرین ده موْتیـولری داخیـل ائدیلمیشدی. 1929ـ نجو ایلده روُس فوْلکلوْرشوناسی ن. پ. آندره یئف (N. P. Andreyef) آ. آارنئنین جدولیندن ایستیفاده ائدرک «آ. آارنئ سیستمی اوزره ناغیل سوُژئت‌لرینین گؤستریجی‌سی»نی ترتیب ائله‌دی. اوْنا گؤره ده بوُ آ. آارنئ ـ آندره‌یئف جدولی آدلانیر.

«گؤستریجی»نین قوُرولوشو پرینسیپی بین‌الخالق کاتالوْگا اوُیغونـدور. بـوُرادا نـاغیللارین واحیـد سیراسـی، موضوع‌یا گؤره ناغیللارین دوزولوشو ساخلانمیشدیر. بوتون نـاغیللار بیـر نئچـه بؤیـوک قروپـا آیریلیـر. I حیوانلار حاقّیندا ناغیللار. II. اصل ناغیللار. III. لطیفه‌لر. هر بیر قروپون داخیلینده ده بؤلگو آپاریلیر. مـثلاً، II قروپا سئحرلی افسانه‌وی نوْوئل‌لا تیپ‌لی، سفئح (سفیه) شیطان حاقّیندا ناغیللار داخیل ائـدیلیر. هـر بیـر بؤلمه‌نین اؤزونده ده ناغیللار موضوع علامتی‌نه گؤره بؤلونور: آخماقلار، یاخود حیله‌گرلر حاقّیندا لطیفـه‌لـر وس. هر بیر نؤمره، واریانتلارا عاییید ائدیلیر وس. (سند ح)

قئید ائتمک لازیمدیر کی، 1930ـ نجو ایللرده آذربایجان فوْلکلوْرشوناسلیغیندا آ. باقرینین (A. Baqri)، ح. علیزاده‌نین ناغیل کیتابلارینین ترتیبینده فین مکتبی نوماینده‌لرینین تأثیری موعین درجه‌ده اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

دونیا فوْلکلوْرشوناسلیغیندا بوُ سوُژئت‌لرین اوْخشارلیغی باره‌ده موختلیف مولاحیظه‌لر ایره‌لی سِرولموشدور. گؤرولن موهوم ایشلره، گؤرکملی تدقیقاتلارا باخمایاراق، سوُژئت‌لرین تکرار اوْلونماسینین، اوْخشارلیغی‌نین اصیل سببلرینی کئچمیش فوْلکلوْرشوناسلیق دوزگون ایضاح ائده بیلمه‌میشدیر.

موعاصیر فوْلکلوْرشوناسلیق سوُژئت اوْخشارلیغی‌نین سببلرینی خالقین منشأیی، ایجتیماعی ـ سیاسی حیاتی و تاریخی ایله وحدت‌ده گؤتورور. بئله‌لیکله ماتئریالیزم چوْخدان فوْلکلوْرشوناسلیغی دوشوندورن بو موُرکب پروْبلئمی تاریخی ـ گئنئتیک (Genetik)، تاریخی ـ مدنی و تاریخی ـ تیپوْلوژی جهتدن اؤیرنیر.

1ـ عوُمومی ائتنیک منشأیه مالیک خالقلارین فوْلکلوْروندا بیر چوْخ یاخینلیق و اوْخشارلیق واردیر. دئمه‌لی، سوُژئت‌لرین یاخینلیغی و اوْخشارلیغی خالقلارین تاریخی قوْهوملوُغو نتیجه‌سینده اوْلا بیلر. باشقا سؤزله دئسک، همین خالقلارین قدیم طایفالارینین کئچمیش اجدادینین عینی فوْلکلوْر ایرثی ایله علاقه‌دار اوْلا بیلر. البته، بوُرادا دیل قوْهوملوغو دا موعین روْل اوْیناییر. مثلاً، سلاویان (Slavyan) خالقلاری، روُس، اوْکراینا، بئلوْروس خالقلاری، عینی زاماندا تورک دیللی خالقلار آراسیندا گئنیش یاییلمیش بیر چوْخ ناغیل و داستانلارین سوُژئت‌لرینین اوْخشارلیغینی همین سببله ایضاح ائتمک اوْلار. سوْنرالار خالق ادبیاتی نوُمونه‌لری خالقلارین تاریخی اینکیشافی، مدنی علاقه‌لری ایله باغلی اوْلاراق، موعین دَییشیک‌لییه اوُغرامیشدیر. آنجاق موْتیو، تیپ، قهرمان، فوْلکلوْرون آیری ـ آیری ایفاده واسیطه‌لری و سایره عوُمومی‌لییی گؤز قاباغیندادیر.

2ـ سوُژئت اوْخشارلیغی‌نین ایکینجی مومکون اوْلا بیلن سببی خالقلارین تاریخاً قارشی‌لیقلی مدنی علاقه‌لرینده‌دیر. عصرلر بوْیو قوْنشو اوْلان خالقلارین شیفاهی، یاخود یازیلی شکیل‌ده موختلیف سوُژئت‌لردن قارشی‌لیقلی صورتده ایستیفاده ائتمه‌سی فاکتلاری موجوددور. همین قوْنشو خالقلارین دیل‌لری

بیر ـ بیرینه یاخین اوْلا بیلر، یاخود دا بوُ خالقلاردان بیری اوْ بیریسی‌نین دیلینی ایکینجی آنا دیلی کیمی قبول ائده بیلر.

بئله تاریخی مدنی علاقه‌لره میثال اوْلاراق زاقافقازییادا اوُزون عصرلردن بری یاخین قوْنشو کیمی یاشایان آذربایجان، گورجو، کورد و باشقا خالقلارین شیفاهی یارادیجیلیغینی گؤسترمک اوْلار. بو خالقلار قارشی‌لیقلی شکیل‌ده بیری دیگرینین سوُژئتیندن ایستیفاده ائتمیشدیر. چوْخ ماراقلیدیرکی، بوُ قوْنشو خالقلارین بیرلیکده کئچیردیکلری بوتون مجلیس‌لرده آذربایجان دیلینده «کوْراوْغلو»، «اصلی و کرم»، «عاشیق غریب» داستانلاری، سایسیز ـ حسابسیز ماهنی و بایاتیلار اوْخونموشدور.

3ـ اوْخشار سوُژئت‌لر بعضاً عینی، یاخود یاخین ایجتیماعی شرایطده موستقیل اوْلاراق مئیدانا گله بیلر. دونیانین موختلیف خاقلاریندا محصولدار قوُوّه‌لرین اینکیشافینین عینی سویّه‌سی ایجتیماعی موناسیبتلرین، عینی زاماندا اوْخشار ایدئولوژی تیپ و فوْرمالارینین بدیعی یارادیجیلیغین، اوْ جومله‌دن فوْلکلوْرون دا اوْخشارلیغینی تعیین ائدیر.

آنتروْپوْلوژی نظریه‌ده XIX عصرده آوروْپادا مئیدانا گلمیشدیر. آنتروْپوْ ـ اینسان، لوْگییا ایسه علم دئمکدیر. یعنی اینسان حاقّیندا علم، دوْغرودور بو نظریه‌نین آدی ایله ماهیتی آراسیندا فرق واردیر. آنتروْپولوژی نظریه‌نین ایلک مودعالارینی اینگلیس عالیمی تئیلوْر (Teylor) و شوْتلاند (Şotland) عالیمی لئنق (Lenq) شرح ائله‌میشلر. ب عالیملر اساس اعتباری ایله ایبتیدایی ایجماع دؤورونون مدنیتی‌نی اؤیرنمکله مشغول اوْلموشلار. تئیلوْرون «ایبتیدایی مدنیت» (1871) اثری بو جهتدن خاراکتئرلیک‌دیر. اوْ دؤورون مدنیتی، صنعتی حاقّیندا چوْخلو ماتئریال توْپلامیش، موشاهیده‌لر آپارمیشلار. نهایت، بئله بیر قناعته گلمیشلر کی، دونیا خالقلارینین فوْلکلوْر نوُمونه‌لری آراسیندا اوْلان اوْخشارلیق نه اوْنلارین قدیم قوْهوملوغوندا، نه‌ده دیل قوْهوملوغوندادیر. بوُ اوْخشارلیق قدیم خالقلارین پسیخی (Psixi)، معنوی، روحی عینی‌لییی ایله علاقه‌داردیر.

آنتروپولوژی نظریه‌نین طرفدارلاری سوژئتلرین اؤز ـ اؤزونه دؤغماسی پروبلئمی‌نی ایره‌لی آتدیلار. دونیادا ائله خالقلار وار کی، بوُنلار آراسیندا نه اراضی یاخینلیغی، نه‌ده دیل قوهوملوغو اولموشدور. آنجاق بوُ خالقلار ایچریسینده اوخشار سوژئتلر دولاشماقدادیر. دئمه‌لی، بو سوژئتلر همین خالقلارین خبرلری اولمادان اؤز ـ اؤزونه دؤغموشدور. اونا گؤره کی، بوتون دونیا خالقلاری عینی معنوی، پسیخی منبع‌یه مالیکدیر، بوُ اوخشار منبع اونلارین شیفاهی ادبیات اثرلرینین ده اوخشارلیغینی شرطلندیرمیشدیر. آنجاق بوُ نظریه‌نین طرفدارلاری بئله بیر جیدّی پروبلئمین ماتئریالیست ایضاحینی وئره بیلمه‌دیلر. اونلار اینسان جمعیتی‌نین اینکیشاف مرحله‌لرینی و بوُنلارین خالقلارین بدیعی یارادیجیلیغیندا عکسینی ایزله‌مکده چتین‌لیک چکیردیلر. موعاصیر فولکلورشوناسلیغا گؤره، دونیا خالقلاری اینکیشافی موعین مرحله‌لرینده اوخشار حیات طرزی کئچیریر. جمعیتین مادّی حیاتیندا اولان بو اوخشارلیقلار عینی زاماندا اونلارین بدیعی صنعتینده ده عکس اولونور. اونا گؤره ده موختلیف خالقلارین فولکلورووندا اوخشار سوژئتلر مئیدانا گلیر. بوُ مورکب پروبلئم مشهور سوویئت عالیمی آکادئمیک و. م. ژیرموُنسکی‌نین (V. M. Jirmunski) اثرلرینده اؤز علمی شرحینی تاپمیشدیر.

XIX عصرین آخیرلاریندا روُس فولکلورشوناسلیغیندا تاریخی مکتب آدلانان نظریه مئیدانا چیخدی. بوُ مکتبین اَن نوفوذلو طرفداری، گؤرکملی نوماینده‌سی اوللر ایقتباس نظریه‌سینین مودافیعه‌چیسی اولان و. ق. میللئر (V. Q. Miller) ایدی. بوُ مکتب ده آز مودت ایچریسینده اؤزونه چوخلو طرفدارلار توپلادی. تاریخی مکتب نوماینده‌لرینین اساس مقصدی روُس خالق یارادیجیلیغینی و اساساً، بیُلیُنالارینی روس خالقی‌نین تاریخی ایله علاقه‌لندیرمک، باغلاماق ایدی. شوبهه‌سیز، بو حادیثه اوّل کی مکتب‌لره نیسبتاً ایره‌لییه دوُغروُ موهوم آددیم، خالق یارادیجیلیغی‌نین مئیدانا گلمه‌سینی تاریخله ایضاح ائتمک ساحه‌سینده مثبت بیر تشبوث ایدی.

دۆغرودان دا تاریخی نظریه‌نین طرفدارلاریندان سۆنرا خالق یارادیجیلیغی‌نین خالقین تاریخی ایله باغلی‌لیغی مسأله‌سی فۆلکلۆرشوناسلیق قارشیسیندا جیدّی مسأله‌لردن بیری کیمی دایاندی. لاکین «تاریخی مکتب» نوماینده‌لرینین تدقیقاتی‌نین مئتۆدولوژی اساسلاری یانلیش ایدی. اۆنلار خالق یارادیجیلیغیندا پۆئتیک اۆبرازلارین اینعکاسیندان چۆخ سند و تاریخی فاکتلار آختاریردیلار. خالق اثرلرینده اۆلان آدلار، یئرلر، جغرافی تئرمین‌لر تاریخله توُتوشدورولور، موقاییسه اۆلونور و صنعی شکیل‌ده بوُ و یا دیگر دؤورده عاییید ائدیلیردی. مثلاً، اۆنلار تاپماغا جهد ائدیردیلر کی، هارادا، یعنی روُسی‌یانین هانسی کنیازلیغیندا، شهرینده، کندینده، نه واخت، یعنی هانسی عصرده، هانسی اۆنایللیک‌ده، حتی هانسی ایلده هانسی تاریخی فاکتلار اساسیندا خالق یارادیجیلیغی‌نین بوُ و یا دیگر اثری مئیدانا گلمیشدیر. گؤروندویو کیمی، بوُ یۆللا هئچ بیر فۆلکلۆر اثرینی اۆنون مئیدانا گلدییی تاریخی شراییطله علاقه‌لندیرمک اۆلماز. بوُرادا هم‌ده آرتیق خالق یارادیجیلیغیندا اۆلان صنعت‌کارلیق، حادیثه‌لرین بدیعی، اۆبرازلی اینعکاسی مسأله‌لری تامامیله اوُنودولوردو.

تاریخی مکتبین اَن مرتجع قۆلاریندان بیری روُس بیّلیّنالارینین یوُخاری صینیفلر ـ زاده‌گانلار طرفیندن یارادیلدیغینی ایدیعا ائدن ضررلی نظریه ایدی. تصادوفی دئییل‌دی کی، بو نظریه XX عصرین اوّللرینده مئیدانا گلمیشدی. بیرینجی روُس اینقلابی و سوّسیالیستی آغیر ایرتجاع ایللرینده گئنیش یاییلان بوُ نظریه‌نین طرفدارلاری خالق یارادیجیلیغی‌نین اساس، مشهور نوعلرینین گئنیش خالق کوتله‌لری طرفیندن دئییل، یوُخاری صینیفلر طرفیندن یارادیلدیغینی ثوبوت ائتمه‌یه چالیشماقلا خالقین یارادیجی روُلونو آزالتماغا، بوُنونلا دا اۆنو اینقلابی موباریزه‌دن چکیندیرمه‌یه جهد ائدیردیلر. گوُیا خالق ایدئیا ـ بدیعی جهتدن یوکسک اۆلان بئله اثرلر یاراتماغا قادیر دئییل. بئله نوُمونه‌لری یالنیز کنیازلار، آریستوکراتلار یارادا بیلرلر.

هله XX عصرین اوّللرینده م. قۆرکی هم تاریخی مکتبین یانلیش مودعالارینا، هم‌ده خالق یارادیجیلیغی‌نین یوُخاری صینیفلر طرفیندن یاراندیغینی ایدیعا ائدن «نظریه‌چی»لره قارشی موباریزه آپارمیشدی. بوُ نظریه‌نین قالیقلاری 30ـ نجو ایللره قدر قالماقدا ایدی. «پراودا» قزئتی 1936ــ نجی ایلده دئمیان بئدنی‌نین

(Demiyan Bednın) «باهادیرلار» اثرینین تاماشایا قوْیولماسی موناسیبتی‌له چاپ ائتدییی مقاله‌سینده همین نظریه‌نین طرفداری اوْلان بیر سیرا گؤرکملی سوْوئت فوْلکلوْرشوناسلاری تنقید ائدیلدیلر.

شیفاهی خالق یارادیجیلیغی حاقّیندا یارانان بوتون بو نظریه‌لر خالق ادبیاتینین منشأیینی، مئیدانا گلمه یوْللارینی، اینکشاف مرحله‌لرینی، سپئسیفیک خوصوصیتلرینی حقیقی معنادا آچیب گؤستره بیلمه‌دی. اوْنا گؤره کی، بو آراشدیریجیلار صنعتین منشأیینی پروْبلئمی‌نی ماتئریالیست موقعدن شرح ائله‌میردیلر.

خالق یارادیجیلیغی خالق فعالیتی‌نین، موباریزه‌سینین، تاریخی‌نین بدیعی اینعکاسیدیر. خالق یارادیجیلیغی خالقین اؤزو قدر قدیمدیر. اوْنون تاریخی، گونده‌لیک فعالیتی، حیات، یاشاماق اوُغروندا موباریزه‌سی ایله علاقه‌دار یارانیب یاشامیشدیر.

بوتون بوُنلارلا برابر قئید ائتمه‌لی‌ییک کی، XIX عصرده روُسی‌یادا و. ق. بئلینسکی (V. Q. Belinski)، ن. ق. چئرنیسئوسکی (N. Q.Çernisevki)، ن. آ. دوْبروْلیوُبوْف (N. A. Dobrolyubov) و باشقا قاباقجیل یازیچی‌لارین سعیی ایله روُس اینقلابچی ـ دئموْکرات فوْلکلوْرشناسلیغی دا مئیدانا گلمیشدیر. خالق یارادیجیلیغی حاقّیندا اینقلابچی ـ دئموْکرات. فوْلکلوْرشوناسلیق علمی بیر سیرا نظریه‌لرین محدود جهتلرینی تنقید ائدیردی.

ادبیات

1ـ (سند. ح)

2ـ (سند. ح)

3ـ (سند. ح)

4ـ م. قوْرکی. شوُرا ادبیاتینین وظیفه‌لری. باکی. 1935.

5ـ ی. و. چمن‌زمینلی. خالق ادبیاتینین تحلیلی. اثرلری. III جیلد، 1977، ص. 73ـ 62.

آذربایجان فوْلکلوْرونون تاریخی اوْنو یارادان خالقین اؤزو قدر قدیمدیر. بوتون خالقلاردا اوْلدوغو کیمی، آذربایجاندا دا خالق ادبیاتینی اؤیرنن علم سوْنرالار یارانیب اینکیشاف ائتمیشدیر. اوْدوُر کی، آذربایجان فوْلکلوْرشوناسلیغی علمی‌نین ازونه مخصوص تاریخچه‌سی واردیر. بو علم چوْخ ماراقلی و ضیدّیت‌لی بیر یوْل کئچمیشدیر. اعتراف اوْلونمالیدیر کی، خالق ادبیاتی حاقّیناکی علمی‌میزین تاریخی هله کیفایت قدر اؤیرنیلمه‌میشدیر. اوُزون ایللر بوُ ساحه‌ده چالیشان گؤرکملی یازیچی، عالیم، ائتنوْقراف، شرق‌شناس و ادبیات‌شوناسلارین چوْخ جهتلی فعالیتی‌نی اؤیرنمه‌یه هله‌ده جیدّی احتیاج واردیر.

قدیم دؤورلرده و اوْرتا عصرلرده.

فوْلکلوْرشوناسلیق خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینین یازییا آلینماسی، توْپلانماسی ایله باشلاییر. بوُندان سوْنرا ایسه همین اثرلرین منشأیی، یارانماسی، ایدئیا و بدیعی خوصوصیت‌لری باره‌ده صؤحبت آچیلیر کی، بوتون بوُ موباحیثه، مولاحیظه و موشاهیده‌لر زامان کئچدیکجه سیستم حالینا دوشور و فوْلکلوْرشوناسلیق علمی یارانیر. اوْرتا عصرلردن خالق ادبیاتیمیزا عاییید منتخبات، دئمک اوْلار کی، یوْخدور. بوُنون بیر چوْخ سببلری وار. اولاًُ، کئچمیشده اکثر ضیالی‌لارین خالق ادبیاتینا، اوْنون یارادیجیلارینا موناسیبتی اساساً یاخشی دئییلدی. ائل صنعت‌کارلاری حقیقی معنادا صنعت‌کار حساب ائدیلمیر، اوْنلارین دوزوب ـ قوْشدوقلاری ایسه ادبیات جرگه‌سینه سالینمیردی. بوُنا گؤره‌ده کئچمیش تذکره‌چیلرین اکثریتی ترتیب ائتدیکلری اثرلره اساساً عرب، یاخود، فارس دیللرینده یازیلی ادبیاتا عاییید اوْلان نوُمونه‌لری داخیل ائدیر، همین مولیف‌لرین ترجومه‌یی ـ حالی، یارادیجیلیقلاری باره‌ده دانیشیردیلار. همیشه خالقلا اوْلان، اوْنون آرزو و ایستکلرینی آنا دیلینده ترنوم ائدن ائل صنعت‌کارلارینا ایسه قطعیاً اهمیت وئرمیردیلر. بوُندان باشقا، اوْرتا عصرلرده تئز ـ تئز باش وئرن موحاریبه‌لر نتیجه‌سینده موجود اَل یازمالاری محو اوْلور، یاخود باشقا اؤلکه‌لره آپاریلیردی. بوُنا گؤره ده اوْرتا عصرلره عاییید منبع‌لرده خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینه چوْخ نادیر حاللاردا تصادوف اوْلونور.

آذربایجانـدا خـالق ادبیـاتی نوُمونـه‌لـرینین یازییـا آلینماسـی تخمینـاً XV – XVI عصـرلرده عاییـددیر. شوبهه‌سیزکی، داها قاباقکی عصرلرده یاشامیش شـاعیرلریمیز شـیفاهی ادبیاتـدان فعـال شـکیل‌ده ایسـتیفاده ائتمیشلر. میثال اوچون، قطران تبریزی، نظامی، نسیمی، فضولی یارادیجیلیغی بُنا یاخشـی ثوبوتـدور. لاکـین ایستیفاده توْپلاما دئییلدیر. بوُنا گؤره‌ده کلاسیک‌لرین بو زنگین خزینـه‌دن ایسـتیفاده‌سـینی خـالق ادبیـاتینین توْپلانماسی حساب ائتمک دوْغرو اوْلماز. اَصلینه قالسا XVI – XVIII عصرلردن خالق ادبیاتیمیزین یازییا آلینماسیین اؤزو ده شوعورلو، توْپلاماق مقصدی ایله اوْلمـامیش داهـا چـوْخ koptخـاراکتئر داشیمیشـدیر. آنجاق بوُ عصرلره عاییـد بیر سیرا اَل یازمالاریندا کوللی (کلی) میقداردا فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینه راست گلدیییمیز اوچون بوُنو شرط اوْلاراق بیر نوع توْپلاما ایشی آدلانـدیرمالییق. بـوُ ایشـین قـدیم و موعاصـیر آذربایجـان فوْلکلوْرشوناسلیغی‌نین بیر سیرا مسأله‌لرینی آیدینلاشدیرماقدا بیزه کؤمه‌یی اوْلا بیلر. معلوم اوْلـدوغو کیمـی، بو اَل یازمالارین بیر قیسمی جونگ آدلانیر. آذربایجان EA CCp اَل یازمالار اینستیتوسوندا، نیظـامی آدینـا آذربایجـان ادبیـاتی مـوزه‌ییندـه بئلـه جونـگ‌لـر چوْخـدور. لاکـین تأسـوف کـی، اوْنـلار هلـه لازیمینجـا قروُپلاشدیریلمامیش، موختلیف نوُمونه‌لر گئنیش شکیل‌ده تصویر ائدیلمه‌میشدیر. بوُ جونگلرده تکجه خـالق ادبیاتی نوُمونه‌لری دئییل، هم ده یازیلی ادبیاتیمیزین موختلیف دؤرلرده یاشامیش نوماینده‌لرینین ده چوْخلـو اثرلری ساخلانماقدادیر. خالق ادبیاتیندان ایسه بوُرادا اساساً لیریک پارچالار، بایاتی، ماهنی، عاشیق شعرلری، خالق داستانلاریندان قوْشمالار وس. توْپلانمیشدیر. بـوُ جـونگلرده «کوْراوْغلـو»، «اصـلی و کـرم»، «عاشـیق غریب»، «شاه اسماعیل» داستانلاریندان قوْشمالار، توفارقانلی عباس، عاشیق واله، خسته قاسیم و باشـقا ائـل صـنعت‌کـارلاریمیزین یاراتـدیقلاری نوُمونـه‌لـر، هابئلـه موختلیـف دؤورلـرده یازییـا آلینمـیش داسـتانلار ساخلانماقدادیر.

جونگلرده راست گلینن نوُمونه‌لر اساساً قدیم دؤوره عاییددیر کی، بوُنلارین دَیری ده ائله بوُندادیر. چـونکی قدیم زامانلاردا یازییا کچورولن هر بیر نوُمونه فوْرما، مضمون و دیل نقطه‌یی ـ نظریندن خوصوصیله بؤیوک

علمی اهمیته مالیکدیر. بوُنلارین موعاصیر نوُمونه‌لرله موقاییسه‌لی صورتده تـدقیقی هـم فوْلکلوْرشوناسـلار، هم ده دیلچیلر اوچون اهمیتلیدیر.

جونگلرین بیرینده عاشیق عبداللانین بیر قوْشماسی ساخلانمیشدیر. قوْشما آشاغیداکی بیت‌له باشلاییر:

بادی ـ صبا، منیم عرضی ـ حالیمی

اوْل شاهنشاهی ـ عادیله دئیرسن

قوْشمانین سوْن بندی بئله‌دیر:

آه چکیبن الیف قددیم بوکدویون،

گؤز یاشینی نئیسان کیمی تؤکدویون،

عبدالله دئر دردی مؤحنت (محنت) چکدییین

القصه کی اسماعیلا دئیرسن.

دیقّت ائدیلدیکده عاشیق «شاهنشاهی ـ عادیله» موراجیعتله گؤسـترمک ایسـته‌ییـر. «اؤز عـرض ـ حـالینی» اسماعیلا بیلدیریر. بیزه ایندییه قدر قوُربانی‌نین شاه اسماعیل ختایی‌یه یازدیغی شعرلری معلومدور. دئمـه‌لـی قوُربانی تـک اوْلمـامیش، عاشـیق عبداللـــه دا اوْ زامـان ختـایی‌یـه موراجیعـت ائـده‌رک کؤمـک دیلـه‌یـن صنعت‌کارلاردان بیری ایدی.

اوْرتا عصرلره عاییید داها بیر سیرا یازیلی منبع‌لرده کوللی میقداردا آذربایجان فوْلکلوْرو نوُمونـه‌لرینـه راسـت گلمک اوْلور. بو نوُمونه‌لر ایچریسینده بایاتیلار، ماهنیلار، عاشیق شعرلری، خوصوصیله «کوْراوْغلو»، «اصـلی و کرم»، «عاشیق غریب» داستانلاریندان پارچالار واردیر. مـثلاً، XVIII عصـرین ایلـک ایللرینـده تبریـزده ترتیب اوْلونموش «نغمه‌لر» اَل یازماسی فوْلکلوْرشوناسلیغیمیز اوچـون موهـوم اهمیـت کسـب ائـدیر. 326 صحیفه‌دن عیبارت همین اَل یازماسیندا شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین بیر سیرا لیریـک ژانرلارینـدان نوُمونـه‌لـر

ساخلانمیشدیر. «کؤراوْغلو»یا عاییید اوْناوچ قوْشما مشهور داستانیمیزین تدقیقاتی تاریخینده اؤزونه مخصوص یئر توُتماقدادیر.

«نغمه‌لر» کیتابیندا «کؤراوْغلو» داستانی حاقّیندا اوْلان ماتئریاللار داها ماراقلیدیر. اوْرادا داستانین قهرمانی کؤراوْغلو حاقّیندا بئله بیر قئید وار: اوْ (کؤراوْغلو ـ رئد.) بیر چوْخ آتلیلارین باشیندا دوُراراق یوْللاردا آغالیق ائدرمیش. بعضاً کئچن تاجیرلری سوْیور، بعضاً ده اوْنلاردان راضی‌لیقلا پوُل آلارمیش. اوْنون اساس اوْلدوغو یئر قارص (Qars) و اَرضروم داغلاری آراسیندا ایمیش. اوْرادا بؤیوک بیر مئشه وار. ایندی سوْغانلی آدلانیر. اوْرادا اوْ، بیر قالادا تیکیلمیشدیر کی، کؤراوْغلو قالاسی آدلانیر. باشقا یئرلرده ده قالالاری واردیر. بوُ ایران شاهی شاه عباس و ترکیه سلطانی سلطان مرادین حاکیمیتلری زامانیندا اوْلموشدور». همین قئیدلره دیقّت ائتسک، گؤرریک کی، مولیف اوْ زامان کؤراوْغلو و اوْنون قهرمانلیغی حاقّیندا ائشیتدیکلرینی قلمه آلمیشدیر. باشقا سؤزله دئسک، بوُرادا «کؤراوْغلو» داستانی باره‌ده وئریلن قئیدلردن معلوم اوْلور کی، «کؤراوْغلو» زاقافقازییادا و کیچیک آسیادا یاییلمیش ایمیش. اوْنا گؤره ده ترکیه‌ده، آذربایجاندا و باشقا یئرلرده کؤراوْغلو قهرمانلیغی باره‌ده روایتلر، احوالاتلار دوْلاشیر و بوُنلار هامیسی بؤیوک بیر داستان اطرافیندا بیرلشیرمیش. بوُ قئیدلر گؤستریر کی، «کؤراوْغلو» داستانی هله بیر نئچه عصر بوُندان اوّل گئنیش اَراضیده مشهور اوْلموشدور. قئیدلرده دیقّتی جلب ائدن اساس جهت ایسه کؤراوْغلونون یاشادیغی دؤورون، عصرین گؤستریلمه‌سیدیر. بوُ قئیدلرین علمی اهمیتی‌نی خوصوصیله آرتیریر.

«نغمه‌لر»ده‌کی قوْشمالار اؤز پوْئتیکلییی، موضوع رنگارنگ‌لییی، اوْریژیناللیغی ایله ده فرقلنیر. بوُرادا هم لیریلک، هم قهرمانلیق، همده موباریزه‌یه چاغیریش روُحلو، وطن‌پرورلیک تبلیغ ائدن قوْشمالارا راست گلمک اوْلار:

جانیم قیرآت، گؤزوم قیرآت،

چنلی بئللر اَرزه‌نیندیر.

آخچا وئردیم، ساتین آلدیم

تَر توُمارلار اَرزه‌نیندیر.

... کوْراوْغلو دئر اوْخلارینان

دؤیوشه‌رم چوْخلارینان

Apn پوْلاد میخلارینان

گوموش نالار اَرزه‌نیندیر.[۳]

بوُ قوْشمالار « کوْراوْغلو»نون تدقیقی ایشینده بؤیوک علمی اهمیته مالیک اوْلان نوُمونه‌لردیر.

دئمه‌لی، قدیم زامانلاردان باشلایاراق XVI – XVIII عصرلرده داخیل اوْلماقلا، آذربایجان فوْلکلورونون یازییا آلینماسیندا موعین ایشلر گؤرولموشدور کی، بوُدا فوْلکلوْرشوناسلیق علمی‌میزین تاریخینده موعین بیر دؤورو تشکیل ائدیر. بوُ دؤورون گئنیش تدقیق اوْلونماسی موختلیف جونگلرده اوْلان اَل‌یازمالارینی اوزه چیخارماقلا یاناشی، XVI – XVIII عصرده یازییا آلینمیش بیر سیرا فوْلکلوْر نوُمونه‌لری باره‌ده ده زنگین معلومات اَلده ائتمه‌یه ایمکان وئرر.

بوُ ایللرده خالق ادبیاتی باره‌ده یازیلی و مطبوع منبعلرده علمی ـ نظری قئیدلره هله‌لیک تصادوف ائدیلمیر. اوْنا گؤره ده بوُ دؤور فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینین جزئی (جوزیی) بیر حیصه‌سینین یازییا آلینماسینین باشلانغیج مرحله‌سی حساب ائدیلمه‌لیدیر.

XIX عصرده فوْلکلوْرشوناسلیق

[3] ـ «کوْراوْغلو». ترتیب ائده‌نی م. ح. طهماسب. رئد. ح. آراسلی. باکی 1956. ص 414 ـ 407. «اَل یازماسی بوتوُولوکده آکادئمیک آ. آراسلی. پروْفئسوْر م. ح. طماسب و پروْفئسور م. سئیداوْف طرفیندن اوْخونموشدور. ـ رئد.

فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینین یازییا آلینماسی XIX عصرده ده داوام ائتمیشدیر. همین عصره عاییدائرمنی، گورجو آل‌یازمالاریندا آذربایجان فوْلکلوْرونون بیر سیرا نوُمونه‌لرینه راست گلیریک. آنجاق XIX عصرین ایلک ایللرینه عییدبیر آل‌یازماسیدا واردیر کی، بو باره‌ده دانیشماق خوصوصیله ضروریدیر. بوُ آل‌یازماسی 1804ـ نجو ایلده جنوبی آذربایجاندا شاعیر عندلیب قاراجاداغی طرفیندن ترتیب ائدیلمیشدیر و حاضیردا لئنینگراد شرق‌شوناسلیق اینستیتوُتونون آل‌یازمالاری فوْندوندادیر. بوُ آل‌یازماسی و ع. قاراجاداغی‌نین اؤزو حاقّیندا واختیله ادبیات‌شوناسلاریمیزدان سالمان ممتاز و حبیب‌اللهصمدزاده معلومات وئرمیشلر. س. ممتاز بو آل‌یازماسیندا اوْلان «اصلی و کرم» داستانینا عاییدآلتی قوْشمانی کیچیک بیر ایضاحلا 1936ــ نجی ایلده «ادبیات قزئتی»نده چاپ ائتدیرمیشدیر. ع. قاراجاداغی حاقّینیدادا «آهرلی بیر شاعیر» دئیه چوْخ قیسا شکیل‌ده بحث ائتمیشدیر. ح. صمدزاده ایسه بوُ باره‌ده بیر قدر گئنیش معلومات وئرمیشدیر.[4] بوُ آل‌یازماسیندا آشاغیداکی خالق ادبیاتی نوُمونه‌سی واردیر: 1ـ فاطما ایله خسرون حیکایتی. 2ــ ابراهیمین حیکایتی. 3ــ سلیمان. 4ـ خاسپوْلادین حیکایتی. 5ـ قلندرین حیکایتی. 6ـ یوسیفین حیکایتی. 7ـ عبدالله‌نین حیکایتی.

بوُرادا همچنین «کوْراوْغلو» و «اصلی و کرم» داستانلاریندان قوْشمالار واردیر. کوْراوْغلویا عاییداوْلان قْشمالار «کوْراوْغلو» داستانی‌نین 1956ـ نجی ایلدن سوْنراکی نشرلرینه علاوه ائدیلمیشدیر. «اصلی و کرم» داستانیندا اوْلان قوْشمالاری ایسه س. ممتاز چاپ ائتدیرمیشدیر. اوْ، بو باره‌ده یازیر: «بو قوْشمالار چار اوْردوسو ایروانی ایستعلا ائتدییی زامان مایوْر شوُبینین (Mayor Şubin) توقع‌سینه گؤره «اهرلی بیر شاعیر» طرفیندن توْپلاناراق بیر سیرا باشقا شاعیرلریمیزین شعرلریله بیر مجموعه شکلینه سالینمیشدیر».[5]

[4] ـ باخ: نیظامی (آلماناخ). I جیلد، باکی، ص. 258 ـ 238

[5] ـ س. ممتاز. «آذربایجان ادبیاتی‌نین قایناقلاری». باکی. 1986. ص. 244.

اَ. قاراجاداغی‌نین بو اَل‌یازماسینین آذربایجان ادبیاتی، هم ده فوْلکلوْرشوناسلیغی تاریخی اوچون موهوم اهمیتی واردیر. چونکی بوُ، آذربایجان دیلینده فوْلکلوْر ماتئریاللارین‌دان عیبارت ایری حجملی ایلک اَل‌یازماسیدیر.

XIX عصر آذربایجاندا فوْلکلوْرشوناسلیق علمی‌نین یارانیب فورْمالاشدیغی بیر دؤوردور. فوْلکلوْروموز ائله عصرین اوّللرین‌دن توْپلانیب روُس دیللی مطبوعاتدا چاپ اوْلونماغا باشلاییر. معلوم اوْلدوغو کیمی XIX عصرین اوّللرینده 1828ـ نجی ایل تورکمن‌چای مقاوله‌سی اساسیندا آذربایجان ایکی حیصه‌یه بؤلوندو. شیمالی آذربایجان روُسی‌یایا قاتیلدی. واحید بیر خالقین پارچالانماسی اؤزو بیر فاجیعه ایدی، خالقا، اوْنون طالعینه ووُرولان معنوی ضربه ایدی. چار روُسی‌یاسی آذربایجاندا آغیر مستملکه سیاستی یئریدیردی، خالق ایکی قات ظولم آلتینا دوشموشدو. بوُنونلا بئله روُسی‌یا دئییلدی. اوْ زامان بئلینسکی، چئرنیشفسکی. پلئخان‌اوْف و باشقالاری کیمی قاباقجیل دونیا گؤروشلو شخصلر وار ایدی. آذربایجانین بیر سیرا گنج ضیالیلاری دا اؤز نوبه‌سینده پئتئربوُرقا، مسکوایا تحصیل آلماغا گئدیردیلر، هم روُس هم‌ده آوروْپا مدنیتی ایله تانیش اوْلماغا باشلادیلار. هر ایکی خالقین مدنی ـ ایقتیصادی علاقه‌لری تاریخی‌لیک باخیمین‌دان اؤز مثبت بهره‌سینی وئردی. بو جهت اؤزون میلّی فوْلکلوْروموزون توْپلانیب، نشر ائدیلیب اؤیرنیلمه‌سینده‌ده گؤستریردی.

چار حؤکومتی قافقازدا اؤز موقع‌یینی مؤحکم‌لتمک مقصدیله بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کئچیریردی. بوُنلاردان بیریده محض قافقاز خالقلارینین عادت ـ عنعنه‌لرینی، تاریخینی، فوْلکلوْر و ادبیاتینین اؤیرنمک ایدی. بوُ مقصدله ده روُسی‌یادان آذربایجانا بیر چوْخ سیّاح، تاریخچی، ائتنوْقراف، عالیم، مأمور وس. گؤندریلیردی. آذربایجاندا آچیلان مکتبلره روُسی‌یادان موعلیملر گلیردی. XIX عصرین اوْرتالارینا یاخین قافقازین موهوم مدنی مرکزینه چئوریلن تیفلیس‌ده روُس دیلینده قزئت، ژورنال و مجموعه‌لر نشر ائدیلمه‌یه باشلاییر. « این قسمت خوانده نشده» و باشقا قزئت و ژورناللاردا خالق ادبیاتی ماتئریاللارینا گئنیش یئر وئریلیردی. مسکوا،

پئتئربوُرق، تیفلیس، باکی و باشقا شهرلرده چیخان مطبوعاتدا دا آذربایجان فوْلکلوْرو نوُمونه‌لرینه راست گلیریک.

آوروْپادان، روسی‌یادان آذربایجانا گلن بعضی ضیالیلار فوْلکلوْرومـوزون توْپلانیب چاپ ائدیلمه‌سی ساحه‌سینده موهوم ایشلر گؤروردولر. چوْخ تئز بیر مودّتده خالقیمیزین ایچریسیندن میلّی خالق صنعتی‌میزی یازیب مطبوعاتدا تمنّاسیز اوْلاراق چاپ ائله‌ین سایسیز ـ حسابسیز آذربایجان ضیالیلاری یئتیشدی. بوُنلار اؤز دوْغما فوْلکلوْرونون توْپلاییجی‌سی، هم ترجومه‌چیسی و هم‌ده تدقیقاتچیسی ایدیلر. اوْنلاردان بعضی‌لرینین آدلارینی بوُرادا سؤیله‌یه‌ک: ماحمودبَی ماحمودبَی اوف، رشیدبَی افندی‌یئف، فریدون‌بَی کؤچرلی، صفرعلی‌بَی ولی‌بَی‌اوْف، تیموربَی بایرامعلی‌بَی‌اوْف، میرزه ولی‌زاده، حسین موفتی قاییب‌وْف، حاجی کریم سانیلی، میرهاشیم وزیراوْف، موسی قلی‌یئف، ممد (محمد)، حسن، اسماعیل افندی‌یئف‌لر و ب. بوُنلارین گؤردوی ایشلردن یئری گلدیکجه صؤحبت آچیلاجاقدیر.

XIX عصرده هم ده روُسی‌یانین قاباقجیل فیکیرلی نوماینده‌لریندن دئکابریست بئستوژئو ـ مارلینسکی (Bestujev – Marlinski)، آ. س. پوُشکین، م. ی. لئرمانتوْف، پوْلوْنسکی و باشقالاری قافقازدا، اوْ جومله‌دن آذربایجاندان اوْلموش، خالقیمیزین شیفاهی ادبیاتی ایله ماراقلانمیش، بیر سیرا نوُمونه‌لردن اؤز اثرلرینده ایستیفاده ائتمیشلر.

آذربایجان شیفاهی ادبیاتی‌نین XIX عصر روُس مطبوعاتیندا نشری مسأله‌سی آیریجا تدقیقاتا مؤحتاجدیر. XIX عصرده آذربایجان شیفاهی ادبیاتینین، دئمک اوْلار کی، بوتون ژانرلارینا عاییید نوُمونه‌لر توْپلانیب روس مطبوعاتیندا چاپ ائدیلمیشدیر. بو ایللرده بیر سیرا منبع‌لرده آذربایجان آتالارسؤزو و مثللرینه راست گلیریک. (سند. ح) بوُنونلا بئله، موْللانصرالدین لطیفه‌لری، بعضی افسانه و روایتلرده توْپلانیب چاپ اوْلونموشدور. میثال اوچون آ. د. یئریتسئو (A. D. Yeritsev) 114 موْللا نصرالدین لطیفه‌سی توْپلامیش

و «کریل»ده (1980، ن. 2330) چاپ ائتدیرمیشدیر. ائله همین ایلده باشقا بیر منبع‌ده ده لطیفه‌لر نشر ائدیلمیشدیر.

مطبوعاتدا یئری گلدیکجه افسانه‌لر، روایتلر، احوالاتلاردا نشر ائدیلیردی. نوُخا قراسیندا یاییلان «نوُر گؤلو حاقّیندا روایت»، «چاریچا تامارا»، «مقدس کوزه» (97 ـ 71، 7، 6 و 1) وس. نوُمونه‌لری میثال گؤسترمک اوْلار.

بو ایللرده قزئت و ژورناللاردا شیفاهی ادبیاتیمیزین باشقا ژانرلاریدا توْپلانیب نشر ائدیلیردی. آذربایجان موختلیف قزا (Qəza) و کندلرینده یاییلمیش عادت و عنعنه‌لری، خالقین یاشاییش طرزی، آیری ـ آیری آیین و مراسیملری لهجه‌لری حاقّیندا دانیشارکن، فوْلکلوْر نوُمونه‌لریندن ده میثاللار گتیریلیردی. بئله منبعلردن بیری «قافقاز داغلیلاری حاقّیندا معلومات مجموعه‌سی»دیر. بوُرادا زاقاتالا (Zaqatala) دایره‌سینده یاشایان خالقلار حاقّیندا معلومات و همین یئردن تْپلانمیش ناغیل، تمثیل، آتالار سؤزو، تاپماجا و ماهنیلار حاقّیندا قئیدلر وئریلمیشدیر. خوصوصیله XIX عصرین گؤرکملی عاشیغی وارخییانلی عاشیق محمد باره‌ده معلومات دیقّتی جلب ائدیر. «آلا گؤز» ماهنیسی موُغال موغنّیسی (Muğənni)، وارخییان کندینین ساکینی، یاخین زامانلاردا وفات ائتمیش محمد طرفیندن قوْشولموشدور. اوْ، زاقاتالا دایره‌سینین مشهور ایمپروْویزاتوْرو (İmprovizator) اوْلموشدور. ان چوخ گنج‌لییی و گؤزللییی ترنوم ائتمیشدیر. اوْنا گؤره‌ده اوْنون بداهتاً قوْشدوغو ماهنیلار خالق طرفیندن سئویلیر و اینقیلوْیلار (İnqiloy)[6] اؤز توْیلارینده تاتار (آذربایجان ـ رئد) ماهنیلاری اوْخویورلار».[7] (سند. ح)

بوتونلوکده XIX عصر مطبوعاتینی نظردن کئچیرسک، بلکه‌ده اَن چوْخ توْپلانیب نشر ائدیلن نوُمونه‌لرین ناغیللاردان عیبارت اوْلدوغونو گؤررریک. ناغیل خالق ایچریسینده داها داها چوْخ سئویلن ژانر اوْلدوغو

[6] ـ اینقیلوْیلار واختیله مسلمان دینینی قبول ائتمیش گورجولردیر. اوْنلار گورجوجه دانیشیرلار. آذربایجان دیلینی تمیز بیلیرلر. قاخ، زاقاتالا و اوْنون کندلرینده اینقیلوْی، موُغال (آذربایجان) و لزگیلرده یاشاییر ـ رئد.

[7] ـ قاخ، زاقاتالا و اوْنون کندلرینده اینقیلوْی، موُغال (آذربایجان) و لزگیلرده یاشاییر ـ رئد.

اوچون توْپلاییجیلاردا ایلک نؤوبه‌ده ناغیلا موراجیعت ائتمیش و شیفاهی دیلدن بیر چوْخ ناغیلی یازیبا آلیب چاپ ائتدیرمیشلر. هله‌لیک بیزه معلوم اوْلدوغونا گؤره، آذربایجان ناغیلی 1825ـ نجی ایلده ایلک دفعه روُس دیلینده چاپ ائدیلمیشدیر. بوُ (کریل) آدلانیر. اوْرادا «تاتار (آذربایجان) دیلیندن» سؤزلریده قئید اوْلونموشدور. بوُندان سوْنراکی ایللرده آذربایجان ناغیللارینین اَن چوْخ نشر ائدیلدییی منبع کریل مجموعه‌سیدیر. بوُنون اوچونجو بوُراخیلیشیندا «ملیک ممّد (محمد) و ملیک جومشود (Cümşüd)»، «شاه رستم»، «شاه قنبر»، «شاه اسماعیل» و باشقا ناغیللار درج ائدیلمیشدیر. بوُندان سوْنرا آ. زاخاروُف، آ. کالاشئف و باشقالاری‌دا ناغیللاریمیزین نشرینه خئیلی اَمک صرف ائتمیشلر. گؤی چای ایکی صینیفلی کند مکتبی‌نین اینسپئکتوْروُ (İnspektor) نیکوْلای کلاشئف «شاه اسماعیل»، «نوروز»، «علی خان»، «سؤوده‌کار احمد»، «ملیک ممد»، «یالانچی شاه‌زاده» وس. ناغیللاری توْپلاییب نشر ائتدیرمیشدیر.

«اصلی و کرم»، «آلی (علی) خان و پری خانیم»، «عاشیق غریب»، «نوروز» و دیگر محبت داستانلاریمیزدا دفعه‌لرله چاپ ائدیلمیشدیر.

معلومدور کی، م. ی. لئرمانتوْف قافقازدا، خوصوصیله شوُشا، قوُبا و شاماخیدا اوْلدوغو زامان آذربایجان ایفاچیلاریندان «عاشیق غریب» داستانینی ائشیتمیش و «عاشیق غریب» ناغیلینی یازمیشدیر. م. ی. لئرمانتوْفوُن اؤلوموندن سوْنرا بو اثر اوْنون آرخیویندن تاپیلمیش و چاپ ائدیلمیشدیر. آز بیر مودّت ایچریسینده بو اثر بیر چوْخ روُس تدقیقاتچیلارینین دیقّتینی جلب ائتمیشدیر.

و. میللئر (V. Miller) (کریل)آدلی مقاله‌سینده «قافقاز ـ روُس پارالئلی» آدی آلتیندا روس ـ آذربایجان داستانلارینین موقاییسه‌لی تحلیلینی وئرمیشدیر. داها دوْغروُسو، روُس خالقی‌نین «کریل» بیلیناسی ایله آذربایجان داستانی «عاشیق غریب»ی (م. ی. لئرمانتوْفوُن حیکایه‌سی اساسیندا) موقاییسه ائتمیشدیر.

XIX عصر روس مطبوعاتیندا حاقّیندا ان چوْخ دانیشیلان خالق ادبیاتی نوُمونه‌لریندن بیریده مشهور «کوْراوْغل» داستانیدیر. بوُ داستان قافقازا، آذربایجانا گلن موختلیف سیّاح، عالیم، ائتنوْقراف، تاریخچی و

باشقا صنعت آداملارینین دیقّتینی جلب ائتمیشدیر. اوْنلار یا داستاندان موعین پارچالار چاپ ائدیر، یا اوْنون بارەسینده موعین فیکیر سؤیلەمیشلر. 1830ـ نجو ایلده (کریل)مجموعەسینده بو بارەده معلوماتا راست گلیریک.

بوُ ایللرده فوْلکلوْرموزون لیریک نوُمونەلریده تئز ـ تئز چاپ اوْلونور. بوُنلارین بیر چوْخو آذربایجانجا نشر اوْلونموشدور. هر بیر نوُمونەنین یانیندا روُسجا حرفی ترجومەسی وئریلمیشدیر. تاریخی حادیثەلرلە باغلی ماهنیلارا دا بوُ ایللرده تئز ـ تئز راست گلیریک. بوُ جهتدن «گنجەنین آلینماسی حاقّیندا ماهنی» دیقّتە لاییقدیر. عاشیق پوئزییاسی و عاشیق صنعتی، اوْنون موختلیف نومایندەلری حاقّیندا معلوماتلار دا دؤور اوچون موهوم اهمیتە مالیک ایدی. ی. ن. پوْلوْنسکی، ای. پ. ولادیمیروْف (İ. P. Vladimirov) آذربایجان عاشیقلاری، عاشیق موسیقیسی و شعری بارەده ایندیده موهوم علمی اهمیته مالیک اوْلان فیکیرلر سؤیلەمیشلر (20ـ 1، 42، 6، 1).

نتیجه اوْلاراق دئمەلییک کی، XIX عصرده آذربایجان فوْلکلورونون بؤیوک بیر حیصەسی خالقین آغزیندان آلینیب روُس مطبوعاتیندا چاپ اوْلوندو. البته، بوُ، بؤیوک بیر ایش ایدی. بوُنونلادا فوْلکلوْرشوناسلیغیمیزین اساسی قوْیوُلدو. آنجاق بو ایشین موعین نوقصانلاری دا وار ایدی. بوُنلار هم اوْبیئکتیو (Obyektiv) و هم ده سوُبیئکتیو (Subyektiv) سببلردن باش وئریردی. آوروْپا و روُس توْپلاییجیلاری آنا دیلیمیزی بیلمیر، توْپلاما و ترجومه ایشینده موهوم قوصورلارا یوْل وئریلیردی. ماهنی، بایاتی، داستان شعرلری ترجومەده تحریف اوْلونور، ناغیللاریمیزین گؤزل، تأثیرلی ائپیزودلاری ایختصار ائدیلیردی. علاوه ائدک کی، بوتون روُس مطبوعاتیندا فوْلکلورموزون روس دیلینه ترجومەسی و شرحینین مولیفلری یئنه ده یوُخاریدا آدلارینی چکدییمیز میلّی ضیالیلاریمیز ایدی.

آذربایجاندا میلّی دیلده مطبوعات یاراندیقدان سوْنرا خالق ادبیاتی نوُمونەلرینین نشرینه ماراقدا آرتمیشدیر. «اَکینچیـ قزئتینده آتالار سؤزلری و ماهنیلار ئریلمیش، «کشکول» ایسه از صحیفەلرینده خالق ادبیاتینا

خوصوصی گوشه آییرمیشدیر. بو گوشه «ددەلرین سؤزو» یاخود «لطایف» آدلانیردی. مثلاً «کشکول» قزئتی‌نین 1887ـ نجی ایل 63ـ نجو نومره‌سینده اوْندان آرتیق آتالار سؤزو، مثل و آفوْریزم (Aforizm) وئریلمیشدیر: «عاغیل (عقل) باشدادیر، یاشدا دئییلدیر»، «عاغیل‌سیز باشین زحمتینی آیاق چکر»، «عاغیل اینسانین سرمایه‌سیدیر»،... عاغیللی آدامدا یا علم اوْلار، یا مال»، «کوسوموز کوسو اوْلسون، گل یوکوموزو چاتاق»، «اینسان غریرینه اؤلوم یازما» وس.

آذربایجان یازیچی و شاعیرلری ده XIX عصرده شیفاهی خالق ادبیاتی ایله ماراقلانمیش، اوْنلاری توْپلامیش و یرئی گلدیکجه اؤز اثرلرینده اوْنلاردان ایستیفاده ائتمیشلر. نباتی، ذاکیر، آ. باکی‌خانوْف، س.ع. شیروانی، ن. وزیراوْف یارادیجیلیغی گؤسترير کی، بو صنعت‌کارلار اؤز اثرلرینده تئز ـ تئز خالق ادبیاتی نوُمونه‌لریندن ایستیفاده ائتمیشلر. م. ف. آخوندوْف خالق ادبیاتینی، خوصوصیله بایاتیلاری توْپلامیش، ح. زردابی، ح. موفتی قاییب‌اوْف لیریک شعرلر، آتالار سؤزو و ضربی ـ مثللری توْپلاییب چاپ ائتمه‌یه تشبوث گؤسترمیشلر. خالق ادبیاتینا بؤیوک ماراق گؤسترن م. ش. واضئح بیر منخبات ترتیب ائتمیشدی.[8] منتخبات خالقین حیکمتلی سؤزلرینین توْپلویودور. بیر نئچه حیصه‌یه آیریلیب: حیکمتلی سؤزلر، مضحکه‌لر، تمثیل ـ ناغیللار، «دربندنامه» و «لیلی و مجنون»دان پارچالار وس. گؤسترمک اوْلار. «عالیمین بیر گون یاخشیدیر، جاهیلین هامی عؤمروندن»، «یاتانین اوْیاقدان خبری اوْلماز»، «کیم کی، تیکان اَکر، اوْ، اوزون دَرمز»، «یاخشیلیق ائله‌ین کیشی دیردیر، هر چند کی، اؤلموش اوْلا»، «شهرلرین پیسی اوْ یئرده‌دیر کی، دوْغرو کیشی یوْخدور»، «بو گونون ایشینی صاباحا قوْیما» وس. بوُرادا «پادشاه و میمون»، «قاری و پیشیک»، «سئرچه و ایلان»، «ابله»، چاش خوْروز» کیمی سؤیله‌مه‌لر ده واردیر. گؤروندویو کیمی، XIX عصرده روس مطبوعاتی ایله یاناشی، آذربایجان مطبوعاتیندا دا فوْلکلوْر و فوْلکلوْرشوناسلیق مسأله‌لری ایله باغلی یازیلار چاپ ائدیلمیشدیر.

[8] ـ باخ: م. ش. واضئح. منتخبات، تیفلیس، 1855.

بوتون بوُنلارلا یاناشی، XIX عصر روس و آذربایجان مطبوعاتیندا خالق ادبیاتینین نظری مسأله‌لری ایله باغلی مولاحیظه‌لره گئتدیکجه داها چوْخ یئر وئریلیر، بیر چوْخ خالق ادبیاتی نوُمونه‌سی بو و یا دیگر شکیل‌ده تحلیل اوْلونماغا باشلاییردی.

XIX عصرین اوْرتالاریندا خالق ادبیاتینین نظری مسأله‌لریندن بحث ائدن ایلک آذربایجانلی عالیم‌لردن بیری قازان اوُنیوئرسیته‌تینین (دانشگاهی‌نین ـ ک.) پروْفئیر میرزه کاظیم بَی (1802 ـ 1870) ایدی. اوْ، 1848ــ نجی ایلده «فردوسی اثرلرینده فارس اساطیری» مقاله‌سینی یازیر. اؤز دؤورو بؤیوک اهمیته مالیک اوْلان بوُ مقاله‌ده مولیف گؤستریر کی، افسانه و روایتلر خالقلارین تاریخینده موهوم یئرلردن بیرینی توُتور. ایندییه قدر اینسا حیاتینین چوْخ قارانلیق و سیرلی دؤورلرینین ایضاحیندا تاریخ بوُنلاردان آز ایستیفاده ائتمیشدیر. یازیلی ادبیاتدا بوُ معنی ثروتدن قیمتلی ماتئریال اخذ ائتمیشدیر. م. کاظیم‌بَی یازیردی: «افسانه‌سی اوْلمایان خالق، روایتی اوْلمایان اؤلکه یوْخدور، کؤچریلرده بوُ، نسلیدن ـ نسیله شیفاهی شکیل‌ده کئچیر.

یاریم مدنی خالقلاردا بوُ نوُمونه‌لر اوْنلارین اعتقادلارینین اساسینی، یازیلی ادبیاتین، تاریخین اساس مضمونونو تشکیل ائدیر. مدنی خالقلاردا ایسه موقدّس بیر شئی کیمی اوْنلارین تخیّولو اوچون زنگین قیدا منبع‌یینه چئوریلیر». (سند. ح)

م. کاظیم‌بَی اساطیر، موختلیف خالقلاردا اوْنون منشأیی، خوصوصیتلری وس. مسأله‌لری درین علمی دلیل‌لرله شرح ائتمیشدیر. بوتون بوُنلاردان سوْنرا اوْ بئله بیر قناعته گلمیشدیر کی، اساطیرین رئال اساسی واردیر. اساطیر رئال، طبیعی و ایجتیماعی حادیثه‌لرین اینسان تخیولونده عکسیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر.

م. کاظیم‌بَی شرق، خوصوصیله فارس اساطیری حاقّیندا داها اطرافلی دانیشیر. شرق اساطیرینی اوْ، ایکی قیسمه آییریر: آللاهلار و روحلار حاقّیندا اوْلان اساطیر و خالیص اساطیری قوُوه‌لر، تدقیقاتچی‌یا گؤره خالق کئچمیشینی، اجدادلارینین قهرمانلیغینی اؤز یارادیجیلیغیندا ایدئالیزه ائتمک اوچون پهلوان، قهرمان، باهادیر، مَلک، روُح و باشقا سؤزلر اوُیدورموشدور. فارس اساطیریندن دانیشاندا اوْ، آللاهلار حاقّیندا اوْلان

افسانه‌لردن صؤحبت آچیر، هؤموزد، اَهریمن، فیریشته، دیو، سیمورغ و سایره‌دن دانیشیر. فردوسی و هـوْمئر قهرمانلارینین سجیّه‌سینه ده اوْ گئنیش یئر وئرمیشدیر. عالیمین بو تـدقیقاتی حاقّینـدا گـؤرکملی آذربایجـان فیلوْسوفو (فیلسوف) حیدر حسین‌اوْف یازمیشدیر: «یونان، ایران، مصر و دیگر بوُ کیمی خـالقلار نـه اینکـی آیری ـ آیری افسانه و روایتلره مالیکدیرلر، حتی اوْنلار خالق یارادیجیلیغی‌نین بوُ اینجیلریندن درین ادبـی و ایجتیماعی معناسی اوْلان گؤزل بدیعی اثرلرده یاراتمیشلار. کاظیم بَی گؤستریر کی، باخمایاراق کـی، خـالق ادبیاتی ـ اساطیر، روایت، افسانه‌لرین کؤکلری موختلیف خالقلاردا بیر چوْخ اوْخشارلیقلارا مالیکدیر؛ آنجاق بیر خالقین معنوی عالَمی اؤز خوصوصیتلریله باشقا بیر خالقین معنوی عالمینی عکس ائتدیره بیلمز». (سـند. ح)

م. کاظیم بَیین بوُ مقاله‌سینین علمی ـ نظری باخیمدان موهوم اهمیتی اوْلموشدور. چونکی اوْ چاپ اوْلـدوغو واخت ـ آوروْپادا و ائله‌جه‌ده روُسی‌یادا بیر سـیرا تـدقیقاتچیلار اسـاطیری رئـال زمینـدن، خـالقین حیـاتی، معیشتی و مشغولیّتیندن تجرید ائدیردیلر. م. کاظیم‌بَی‌یـن بـوُ مولاحیظـه‌لـری ک. مارکسـین (K. Marks) اساطیر حاقّیناکی نظری مودعالاری ایله سسله‌شیردی.

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین توْپلانماسیندا بؤیوک اَمک صرف ائدنلردن بیریده عینعلی سلطان‌اوْف‌دور. (1935ـ 1868). ع. سلطان‌اوْف خالقیمیزین عادت ـ عنعنه‌لرینی، معیشتی‌نی، ائتوْقرافییاسینی یاخشی بـیلن ضیالیلاردان ایدی. اؤزونون قئید ائتدییی کیمی («کریل»، 1892. ن. 247) اوْ، 1891 ـ 1887 ـ نجی ایللر آراسیندا ایروان قوُبئرنییاسیندان، ناخچیان (نخجوان) قزاسیندان اوچ‌مینه قدر آتالار سؤزو و مثل توْپلامیشدیر. ف. کؤچرلی یازیردی کی، «ساياچی سزلرینی و ائل ادبیاتینا دایر بیر چوْخ معلومـاتی اهلـی ـ قلملریمیـزدن مؤحترم عینعلی بَی سلطان‌اوْف جمع ائدیب لوطف یوزو ایله بیزه بخش ائتمیشدیر». اوْنون توْپلادیغی آتالار سؤزلرینین بیر قیسمی آذربایجان قادینلارینین حیاتینی، معیشتی‌نی اؤزونده عکس ائتدیرن نوُمونه‌لردیر. «منیم توْپلادیغیم تاتار (آذربایجان ـ رئد) آتالار سؤزلرینین بیر چوْخوندا ب خالقین حیاتا باخیشـینی خـاراکتئریزه

ائدن کوللی (کلی) میقداردا آفوْریزملره راست گلینیر «کریل» (1981، ن. 2547) اوْخوجولاری ایله موصاحیبه اوچون یازدیغین ماتئریاللارین ائتنوْقرافیک جهتلری ماراقلی اوْلمایا بیلمز. بوُ دفعه تاتار خالقینین قادینلارا اوْلان موناسیبتی‌نی و تاتار قادینلارینین حیاتینی اؤزونده عکس ائتدیرن بیر نئچه آتالار سؤزونو گتیرمه‌یی لازیم بیلدیم. سوْنرا مولیف آتالار سؤزلریندن میثاللار گؤستریب تحلیل ائدیرک آشاغیداکی آتالار سؤزلرینین اوزرینده داها چوْخ دایانیر:

قیز ایدیم سلطان ایدیم،

نیشانلاندیم خان اوْلدوم.

اَره گئتدیم قوُل اوْلدوم،

آیاقلارا چوُل اوْلدوم.

آذربایجان قادینلارینین حیاتی، معیشتی، حوقوقی، دوشونجه‌لری ع. سلطان‌اوْفو چوْخدان ماراقلاندیرمیشدیر. ج. محمدقلی‌زاده بوُ باره‌ده یازیردی: «من اؤزوم دارالمعلمینی قوُرتاران زامان ناخچیوان‌دا همین حالدا اؤزومدن آرتیق هوشیار دوْستلاریما راست گلدیم و اوْنلار ایله توُتوشدوم. منیم سسیمه سس وئرن سیرداشلاریمدان قاباقجا عزیزیم عینعلی سلطان‌اوْف اوْلدو. اوْ واختلار آروادلاریمیزین اَسارتده اوْلماق صؤحبتلری تزه ـ تزه مئیدانا آتیلماق ایسته‌ییردی و بیرینجی دفعه آروادلاری مودافیعه ائدن سؤزلری عینعلی یوْلداشیمیز واسیطه‌سیله مشهور آرواد آزادلیغی طرفداری جوْن ستوارت میلین (جان استوارت میل) کیتابیندا گؤردوم».[9]

ع. سلطان‌اوْف بیر توْپلاییجی کیمی آتالار سؤزلرینی قروُپلاشدیرمیش، هر قروُپا عایید میثاللار گؤسترمیش، هم ده بوُنلار حاقّیندا موعین مولاحیظه‌لر سؤیله‌میشدیر. ع. سطان‌اوْف آتالار سؤزلریندن تاریخی بیر منبع کیمی ایستیفاده ائتمیش، آذربایجان قادینلارینین حیاتی، یاشاییشی، عاییله‌ده، جمعیت‌ده یئری و موقعیی

[9] ـ ج. محمدقلی‌زاده. سئچیلمیش اثرلری، باکی 1951، ص. 472.

حاقّیندا چوْخ ماراقلی ائتنوْقرافیک نتیجه‌لر چیخارمیشدیر. آنجاق، ندنسه اوْ، بـوُرادا آذربایجـان قـادینلارینین یالنیز شیکایتینی، آغیر معیشت حیاتینی، حوقوق‌سوُزلوغونو ایفاده ائدن آتالار سؤزلرینی وئرمیشدیر. تأسوف کی، قادینلارین سعادتی، رَشادتی، گؤزللییی، قهرمانلیغی، بیر آنا اوْلماق اعتباریله معنـوی صـافلیغی حاقّینـدا آتالار سؤزلریندن دانیشمیر.

ع. سطان‌اوْف عؤمرونون سوْنونا قدر فوْلکلوْرشوناسلیق فعـالیتینی داام ائتمیشـدیر. XX عصـرین اوّللرینـده روُس مطبوعاتیندا (63ـ 61، 18)، سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده ایسـه «دان اوُلـدوزو» ژورنالینـدا بیـر سـیرا مقاله‌لرله چیخیش ائتمیشدیر.

خالق ادبیاتیمیزین توْپلانماسـی، نشـری، روُس دیلینـه ترجومـه‌سـی و یاییلماسـیندا فعـال ایشـتراک ائـدن ضیالیلاردان بیریده ماحمود بَی ماحمـدبَی‌اوْف (1923ــ 1849) ایـدی. اوْنـون تـوْپلادیغی خـالق ادبیـاتی ماتئریاللاری ایچریسینده آتالار سؤزو، «عاشیق غریب»، «مـوْللا قاسـیم» (خسـته قاسـیم ـ رئـد)، «عبـاس و گولگز» داستانلاری وس. نوُمونه‌لریده واردیر. اوْ دؤورون بیر سیرا روُس ائتنوْقرافلاریندان فرقلی اوْلاراق، م. ماحمودبَی‌اوْف توْپلادیغی ماتئریاللاری نشر ائدرکن مجموعه‌لرده اوْریژیناللا یاناشـی، روُس دیلینـه سـطری ترجومه‌لری ده وئرمیش، موختلیف خالق ایفاده‌لرینه، ایدئوْماتیک (İdeomatik) سـؤزلره، روایتلـره، دینـی ایصطیلاح و آدلارا چوْخ ماراقلی شرحلر یازمیشدیر. بوُ ایندی ده موهوم علمی اهمیتینی ایتیرمه‌میشدیر.

م. ماحمود بَی اوْف خالق ادبیاتی حاقّیندا بیـر سـیرا مولاحیظـه‌لرینـده مولیفیـدیر. اوْ، خـالقیمیزین شـیفاهی پوْئزییاسیندان بحث ائدرکن یازیردی کی، تاتارلاردا (آذربایجان ـ رئـد.) زنگـین خـالق پوْئزییاسـی وار. بـوُ پوْئزییا حیکایه و شعرین نؤوبه‌لشدییی کوللی میقدار دا ناغیل ـ پوْئمالاردان و محبتی ترنـوم ائـدن، خـالقین دونیا گؤروشونو، فلسفه‌سینی اؤزونده بیرلشدیرن آیری ـ آیری نغمه‌لردن عیبارتدیر.

داها سوْنرا م. ماحمودبَی‌اوْف عاشیق صنعتی، داستانلار حاقّیندا صحبت آچیر و گؤستریر کی، عاشیق عربجه صنعت‌کارا، نغمه‌کارا، ایمپروْویزاتوْرا (İmprovizator) وئـریلن آددیـر. اوْ، عاشـیقلاری ایمپروْویزاتـوْر و

پئشه‌کار اوْلماقلا ایکی کاتئقوْرییایا (Kateqoriya) بؤلور و گؤسترير کی، هر ایکی قروُپون آیریلماز دوْستو اوچ تئللی سازدیر.

مقالـه‌ده اوُسـتاد عاشـیقلارین دئییشـمه‌لرینـه عاییـد اوْلان یئرلـر یئنـی ایـدی، اؤزو ده مـولیفین شخصـی موشاهیده‌لری اساسیندا یازیلمیشدی. م. ماحمدبَی‌اوْف گؤسترير کی، اگر تصادوفاً بیر کنده، ائلاتـدا، حتـی بیر شهرده ایکی عاشیق راستلاشسا، خـالق اوْنلارین یاریشـینی طلـب ائـدیر. عاشـیقلاردان بیـری سـازین مشاییعتی‌له اوْخودغو ماهنی واسیطه‌سیله رقیبینه سوُاللار وئریـر. رقیـب بـو سـوُاللارا مـاهنی ایلـه جـاواب قایتارمالیدیر. جاواب ماهنیسیدا عینی سایدا اوْلمالیدیر. اگر رقیـب سـیرا ایلـه اوچ مـاهنی‌نـین سـؤاللارینین معناسینی آچا بیلمه‌سه، مغلوب ساییلیر. غالیب نماییش‌کارانه صورتده اوْندان سازی آلیر و داشا چالیب پارچا ـ پارچا ائدیر. بئله اوْلدوقدا مغلوب اوْلان عاشیق بیرده بو کنده، بو هنده‌وَرده گؤزونـه بیلمـز. بعضـاً ایسـه مغلوب اوْلان هامینین گؤزو قارشیسیندا رقیبین اوستونلویونو ثوبوت مقصـدیله اوْنـون آیاقلارینـا یـاخیلیر و روخصت ایسته‌ییر.

م. ماحمودبَی اوْف همین مقاله‌ده «کوْراوْغلو» داستانی باره‌ده ماراقلی مولاحیظه‌لر ایره‌لی سـورور و فیکرینـی بئله یئکوُنلاشدیریر: «بوُ قاچاق ـ ایمپروْیزاتووْر ماهنیلارینین بیرینده پافوْسلا (Pafos) قیشـقیریر: «مـن نـه خان، نه شاه، نه‌ده خوْتکارا (ترکیه سلطانینا ـ رئد.) تابع دئییلم». داها سوْنرا مولیف «قاچـاق کـرم» داسـتانینا توْخوُنور و گؤسترير کی، «کوْراوْغلو»نوُن تأثیری آلتیندا سوْن زامانلار مشهور قاچاق کرم حاقّیندا بوُنـا بنـزر بیر ناغیل ـ پوئما دوزه‌لدیلمیشدیر. همین ناغیل قازاخ و بوْرچالی قزالاریندا «کوْراوْغلو» قدر یاییلمیشدیر».[10] بوُ دؤورده آتالار سـؤزلریندن عیبـارت ایلـک مجموعـه‌نـی (1899) نشـر ائـدن م. قَمرلینسـکی‌نـین (M. Qəmərlinski) فعالیتی ده دیقّته لاییق ایدی. کیتابدا 750 آتالار سؤزو توْپلانمیشدیر. توْپلاییجی مقدمه‌ده گؤستریردی کی، دونیادا هر کس اوچون «سؤزدن بؤیوک یادگار و یا وَرثه یوْخدور. زیرا، مال، مولک تلـف

[10] ـ «کاسپی» قزئتی. 1895، ن. 137.

اوْلور، گئدیر، آما سؤز قالیر. بئله کی، کئچمیش حوکمانین، شعرانین سزلری هله باقیدیر و اینسان اوچون سؤزدن خئییرلی، منفعتلی هئچ بیر دؤولت یوْخدور، نئجه کی، دئمیشلر: جاواهیرین قیمتی وار، آما سؤزون قیمتی یوْخدور، بوُنا گؤره تورک حوکمالارینین تجربه‌دن ایشه یارارلی ضرب ـ مثل‌لریندن «آتالار سؤزو» نامینه بیر ریساله ترتیب ائدیلدی کی، سَلَفلرین سؤزلری آرادان گؤتورولمه‌یب باقی قالا هم خَلَفلر اوچون عؤمور و خوصوصیلاریندا بیر رهبر اوْلوب بیر خئیر ایله یاد بوُیورالار».[11] سوْنراکی قئیدلردن آیدین اوْلور کی، م. قَمرلینسکی خالق ادبیاتینی شیفاهی دیلدن آلیندیغی کیمی نشرینین طرفداریدیر. ائله همین ایل م. قَمرلینسکی‌نین کیتابی حاقّیندا «کاسپی» قزئتی‌نین 30 دئکابر نومره‌سینده ح. زردابی‌نین رئسئنزییاسی (Resenziya) چاپ اوْلونور. رئسئنزییادا توْپلاییجی‌نین اَمه‌یی یوکسک قیمت‌لندیریلیر. آتالار سؤزو و مثللرین زنگین‌لییی و رنگارنگلی‌ییندن دانیشیلیر. مقاله‌نین سوْنوندا ح. زردابی اؤزونون توْپلادیغی کیتابدا اوْلمایان بیر سیرا خاراکتئر آذربایجان آتالار سؤزو و مثللرینی‌ده وئریر.

مولیفه گؤره آتالار سؤزو خالقین موختلیف حیات حادیثه‌لرینه موناسیبتینی بیلدیریر.

XIX عصرده فوْلکلور بوتون قاباقجیل باخیشلی، دئموکراتیک فیکیرلی ضیالی‌لاری و صنعتکارلاری دوشوندورموشدور. خالق ادبیاتی ساده‌لیک، خلقی‌لیک، رئالیزم مسأله‌لری ایله سیخ باغلی اوْلموشدور. بوُنا گؤره ده XIX عصرده م. ف. آخوندوْف و ح. زردابی‌نین خالق ادبیاتی ایله یاخیندان ماراقلانماسی، یئری گلدیکجه بوُ زنگین خزینه باره‌ده نظری فیکیرلر سؤیله‌مه‌سی طبیعی ایدی. معلوم اوْلدوغو کیمی م. ف. آخوندوْف (1878 ـ 1812) آذربایجان خالقی‌نین حیاتینی عنعنه‌لرینی، شیفاهی یارادیجیلیغینی یاخشی بیلیردی. «کریل»قزئتی اوْ زامان یازیردی کی، بیر واخت گله‌جک کی، قافقاز موسلمانلارینین حیاتینی تدقیق ائدن عالیم م. ف. آخوندوفون کوْمئدییالارینا اساسلاناجاقدیر.

[11] ـ م. و. قَمرلینسکی‌نین همین سوْزلرینی ج. محمدقلی‌زاده «موْللا نصرالدین» ژورنالینین بیرینجی نومره‌سینده «آتالار سوْزو» بحثینین اوْلینده عینیله گتیرمیشدیر.

م. ف. آخوندوف کۆمئدییالاریندا خالق تئاتری و تاماشالاریندان فعال شکیلده بهره‌لنمیشدی.

معلوم اۆلدغو کیمی، اۆ، عاشیق شعری اوسلوُبوندا شعرلر یازمیش، تجنیس‌لرینده خالق پۆئزییاسیندا ایشله‌نن مشهور جیناسلاردان ایستیفاده ائتمه‌یه چالیشمیشدیر.

م. ف. آخوندوف آذربایجان خالقینین داستانلاری ایله ده یاخیندان تانیش ایدی. اۆنون مقاله و مکتوبلارینـدا «داستانلارا دوشه‌جک قهرمانلیق گؤستردی»، «بو حادیثه دیللرده داستان اۆلدو» و بو کیمی ایفاده‌لره تئز ـ تئز راست گلیریک. کۆمئدییالاریندا اۆ مجنون، لیلی، کـرم، کۆراۆغلـو و خـالق ادبیـاتینین باشـقا قهرمـانلارینین آدلارینی چکیر، ترتیب ائتدییی یئنی الیفبا ایله دده قورقود حاقّینـدا خـالق آراسـیندا مشـهور اۆلان مـاهنینی یازیر.

م. ف. آخوندوف شعری، نغمه‌نی، رقصـی اینسـانین معنـوی قیداسـی آدلانـدیریر، اینسـان حیـاتی اوچـون بوُنلارین اهمیّتیندن دؤنه ـ دؤنه دانیشیردی. آنجاق فئـوْدال ـ پاتریارخـال (Feodal – Patriarxal) دیـن قارا گروچولاری (Qaraguruhçu) اینسانلاری بوُ گؤزل معنوی قیدادادن محروم ائتمه‌یه چالیشیر، ماهنینی، رقصی، سؤزو ـ صؤحبتی گوناه (گنـاه) سـاییر، بـونلارین ترجمـانی اۆلان ائـل صـنعت‌کـارلارینی تعقیـب ائدیردیلر. بوُنونلادا اۆنلار تَرکی ـ دونیالیغی تبلیغ ائدیر، اینسانلاری حیات، یاشاماق، اؤز حوقوقو اوُغرونـدا موباریزه‌دن اوُزاقلاشدیریردیلار.

«کمال‌الدوله مکتوبلاری»نین بیر یئرینده اَدیب اینسانلاری هر جور قانونی ـ معنوی ذوقدن محـروم ائتمـه‌یـه جَهد ائدنلره قارشی اؤز اعتراض سسینی اوُجالدیر.

م. ف. آخوندوف خالق شعرینی، عاشیق پوئزییاسینی یاخشی بیلیر و بؤیوک محبتلـه سـئویردی. اۆ، ائرمنـی دئموکرات یازیچیسی خ. آبوْویانا (X. Abovyan) بیر چوْخ آذربایجان بایاتیلاری وئرمیشدیر. خ. آبوْویـان ایسه بوُنلاری م. ف. آخوندوفون بیلاواسیطه کؤمه‌یی ایله ائرمنی دیلینه چئویرمیش و «ائرمنسـتان یـارالاری» آدلی مشهور تاریخی روْمانیندا اوْندان ایسـتفاده ائتمیشـدیر. م. ف. آخونـدوف آدوْلـف بئـرژئنین (Adolf

Berje) ترتیب ائتدیی«مجموعه‌یی ـ اشعاری ـ شعرایی ـ آذربایجان» کیتابینا بیر سیرا ائل شاعیر و عاشیقلارینین شعرلینی‌ده تقدیم ائتمیشدیر. بوُ باره‌ده آ. بئرژهٔ کیتابین مقدمه‌سینده یازمیشدیر: «موسلمانلار آراسیندا شاعیرلرین خوصوصی حیات و یاشاییشینا عاید لازیمی سندلر اوْلمادیغیندان، من بوُرادا اوْنلارین ترجومه‌یی ـ حالیندان بحث ائده بیلمه‌یه‌جه‌یم. بو باره‌ده وئره‌جه‌ییم معلومات قیسماًُ رفیقیم میرزه فتحعلی‌دن و قیسماًُ اوْنون واسیطه‌سیله قاراباغدان توْپلانمیش شیفاهی معلوماتدان عیبارت اوْلاجاقدیر». اَدیبین اؤزو خالق شاعیرلرینین اثرلریندن عیبارت بئله بیر کیتابی آیریجا چاپ ائتمک فیکرینده ایدی؛ آنجاق بو مومکون اوْلمامیشدی.

بؤیوک صنعت‌کار خالق روایت، افسانه و لطیفه‌لرینی یوکسک قیمت‌لندیریر، اوْنلاردان ایستیفاده ائدیردی.

حسن بَی زردابی (1907 ـ 1842)ده بوتون عؤمرو بوْیو خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینی توْپلاماقلا مشغول اوْلموشدور. بوُنو اَدیب باشقالارینا دا توصیه ائدیردی. اوْنون آروادی حنیفه خانیم یازیر کی، حسن بَی ادبیاتلا مشغول اوْلان گنج‌لره منتظم اوْلاراق ماهنیلاری، ناغیللاری، آتالار سؤزلرینی (اوْنون توْپلادیغی آتالار سؤزلری نشر ائدیلمه‌میشدیر) ییغماغی مصلحت گؤروردو.

ح. زردابی آذربایجاندا اوْلان بیر چوْخ مکتبلرین موعلیملرینه مکتوب یازیب خواهیش ائله‌میشدی کی، یا ائل ماهنی‌لارینی توْپلاسینلار، یاخود دا چوْخ آسان بیر دیلده علمی، معاریفی تبلیغ ائدن ماهنیلار دوزلدیب اوُشاقلارا اوْخوتسونلار. بئله‌لیکله ح. زردابی بیر نئچه ایل مودتینده کوللی میقداردا ماهنی توْپلایا بیلمیشدی. بو ماهنیلارین اساس مضمونو اوُشاقلاری علمه، تحصیله، ترقّییه هَوسلندیرمکدن عیبارت ایدی. ح. زردابی‌نین توْپلادیغی بو ماهنی‌لار 1901، 1903 و 1909 ـ نجو ایللرده اوچ دفعه چاپ اوْلونموشدور.

کیتابین اوللرینده اَدیبین «اَکینچی» قزئتینده یازدیغی آشاغیداکی سؤزلر ائپیقراف (Epiqraf) کیمی وئریلمیشدیر: «هر کسی چاغیریرام گلمه‌ییر، گؤستریرم گؤرمه‌ییر، دئییرم ائشیتمه‌ییر». اَدیبین هارای سالیب خالقی علمه، معاریفه چاغیران بو سؤزلری ضربی ـ مثل حالینا دوشه‌رک اوْ زامانلار دیللرده دوْلاشیردی.

همین ماهنیلار کیتابی حاقّیندا سوْنرالار ح. زردابی بئله یازیردی: «ماهنیلاری باکی و غئیری شهرلرین مکتبلرینه موفته گؤندریم کی، اوْخوسونلار. آما بیزلرده نوْت (Not) اوْلمادیغینا گؤره اوْنلارین هاواسینی گؤندره بیلمه‌دیم. آما نه قدر «بلی ـ بلی» دئین اوْلدوسا، بیر شئی حاصیل اوْلمادی. موعلیملر «حاکیملردن قوْرخوروق» ـ دئییب اوْ نغمه‌لری شاگیردلرین یادلاریندان چیخارماغا سعی ائتدیلر».

بوتون بوُنلار گؤسترییر کی، ح. زردابی خالق ماهنیلارینین موهم ایدئیا ـ بدیعی و تبلیغی تأثیرینه بؤیوک اهمیت وئریردی. اَدیب مقاله‌لرینین بیرینده یازیردی: «کئچمیشده «اَکینچی» قزئتی چیخاندا اوْ واختین شاعیرلریندن یازیب توقع ائله‌میشدیم کی... علم تحصیل ائتمه‌یین نفعلریندن و بیز موسلمانلارا اوْلان ظولملرین باره‌سینده شعرلر یازیب عاشیقلارا خوْش صوت ایله اوْخوماغی اؤیره‌تسینلر کی، عاشیقلار اوْنلاری توْیلاردا اوْخیوب اهالینی اوْیاتماغا سبب اوْلسونلار. اوْنلاردان بیرجه سید عظیم شیروانی علم تحصیل ائتمک نفعلریندن بیر نئچه شعر یازمیشدیر کی، «اَکینچی»ده چاپ اوْلونموشدور». معلومدور کی، س.ع. شیروانی‌نین و داها سوْنرالار آ. صحّت‌ین، م. اَ. صابیرین و آ. شایق‌ین علمه چاغیریش روُحوندا چوْخلو ماهنیلار مئیدانا گلمیشدی. احتیمال کی، بوُنلار هله اوْ زامانلار ح. زردابی‌نین چاغیریشینا جاواب ایدی. خوصوصیله م. اَ. صابیرین ماهنیلاری اؤز مضمونو اعتیباری ایله ح. زردابی‌نین آرزوُسونا داها یاخین ایدی: هم دیلی آیدین، هم ده موسیقیسی جاذیبه‌لی و تأثیرلی ایدی. ماراقلی‌دیر کی، ح. زردابی توْپلادیغی همین ماهنیلارین موسیقی‌سیندن دانیشارکن، اوْ زامان نوْت اوْلمادیغینا گؤره مکتبله یالنیز ماهنیلارین سزلرینی گؤندردییینی قئید ائدیردی. بو ماهنیلارین موسیقی‌سینی کیم بسته‌له‌میشدی؟ م. اَ. صابیرین اؤز شرقلرینه موسیقی قوْشدوُغو معلومدور. بیزه بئله گلیر کی، ح. زردابی ده توْپلادیغی ماهنیلارین موسیقی‌سینی اؤزو بسته‌له‌میشدی. بوتون بوُنلاردان سوْنرا بیز جسارتله دئیه بیلریک کی، XIX عصرین سوْنو ـ XX عصرین اوّللرینده شاعیرلریمیز طرفیندن علمی، مکتبی تبلیغ موضوع‌سوُندا یازیلمیش ماهنیلارین ایلک تشبوثکارلاری گؤرکملی، معاریف‌پَرور ح. زردابی اوْلموشدور. اوْ، مکتبلرده نغمه، موسیقی

تعلیمی‌نین‌ده آلوْولو طرفداری ایدی. اَدیبین ماهنیلارینین دوْغرودانداً، بؤیوک ثمره وئرجه‌یی باره‌ده اوْ زامان آ. صحّت (A. Səhhət) بئله یازیردی کی، مرحوم حسن بَی جنابلارینین مشهور نغمه‌لری تعلیم ائدیلرسه، قیسا جومله‌لر ایچریسینده بؤیوک، اوُجا فیکیرلر آنلادان اوْ نغمه‌لر اوُشاقلارین اوره‌یینده، دیماقلارینداً (دماغلاریندا) نه قدر تأثیرلی هیجانلار تؤره‌در، وطن‌پرورلیک کیمی نه قدر بؤیوک حیسّ اوْیادار. مدنی میلّتلرده گؤردویوموز بؤیوک فداکارلیقلار اؤیره‌دیلمیش بو کیمی نغمه‌لرین، شرقیلرین نتیجه‌سیدیر. بئله ایسه بیز نییه نغمه تعلیمینی فایداسیز ساییب نظر اعتیباره آلماییریق...»

ح. زردابی، عوموميتله، ماهنیلارا بؤیوک اهمیت وئریر، مقاله‌لرینده دؤنه ـ دؤنه بوُ ژانرا قاییدیردی. اَدیبه گؤره ماهنیلار اینسانلاری عوموميی فیکره گتیرن، بیر آمال اوُغروندا بیرلشدیرن اَن قووه‌تلی واسیطه‌لردن بیریدیر. «هر طایفانین وطنداشلیق و میلّتین کئچمیشده اوْلان یامان و یاخشی گونلرینی شرح ائدن ماهنیلاری اوْلور کی، بو ماهنیلار آغیزدان ـ آغیزا دوشوب بیرلشدیرمه‌یه باعیث اوْلور[۱۲].» ادیب ماهنیلاردان یالنیز گؤزل مئلودییا (Melodiya) ایله یاناشی ساغلام معنالی سؤز و دوْلغون مضموندا طلب ائدیردی. اوْ، معناسیز، بوْش سؤز ییغیمیندان عیبارت ماهنیلاری کسکین تنقید ائدیب بئله بیر میثالدا گؤسترمیشدیر:

آغاجدا اوْتوروب سرچه،

نییه اوُزانسان، ائی کؤی‌چه؟

سن هاردا قالدین، ائی بئچه؟

ائی یار، ائی یار، ائی قارا گؤز!

بونون عوضینده ماهنیلاردا ائله مضمون اوْلمالیدیر کی، «اوْنلار آغیزدان ـ آغیزا دوشوب خالقی نادانلیقدان دانالیغا تحریک ائتمه‌یه باعیث اوْلسون».[۱۳]

[12] ـ «اکینچی»، 1877، ن. 18

[13] ـ «اکینچی»، 1877، ن. 18

حسن بَی زردابی کند حیاتینی، معیشتی‌نیع خالقین عادت و عنعنه‌لرینی چوْخ یاخشی بیلیردی. معلومدور کی، «اکینچی» باغلاندیقدان سوْنرا اوْ، آلتی ایل کنده یاشامیشدیر: اؤزونن دئدییی کیمی، بو مودّت عرضینده کندلیلرین سئوینجی ایله شادلانمیش، کدری ایله غوصه‌لنمیشدیر. البته، بوتون بوُنلار ح. زردابی‌نین خالقین حیات و معیشتی ایله برابر شیفاهی یارادیجیلیغینی‌دا اؤیرنمه‌سینه سبب اوْلموشدور. اوْ، آذربایجانین چوْخ یئرلرینی قاریش ـ قاریش گزمیشدی. اوْنون هر بیر گوشه‌سینه بَلد ایدی. اَدیب آذربایجان خالقی‌نین شاعیرانه طبیعتینی، شعره، صنعته اوْلان محبّتینی ده اؤیرنمیشدی. اوْ، «بیزیم نغمه‌لریمیز» آدلی مقاله‌سینده یازیر کی، بیزیم قافقاز موسلمانلارینا هئچ بیر یازی و دیل ایله دئییلن سؤز اوْ قدر اثر ائتمز، نئجه کی، سعر ایله دئییلن سؤز الالخصوص نغمه‌لر ایله کی، خوْش صورت ایله اوْخونور». اَدیبه گؤره بوُنون سببی اوْدور کی، «قافقازین یئرلرینین خاصیتی بئله‌دیر. بیزیم جنّتین بیر گوشه‌سینه اوْخشایان وطنیمیزین داغلاری، چایلاری، خوْش آبی ـ هاواسی و هر بیر جهتدن صفالی و دیل گوشه اوْلماغی اوْنون اهالیسینی جوُشه گتیریب بوُ حالا سالیر».

ح. زردابی آذربایجان خالقینین سئودییی عاشیقلاری دا یاخشی تانییر، اوْنلارا بؤیوک هوسله قوُلاق آسیردی. بوُ صنعتین بؤیوک تبلیغی تأثیری واردیر. اوْنا گؤره‌کی، بو صنعت آذربایجان خالقینین اؤز طبیعتیندن دوْغموشدور. اوْ، 1906ـ نجی ایلده «بیزیم نغمه‌لریمیز» آدلی مقاله‌سینده آذربایجان عاشیقلارینا اوْلان محبتی باره‌ده یازیردی: «بیر باخین بیزیم عاشیقلار توْیلاردا اوْخویاندا قوُلاق آسانلارا، بو زامان بو قوُلاق آسانلار ائله حالا گلیرلر کی، به ایصطیلاحی تورک، اَتینی کسسن‌ده خبری اوْلماز. ائله‌کی، سوْنرا توْی قوُرتاردی، عاشیقلار ائوینه گئتدی، بئش ـ اوْن گون اوُشاقلار گئجه و گوندوز کوچه‌لرده گزنده عاشیقدان ائشیتدییی قافیه‌لری اوْخویا ـ اوْخویا گزیرلر و بیر ـ بیرینین غلطینی دوزلدیرلر».[14]

[14] ـ ح. زردابی. سئچیلمیش اثرلری، آذر نشر، 1960، ص 240.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، ح. زردابی خالق صنعتی، خالق یارادیجیلیغی، اوْنون بدیعی، ائستئتیک (Estetik)، مفکوُرهوی اهمیتی حاقّیندا چوْخ قیمتلی فیکیرلر سؤیلهمیشلر. موعین بیر سیستم تشکیل ائدن بو فیکیرلرین آذربایجان فوْلکلوْرشوناسلیق علمیnین تاریخینده موهوم یئر و موقعیی واردیر.

XX عصرین اوللرینده آذربایجان فوْلکلوْرشوناسلیغی.

آذربایجان خالقیnین تاریخینده بو دؤور چوْخ ضیدّیتلی دؤورلردن بیریدیر. بو ایللرده ایجتیماعی ـ سیاسی حیاتدا باش وئرن حادیثهلرله علاقهدار شیفاهی خالق ادبیاتینا ماراق دا گوجلنمیشدی. آذربایجاندا، خوصوصیله باکیدا میلّی بوُرژوازییانین، فهله صینفیnین مئیدانا گلمهسی، اینقیلابی حرکتین گوجلهنمهسی و باشقا عامیللر اؤز نؤبهسینده ادبیاتین، اینجه صنعتین قارشیسیندا دا بیر سیرا یئنی طلبلر قوْیوردو. XIX عصرین سوْنو، XX عصرین اوّللرینده آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغیندا دؤورون حادیثهلری ایله باغلی بیر سیرا اؤزونه مخصوص یئنی کیفیتلر مئیدانا چیخدی. فوْلکلورا یازیچی و شاعیرلرله بیرلیکده پئداقوْژی (Pedaqoji) فیکرین نومایندهلری ده یاخیندان ماراق گؤسترمهیه باشلادیلار. خالقین معاریفلندیریلمهسینه بؤیوک اَمک صرف ائدن ضیالیلاریمیز اؤز پئداقوْژی فیکیرلرینی یایماق اوچون خالق ادبیاتیندان گئنیش ایستیفاده ائدیردیلر. ح. زردابی، م. اَ صابیر، س. س. آخوُندوْف، آ. شایق، آ. صحت، ر. افندیئف، ف. کؤچرلی کیمی گؤرکملی شخصلرین ادبی ـ پئداقوْژی فعالیتینه دیقت ائتسک گؤررریک کی، بوُنلارین هامیسیnین تربیه خاراکتئری داشییان اثر و مقالهلرینده محض خالقدان سئچیلیب گؤتورولن فوْلکلْر ماتئریالی اساس یئر توُتور. XX عصرین اوللرینده ترتیب ائدیلن درسلیک و قیراَت (قرائت) کیتابلاریندا خالق ادبیاتی ماتئریاللاریندان گئنیش ایستیفاده اوْلونوردو.

دیگر طرفدن، XX عصرین اوللرینده ایجتیماعی حیاتدا باش وئرن حادیثهلرله علاقهدار اوْلاراق فوْلکلوْر آنا دیلی، میلّی دیل، خالق دیلی مسألهلری ایله سیخ باغلی ایدی. شیفاهی خالق ادبیاتی آنا دیلینین، ساده خالق دیلیnین اساس منبعیی و ترجمانی حساب ائدیلیردی. بوُ دؤورده آنا دیلیندن صؤحبت دوشنده خالقیمیزین

قاباقجیل باخیشلی ضیالیلاری ایلک نوبه‌ده خالق دیلی مسأله‌سینی ایره‌لی سورووردولر. ی. و. چمن‌زمینلی 1914ـ نجو ایلده «صدایی حقّ» قزئتینده یازیردی: «دیل قاییرماقلیق (صنعی‌لیک) سئومز، زوْر و گوجو ده قبول ائتمز! دیل اؤز کؤکو اوسته بیتر، قالخار، قوْل ـ قاناد آچار و بو آسوده‌لیک، طبیعی‌لیک سایه‌سینده ده ائله گؤزل، ظریف و گئنیش بیر حالا گلر کی، هامینی حئیران قوْیار. دیلین کؤکو جاماعاتیمیزین عصرلرله یاراتدیغی ائل ادبیاتینمادیر. گرک اوْنلار توْپلانسین، اؤیرنیلسین، اَزبرلنسین. دیل آختاران گرک جاماعاتیمیزین آراسیندا گزسین».

بُنو یازیچی و معاریف خادیملریمیزین هم بدیعی اثرلرینده، هم ده مقاله‌لرینده چوْخ آیدین شکیل‌ده گؤروروک. «موْللا نصرالدین»ین خالق ادبیاتینا دئمک اوْلار کی، هر نؤمره‌سینده موراجیعتی، ج. محمد قلی‌زادی‌نین «آنامین کیتابی»، «کامانچا» پئیسلرینده (Pyes) شیفاهی ادبیاتی خالقین دونیا گؤروشو، دیلی‌نین ایفاده فوْرماسی کیمی تقدیم ائتمه‌سی، او. حاجی‌بَی‌اوْفون خالق ادبیاتی، خالق موسیقی‌سی اساسیندا اثرلر یازماسی، اوُشاق یازیچیلاریمیزین فوْلکلوردان ایستیفاده‌سی، ف. کؤچرلی، آ. شایق، ر. افندی‌یئف، ی. و. چمن‌زمینلی و باشقالارینین بیر سیرا مقاله و مکتوبلاریندا آنا دیلینی یاد تأثیرلردن قوْروماق مسأله‌سی چوْخ جیدّی (جدی) شکیل‌ده قوْیولوردو.

بو دؤورده خالق ادبیاتی نوُمونه‌لری، قارشییا چیخان موهوم چتین‌لیکره باخمایاراق، داها چوْخ، داها تئز ـ تئز چاپ اوْلونوردو. خالق ادبیاتی هم مطبوعات صحیفه‌لرینده، هم ده آیری ـ آیری کیتاب و کیتابچالار شکلینده نشر ائدیلیردی. «موْللا نصرالدین»، «مکتب»، «دَبیستان»، «رَهبر» ژورناللارینین صحیفه‌لرینده خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینه گئنیش یئر وئریلیردی.

«موْللا نصرالدین» ژورنالی، دئمک اوْلار کی، هر نومره‌سینده آتالار سؤزو، مثل، تاپماجا، بایاتی، ساياچی سزلری، ماهنیلار چاپ ائدیر، بوُنلاری چوْخ اوُستالیقلا دؤورون موهوم ایجتیماعی ـ سیاسی مسأله‌لری ایله اوُیغونلاشدیریردی. اوْنون یوْلونو داوام ائتدیرن «کَل نیّت (Kəlniyyət)»، «آری»، خوصوصیله «طوطی»

خالق ادبیاتیندان یارادیجی صورتده بهره‌لنیردی (218، 16). «مکتب» اَن چوْخ آتالار سؤزو، مثل، آفوْریزم و لطیفه‌لر چاپ ائله‌میشدی» (27ـ 3، 2). ساتیریک ژوُرناللار فوْلکلوردان ساتیرا و یوُموْر (Yumor)، اوُشاق ژوُرناللاری ایسه تربیه‌وی مقصدلر اوچون ایستیفاده ائتمیشدیر.

روُس مطبوعاتی‌دا فوْلکلورو‌موزون موختلیف ژانرلی نوُمونه‌لرینی چاپ ائدیردی. بوُنلارین ایچریسینده افسانه‌لر، لطیفه‌لر، «کیتابی ـ دده قوْرقود»، «کوْراوْغلو»، «قاچاق نبی» داستانلاریندان پارچالار وار ایدی. بو نوُمونه‌لری هم روس ائتنوْقراف و تدقیقاتچیلاری، هم ده یئرلی آذربایجان ضیالیلاری رئداکسییایا تقدیم ائدیردیلر. بو دؤورده هم ده فوْلکلوْرون آیری ـ آیری ژانرلاریندان عیبارت کیتابلار نشر اوْلونوردو. «میلّی نغمه‌لر»، «ملیک ممّد (محمد)»، «ناغیللار مجموعه‌سی»، «صالح واِله»، «ادبیات مجموعه‌سی»، «آرواد آغیسی»...، «ماهنیلار»، «سیف‌الملک»، «شیخ بهلول لطیفه‌لری»، «گؤزل نامه‌لر»، «کوْراوْغلو»، «کرم ایله اصلی» وس. بوُنا میثال گؤؤسترمک اوْلار. بوُ کیتابلار موختلیف شخصلر طرفیندن توْپلانمیش، ترتیب ائدیلیب چاپ اوْلونموشدور. لاکین اوْنو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، نشر ائدیلن بوُ کیتاب و مجموعه‌لرین ترتیبینده علمی پرینسیپ‌لره اوْ قدرده رعایت اوْلونمور، تنقیدی، نظری قئیدلر ایسه، دئمک اوْلار کی، هئچ ده همیشه وئریلمیردی.

XX عصرین اوللرینده «علی بابا و قیرخ قوُلدور»، «قیرمیزی پاپاق»، «مین‌بیر گئجه»، (الیف لیلا) وس. کیمی بیر سیرا روُس و دونیا فوْلکلوْرو نوُمونه‌لری ده آذربایجان دیلینه ترجومه ائدیلمیشدی. بو ایللرده ر. افندی‌یئف، ف. کؤچرلی، آ. شایق، م. ماحمودبَی‌اوْف، آ. صحت و باشقالارینین ترتیب ائتدیکلری درسلیک‌لره ده فوْلکلوْر نوُمونه‌لری داخیل ائدیلیردی.

گؤروندویو کیمی، XX عصرین اوللرینده قاباقکی ایللره نیسبتاً شیفاهی خالق ادبیاتینین توْپلانماسیندا و نشرینده موعین جانلانما، هم ده مقصد و سیستم آیدینلیغی گؤزه چارپماقدا ایدی. شیفاهی خالق ادبیاتی آذربایجان خالقینین قاباقجیل نوماینده‌لری طرفیندن لازیملی، اهمیتلی صنعت نوُمونه‌سی کیمی

قیمت‌لندیریلیردی. ضیالیلاریمیز بؤیوک سعی‌له خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینی ییغیر، ساهمانا سالیر، قزئت، ژورنال، مجموعه و درس‌لیک‌لرده چاپ ائدیردیلر. البته، بو ایشده دؤوره گؤره موعین چاتیشمایان جهتلر و قوُصورلار دا وار ایدی.

بوتون بوُنلارا گؤره، یعنی شیفاهی خالق ادبیاتینین موهم اَدبی ـ ایجتیماعی و تربیه‌وی اهمیتی باشا دوشولدویونه گؤره ده بوُ باره‌ده مطبوعاتدا موعین فیکیرلره، مولاحیظه‌لره، موباحیثه و علمی ـ نظری مودعالارا راست گلیریک. بئله نظری مولاحیظه‌لر، مودعالار XX عصرین اوللرینده هم آذربایجان، هم ده روُس مطبوعاتی صحیفه‌لرینده عکس اوْلونوردو. چاپ اوْلونان مجموعه، منتخبات، درس‌لیک و باشقا منبعلرده وئریلن قئید و شرحلر ده همین نظری فیکیرلر سیراسیندا ایدی. بئله‌لیکله XX عصرین اوللرینده شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین هم توْپلانیب نشر ائدیلمه‌سی، هم ده اؤیرنیلمه‌سی، قیمت‌لندیریلمه‌سی ساحه‌سینده موعین ایشلر گؤرولموشدور. بئله فیکیرلر، خوصوصاُ ر. افندی‌یئف، ف. کؤچرلی، آ. شایق، س. حسین، ن. نریمان‌اوْف، آ. شاه‌تاختلی، ت. بایرامعلی‌بَی‌اوْف، اَ. آغایئف و باشقالاری طرفیندن سؤیله‌نمیشدیر. سیّد حسین (1938ـ 1887) شیفاهی یارادیجیلیغی عوموميتله، ادبیاتیمیزین آیریلماز بیر حیصه‌سی، اوْنون ایلک صحیفه‌لری آدلاندیریردی. اوْ، یازیردی: «معلوم اوْلدوغو اوزره، بیزیم اوْلدوقجا زنگین بیر ائل ادبیاتیمیز وار. «عاشیق کرم»، «کوْراوْغلو»، «غریب»، «طاهیر و زهره»، «آرزو و قنبر» کیمی حیکایه‌لر ائل ادبیاتیمیزین محصولو اوْلدوغوندان تاریخی ـ ادبیاتیمیزین ایلک صحیفه‌لرینی اوْنلاردان باشلامالییق».[15] گنج یاشلاریندا اوْ، عاشیقلارین ایفاسیندا خالق ادبیاتینا، خوصوصیله «طاهیر و زهره» داستانینا بؤیوک هوسله قوُلاق آسدیغینی بیلدیریردی. ائله بوُنا گؤره‌ده س. حسین خالق ادبیاتینین توْپلانما و نشرینی ایلک پلانا چکیردی. اوْ، 700ـ ـهَ قدر آتالار سؤزو توْپلایان ای. محرم‌زاده‌نین کیتابینین نشرینی صبیرسیزلیکله گؤزله‌ییردی. ف. کؤچرلی‌نین «بالالارا هدیه»سینی ایسه قافقازدا جیغیر (کوره‌راه ـ ک) آچان ایلک کیتاب

[15] ـ «سوْن خبرلر» قزئتی، 1915، ن. 15.

آدلاندیریردی.[16] بوُنونلا بئله، س. حسین خالق ادبیاتی اثرلرینی تحریف ائدن باقر جبارزاده و رضا زاکینی کسکین تنقید ائده‌رک گؤستریردی کی، خالق اثرلرینین توْپلاییجی‌لاری، «بو اوُغوردا اوُزون مودّت زحمت چکن، قافقاز کؤیلرینی گزیب دوْلاشماقلا ائل ادبیاتیمیزی جمع ائدن اربابی ـ ایختیصاص اوْلمالیدیر».

س. حسینه گؤره خالق ادبیاتی خالقدا اوْلدوغو کیمی توْپلانمالی، چاپ اوْلونمالیدیر. چونکی بوُ، خالقین ثروتی‌دیر: خالق ادبیاتی اوُشاقلار اوچون فیکری ائستئتیک قیدا منبعی‌دیر، ائل ادبیاتی دیلین گؤزللیک‌لرینی اؤزونده جمع‌لشدیریر. یازیچی، ضیالیلار محض ائلین دیلینی بو نوُمونه‌لردن اؤیرنیب اؤز یازیلارینا ایستیفاده ائتمه‌لیدیرلر وس.

نریمان نریمان‌اوْف (1870 ـ 1925) دا بیر سیرا تنقیدی و پوُبلیسیستیک (Publisistik) مقاله‌لرینده خالق ادبیاتی، خالق دیلی مسأله‌لرینه توْخونور، خالق ادبیاتینی میلّی دیل، میلّی ادبیات مسأله‌اری ایله علاقه‌لی اؤیرنیردی. ن. نریمان‌اوْف خالق ادبیاتینا یوکسک قیمت وئرمیشدیر: «ائلین اینشاسی، ائلین گؤزگوسودور. بیر ائلین، قوْمون روُحونو، فیکرینی، بوتون عقیده‌سینی اوْنون اینشاسیندان بیلمک اوْلار». (392، 3)

ن. نریمان‌اوْف مقاله‌لرینده خالق یارادیجیلیغی و یازیلی ادبیات، بوُنلار آراسیندا اوْلان فرق مسأله‌سینه ده توْخونموشدور. اَدیب بئله بیر قناعت‌ده ایدی کی، خالق یارادیجیلیغینا قیمت وئرمک اوچون، هر شئیدن اوّل، اوْنون یازیلی ادبیاتلا فرقلی جهتلرینی بیلمک لازیمدیر. بئله اوْلماسا خالق یارادیجیلیغیندا اوْلان اینجه مطلبلری آشکارا چیخارماق اوْلماز. «بیر شاعیرین و یا بیر اَدیبین اثری اوْلان کیمی بوتون بیر قوْمون، ائلین‌ده اؤزونه موناسیب اثری اوْلا بیلر. بیر اَدیبین اثری اوْنون روُحونو، فیکرینی، بوتون عقیده‌سینی بیلدیرن کیمی، عوموميتله بیر قوْم و یا ائلین طرفیندن یارانمیش اثر همین قوْمون، فیکرینی و عقیده‌سینی بیلدیریر. اَدیب اینشاسینی چاپ ائدیب، کیتابلار واسیطه‌سیله اینتیشار ائدر، ائل ایسه اینشاسینی اَزبر، آغیزدان ـ آغیزا وئریب اینتیشاریندا داوام ائدر. بیر اَدیب اینشاسینین تغییر تاپماسینا تک بیر اؤزونو سبب اوْلارسا، قوْمون، ائلین

[16] ـ باخ: «بالالارا هدیه»، یاخود «قافقازدا بیرینجی کیتاب»، «ایقبال» قزئتی، 1913، ن. 366.

اینشاسینا تغییر وئرن چوْخ اوْلار. چونکی آغیزدان ـ آغیزا کئچمیش حیکایه‌یه، ناغیلا هر بیر شئی آرتیریلا بیلر» (392 و 3).

ن. نریمان‌اوْف او. حاجی‌بَی اوْفون «اصلی و کرم» اوْپئراسینین تاماشالاریندان بیرینه رئسئنزییا (Resenziya) یازمیشدیر. اوْ، داستاندا خالق آرزوسو و ایدئاللارینی شرح ائتمیش، اصلی و کرمین علوی، تمیز، مقدس محبتی‌نین فلسفی معناسینی آچمیشدی. ن. نریمان‌اوْفا گؤره «حقیقی، تمیز محبت اَبدی‌دیر»، اَدیب راضیلیق حیسّی‌له قئید ائدیر کی، «آتالار سؤزو» اؤز معناسینی ساخلایان کیمی، «اصلی و کرم» حیکایه‌سی ده اوزئییر بَی‌ین اوْپئراسیندا اصل معناسینی ایتیرمه‌میشدیر. ن. نریمان‌اوْفا گؤره، ائلین یارادیجیلیغیندان موضوع گؤسترمک، ایستیفاده ائتمک لازیمدیر. ائل اؤز اثرلرینده ایسته‌ییني، فیکرینده بسله‌دییني، قاناجاغینی، مطلب‌لرینی «تصویر ائدیر». اوْنا گؤره قوْمون اثرلرینه گیریشن احتیاطی اَلدن بوُراخماسین گرک «مهر و ماه» اوْپئراسینا یازدیغی رئسئنزییادا ن. نریمان‌اوْف خالق یارادیجیلیغینی تحریف ائدن ح. شریف‌اوْفو کسکین تنقید ائتمیشدی: «جناب شریف‌اوْف ائلین اثرینی، داها دْغروسو، اوْندان اوْلان نازیک مطلبی یا دوشونمه‌ییبدیر، یا اینکی دوشونوبسه ده هامان مطلبی گیزله‌دیبدیر. «اصلی و کرم»ده‌کی گؤزل، درین فلسفه، تمیز، مقدس عقیده بو حیکایه‌ده گؤزه چارپماییر» (395 و 3).

ن. نریمان‌اوْف خالقیمیزین موسیقی‌سینی، موُغاملارینی درین محبتله سئویردی.

«شیکسته، بیر میلّی موسیقی هاوالارینی ائشیتدیکده سن جمعی وجودوُنلا، جمعی روُحونلا قوُلاق آسیرسان، هم غمگین، هم ده شاد اوْلورسان. حقیقت، نه حالدا بوُلوُنماغینی درست (دوروست) آنلامیرسان... اوْندان اؤترو کی، همین آهنگ و زمزمه‌ده (زومزومه‌ده) والیدن دئین لایلالارین هاواسینی سئویرسن. اوْنون محبتینی حیسّ ائدیرسن». (333 و 3). هر بیر خالقین موسیقی‌سینده، نغمه‌سینده اوْنون قلبی، داخیلی عالمی، میلّی خوصوصیتلری، بیر سؤزله، اؤزو عکس ائتدیریلیر». کامارینسکی (Kamarinski) چالاندا بیر روُسون بدنی تیتره‌ین کیمی «چوْبان شیکسته‌سی»ده بیر آذربایجانلی بالاسینی دَرین ـ دَرین فیکره سالیر. بوُ حیسّلری

گیزلتمک مومکون دئییلدیر». XX عصرین اوّللرینده مرکب ایجتیماعی ـ سیاسی شرایط ده ن. نریمان‌اوْفـون خالق صنعتینه بئله موناسیبتی تامامیله طبیعی ایدی.

ف. کؤچرلی (1920 ـ 1863) آذربایجان مدنیتی تاریخینده بؤیوک روْل اوْینامیش بیر شخصیتدیر.

ف. کؤچرلی‌نین فعالیتی زنگین و چوْخ جهتلی اوْلموشدور. اوْ قاباقجیل معاریف‌پَرور، موعلیم، پئداقوق، هم ده خالق ادبیاتینین توْپلاییجی‌سی، ادبیـات تـاریخچی‌سـی ایـدی. «بـالالارا هدیّـه» کیتـابی ف. کـؤچرلی‌یـه فوْلکلوْرشوناسلیق تاریخیمیزده موعین موقع قازاندیرمیشدیر.

معلومدور کی، ف. کؤچرلی مشهور ادبیات تاریخچی‌سیدیر. اوْ، ایلک دفعه ادبیات تاریخیمیزه دایـر گئنـیش میقیاسدا ماتئریاللار توْپلاییب سیستمه سالمیش، خالقیمیزین چوْخ عصرلیک ادبیاتی حاقّیندا علمی ـ نظـری و تنقیدی فیکیرلر سؤیله‌میشدی. بوُ ایش ایله علاقه‌دار عینی زاماندا اَدیب خالق ادبیاتینی دا توْپلاییب چـاپ ائتدیرمیشدیر. بایاتیلاردان بحث ائدرکن ف. کؤچرلی دئییردی: «جمع و ترتیب قیلیب گؤندردییینیز بایـاتیلار یئتیشدی. منه بوُنلاردان گؤزل و اعلا، هدیّه اوْلا بیلمز (14 و ن. 6).

بوتون مشهور ادبیات تاریخچی‌لری کیمی اوْ دا ادبیات تاریخی‌نین محض شـیفاهی خـالق یارادیجیلیغینـدان باشلاندیغینی یاخشی بیلیردی. بوُنا گؤره اوْ، بؤیوک هوسله خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینـی تـوْپلاییر، موختلیـف مطبعات صحیفه‌لرینده چاپ ائتدیریردی. بوُ نوُمونه‌لر ژانر اعتیباری ایله رنگارنـگ ایـدی. ف. کـؤچرلی‌نـین چاپ ائتدیردییی خالق یارادیجیلیغی اثرلری ایچریسینده «بالالارا هدیّه» کیتابی (1912)، «ساياچی سؤزلری»، «عاشیق واله» (23 ـ 7 و 41، 6، 1) وس. نوُمونه‌لر وار ایدی. بوُنلاردان باشقا، ف. کؤچرلی خالق ادبیاتینـا، اوْنون موعین مسأله‌لرینه دایر یازدیغی مقاله‌لرینده چوْخلو فوْلکلور نوُمونه‌لری وئریردی.

ف. کؤچرلی بوتون قاباقجیل ضیالیلاریندا دیقّتینی بو ایشه جلب ائتمک ایسته‌ییـر، فوْلکلـورون توْپلانماسـی ایشینه اعتناسیز یاناشانلارا موراجیعت ائده‌رک دئییردی: «... آما بیز اوْنلارین (فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینین ـ رئـد.) قدرینی بیلمیریک و ایتیب باتماغینا اصلا اعتینا ائتمیریک». بوُنا گؤره‌ده اَدیب بئله حساب ائدیردی کی، خالق

ادبیاتی نۇمونه‌لرینین توپلانماسینا اعتناسیز موناسیبت بسله‌مک اوْلماز. اوْ، بو باره‌ده یازیردی: «بالالارا هدیّه» اوْلاراق میلّت‌یمیز یاراتدیغی ناغیل و حیکایه‌لردن، مثل و تاپماجالاردان و بیر چوْخ دورلو منظومه‌لردن بو مجموعه‌نی ترتیب قیلدی کی، اوْنلار اوْنودولوب خاطیره‌لردن چیخماسین».

ف. کۆچرلی خالق ادبیاتی اثرلرینین توپلانماسی لوزوموندان دانیشاراق دئییردی: «کئچمیش‌ده شان ـ شؤهرت صاحیبی اوْلان تورک میلّتی اؤز معیشتی‌نه، آیین و عادتینه دایر یاراتدیغی قیسیم ـ قیسیم ناغیل و حیکایه‌لر، گؤزل منظومه و بایاتیلار، حیکمت‌آمیز مثلل (آتالار سؤز)، نازیک معنالی معما و تاپماجالار، بالالار قلبی آچان دوزگولر و یانیلتماجلار (Yanıttmac)، حیوانات قیسمینه مخصوص سایاچی سؤزلری موروُر (مرور) ایّام ایله خاطیره‌لردن چیخیبدیر و بوُ حالدا اوْنودولماقدادیر». سوْنرا ف. کۆچرلی خالق ادبیاتینی خالقین سرمایه‌سی آدلاندیریر، فوْلکلوْرون تعلیم ـ تربیه اوچون اهمیتی‌نی ایلک پلانا چکه‌رک دئییر: «اوْ میلّت کی، اؤز تاریخینی، دوْلاناجاغینی، وطنینی و دیلینی سئویر ـ بو قیسیم اثرلری کامال ـ شوق و دیقّتله جمع ائدیب ذی‌قیامت (Ziqiyamət) سرمایه کیمی ساخلاییر و بالالارینین ایلک تعلیم و تربیه‌سینی اوْنلاری اوْخوتماق ایله باشلاییر».

بیز ف. کۆچرلی حاقّیندا هم ده حقیقی بیر فوْلکلوْرشوناس کیمی دانیشمالییق. اَدیب خالقینی، وطنینی سئودییی قدرده اوْنون شیفاهی ادبیاتینی سئویردی. ف. کۆچرلی‌نین خالق ادبیاتی حاقّینداکی نظری فیکیرلری تصادوفدن ـ تصادوفه دئییل، موعین بیر سیستم اساسیندا سؤیله‌نمیش، ادبی، علمی ـ پئداقوْژی فعالیتی‌نین اوْلیندن آخیرینا قدر داوام ائتمیشدیر. ف. کۆچرلی‌نین فوْلکلوْر حاقّیندا کی نظری مودعالاری اوْ دؤورون ایجتیماعی ـ سیاسی حیاتیندان دوْغموشدو. بوُنلار ادبیاتین خلقی‌لییی، ایدئیالی‌لیغی، رئالیزمی، ادبی اثرلرین دیلی و دؤورون بیر سیرا اَن آکتوال (Aktual) مسأله‌لری ایله باغلی ایدی.

ف. کۆچرلی ادبیاتی ایکی قیسمه بؤلور: «بیر قیسمی آغیزدان سؤیله‌نن نقل حیکایتلردن، جوربه‌جور میلّی نغمه‌لردن، عاشیق سؤزلریندن، مثللردن، تاپماجالاردان، یانیلتماجلاردان، آغیجی سؤزلریندن، بایاتیلاردان

عیبارتدیر. بوُ قیسمی ادبیاتا ادبیاتی ـ لیسانی و یا اَفواهی، یاخود ائـل ادبیـاتی دئییلیـر» (71 و 5). کـؤچرلی شیفاهی و یازیلی ادبیات آراسیندا اوْلان فرقدن دانیشارکن دئییر: «قلمی ادبیات ایسه باشقا طرز ایله حوُصولا گلیر. بوُندا هر بیر ناغیل و حیکایه‌نین مخصوص کاتیبی و مونشی‌سی (منشی‌سـی) و هـر بیـر تصـنیفین اؤز موصنّیفی و هر بیر شعر و غزلین موعین شاعیری واردیر.

خالق ادبیاتینین موخالیف ژانرلاری باره‌ده ده ف. کـؤچرلی‌نـین چـوْخ مـاراقلی و دَیرلـی نظـری فیکیرلـری واردیر. مثلاً، «موْللا نصرالدین» ژورنالی‌نین نثره باشلانماسینا چوْخ سئوینن ف. کؤچرلی بیر مقاله یازمیشدیر. مقاله‌دن مقصد «موْللا نصرالدین»ین قارشیسیندا دوُران وظیفه‌لردن، اوْنون خالق ایچریسینده تئـز بیـر زامانـدا شؤهرت تاپماسیندان و بوُنـون سـببلریندن بحـث ائتمـک ایـدی. آنجـاق ف. کـؤچرلی مقالـه‌نـین اوّلینـده، عوموميتله، موْللا نصرالدینین اوْبرازی حاقّیندا چوْخ ماراقلی فیکیرلر سؤیله‌میشدیر. بوُنلار ثوبوت ائدیر کـی، اوْ، مـوْللا نصـرالدینین لطیفـه‌لرینـه یاخشـی بَلـد ایمـیش و اوْنلاریـن ایـدئیا ایسـتیقامتینی دوزگـون موعین‌لشدیرمیشدیر. ف. کؤچرلی موْللا نصرالدینین یالنیز آذربایجانـدا دئییـل، بوتـون شـرقده یاییلـدیغینی گؤسترەرک یازیر: شرق خالقلاری، خوصوصیله آذربایجانلیلار، از دانیشـیقلارینی مثللـر، آتـالار سـؤزلری و شرقین مودریک مضحکه‌سی اوْلان موْللا نصرالدینین لطیفه‌لری ایلـه بَـزه‌مـه‌یـی سـئویرلر» (117 و 4). ف. کؤچرلی لطیفه‌لرین بئله گئنیش بیر میقیاسدا یاییلماسینین سببلرینی دوزگون شرح ائدیر.

موْللا نصرالدین لطیفه‌لرینین مضمونو و فوْرما خوصوصیت‌لری، ایدئیا ایستیقامتی‌ده اَدیب طرفیندن دوزگـون قیمت‌لندیریلمیشدیر. «بوُ افسانه‌وی موْللا خالق مودریک‌لییی‌نین و حاضیر جوابلیغی‌نین ایفاده‌چیسدیر. اوْنون لطیفه‌لرینده اوْ قدر صمیمی بیر یوُموْر واردیر کی، هامی اوْنلارلا ماراقلانیر و آذربایجانلیلارین آراسیندا همین لطیفه‌لری بیلمه‌ین و یئری گلنده بوُ و یا دیگـر بیـر لطیفـه‌نـی دانیشـمایان آدام چـوْح نـادیر تـاپیلار. حتـی آذربایجان دیلینده دانیشا بیلن ائرمنی‌لر و گورجولر ده موْللا نصرالدین لطیفه‌لرینین چوْخو موختلیف مولیفلر طرفیندن روُس دیلینه ترجومه اوْلونوب کریل مجموعه‌سینده چاپ ائدیلیمیشدیر.

ف. کؤچرلی آتالار سؤزو و مثللرینی بئله ایضاح ائدیردی: «تورک دیلینده نئچه مین حیکمت‌آمیز مثللر وار کی، تامامیله تجروبه اوزو ایله (یوْلو ایله) دئییلیبدیر». بوُندان سوْنرا اَدیب تامامیله دوْغرو اوْلان بئله بیر فیکیر ایره‌لی سورور کی، آتالار سؤزلری خالقین تجروبه‌سینین، سیناغینین، حیاتدا موشاهیده ائتدییی حادیثه‌لرین، علمی‌نین محصولودور». میلّت حدّدَن زیادا مثللر، حیکمت‌آمیز سؤزلر، تاپماجالار ایجاد ائدیردی کی، بوُنلارین واسیطه‌سیله بیلییینی، تجروبه‌سینی، حیکمتینی ایضاح ائدیر». آتالار سؤزونون اَساس غایه‌لرینن بیریسی ده آز سؤزله ییغجام شکیلده بؤیوک فیکیرلری، دَرین معنالاری ایفاده ائتمکدیر. «میلّت هر بیر ایتفاقدا موناسیب حال سؤیله‌مه‌ییننی، دونیادا دوْلانماسینی، اینسانلار ایله رفتارینی و سایره مخلوقاتلا علاقه‌سینی آز سؤزلو، آما دَرین معنالی «مفید ـ مختصر» کلامی ایله بیان قیلیر».

ف. کؤچرلی خالق ادبیاتینین ناغیل ژانرینا دا توْخونموشدور. اوْنون بوُ باره‌ده‌کی فیکیرلری‌ده دیقّته لاییقدیر. بیزه گؤره، اَدیب ناغیللارین مضمونو و ایدئیا خوصوصیتلرینی دوزگون قیمت‌لندیریردی. «ناغیللاردا حقیقت حالی ایله خیالت عالمی، دوْغرو ایله یالان، مومکون ایله غئیری ـ مومکون ائله بیر مهارتله بیر ـ بیری ایله جالاشیر کی، عقلی ـ اینسان حئیرت‌ده قالیر». ف. کؤچرلی بو نوُمونه‌لرده اوْلان اعجازکار خالق فانتازییاسی قارشیسیندا حئیرته دوشور. اَدیبه گؤره، ناغیل قهرمانلاری خالقین حاقّ، عدالت آرزولارینین تجسّومودور. اوْنلار عؤمرو بوْیو اَن چتین ایمتحانلاردان کئچیر، نهایت، غالیب گلیرلر. بوتون بوُنلار اوْنو یاردان خالقین فیکیرلری، دوشونجه‌لریدیر. ناغیللاریمیزدا شاهزاده ملیک ممّد (محمد)، یاخود ملیک احمد حاقّ و دوْغرولوق یوْلوندا چالیشیب جاندام و باشدان کئچیر. اینتهاسیز بَهر ـ بیابانلار، اوْت‌سوُز ـ علف‌سیز صحرالاردان، قطعی ـ منازیل ائدیب، دَرین دَره‌لردن آدلاییب، اوُجا داغلاردان و سَرت قایالاردان آشیب، قالین و قارانلیق مئشه‌لردن کئچیب قیسیم ـ قیسیم بَلا و موناسیبتلره دوُچار اوْلور، گاه آغ دئو ایله، گاه اژدهالار ایله جنگ و جیدال ائدیب آخیردا اوْنلاری تلف ائدیر. بئله کی، حاق باطیله، دوْغرو یالانا غالیب گلیر و ناغیللارین چوْخو شادلیق ایله قوُرتاریر. یار عشقینده بؤیوک زحمت و مشقتلر چکن شاهزاده‌یه 40

گون ـ 40 گئجه توْی اوْلونور و ناغیل سؤیله‌ین ناغیلینی گولش یوزو ایله قوُرتاریب دئییر: اوْ یئـددی یئـره کئچدی، سیزده یئیین دؤوره کئچین». بوُ غلبه ایسه خـالق ادبیـاتینین موهـوم خوصوصـیتلریندن بیریدیـر. بـوُ غلبه‌یه حاقّین ناحاق اوزه‌رینده‌کی غلبه‌سینه قدیم زامانلاردان بَری خالق اینانیردی.

بیز اَدیبین مولاحیظه‌لری ایچریسینده خالق ادبیاتیمیزین باشقا لیریک ژانرلارینـا عاییـد فیکیرلرینـه‌ده راسـت گلیریک. ف. کؤچرلی‌یه گؤره فوْلکلورون ائپیک (Epik) ژانرلارینـا نیسـبتاًُ مـاهنیلاردا اینسـانلارین باشـقا عالمی، باشقا حیسّ و دوشونجه‌لری اؤز ایفاده‌سینی تاپمیشدیر: «سینه‌ده توْخونان نغمـه‌لـرده میلّـت اؤزونـه عرض اوْلان غم و غوصه‌نی و یا اینکه شادلیق و فرحی و فالجمله (Filcümlə) اوْنون قلبینی لَبالَـب ائـدن نوع‌به‌نوع حیسلری اوُجا آواز ایله اوْخویوب اؤز دَرونی حالتینی و باطینی عالمینی جومله‌یه (جمله‌یه) ایظهار ائدیر و بوُ مینوال سینه‌سینی اندوه و مَلالدان خیلاص ائدیب غم ایله شادلیغینا غئیریلری‌ده شریک ائله‌ییر».

ف. کؤچرلی‌نین خالق ادبیاتی حاقّینداکی فیکیرلرینی دیقّتله اؤیرندیکده اَدیبـین حقیقتـاًُ ده خـالق ادبیـاتینین خوصوصیتلرینی، اینجه‌لیکلرینی دَریندن دوُیدوغونون، حیسّ ائتدییی‌نین شاهیدی اوْلوروق. هر بیـر ژانـرین اؤزونه مخصوص اسپئسیفیکاسی، شکلی خوصوصیتی، اوْنونلا ایفاده اوْلونان فیکیر و ایـدئیانین کوتلـه‌لـرین اخلاقی ـ ائستئتیک تربیه‌سینده روْلو اَدیب طرفیندن دوزگون قیمت‌لندیریلمیشدیر. ف. کؤچرلی خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینه سئیرچی موناسیبت بسله‌میر، اوْنلاری ساده‌جه اوْلاراق توْپلاییب چاپ ائتمکله ایشـینی بیتمـیش حساب ائتمیردی. اوْ هم ده فوْلکلوْرو جمعیتده اینسانلارین تربیـه‌سـی، آییلماسـی، ساوادلانماسـی اوچـون موهوم واسیطه‌لردن حساب ائدیردی. ف. کؤچرلی XX عصرین اوّللرینده سیاسی، صینفی، اَدبی موبـاریزه‌ده خالق ادبیاتینین موهوم روْلونو دوزگون باشا دوشوردو. اوْنا گؤره‌ده خـالق ادبیـاتینین توْپلانماسـی و نشـری اوچون بوتون سیلاحداشلارینی ـ ضیالیلاری، صنعت یوْلداشلارینی بو ایشه جلب ائتمه‌یـه چالیشـیردی. ف. کؤچرلی خالق ادبیاتینی خالق دیلی‌نین، خالق ایدئاللارینین مجسّمه‌سی حساب ائدیردی. اوْنا گؤره ده سـاده،

آیدین دیل، آنلاشیلان دیل، آنا دیلی، میلّی دیل مسأله‌لریندن دانیشارکن اوْ، ایلک نوبه‌ده خالق ادبیاتینین دیلینی اَساس سایير و بوُنا فوْلکلور نوُمونه‌لرینی میثال چکرک فیکرینی اَساسلاندیریردی.

رشید بَی افندی‌یئف (1942 ـ 1863) آذربایجان خالقی‌نین مشهور معاریف خادیمی و یازیچی‌سیدیر. اوْ، دئمک اوْلار کی، عؤمرو بوْیو منسوب اوْلدوغو خالقین فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینی توْپلاماقلا دا مشغول اوْلموشدور. XIX عصرین سوْنلاریندا ر. افندی‌یئف بیر سیرا افسانه و روایت‌لری، خالق عادت ـ عنعنه‌لرینه، خالق طبابتینه عاییید ماراقلی ائتنوْقرافیک معلوماتلاری توْپلاییب روُس مطبوعاتیندا چاپ ائتدیریردی. سوْنرالار اوْ بو نوُمونه‌لرین بیر قیسمینی بدیعی اثرلرینه داخیل ائتمیش، بیر قیسمینی اوُشاقلار اوچون یازدیغی درس‌لیک‌لرده وئرمیش، بیر قیسمینی ایسه آیریجا چاپ ائتدیرمیشدیر.

هله اینقلابدان اوّل یازدیغی درس‌لییین‌ده اَدیب خالق ادبیاتینا گئنیش یئر وئرمیش، فوْلکلوْر اثرلری باره‌ده اوْنا کیچیک نظری معلوماتدا داخیل ائتمیشدیر. مولیف بوُرادا خالق ادبیاتینین پوْئتیک (Poetik) ژانرلاریندان اوْلان بایاتی، شکسته، آغی، ماهنی باره‌ده هم نظری معلومات وئریر، هم‌ده میثاللار گتیریر.[۱۷] بوُرادا فوْلکلوْر اثرلری باره‌ده‌کی نظری و علمی ایضاحلار کیچیک یاشلی اوُشاقلارین یاش خوصوصیتینه اوُیغون شکیلده یازیلمیشدیر.

ر. افندی‌یئف خالق ادبیاتی ساحه‌سینده توْپلامیش اوْلدوغو بوتون تجروبه‌نی سوْوْئت حاکیمیتی ایللرینده «ائل ادبیاتی، یاخود ائل سؤزلری» آدلی مشهور مقاله‌سینده عوموملی‌لشدیرمیشدیر. بو مقاله خالق ادبیاتی نوُمونه‌لری ایله زنگیندیر و اَدیبین چوْخ دوزگون، ماراقلی نظری فیکیرلرینی اؤزونده جمع‌لشدیرمیشدیر. ر. افندی‌یئف بوُرادا ادبیاتی ایکی قیسمه بؤلور: خالق ادبیاتی و یازیلی ادبیات. اَدیب خالق ادبیاتیندا اوْلان ناغیل، لطیفه، افسانه، داستان و باشقا ژانرلارین آدلارینی چکیر، خوصوصیتلریندن دانیشیر و میثاللار گتیریر. ر. افندی‌یئفه گؤره، شیفاهی ادبیاتین خوصوصیتی، اوْنن مولیفی‌نین معلوم اوْلماماسیندادیر. اوْ، شیفاهی خالق

[17] ـ باخ: ر. افندی‌یئف. بصیرت‌الاطفال. باکی، 1901. ص. 196.

ادبیاتینین یارانماسینا، منشأیینی توْخوناراق یازیرک «هـر بیـر ائـل یاشـادیقجا، تـاریخیع حیـاتی گئدیشـینده تصـادوف ائتـدییی حادیثـه‌لـری، قضـیه‌لـری، تجروبـه‌لـری، سـعادتلی و فلاکتلـی حـاللاری قئیـد ائتمـک مجبوریّت‌ینده‌دیر. بو ائل ایچریسینده قئید اوْلونموش اثرلر اوْ ائلین روُحونو، ذوقونو و طبیعی اینجه‌لـی‌ییـنـی اوْخشار و اوْنا ذوق وئریر و بوُنونلا برابر اوْ ائلـین عـادت و آدابینـی تربیـه‌لنـدیریر». گرونـدویو کیمـی، ر. شیفاهی یارادیجیلیغی، خالقین حیاتی، تاریخی ایله باغلاییر و اوْنون بدیعی ـ ائسـتئتیک تربیـه‌وی اهمیتینـی خوصوصیله قئید ائدیر.

رشید بَی افندی‌یئفین فوْلکلوْر حاقّینداکی مولاحیظه‌لری، فیکیرلری ایندی ده اؤز قوُوّه‌سینی سـاخلاماقدادیر. میثال اوچون، اوْ یازیر: «بو شکیل‌لر (فوْلکلورون ژانرلاری ـ رئد) سَلفدن ـ خَلفه اینتیقال ائده ـ ائده، آغیزدان ـ آغیزا کئچه ـ کئچه مین ایللرله گئدیشیندن بو ادبی نوُمونه‌لر هر بیری یوُوارلانـا سـیغال کسـب ائدر، قافیه‌سی، وزنی دوْغرولار، تکامل (تکامول) ائدر، ائلین ذوقونه یارار بیـر حـالا دوشـر کـی، هـر کـس اوْنلاری آسانجا منیمسَر، اوُنوتماز و حافیظه‌سینده یاشادار. بوُ جهته گؤره‌ده ائـل ادبیـاتی نوُمونـه‌لـری هـئچ واخت اؤلمز».[۱۸]

ر. افندی‌یئف خالق ادبیاتینین یارادیجیلاری، یعنی ناغیلچی، عاشیق، خوصوصیله اوْزان باره‌ده قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشدیر. بوُنلاردان باشقا، اَدیبین اؤلکه‌شوناسلیغا، ائتنوْقرافییایا عاییید ده بیـر سـیرا مقالـه‌لـری واردیـر. بوُنلارین ایچریسینده «شکلی‌ده ائولنمک عادتلری» خوصوصیله ماراقلیدیر.

عبدالله شایق (1959 ـ 1881)ده بو دؤورده خالق ادبیاتینین بیر سیرا مسـأله‌لـری بـاره‌ده مـاراقلی فیکیرلـر سؤیله‌میشدیر. اوْنون زنگین و چوْخ جهتلی یارادیجیلیغی خالق ادبیاتی ایله وسعت تـاپیر. اوْنـا گـؤره ده اوْ، خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینی منتظم اوْلاراق بیر طرفدن هم اؤزو توْپلاییر، هم ده یای تعطیلی یـاخین‌لاشـدیقجا موختلیف قزالاردان گلمیش طلبه‌لره دفتر وئریب، یایـدا اؤز یئرلرینـده دینجـه‌لـرکن ائشـیدیب بیلـدیکلری

[18] ـ ر. افندی‌یئف. ائل ادبیاتی، یاخود ائل سوّزلری، «آذربایجانی اوّیرنمه یوْلو»، 1928، ن. ا. ص. 24ـ 23.

فوْلکلور نوُمونه‌لرینی همین دفتره یازمالارینی تاپشیریردی. بو یوْل ایله، اوْ، آز مودّت عرضینده بیر چوْخ ناغیللار، مینه قدر آتالار سؤزو، بئش ـ آلتی یوز تاپماجا و مینه قدر بایاتی توْپلایا بیلمیشدیر (74، 13).

آذربایجاندا سوْوئت حاکیمیتی قوُرولدوقدان سوْنرا دا آ. شایق خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینی توْپلاماق ساحه‌سینده‌کی فعالیتینی داوام ائتدیریر. بوُ ایشده درس دئدییی عالی مکتبین طَلبه‌لریندن ایستیفاده ائدیردی. آ. شایقین گؤستریشی ایله طَلبه‌لر هم فوْلکلوْرو توْپلاییر، هم ده علمی جهتدن اؤیرنیردیلر. عالی مکتب‌ده اوْخودوغو موحاضیره‌لرده آ. شایق واختیله آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان توْپلادیغی زنگین ماتئریاللاردان چوْخ ایستیفاده ائدیردی. اوْنون رَهبرلییی ایله طلبه‌لر بوُ ساحه‌ده چوْخ ایش گؤرموشلر.

1926ـ نجی ایلده آ. شایق شفیقه خانیم افندی‌زاده، شاعیر محمد هاتیف ایله بیرلیکده توْپلادیغی بایاتیلاری نشر ائتدیریر.[19] کیتابدا 650 ـ یه قدر بایاتی واردیر. بوُرادا آذربایجان بایاتیلارینین اَن گؤزل و روَان نوُمونه‌لری توْپلانمیشدیر. بوُنلار الیفبا سیراسی ایله دوزولموشدور. مقدمه‌ده قئید ائدیلیردی کی، چاپ اوْلونان توْپلانمیش بایاتیلارین یالنیز بیر حیصه‌سیدیر: قالان حیصه‌سی و خالق ادبیاتینین باشقا نوُمونه‌لری نوبه ایله چاپ ائدیله‌جکدیر.

آ. شایق یالنیز فوْلکلوْر نوُمونه‌لرینی توْپلاماقلا کیفایت‌لَنمیر، هم‌ده خالق ادبیاتی، اوْنون خوصوصیتلری، اهمیتی، بدیعی دیل، بدیعی یارادیجیلیق وس. حاقّیندا موعین نظری فیکیرلرده سؤیله‌ییردی. میثال اوچون، اَدیبین « دیلیمیز و ادبیاتیمیز» آدلی مقاله‌سینده اوْخویوروق: «معیشتی‌میزین بیرر آیناسی اوْلان حدسیز ـ حساب‌سیز بایاتی شیکسته‌لریمیز، مثللریمیز، تاپماجالاریمیز، اورکلری اَن دریندن چیرپیندیران، روُحلاری سَمالارداکی شفقلره قدر یوکسلدن ماهنیلاریمیز، نغمه‌لریمیز غبطه ائدیله‌جک سعادتلردن دئییل‌می؟ (119 و 4. ج. 6).

[19] ـ باخ: بایاتیلار، باکی، 1926.

آذربایجان خالقینین عصرلر بوْی یاراتدیغی بو نوُمونه‌لری آ. شایق بؤیوک معنوی ثروت، خزینه آدلاندیریردی. «عصرلردن بَری آغیزدان ـ آغیزا کئچمیش، عاشیقلاریمیزین اوْخودوغو یانیقلی شعرلر، ماهنیلار، حیکایه‌لر، ناغیللار... قیمتلی بیر خزینه‌دیر». خالق ادبیاتیمیزدا ایفاده ائدیلن ساغلام فیکیرلر، گؤزل، اوْیناق، آیدین دیل شاعیری اله ائدیردی. اَدیبه گؤره «ائل ادبیاتیمیز اوْ قدر وسعتلی‌دیر کی، اوْنو یازماقلا قوُرتاراجاق شئیلردن دئییل». آ. شایق خالقی‌میزین عادتلرینه، معیشت طرزینه، مراسیملرینه ده دَریندن بَلد بیر صنعت‌کار ایدی. بو جهتدن اوْنون نوْروز بایرامی حاقّیندا‌کی فیکیرلری دیقّتی جلب ائدیر: «بعضی نوْروز بایرامینی... روحانیلره مخصوص بایرام کیمی قیمت‌لندیریرلر. بوُ تامامیله یانلیشدیر. نوْروز بایرامی طبیعته بوتون وارلیغی ایله باغلی اوْلان اوُلو بابالاریمیزین عادت و عنعنه‌لری ایله علاقه‌داردیر.[20] اَدیبه گؤره بو «بایرام خالقین بایرامیدیر».

عاشیق یارادیجیلیغی حاقّیندا دا آ. شایقین فیکیرلری واردیر: «قوْلتوُغونداکی اوچ تئللی سازی ایله کؤی ـ کؤی دوْلاشاراق خالقین حیاتا و گؤزلییه اوْلان روحی تمایل‌لرینی تأمینه چالیشان بو سربست فیکیرلی، اینجه دوُیغولو، صاف و تمیز روُحلو شاعیرلر خالقا نه‌لر وئرمه‌میشدیر؟... خالق ایچریسنده یئتیشمیش اوْلان و خالقین ایستعداد و یارادیجیلیغینی تمثیل ائدن بو فیطری شاعیرلر اؤز تأثر (تأثور) و ایلهاملارینی خالقدان آلمیش، اوْنونلا برابر گولموش، اوْنونلا برابر اینله‌میش و خالقین هیجانلارینی شعرلرینده ترنم ائده ـ ائده گلمیشلر». (349، 4. ج. 6) اَدیبه گؤره ائل عاشیقلاری «خالقدا صنعت ذوقو اوْیاتمیش، اوْنون دوُیغولارینی تربیه ائتمیشدیر». دیلین طبیعتینی و فیکیر زنگین‌لی‌ینی ترنم ائدن بو ایرث، ادبیات تاریخچیلری و لیسانچیلاریمیز» اوچون دَیرلی ماتئریال، شاعیرلریمیز اوچون ایسه «گؤزل موضوعلار» منبع‌یی‌دیر.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، آ. شایق خالق ادبیاتینی بیر توْپلاییجی کیمی ییغمیش، اوْنون بیر سیرا نظری مسأله‌لری باره‌ده ماراقلی مولاحیظه‌لر سؤیله‌میش، هم ده اؤز بدیعی یارادیجیلیغیندا بوُ نوُمونه‌لردن دؤنه ـ

[20] ـ آ. شایق. خاطیره‌لریم، باکی، 1961، ص 41.

دؤنـه ایسـتیفاده ائتمیشـدیر. اوْنـا گـؤره ده آ. شـایق مـدنیت تـاریخیمیزده بیـر فوْلکلورشـوناس کیمـی ده تانینمیشدیر.

آذربایجان سوْوئت فوْلکلوْرشوناسلیغی

اینقیلابین ایلک ایللرینده کئچمیش‌ده خالقین یاراتدیغی مادی و معنوی آبیـده‌لـرین اؤیرنیلمـه‌سـی دؤولـت اهمیتینه مالیک بیر مسأله‌یه چئوریلدی. خالق ادبیاتیمیزین توْپلانماسـی، نشـری و اؤیرنمـه‌سـی ایشـیده بـو دؤورده خوصوصی بیر وظیفه اوْلاراق اؤز حَلّینی گؤزله‌ییردی. بوُ ایشده آذربایجاندا سوْوئت حـاکیمیتی‌نـین ایلک ایللرینده یارادیلمیش «آذربایجانی تدقیق و تتبع جمعیتی» موهوم روْل اوْینامیشـدیر. همـین جمعیتـین مقصدی، غایه‌سی، گله‌جک پلانلاری وس. باره‌ده هله 1923 ـ نجو ایلده معـین معلومـاتلار وئریلمیشـدیر. بوُنلارین بیریسینده، دوْغرودان‌دا، آذربایجانی هر طرفلی اؤیرنمه‌یین واختی گلیب چاتدیغی قئید ائـدیلیردی: «آذربایجان جومهوریتینی اطرافلی و مونتظم صورتده اؤیرنمک لازیم اوْلدوغو بوتون یئرلی مکتب، کـوُرس، دارلفنون موعلیملری، فیرقه (فرقه)، محکمه، صنایع، کند تصرفاتی، تیجارت ایشچیلری طرفیندن آچیقجاسینا حیس ائدیلمکده‌دیر. آذربایجان ایقتیصادی، طبیعی، فنّ، تاریخی، اتنوْقرافیک جهتلردن تدقیق ائدیلمزسه، بـو زنگین مملکتین معنهٔ (Mone) و مادّئیا ـ نشونماسی قوُرولش ایشلرینی دَرین‌لتمک اوْلماز».[21] اوْنا گؤره ده همین جمعیتی تشکیل ائتمک اوچن موهوم حاضیرلیق ایشلری باشلانیر. ائله بو زامان مطبوعاتدا بئله بیر قئید وئریلمیشدی: «2 نوْیابر 1923ـ نجو ایلده «کمونیست» قزئتی رئداکسییاسی، داها دوْغرسو اوْنون رئداکتورو حبیب جَبی‌یئف یوْلداشین تشبوثو ایله معاریف ائوینده تشکیلات ایجلاسی چاغیریلمیشدی. قیـرخ نفـره‌دک آدام توْپلانمیشدی. تشکیل اوْلوناجاق جمعیتین فخری صدری صمدآغا آغامـالی‌اوْغلـو و بیـر نئچـه نفـردن عیبارت ایداره هیأتی سئچیلدی».

[21] ـ «معاریف و مدنیت»، 1923، ن. 11، ص. 45.

اَن گـؤرکملی دؤولـت و مـدنیت خـادیملری، ضـیالیلار جمعیتـین ترکیبینـده فعالیتـه باشـلادیلار. ص. آغامالی‌اوْغلو، ر. آخوُندوْف، م. قلی‌یئف، د. بونیات‌زاده، ق، موسی‌بی اوْف، س.م. افندی‌یئف، او. حاجی‌بَـی اوْف، ح. زینالللی، و. خوُلوُفلو، ت. شاهبازی، ج. محمدقلی‌زاده، اَ. حاق‌وئردی‌یئف، س.م. غنی‌زاده، ح. جَبی یئـف روس عالیملرینـدن و.و. بارتوْلـد، آ. ن. سـامویلوْوچی، ن.ی. مـار، ای. ن. مئشـانینوْف و باشـقالاری. آذربایجانین هر طرفلی اؤیرنیلمه‌سی عوموم خالق ایشی اوْلدو. جمعیتین نیظام‌نامه‌سی چاپ اوْلونب یاییلدی. اوْ، آذربایجان مرکزی ایجراییه کمیته‌سینین نزدینده ایدی. آذربایجانی ایرنمه جمعیتی‌نین ناخچیواندا، داغلیق قاراباغدا، شکیده، گنجه‌ده فیلیاللاری یارادیلدی. ایکـی ایلـدن سـوْنرا جمعیتـین گؤردویـو ایشـلره یئکـون ووُرولدو، ایجلاسدا معاریف کوْمیسـاری مصـطفی قلـی‌یئـف اؤز چیخیشـیندا دئـدی کـی، مـن جمعیتـین شخصینده آذربایجانین گله‌جک علملری آکادئمییاسینین گؤرورم.

بئله‌لیکله «آذربایجانی تدقیق و تتبع جمعیتی» 1923ـ نجو ایل نوْیابرین 2ـ ده تأسیس ائدیلدی. ایلک نوبه‌ده جمعیتین 3 اَساس شؤعبه‌سی ایشه باشلامیشدی. بو شؤعبه‌لر آشاغیداکیلاردیر: تاریخ و ائتنوقرافییا، طبیعـت، ایقتیصادیّات. خالق ادبیاتی ساحه‌سینده چالیشان شخصـلردن جمعیتـین ترکیبینـده پروْفئسـور آ. بـاقری، ح. زینالللی، و. خوُلوفلو، آ. سبحان‌ورئدی خان اوْف، یازیچیلاریمیزدان ج. محمدقلی‌زاده، اَ. حاق‌وئردی‌یئـف و باشقالاری وار ایدی. جمعیتین ترکیبینده اوْلان موختلیف سئکسییا و کوْمیسییالار آز بیر مـودّت ایچریسـینده آذربایجانین رایوْنلارینا ائکسپئدیسییایا گئدیرلر. ائکسپئدیسییالارا تجروبه‌لی متخصص‌لر رهبرلیک ائدیردیلر. آذربایجانین موختلیف یئرلرینده اوْلان آبیده، قالا، آرخئولوژی تیکینتی‌لر اؤیرنیلیردی. بو آبیده‌لرلـه علاقـه‌دار موختلیف افسانه و روایتلرده ایرنیلیـب مطبوعاتـدا درج ائـدیلیردی. بـو ایشـلری چـوْخ گئنـیش میقیاسـدا، کوتله‌وی شکیل ده آپارماق اوچون جمعیت مومکون اوْلان بوتون واسیطه‌لره اَل آتیر، گئنیش طلبـه، مـوعلیم کوْللئکتیوینی بو ایشه جلب ائـدیردی. بوُنـون اوچـون خوصوصـی اؤلکـه‌شوناسـلیق کوُرسـلاری تشـکیل

ائدیلمیشدی. سوْنرالار جمعیتین «خبرلری» نشر اوْلونماغا باشلامیشدیر. «خبرلر» هم روس، هم ده آذربایجان دیلینده چیخیردی.

بو ایللرده لئنینگراد، مسکوا و کازان شهرلرینده چالیشان بیر سیرا گؤرکملی سوْوئت شرق‌شوناس و تورکوْلوقلاری باکیيا دایمی ایشله‌مک اوچون، یادا موعین دؤور موحاظیره‌لر اوْخوماغد دعت اوْلونوردولار. بوُ پروفئسورلار آذربایجانین مادی و مدنی آبیده‌لرینین اؤیرنیلمه‌سینده، آرخئولوژی قازینتیلارین آپاریلماسیندا، دیلین، لهجه‌لرین اؤیرنیلمه‌سینده یاخیندان ایشتیراک ائدیردیلر. اوْنلار بؤیوک ممنونیّتله اؤز تجروبه‌لرینی، بیلیکلرینی گنج آذربایجان متخصص‌لرینه اؤیره‌دیر، گنج علمی ـ پئداقوژی کادرلارین یئتیشدیریلمه‌سینده اَللریندن گله‌نی اسیرگه‌میردیلر. بو عالیملر ایچریسنده و. قوْردلئوسکی (V. Qordlevski)، ای. ای. مئشانینوْف (İ. İ. Meşşaninov)، آ. ن. ساموْیلوْویچ، ن. ی. مار (N. Y. Marr)، و. م. سیسوْیئف (V. M. Sisoyev)، آ. و. باقری، ن. ای. ژوِزِهٔ (N. İ. Juze)، و. م. زومئر (V. M. Zummer) و باشقالارینین آدلارینی چکه بیلریک. جمعیتین بوراخدیغی «خبرلر»ین صحیفه‌لرینده بو عالیملرین اوْ زامان آذربایجان ائتنوقرافییاسی، فوْلکلوْرو، ائله‌جه‌ده باشقا قافقاز خالقلارینین تاریخی، دیلی وس. حاقّیندا ماراقلی تدققات اثرلری چاپ اوْلونوردو.

سوْوئت حاکیمیتی‌نین ایلک ایللرینده توْپلایان فووْلکلوْر نوُمونه‌لری «معاریف و مدنیت»، «معاریف ایشچیسی»، «دان اوُلدوزو»، «آذربایجان اؤیرنمه یوْلو» ژورنالیندا، «خالق ادبیاتی حیاتدان دوْغار» آدلی صحیفه‌ده، «کمونیست»، «یئنی یوْل»، «آذربایجان کوْلخوْزچوسو» قزئتلرینده چاپ اوْلونوردو.

بو ایللرده آذربایجان فْلکلورشوناسلیغی ساحه‌سینده فعالیت گؤسترنلر ایچریسینده رشید بی افندی‌یئف، وَلی خوُلوفلو، حَنفی زیاناللی، یوسف وزیر چمن‌زمینلی، سالمان ممتاز، پروفئسور آ. و. باقری، اَمین عابید، ح. علیزاده و باشقالرینین آدلاری خوصویله قئید اوْلونمالیدیر. بوُنلار بؤیوک هوس و سعی‌له خالق ادبیاتیمیزین توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده بؤیوک ایشلر گؤرموشلر.

علی ناظیم، مصطفی قلی‌یئف، جبار افندی‌زاده و باشقالاری‌دا بو ایللرده فوْلکلورو‌موزون موختلیف پروبئم‌لرینه عایید دَیرلی مقاله‌لرله چیخیش ائدیردیلر و بئله‌لیلکه‌ده آذربایجان سوْوئت فوْلکلوْرشوناسلیغین اینکیشافیندا موهوم روْل اوْیناییردیلار. 1924ـ نجو ایلده «ائل ادبیاتیندا طبیعی‌لیک» آدلی مقاله‌سینده ع. ناظیم یازیردی: «بیزده طبیعی‌لیک اَن زیاده ائل ادبیاتیندان گؤزه چارپیر. چونکی ائل ادبیاتی خالقین سئوگی، نیفرت، ایستک، دوُیغو، دوشونجه... و اَل حاصیلی بوتون روُحو احتیصاص و احتیاجلاریندان دوْغموشدور. ائل ادبیاتیندا خالقین صاف، دوْغرو، معصوم، حسّاس، ممنون و اَزیک قلبی چارپار». اوْنا گؤره ده مولیف فوْلکلوْر اثرلرینین نئجه دئیرلر» «رئداکته» ائدیلمه‌سینین تامامیله علیه‌ینه ایدی. 1926 ـ نجی ایلده آ. شایق و شفیقه خانیم افندی‌زاده‌نین ترتیب ائتدیکلری «بایاتیلار» کیتابی چاپ اوْلوندو. کیتابی کؤروب سئوینن ع. ناظیم یازدیغی رأی‌ینده ایرادلارینی دا سؤیله‌میشدی: «بایاتیلار ایفبا سیراسی ایله دئییل موضوعلارا گؤره کیتابا دوزولمه‌لی ایدی، اوْ نوُمونه‌لرین هاردان و کیمدن، نه زامان توْپلاندیغینی دا گؤسترمک لازیم ایدی. بیزده خالق ادبیاتینین علمی نشری اوْلمایب، بو ساحه‌ده عنعنه‌لریمیز یوْخدور. اوْنا گؤره روس و آوروْپا فوْلکلورشوناسلیغی‌نین تجروبه‌سیندن بهره‌لنمک گرک ایدی». داها سوْنرا ع. ناظیمین آشاغیداکی سؤزلری اوْ دؤور اوچون داها اهمیتلی گؤرونوردو. «خالق ادبیاتینین یالنیز اوْخوما و آنلاشما اهمیتی یوْخدور. اوْنون علمی اهمیتی بوُندان داها آرتیقدیر. توْپلانان خالق ادبیاتینین صوتییّاتینی (Sütiyyatını) ساخلاماق لازیمدیر».

جبار افندی‌زاده 1926 ـ نجی ایلده «بایاتیلاریمیزا بیر نظر» آدلی بؤیوک بیر مقاله چاپ ائتدیرمیشدی. بوُرادا بایاتی سؤزو، بایاتیلاردا فردیلیک و بشریلیک، تاریخله، خالقین دونیا گؤروشو ایله باغلیلیغی، فوْرما رنگارنگ‌لیبی، جیناسلار سیستئمی، ان عمده‌سی ایسه دیل خوصوصیتلری حاقّیندا بوْللو میثاللار زمینینده گئنیش تحلیل آپاریلمیشدیر. یاخود، اوْنون باشقا بیر قئیدینه نظر سالاق. «خالق ادبیاتینین جغرافییاسینی،

ائتنوقرافییاسینی تعیین ائتمک، هانسی محیط و هانسی شریطین نتیجه‌سی اوْلدوغونو اؤیرنمک لازیمدیر... صیرف بدیعی و محبت روُحلو بایاتیلاردا تاریخی حقیقت گیزله‌نیر».

فوْلکلورو‌موزون فَداییلری بو ایللرده محض شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین موختلیف نوُمونه‌لرینین تحلیلی واسیطه‌سیله ادبیاتیمیزین، مدنیت‌یمیزین قایناقلارینا، منبع‌ینه، بونؤوره‌سینه ائنیردیلر و بو ساحه‌ده دَرینلره گئتمه‌یی گنجلره مصلحت گؤروردولر. جبار افندی‌زاده‌نین 1925ـ نجی ایلده «یئنی یوْل» قزئتینده چاپ اوْلونان مقاله‌سیندن گتیردییمیز آشاغیداکی سؤزلر ائله بیل بو گون دئییل‌میشدیر: «بعضیلرینین اَجدادیمیز سایدیغی اوْغوز قبیله‌لریندن چوْخ ـ چوْخ اوّل بو توْرپاقدا فوْلکلور اثرلری اوْلموشدور. آذربایجان توْرپاغیندا تورک دیللی قبیله‌لر اوْغوزلاردان چوْخ ـ چوْخ قاباق کؤک سالمیشدیر». سوْن دؤورلرین تدقیقات و آراشدیرمالارینین نتیجه‌سی کیمی سایدیغیمیز ب قناعتلرین آلتمیش ایلدن آرتیق یاشی واردیر.

1920 ـ نجی ایللرده «آذربایجانی اؤیرنمه جمعیتی»نین بیلاواسیطه تشبوثو ایله مشهور قافقازشوناس ل. ق. لوْپاتینسکی‌نین آرخیوی آروادینین واسیطه‌سیله تیفلیس‌دن باکییا گتیریلمیشدی. بو نوُمونه‌لری آ. سبحان‌وئردی خان اوْف سیستمه سالمیشدی.

جسارتله دئیه بیلریک کی، 35ـ 1920 ـ نجی ایللرده توْپلانان و نشر ائدیلن فوْلکلور نوُمونه‌لری هئچ بیر زاماندا اوْلمادیغی قدر صمیمی، طبیعی و عتبارلیدیر. نه اوچون؟ XIXعصرده بیزیم فوْلکلورو‌موز اساساً روس مطبوعاتیندا چاپ اوْلونوب. زنگین دیله، پوْئتیکایا، میلّی ایفاده چالارلارینا مالیک اوْلان شیفاهی خالق ادبیاتیمیز روس دیلینه ترجومه اوْلونارکن اؤز بَکاره‌تینی ساخلایا بیلمه‌میشدیر. اوْنون دیلینه پوْئتیکاسینا، میلّی کوْلوریتینه ضربه دَیمیشدیر. 1930 ـ نجو ایللرین سوْنلاریندا ایسه توْپلانان فوْلکلور ماتئریاللارینا رئپرئسسییا، ووُلقار سوْسیولوْگیزیم (Sosiologizm) اؤز مؤهرونو ووُرموشدور. بوتون بوُنلارا گؤره ده بحث ائتدییمیز دؤورده طبیعی قایناقلاردان آلینمیش معنوی ثروتیمیزه خوصوصی بیر قایغی ایله یاناشمالییق.

اینقیلابین ایلک ایللرینده آذربایجان فوْلکلوْرونون توْپلانماسی، سیستمه سالینماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سینه موعین اَمک صَرف ائدن عالیملردن بیری پروْفئسور آ. و. باقریدیر (1949 ـ 1891)، هر شئیدن اوّل آ. و. باقری قافقاز خالقلارینین فوْلکلورونا عاییید زنگین بیبلوْقرافیک گؤستریجیلر ترتیب ائتمیشدیر. آ. و. باقری‌نین خالق ادبیاتینا دایر خوصوصی مجموعه‌سینده قافقاز خالقلاری ایله بیرلیکده آذربایجان خالقینین دا بیر سیرا ناغیل و افسانه‌لری چاپ اوْلونموشدر. بوُراداکی ناغیللار ل. ق. لوْپاتینسکی‌نین واختی ایله توْپلانمیش اوْلدوغو ماتئریاللار اَساسیندا ترتیب ائدیلمیشدیر. مجموعه‌نین اوچ جیلدینین بیرینجی‌سی بوتونلوکله، ایکینجی جیلدین بیر حیصه‌سی آذربایجان خالق ادبیاتی نوُمونه‌لرینه‌دن عیبارت‌دیر. (سند. ح) بوتون بوُنلارلا یاناشی آ. و. باقری‌دن آذربایجان فوْلکلورونون بیر سیرا نوُمونه‌لرینین تدقیقاتچیسی کیمی ده دانیشماق لازیمدیر. آ. و. باقری آذربایجان ناغیللاری، اوْنلارین موْتیولری، توْپلانماسی، اؤیرنیلمه‌سی باره‌ده بیر سیرا نظری مقاله‌لرله چیخیش ائتمیشدیر. اوْ، عینی زاماندا پئداقوژی فعالیتی ایله علاقه‌دار ادبی سمینارلاردا تشکیل ائتمیش و بو سمینارلاردا آذربایجان فوْلکلوْرونا عاییید ماتئریاللار دینله‌نیلمیشدیر. بوُنلاردان بیری باره‌ده بیر مطبوعاتدا موهوم بیر قئیده راست گلیریک. همین قئیدلرده اوْخویوروق: «ادبی سمینارلاردا... ن. خ .وزیراوْوانین «آذربایجان خالق ناغیللارین موْتیولری» آدلی رئفئراتیندا 100ــ دن آرتیق آذربایجان ناغیلی متنیه باخیلمیشدیر. بوُنلاردان اکثریتی کریل مجموعه‌سینده چاپ اوْلونموشدور. بوُندان سوْنرا پروْف آ. و. باقری خالق ناغیللارینداسئچیلمیش بیر نئچه موْتیوین آدینی چکیر. دیگر خالق حیکایه‌لری، آتالار سؤزو و مثللر حاقّیندادا اوْنون مقاله‌لری واردیر.

اینقیلابی ایلک ایللرینده چوْخ محصولدار فعالیت گسترن فوْلکلورشوناسلاریمیزدان بیریده حَنَفی زینالییدیر. (1938ـ 1896). ح. زینالی هم توپلادیغی ماتئریاللاری آیریجا کیتابچا شکلینده نشر ائتدیریر، هم ده چوْخ موهوم نظری اهمیتی اوْلان مقاله‌لر یازیردی. اوْ، «آذربایجان تدقیق و تتبع جمعیتی‌نده فوْلکلوْر کوْمیسیاسینین صدری اوْلموش، سوْنرالار ایسه کریل نین آذربایجان فیلیالیندا فوْلکلور شؤعبه‌سینه رهبرلیک ائتمیشدیر.

بوٗنونلا علاقەدار اوٗلاراق تئز ـ تئز آذربایجانین رایوٗنلارینا ائکسپئدیسییالار تشکیل ائتمیش، بو ائکسپئدیسییالارین رهبری اوٗلموش و فوٗلکلورموزون موختلیف ژانرلارینی توٗپلاماقلا مشغول اوٗلموشدور. مطبوعاتدان اؤیرنیریک کی، ح. زینالللی فوٗلکلورون توٗپلانماسی قایدالاریندان عیبارت 24 صحیفەلیک بیر کیتابچا یازیب چاپ ائتدیرمیشدیر. اوٗ، بوٗنونلا علاقەدار یازیردی:

«توٗپلانان ماتئریاللار هانسی کنندن، هانسی قزادان، اوٗ یئرین هانسی طبیعته مالیک اوٗلماسیندان، کیمدن: گنجدن یا قوٗجادان توٗپلاندیغی‌نین گؤستریلمەسینین علم اوچون اهمیتی واردیر». ح. زینالللی بو ایشین شرَفلی وهم ده چوٗخ چتین، مسؤل اوٗلدوغونو دا گنجلره خاطیرلادیردی. «خالق ادبیاتینین اصلینی آراماق، تاپماق بیر آدامین، بئش آدامین، بیر ایلین، اوچ ایلین ایشی دئییلدیر. بوٗنون اوچون باشقا میلّتلرده اوٗلدوغو کیمی عصرلر اوٗزونو، نسیل‌لر بوٗیو ایله یوٗرولماق، دایانماق، دینجەلمک بیلمەین قوٗچاق کیشیلر طلب ائدیر کی، آخیر ـ آخیردا، بر نتیجەیه چاتماق اوٗلسون». (121 ـ8). اوٗنا گؤره ده خوصوصی فوٗلکلوٗرشوناسلار نَسلی‌نین حاضیرلانماسینی آرزولاییردی: «بیزده آفاناناسئیولر، آنچیکْفلار، دال و سنئگیریئفلر اوٗلمایینجا آدامین عاغیللی بیر تاریخی ـ ادبیاتیمیزدا اوٗلاجاغینا اومید آزدیر». 1926ــ نجی ایلده ح. زینالللی‌نین «آذربایجان آتالار سؤزو و مثللری» کیتابی نشر ائدیلمیشدیر. بو کیتاب همین دؤوره قدر چاپ ائدیلن بوتون فوٗلکلور کیتابلاریندان اؤز علمی پرینسیپلری ایله سئچیلیر. ح. زینالللی آذربایجاندا نشر ائدیلن بوتون آتالار سؤزلرینی نظردن کئچیرمیش و منبعلرینی گؤسترمکله اوٗنلاری اؤز کیتابینا داخیل ائتمیشدیر. «آتالار سؤزو و مثللر» کیتابی بؤیوک بیر مقدمه ایله باشلاییر. ب مقدمه ح. زینالللی‌نین خالق ادبیاتینین بیر چوٗخ نظری مسألەلرینی دَریندن بیلدیییینی ثوبوت ائدیر. بوُرادا اوٗ، یالنیز آتالار سؤزلریندن دئییل، عوموميتله، خالق ادبیاتیندان، اوٗنون منشأییندن، ژانرلاریندان صؤحبت آچیر.

پوٗئزییانین منشأییه دایر اوٗنون آشاغیداکی مولاحیظەلری چوٗخ ماراقلیدیر: «منظوم پارچالار اوٗیناماق و چالماقلا برابر بیر زاماندا موعین آهنگه، موعین سورعته (تاکت و ریتمه) تابع اوٗلاراق دوٗغان سؤزلردیر. وَزن

ایسه ریتمدن سوْنرا مئیدانا گلمیشدیر؛ چونکی ایبتیدایی خالقلارداکی یارادیجیلیغینا دیقّت ائدیلدیکده، شاعیرانه اثردن اوّل سؤزسوز نغمه‌لرین مئیدانا گلدییی گؤرِنموشدور. بو نغمه‌لر ساده بیرَر نیدا اوْلوب، تکرّر ائتمیش و بیر ریتمه (آهنگه) تابع توُتولموشدور. بو نغمه‌لر حرکت و آیین‌لره اوُیغونلاشدیریلمیشدیر». (8 .227).

ح. زیناللی خالق ادبیاتینی منظوم و منثور قیسیملره بؤلور. بایاتی، ماهنی، آغی، باغلاما، بئشیک باشی، مئیخانا، تعریف نامه منظم قیسمه؛ ناغیللار، داستانلار، قاراوَللی‌لر، تمثیل‌لر، افسونلار، تاپماجالار، آتالار سؤزلری ایسه منثور قیسمه عاییید ائدیلیر. ح. زیناللی گؤستریر کی، بوُ بؤلگونو آپارارکن اوْ، روس شیفاهی خالق ادبیاتی تدقیقاتینین تجروبه‌سیندن ایستیفاده ائتمیشدیر.

ح. زیناللی آتالار سؤزو، مثل، اوْنلارین فرقلی و اوْخشار جهتلری، فوْرما خوصوصیتلری باره‌ده مقدمه‌ده گئنیش دانیشیر. مقدمه‌ده مولیفین آتالار سؤزو و مثل‌لری نئجه توْپلادیغی، هاردان، کیمدن یازدیغی حاقّیندا‌کی معلوماتی خوصوصیله ماراقلیدیر. آیدین اوْلور کی، اوْ XIX عصردن باشلایاراق بوتون منبعلری آراشدیرمیشدیر. ف. کؤچرلی، ر. اَفندی‌یئف، س. غنی‌زاده و باشقالارینین کیتابلارین‌دان، کریل ـ نین نومره‌لریندن، «مکتب» مجموعه‌لریندن توْپلانمیش، قاسیم قاسیم‌اوْف، اَلیسکندر جعفراوْف، فرهاد آغازاده، ابوالقاسیم حسین‌زاده و باشقالاریندان شخصاُ بیر چوْخ نوُمونه‌لر آلینمیشدیر. بئله‌لیکله، موعین علمی پرینسیپلره اَساسلانان مکمّل بیر کیتاب اوْرتایا چیخمیشدیر.

بوُندان سوْنرا ح. زیناللی «آذربایجان تاپماجالاری» (1928) آدلی باشقا بیر کیتاب نشر ائتدیریر. بوُ کیتابدا موعین علمی پرینسیپ‌لر اَساسیندا دوزه‌لدیلمیشدیر. ح. زیناللی تاپماجالار حاقّیندا روُسی‌یادا، آوروْپادا چیخان کیتابلاری آراشدیرمیش، ترتیب پرینسیپلرینی یوْخلامیش و هامیسی‌نین یاخشی جهتلریندن ایستیفاده ائتمیشدیر. تاپماجالار نومره ایله سیرالانیب، جاوابلاری ایسه سوْنرا وئریلمیشدیر.

کیتابدا ح. زینالللی‌نین بؤیوک بیر مقدمه‌سیده واردیر. بوُرادا تاپماجالار حاقّیندا دئییلن‌لرین هامیسی آذربایجان فوْلکلوْرشناسلیغی اوچون یئنی ایدی. مولیف تاپماجالاری آیریجا دئییل، آذربایجان فوْلکلوْرونون باشقا انرلاری ایله، خوصوصیله آتالار سؤزو بایاتیلارلا سیخ علاقه‌ده و موقاییسه‌ده تدقیق ائدیر. مقدمه‌نین سوْنوندا تاپماجالارین فوْرما خوصوصیتلری آراشدیریلیر.

ح. زینالللی بیر سیرا نظری مقاله‌لرین ده مولیفی‌دیر: «خالق آغیز ادبیاتی»، «آذربایجان ائل ادبیاتی»، «اوْکتیابر اینقیلابی و آذربایجان فوْلکلوْرو» وس. بوُنلارین ایچریسینده «آغیز ادبیاتی»[۲۲] و «اوْکتیابر اینقیلابی و آذربایجان فوْلکلورو» خوصوصیله دیقّته لاییقدیر. «آذربایجان فوْلکلوْرو»[۲۳] مقاله‌سینده مولیف فوْلکلوْرشوناسلیغیمیز تاریخینده ایلک دفعه اوْلاراق آذربایجان خالق ادبیاتینین چاپ اوْلونما و اؤیرنیلمه مسأله‌لرینی سیستملشدیرمه‌یه چالیشمیشدیر.

1920ـ نجی ایلده فوْلکلوْرشوناسلیق ساحه‌سینده چالیشانلاردان بیری ده یوسف وزیر چمن‌زمینلی (1942 ـ 1887) ایدی. اوْ، هر طرفلی بیلییه مالیک مشهور یازیچی و عالیم اوْلموشدور. ی. و. چمن‌زمینلی آذربایجان خالقینین عادت ـ عنعنه‌لرینی، معیشت طرزینی، تاریخینی، ادبیاتینی، فوْلکلوْرون دَریندن بیلیردی. هله یارادیجیلیغینا باشلادیغی ایلک ایللرده اوْ، خالق ایچریسیندن توْپلادیغی «ملیک ممّد» ناغیلینی چاپ ائتدیرمیشدیر. ی.و. چمن‌زمینلی، خالق ادبیاتینا دایر بیر سیرا علمی مقاله‌لرین مولیفیدیر. بو مقاله‌لرده آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین کئچمیش تاریخی، اینکیشافی، فوْرما و مضمون خوصوصیتی دَریندن تدقیق اوْلونور. 1919ـ نجو ایلده یازدیغی «آذربایجان ادبیاتینا بیر نظر» آدلی کیتابیندا اوْ، ادبیاتی یازیلی و شیفاهی اوْلماق اعتباریله ایکی قیسمه بؤلور. ی. و. چمن‌زمینلی‌یه گؤره بیزیم شیفاهی ادبیاتیمیز قدر قدیمدیر. بوُرادا اوْ، فوْلکلورموزون «ناغیل، آتالار سؤزو (مثل)، بایاتی، آغی، وصفی ـ حال، سایاچی

[22] ـ «معاریف و مدنیت»، 1926، ن. 8.

[23] ـ «ادبیات قزئتی»، 1936، ن. 4

سؤزلری، دوزگو، تاپماجا (بیلمه‌جه) وس. کیمی ژانرلارین آدینی چکیر و بو حاقدا (حالدا) آیریجا کیچیک نظری معلومات وئریر، اوْنلارا عایید نومونه‌لر گتیریر. بو کیتابی اَدیبین آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینا دایر ایلک تدقیقاتی آدلاندیرماق اوْلار.

اَدیب بیر سیرا مقاله‌لرینده آذربایجان ناغیللاری باره‌ده دانیشیر. بو ژانرین خالقین کئچمیشی، دونیا گؤروشو و فوْلکلورون باشقا ژانرلاری ایله علاقه‌سیندن بحث ائدیر (47 ـ 44، 3. ج 10). مولیف اَن چوْخ «ملیک ممد» ناغیلی اوزرینده دایانیر و بوُ ناغیل ایله قدیم «آوئستا»دا اوْلان بیر سیرا اعتقادلار آراسینداکی علاقه‌لری آراشدیریر. آیدین گؤرونور کی، بو و یا دیگر مقاله‌نی یازارکن ی. و. چمن‌زمینلی اوُزون مودت تدقیقات آپاریر، موقاییسه‌لر ائدیرمیش. ب جهتدن اوْنون «خالق ادبیاتیندا بشری تمایل‌لر» آدلی اثری دیقّتی جلب ائدیر. اَدیب روس، فرانسیز، تاتار و آذربایجان منبع‌لریندن ایستیفاده ائدیب، آتالار سؤزو و مثل‌لر اوزرینده موشاهیده‌لر آپارمیشدیر. بو موشاهیده‌لر بعضاً فوْرمال خاراکتئر داشیسادا، ی.و. چمن‌زمینلی‌نین گئنیش ائرودییاسینی (Erodiya)، علمی موحاکیمه و منطقینی آیدین عکس ائتدیریر. اوْ یازیردی: «دونیانین اَن قدیم مدنیتلریندن بیرینین بئشییی کور ایله آراز چایلارینین آراسی اوْلموشدور. بو مدنیتلرین اَسرارینی بیلمک اوچون خالق ادبیاتیمیز قیمتلی واسیطه اوْلا بیلر».

اَدیب آذربایجان فوْلکورو ساحه‌سینده‌کی تدقیقاتینی ایلدن ـ ایله داها دا گئنیش‌لندیریر، «خالق ادبیاتینین تحلیلی» باشلیغی آلتیندا بیر سیلسیله مقاله چاپ ائتدیریر کی، بوُنلارین بیر قیسمی صیرف نظری خاراکتئر داشییر. اوّل‌کی فصیلدن معلوم اوْلدوغو کیمی، دونیا فوْلکلورشوناسلیغی علمینده خالق ادبیاتینین منشأیی باره‌ده بیر سیرا نظریه و مکتبلر موجود اوْلموشدور. بوُنلار فولکلورون یارانما و یاییلماسینی موختلیف سببلرله علاقه‌لندیرمیشدیر.

ی. و. چمن‌زمینلی بو مقاله‌لرده همین نظریه‌لردن اوچو (میفوْلوژی نظریه، ایقتیباس نظریه‌سی و تاریخی نظریه) باره‌ده دانیشیر. بو مقاله‌لری اوْخویارکن اَدیبین دونیا فوْلکلوْرشوناسلیغینی دَریندن تدقیق ائدیب

اؤیرندییی‌نین شاهیدی اوْلورسان. آنجاق اوْنودا علاوه ائتمه‌لییک کی، اَدیب بو نظریه‌لره چوْخ زامان تنقیدی یاناشمیر، اوْنلارین یانلیش فیکیرلرینی تنقید ائتمیر و بعضاً محدود فیکیرلر ده سؤیله‌ییر. اوْنا گؤره ده محض آدلارینی چکدییمیز بو ایکی مقاله‌یه موعاصیر فوْلکلوْرشوناسلیق نقطه‌یی ـ نظرینـدن تنقیـدی موناسـیبت بسله‌مک لازیمدیر. خالق ادبیاتینین تحلیلینه حصر ائدیلن باشقا مقاله‌لرینده ایسه اَدیب آغی، وصف ـ حال و باشقا ژانرلارین خوصوصیتلرینی آچیب گؤسترییر و چوْخلو میثاللار گتیریر. بـوُ مقالـه‌لـرده و باشـقا اثرلـرده آذربایجان خالقی‌نین عادت و عنعنه‌لرینه، اعتیقادلارینا، زردوشت‌لیکله علاقه‌دار، خوصوصیله نوْوروزلا باغلی بیر سیرا مراسیملره دایر ده چوْخ قیمتلی فیکیرلر واردیر.

ی. و. چمـن‌زمینلـی خـالق ادبیـاتیمیزین هـم ده توْپلاییجیسـی ایـدی. اوْنـون بـدیعی اثرلرینـده شـیفاهی یارادیجیلیغیمیزین زنگین نوُمونه‌لریندن ایستیفاده ائدیلمیشدیر. ادیبین آرخیویینده چاپ اوْلونمامیش چوْخلـو خالق ادبیاتی اثرلری ساخلانماقدادیر. نتیجه اوْلاراق دئمه‌لییک کی، ی. و. چمن زمینلی یالنیز یازیچی دئییل، هم‌ده گؤؤرکملی فوْلکلوْرشوناس عالیمـدیر. اوْنـون بـو سـاحه‌ده‌کـی فعالیّتینـه آیریجـا موْنوقرافییـا حصـر ائدیلمیشدیر.

وَلی خوُلوفلو (1894 ـ 1938)دا آذربایجانی اؤیرنمه جمعیتی‌نین خطّی ایله خالق ادبیاتینین توْپلانماسـی و نشری ساحه‌سینده موعین فعالیت گؤسترمیشـدیر. 1927ــ نجـی ایلـده اوْ، «کوْراوْغلـو» داسـتانینی چـاپ ائتدیریر. مولیف داستانین ایکی بؤیوک قوْلونو بوُرایا داخیل ائدیر. بوُ قوْللاری اوْع توْووُز رایوْنوُنـدا عاشـیق حسین بوْزآلقانلی‌نین دیلیندن یازمیشدیر. بوُ، سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده «کوْراوْغلو»نون ایلک نشری ایدی. و. خولوفلو کیتابین اوّلینده عاشیق حسین حاقّیندا، اوْنن ترجومه‌یی ـ حالینا دایر ایندی ده قیمتلی اوْلان چوْخ ماراقلی فاکتلار گتیرمیشدیر. «کوْراوْغلو» داستانی، اوْنون قهرمانی کوْر اوْغلو، اوْنونلا باغلی روایت و قـالالار حاقّیندا اوْلان معلوماتلار دا قیمتلی‌دیر.

1927ـ نجی ایلده و. خوُلوفلو «ائل عاشیقلاری» آدلی باشقا بیر کیتاب دا چاپ ائتدیریر. بوُرادا شامخوْر، توْووُز زوْناسیندا یاشاییب ـ یارادان گؤرکملی عاشیقلار حاقّیندا معلومات و اوْنلارین اثرلریندن نوُمونه‌لر واردیر. و. خوُلوفلو اَن چوْخ عاشیق حسین شمکیرلی حاقّیندا دانیشیر: کیتابداکی بو معلومات گؤرکملی صنعت‌کار حاقّیندا یگانه مطبوع ماتئریالدیر.

1928ـ نجی ایلده و. خوُلوفلو «تاپماجالار» کیتابینی نشر ائتدیریر. بو کیتاب مولیفین یوُخاریدا بحث ائتدیییمیز اثرلریندن اؤز علمی دَیری ایله سئچیلیر. مولیف کیتابا تاپماجالار حاقّیندا گئنیش، علمی بیر مقدمه یازمیشدیر. اوْ، تاپماجالاری آذربایجان خالقینین حیاتی، معیشتی، مشغولیتی ایله علاقه‌دار تدقیق ائدیر و دوْغرو نتیجه‌لره گلیردی. «ائل ادبیاتینین باشقا نوعلرینه نیسبتاً تاپماجالارین اؤزونون آیریجا بیر خوصوصیتی واردیر. بوُنون ماتئریالی داها رئال و طبیعیدیر. طبیعتده و حیاتدا نه گؤرولورسه، تاپماجادا اوْنون اوزرینده قوُرولور. بو کیتابچانی باشدان آیاغا قدر اوْخویان بوتون ماتئریالین افسانه و مؤوهومات اوزرینده دئییل، طبیعت اوزرینده قورولدوغونو گؤره‌جکدیر».

کیتابدا 726 تاپماجا واردیر. بوُنلار ایفبا سیراسی ایله دوزولموشدور. هر بیر تاپماجادان سوْنرا اوْنون توْپلاندیغی یئر گؤستریلمیش، بیر چوْخ تاپماجالارین آذربایجانین دیگر رایوْن و کندلرینده اوْلان واریانتلاری، کیتابین «علاوه» آدلانان حیصه‌سینده ایسه «هاکوُشکالار» وئریلمیشدیر.

« و. خوُلوفلو یوْلداشین تالیشلارین حیاتی و معیشتینه عایید گؤزل بیر مقدمه‌سیله نشر ائدیلن بو اثرده تالیش قادینلاری طرفیندن بیجاردا اوْخونان ماهنیلار دَرج ائدیلمیش و اوْنلارین تورکجه ترجومه‌سی وئریلمیشدیر. تالیش ائل ادبیاتینا عایید ایلک دفعه نشر ائدیلن بو اثرده کئچمیش حیاتین قارانلیق منظره‌لری ایله برابر یئنی

حیات و قادین آزادلیغینا عایید گؤزل ماهنیلار بوُراخیلمیشدیر. بـو اثـر تـالیش ائـل ادبیـاتینین توْپلانماسـی یوْلوندا بیرینجی آددیم حساب ائدیلمه‌لیدیر».[۲٤]

سوْوئت حاکیمیتی‌نین ایلک ایللرینده فعالیت گؤسترن ادبیات‌شوناس و فوْلکلورشوناسـلاردان بیریـده اَمـین عابیددیر. 20ـ نجی ایللرده وْ، «کیتابی ـ دده قوْرقود» داستانی حاقّیندا بیر نئچه مقاله یازمیش و «دان اوُلدوز» (1929، ن. 5و 8) ژورنالیندا چاپ ائتدیرمیشدیر.

1920ـــ نجـی ایللـرده آذربایجـان فوْلکلورشوناسـلیغی‌نـین نایلیّتلرینـدن بیـری «کیتـابی ـ دده قوْرقـود» داستانلارینین اؤیرنیلمه‌سی ایدی. مسأله بوُراسیندادیر کی، بیزده «کیتابی ـ دده قوْرقود» 1939ـ نجـو ایلـده چاپ اوْلونوب، حتی سوْن دؤورلره قدر فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا قئید اوْلونور کی، داستانین اَساس تـدقیقاتی دا محض نشریندن سوْنرا باشلانیب. اَصلینده ایسه بئلـه دئییلـدیر. «کیتـابی ـ دده قوْرقـود» سـؤزون حقیقـی معناسیندا 1920ـ نجی ایللرده تدقیق اوْلونوب، تدقیقاتچیسی ایسـه مشـهور آذربایجـان ادبیـات‌شوناسـی و فولکلورشوناسی اَمین عابید ایدی. اوْ، داسـتانین ائنسـیکلوپئدیک (Ensiklopedik) بیـر مضـمونا مالیـک اوْلدوغونو دؤنه ـ دؤنه قئید ائتمیش آز بیر مودت‌ده «کیتابی ـ دده قوْرقود» حاقّیندا روُس، آوروپـا و تـورک دیللرینده اوْلان منبعلری منیمسه‌ییب اؤیرنمیشدیر. اَمین عابید آذربایجاندا «کیتـابی ـ دده قوْرقـود»وُن ایلـک تدقیقاتچیسی و تبلیغاتچیسیدیر. «اوْغوزنامه» ایندیکی وضعیت‌ده آذربایجان ادبیاتینین ایلک اثری دئمکـدیر». «من ادبیاتیمیز تاریخینی «کیتابی ـ دده قوْرقود»دان باشلاماق فیکرینی 1927 ـ نجی ایلده بـاکی دارلفنـون‌دا، باکی پئداقوژی تئخنیکوموندا، 1928ـ نجی ایلده باکی معـاریف ائـوینین ادبیـات دَرنـه‌ییندـه، «آذربایجـان ادبیاتینین باشلانغیجی» معروضه‌لریمده و 1927ـ نجی ایلده روح‌االـه آخونـدوف یولداشـا تسـلیم ائتـدییم «آذربایجان تورکلرینین ادبیاتی تاریخی» آدلی اثرینده سؤیله‌میشم».

[24] ـ تالیش ماهنیلاری، «آذربایجان اؤیرنمه یوْلو» مجموعه‌سی 1930، ن. 3. ص. 63.

معلومدور کی، داستانین مقدمه‌سینده گؤستریلیر کی، قورقود بایات بؤیۆنـدان قۆپموشـدور. بؤنـدان نتیجـه چیخاراق اَ. عابید یازیردی: «بوندان دا آنلاشیلیر کی، قورقود آدلی ذات آذربایجان تورکلرینین بیر قۆلو اۆلان و آذربایجان موسیقی و ادبیاتیندا موهوم روٚلـلار اۆینایـان بایـات قبیلـه‌سـینه منسـوبدور. اۆ بیـری طرفـدن قۆرقودون بیر «اۆغوزنامه» مغنّی‌سی اۆلـدوغونو دوشـونرکن... «اۆغوزنامـه»نـین آذربایجانـدا موهـوم موقـع اۆلدوغو ایضاح ائدیلمیش اۆلور. 30 ـ 1925 ـ نجو ایللر آراسیندا «کیتابی ـ دده قۆرقود»ا حصر ائتدییی بیر نئچه مقاله‌سینده داستانین اَل‌یازمالاری، اۆنلارین حرکـت و اؤیرنیلمـه جغرافییاسـی، یئـر ـ اراضـی آدلاری، اۆغوزلار، اۆزانلار وس. حاقّیندا ایلک علمی فیکیرلر اَمین عابیده مخصوصـدور. اۆزانـلار بـاره‌ده گنجـه‌دن، شکی‌دن، ناخچیواندان تۆپلادیغی خالق ماهنیلاریندان میثاللاردا وئرمیشدیر. بوتـون بـؤنلاری اۆ، یـالنیز بیـر مقصد اوچون ـ «کیتابی ـ دده قۆرقود» داستانلارینین آذربایجـان شـرایطی، خـالقی، دیلـی، لهجـه‌سـی ایلـه باغلاماق اوچون بیر ـ بیرینین آردیجا دوزموشدور. نهایت، بیر فاکت: «کیتابی ـ دده قۆرقود»وٗ 1916ـ نجـی ایلده تورکیه‌ده چاپ ائدن کیلیسلی موعلیم رفعت‌ین داستاندا باشا دوشـه بیلمـه‌دییـی آذربایجـان سـؤزلری حاقّیندا 70 ایلدیر هامیمیز یازیریق، اؤز آدیمیزدان یازیریق. آخـی اۆنـو دا آذربایجـان قورقودشوناسـلیغیندا ایلک دفعه اَمین عابید دئییب: «مـوعلیم رفعـت‌یـن ایستنسـاخ اَساسـیندا اۆخومـادیغی بیـر چـوٚخ ایفـاده و کلمه‌لرین یانیندا یاپدیغی تصحیح‌لرین بیر چوٚخو یانلیشدیر. چونکی «کیتابی ـ دده قۆرقود»وٗن دیلـی بیـزیم آذربایجان لهجه‌سی اۆلدوغوندان بیزیم ایندی بئله قۆللاندیغیمیز بیر چوٚخ کلمه‌لـری و ایفـاده‌لـری مـوعلیم رفعت بیلمه‌دییی اوچون بؤنلارین یانلیش اۆلمادیغی حالدا عثمانلی تورکجه‌سینه گؤره تصحیح ائتمیشـدیر». حاضیردا بیزیم چوٚخ عادی کیمی گؤرونن «کیتابی ـ دده قۆرقود» حاقّیندا سؤیله‌نن بوتون بو مولاحیظه‌لـر اۆ زامان اوچون یئنی، تزه، تَر و اۆریژینال ایدی. اَمین عابید بو مولاحیظه‌لرله آذربایجاندا قۆرقودشوناسلیغی‌نین بیناسینی قۆیموشدور. اَ. عابیـدین فیزیکـی محـوی ایلـه بـو قیمتلـی مولاحیظـه‌لـرین ده اوزرینـه بیـر داش

قوْیولموشدو. حاضیردا آشکارلیق، یئنی‌دن قوُرما ایشیغیندا واختیله اوُنودولموش، قاداغان اوْلونموش بوتون بو مولاحیظه‌لر اؤز صاحیبینه، زحمت‌کش و تواضع‌کار عالیمه قایتاریلمالیدیر.

اَ. عابیدین «هئجا وزنی‌نین تاریخی» آدلی چوْخ ماراقلی بیر مقاله‌سی واردیر».[۲۵] اَدیب بو مقاله‌ده تورک دیللی خالقلاردا، خوصوصیله آذربایجان شرایط‌ینده شعرده هئجا وزنی‌نین مئیدانا گلمه‌سینی و اینکیشاف مرحله‌لرینی ایزله‌مه‌یه چالیشمیشدیر. مقاله‌ده اوْخویوروق: «وزن دیلین محصولودور، هر ایجتیماعی زومره‌نین اؤز ایلک شعرینه وئردییی آهنگ دیلی‌نین عوومی آهنگیندن آیریلان عنصرلر مجموعسودور. تورکلرین شعر موسیقی‌سینی آختارماق اوچون نه عربستانین قیزغین چؤللرینه، نه ده ایرانین توْزلو اوْواللارینا گئتمک لازیم دئییلدیر، گؤزلرین دیلیمیزه چئوریلمه‌سی بوُنون فلسفه‌سینی آنلاماق اوچون یئتیشیر». اَ عابید وزنین مئیدانا گلمه‌سینی موسیقی و مئلوْدییا ایله باغلاییر، وزنین تکمیل‌لشمه‌سینی ایسه دیلین اینکیشافی ایله علاقه‌لندیریر.

«کیتابی ـ دده قوْرقود»دا اوْلان قافیه‌لی نثردن صؤحبت آچان اَدیب هئجانین ایلک نومونه‌لرینی گؤسترییر، بوُنلاری قدیم آتالار سؤزلرینده تاپیر. ماحمود کاشغارینین لغتیندن میثاللار وئریر. سوْنرا 3، 7، 8، 10، 11، 16 وس. هئجالی شعرلری تاپیب آراشدیریر. تورک و آذربایجان عاشیقلاریندان میثاللار گتیریر. سوْنرا یازیلی ادبیاتیمیزدا هئجانین اینکیشافینی تحلیل ائدیر ش. ای. ختایی‌دن، م. پ. واقیف‌دن دانیشیر.

کرم‌دن تاریخی شخصیت کیمی صؤحبت آچان مولیف گؤسترییر کی، «اوْنون سایه‌سینده هئجا وزنی، هئجانین بیلخاصّه بوُ گون چوْخ اینکیشاف ائدن «اوْنبیرلیسی» بیزیم ادبیاتیمیزدا دا یئرله‌شرک اینکیشاف ائتدی. کرمین هئجاسی ختایی‌نین هئجاسیندان قوُوّه‌تلیدیر». اوْ، کرمی، اوْنون یارادیجیلیغینی بیر آز دا ایدئالیزمه ائده‌رک بئله بیر نتیجه‌یه گلیر: «کرم تورک، اوْغوز تورکجه‌سینین هئجا ساحه‌سینده یئتیشدیردییی فضولی‌سیدیر».

[25] ـ باخ: «معاریف ایشچیسی» 1927، ن، 3، 4، 6، 7.

«... بیزیم اَدبی ساحه‌میزده اوْن‌بیرلیک هئجانین XVII – XVIII عصرلرده چوْخ مقبول اوْلماسی ختایی ایله باشلایان و کرم‌له قوُوّت و شخصیت قازانان حرکاتین نتیجه‌سیدیر. واقیفین هئجاسی آشینا اوْلدوغو کلاسیک ادبیات تربیه‌سی دوْلاییسی ایله ختایی و کرم‌دن چوْخ فرقلی و بیشکیندیر».

خالق ماهنیلارینا، بایاتیلارا و عاشیق یارادیجیلیغینا حصر ائتدییی مقاله‌لرده ده اَ. عابید دؤورو اوچون موهوم علمی ماهیتی اوْلان مولاحیظه‌لر سؤیله‌میشدیر. [۲۶]دئمک لازیمدیر کی، اوْنون خالق ادبیاتیمیزا حصر ائدیلن مقاله‌لرینده موباحیثه‌لی، بعضاً ده دوزگون اوْلمایان مولاحیظه‌لره ده راست گلینیر. نتیجه اوْلاراق دئمه‌لی‌ییک کی، اَ. عابید آز مقاله‌لری ایله سوْوئت حاکیمیتی‌نین ایلک ایللرینده آذربایجان فوْلکلوْرشوناسلیغی‌نین اینکیشافینا موهوم کؤمک گؤسترمیشدیر.

همین دؤورده گؤرکملی ادبیات‌شوناس و فوْلکلورشوناس سالمان ممتاز (1884 ـ 1938) دا بؤیوک ایشلر گؤرموشدور. ممتاز بِتون عؤمرو بوْیو فولکلور نومونه‌لرینی ییغمیش، سلیقه‌یه سالمیش و مومکون اوْلانلارینی چاپ ائتدیرمیشدیر. بئله‌لیکله، اوْ، بؤیوک خزینه قوْیب گئتمیشدیر. بو خزینه آذربایجان خالقینین دونیا گؤروشو، پسیخوْلوگییاسینی، بدیعی تفکرونو اؤیرنمک ایشینده گؤزل منبع‌دیر. ممتاز فوْلکلورو‌موزا دایر بیر سیرا مقاله‌لر یازمیش، اوْنون تاریخی‌لیک باخیمیندان موهوم اهمیتینی قئید ائتمیشدیر. «ائل شاعیری قوربانی» (1923). «شاه بئیت و برجسته» (1923)، «هَلَک» (1930)، «اوُنودولموش یارپاقلار» (1936) وس. ممتاز XVI عصرین اوللرینده فعالیت گؤسترن قوُربانی‌نین شعرلرینین ایلک توْپلاییجی‌سیدیر. عاشیغین حیات و فعالیتی حاقّیندا ایلک معلوماتلاریدا اوْ، اَلده ائتمیشدیر. «اوُنودولموش یارپاقلار» مقاله‌سینده ایسه اوْ، «اَصلی و کرم» داستانی حاقّیندا دانیشمیشدیر.

اَدیبین آرخیوینده ساخلانان «آذربایجان بایاتلاریندا یئتیشن اوُزان، عالیم، شاعیر و ساز عاشیقلاری» آدلی مقاله‌سینده ده قورقود و ده گوگو حاقّیندا دانیشیلیر. «کوْراوْغلو» داستانیدا س. ممتازی ماراقلاندیرمیشدیر.

[26] ـ اَ. عابید. تورک خالقلاری ادبیاتیندا «مانی» نوعو و آذربایجان بایاتیلارینین خوصوصیتلری. «آذربایجانی اؤیرنمه یوْلو»، 1930، ن. 5ـ 4.

داستانین توپلانماسی، فورمالاشدیغی تاریخی شرایط، «کورْاوْغلو»دا میفولوگییا، کورْاوْغلو و رستم زال وس. حاقّیندا قئیدلرده ماراقلیدیر.

س. ممتاز خالق ادبیاتینا دایر بیر نئچه کیتاب چاپ ائتدیرمیشدیر. بوُنلاردان بیری «عاشیق عبداللـه»دیر (1927). مولیف اوُزون ایللر بو صنعت‌کارین اثرلرینی توْپلاییب آیریجا کیتابچا شکلینده نشر ائدیلمیشدیر. اثره مولیف کیچیک بیر مقدمه یازمیش، عاشیق عبداللـه‌نین کیم اوْلماسی، نه واخت، هارادا یاشاماسی باره‌ده معلومات وئرمیشدیر. سوْنرالار اَدیب بو صنعت‌کارین ساری عاشیق اوْلماسی قناعتینه گلمیشدیر. اوْ اَل‌یازمالاریندا، تذکیره‌لرده ساری عاشیق حاقّیندا اوْلان معلوماتلاری، خالق ایچریسینده‌کی افسانه‌لری ده توْپلامیشدیر. کیتابدا ساری عاشیغین بایاتلارینین ایلک نشری حاقّیندا بئله ماراقلی قئید ده وئریلمیشدیر: «ممد (محمد) رَشتی آدلی بیر طلبه 1923ـ نجو ایلده شوُشادا حاقّ عاشیغی آدی ایله ساری عاشیغین اوْن‌یئددی بایاتی‌سینی کیتابچا حالیندا چاپ ائتمیشدیر». اَدیبه گؤره ساری عاشیق حاقّیندا «ساری عاشیق و یاخشی» آدلی داستان دا یارادیلمیشدیر.

مقدمه‌ده س. ممتاز ساری عاشیغین اثرلرینین توْپلانماسی و ترتیبی باره‌ده دانیشاراق یازمیشدیر: «آذربایجاندا عاشیغین بایاتیلاری داهی شاعیریمیز اوْلان فصولی‌نین غزللری قدر معروفدور. سؤز یوْخ کی، بوُنلار اؤز واختیندا کیتاب شکلینده توْپلانیب چاپ ائدیلسه ایدی داها دا مشهور اوْلاردی. بو کیتابچا عاشیق کلیّاتینین بی حیصه‌سی اوْلمالیدیر. بو پارچالارین چوْخو یالنیز ائشیتمیش آداملارین آغیزلاریندان توْپلانمیشدیر. آنجاق یوزده بئش فایزی داغینیق یارپاقلار و اَسکی بَیازلاردان گؤتورولموشدور». بایاتیلارین کیتابا دوزولمه پرینسیپی باره‌ده س. ممتاز بئله بیر قئید وئریر: «بایاتیلار بیرینجی میصراع‌نین سوْنو بیتن حرفلره گؤره الیفبا سیراسی ایله دوزولموشدور». مولیفه گؤره، بو اوصول بایاتیلاریمیزین تدقیقاتی ایشینی آسانلاشدیرماق اوچوندور. سوْنرا مولیف گؤستریر کی، «یالنیز تخلوص‌سوز بایاتیلار آییریب آیریجا قئید ائتدیم. اگر چی بوُنلار تامامیله عاشیغا مخصوصدور و اَلیمده‌کی دوْغرو و یانلیش وثیقه‌لرده بوُنو هر جهت‌جه ایثبات ائدیر.

هر حالدا بئله اوْلماسینی هلهلیک لازیم بیلدیک». دئمهلی، آیدین اوْلور کی، «عاشیق»، «من عاشیق» سؤزلری ایله باشلایان بوتون بایاتیلار ساری عاشیغا عایید ائدیلیر، قالانلاری ایسه مولیفسیز آدلاندیریلیر.

س. ممتازین هانسی منبعیه اساسلاندیغی بیزه معلوم دئییل، آنجاق فیکریمیزجه، بوتون «عاشیق» سؤزو ایله باشلایان بایاتیلاری ساری عاشیغا عایید ائتمک دوْغرو دئییلدیر. بایاتی چوْخ اوْیناق بیر ژانردیر، اوْ، یالنیز بیر عاشیق دئییل، خالق ایچیندن چیخمیش آیری ـ آیری صنعتکارلار طرفیندن یارادیلمیشدیر. بوُنلارین اَن گؤزلی دیللره دوشوب آغیزلاردا یاشامیشدیر. ساری عاشیغین بایاتیلاری شیفاهی یاراندیغی اوچون خالقین دیلینه دوشهرک، عوموِمی بایاتی آخینینا قاریشمیشدیر. اوْنا گؤره ده ایندی ساری عاشیغین بایاتیلارینی ائل بایاتیلارینین ایچریسیندن سئچیب موعین ائتمک مومکون دئییل. بو صنعت نمونهلرینی سئچیب آییرد ائتمک اوچون، هر شئیدن اول، اوْنون اوسلوبو، یارادیجیلیغی دَریندن تدقیق ائدیلمهلی، اؤیرنیلمهلیدیر. اوْندان سوْنرا چوْخ دیقّتله، حسّاسلیقلا یاناشیب عاشیغین اثرلرینی تاپیب اوزه چیخارماق مومکون اوْلا بیلر.

سوْنرا س. ممتاز ایکی جیلددن عیبارت «ائل شاعیرلری» (1928 ـ 1927) کیتابلارینی نشر ائتدیریر. بو کیتابلاردا آذربایجانین موختلیف رایوْنلاریندا، موختلیف دؤورلرده یاشایان بیر چوْخ صنعتکارین اثری توْپلانمیشدیر. بوُردا س. ممتاز صنعتکارلاری اوسلوبا، دؤوره، یاشادیغی اراضییه گؤره قروپلاشدیرمامیشدیر. مولیف اوُزون ایللر هم یازیلی منبعلردن، هم ده شیفاهی توْپلادیغی بو زنگین خزینهنی چاپ ائتدیرمکله آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغی تاریخینده اؤزونه شَرفلی یئر توُتموشدور. کیتابلارا یازیلان مقدمهلر، قئید، شرح و یئر آدلارینین جدولی خالق ادبیاتیمیز حاقّیندا معتبر منبعلردن بیریدیر. همین ائل صنعتکارلاری حاقّیندا اوْ، دئییردی: «ائلچی، خالقچی اوْلدوغوندان قوْشمالارینی، بایاتیلارینی آیری ـ آیری یازیلارینی باشدان ـ باشا اؤز ائلینین روُحوندا و خالقین آنلایا بیلهجهیی بیر دیلده یازمیشدیر. گئجه ـ گوندوز دیلکلری، آرزولاری آنجاق اوْ اوْلموشدور کی، هر بیر چتینلییه قاتلاشیب اؤز دوْغما ائللرینden

آیریلماسینلار و باجاردیقجا آنا یوُردوندا یاشایان اینسانلارین فیکیرلرینی، بیلیک و باجاریقلاری ایله سیلیب پار ـ پار پاریلداتسینلار».

اَدیبین فوْلکلورشوناسلیق فعالیتی‌نین آیریجا تدقیقاتا احتیاجی وار. س. ممتاز فوْلکلورومـوزون، دئمک اوْلار کی، بوتون ژانرلاری ماراقلاندیرمیشدیر. «کیتابی ـ دده قورقود»، «کوْر اوْغلو» داستانلاری، آتالار سؤزو و مثل‌لر، اوْزان، عاشیق یارادیجیلیغی، خالق لیریکاسی، خصوصیله بایاتیلار و چاپ اوْلونماغا لاییق چوْخلو فوْلکلور نومونه‌لری حاضیردا س. ممتازین شخصی آرخیویندە ساخلانماقدادیر. اوْنلاری نشر ائتمک چوْخ فایدالی اوْلاردی.

آذربایجاندا سوْوئت حاکیمیتی‌نین غلبه‌سیندن سوْنرا خالق ادبیاتینین توْپلانماسی و نشری ساحه‌سینده چالیشانلار ایچریسینده همّت علیزاده‌نین (1941 ـ 1907) خوصوصی یئری واردیر. قئید ائتمه‌لی‌یک کی، هـ. علیزاده اوْ دؤوره گؤره هله گنج نسلین نوماینده‌سی ایدی. یوُخاریدا آدلارینی چکدییمیز شخصلردن فرقلی اوْلاراق اوْ، توْپلاما ایشینه بؤیوک اَمک صرف ائدیردی. اوْنون بیر نئچه مقدمه‌سی، رئسئنزییا و مقاله‌سی واردیر کی، بوُنلار اساساً شرح و معلومات خاراکتئری داشییر. همت علیزاده آذربایجانی قاریش ـ قاریش گزمیشدیر. اوْنون فداکارلیغی اوْندا ایدی کی، یالنیز سازلی ـ سؤزلو آداملارلا گؤروشور، اوْنلارلا اوز ـ اوزه اوْتورور و توْپلادیغی ماتئریاللاری جانلی دانیشیق دیلینده یازییا آلیردی. بونون نتیجه‌سیدیر هـ. علیزاده آذربایجان فوْلکلورونون، دئمک اوْلار کی، بوتون نومونه‌لرینی توْپلاماغا چالیشمیشدیر. اوْنون ایلک کیتابی 1929 ـ نجو ایلده نشر اوْلونموشدور.[۲۷] بوُندان سوْنرا، 1940 ـ نجی ایله قدر بیر ـ بیرینین آردیجا هـ. علیزاده‌نین خالق ادبیاتینین موختلیف ژانرلاریندان عیبارت چوْخلو کیتابلاری چاپ اوْلونور. «داستانلار و ناغیل‌لار»[۲۸] بوُ کیتابلار ایچریسینده خوصوصیله فرقلنیر. بیر سیرا داستانلار ایلک دفعه ایدی کی، چاپ اوزو

[27] ـ آذربایجان ائل ادبیاتی، باکی، 1929.

[28] ـ داستانلار و ناغیل‌لار، باکی، 1937.

گؤروردو. بوتون 30 ـ نجو ایللر بوْیو قزئت، ژورنال صحیفه‌لری واسیطه‌سیله هـ. علیـزاده‌نـین تـوْپلادیغی کوللی (کلی) میقداردا اثرلر خالقا چاتدیریلمیشدیر. «اینقلاب و مدنیت»، «معاریف ایشچی‌سی»، «آذربایجانی اؤیرنمه یوْلو» ژورناللارینداً، «گنج ایشچی»، «ادبیات قزئتـی» وس. مطبوعـات اوْرگانلارینـدا اوْنـون بایـاتی، تاپماجا، آتالار سؤزو، ناغیل، داستان و عاشیق شعرلری چـاپ اوْلونـور. بئلـه‌لیکلـه، هـــ. علیـزاده دیللـرده دوْلاشان، لاکین هله علمه معلوم اوْلمایان زنگین معنـوی ثروتـی اوزه چیخـاریردی. بـوُ البتـه، بؤیـوک بیـر خیـدمت ایـدی. روُس اینقیلابچـی ـ دمـوکراتی ن. ق. چئرنیشئفسـکی خـالق پوْئزییاسـینا حصـر ائتـدییی مقاله‌لرینین بیرینده یازیردی کی: «خالق پوْئزییاسی خالقینی سئون هر کس اوچون عزیزدیر. اؤز دوْغماسـینی سئومه‌مک ایسه مومکون دئییلدیر. خالق پوْئزییاسیندا کئچمیشین حیکایتلری ساخلانیلیر. اوْنون علمی اهمیتی ایسه ایکینجی نایلیّتیدیر. اؤز عؤمرونو خالق ادبیاتی اثرلرینین توْپلانماسینا حصـر ائتمـک ایسـه گـؤزل بیـر قهرمانلیقدیر».

هـــ. علیـزاده‌نـین موهـوم خیدمتلرینـدن بیریـده آذربایجـان عاشـیقلارینین شـعرلرینی توْپلاییـب چـاپ ائتمه‌سینده‌دیر. دئمه‌لی‌ییک کی، اوْنون اَن چوْخ چالیشـدیغی سـاحه عاشـیق پوْئزییاسـی اوْلموشـدور. هـــ. علیزاده‌نین ترتیبی ایله عاشیق شعرلریندن عیبارت ایلک کیتاب 1929ـ نجو ایلـده چیخمیشـدیر. سـوْنرا اوْ، ایکی جیلددن عیبارت «عاشیقلار»، «عاشیق علسگر»، «حسین بوْزآلقانلی»، «عاشیق اَسـد» وس. کیتابلارینیـدا چاپ ائتدیرمیشدیر. همین کیتابلاردا هـ. علیزاده یئری گلدیکجه عاشیقلارین یئـری، دؤورو بـاره‌ده خیـردا قئیدلرده وئریردی. بوُنلاردان باشقا هـ. علیزاده 1938ـ نجـی ایلـده «بایـاتیلار»، 1941ـــ نجـی ایلـده 14 موستقیل قوْل و قوْشمالاردان عیبارت «کوْراوْغلو»، داستانینی ایلک دفعه تام حالدا چاپ ائتدیرمیشدیر. بوتون بو دئییلن‌لردن گؤرونور کی، سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده زنگـین آذربایجـان فوْلکلورونـون توْپلانیـب نشـر ائدیلمه‌سی ایشینده هـ. علیزاده دیقّته لاییق ایشلر گؤرموشدور.

30ـ نجو ایللرده شیفاهی خالق ادبیاتینین توْپلانماسی ایشینه خوصوصی دیقّت یئتیریلیر. 1934ـ نجو ایلـده سوْوئت یازیچیلارینین I عوموم اتفاق قوُرولتایینین تریبوُناسیندان م. قوْرکی فوْلکلـورون تـاریخی و تجربـی اهمیت‌یندن بؤیوک احتراص و علمی اساسلارلا دانیشاراق چوْخ میلّت‌لی وطنیمیزین بوتـون یـازیچیلارینین دیقّتینی خالقین بو معنوی ثروتینه جلـب ائـدیر. 30ــ نجـو ایللـرده، دئمـک اوْلار کـی، بوتـون مطبوعـات اوْرگانلارینین صحیفه‌لرینده فوْلکلور اثرلرینه راست گلیریک. بوُنلارین هامیسـی خـالقین دیلینـدن آلینیـز و مطبوعات واسـیطه‌سـیله ایجیتماعیّتـه چاتـدیریلیردی. بـو دؤورده فوْلکلـور ائکسپئدیسـییالارینین سـایی دا آرتمیشدیر. بوُ ائکسپئدیسییالارین مقصدی، وظیفه‌لری و نتیجه‌لری باره‌ده ده مطبوعاتدا تئز ـ تئز یازیلیردی. 1938ـ نجی ایلده مسکوادا آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعتی اوْن گونلویو کئچیریلیردی. بوُ موهوم حادیثه آذربایجان اینجه صنعتی‌نین پایتختین طلبکار تاماشاچیلاری قارشیسـیندا اَن مسـوُل ایمتاحانلارینـدان بیـری ایدی. بوُرادا یازیچیلار، مدنیت خادیملری ایله بیرلیکده خالق صنعتیمیز ده ایمتاحاندان موفقیت‌له چیخـدی. او. حاجی‌بَی‌اوْفون خالق داستانی اَساسیندا یـازدیغی «کوْراوْغلـو» اوْپئراسـی آذربایجـان اینجـه‌صـنعتی‌نـین شـؤهره‌تینـی نـه اینکـی بسـته‌کـارین دوْغمـا یوُردونـدا، حتـی وطنیمیـزین سـرحدلریندن اوُزاقـلاردا دا شؤهرتلندیردی. آذربایجان عاشیق کوْللئکتیوی ده اؤز صنعتی ایله موهوم یـارادیجیلیق هـونری گؤسـتردی. عاشیقلاردان میرزه، اَسد، ایسلام و ب. بوُرادا سوْسیالیزم قوُروجولوغونا، عوموميتلـه یئنـی حیـاتیمیزا حصـر ائدیلمیش اثرلرینی اوْخودولار. دئکـادا موناسـیبتیله هـم آذربایجانـدا، هـم ده مسـکوادا چیخـان بیـر چـوْخ مطبوعات صحیفه‌لرینده خالق صنعتیمیز حاقّیندا چوْخ ماراقلی فیکیرلر سـؤیله‌نمیشـدیر. بـوُ فیکیرلـرین بیـر قیسمی خالق موسیقی‌سینه، خالق یارادیجیلیغینا، عاشیق پوئزییاسینا عاییدِ اوْلدوغو اوچن فوْلکلورشوناسـلیق علمی‌میز تاریخینده موهوم اهمیته مالیکدیر. بو سیلسـیله‌دن او. حـاجی‌بَـی‌اوْف، م. عـاریف، م. محمـداوْف (بولبول) و باشقالارینین مقاله‌لری دیقّته لاییقدیر.

بوُ ایللرده سوْوئت اتفاقیندا یاشایان خالقلارین فوْلکلورونون روُس دیلینه ترجومه‌سی مسأله‌سی ده ایره‌لی سورولدو. بو ایشین تشبوثکاری م. قوْرکی ایدی. اوْ، 1934 ـ نجو ایل نوْیابرین 19ــ دا کریم دا (Krım) «آذربایجان کوْلخوْزچوسو» قزئتینین رئداکتورو غلام ممدلی‌یه جاواب مکتوبوندا بو فیکرینی اطرافلی دلیللرله اساسلاندیرمیشدی.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللری ده فوْلکلورشوناسلیغیمیزین تاریخینده موعین مرحله تشکیل ائدیر. بو دؤورده بوتون چتین‌لیکلره باخمایاراق فوْلکلورروموزون توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده موعین ایشلر گؤرولموشدور. وطن حاقیندا آتالار سؤزو، بایاتی، ائل سؤزو و عاشیق ماهنیلاری بیر یئره توْپلانیب دفعه‌لر چاپ اوْلونموشدور. «وطن حاقّیندا خالق شعرلری» (1941)، «بؤیوک وطن موحاریبه‌سی حاقّیندا عاشیق شعرلری»، «عاشیقلار بؤیوک وطن موحاریبه‌سی حاقّیندا» (1942)، وس. بوُنا میثال گتیرمک اوْلار. خالق یارادیجیلیغی اثرلرینین توْپلانماسی و نشری ایله اساساً کریل آذربایجان فیلیالی‌نین فوْلکلور شؤعبه‌سی مشغول اوْلوردو. اوچ جیلددن عیبارت ناغیللارین نشری باشلانمیش، «کوْراوْغلو» و «قاچاق نبی» داستانلاریندان قوْشمالار، بایاتیلار کیتاب حالیندا چاپ اوْلونموشدور. بو ایللرده اَ. شریف، م. ح. طهماسب، ق. قاسیم‌اوْف، اَ. آخوندوْف و باشقالاری فوْلکلورروموزون بیر سیرا مسأله‌لرینه عاییید مقاله‌لر یازمیشلار. «آذربایجان اَدبیاتی تاریخی» (I ج) کیتابیندا ح. آراسلی‌نین، م. عاریف‌ین، م. ح. طهماسب‌ین و میرجلال‌ین داستانلاریمیز، عاشیقلاریمیز حاقّیندا اوْچئرکلری چاپ اوْلونموشدور. ص. ووُرغون، م. حسین، م. ابراهیم‌اوْف، اوْ ساری‌وَللی خالق ادبیاتیمیزین بیر سیرا مسأله‌لری باره‌ده پوُبلیسیست (Publisist) مقاله‌لرله چیخیش ائتمیشلر.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سونراکی ایللرده فوْلکلورروموزون هم نشری، هم ده تدقیقی ایشینده یئنی بیر جانلانما گؤزه چارپیر. خوصوصیله 50ـ نجی ایللرین آخیرینا دوْغرو فوْلکلوْروموزون موختلیف ژانرلاری

موعین علمی پرینسیپلر اساسیندا نشری ائدیلیر. بو ایشده آذربایجان رئسپوبلیکاسی EA نیظامی آدینا ادبیات اینستیتوُتو فوْلکلور شؤعبه‌سینین فعالیتی دیقّته لاییقدیر.

شؤعبه‌نین مودیری، مرحوم پروفئسوْر م. ح. طهماسب بیلاواسیطه تشبوثو و رهبرلییی ایله دفعه‌لرله رئسپوبلیکامیزین رایوْن و کندلرینه ائکسپئدیسییالار گؤندریلمیش، ناغیل‌لار، لطیفه‌لر، عاشیق شعرلری، یئنی داستانلار توْپلانمیشدیر. ائکسپئدیسییالاردا شؤعبه‌نین اَمکداشلاری ـ اَ. آخوندوْف، ن. سیداوْف، اَ. سالَدّین، س. یاقوب‌اوْوا یاخیندان ایشتیراک ائتمیشلر.

بو زامان اوّلکی دؤورلردن فرقلی اوْلاراق خالق ادبیاتیمیزین موختلیف ژانرلارینین علمی نشری مئیدانا گلیر. بئش جیلددن عیبارت «آذربایجان ناغیل‌لاری»، عاشیق علسگرین شعرلرینین آکادمیک نشری و بئش جیلددن عیبارت «آذربایجان خالق داستانلاری» اوْخوجولارا چاتدیریلیر.

آذربایجان EA CCP نیظامی آدینا ادبیات اینستیتوُتو فوْلکلور شؤعبه‌سینین همین ایللرده گؤردویو اَن ایشلردن بیری ده «کوْراوْغلو» داستانی‌نین کامیل شکیل‌ده نشر ائدیلمه‌سیدیر. «کوْراوْغلو» داستانی‌نین سوْوئت حاکیمیتی‌نین ایلک ایللرینده یالنیز اوْن‌دؤرد قوْلو نشر اوْلونموشدور. سئویندیریجی حالدیر کی، ایندی داستان اوْن‌سککیز قوْلدان عیبارت موْنومئنتال (Monumental) بیر اثره چئوریلمیشدیر. داستانا عایید اوْلان موجود قوْل و واریانتلارین، بوتون نشرلرین موقاییسه و ترتیب‌ینده م. ح. طهماسب‌ین اَمه‌یی خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر.

«کیتابی ـ دده قوْرقود» و «قاچاق نبی» (1961) کیمی قهرمانلیق داستانلاریمیزدا تکراراً چاپ اوْلونموشدور. رئسپوبلیکامیزین باشقا نشریّاتلاریندا دا خالق ادبیاتینین چاپ ائدیلمه‌سینه موهوم دیقّت یئتیریلیر. همین ایللرده آذربایجان ناغیل‌لاری، داستانلاری، عاشیقلاریمیزین شعرلری، تاپماجا و آتالار سؤزلریندن عیبارت بیر چوْخ کیتابلار نشر اوْونموشدور. کلاسیک عاشیقلاریمیزدان قوُربانی، عباس توُفارقانلی، ساری عاشیق، خسته قاسیم، عاشیق واله، عاشیق آلی (علی)، موْللا جومه، عاشیق حسین شمکیرلی، آغ‌دابانلی قوُربان، زوْدلو

عبدالله، عاشیق بَستی، عاشیق حسین بوْزآلقانلی، چوْبان آفقان، خیّاط میرزه، عاشیق اسد، عاشیق میرزه، حسین جاوان، عاشیق بیلال، عاشیق شمشیر، عاشیق احمد، عاشیق پناه، میکاییل آزافلی، عاشیق اکبر و باشقالارینین شعرلریندن عیبارت کیتابلاری بوُنا میثال گؤسترمک اوْلار.

فوْلکلورومووزون نشری ایله برابر تدقیقاتی دا سورعت‌لنمیشدیر. جسارتله دئمه‌لی‌یک کی، آذربایجان فوْلکلوروُ هئچ بیر دؤورده سوْن 30 ایلده‌کی کیمی گئنیش میقیاسدا تدقیق اوْلونمامیشدیر. بیر نئچه کیتابدان عیبارت «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینا دایر تدقیقاتلار»[۲۹] بو ایللرده فوْلکلوشوناسلیغیمیزین نایلیّتی ساییلا بیلر.

فوْلکلورومووزون تدقیقینده موهوم خیدمتلری اوْلان ادبیات‌شوناسلاریمیزدان آکادئمیک ح. آراسلی‌نین آدی خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر. ح. آراسلی 30 ـ نجو ایللردن خالق ادبیاتیمیزین اؤیرنیلمه‌سی ایله مشغول اوْلموشدور. «کیتابی ـ دده قوْرقود»وُن آذربایجاندا ایلک نشری اوْنون آدی ایله باغلیدیر (1939). هله 30ـنجو ایللرین سوْنلاریندان ح. آراسلی داستانلارا، عاشیق یارادیجیلیغینا، ناغیل‌لارا عاییید بیر سیرا مقاله‌لرله چیخیش ائتمیشدیر.

آذربایجان فوْلکلور نوُمونه‌لرینی اوْرتا مکتب پروْقرام (برنامه ـ ک.) و درسلرینه ایلک دفعه گئنیش شکیلده داخیل ائدن ح. آراسلی اوْلموشدور. ح. آراسلی فوْلکلور ساحه‌سینده‌کی تدقیقاتینی سوْنرالاردا داوام ائتدیریر. 1947ـ 1941ـ نجی ایللرده چاپ اوْلونان اوچ جیلدلیک «آذربایجان ناغیل‌لاری»نین، «کوْراوْغلو» داستانی‌نین و بیر سیرا عاشیق شعری کیتابلارینین رئداکتوْرو دا ح. آراسلی‌دیر. محبت داستانلاریندان «اَصلی و کرم»، «عاشیق غریب»، «شاه اسماعیل»، «عباس و گولگز» و باشقالارینین تدقیقینده ح. آراسلی یاخیندان ایشتراک ائتمیشدیر. عاشیق یارادیجیلیغی، اوْنون قوُربانی، عباس توُفارقانلی، ساری عاشیق، علسگر کیمی بیر

[29] ـ بوُندان سوْنرا: تدقیقلر شکلینده وئریله‌جکدیر ـ (رئد).

سیرا گؤرکملی نومایندەلری حاقّیندا دا ح. آراسلی‌نین مقالەلری واردیر. بوُ ساحەدەکی تدقیقاتینی، نهایت، اوْ، بیر موْنوقرافییادان عوموْمی‌لشدیرمیشدیر.

رئسپوبلیکامیزین گؤرکملی فوْلکلورشوناسلاریندان بیریده پروفئسور م. ح. طهماسب اوْلموشدور. اوْ، خالق ادبیاتی‌نین موختلیف ژانرلارینین توْپلانماسی، هم ده تدقیقی ایله مشغول اوْلموشدور. اوْ، 1945ـ نجی ایلده «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا موسوم و مراسیم نغمەلری» آدلی نامیزدلیک دیسئرتاسییاسی (Dissertasiyasi) مودافیعه ائتمیشدیر. م. ح. طهماسب مراسیم نغمەلری، لطیفەلر، عاشیق شعرلری، بایاتیلار، ناغیللار و داستانلاریمیزین توْپلانماسی، سیستم‌لشدیریلمه‌سیع نشری ایشینده یاخیندان ایشتراک ائدیر. بوتون بوُنلارلا برابر م. ح. طهماسب فوْلکلور ساحه‌سینده گؤرکملی بیر نظریەچیدیر. اوْنون خالق ادبیاتینا دایر ایلک مقالەلری هله 30ـ نجو ایللرین سوْنونا عاییددیر. اوْ، سوْنراکی ایللرده ده بو ساحەدەکی تدقیقاتینی داوام ائتدیرمیشدیر.

م. ح. طهماسب اوُزون ایللر آذربایجان ائپوْسوُ (Epos) اوزرینده موشاهیدەلر آپارمیشدیر. اوْنون هم محبت داستانلارینا، هم ده قهرمانلیق داستانلارینا عایید بیر سیرا قیمتلی مقالەلری چاپ اوْلونموشدور. آذربایجان داستانینین منشأیی، اینکشاف مرحلەلریع فوْرمالاشماسی، شکلی خوصوصیتلری اوزرینده آپاریلان موشاهیدەلر «آذربایجان خالق داستانلاری (اوْرتا عصرلر)» (1972) آدلی موْنوقرافییاسیندان عوموْمی‌لشدیریلمیشدیر.

اَهلیمان آخوندوْف یوُخاریدا بحث ائتدییمیز فوْلکلورشوناسلاردان فرقلی اوْلاراق اَساساً توْپلاییجی‌لیق ایش ایله مشغول اوْلموشدور. اوْ، اوُزون ایللر اَمکداشی اوْلدوغو فوْلکلور شؤعبه‌سینین بیر سیرا علمی ائکسپئدیسییالاریندا ایشتراک ائتمیشدیر.

اَ آخوندوف ناغیل‌لار، داستانلار و عاشیق شعرلرینین توْپلانیب چاپ اوْلونماسینا چوْخ اَمک صرف ائتمیشدیر. ایکی جیلددن عیبارت «آذربایجان فوْلکلورو آنتوْلوْگییاسی» اَ. آخوندوفون اوُزون ایللر آپاردیغی

توپلاییجی‌لیق ایشی‌نین یئکونودور. بوُنلارلا برابر، اوْنون «قاچاق نبی»، «لطیف شاه» داستانلاری، فوْلکلوردا خالقلار دوْستلوُغو موضوعلارییندا مقاله‌لری ده واردیر. عاشیق علسگرین حیات و یارادیجیلیغیندان نامیزدلیک دیسئرتاسییاسی مودافیعه ائدن مولیف عاشیق یارادیجیلیغی ساحه‌سینده‌کی تدقیقاتینی سوْنرالار دا داوام ائتدیرمیشدیر.

60ـ 1950ـ ینجی ایللرده آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین توْپلانماسی، نشره حاضیرلانماسی و تدقیقی ایله مشغول اوْلان عالیملر نَسلی یئتیشمیشدیر. بوُنلار هم ده فوْلکلورومـوزون موختلیف پروْبلئملرینه و ژانرلارینا حصر ائدیلن گؤرکملی مْنوقرافییا و تدقیقاتلارین مولیفلری کیمی تانینمیشلار. نورالدین سیداوْف اوُزون ایللر آذربایجان ناغیل‌لارینین توْپلانماسی و نشری ایله مشغول اوْلموش، آذربایجان و روُس دیللرینده بیر نئچه ناغیل کیتابی چاپ ائله‌میش، هم ده ناغیل‌لاریمیزین رئسپوبلیکادا ایلک و گئنیش تدقیقاتچیسی کیمی ده تانینمیشدیر.

فوْلکلورشوناسلیق ساحه‌سینده پروْفئسور علی‌یار قاراباغلی‌دا اوُزون ایللر فعالیت گؤسترمیشدیر. هله 30ـــ نجو ایللرده مطبوعاتدا اوْنون بیر سیرا مقاله‌لری چاپ اوْلونموشدور. ع. قاراباغلی سوْنرالار اوْرتا مکتبلریمیزده خالق ادبیاتینین تدریسی یوْلاری اِزرینده ایشله‌میش و اوْنون همین موضوعدا آیریجا کیتابی چاپ اوْلونموشدور.[۳۰]

آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغیمین اینکیشافیندا «کوْراوْغلو» داستانینین تدقیقی موعین یئر توُتور. پروفئسور فرهاد فرهاداوْفون داستانین زاقافقازییا وئرسییاسی (Versiya) اوزرینده‌کی تدقیقاتلاری دیقّتی جلب ائدیر. فوْلکلورومـوزون نظری مسأله‌لرینین اؤیرنیلمه‌سینه اَمک صرف ائدن عالیملریمیزیدن بیری ده فیلوْلوْگییا علملری دوْکتوْرو، پروْفئسور میرعلی سیداوْف‌دور. اوْنون آذربایجان اساطیرینین تدقیقینه حصر اوْلونموش

[30] ـ ع. قاراباغلی، مکتب‌ده شیفاهی خالق ادبیاتینین تدریسی، باکی، 1961.

کیتاب و مقاله‌لری اؤز علمی ـ نشری ثیقله‌تیله (ثقل...) سئچیلیر. م. سیداوْف وارساق، اوْغوز، اؤله‌نگ، اوْغوز قوْرقود و باشقا سؤزلرین ائتیمولوْژی شرحینی وئرمیشدیر.

فیلوْلوگییا علملری دوْکتورو، پروفئسور واقیف وَلی‌یئف شیفاهی ادبیاتیمیزین تدقیقی ایله آردیجیل مشغول اوْلان عالیملریمیزدندیر. اوْ، «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین ژانرلاری» موضوعسوندا دوْکتورلوق دیسئرتاسییاسی یازمیش، همین اثر اساسیندا «آذربایجان فوْلکلورو» درسلییینی چاپ ائتدیرمیشدیر. و. وَلی‌یئفین شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین دیگر ساحه‌لرینه عاییید درس وسایطی، موْنوقرافییا و مقاله‌لری ده واردیر.

1970ـ نجی ایللردن فوْلکلورموزون تدقیقی ایله مشغول اوْلان عالیملریمیزدن بیریده پروفئسور آزاد نبی‌یئف‌دیر. اوْ، فوْلکلورموزون نظری مسئله‌لرینین ـ تیپوْلوْگییا، گئنئزیس (Genezis) قارشیلیقلی علاقه‌لرین، ژانرلار سیستمی‌نین تدقیقاتچی‌سیدیر. آ. نبی‌یئف فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا آرخایک ژانرلارین، خالق اوْیونلاری و مئیدان تاماشالارینین میلّی بایراملاریمیزین ایلک آراشدیریجیلاریندانديدير. بوُ ساحه‌ده اوْنون «آذربایجان ـ اؤزبک فوْلکلور علاقه‌لری» (1978)ۀ «آذربایجان فوْلکلورونون ژانرلاری» (1983)، «ائل نغمه‌لری، خالق اوْیونلاری» (1988) و باشقا موْنوقرافییالاری چاپ اوْلونموشدور.

آذربایجان فوْلکلورونون توْپلانماسی ساحه‌سینده ده آ. نبی‌یئف موهوم ایشلر گؤرور. «آذربایجان داستانلاری» (1977)، «نووروز بایرامی» (1990)، میلّی میفلر توْپلوسوندان عیبارت «سئحیرلی سونبوللر» (1990) و باشقا توْپلوُلاری میثال گتیرمک اوْلار.

پروْفئسور مورسل حکیم‌اوْف رئسپوبلیکامیزدا عاشیق‌شوناس عالیم کیمی تانینمیشدیر. اوْ، هم توْپلاییجی و هم ده تدقیقاتچیدیر. سوْن ایللر اوْ، «خالقیمیزین دئییملری و دوُیوملاری» سیلسیله‌سیندن بیر نئچه کیتاب توْپلاییب چاپ ائله‌تدیرمیشدیر.

فیلوٚلوٚگییا علملری دوٚکتورو علی سالَدّین (سال‌الدین) ادبیات و فوٚلکلور پروبلئمی اوزره تانینمیش موتخصیص‌دیر. «صابیر و فوٚلکلور»، آذربایجان شعری و فوٚلکلور» موٚنوقرافییالاری اوٚتون بو ساحه‌ده‌کی آختاریشلارینین بهره‌سیدیر. ع. سال‌الدین رئسپوبلیکامیزدا ایلک فوٚلکلور موزئی‌لرینین (موزه‌لرینین) تشکیلاتچی‌لاریندان‌دیر.

فیلوٚلوگییا علملری دوٚکتورلاری سَدنیک پاشایئف‌ین آذربایجان افسانه‌لری، ر. رستم‌زاده داستانلار، بَهلول عبدالله‌یئف‌ین ایسه مراسیم نغمه‌لری حاقّیندا آختاریشلارینی فوٚلکلورشوناسلیغیمیزین سوٚن دؤور نایلیّتلری آدلاندیرا بیلریک.

ادبیات و فوٚلکلورشوناسلاریمیز فوٚلکلور علاقه‌لری پروبلئمی‌نه دایر سٚن ایللرده قیمتلی تدقیقات ایشلری یازمیشلار. بوُ ساحه‌ده د. علی‌یئوانین،اکبر ایروانلی‌نین، ای. عباس اوٚفون، حمید وَلی‌یئف و باشقالارینین آدلارینی چکمک اوٚلار.

ادبیات و فوٚلکلور پروٚبلئمی اوزره فوٚلکلورشوناس و ادبیات‌شوناسلاریمیزین بیر سیرا موٚنوقرافییا، دیسئرتاسییا و مقاله‌لری مئیدانا گلمیشدیر. ح. آراسلی، م. علی‌اکبراوٚف، م. ح. طهماسب، ای. بابایئف، آ. وفالی، ج. عبدالله‌یئف، س. رستم‌خانلی، ت. خالیص‌بَی‌لی، ب. عبدالله‌یئف، چ. قلی‌یئف (قوُلی‌یئف)، ن. خلیل‌اوٚف و باشقالارینین تدقیقاتلارینی میثال گؤسترمک اوٚلار. بوُنلارین تدقیقاتلاری ن. گنجوری، م. فضولی، م. پ. واقیف، ج. ممدقلی‌زاده، ی. و. چمن زمینلی، ج. جبارلی، اَ. حاق‌وئردی‌یئف، س. رحیم‌اوٚف و باشقا صنعت‌کارلارین فوٚلکلورلا علاقه‌سی پروبلئمی‌نه حصر ائدیلمیشدیر.

ادبیات‌شوناسلاریمیزدان م. عاریف، ف. قاسیم‌زاده، اَ سلطانلی، م. ج. جعفراوٚف، ک. طالیب‌زاده، ک. ممداوٚف، اَ. میراحمداوٚف، پ. خلیل‌اوٚف، اَ. جعفرزاده، ق. خلیل‌اوٚف و باشقالاری فوٚلکلوروموزون بیر سیرا نظری مسأله‌لرینه دایر تدقیقاتلار آپارمیش، مقاله‌لر یازمیش، یاخود ادبیات‌شوناسلیغا عاییید کیتابلارینداً فوٚلکلوروموزدان بحث ائتمیشلر. بؤیوک ادیبیمیز ج. جبارلی‌دان باشلایاراق گؤرکملی سؤز اوستالاریمیز ص.

ووُرغون، م. حسین. م. ابراهیم‌اوْف، س. رحیم‌اوْف، ر. رضا، اوْ، ساری‌وَللی و باشقالاریدا اؤز چیخیشلاری و مقاله‌لری ایله آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغی‌نین اینکیشافینا کؤمک ائتمیشلر.

آذربایجان سوْوئت فوْلکلورشوناسلیغی‌نین نایلیّتلرینـدن بیـری ده خـالق ادبیـاتیمیزین موختلیـف چـانر و پروبلئم‌لرینین تدقیقی‌نه حصر ائدیلمیش موْنوقرافییالارین چاپ ائدیلمه‌سیدیر. بوُنلار عاشیق یـارادیجیلیغی، «کیتابی ـ دده قوْرقود»، «کوْر اوْغلو»، «عاشیق غریب» کیمی داستانلار، ادبیات و فوْلکلور، فوْلکلور علاقه‌لری وس. حاقّیندادیر. بئلـه‌لیکلـه، سـوْن دؤورده فوْلکلوشوناسـلیغیمیزدا داسـتان‌شوناسـلیق، قوْرقودشوناسـلیق، کوْراوْغلوشوناسلیق مئیدانا گلمیشدیر.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، سوْن یئتمـیش ایلـده آذربایجـان فوْلکلورشوناسـلیغی چـوْخ مـاراقلی بیـر یـوْل کئچمیشدیر. فوْلکلورروموزون توْپلانماسی و نشرینده‌کی نایلیّتلریمیز بؤیوک‌دور. خالق ادبیاتیمیزین تدقیقی و اؤیرنمه‌سی ساحه‌سینده ده موهوم ایشلر گؤرولموشدور.

فوْلکلورروموزون جنووبی آذربایجاندا دا توْپلانماسـی، نشـری و اؤیرنیلمـه‌سـی ایشـینده سـوْن ایللـرده بیـر ایره‌لیله‌ییش اؤزونو گؤستریر. ایکی ایل بوُندان اوّل تبریـزده جـاواد هیئـت‌یـن «آذربایجـان شـیفاهی خـالق ادبیاتی» کیتابی چاپ اوْونموشدور. جاواد هیئت تهراندا یاشاییر، آذربایجانلیدیر، دونیا شـؤهرتلی جرّاحـدیر. تهراندا آذربایجانجا چیخان «وارلیق» ژوُرنالی‌نـین ناشـیری و رئـداکتوْرودر. عینـی زامانـدا ادبیـات، مـدنیّت خادیمیدیر. آذربایجان دیلینه و ادبیاتینا دایر بیـر سـیرا کیتـاب و مقالـه‌لـرین مولیفیـدیر. حاقّینـدا صـؤحبت آپاردیغیمیز کیتابی عرب ایفباسیندان ایندی بیز ایستفاده ائتدیییمیز ایفبایا میرعباس آصلان‌اوْف چئویرمیشدیر (آذر نشر 1990).

همین کیتابدا جاواد هیئت شیمالی آذربایجانـدا فوْلکلورومـوزون توْپلانماسـی و اؤیرنیلمـه‌سـی تاریخینـدن دانیشمیشدیر. بحثین سوْنوندا جنوبی آذربایجاندا بو ساحه‌ده گؤرلن ایشلره موختصر خوُلاصه وئریلمیشدیر. همین حیصه‌نی قیسالدیلمیش شکیل‌ده بوُرادا وئریریک.

ایران آذربایجانیندا 60 ایلدن بری پهلوی رژیمی‌نین شوْنیست فارسلاشدیرما سیاستی‌نین نتیجه‌سی اوْلاراق آنا دیلیمیزده یازماق یاساق اوْلموشدور. طبیعیدیر کی، بوُ بوْغونتولو شرایطده خالق ادبیاتیدا اینکیشاف ائتمک دئییل، یاواش ـ یاواش سؤنمه‌یه و اوُنودولماغا معروض قالمیشدیر. بوُنونلا بئله کندلرده یاشایان و آریا ـ مهر مدنیتی‌نین، آفتیندن شهرلره نیسبتاًُ داها اُزاقدا قالان خالقیمیز اؤز دیل و فوْلکلورن شهرلی وطنداشلاریمیزدان داها یاخشی قوْریا بیلمیشدیر. بو گون نیسبتاًُ صاف و تمیز تورکی دیلینی آنجاق کندلرده و ائللر ایچریسینده ائشیده بیلریک. داها آچیق سؤیله‌مک ایسترسک، دیلیمیزین قالماغینی، عادت و عنعنه‌لریمیزین قوْرونماغینی ائللریمیزه و ساوادسیز خالقیمیزا مدیونوق.

شیدّتلی بوْغونتو و سانسوْر و یاساقلار آلتیندا یاشایان خالقیمیز آراسیندا یئنه‌ده دیلینه ادبیاتینا باغلی و علاقه‌دار اوْلان ضیالیلار چیخمیش و گیزلی و یا آشکار صورتده اؤز دیلینده شعر سؤیله‌میش و بعضیلری فوْلکلور خزینه‌میزدن نومونه‌لر توْپلامیشلار. بوُندان 56 ایل قاباق علی‌نقی واعظی دهخوارقانلی و 55 ایل قاباقدا محمد راحیم نصرت‌المُلک ماکویی آذربایجان فوْلکلوروندان کیتابچالار چاپ ائتمیشلر. 1944ــ نج ایلده عسگر مجتهدی (Mücтəidi) «اصلی و کرم» آدلی کیتابینی 2500 آذری آتالار سؤزونه و مثل‌لرینه ایختصاص وئرمیشدیر.

تبریزده 1946ـ نجی ایلده دموکرات حؤکمتی زامانیندا آنا دیلیمیز و ادبیاتیمیز مکتبلرده رسماًُ اوْخونماغا باشلادیغی زامان فوْلکلور نومونه‌لری ده توْپلانماغا باشلانمیشدیر. اوْ زامان تورک دیلینده نشر ائدیلن «دده قوْرقود» داستانلاری بو گونکو دیلده م. فرزانه طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. لاکین بو وضعیت بیر ایلدن آرتیق ایدامه تاپمامیش و دمکرات حؤکومتی داغیلاندان سْنرا آنا دیلینده یازیلان کیتاب و مطبوعات تهران حؤکومتی آداملاری طرفیندن یاندیریلیب محو ائدیلدی و یئنه تورک دیلینده یازیب ـ اوْخماق قاداغان اوْلدو.

1948ـ ده تهران حکومتی و دانیشگاهی طرفیندن گؤندریلمیش اوْلان اوُستاد فیروزانفر تبریز دانیشگاهیندا وئردییی نیطقینده آذربایجان فوْلکلورونون توْپلانماسینی توصیه و تکلیف ائتمیشدیر، لاکین بو گونه قدر تبریز دانیشگاهی طرفیندن بو باره‌ده قابیلی ـ توجه بیر ایش گؤرولمه‌میشدیر و یا نظریمیزه چاتمامیشدیر.

بِتون حیاتینی خالقینا خیدمن ایله کئچیرن دوْکتور س. جاوید توْپلادیغی فوْلکلور نومونه‌لرینین بیرینجی جیلدینی 1966ـ نجی ایلده چاپ ائتدیرمیشدیر. بو کیتابین ایکینجی جیلدینی «آذربایجان فوْلکلرونـدان نومونه‌لر» آدی ایله 1980ـ نجی ایلده، یعنی اینقیلابدان سوْنرا چاپ ائتدیره بیلمیشدیر.

دوْکتور جاوید، عبدالکریم منظوری خامنه‌یی ایله بیرلیکده 1277 تاپماجالاری و 38 یانیلتماجلاری (شاشیرمالاری) و 72 عاشیق باغلامالارینی «تاپماجالار» آدی ایله 1980ـ نجی ایلده نشر ائتدیرمیشدیر.

م.ع. فرزانه ایللر بوْیو توْپلادیغی بایاتیلاری ایلک دفعه 1964ـ نجو ایلده و ایکینجی دفعه 1981ـــ نجی ایلده چاپ ائتدیرمیشدیر. یاقوب قدس ده نئچه ایل‌لیک زحمت و چالیشمالارینین محصولو اوْلان 6000 آتالار سؤزونون بیرینجی جیلدینی فارسجا قارشیلیغی و ایضاحی ایله بیرلیکده 1981ـــ نجی ایلده چاپ ائتدیرمیشدیر.

آذربایجان فوْلکلورونون توْپلانماسیندا مرحوم صمد بهرنگی و بهروز دهقانی ده چوْخ چالیشمیشلار. اوْنلار «مثل‌لر تاپماجالار» کیتابی‌نین چاپینا موفق اوْلموشلار.

حسن مجیدزاده ساوالان «آذربایجان ماهنیلاری و بایاتیلاری»نین «تورکی ترانه‌لر» آدی ایله ایکی جیلدده 1963 و 1965ـ نجی ایللرده چاپ ائتدیرمیشلر.

1981ـ نجی ایلده «ادب خزینه‌سی» آدی ایله غزل، شعر، بایاتی، عاشیقلار سؤزو، لایلالار، آتالار سؤزلری، حیکمتلی سؤزلر، مثل‌لر و تاپماجالاردان عیبارت آیری حجملی بیر کیتاب چیخدی. بو کیتاب آغا علسگر خرّم طرفیندن حاضیرلانمیش و پروفئسور غلامحسین بیگدلی‌نین رئداکتوْرلوغو ایله چاپ ائدیلمیشدیر.

1954ـ نجو ایلده علی تبریزی «اصلی و کرم» داستانی‌نین اصلینه نیسبتاً ایکی برابر حجمده ایکی یوز صحیفه‌ده چاپ ائتدیرمیشدیر. یئنه علی تبریزی کاظیم سردرودی ایله بیرلیکده «عاشیق غریب و شاه صنم» داستانینی مقدمه ایله چاپ ائتدیرمیشدیر.[۳۱]

البته، بوُنلار جنوبی آذربایجاندا سوْن ایللرده فوْلکلورون توْپلانماسینا عاییید گؤرولن ایشلرین جزئی بیر حیصه‌سیدیر. گله‌جک‌ده داها چوْخ ایشلرین گؤروله‌جه‌ییه اَمینیک.

سوْن اوْن ایلده فوْلکلوروموزون توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سینده موهوم ایرلیله‌ییش اؤزونو گؤسترییر. معلومدور کی، حاضیردا بوتون دوونیا فوْلکلورا، ائتنوقرافییایا دئمه‌لی اؤز کؤکونه قاییدیر. خالق کوتله‌لرینین عصرلر اوُزونو یاراتدیغی معنوی ثروتی تْپلاییب ائلین مالینا چئویرمک کریل ان عمده پروبلئم‌لریندن بیریدیر. بو ساحه‌ده آذربایجان رئسپوبلیکاسی EA نیظامی آدینا ادبیات اینستیتوتو، عالی مکتبلریمیزین موافیق کافئدرالاری (Kfedra) شیفاهی ادبیاتیمیزی توْپلاماق، نشر ائتمک و تدقیق ائتمک ساحه‌سینده اؤز ایشلرینی یئنیدن قوُرماغا باشلامیشلار. رئسپوبلیکامیزین رایونلارینا، دربنده، گرجستانین آذربایجانلیلار یاشایان اراضیسینه گئدن ائکسپئدیسییالار اَلی دوْلو قاییدیر. باکی دؤولت اونیوئرسیتئتینده فوْلکلور کافئدراسی (مدیری پروف. آ. نبی‌یئف‌دیر)، و. ای. لئنین آدینا کریل ـ ده «فوْلکلورشوناسلیق» پروبلئم لابوراتییاسی (رهبری پروْف. م. حکیم‌اوْف‌در) یارادیلمیشدیر. توْووز رایوْنونون بوْزآلقانلی کندینده (رهبری اَ. سال‌الدین)، گنجه‌ده (رهبری س. پاشایئف‌دیر) فوْلکلور موزه‌لری تشکیل ائدیلمیشدیر. بِتون بوُنلار رئسپوبلیکادا فوْلکلور قووه‌لرینی مرکزلشدیرمک، اوُزون ایللر ییغیلمیش معنوی ثروت خزینه‌سی اساسیندا فوْلکلور چوْخ جیلدلیکلرینین نشرینی حیاتا کئچیرمک مقصدینی داشییییر. «کیتابی ـ دده قورقود»، «کوْراوْغلو»، محبت داستانلاری، ناغیللار، عاشیقلار، بایاتیلار، ماهنیلار و باشقا ژانرلارین یئنی آکادئمیک نشرلرینی حاضیرلاماق واختی چاتمیشدیر.

[31] ـ باخ: جاواد هیئت، آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، آذر نشر، 1990، ص 37ـ 34.

ادبیات

1ـ کریل، 47 ـ 1، بُراخیلمیش، تیفلیس ـ بوُیناکس، 1927ـ 1881.

2ـ آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینا دایر تدقیقلر، I – VII، باکی، 1987ـ 1961.

3ـ ن. نریمان‌اوْف. سئچیلمیش اثرلری، باکی، .1973

4ـ ف. کؤچرلی، سئچیلمیش اثرلری، باکی 1963.

5ـ ف. کؤچرلی. آذربایجان ادبیاتی، Iجیلد، باکی، 1987، IIجیلد، باکی، 1981.

6ـ آ. شایق. اثرلری، IVجیلد، باکی 1977.

7ـ س. ممتاز. آذربایجان ادبیاتی‌نین یاپیناقلاری، «یازیچی»، 1986.

8ـ ح. زینالللی. سئچیلمیش اثرلری، «یازیچی»، .1983

9ـ آ. ناظیم. سئچیلمیش اثرلری، «یازیچی» 1979.

10ـ ی. و. چمن‌زمینلی. اثرلری، III جیلد، باکی، .1977

11ـ پ. خلیل‌اوْف. کریل خالقلاری ادبیاتی، I – IIجیلدلر، باکی، 1977.

12ـ م. ح. طهماسب. «مکتب» ژورنالیندان فوْلکلورا موناسیبت، «تدقیقلر»، V جیلد، 1977.

13ـ آ. میراحمداوْف. آ. شایق، باکی، 1956.

14ـ ک. طالیب‌زاده. ف. کؤچرلی‌نین آ. شایقه مکتوبلاری، «آذربایجان»، 1967، ن. 6.

15ـ ک. ممداوْف، ی. و. چمن‌زمینلی ادبی نظری مولاحیظه‌لری، ی. و. چمن‌زمینلی، اثرلری، III جیلد، باکی، 1977.

16ـ ن. آخوندْف، آذربایجان ساتیرا ژورناللاری، باکی، 1968.

17ـ د. آلی‌یئوا (علی یئوا). (سند. ح) روُسجا

18ـ آ. حاجی‌یئف. تیفلیس ادبی محیطی، باکی، 1980.

19ـ و. وَلی‌یئف. آذربایجان فوْلکلورو، باکی، 1985.

20ـ آ. نبی‌یئف. آذربایجان ـ اؤزبک فوْلکلور علاقه‌لری، باکی، 1978.

21ـ ت. فرضعلی‌یئف. (سند ح) روُسجا

22ـ س. رستم‌خانلی. «موْللا نصرالدین» ژورنالی و فوْلکلور، کریل ـ نین اثرلری، «ژوُرنالیسـت»، 1976، ن. 2.

23ـ ن. نجف‌اوْف. س. ممتاز و فوْلکلور، «تدقیق‌لر»، V جیلد، باکی، 1977.

24ـ آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغی مسأله‌لری، کریل نشریاتی، 1985، 1989.

25ـ جاواد هیئت. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، آذر نشر، 1990.

26ـ پ. اَفندی‌یئف، ایلک آذربایجان سوْوئت فوْلکلورشووناسلاری، و. ای. لئنین آدینا کریل ـ نین اثرلـری، 1965، ن. 5.

27ـ پ. اَفندی‌یئف. فوْلکلوروموزون توْپلانیب اؤیرنیلمه‌سینده «آذربایجانی اؤیرنمه جمعیتـی»نـین فعـالیتی حاقّیندا، باکی دؤولت اوُنیوئرسیتئتی‌نین اثرلری، 1979، ن. 1.

28ـ پ. اَفندی‌یئف. اَمین عابید خالق یارادیجیلیغیمیز حاقّیندا «فوْلکلورشوناسلیق مسأله‌لری»، باکی دؤولـت اوُنیئرسیتئتین نشری، 1985.

29ـ پ. اَفندی‌یئف. ح. زیناللی و خولوفلو خالق ادبیاتی حاقّیندا، دیل و ادبیات تدریسی، 1977، ن. 3.

30ـ پ. اَفندی‌یئف. فوْلکلوروومووزون فدایی‌لری، «کمونیست» قزئتی، 1990. 1 فئورال.

31ـ آ. سال‌الدین. «گزدیکلریم گؤردوکلریم»، آذرنشر، 1988.

32ـ ب. عبدالله‌یئف. ی. و. چمن‌زمینلی و فوْلکلور، علم، 1981.

33ـ ن. قوُربان اوْا. حَنفی زینالله، «یازیچی»، 1989.

ایکینجی بؤلمه ـ آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتینین نوعلاری

خلق پوئزییاسینین منشأیی: خلق صنعتی‌نین نه زامان مئیدانا گلمه‌سینی دقیق شکیل‌ده موعین‌لشدیرمک چوخ چتیندیر. بو مسأله بوتون دونیا فولکلورشوناسلیغیندا موهوم مشکل‌لردن بیری اولاراق قالماقدادیر. آنجاق بونا باخمایاراق، فولکلور اثرلرینین منشأیی مسأله‌سینی تخمینی‌ده اولسا موعین‌لشدیرمک مومکوندور. بونون اوچون نظریه‌چیلر موعاصیر علمین بیر سیرا نائلیّتلری اساس وئریر. مثلاً، پوئزییانین (شعرین) منشأیینی تخمینی‌ده اولسا موعین‌لشدیرمک اوچون آشاغیداکی ساحه‌لرده علمین الده ائتدیگی نائلیتلر بیزیم کؤمکیمیزه چاتیر: اولاً، خلقلرین قدیم، ابتیدایی ایجماع (İcma) دؤورونه عایید باستان‌شناسی و تاریخی معلوماتلار، سونرا، موعاصیر دؤورووده مدنیتی داها آشاغی سویّه‌ده اولان خلقلرین حیاتی و یارادیجیقلاری اوزرینده آپاریلان (کریل) موشاهیده‌لر و نهایت، داها مدنی خلقلرین شیفاهی خلق یارادیجیلیغیندا گلیب بیزه چاتان قدیم دؤور قالیقلارینین آراشدیریلماسی. دونیا کلاسیکلرینین صنعتین منشأیینه دایر نظری مدعالاری ایسه شیفاهی خلق ادبیاتی نومونه‌لرینین مئیدانا گلمه‌سینی آیدینلاشدیرماق ایشینده اساسلی اهمیّته مالیکدیر. بونا گؤره ده پوئزییانین (شعرین) منشأیی مسأله‌سی یالنیز عوموملی، نظری شکیلده قویولا بیلر. چونکی خلق شعرینین ان قدیم نومونه‌لری اونودولموش، گلیب بیزه چاتامیشدیر.

عوموملیته، صنعتین منشأیی حاقّیندا تاریخده موختلیف گؤروشلر اولموشدور. بونلارین بیر قیسمی ایده‌آلیزمه اساسلاندیغی اوچون اؤزونه موقۀ (Mövqe) قازانا بیلمه‌میشدیر. مثلاً، بیولوژی (Bioloji) نظریّه‌یه گؤره گویا عوموملیته (عموملیته)، صنعت بدیعی یارادیجیلیق استعدادی آنادان گلمه‌دیر، اینسان اونو طبیعتدن آلیر.

آنجاق بیلمک لازیمدیر کی، گؤزللیک دوُیومو قانونلاری تاریخن، یاواش ـ یاواش یارانیب فورمالاشمیشدیر. قدیم اینسانلار امک فعالیتی، طبیعتله تماس زامانی صنعتین گؤزللیگینی باشا دوشوب سوْنرا اؤز اثرلرینده تجسّوم ائتدیرمیشلر.

صنعتین قدیم اینسانلارین تشکیل ائتدیگی اوْیونلاردان دوْغماسی نظریّه‌سی‌ده تاریخی اجتماعی اساسلاردان اوُزاق گؤرونور. چونکی اوْیونلارین اؤزلری ده اینسانلارین امگی (کریل) تشکیل ائدیلمیشدیر.

صنعتین دیندن دوْغوب اینکیشاف ائتمه‌سی نظریه‌سی‌ده جمعیتین تاریخی ایجتیماعی طرفیندن دقیق‌لشدیریلمه‌لیدیر. بو نظریه‌نین بیر چوْخ طرفدارلاری صنعتین اساسیندا قدیم اساطیرلرین دایاندیغینی سؤیله‌میشلر. اولاً دئیک کی، صنعت و دین ایجتیماعی شعورون موختلیف فورْمالاریدیر. اوْنلار بیر ـ بیریندن دوْغا بیلمز. بوُندان باشقا دین صنعتدن سونرا دوْغوب اینکیشاف ائدیر. بشر جمعیتی‌نین سونراکی اینکیشافی یولوندا موعین معنادا دین ـ نین صنعته تأثیری اؤز ایزلرینی ساخلاماسینی سؤیله‌مک مومکوندور. کریل اوْلاراق دئملی‌یک کی، صنعت و دینین منشأیینین ماتریالیست ایضاحی بودور کی، هر ایکیسی قدیم اینسانلارین امک فعالیتی نتیجه‌سینده دوغوب اینکیشاف ائتمیشدیر.

صنعتین منشأیینی ایضاح ائتمک اوچون قدیم اینسانلارین طبیعت، حیوان و بیتگیلر عالمی حاقّیندا ایبتیدایی گؤروشلرینی ده بیلمک لازیمدیر. بو گؤروشلر کریل (افسون)، توتم‌ایسم (Totemizm)، کریل و... شکیللرده تظاهر ائدیردیر. میفولوگیا (اساطیر)، افسانه، روایتلر محض بو گؤروشلردن سوْنراکی دؤورلرین محصولودور.

ایبتیدایی دؤور فولکلر یارادیجیلیغی‌نین موعین مرحله‌سینده قدیم اینسانلار هر بیر طبیعت حادیثه‌سینین، اشیانین آرخاسیندا بیر روح گؤرموش و اونلاری جانلی حساب ائتمیشلر. بونا آنیمیزم دئییلیر. طبیعت حادیثه‌لری، طبیعی قووه‌لر قارشیسیندا عاجیر اوْلان اینسانلار اوْنلاری جانلادیرماق یولو ایله شرح ائتمه‌یه سعی گؤسترمیشلر. ف. انگلس یازیر: «طبیعت قووه‌لری ایبتیدایی آداما یابانچی، اسرارانگیز، ازیجی بیر شئی

کیمی گؤرونور. بوتون مدنی خلقلرین کئچدیگی موعین پلّه‌ده اینسان همین قووه‌لری جانلادیرماق یولو ایله اوْنلارا آلیشیر. محض بو جانلادیرما میلی‌نی هر یئرده آللاهلار یاراتمیشدیر».

آی، گونش، اولدوزلار، کولک، سو بیتگیلر داها سونرا بولود، یاغیش، ایلدیرم، قیش، یاز و... جانلادیریلماسی هره‌سینه بیر جانلی‌نین کیفیت‌لرینین وئریلمه‌سی آنیمیزمین تظاهرودور.

ماقیبا ـ افسون، جادو، فال، قورد آغزی، آندو اینانجلاردا اؤزنوو گؤسترمکده‌دیر. هاوا، محصول، جادوگرلر حاقّیندا روایتلر، ناغیللاردا راست گلدیگیمیز سحیرلی اوزوک، سفره، خالچا، چوبوق و سایره ده یاشاماقدادیر.

قدیم اینسانلاردا آنی‌میت ( ) گؤروشلرین مئیدانا گلمه‌سی، آیری ـ آیری حیوان وو بیتگیلرین، اشیالارین فئتیش‌لشدیریلمه‌سی ( ) ایله سیخ باغلی ایدی. فئتیشیت ( ) موناسیبت نتیجه اعتباری ایله توتم‌ایست (Totemist) گؤروشلری دوغوردو کی، آیری ـ آیری خلقلرین شیفاهی یارادیجیلیغی‌نین اینکیشافیندا توتم‌ایسم سونرالار موعین مرحله‌نی تشکیل ائتدی. «توتم» سؤزو شیمالی آمریکادا یاشایان هیندو (Hindu) قبیله‌لریندن بیرینین دیلیندن گؤتوورولموشدور، نسیل دئمکدیر. توتم بو و یا دیگر قبیله‌نین مقدس سایدیغی، یاخوود اوْندا اؤز اجدادینی گؤردوگو موعین حیوان، یاخود بیتگی نؤوودور. موختلیف قبیله‌لرده اینک، اؤکوز، آت، ایلان و باشقا حیوانلار مقدس حساب ائدیلمیش، بیتگی عالمیندن ایسه بیر سیرا آغاجلار، چیچک‌لر مقدس ساییلمیش، بونلاردان ( )، داغداغان ( )، سَم (Səm) (سمنی) و... خوصوصی اهمیته مالیک ایمیش.[۳۲] تورپاق، هاوا (گؤی ـ سما) سو، أد مقدس حساب ائدیلمیش. ساياچی ( ) سؤزلرینده حیوانلارین اینسان دیلینده دانیشماسی بحثه گیرمه‌سی، یئرین، گؤیون، بوُلودون، ایلدیریمین، یاغیشین جانلی کیمی تصویری بو مسأله‌لرله باغلیدیر.

[32] ـ ای. م. جعفرزاده. آذربایجان تاریخی‌نین ان قدیم دؤورو. آذربایجان تاریخیندن ( ). باکی 1956. ص. 54.

آنتروپومورفیسم ( ) (Antropomorfizm)ده توتم‌ایسم‌دن فرقلی اولاراق طبیعت حادیثه‌لرینه، حیوان و بیتگی‌لر اوزرینه اینسانلارا خاص اولان علامت و خوصوصیتلر کؤچورولور. بیزیم بیر سیرا ناغیللاریمیزدا قوشلار، دیگر حیوانلار اینسان جیلدینه گیریر، یاخود دا اینسان کیمی دانیشیرلار، اینسانلارا بو و یا دیگر احوالاتلاردان خبر وئریرلر. بوندان باشقا ناغیل و افسانه‌لرده بولود، ایلدیرم آی، گونش ده اینسانلارا مخصوص خاصیتلر کسب ائدیر.

میفولوگیا (اساطیر) دا جمعیتین نیسبتاً آشاغی مرحله‌سینده صینفی‌لی (Sinifli) جمعیت‌دن قاباق، ایبتیدایی ایجماع دؤورونده مئیدانا گلمیشدیر. دونیا خلق‌لرینین میفولوگیاسی اوزرینده آپاریلان موشاهیده‌لر گؤستریر کی، اوْ اینسان تفکّرونون یوکسک اینکیشاف مرحله‌سینی، دونیا گؤروشونون فورمالاشدیغی آیدین بیر دؤور اؤزونده عکس ائتدیریر. اینسانلار دونیا، یارانیش حاقّیندا اساس سوُواللارا بیردن ـ بیره و چوخ تئزلیکله جاواب تاپا بیلمزدیلر. دونیا نئجه عمله گلیب؟ اینسان نئجه یارانیب، طبیعت حادیثه‌لری نئجه و نه جور باش وئریر؟ بوتون بونا اوْخشار سوُواللار زامان کئچدیکجه موعین سیستم حالینی آلمیش، محض اوندان سونرا میفولوگیا یارانماغا باشلامیشدیر. هم ده میفولوگیادا آللاهلار اؤزلری یوکسک و آشاغی سیلک‌لره بؤلونور. موعین صینفی فرقلر گؤستریلیر. دئمه‌لی، میفولوگیا قدیم اینسانلارین آنی‌میست (Animist) ( )، توتم‌ایست و... باخیشلاریندان سونراکی دؤورون محصولودور.

بس نئجه اوْلموشدور کی، ایبتیدایی اینسانلار صنعتین یارانماسینا احتیاج دوُیموشلار؟

صنعت ده قدیم اینسانلارین ایبتیدایی اونسیّت واسیطه‌لریندن بیری اوْلموشدور. پوئزییا (شعر) اوْلجه ( )، ماتریالیست اساسدا اینکیشاف ائتمیشدیر. ک. مارکس «سیاسی ایقتیصادین تنقدینه دایر» اثرینین مقدمه‌سینده یونان اینجه صنعتی حاقّیندا دانیشارکن گؤستریر کی، اساطیر خلقین ( ) شعورسوز بدیعی صورتده ایشلنمیش اولان طبیعت و ایجتیماعی فورمالاردیر. دئمه‌لی، اَن قدیم زامانلاردا ایجتیماعی حیاتین، محیطین پوئتیک ( )، درک اولونماسی قدیم اینسانلارین خیالینین، اوُیدورماسینین اوْیناندیغی مهم روْلو قئید ائدرک ک.

مارکس یازیردی: «خیال، اینسالیغین ترقی‌سینه ان چوخ یاردیم ائدن، بؤیوک بیر استعداددیر: او، آرتیق اینسان نسلینه قودرتلی تأثیر گؤسترن، ایندی یازیلمامیش ادبیاتین اساطیر، افسانه، روایتلرینی یارادان منبع‌دیر».

ک. مارکس داها سونرا اساطیرین یارانماسی و اؤلوب گئتمه‌سی مسأله‌سیندن بحث ائدرک گؤستریب کی اساطیر تصورده و تصورون یاردیمی ایله طبیعت حادیثه‌لرینی موعین شکله سالیر، اوزرینده حؤکمران اولور و بو حقیقی حؤکمرانلیقلادا اساطیر محو اولوب گئدیر. یعنی خیالین یاراتدیغی بدیعی تصور، اوْبراز (موضوع) قالیر، اوْنون اوُیدورما اوْلدوغو ایسه اوُنودولوب گئدیر.

دونیا کلاسیکلری، اوْنلارین نظری مودعالارینی منیمسه‌یین ق. و. پلئخانوْف، م. گورکی دیل، صنعت و تفکرون اینکیشافیندا، اینسان امگینین بؤیوک روْل اوْینادیغینی گؤسترمیشلر. ایبتیدایی اینسانلارین پوْئتیک (شعرگونه) یارادیجیلیغی اوْنلارین امک فعالیتی ایله سیخ علاقه‌ده اینکیشاف ائتمیشدیر. چوخ احتمال کی، پوئتیک فعالیت تصویری اینجه صنعتدن (بوردا ایبتیدایی اینسانلارین هر جِر شخصی شئی‌لری نظرده توتولور) نیسبتاً سونرا مئیدانا گلمیشدیر. اوْنا گؤره کی، حقیقی معنادا پوْئتیک یارادیجیلیقدا اینسانلار آراسیندا اونسیت واسیطه‌سی اوْلان ایستیفاده ائدیلمیشدیر. دئمه‌لی، پوْئتیک صنعتین یارانماسیندا آن مهم فاکتورلاردان بیریدیر. «اگر ایبتیدایی اینسان بو و یا دیگر ائو اشیاسی، سیلاح اوزرینده ایشله‌ییرسه، یاخوود اجدادینین اوْنو حیران ائدن قهرمانلیغی حاقّیندا دانیشیرسا، اوْ زامان بونو اوْ اؤز ـ اؤزلوگونده موعین بیر گؤزللیک یاراتماق مقصدیله دئییل، بو شئیه احتیاج دوُیدوغو، بو حادیثه‌نی عبرت‌آمیز و ضروری سایدیغی اوچون ائدیردی. بو ایسه، اوْنون بو و یا دیگر اشیانی داها یاخشی، داها گؤزل ائتمک، اونوو ماراقلاندیران حادیثه‌لر حاقّیندا داها تأثیرلی دانیشماق سعیی‌نه مانع اوْلموردو». م. گورکی مقاله‌لرینین بیرینده گؤستریردی کی، اینجه صنعتین بانیلری دوُلوسچو (Dulusçu) ( )، دمیرچی، توخوجو، داش یوْنان بنّا، آغاج و سوموک اوزرینده نقش ائدن نقاش، سیلاح قاییران، رنگ‌ساز، درزی و عوومیتله، صنعتکار اینسانلار اوْلموشلار، اوْنلارین صنعت‌کارانه صورتده دوزلتدیکلری شئیلر بیزیم گؤزلریمیزی سئویندیریر، موزه‌لری دوْلدورور.

عوموميتله، فولکلورا مخصوص اولان کوللئکتيوليک ايبتدايی اينسان پوئتيک ياراديجيليغيندا خوصوصيله اؤزونو گؤستريردی. بو اوْ دئمک دئييل کی، پوئزييا (شعر) کوللئکتيوين اؤزو طرفيندن ياراديلير. فردلرين ايسه هئچ بير روْلو يوخ ايدی. اوْ زامانين اؤزونده ده کوللئکتيوين ايچريسينده هر بير پئشه‌ده، اوْ جومله‌دن ده صنعتده باجاريغی ايله سئچيلن اينسانلار اولموشدور. مسأله بوراسيندادير کی، کوللئکتيو، يعنی قبيله، ياخود طايفا عينی فيکيرده، عينی ماراقدا اوْلموشدور. بو معنادا هر بير ياراديجی کوللئکتيوين فيکرينی اؤز اثرلرينده ايفاده ائتميشدير. زامان کئچديکجه فردين، کوللئکتيوين ياراتديغی نومونه‌لر ايجتيماعی حياتين چوخ موختليف ساحه‌لرينی احاطه ائتديگی کيمی، فورما اعتباری ايله ده بير ـ بيريندن فرقلنميش و چوخ نوعلی (Çox janrlı) شيفاهی ادبياتيميز يارانميشدير.

امک نغمه‌لری.

خلقين پوئتيک (شعر) ياراديجيليغی‌نين ان قديم ژانرلاريندان (نوعلاريندان) بيری امک نغمه‌لری اوْلموشدور. بونلار بيلاواسيله امک ( ) ايفا ائديلميشدير. مقصد ايسه امگی ريتميک‌لشديرمک و يونگول‌لشديرمکدن عيبارت اوْلموشدور. بو نغمه‌لر اوْللر چوخ ساده و بسيط شکيل‌ده اؤزونو گؤسترميشدير. بعضاً بير سؤز بير نئچه دفعه تکرار ائديلميش، ريتمله سؤيله‌نميش، شأن، شوخ، خاراکتئر داشيميشدير. بونونلادا اوْ، کوللئکتيوی ( ) عبثه گتيرميش ( ) ائتميش امک ( ) چتينليگی، آغيرليغی يونگوللشديرمگه خيدمت گؤسترميشدير. مثلاً:

گوج وئر هوْ، گوج وئر هوْ، گوج وئر هوْ!

آواليم ( ) دوزده قاليب

گوج وئر هوْ، گوج وئر هوْ، گوج وئر هوْ!

ائهه (Ehhe)، ائهه، گوج وئر، هو (66 ، 17).

امکله باغلی خلق یارادیجیلیغی فولکلورو‌موزون ایلک قایناقلاریندا دایانیر. قدیم اینسانلار دسته، طایفا، قبیله شکیلینده یاشادیغی دؤورودن باشلاییر. آنجاق او دؤورون عومومیتله خلق ادبیاتی نومونه‌لری بیزه گلیب چاتمامیشدیر. قدیم امک نغمه‌لرینین بیر سیرًا نیشانه و علامتلرینی اؤزونده ساخلایان نومونه‌لر سؤن دؤورلرده توپلانیب اوزه چیخاریلمیشدیر. امک نغمه‌لرینین اساس خوصوصیتلری اؤنلارین قدیم اینسانلارین موختلیف دؤورلرده پئشه و صنعتلریله باغلی یارانماسیندادیر. همین نومونه‌لرده گؤرولن ایشین خاراکتئری ( )، فورما و مضمونو، پئشه علامتلری اؤزونو گؤستریر. مثلاً، اکینچیلیک، اوچولوق، مالدارلیق، بالیق‌چیلیق، توخوجولوق و سایره ایله باغلی یارانان ماهنیلار همین صنعتلرین گؤرولمه گئدیشینی، علامتلرینی، ریتمینی موعین درجه‌ده قورویوب ساخلامیشدیر.

بو ایلک نغمه‌لر شیفاهی پوئزییا میزین بیزه گلیب چاتان ان قدیم نومونه‌لری کیمی، خلقین ایلکین امک حیاتینی عکس ائتدیرمکله یاناشی، عینی زاماندا امک نغمه‌لرینین فورمالاشما ( ) ده موعین درجه‌ده گؤسترمکده‌دیر. امک نغمه‌لرینین بیر چوخوندا امک و امک آلتلری، کمک‌چی قووه‌لر تعریف‌لنمیش، حتی مقدس‌لشدیریلمیشدیر. زامان کئچدیکجه ایلک امک نغمه‌لرینین داها کامیل نومونه‌لری یارانمیشدیر.

هؤلاوارلار، امک نغمه‌لرینین بیر چؤخ خوصوصیتلرینی اؤزونده ساخلایان «هؤلاوار»لار ایندی ده حافیظه‌لرده یاشاماقدادیر.

قارا ( ) ناز ائیلر،

قوروروق بولار، توز ائیلر

آی قارانلیق گئجه‌ده

کؤتانی پرواز ائیلر

کؤتانین هوداقلاری

پارتلاییب دوداقلاری،

قارغایین کوْتان سینسین

دینجلسین هوداقلاری

یا جوت، یادا کوْتانلار یئر اکن زامان حیوانلارین حرکتینه، آلتلرینه چیخاردیغی سسلره، عوموميتله اکین ایشی‌نین آهنگینه اوُیغون اوْلاراق اوْخونان هولاوارلارین ایلکین فوْرماسی و مضمونو بسیط اوْلموشدور. سسلردن، ریتملردن، «هوْ ـ هوْ»لاردان عیبارت‌میش. خلق شعرینین اینکیشافی و تکمیل‌لشمه‌سیله نئجه دئیرلر بایاتی فورماسیندا دا هوْلاوارلار یارانمیشدیر.

قاراگلیم، گونده من،

کؤلگه‌ده سن، گونده من

سن یات قایا دیبینده

قوی قارالیم گونده من

آخشاملار، آی آخشاملار،

آخشاملار یانار شاملار (شمع‌لر).

هره ائوینه گئدر

خؤدک هاردا آخشاملار؟

آغیر امک شرایطی ایله یاناشی، اکینچی‌لرین آرزو و ایستکلریده بیر سیرا ماهنیلاردا ایفاده ائدیلمیشدیر:

اؤکوزلر قوْشا گئتدی

ایشله‌دی جوْشا گئتدی

ایل اوُزون چالیشدیم

زحمتیم بوشا گئتدی

اَ آخوندوف گؤسترير کی، «هوْلاوار» دا «هوْ» ـ حیوان، «وار» ـ ایسه گئت معناسیندا ایشله‌دیلمیشدیر (242 و 1). آ. نبی‌اوف یازیر: «چین، هند و اسکاندینا و خلق‌لرینین فولکلورونـدا «هوْ» مقدس اؤکوز (اینک) توتم‌اینین آدی اولموشدور. تورک دیللی خلق‌لرین ـ آذربایجان، اویغور ـ اؤزبک فولکلورونـداکی مراسیم نغمه‌لرینده «هوْ»لار مقدس وارلیق، سعادت رمزی کیمی ترنم ائدیلیر. هولاوار مقدس وارلیقلار حاقّیندا ماهنی معناسینی داشییر (69 و 17).

سایاچی نغمه‌لری.

امک نغمه‌لرینین گئنیش یاییلمیش نومونه‌لرینـدن بیری ده سایاچی سؤزلریدیر. سایاچی سؤزو حاقّیندا موختلیف مولاحیظه‌لر واردیر. مثلاً، ف. کؤچرلی گؤسترير کی، سایا فارس دیلینده کؤلگه دئمکدیر، مجازی معناسی ایسه حیمایه، مدافعه‌دیر.زاقافقازییا تاتارلاری (آذربایجانلیلار ـ رئد) بو سؤزو نعمت، یاخشیلیق، خئییرخواهلیق معناسیندا ایشلدیرلر. بورادان دا سایاچی نعمت گتیرن، بوللوق گتیرن معناسینا گلیب چیخیر. بو، گزن سیّار، نغمه‌کار عاشیق دئییل، درویش دئییل، آدی ( ) کؤچریدیر. پاییزین آخیرینـدا، قیشدا ائولری گزیر، سربست (آزاد) شکیل‌ده اوْلان نغمه‌لرله ائو حیوانلارینین خئییرینی ترنّم ائدیر. بونون عوضینده او، یاغ، پئندیر، اوُن، بوغدا، دویو و... شئی‌لر آلیر. بو ماهنیلاردا حیوانلارا محبت ایفاده اوْلونور، اوْنلارین اؤزلرینه مخصوص خاراکتئر جهتلری تصویر ائدیلیر، یاخشی، بول محصول آرزوسو ایفاده اوْلونور. آکادمیک م. عارف یازیر: «هر ایل تخمیناً یازا اللی گون قالمیش، قوْیونلار قوزولاماغا باشلادیغی زامان چوبان پالتاری گئیمیش آداملار کند به کند گزیب «سایاچی» مراسیمی ایجرا (اجرا) ائدیرلر. چوبانلار اؤزلری ایله بیر نئچه قویون ـ قوزو (قویون اوْلمادیقدا قویون دریسینه گیرمیش آدام)، آغارتی (سود، قایماق، پئندیر و... گؤتوروب سایالار (مالدارلیق ماهنیلاری) اوْخوماغا باشلاییرلار» (52، 3 و 11). اَ. آخوندوف ایسه بو باره‌ده بئله دئییر: «سایا سای سؤزونده‌ندیر. سایاچی سایا ماهنیلارینی یارادان و ایفا ائدن صنعتکار قویونچولارا و چوبانلارا

دئییلیر. سونرالار قوْیونا دا سایا دئمیشلر. چوخ احتمال کی، بـو سـؤز قوْیـونلاری جوتلـه‌مـک و سـایماقلا علاقه‌دار اوْلدوغو اوچون سایا آدلانمیشدیر. سایاچی سؤزلری هم ده «چوبانی» آدلی قویـونلاری جوتلـه‌مـه ماهنی‌سینین داوامیدیر.[۳۳] پروفسور م. ح. طهماسب «سایاچی» مراسیملرینده بحث ائدرک دئییر: «آذربایجانجا سای سؤزونوون بیر سیرا معناسی واردیر. بوراداکی سای سؤزو دده قورقـود داسـتانلاریندا شـعر معناسـیندا ایشـله‌نـن سـای سـؤزوو ایلـه علاقـه‌داردیـر. بعضـی دیـالئکتلرده ( ) «سـؤی» سـوْو شـکیلینده اینـدی ده ایشله‌نمکده‌دیر: «سؤزدن سوْودان». بعضی رایونلاریمیزدا ایسه ساو آتالار سؤزو معناسـیندا ایشـله‌نمیشـدیر. بوتون بوُنلاری نظره آلاراق احتمال ائتمک اولار کی، «سایا» نغمه دئمکدیر (15 ، 14).

شوبهه یوخدور کی، سؤی ـ سؤز، آتالار سؤزو، نغمه معنالاریندا ایشله‌دیلمیشدیر. آنجاق دیقـت ائدیلرسـه، ف. کؤچرلینین دئدیکلرینده ده حقیقته اویغون جهتلر واردیر. اونا گؤره کی سایاچی سؤزلری محض سایالی اوْلماق اوچون شعرله ایفا ائدیلن خئییر دوعادیر. بو هم ده حیواندارلیقلا علاقـه‌دار موختلیـف مراسـیملرده، مثلاً، دؤل، قیرخیّن، یایلاغا کؤچمه، آرانا گئتمه و... واختلاردا ایفا ائدیلمیشدیر.

سایاچی سؤزلری هم فوْرما، هم ده مضمون اعتباریله موختلیف‌دیر. بونلار ائو حیوانلارینا، مالالارا، آن چـوْخ ایسه قویون و کئچیلره حصر ائدیلمیشدیر. سایاچی سؤزلری چوْخ ( ) بیر شکیلده باشلانیر:

سالام‌ملک، سای بأی‌لر

بیر ـ بیریندن، یئی بأی‌لر

سایا گلدی گؤردونوز

آلنی تَپل قوچ قوزو

سایاچی‌یا وئردینیز؟

صفا اولسون یوُردونوز!

[33] ـ ادبیات مجموعه‌سي، XI جيلد. 1957. ص 136.

اوُلاماسین قوردونوز!

آج گئتسین آوانینیر

توخ گلسین چوبانینیز (91 ـ 8)

م.ح. طهماسب یازیر کی، «سایاچی سؤزلری اوْزان مراسیم نغمه‌لرینـدن بیریدیر. بو نغمه ایندی آرخایک‌لشمیش بیر سیرا سؤزلری، فورمالاری یاشاتدیغی اوچون ده چوْخ قیمتلی‌دیر. میثال اوچون بیز بو بالاجا نغمه‌ده حؤرمتلی معناسیندا «سای» داها یاخشی معناسیندا «یئی»، نغمه معناسیندا «سایا»، قاشقا معناسیندا «تَپل»، دالدالاناجاق معناسیندا «ساپا»، دوشرگه معناسیندا «یورد»، اوغرو معناسیندا «آوان»، کاباب معناسیندا «شیشلیک» ماجا ـ بوُد معناسیندا «آشیقلیق»، قوْلمعناسیندا «قوْر»، نئیسان یاغیشی معناسیندا «سایان یاغشی» و... کیمی سؤزلره راست گلیریک» (27 ـ 26و 13).

ساياچی سؤزلری چوخ ساده، آخیجی ماهنیلاردیر. بونلاردا قویونلار، قوزولار، کئچی‌لر تعریف ائدیلیر، اوْنلارین خوصوصیت‌لری، خئییری، ضرری، حتی خارجی گؤرونوشو بئله محبت‌له چوْخ تأثیرلی بیر شکیل‌ده ایفاده اولونور.

قویونلو ائولر گؤردوم،

قورولو یایا بنزر

قوْیونسوز ائولر گؤردوم،

قوروموش چایا بنزر

قویون وار کَره گزر،

قیون وار کوره گزر،

گئدر داغلاری گزر،

گلر ائولری بَزر.

ننه‌م قویوونون قاراسی،

قیٚرخدیغی پوٚلاد پاراسی،

یاز گونو دَلَمه‌سی

پاییزدا کوره‌مه‌سی

قیش گونو قوورماسی...

ساياچی سؤزلرینین بؤیوک بیر قیسمی بایاتی فوٚرماسیندا یارانیب یاییلمیشدیر. بـو نومونـه‌لـر داهـا لیریـک، آخیٚجی و جاذیبه‌داردیر:

ننه‌م آ نازلی قویون،

قیرقووول (قرقاول) گؤزلو قویون

پئندیری کسمه، کسمه

قاتیغی اوزلو قویون

خیردا ـ خیردا چپیش‌لر

اوٚنلارین باشیت دیشلر

گئدر یایلاغی گزر

گلر آراندا قیٚشلار

ساياچی سؤزلرینین اوٚخوندوغو مراسیمین اؤزونده بیر سیرا درام عنصرلر گؤزه چارپیر. چوخ احتیمال کـی، موختلیف ائو حیوانلارینین دیلیندن اوٚخونان بو ماهنیلار موعین صحنه‌جیکلرده ایفا ائدیلیرمیش و بورادا بیر ساياچی اوٚخویان دئییل، بیر نئچه نفر ایشتیراک ائدیرمیش، گویا هر بیـر حیـوان اؤز خاصـیتیندن، اینسـانلارا وئردیگی خئییردن دانیشیرمیش.

چوبانلار حاقّینداکی ماهنیلار دا سایاچی سؤزلرینین بیر قیسمینی تشکیل ائدیر. بورادا آرتیق چوبـان تعریـف اولونور، اونون امگی، یاشاییشی، خیدمتی، خئییرخواهلیغی اؤن پلانا چکیلیر:

گؤیده گزن بولوتلار،

یورغانیدیر چوبانین.

یاستی ـ یاستی تپه‌لر

یاستیغی‌دیر چوبانین.

یومرو ـ یومرو قایالار

یومروغودور چوبانین.

اَلینده‌کی دَیه‌نک

قالخانیدیر چوبانین

یانینداکی بوْز کؤپک

یولداشیدیر چوبانین

آغیز قارا جاناوار

دوشمنیدیر چوبانین (19 ـ 18. 8)

بئله گوجلو، سخاوتلی چوبانلارین تیپیک صورتی «کیتابی دده قورقود»دا وئریلن قاراجا چوبانـدیر. داسـتاندا اونادا موراجیعه تله تخمیناُ یوخاریداکی ماهنییا بنزر شعرلر سؤیله‌نیر:

قارانقوش آخشام اوْلاندا قایغولو چوبان،

قارلا یاغمور یاغاندا چاخماقلی چوبان.

سودو، پَنیری بوْل، قایماقلی چوبان...

ساغین نغمه‌لری.

مالدارلیقلا باغلی ماهنیلارین مهم بیر قیسمی‌ده ساغین نغمه‌لریدیر ـ ائیدیرملردیر. ایلک دفعه کؤچری طایفالار ایچریسنده یارانان بو نومونه‌لر گئنیش یاییلمیش و اوْتوراق اینسانلاریندا حیاتیندا مهم یئر توتموشدور. مقصد ایسه «ننه‌م ـ ننه‌م» دئیه قویونلاری، اینکلری، جامیشلاری «یوْلا گتیرمک»، اوْنلارین ساغیلماسینی آسانلاشدیرماقدان عیبارتدیر. سون ایللر ساغین نغمه‌لرینین موعین حیصه‌سینی پروفسور آ. نبی‌اف توپلاییب چاپ ائلتدیرمیشدیر.

ننه‌م، ننه‌م

سنی ساغان

منم ـ منم

گولموُنجوغوم بوینوندادیر،

ممه‌لرین

قوینوندادیر.

قوُیرغون

فاراقات (فراغت) قوْی،

آیاغینی

ایراحات (راحت) قوْی.

بوینوزوندا

اوزه‌ریییم

ائو ـ ائشیگیم

بَزه‌ریییم

ننەم ننەم

سنی ساغان

منم، منم.

«دَلی و بد، همچنین تزه دوْغاندا وراغان اینکلر سودلرینین چوخونو یئلینله‌لرینده گیزله‌دیرلر. «دوُتوم، دوتـوم ننەم» ماهنیسی اوْنلاری یومشالتماقدان اؤترو ساغیلارکن ایفا ائدیلیر. بـو مـاهنی‌دا ریـتم، آهنـگ اساسـدیر. ساغیجی «دوتوم ننەم» ایفاده‌سینی موعین آهنگه اوُیغون اوْلاراق اوْن ـ اوْن‌بئش دفعه تکرار ائـدیر. اؤز گـزل سسی ایله اینگه تأثیر گؤستریر، اوْنون یاواشیماسینا، چوْخ سِود وئرمه‌سینه نائل اوْلور. بـو مـاهنی‌دا سـؤزون آهنگه اویغون اوُزادیلیب قیسالدیلماسی ایله ایفـا ائـدیلیر. سـس تکـرار اولـدوقجا، آهنـگ سـلیس‌لشـیر و گؤزللشیر» 247 ـ 10246).

دوُتوم ـ دوُتوم

ننەم دوتوم

امجگیندن

قایماق دوتوم

صوبح سودوندن

پئندیر دوُتوم،

کوپه‌لریم

دوْلسون یاغلا.

مالـدارلیقلا علاقـه‌دار یارانـان بـو مـاهنیلارین اسـاس یـارادیجیلاری و ایفـاچیلاری سـایالار، چوبـانلار و ساغیجیلاردیر.

اوْوچو نغمه‌لری.

اوْوچولوق دونیا خلقلری ایچریسینده گئنیش یاییلمیش قدیم صنعت‌لردندیر. بیر سیرا فوْلکلور ژانرلاریندا (نوعلاریندا)، مثلاً، آتالار سزوو، تاپماجا، ناغیل، ماهنی و داستانلاردا اووچولوق پئشه‌سینین عکس صدالاری قالمیشدیر. قدیم اینسانلارین اساس یئم منبع‌لریندن بیری البته اووچولوق اوْلموشدور. اونا گؤره ده اوْوا گئتمزدن اول، یاخد اوُغورلو اوْوودان سونرا مراسیم‌لر کئچیریلمیش، اوْو تانریسی «ایختراع» (اختراع) اولونوب. اوْنا ستایش ائدیلمیشدیر. اعتقادا گؤره اوْووُن طالعی محض اوْو تانریسیندان آسیلیدیر. تانری اینسانلارا اوْو بخش ائده ده بیلر، اوْوو اوْنلارین الیندن آلا دا بیلر. بو جهتدن آذربایجان فولکلورونda چووخدان معلوم اولان مشهر «اَکیل ـ به‌کیل» ماهنیسی چوخ سجیّه‌ویدیر.

اَکیل ـ به‌کیل قوش ایدی،

آغاجا قوْنموش ایدی.

گئتدیم اوْنو توتماغا

اوْ منی توتموش ایدی...

آنجاق اوْولا علاقه‌دار ماهنیلار بلاواسیطه اوْوون گئدیشینده ایفا ائدیلمیشدیر، اؤزوده بیر نؤو (نوع) اوْوسونلاما مقصدینی داشیمیشدیر. ریتم، نیدا (ندا)، چاغیریش بو ماهنیلارین سجیّه‌وی جهتلریدیر. اوْوا گئدنه اوُغر آرزولاماق مقصدیله

اوْوا گئدن

اوْوون توش.

اووون اوْلسون

مارال، قوش

قرد قوشو

سحر آخشام

ایپک‌چی نغمه‌لری.

لرزه ـ لرزه

سالان گل.

بد هیبتدن

بداصیلدن

بدنظردن

دولان گل.

آذربایجان چوخ قدیم زامانلاردان اکین‌چیلیک، مالـدارلیق، اووچولـوق و سـایره کیمـی صـنعتلرین مسـکنی اوْلموشدور. بونلاردان بیریده ایپک‌چیلیکدیر. شیروان ایپگی دونیادا شؤهرت قازانمیشدیر. ایپک حاضیرلاماق ایسه، البته، باراماچیلیقدان (کومچولودن) باشلاییر. آذربایجاندا خوصوصی باراما قوردونو تره‌جه‌لره قویارلار. تره‌جه‌لر قامیشدان قایریلیر. قوردون توْخومو قوْیولموش یئره پئچ قوْیولور. ایستی 16 ـ 26 درجه اولمالیدیر 25 درجه‌ده قورد دیریلیر.

باراما قوردونون بئش یوخوسو اولور: بیرینجی یوخودا قورد آز آز یئییر. بونا «قارا یوخو» دئییرلـر. ایکینجـی یوخو قوردون باشی آغاراندا اولور کی، بونا «جومساز» و یا «جه‌متای» (Cəmtay) دئیرلر، اوچونج یوخـودا قردلارین باشی بؤیویور، بدنی شیشیر کی، بونا «کیچیک یووخو» دئییرلر. دؤردونجو یوخودا قورد یئکـه‌لیـر، اوزانیر، آغاریر کی، بونا «اوُلو یوخو» دئیرلر. بئشینجی یوخو دؤردونجو یوخودان 7 ـ 8 گون سوْنرا باشلاییر. قورد ائوینی تیکیر، بارامالاری هؤرور. بو یوخودا قورد بَرک ایشله‌ییر، شکلینی دئییشیر. ساری اریک شـکلی آلیر. قوردون بئشینجی یوخوسونا «شاه یوخوسو» دئیرلر. (276 ـ 10275)

ایپک‌چیلیگه عایید اوْلان بیر چوخ خلق ماهنیلاری واختیله (وقتیله) یازییا آلینمادیغی اوچون اوُنودولوب گئتمیشدیر. بونلارین بعضی نومونه‌لرینه پروفسور آ. نبی‌اف‌ون کیتابیندا راست گلیریک:

بارامی

«کیچیک یوخو»

آپاردی

حصیر، ننه‌م

حشیر قوپاردی.

آطلاس (اطلس) ییغدیم

توت آغاجی بویونجا،

قوردا وئردیم

قورد یئمه‌دی دوْیونجا.

تئز باسدیردیم

پئنجرنی

بوجاغی

هارایلاییب

اوْدا سالدیم

اوْجاغی

اوْد اوستونده

اوزریگی یاندیردیم،

بدنظری

لعنت‌لدیم سیندیردیم. (40 ـ 3)

بالیقچی نغمه‌لری.

بالیقچیلیق صنعت ایله باغلی یارانیب یاییلان نغمه‌لردیر. اَن چوخ بؤیوک چاپلارین، دَنیزلرین اطرافیندا یاشایان دونیا خلقلرینین فوْلکلروندا مهم مؤوقع توتموشدور. هر حالدا بو نغمه‌لر، بالیق‌چیلیق پئشه‌سینین ماهیتینه اوُیغون شکیلده دوزولوب قوشولموشدور. بالیق اوْوو، تورن حاضیرلانماسی و دَنیز بوراخیلماسی، اوْوون اوُغورلو اوْلماسی اوچون کئچیریلن هیجانلار و سایره نغمه‌لرده بدیعی بویالارلا وئریلمیشدیر. «کریل نغمه‌لری» بورادا مهم یئر توتور. «بالیقچیلارین دئدیگینه گؤره وَتَگه نغمه‌لری آیین دوْغماسینی ترنّم ائدن نومونه ایله باشلار، قاییغین، توْرون مؤحکم‌لیگینی، یئلکن‌لرین اعتبارلی‌لیگینی، سالالارین خیلاص اوْلماسینی، اوْوون اوُغورلوغونو و سایره احاطه ائدیر. بالیغی توْرا چاغیران نغمه‌لرده اوْلموشدور. فیتله باشلایان بو نغمه‌لر خوصوصی «کریل» خوْرلارلا قوُرتارارمیش» (22 ـ 19).

آذربایجان بالیقچی نغمه‌لری کور ـ آراز ساحیلی اراضیده، خزر دَنیزی اطرافیندا یارانیب ایفا ائدیلمیشدیر. پروفسور. آ. نبی‌یئف یازیر کی، بالیقچی نغمه‌لرینده میفولوژی تصورلرین محافظه‌سی ـ دَنیز آداملارینین، سو پری‌لرینین اوْنقونلارین (Onqonların)، چاغیریش نیدالی «کریل» مشایعت ائدیلمیشدیر.

کتان اوزلدو،	یئله دوشدو
یا هو.	بوُرولدو
سویا دوزولدو،	سئله دوشدو
یاهو.	سال گتیر
قاییغیم،	سالا گلسین...

یاخود

توْر دوْلدو

تاریم اوْلدو.

قاییغیم

یاریم اوْلدو. (19 ـ 23)

هانا نغمه‌لری.

توْخوجولوق آذربایجانین دئمک اوْلار کی، اکثر رایوْنلاریندا یاییلمیش صنعتدیر. ال ایشله‌لری، تیکمه‌لر، کئچه‌چیلیک، خورُجون، پالاز توْخوماق آذربایجان اهالیسی‌نین اَن چوخ ایستیفاده ائتدیگی پئشه‌لردیر. البته، بوُنلارین هئچ بیریسی ماهنی‌سیز، سؤز سوز کئچینمه‌میشدیر. خالچا، جوْراب، پال ـ پالتار توْخوماق اوچون ایپی قیرخیلمالی، یویولوب تمیزلنمه‌لی، دارانمالی، آیریلمالی، بویانمالی و اوْتدان سوْنرا توخونماق اوچون حاضیر وضعیته‌ده سالینیردی. چوْخ زامان یونو دارامـاق اوچـون ایمه‌جیلیکلر کئچیریلیر، «کریل» ایشلر گؤرولور و بئله‌لیکله موعین مراسیم خاراکتئرینی آلیردی. بئله ییغینجاقلاردا توخوجولوق صنعتی ایله باغلی ماهنیلار ایفا ائدیلیردی. توْخوجولوغون اَن گئنیش یاییلمیش ساحه‌سی ایسه خالچاچیلیق‌دیر.

آذربایجاندا اوْرتا عصرلردن باشلایاراق خالچاچیلیق مکتب‌لری اوْلموش، آذربایجان خالچالاری قدیمدن بری دونیانی دوْلاشمیش، خالچاچیلیق ماهنیلاری همین صنعتین موختلیف مرحله‌لری ایله علاقه‌دار یارانیب یاییلمیشدیر. هانانی قورماق، خالچانی توخویوب قورتارماق، هانانی آچماق گؤزل بیر مراسیم اوْلموشدور. آنجاق ماهنیلارین اکثریتی هانانی توخوما «کریل» اوْخونموشدور. ایشین خاراکتئرینه اویغون اوْلموشدور. ایلمه‌لر، ایپ‌لر، توخوما آلتلری همین ماهنیلارین نئجه دئیرلر قهرمانلاری اوْلموشلار:

آسما گول، اَزل بارماقدان

باسما گول، گؤزل بارماقدان

گولو خینالی اوزول هاناما

دؤشو مینالی دوزول هاناما

خالچا توخویان ائله دونیایا گتیردیگی بو گؤزل صنعت اثریله بدیعی صنعت دیلی ایله صؤحبت ائدیر.

اوْخو، هانام، «ساری گولوم»

اوْخو، هانام بویاق‌دادی.

خوْنچا گوللر، «اوچ قیز»

قوْنچا گوللر «سوْنام»

توْخو، هانام. دایاقدادی

توْخو، هانام. قوی اونومه

«قیزیل گول» این بالام گلسین،

آغ باخت (بخت) اوْلسون سوْنام گلسین.

«کریل» اوْخو، هانام،

خوشبخت اوْلسون اوْخو، هانام. (19 ـ 30)

آندلار.

فولکلورومـوزون آرخایـک ژانـرلارینین (نـوعلارینین) بیـر قیسـمی سـوْن دؤورلـرده توْپلانیـب اوزه چیرخاریلمیشدیر. بوُنلار ایچریسینده آندلار، اینامالار، آلقیش و قارغیشلار، افسون، فال، دوُعا، قورد آغزی و سایره کیمی نومونه‌لر واردیر. بو ژانرلاری یازییا آلینیب چـاپ ائدیلمـه‌سـینده و تحلیلینـده آ. نبـی‌یئفـین، م. حکیم‌اوْفون زحمتی خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر.

دیلیمیزده دوْلاشان و تئز ـ تئز موعین مناسیبتلرده ایستیفاده ائدیلن بو نومونه‌لر قدیم آذربایجانلیلارین حیاتی، یاشاییشی، دونیایا باخیشی، طبیعت قووه‌لرینه موناسیبتلری، اینام و اعتقادلاری ایله باغلی یارانیب یاییلمیشدیر. بو معنادا همین ژانرلارین ایندیدن سوْنرادا داها گئنیش میقیاسدا توْپلانماسی، گروُپلاشدیریلیب چاپ ائدیلمه‌سی و فولکلورو‌موزون دیگر قدیم ژانرلاری ایله علاقه‌لی صورتده آراشدیریلماسی فولکلورشوناسلیغیمیزین قارشیسیندا دوران اساس وظیفه‌لردن بیریدیر. آندلاردا قدیم اینسانلارین گونده‌لیک تماسدا اوْلدوغو طبیعته، جمعیته، اینسانلارا موناسیبتلرینین عکس صداسینی ائشیدیریک. بشر جمعیتی‌نین اینکیشافی «کریل» اینسانلارین دونیا گؤرشو، اخلاق «کریل»، معیشت طرزی ده دَییشمیش، بونونلا باغلی اوْلاراق اطراف محیطه موناسیبتده موختلیف اوْلموشدور. بوتون بو جهتلری آندلار اؤزلرینده قوْرویوب ساخلامیشلار. آندلاردا هم ده قدیم اینسانلارین آنی‌میت «کریل»، توتم‌یست، آنتروپومورفیست «کریل» میفولوژی گؤروشلری عکس اولونموشدور. قدیم دؤوورلرده بیر سیرا حادیثه و مفهوملاری آرتیق سیناقلاردان چیخاردیغینا گؤره اینسانلار اوْنلاری مقدس و «کریل» حساب ائتمیش و آند ایچمیشلر.

اوْد، گونش، اوُلدوزلار، سو، توْرپاق، کولک ایلکین مرحله‌ده اینسانلار اوچون اَن مقدس، معجزه‌لی اوْلموشلار. «آیین ایشیغی حاقّی»، «اوْد حاقّی»، «یئر حاقّی»، «سو حاقّی»، «تورپاق حاقّی»، «گؤی حاقّی»، «یئل بابا حاقّی» و سایره.

قدیم اینسانلار هم مِختلیف نعمت‌لری، طعامی و هم ده «کریل» تاپماق اوچون گرک اوْلان امک آلتلرینی چوخ چتین‌لیکله اَلده ائتمیشلر. اینسانلارین یاشاماسی، موجودلوغو اوچون اساس اوْلان ب عامیل همین معنادا مقدس عزیز ساییلمیش، گؤز ببه‌گی کیمی قوْرونموش و بئله‌لیکله آند اوچون اساس وئرمیشدیر. «چؤرک حاقی»، «دوُز حاقّی»، «دوُز ـ چؤرِیه آند اوْلسون» و س. سونرالار اوخا، کامانا «کمانا»، قیلینجا، نیزه‌یه و سایره‌یه آند ایچمیشدیر. بونلارین ایزلری «کیتابی ـ دده قورقود» و «کوراوغلو» داستانلاریندا قالمیشدیر.

عاییله‌ده، معیشت‌ده، یاشاییشدادا چوْخلو مقدس شئیلر اوْلموشدور. «بالا دادی بال دادی» دئین اینسانلارین آندلارینین چوخوسو دا بالا و اؤولادلا باغلیدیر. آتا، آنا، ننه، بابا حاقّیندادا چوْخلو آندلار واردیر. «آنامین سودو حاقّی»، «اوْجاق حاقّی»، «ددەم جانی»، «آنامین قبرینه آند اوْلسون». جمعیتین سوْنراکی اینکیشاف مرحله‌سینده دینی گؤروشلرله علاقه‌دار آندلار مئیدانا گلمیشدیر. «آللاه حاقی»، «پیغمبر حاقّی»، «قرآن حاقّی»، «زیارت حاقّی»، «کعبه حاقّی» «قیلدیغیمیز ناماز حاقّی»، «آللاهین بیرلیگینه آند اوْلسون» و س.

اینانجلار قدیم آذربایجانلیلارین، نئجه دئیرلر، تسلی تاپیب، اینام گؤستریب، اینانیب سینه‌سینده یاشاتدیغی ایفاده‌لر زامان کئچدیکجه فولکلر ژانری (نوعو) کیمی فورمالاشیب اینکیشاف ائتمیشدیر. خالق (خلق)، اینامی تجروبه، سیناق، مشاهده، موختلیف سینامالاردان چیخاریب سر راست ایفاده‌لره چئویرمیش و اونلارا اینام بسله‌میشدیر. فولکلورون بیر سیرا باشقا آخاریک ژانرلاری کیمی اینانجلاردا رئال (واقعیت) حیاتدان دوْغموشدور. بونلار موعین علامتلرینه گؤره آتالار سؤزو و مثللره یاخینلاشیر. پروفسور. آ. نبی‌یئف اینانجلاری آشاغیداکی کیمی گروپلاشدیرمیشدیر: «معیشتله باغلی، طبیعت حادیثه‌لری، بیتکی، حیوانات عالمی ایله باغلی، «کریل» تصورلر سایه‌سینده یارانان اساطیری گؤروشلرله باغلی اینانجلار (50 ـ 18).

بیزه بئله گلیر کی، اینانجلارین ایلک نومونه‌لری طبیعت حادیثه‌لری، موختلیف بیتکی‌لر، حیوانات عالمی ایله باغلی مئیدانا گلمیشدیر. قدیم اینسانلارین اوزون سورن سیناغیندان اوغورلا چیخان ایفاده‌لر زمانه‌میزه قدر گلیب چاتمیشدیر. «توت آغاجین کسمزلر»ع «انجیر آغاجین بوُدامازلار، «چینار آغاجیندان اوُشاق بئشیگی اوزه‌لتمزلر»، «گلین کؤچه‌نه یاسمن وئرمزلر»، «آغ گول آیریلیق، قیرمیزی گول محبت، ساری گول نیفرت رمزیدیر»، «نارین (انار) بیر گیله‌سینی ده یئره سالمایین یئسن جنته گئدرسن»، «کریل» اوسته آغاجی کسمزلر»، «داغداغان آغاجینی کسمک گوناهدیر». حیوانات عاالمی ایله باغلی اینانلار: «قورد اوزو موبارک اوْلار»، «آت مراددیر»، «یوخودا آت گؤرن مرادا چاتار» و «اتین نالینی ائویندن آسان خوشبخت‌لیک گتیرر»، «ایتین اولایانی خئییر گتیرمز»، «ایت اولایاندا اونا چاریق وئررلر»، «باهاردا ایلک دفعه آغ کپنک گؤرسن اوْ

ایل گونون آغ کئچر، آلا بزه‌ک کپنک گؤرسن بوغدا محصول بوْل اوْلار»، «ایلاندان دانیشاندا اوریینده نه آرزو توتسان اوْنا قوْووشارسان»، «اوستوندن هؤرومچک سالاناندا شاد خبر ائشیدرسن». «حَیطده بایقوش اوُلاسا خوره‌یین اوستونه دوُز تؤکوب حَیطه قویارلار».

اوْد، سو، توْرپاق حاقّیندا:

«شر واختی قونشویا اوْد وئرمزلر»، «آخیر چرشنبه اوْد اوستوندن توللانان ایل بوْیو ساغلام اوْلار»، «دردی سوُیا دانیشارلار»، «قوْرخانا سوو ایچیردَرلر»، «سوُیا توپورمزلر»، «عیبی تورپاق اؤرتر» و س.

معیشتله باغلی یارانان اینامlار:

«چؤره‌یی بیر آللـه کسمزلر»، «ناهار واختی دانیشمازلار»، «سفریه دوُز داغیلاندا داوا (دعوا) دوشر»، «سفره‌نین اوستوندن کئچمزلر، آناسی اؤلر»، «دویونو یئره سالمازلار، هر بیری بیر ملاکه‌دیر» و «چؤرک یئره دوشرسه گؤتوروب اؤپوب آلنینا ووُروب عزیزلرلر»، «باشین توکونو آیاق آلتینا سالمازلار، باشی آغرییار»، «آخشام اوست ائو سوپورمزلر، گوناهدیر»، «شر واختی دیرناق توتمازلار، خسته‌لیک تاپار»، «اللرین و آیاقلارین دیرناقلارینی عینی واختده کسمزلر، خئییرله شر بوردان اوْلار» و «بَی توْیوندا اوْیناسا اوُجوزلوق اوْلار»، «ائوده سینیق قاب ساخلامازلار»، «گؤزگونون سینماسی بدبختلیک گتیرر» و «تَره‌زینین (ترازو) اوستوندن کئچمزلر» و س.

آلقیش و قارغیشلار.

آلقیش و قارغیشلار دا فولکلورشوناسلیقیمیزدا سوْن دؤورلرده توپلانیب اؤیرنیلمه‌یه باشلانمیشدیر. قدیم اینسانلارین اینام و اعتقادلاری ایله باغلی یارانان نومونه‌لردیر. «شیفاهی یارادیجیلیغیمیزین ایلک ژانرلاریندان اولان آلقیش و قارغیشلار خئییر و شر تصورلری ایله باغلی یارانمیشدیر. آلقیشلاردا خئییر عمللر تقدیر ائدیلمیش، قارغیشلاردا ایسه اینسانلارا پیسلیک ائدنلره ـ شره، اوُغورسوزلوق، پیسلیک، اؤز عمللرینه برابر

ایستک ایفاده اوْلونموشدور». آلقیش و قارغیشلاردا اینسان حیاتینین موختلیف ساحه‌لرینه عاییید یارادیلمیشدیر.

خئییر، شر، یاخشی‌لیق، پیسلیک، هومانیزم، قدارلیق و س. خالق یارادیجیلیغیمیزین اساس موضوعلارینداندیر. آنجاق آلقیش قارغیشلار بلاواسطه همین مفهوملارین ایفاده‌چی‌سیدیر.

فولکلورروموزدا خوصیله داستانلاردا، ناغیللاردا، ملانصرالدین لطیفه‌لرینده، عاشیق یارادیجیلیغیندا آلقیش و قارغیشلار موختلیف موناسیبتلرده ایشله‌دیلمیشدیر.

«کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندا دئییلیر: «اوْل زاماندا بَی‌لرین ـ آلقیشی آلقیش، قارغیشی قارغیش ایدی». بورادا خالقیمیزین اوْ زامانلار یارادیب ایشله‌تدیگی آلقیش و قارغیشلارین مهم بیر حیصه‌سی ساخلانمیشدیر. مثلاً، «آغ بیرچکلی آنان یئری بهشت اوْلسون»، «آغ ساققالی بابان یئری اوُچماق اوْلسون»، «قادیر (قادر) تانری سنی نامرده محتاج ائله‌مه‌سین»، «قارلی قارا داغلاری بیخیلماسین». «کریل» قارا آغاجین کسیلمه‌سین»، «حاق (حق) یاندیران چیراغین یانا دوُرسون»، «چالیشاندا قارا پوْلاد اوز قیلینجین کوتله‌شمه‌سین» و «چالارسان آلین قوروسون»، «بارماقلارین چوروسون».

بیتر سنین اوْتلارین، قازلیق داغی

بیترکن بیتمز اوْلسون!

قاچار سنین گئییک‌لرین قازلیق داغی

قاچارکن قاچماز اوْلسون، داشا دؤنسون

سونراکی دؤورلرده بیر خوصوصیله عاشیق یارادیجیلیغیندا قارغیشلارین عبرت‌آمیز نومونه‌لرینه راست گلیریک:

وزیر سنه قارغی‌ییرام

حاق دیله‌گین یئتیرمسین

گؤیدن مین بیر بلا گلسه

بیرین سندن اؤتورمه‌سین.

اوْتوروبسان آغ اوْتاقدا

قان قوساسان لاختا ـ لاختا (لخته ـ لخته)

سنی گؤروم اؤلن واختدا

دیلین کلمه گتیرمه‌سین.

قوربانی قالدی بورادا،

چاغیر آللاه یئتسین دادا

«کریل» قالسین اورتادا

ائل ییغیلیب گؤتورمه‌سین.

خالق ایچریسینده آلقیش و قارغیش دئین، باشقا سؤزلر بو نومونه‌لری یاراداں خوصوصی آداملار ـ صنعت‌کارلار اوْلموشدور. اوْنلار بو آرزو و ایستکلری بدیعی فورمایا سالمیش، سیغاللاییب کامیل‌لشدیرمیشلر کی، بو نومونه‌لر یاشاماق حقوقو قازانسین. اوُنودولوب گئتمه‌سینلر. آلقیش‌دا، قارغیش‌دا خوصوصی سئچیلمیش، مقدس، نفسی آغیر آداملار دئیه‌نده چین اولارمیش. آ. نبی‌یئفین یازدیغینا گؤره آلقیشلاری سحر تئزدن صوبح چاغی، قارغیشلاری ایسه شر قاریشان واختی دئیرمیشلر کی، یئرینه یئتسین. عاییله و معیشتله، خالقین آرزو و ایستکلری ایله باغلی آلقیش و قارغیشلار: «بختین اوزونه گولسون»، «اوْخون داشا دَیمه‌سین»، «سؤزون «کریل» اوْلسون» و «ائوین آباد اوْلسون»، «دوُز چؤرکلی اوْلاسان»، «سورولرین آرتیق اوْلسون» «آللاه اوریینه گؤره وئرسین»، «آدین قالسین»، «آللاه ائوینی ییخسین»، «باشین

قولتوقلاردا قالسین»، «باشینا داش دوشسوون»، «تورپاغین گؤیه سوْرولسون»، «ایگید اؤله‌سن»، «چؤرک آتلی اوْلسون، سن پییادا».

مراسیملرله باغلی آلقیش و قارغیشلار: «آنان توْیوندا آلینه خینا قوْیسون»، «بالان اوزونه گولسون»، «ایستکلی و قووشاسان»، «بَی‌لیک تاختینی گؤروم»، «گلین‌لیک لامپانی یاندیریم»، «گوزگونو بَزه‌یه‌یم»، «کول باشینا»، ««کریل» توْز باسسین»، «پاپاغین میخچادا قالسین»، «آغ دوْنچان قارا بویانسین»، «بایرامین قارا گلسین»، «گلین محتاجی اوْلاسان»، «گلین‌لیک گرده‌یینه گیرمه‌یه‌سن» و س.

افسونلار.

فولکلورومووزون بیر سیرا ژانرلاریندا، خوصوصیله جادو، «کریل» مهم یئر وئریلیر. بوُنلارین واسیطه‌سی ایله قدیم اینسانلار طبیعته، طبیعی قووه‌لره، حشی حیوانلارا تأثیر ائله‌مک، سون نتیجه‌ده اوْنلار اوزرینده غلبه چالماق ایسته‌میشلر. افسون بوُنلاردان فرقلی اوْلاراق محض سؤزون گوجو ایله سؤز واسیطه‌سی ایله سئحیر (سحر) دئمکدیر. بو معنادا افسونلاردا گؤزل، تأثیرلی سؤزلر ایشله‌نیر، بوُنلاردا سؤز دوزمونون و سؤزلرین سئچیلمه‌سینین مهم اهمیتی واردیر. زامان کئچدیکجه، علم، تئخنیکا (تکنولوژی) اینکیشاف ائتدیکده افسونلار دا میفولوگییا کیمی اؤز تأثیرینی، اهمیتینی ایتیرمگه باشلاییر. آنجاق افسونلاردا ایشله‌نن سؤز بدیعی پئتیک صنعت نومونه‌لری کیمی یاشامیش و ایندیدن سونرا دا یاشایاجاقدیر. افسونلاردا اساس اعتباریله سوْن دؤورلرده توْپلانماغا باشلامیشدیر.

بعضی اینسانلار گوجلو «کریل» یاغماسی، گؤیون شاققیلداماسی، ایلدیریم چاخماسی، آیین، گونشین توتولماسی یئرین اوْیانماسی و سایره حادیثه‌لر زامانی چؤلده، مئشه‌ده، سو اوستونده، قارانلیقدا و سایره یئرلرده قورخاراق موعین خسته‌لیک‌لره دچار اوْلموشلار. بو زامان اوْنلار خسته‌نی پیره آپارماق و اوْنا دوعا یازدیرماقلا یاناشی «کریل»دا بؤیک اینامیلا ایستیفاده ائتمیشلر.

قوْرخو سیندیرما کوره‌یینه

یول گئدنده	قیرمیزی تاخدیم،
یولون آیدین،	یورد یئرینه
ساغین آیدین،	میخچا چاخدیم،
سوْلون آیدین	هَججی گَز
آیاق آلتیندان	هوججی گَز
توْرپاق آلتیندان	سنه
باشین اوسته	خطر یئتیرمز! (121 ـ 3)
کؤلگه سالدیم!	

گؤز دَیمه‌یه قارشی:

قولتوغوندا اوزرریک

آسدیرمیشام.

کوره‌بینده قارا تیکان

بو جور افسونلار اکینین، بیچینین، خرمنین اوُغورلو اوْلماسی اوچون ایفا ائدیلیردی.

معیشت حیاتی ایله باغلی دا افسونلار چوْخدور. یوخوسوزلوقدان قورتارماق، «کریل» آچماق، «کریل»، بیره، آری، تاختا (تخته) بیتی، میلچک و سایره‌ده خیلاص (خلاص) اوْلماق اوچون اوْخوونان افسونلار بونا میثال اولا بیلر. افسونلارین بؤیوک بیر قیسمیندن موعالیجه اوچون ایستیفاده ائدیلمیشدیر. (دیش، قولاق، باش آغریلاری، قیزدیرما، قیزیلچا، چیبان، معده آغریلاری و س.). بئله افسونلار هم ده «کریل» درمانلارینین قبولو ایله مشایعت اوْلونموشدور.

مراسیم نغمه‌لری.

شیفاهی ادبیاتیمیزین ان قدیم ژانرلاریندان بیریده مراسیم نغمه‌لریدیر. بو نغمه‌لر قدیم آذربایجانلیلارین موختلیف مقصدلر اوچون تشکیل ائتدیکلری مراسیملرده اوْخونموشدور. مراسیملر ایبتیدائی اینسانلارین حیاتی، معیشتی، دونیا گروشی، دینی اعتقادی ایله علاقه‌دار تشکیل اوْلونموش و ایفا ائدیلمیشدیر. همین مراسیم‌لرده قدیم اینسانلار اؤز دونیا گؤرشونه موافق آیینلر دوزه‌لدیر، صحنه‌جیکلر تشکیل ائدیر، اوینایير، ماهنیلار اوخویور و شن‌له‌نیردیلر. اوْنلار موختلیف اشیالارا، طبیعی قووه‌لره، حتی حیوانلاردا ستایش ائدیردیلر.

مراسیملر نه اوچون تشکیل ائدیلیردی؟ اوْنا گؤره کی، قدیم اینسانلار طبیعت قووه‌لری قارشیسیندا عاجیز ایدیلر. طبیعتین موختلیف سیرلرینه بلد دئیلدیلر. طبیعت اوْنلار اوچون آچیلماز بیر سیرّ اوْلاراق قالیردی. اوْنا گؤره‌ده هر بیر طبیعی حادیثه اوْنلارا معجزه کیمی گؤرونوردو. اینسانلار بو معجزه‌لرین سیرّینی آچماغا، طبیعت قووه‌لرینه و حادیثه‌لرینه، حاکیم اوْلماقا چالیشیر، بوُنون اوچون موختلیف واسیطه‌لرله ال آتیردیلار کی، بونلاردان بیری ده اووسون ایدی. همین اووسونلارا آشاغیداکی نومونه‌لری میثال گؤسترمک اوْلار:

یاخود:

باسدیرمیشام.

قالخان سیندیران

گؤزنه

کَل چاتتادان

سؤزنه

تفو، تفو (Tfu, Tfu)

گؤزومون اوْخو

توْپاغا.

بوْغاز قایتارمایا، چیلله کسمه‌یه، (کریل) ساغالتماغا، یاغیش یاغدیرماغا، یـاغیش کسـمه‌یـه و سـایره عاییـد چوْخلو افسونلار واردیر.

یاغیش یاغدیرما	یاغیش کسمه
داش باشی	قوْدوُ داشی،
یاش باشی	اوْدو داشی،
یاش اوْلدو	قوْدو کسسین
اوست ـ باشیم.	یاغیشی.
سودا داشیم	قوناق گلسین
قودا داشیم	هوْدو باشی
بابا داشیم	گتیرسین
گلر	قیزیل گونو،
گئتمز	آپارسین
یاغیشیم	یاغیشی.

افسونلار موضـوع‌جـا چـوخ رنگارنگـدیر. افسـونلارین اَن قـدیمی تصـرفات فعالیتـه ایلـه بـاغلی اوْلاراق یارانمیشدیر.

هاش گئده	چاخ داشی،
هوش گئده،	چاخماق داشی،
بو اوخ سنه	آللاه ویرسین
توش گئده.	یاغیشی.

م. قورکی سووئت یازیچیلارینین (کریل) قورولتاییندا‌کی معروضه‌سینده دئمیشدیر: «قدیم ناغیللارین، افسانه‌لرین، اساطیرین، سیزه معلم اوْلدوغونا، شوبهه ائتمیرم، لاکین چوخ ایستردیم کی، بونلارین اساس معناسی داها دریندن آنلاشیلسین. بو معنا قدیم ایشچی اینسانلارین اؤز امکلرینی یونگول‌لشدیرمه‌یه چالیشمالاریندان، دؤرد آیاقلی و یا ایکی آیاقلی دوشمن علیه‌ینه سیلاحلا نمالاریندان و همچنین سؤز قووه‌سی ایله، سئحر و افسون اوصوللاری ایله طبیعتین اینسانا دوشمن اوْلان بلالارینا تأثیر ائتمک آرزولاریندان عیبارتدیر». بئله افسون، جادو، سئحر و معجزه‌لره بیز قدیم ناغیللاریمیزدا داها چوخ راست گلیریک. چوخ ناغیللاریمیزدا سئحر قهرمانلارین الینده آزمان قووه‌لر اوزرینده غلبه اوچون واسیطه‌لردن بیریدیر. دئمه‌لی، قدیم اینسانلارین بو اعتقادلاری، طبیعت، وحشی حیوانلار اوزرینده غلبه چالماق آرزولاری، سئحر، افسون، وس. شکیلده مراسیم و ناغیللاریمیزدا گلیب بیزه چاتمیشدیر. خالق مراسیم نغمه‌لرینی ایکی یئره آییرماق اوْلار:

1. مؤوسم (موسم) مراسیملری. 2. معیشت مراسیملری

مؤوسم مراسیملری

مؤوسم مراسیملری قدیم اینسانلارین اعتقادی، طبیعت حادیثه‌لرینه موناسیبتی، همده امک فعالیتی ایله علاقه‌دار دوزلدیلمیشدیر. اکینچیلیک، مالدارلیق، اوْوچولوق، بالیق‌چیلیق وس. مشغولیت‌لرله ده باغلی اوْلاراق مراسیملر تشکیل ائدیلمیشدیر. قدیم عادت عنعنه‌لر عصرلرین سیناغیندان چیخمیش، خالقین فورمالاشماسیندا، اونون (کریل) زنگینلشمه‌سینده موهوم (مهم) روْل اویناميشدیر. عادت ـ عنعنه‌سی، بایراملاری اوْلمایان خالق یوْخدور. عادت ـ عنعنه، مراسیملر، بایراملار خالقین معنویاتی، خالقین سیماسیدیر، اوْنون سوْی کؤکو ایله باغلی اوْلان و اوْنونلا بیرلیکده دوْغوب اینکیشاف ائدن عامیللردندیر. موختلیف خالقلارین و عنعنه‌لری اوْنلارین بیرینی دیگریندن فرقلندیریر، بو خالقلارین میلّی (کریل)، اؤزونه مخصوص‌لوغونو نومایيش ائتدیریر. اوْ عادت و عنعنه‌لر، اینام، آنلایيش، بایراملار یاشاییر کی، اوْنلار

عصرلرین سرت قانونلارینا سینه گریر، چتین سیناقلاردان اوُغورلا چیخیرلار. بوتون خالقلاردا بئله عادتلر، بئله بایراملار اوْلموشدو. آذربایجان خالقینیندا اؤزونه مخصوص مراسیم و بایراملاری واردیر.

نوْوروز (نوروز).

نوروز بایرامینین تاریخی، منشایی، باره‌ده موخالیف مولاحیظه‌لر سؤیلنمیشدیر. بعضی منبع‌لرده نوْوروزو چوْخ قدیملره آپارماق، مقدس‌لشدیرمک میللری گؤرونر. گویا تانری بوتون وارلیقی محض بو گونو یاراتماقا باشلامیشدیر، اْنا گؤره اوْ گون یئنی گون، نوْوروز آدلاندیریلمیشدیر. بعضی‌لری ایسه اوْنو افسانه‌وی پادشاه‌لارین ایجاد ائتدیگینی گؤسترمیشلر. نوْوروزون محض آذربایجاندا تأسیس اوْلونماسی باره‌ده روایتلرده دوْلاشمیشدیر. مثلاً، مشهور خوارزمی‌لی عالیم اَل بیرونی (XIعصر) اؤزونون «اؤتن گونلرین آبیده‌لری» کیتابیندا بو بازه‌ده یازیر: «بعضیلری ایسه دئییرلر کی، جمشید دیار ـ دیار گزمه‌یی خوْشلارمیش. گونلرین بیر گونونده اوْ، آذربایجانی‌دا گؤرمک ایسته‌ییر، اؤز قیزیل تاختینا (تختی‌نه) اَیله‌شیر، آدامالار، اوْنو چیگینلرینه آلیب آپاریرلار. گونشین شوعارلاری جمشیدین اوستوونه دوشدوکده آداملار بو منظره‌نی گؤروب حئیران اوْلور، سئوینیر و همین گونو بایرام اعلان ائدیرلر».

نوْوروزو مشهر «اَوستا» آبیده‌سینین موللیفی ساییلان زردشته (زرتشتا) اسناد ائدنلرده چوْخ اوْلموشدور. تانینمیش آذربایجان موعللیمی، ائتنوگراف و فوْلکلورشوناسی تیمور بَی بایرامعلی بَی اوْو «نوْوروز بایرامی» («کاسپی» قزئتی، 1913) آدلی سیلسیله مقاله‌لرینده قئید ائدیر کی، بو باهار بایرامی قیرمیزی گونشین شرقینه مشهور زرتشت (زردوشت) طرفیندن تأسیس ائدیلیب، «کوْراوْغلو» داستانینی ایلک دفعه کیتابچا حالیندا لوْندوْندا (لندن‌ده) اینگیلیس دیلینده 1842 ـ نجی ایلده چاپ ائتدیرن دونیا شؤهرتلی شرق‌شوناس الکساندر خودزکو دا کیتابین صحیفه‌لرینده بیرینده نوْوروزون زرتشت طرفیندن ایجاد ائدیلدیگینی یازمیشدیر.

ج. و. چمن‌زمینلی ده نوْورزو آتشپرستلیکله علاقه‌لندیریر. مثلاً بوراسیندادیر کی، اوُزون عصرلر نوْوروزون خالقی کوتله‌لری ایچریسینده بو قدر شؤهرتینی گؤرن پادشاهلار اوْنو اؤز آدلارینا باغلاماقا، حتّی اوْنا دینی دوْن‌دا گئیدیرمگه چالیشمیشلار. خوصوصیله ایسلامین قبولوندان سوْنرا نوْوروزو دینی بایرام کیمی قئید ائتمگه چوْخ جهد گستریلمیشدیر. دین خادیملرینین بو بایرامی افسانه‌وی و تاریخی حؤکمدارلارین آدینا چیخماق جهدلریده بیر نتیجه وئرمه‌میشدیر. نوْوروز حقیقی، دونیوی خالق بایرامی کیمی یاشامیشدیر. مشهور غرب شرق‌شوناسی آ. مئتس (A. Mets) اؤزونون «موسلمان اینتباهی» کیتابیندا بو مسأله‌یه توْخوناراق یازیر: «خالقین حیاتیندا ایسلامین تأثیرینین گوجله اوْلمادیغینی بایراملار ثوبوت ائدیر. دوْغرودان‌دا موسلمان روحانیلری نه قدر چالیشدیلارسادا نوْوروز بایرامینی نه قاداغان (قدغن ـ یاساق) ائتمه‌یه، نه‌ده اوْنا دینی دوْن گئیدیرمه‌یه موفق اوْلمادیلار. خالق کوتله‌لری باهار بایرامی اوْلان نووروزون غیر دینی، آزاد خاراکتئرینی قوْرویوب ساخلادیلار». ت ـ بایرامعلی بَی اوْوون‌دا مولاحیظه‌لری بو فیکیرلرله هماهنگ‌دیر. «هئچ بیر دین، سولاله‌لرین دَییشمه‌سی نوْوروز و سیرادان چیخارماق ایقتدارینا مالیک اوْلمادی. خلیفه آلی (علی) نوْوروزو قاداغان ائتمک و عممیت‌له حافیظه‌لردن سیلمک اوچون هر جوره تدبیرلره ال آتدی. آنجاق اوْنون بوتون سعی‌لری بوْشا چیخدی». حقیقت بودور کی، نووروز آتشپرستلیکدن، ایسلامداندا قاباق آذربایجان خالق ایچریسینده برقرار اوْلان بیر مراسیمدیر. نووروز چوخ قدیم زامانلاردا گونش‌له، یازین گلمه‌سی ایله علاقه‌دار یارانیب فووْرمالاشان کوتله‌وی خالق بایرامی‌دیر. البته، نووروزلا زردتشلیگین‌ده یاخین، اوْخشار جهتلری چوْخدور. نووروزون قدیم آذربایجانلیلارین آکین، تصرفات، باغ ـ باغات، طبیعتین جانا گلمه‌سی دؤورو بایرامی حساب ائدیلمه‌سی طبیعی‌دیر. توْرپاغا باغلی‌لیق، بوُغدا آکیب ـ بئجرمک ایسه زردتشلیگین آن عمده کیفیتلریندن اوْلموشدور. بونولا بئله نووروز بایرامینین کئچیریلمه‌سینده ائله مرحله‌لر وار کی، بایرام باشلاناندا، ائو ایشلری ساهمانا (سهمانا) سالیندیقدان سونرا بایُرا چیخیر، تونقال قالایر و اینسانلار نووبه (نوبه) ایله تونقالین اوستوندن توللانیر و دئییرلر: «آغیرلیغیم، اوُغورولوغوم، آزاریم ـ بئزاریم

اوْدلارا». ائله بو جهت گؤستریر کی، اوْدو آللاه حساب ائدن، مقدس، علوی سایان آتشپرستلر هئچ واخت اؤز آزار ـ بئزارینی، بیر ایللیک گوناهلارینی اوْدون اوستونه تؤکمزلر. دئمه‌لی، نوْورز آتشپرستلیکدن ده قدیم بیر بایرامدیر. آتش‌پرستلیک اوْلسا ـ اوْلسا اوْنون بیر سیُرا جهتلرینی قبول ائتمیشدیر. گونشین مقدس ساییلماسی طبیعی اوْدون مقدس ساییلماسیندان اول‌دیر.

نوْوروز مراسیمی قیشین بیتمه‌سی و یازین گلمه‌سی ایله باشلانیر. او، اینسانلارا سئوینج وئرن، اوْنلاری یئنی ایله روحلاندیران آن ماراقلی مراسیملردن بیریدیر. چونگی قیش سوْیوقدور. شاختادیر، جانسیزدیر. قیشی اینسانلارین آل ـ قوْلونو باغلایییر، اوْنلاری، نئجه دئیرلر، ائوده اوْتورماغا مجبور ائدیر. قیشدا ائله بیل حیات یوْخدور. هر شئی سوستدور، (سستدیر). طبیعت، حیوانلار، قوشلار ائله بیل یوُخودادیر. یاز ایسه حیاتدیر، جانلیدیر، اوْ یالنیز اینسانلارا دئییل، بوتون عالمه ـ طبیعته، حئیوانلارا، بیتکیلره جان وئریر، دیریلدیر. یاز یاخینلاشیر، طبیعت جانلانیر، گونش چیخیب اینسانلاری قیزدیریر، ایستر ـ ایستمز آدامالار هوسه گلیر. سئوینیر، قایناییب جوشور، اؤزلرینی باختیار (بختیار) حیس ائدیر. بوتون بو جهت‌لر، البته. نوْوروز مراسیمی‌نین آن چوْخ یاییلماسی شرطلندیرن عامیللردیر. بو تزه ایل بایرامی دونیانین بوتون خالقلارینداواردیر. هر بیر خالق اؤز ائتنیک، یئرلی، میلّی خوصوصیت‌لرینه اوُیغون اوْلاراق بو بایرامدا مراسیملر تشکیل ائدیر، شنله‌نیر. آذربایجان خالقی‌دا یئنی ایل موناسیبتی ایله مراسیملر دوزه‌لتمیش، بو مراسیملرده موختلیف ماهنی و نغمه‌لر ایفا ائتمیشدیر. تزه ایل ایله علاقه‌دار موختلیف اعتقادلار دا اوْلموشدور. سَمنی گؤیرتمک، یوُمورتا رنگله‌مک، یاخشی خؤرکلر بیشیرمک یئددی نؤو (نوع) یئمک حاضیرلاماق، سحر ائودن چیخاندا گئری اَلی بوش دؤنمه‌مک، گؤی گوُرولدایاندا آرخاسینی دیوارا سؤیکه‌مک وس... بوُنلاردان گؤرونور کی، یئنی ایل بایرامی چوْخ قدیم دؤورلرله باغلیدیر و آذربایجانلیلارین گؤزل عادتلرینی، اعتقادلارینی اؤزونده ساخلامیشدیر.

ماراقلی‌دیر کی، اینسانلار تزه ایله تمامیله تمیز، سلیقه ایله داخیل اوْلماق ایسته‌ییرلر. مثلاً، ائوده هر شئی تمیزله‌نیر، ائو آغاردیلیر، پالتار یویولور، یوْرغان ـ دؤشک هاوایا چیخاریلیر و س. لاکین بو ظاهراً تمیزله‌نمکدیر. اینسانلار گویا اؤزلرینی داخیلاً ده تمیزله‌مک ایسته‌ییرلر. بو ایسه بؤیوک بیر شنلییین (شن‌لیگین) تشکیلینه گتیریب چیخاریر:

نوْوروز نوْوروز باهارا،

گوللر، گوللر باهارا،

باغچامیزدا گول اوْلسون

گول اوْلسون بولبول اوْلسون

نوْوروز گلیر، یاز گلیر

نغمه گلیر، ساز گلیر

باغچامیزدا گول اوْلسون

گول اوْلسون بولبول اوْلسون

نوْوروز، نوْوروز خوش گلدین،

خوش گلدین، بوْش گلدین؟!

بوش گلدین، دوْلو گلدین

بوْل گلدین، سوْلو گلدین (6 ـ 6)

ظاهیراً اینسانلارا ساده بیر ماهنی کیمی گؤرونن کیچیجیک بیر پارچادا گؤروون خالقیمیزین عادت ـ عنعنه‌لری، اینامالاری، آرزو و ایستکلری ایله علاقه‌دار نه قدر فیکیر و حیسّلر توْپلانمیشدیر. آیدیندیر کی،

نوْوروزو خالق، نئجه دئیرلر، بیر ایل گؤزله‌ییر. نوْوروز قدیم اینسانلارین آرزو ـ ایستکلری، اعتقادلارینی نومایی‌ش ائتدیره‌جک، ایکینجی بیر بایرام بلکه ده اوْلمامیشدیر. خالق بؤیوک اینتیظارلا، هیجانلا، دیقّتله نوْوروزون محض نئجه گله‌جه‌ینی گؤزله‌ییر. نوْوروز گرک خوش گلسین. نوْوروز باهاردیر، یازدیر، یئنی احوال ـ روحیّه‌دیر. اوْنا گؤره ده نوْوروزون گلیشی دوْغرودان دا خوْشدور، توی ـ بایرامدیر. بونونلا برابر اعتقادا گؤره نوْوروزون، محض نئجه گلمه‌سی اینسانلارین بوتون بیر ایلی‌نین نئجه گئچه‌یی ایله علاقه‌داردیر. نوْوروزون خوش گلیشی آکینین، تصرفاتین، مال ـ قارانین طالعی ایله چوْخ باغلیدیر. اوْنا گؤره ده نوْوروز خش گلدیگی کیمی، هم ده گرک دوْلو گلسین، بوْل گلسین، بَر ـ به‌هَر (گلسین، آکینه، بیچینه، مالدارلیقا عوومیتله هاوایا خوش تأثیری ایله گلسین. نوْوروز گرک اؤزو ایله برابر یاغیش، لئیسان گتیرسین. اوْنا گؤره ده خالق اوْنون محض «سوُلو» گلمه‌سینی آرزولاییر. بو باخیمدان مراسیملرله علاقه‌دار ماهنیلارین یالنیز بدیعی ـ (کریل) دئییل، ائتنوگرافیک اهمیّتی‌ده قئید ائدیلمه‌لیدیر. بوُنلاردا قدیملردن بری ثابیت‌له‌شن اینام و اعتقادلار تاپیلیب اوزه چیخاریلمالیدیر.

آیری ـ آیری حَیطلرده (حیاط)، یاخود بؤیوک بیر دوزه‌نلیکده تونقال قالانیر، جماعت اوْرایا ییغیلیر. آدامـلار «آغیرلیغیم، اوغورلوغوم، آغریم ـ آجیم، آزاریم، بئزاریم تؤکل» دئییب بیر ـ بیر تونقال اوستوندن توللانیرلار. نوْوروز مراسیمینده اوْخونان ماهنیلار چوْخ، اؤزوده موختلیفدیر. البته، بوُنلارین آز حیصه‌سی بیزه گلیب چاتمیشدیر. «باکی و اونون قضالاریندا یاشایان اهالی قیّش فصلی‌نین اوچونجو آیی داخیل اوْلدوقدا آیین بیرینجی چرشنبه گئجه‌سینی بؤیوک بیر بایرام کیمی قارشیلاییرلار.

بیر ایلین مودتینه اوزرلرینه گلن بَلانی و گله‌جک بدبخت‌لیکلری رفع ائتمک اوچون بؤیوک توُنقال قالاییب اوزریندن یئددی دفعه آتیلدیقدان سوْنرا خوْنچالارین دؤوره‌سینده اوْتوراراق آشاغیدا گؤستریلن نغمه‌لری اوْخویوردولار. بوُنونلا اؤزلرینین بیر ایلین مودتینده هر بَد بَلادان اوُزاق اوْلماسینی حساب ائدیردیلر.

خوْنچایا قوْیدوم بالیغی، تاخچایا قوْیدوم چیراغی

تا بَزه‌ییم اوْرتالیغی　　رووشن ائیله‌سین بوجاغی،

گردیشه سال چالمالیغی　　ایشیقلاندیرسین اوْتاغی

چونکی یئتیشیب فیروز　　چونکی یئتیشیب فیروز

خوش کئچه‌جکدیر نوْوروز.　　خوش کئچه‌جکدیر نوْوروز.

دیقّته لاییقدیر کی، محمد فضولی‌ده «نووروز» و «فیروز» سؤزلرینی بیر شعرینده قوْشا ایشلتمیشدیر.

هر یئرده تا نوْوروز اوْلا

گول بستان افروز اوْلا،

نوْوروز تک فیروز اوْلا

ایامی ـ شاهی ـ اوْلییا.

یئنی ایلده گونشی چاغیرماق مراسیمی‌ده اوْلموشدور. چونکی گونش یازین رمزیدیر. اوْ، یئری ایسیدیر، طبیعته جان وئریر. بونا گؤره ده گونشین شوُعارلاری اینسانلارا بؤیوک سئوینج، بایرام گتیریر:

گون چیخ، گون چیخ!

کؤهلن آتی مین چیخ

اوْغلن قایادان اوُچدو.

قیزین تندیره دوشدو.

کئچل قیزی قوی ائوده،

ساچلی قیزی گؤتور چیّخ.

بو ماهنیدا خالق بؤیوک بیر لؤوحه یارادیر. طبیعت ـ کوله‌یی، یاغیشی، بولودو جانلاندیریر، هره‌سینین اؤزونه مخصوص کیفیت‌لرینی سادالاییر، گونشی ایسه هامیسیندان چوْخ سئویر و اوستون توُتور.

یازین گلمه‌سینه باخمایاراق بوُندان سوْنرادا سوْیوقلار دوشه بیلر. طبیعتین (کریل) ایللر بوْیو تجروبه‌دن کئچیرن خالق حتی روایتلرده، ماهنیلاردا بئله بیر حادیثه‌نی موعین واسیقه‌لرله یاد ائدیر. بئله روایت و ماهنیلار گؤسترین کی ایبتیدایی اینسان طبیعتین اؤزونو بئله کوللِ (کل) حالیندا جانلی سایمیش و اوْنا آغ اوْلانلارین جزا آلاجاغینا اینانمیشدیر. بوُنونلا علاقه‌دار بئله بیر رَوایت واردیر: بیر قاری یاز گیرندن سوْنرا گونشلی بیر گونده کئچیلرینی چؤله چیخارير، جَهره‌سینی ده گؤتوروب گونون آلتیندا اوْتوروب ایشی ایله مشغول اوْلور. قاری دئییر کی، فلک (فلک سؤزو رَوایته سوْنرالار علاوه اوْلونموشدور، اوّللر قارینین بو «سؤیوشو» عوموميتله طبیعته موراجیعتله دئییلمیشدیر) بئله ـ بئله اوْلسون، داها کئچیله‌ریم یازا چیخمیشدیر.

مارت گؤزونه بارماغیم

چیخدی یازا اوْغلاغیم

قاری ایله مارتین دئییشمه‌لری حاقّیندا خالق ایچریسینده چوْخلی ماهنیلار موجوددور. قارینین بو سؤزلرینی ائشیدن قیش گویا تزه‌دن گئری قاییدیر، چوْغون، طوفان قوپاریر. بوُرادا کئچیلرین تصویری تصادوفی دئییلدیر. روایت اؤکوز، آت، قوْیون و باشقا ائو حیوانلاری ایله علاقه‌داردا یارانا بیلردی. بیزجه روایت‌ده کئچیلرین تصویری یازین گَلیش مراسیمی‌نین داییم کئچی ایله باغلی اوْلماسی ایله علاقه‌داردیر کی، بوُدا چوْخ قدیم سیتاییش و اعتقادلارلا سسله‌شمکده‌دیر. حتی یازین گلمه‌سیندن سوْنرا قیشین یئنیدن اؤزونو گؤسترمه‌سی باره‌ده ماهنی بئله ساخلانمیشدیر:

نوْوروز گونی یاز اوْلار.

قیرخ کؤتوک ده آز اوْلار.

کئچمیشده اوُزون مودت قوُراقلیق، یاخود یاغیْنلیق اوْلاندا ائل موختلیف عنعنه‌وی تدبیرلره آل آتمیش، بوُنونلا، دوْغرودان دا یا گونشین، یادا یاغیشین گلجه‌یینه اینانمیشدیر. مقدس سایییلان یئرلردن گؤتورولن توْرپاق، یاخود گتیریلن جام یاغیْنلیق اوُزون سورنده قیزدیریلمیش، قوُراقلیق اوْلاندا ایسه سوُیا سالینمیشدیر.

یاخود هر ایکی حالدا خالقین بیر ـ ایکی نومایندەسی بوتون کند اهلیندن موختلیف ارزاق شئی‌لری توپلاییر، ائولرین بیرینده بۇنو بیشیریب بوتون جماعته پایلاییر، یاخود دا هامی مقدس حساب ائدیلن بیر یئره توپلاشیب اوْندان یئییر. بوُ دا یاغیشین، یاخود گونشین شأنینه دوزەلدیلن مراسیمدیر.

موسم مراسیملرینده قدیمدن بری آذربایجانلیلارین ایچریسینده یارانیب یاشایان داها ایکیسی باره‌ده دانیشماق لازیمدیر. بۇنلاردان بیری «خیْدیْر»، ایکینجیسی ایسه «قوْدوُ ـ قودو» مراسیملریدیر. بۇنلاردا ایبتیدایی اینسانلارین اعتقادی، دونیا گؤروشو، طبیعت حادیثه‌لرینه موناسیبتین گؤسترن مراسیملردیر. «خیْدیْر»، «خیدیر نبی»، یاخود «خیدیر ایلیاس» حاقّیندا اوْلان نغمه‌لر یاشیللیق، یاغیش آرزو ایسه تشکیل ائدیلن مراسیملرده اوْخونموشدور. قوُراقلیق چوْخ قدیمدن بری اینسانلارا عذاب وئرمیش، اوْنلارین تصرفاتینی، اکینلرینی یاندیریب محو ائتمیشدیر. بۇنون قارشیسینی آلماق مقصدیله یاشیللیق، سوُ معبودلارینا سیتاییش ائدیلمیش، اوْنلارین شأنینه تشکیل اوْلونان مراسیملرده ماهنیلار اوْخونموشدور.

خیدیر ایلیاس، خیدیر ایلیاس

بیتدی چیچک، گلدی یاز.

خانیم آیاغا دوُرسانا. قارا تویوق قانادی

یوک دیبینه ووُرسانا، کیم ووُردو، کیم سانادی،

بوْشقابی دوْلدورسانا، محله‌نیزه گلنده

خیدیری یوْلا سالسانا ایت بالدیریم دالادی.

لاکین چوْخ زامان اوُزون مودّت یاغینتی اوْلوردو. تصرفاتا، اینسانلارین گؤزلرینی دیکدییی محصولا بؤیوک زیان وئریردی. بئله اوْلدوقدا ایسه «قوْدو ـ قوْدو» مراسیمی تشکیل ائدیلمیش و ماهنیلار ایفا اوْلونموشدور. کندین جاوانلاری گونون ایکینجی یاریسیندا گونشین رمزی اوْلان بیر گلینجییی بَزه‌ییر، قاپی ـ قاپی گزیر،

تاماشا دوزه‌لدیر، چالیر. اوخویور، شنله‌نیر و پای توووپلاییردیلار. بو ماهنیلار، البته، رنگارنگ، اؤزوده کلی میقداردا اوْلموشدور. مضمونو ایسه گونشین رمزی اوْلان قوْدونون شأنینه دئییلن تعریفلردن عیبارتدیر:

قوْدو ـ قوْدونو گردون مو؟ قودویا قایماق گرک،

قوْدویا سالام وئردین می؟ قابلارا یایماق گرک،

قودو بوردان کئچنده قودو گون چیخارماسا

قیرمیزی گونو گؤردون مو؟ گؤزلرین اوْیماق گرک.

XIX (19) عصرین بیر سیْرا منبعلرینده بو مراسیمین آذربایجاندا کئچیریلمه‌سی گئدیشی تصویر اوْلونموش و نومونه‌لرده گتیریلمیشدیر. مراسیم قوْدو ـ قوْدو، کودو ـ کودو، دودو ـ دودو، دوْدوُ ـ دوْدو و سایره شکلینده ایشله‌نمیشدیر.

«کئچن آیین اوُزون سورن یاغیشلی گونلرینین بیرینده من از منزیلیمین (منزل) حیطیندن گلن قریبه سسلر ائشیتدیم. حیطه چیخدیم و بئله بیر منظره گؤردوم:

یئرلی موسلمان اوْغلانلاریندان بیر نئچه‌سی اَللرینده‌کی آغاجلاری یئره دؤیه ـ دؤیه نه ایسه اوْخیوردولار. اوْخویوب قوُرتاردیقدان سوْنرا اوْنلارین بیری منیم یانیما، بوْینوما کهربا بویون باغی سالینمیش بیر کوُکلا گتیردی. کوُکلا هئچ شوبهه‌سیز قادین شکلینده ایدی. من اوُشاقدان بوُنون نه اوْلدوغونو سوْروشدوم. اوُشاق:

ـ قوُدودو ـ دئدی.

ـ قوُدو نه‌دیر؟ ـ دئیه من سوْروشدوم.

ـ گون، آی ـ دئیه اوُشاق فیکیرلشمه‌دن جاواب وئردی:

من اوُشاقدان اوْخودوغو نغمه‌نی منه دئمه‌سینی خواهیش ائتدیم. اوُشاق نغمه‌نی منه اوْخودو، من یازدیم. همین نغمه‌نی من بؤیوک وئدی مکتبی‌نین موعللیمی جناب وزیراوْوا گؤستردیم. معلوم اوْلدو کی، بو نغمه‌نین بئله بیر واریانتی‌دا اوْنا بللی ایمیش:

دوْدُ، دوْدوُنو گؤردونوزمو،

دوْدوُیا سالام وئردینیزمی؟

دوْدوُ گئدندن بری

هئچ گون اوز گؤردونوزمو؟

آیدین مسأله‌دیر کی، «دوْدوُ» یا خود «قوْدوُ» موعین بیر ایلاهه‌دیر (الهه). همین کوُکلا ایسه اوْنون صورتیدیر. «دوْدوُ» یاخود «قوْدوُ»نون گونشله علاقه‌سی آیدیندیر. «دوْدو» یوخ اوْلونجا گونش‌ده باتیر». [٣٤]

XIX (19) عصرده شکی‌ده توْپلانان، چاپ اوْلونموش بیر نومونه‌نی قئیدلریله بیریکده بوُرادا اوْلدوغو کیمی وئریریک. بیزجه، بو، همین مراسیم اوچون چوْخ سجیّه‌ووی پارچادیر: «چیسکینلیک گونلرده شکی شهرینده تاتار (آذر ب. پ. اَ.) اوشاقلاری حیطلری گزیر بو ماهنی‌نی اوْخویور. عوضینده اوْنلار ائو صاحیب‌لرینـدن پوُل، یارما، اوُن، یاغ، یومورتا و س. آلیرلار.

قوْدو، قوْدو دوُرسانا — داغدا دانا بَییردی

چؤمچه‌نی دوْلدورسانا! — یئنگه اوْرا یویوردو

قوْدوُنی یولا سالسانا — یئنگه اوْنا چاتینجا

آللاه! آللاه! (خورلا) — گلین بیر اوْغلان قاییردی

قوْدو آلچیغا باتمیشدا — آللاه! آللاه! (خورلا)

قارمالادیم چیخاردیم؛ — وئره‌نین اوْغلو اوْلسون

قیزیل قایا دیبیندن — وئرمه‌ینین قیزی اوْلسون

بیر قیرمیزی گون چیخاردیم — آدی‌دا فاطما اوْلسون

آللاه! آللاه! (خورلا) — قاشلاری چاتما اوْلسون

[34] ـ (کریل) 9ـ نجو بوراخیلمیش. 1890 ص 129

قارا توْیوق قانادی　　اودا چاتلاسین اؤلسون

کیم ووردو، کیم سانادی　　آللاه! آللاه! (خورلا)

بالدیریم ایت دالادی

آللاه! آللاه.

معیشت مراسیملری.

معیشت مراسیملری ده خالقین عادت و عنعنه‌لری، معیشت، اعتیقادلاری و س. ایله باغلی اوْلاراق تشکیل ائدیلمیشدیر. آذربایجان خالقی ایچریسین‌ده یاس، دَفن، دوْغوم، توْی مراسیملری ده اوْلموش، همین مراسیملرده ده موختلیف ماهنیلار اوْخونموشدور.

قدیم معیشت مراسیملریندن بیری وصف ـ حالدیر. «وصف ـ حال» حالین وصفی، وضعیتین ایضاحی دئمکدیر کی، اصلینده فال معناسینی ایفاده ائدیر. وصف حاللار قدیم آذربایجانلیلارین عادتلرینی، دونیا باخیشینی، اعتیقادلارینی ایضاح ائتمک اوچون مهّم اهمیته مالیک مراسیم نغمه‌لریندندیر. یئنی ایلین یاخینلاشماسی ایله علاقه‌دار اوْلاراق اینسانلار اوْلجه‌دن اؤز طالع‌لرینی یوْخلاماق، اوْنلاری نه‌یین ـ یاخشی‌لیغینمی یوْخسا پیسلی‌یینمی گؤزله‌دییینی سیناقدان کئچیرمک ایسته‌ییرلر. ووصف ـ حال مراسیمینی قادینلار، خوصوصیله گلین و قیزلار تشکیل ائدیرلر. بو باره‌ده گؤرکملی آذربایجان یازیچیسی ی. و. چمن‌زمینلی یازیر: «خالقیمیز آراسیندا نوْوروز بایرامینا بیر آی قالمیشدان باشلایاراق چرشنبه آخشامی وصف ـ حال کیمی بیر عادت واردی. قادین و قیزلار توْپلاناراق، بیر بادیا (بادیه) سو قویار و هره‌دن بیر نیشان آلیب سویا سالاردیلار. بادیا باشیندا اوْتوران قادین تصادوفن (تصادفاً) الینه کئچن نیشانی سوُدان چیخاریب بیر وصف ـ حال سؤیله‌یر، بو قایدا ایله فالا باخاردیلار. دئمه‌لی، نیشان وئره‌نین اوره‌ییندە بیر نیّت اوْلار و نیّتی‌نین بوْش وئره‌جه‌ییني و یا وئرمه‌یه‌جه‌ییني سؤیله‌نن وصف حالدان دوُیاردی» (74 و 10) ی. و. چمن زمینلی وصف حاللارا میثال گتیرمک‌دن اول بو ماهنیلارین بایاتی، آغی و باشقا نومونه‌لردن فرقینی

گؤستررک علاوه ائدیر: «بایاتی، آغی، وصف ـ حالین بیر ـ بیرینه بنزه‌ییشی ظاهیریدیر. آغی دایم کدرلی، وصف ـ حال اومید (امید) وئرن، نشئه دوْغوران و متانت باغیشلایاندیر. بوُنلار بیر ـ بیریندن یالنیز مضمونجا آیریلیر. قوُرولوش اعتیقادی ایله بیر ـ بیریندن آیریلماز». سوْنرا ادیب وصف ـ حاللارا آشاغیداکی نومونه‌لری میثال وئریر:

آغلاما ناچار آغلاما، اوتورموشدوم سکی‌ده

الینده هاچار آغلاما اوره‌ییم سَکسَکَده

قاپینی باغلایان آللاه اوچ قیزیل آلما گلدی

بیر گون آچار آغلاما. بیر قیزیل نلبکیده.

یاس و دَفن مراسیملری معیشت مراسیملری ایچریسینده موهوم یئر توُتور. بو مراسیملر آدامی اؤلدوکده اوْنون باشی اوستونده یا ائوده، یا دا باسدیریلان زامان دوزه‌لدیلیر. بوُنلارین اساس حیصه‌سی، البته، ائوده ایجرا ائدیلمیشدیر. بو زامان اوْخونان ماهنیلار ایسه آغی آدی آلتیندا مشهوردور. «قدیم تورکلرده (آذربایجانلیلاردا ر. ک) ساغُچولار (آغیچیلار) میّت یانیندا قوْپوز آدلی آلت چالاراق اوْنون حاقّیندا اوْخویارلارمیش، بورادا اؤلو تعریف‌لنیر، اوْنون نوقصانلاری اوُنودولور، قهرمان کیمی تعریف‌لنیر» (78، 10). آغیلارین اوْخوندوغو مراسیملرین نئجه تشکیل ائدیلمه‌سی باره‌ده بیز گؤرکملی ادیب اَ. حق وئردی اوفون) «آذربایجاندا تئاتر» آدلی مقاله‌سینده چوْخ ماراقلی بیر قئیده راست گلیریک. اوْ یازیر: «قدیم آذربایجاندا اؤلن بؤیوک قهرمانلار اوچون آغلاماق بیر عادت ایدی. قهرمان اؤلن گونو جماعتی بیر یئرده توْپلاییردیلار. بو توْپلانتی‌یا «یوُق» دئییردیلر (یوُقلاما ـ آغلاماق سؤزونده‌ندیر). توْپلانانلار اوچون قْناقلیق دوزلردی، خوصوصی دعوت ائدیلمیش «یوُق‌چولار» ایسه ایکی سیملی قوپوز چالیب اوْینایاردیلار. یوُق‌چو اوّلجه مرحوم قهرمانین ایگیدلیکلریندن دانیشیب، اوْنو تعریفله‌یردی. سوْنرا ایسه غملی هاویا کئچیب شانلی قهرمان

اوچون آغی دئیردی. توْپلانانلاردا هونکور ـ هونکور آغلایاردی».[۳۵] آغیچی قهرمان حاقّیندا ماهنی اوْخویانا قدر اووْنو تأثیرلی، یانیقلی سؤزلرله تعریف ائدر، سنرا ایسه ماهنی‌یا کئچردی. مثلاً، «آچیلمایان توفنگین (تفنگین ـ کـ)، سییریلمه‌ین خنجرین اؤز جانینا قوربان، آی کیمی دوْغدون، گون کیمی باتدین، میننده آت باغری یاردین، دوشنده یئر باغری یاردین، سایدیغینا سالام وئردین، سایمادیغینا یان وئردین، دوشمنینه دیرسک گؤستردین، قنیمینه قان اوُددوردون، آلتینین بدؤو آتینا، چینی‌نین سوزن توفنگینه، ترکینین دوْلو خوُرجونونا، آغزینین کسرلی سؤزونه آتان قوربان آی...[۳۶]

آغاجدا خزل آغلار — جان قارداش، جانیم قارداش

دیبینده گؤزل آغلار، — آغلاییر جانیم، قارداش،

بئله اوْغلو اولان آنا — باش قوْیدوم دیزین اوسته

سرکردن گزر آغلار — قوی چیخسین جانیم، قارداش.

آغیلار عصریلر بوْیو یالنیز قهرمانلار اوچون دئییل، بوتون اؤلولر اوچون اوْخونموشدور. اوْنا گؤره‌ده آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا بوُنلار سایجا چوْخ، مضمونجا رنگارنگدیر. «زاقافقازییا تاتاللارینین (آذربایجانلیلارین ـ ر. کـ) عادتینه گؤره عایله عضولرینین بیریسینین اولومون‌دن سونرا 10 ـ 15 گونون مودتینده هر گون مرحوم ائوینده اوْنون بوتون قوْهوم ـ اقره‌باسی، قونشولاری، تانیشلاری توْپلاشیر و آغلاشیرلار. بوُنلارین ایچریسینده بیر نفر آغی اوْخویور قالانلاری ایسه هونکورتو ایله اونا جاواب وئریرلر:

آناسی یانار اوْغلان — بوْستاندا تاریم آغلار

حریفی قانار اوْغلان — باسما یارپاقیم آغلار

آنا دئییر گؤیرچین — نه قدیر ساغام آغلارام

[35] ـ آ. حَق‌وئردییئو. سئچیلمیش اثرلری. I جیلد. باکی 1957، ص 329

[36] ـ آرواد آغیسی، ماهنی، هاخیشتا، سئوگی، لایلای، قایناتا ـ گلین سؤزلری، معلم میرزه عباس‌زاده، باکی 1918، ص 3.

مراسیملردن ان چون یاییلان و مشهور اوْلان توْی مراسیملریدیر. بوُ، چوْخ قدیمدن باشلایاراق ان شأن، شوخ، گوُر کئچیریلن معیشت مراسیمی اوْلموشدور. توْی مراسیمی عادت اوزره آذربایجاندا ان چوْخ پاییز واختلاریندا کئچیریلیر: اوْ زامان کی آداملار محصولو توْپلاییب قوُرتارمیش، آسوده‌لشمیشلر. توْی یئنی عاییله حیاتی، خوشبخت‌لیک دئمکدیر. نه قدر باجاریرسا، خالق بو مراسیمی دَبدبه‌لر، شوخ کئچیرمَیه چالیشیر و بوُنون اوچون هر جور واسیطه‌لره ال آتیر. توْیلار نیشان قوْیماق واختیندان باشلاییر. نیشانلی یانیندا هله قیز ائوینده چوْخلی اوْیونلار، صحنه‌جیکلر دوزه‌لدیلیر. بوتن بوُنلاری ائدنلر ایسه قیزلاردیر. اوْنلار نه اینکی قادین حتی کیشی روْلارینادا گیریرلر. توْیدا ایشتیراک ائدن شخصلرین، مثلاً، قیزین آتاسی، اوْغلانین آتاسی، قیزی موللا (ملا)، کوپه گیرن قاری، ائلچی، یئنگه، تزه بَی و سایره روللارا گیریر، ماراقلی اوْیونلار گؤستریرلر. توْی مراسیمی باشدان آیاغا قدر ماهنیلارلا موشاییعت اوْلونور. بو شأن، گؤزل، اوْیناق، لیریک، بعضاً تیکانلی، ماهنیلار توْیون، شانلی‌یین بزه‌ییدیر. ماهنیلار هم‌ده موسیقی، رقص و اوْیونلارلا موشاییعت اوْلونور. توْی مراسیمی‌نین بیر سیرا مرحله‌لری واردیر؛ ائلچی‌لیک نیشانلانما، خینا گئجه‌سی، گلین گلمه، زیفاف گئجه‌سی، توْیون داغیلماسی، دوُواق تاپما و س. هر بیر مرحله‌نین اؤزونه گؤره ماهنیلاری اوْلموشدور کی، بونلار بیلاواسیطه همین مرحله‌نین اساس خوصوصیت‌لرینی اؤزونده توْپلامیشدیر. مثلاً، آشاغیداکی ماهنیلار چوْخ احتیمال کی، ائلچی‌لیک، یاخوُد نیشانلاما زامانی ایفا ائدیلمیشدیر:

قوُدا، گلمیشیک بیزه سیزه قیرمیزی یاستیق اوزو،

حوورمت ائدینیز بیزه. سئودایا سالدیز بیزی

بوو گئجه قیز سیزده‌دیر سئوورداسیز اوْتورموشدوق

صاباح آپارریق بیزه سئودایا سالدیز بیزی.

همین ماهنیلاردا هم ده اوْ دؤورون عاییله معیشت طرزی ـ موناسیبتلر، عادتلرین ایزلری ساخلانمیشدیر.

قوُدا ائوین وار اوْلسون	ایگید اوْلان مرد گرک
دؤرد یانی دیوار اوْلسون	قلبی سوُدان پاک گرک
قیزینیزی ایسته‌ییریک	آخچا وئریب قیز آلان
قوْی اوُجوز بازار اوْلسون	ایگیدده اورک گرک

اوُزن گئت ـ گلدن سونرا قیز ائوینین راضیلیغی آلینیر و قیزی اوْغلان ائوینه آپاریرلار. بو مرحله‌نین ده اؤزونه گؤره ماهنیلاری وار:

وئردیم بیر دانا،	کفگیری دووز قوْی قودا
آلدیم بیر سوْنا	آشینی سووز قوْی قوُدا
آی قیز آناسی،	بیز کی قیزی آپاردیق
قال یانا یانا.	اوره‌ییه بوُز قوْی قوُدا

قیزین آناسی آرتیق ایش ـ ایشدن کئچندن سونرا اؤزونو سیندیرمایاراق اوْنلارا جاواب وئرمه‌لی اوْلور:

صاندیق اوسته کوجو ووار

کوجونوون قیرخ اوُچو وار

آل ائدیب قیز آپاردیز

سیزده بَی‌لر گوجو وار.

گلین اوْغلان ائوینه گتیریلرکن ده موختلیف ماهنیلار اوْخونور:

آنام باجیم قیز گلین!	اَته‌یی چین‌چین گلین!
اَل آیاغی دوز گلین!	چینی گؤیرچین گلین!
یئددی اوْغلان ایسترم،	گلینلر آرخاسیندا

بیرجه‌دَنه قیز گلسین! هامیدان گؤڑیچک گلین.

گلین قاینانا حاقّیندا اوْلان ماهنیلار توْی مراسیمی‌نین اَن ماراقلی نومونه‌لریدیر. معلوم‌دور کی، گلین ـ قاینانـا آراسیندا همیشه ضیدیت، چکیشمه، ناراضی‌لیق اوْلموشدور کی، بوُدا قاینانانین دیلیندن دئییلمیش ماهنی‌لاردا آیدین گؤرولمکده‌دیر:

گلینه باخ گلینه گلین گلیر، خان گلیر

اَلین قوْیار بئلینه ائولری ییخان گلیر

گلینه سؤز دئییلمز اَلینده اولگوج ـ تییه،

چیخار، گئدر اؤیونه باشلاری قیرخان گلیر.

دامدا دیرک قاینانا دوْغدون اوْغول قاینانا

طوله‌ده کورک قاینانا یئدین نوْغوُل قاینانا

اوْغلان ائوه گلنده اوْغلان آلدیم اَلیندن

مندن زیرک قاینانا چاتلا، بوْغول قاینانا

حتی نَوه‌سینی اوْخشایاندادا قاینانا گلینه اوْلان «محبتینی» گیزله‌ده بیلمیر:

ساریم ساغیم، سوْغانیم،

یاد قیزیندان دوْغانیم،

یاریسی ایلان بالاسی

یاریسی جانیم پاراسی.

بوتون بوُنلاردان باشقا بَی، گلین، اوْنلارین آتا و آنالاری اوْیناياندا بئله یا آیری ـ آیری شخصـیلر، یـاخوُد دا خالق خوْرلاری طرفیندن ماهنیلار ایفا ائدیلمیشدیر بو ماهنیلار دا بیر طرفـدن صـنعتی، موسـیقینی سـئون و

قیمت‌لندیرن آذربایجانلی‌لارین اورک چیرپینتی‌لاری دوُیولورسا، اوْ بیری طرفده‌نده موختلیف عصرلرده ائلین عادت و عنعنه‌لرینه دایر چوْخ قیمتلی جهتلر قوْرونوب ساخلانمیشدیر.

عوموميتله، توْی مراسیملرینده اوْخونان ماهنیلارین اَن چوْخ یاییلانی و هم‌ده اَن دَیرلیسی گلین حاقّیندا اوْلان نومونه‌لردیر. گلین ال توْیون، سوْنرادا ائوین یاراشیغیدیر. گنجلرین شخصی حیاتینین ان خوشبخت آنلاری توْیلا، دویونله باغلیدیر. اوْنا گؤره‌ده گلین ماهنیلاری سایجا چوْخ و کیفیت اعتباری ایله رنگارنگدیر.

دوُر آیاغا قیز گلین — سؤزوم سوْیون قوُربانی

تئللرینی دوز گلین. — یاخشی بوْیون قوُربانی

توْی‌خانا، سنی گؤزلر — سن یئری بیر من باخیم

دوش اوْرتایا سوز گلین — اوْلوم بوْیون قوُربانی

گلین، باختین مبارک — بالاجا حئیران گلین

گلین تاختین مبارک — بویونا حئیران گلین.

باجیلارین قارداشلار حاقّیندا اوْخودوغو و عوموميت‌له، دیگر قوهوملار حاقّیندا چئشیدلی ماهنیلار ائتنوگرافیک باخیمدان مهّم اهمیت کسب ائدیر.

سوُیون بندینه قوُربان — سن منیم آغام قاینیم،

قارداش کندینه قوُربان — سالان گل باغا قاینیم

حَیطده آت یهرلی — گولوم آلما چیچه‌یی

سینه‌بندینه قوربان — سنه صاداغا قاینیم

مبارک، آی مبارک — گلین گلدی خالی دؤشه

قارداش شیرنین مبارک. — قایینلاری چیخسین قوْشا.

جمعیت‌ده علمین، تئخنیکانین، مدنیتین اینکیشافی ایله علاقه‌دار اوْلاراق مراسیملرده اؤز تأثیرینی تدریجا ایتیرمیش، بورادا تصویر اوْلونان عادت، عنعنه، اعتقادلارین بیر چوخو اوُنودولموشدور. آنجاق ماهنیلار مراسیملرین آیری ـ آیری مرحله‌لریندن آیریلاراق مستقل اینکیشاف ائتمه‌یه باشلامیشدیر:

آغ آلما آللانیبدی، یوک اوستونده گوجو وار

بوداقدان سالللانیبدی گوجونون قیرخ اوُجو وار

جاوان دئیه وئردیلر، قیزین مئیلی اوْلماسا

ساققالی چاللانیبدی. اوْغلانین نه گوجو وار؟!

بعضی قدیم مراسیملر زامان کئچدیکجه اؤز اهمیتی‌نی ایتیرمه‌یه باشلاییر، کؤهنه‌لیب سیُرادان چیُخیر. لاکین ایندیکی دؤورده خالقیمیزین عادت و عنعنه‌لرینی، دونیا باخشینی، اعتقادینی، معیشت طرزینی، طبیعت، جمعیت موناسیبتی‌نی، پئسیخولوگیاسینی اؤیرنمک ایشینده بو مراسیملرین مهم علمی اهمیتی واردیر.

ادبیات

1ـ آذربایجان فولکلورو آنتوْلوْگییاسی، ترتیب ائدن اَ. آخوندوف. I جیلد، باکی، 1969.

2ـ آذربایجان کلاسیک ادبیاتی کیتابخاناسی 20 جیلددە. I جیلد «علم» 1982

3ـ نغمه‌لر، اینانجلار، آلقیشلار. توپلاییب ترتیب ائدنی آ نبی‌اوف‌دیر. 1986. «یازیچی».

4ـ نوْوروز، توپلاییب ترتیب ائدنی آ. نبی‌اوف‌دیر. «یازیچی» 1989.

5ـ نوْوروز بایرامی، ترتیب ائدنی آ. نبی‌اوف، 1990.

5ـ خالقیمیزین دئییم‌لری و دوُیوملاری، توپلاییب ترتیب ائدنی م. حکیم اوْف. «معاریف» 1986

6ـ خالقین سؤز خزینه‌سی، ترتیب ائدنی پ. افندیئف، «معاریف»، 1985.

7ـ خالق ادبیاتیندا آچیلمامیش صحیفه‌لر، توْپلاییب ترتیب ائدنی م. حکیم‌اوف، «معاریف» 1990.

8ـ ف. کؤچرلی. بالالارا هدیه، «گنجلیک»، باکی، 1967.

9ـ سند ـ ح

10ـ ی. و. چمن‌زمینلی. اثرلری III جیلد، باکی، 1977.

11ـ م. عاریف. خالق اوْیون و مراسیملرینده تئاتر و تاماشا عنصرلری سئچیلمیش اثرلری 3 جیلددە 3ـ نجو جیلده باکی، 1970.

12ـ توْی و هالای ماهنیلاری، توْپلایانلار ب. س. شاه سوْیلو، ل. م. آغـایئف، ز. اَ. بـاغیراوف، «گنجلیـک». 1980.

13ـ تدقیقلر I – VII جیلدلر. باکی، 1987ـ 1961.

14ـ م. ح. طهماسب. VII عصره قدر آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی آذربایجان ادبیاتی تاریخی، I جیلـد، باکی، 1960.

15ـ م. ح. حکیم‌اوْف. خالق مؤوسملری و عاشیق صنعتی... تدقیقلر، IV کیتاب، 1973.

16ـ م. سئیدوف. یاز بایرامی «گنجلیک»، 1990.

17ـ آ. نبی‌اوْف. آذربایجان ـ اؤزبک فوْلکلور علاقه‌لری، باکی، 1978.

18ـ آ. نبی‌اوْف. آذربایجان فولکلورونون ژانرلاری، ب د اوْ ـ نوُن نشری، 1983.

19ـ آ. نبی‌اوْف. ائل نغمه‌لری، خالق اوْیونلاری، آذر نشر، 1988.

20ـ ب. عبدالله‌اوف. حاقّین سسی، آذر نشر، 1989.

خالق دراملاری

ژانر حاقّیندا عوموِمی معلومات.

خالق دراملاری و تاماشالاری قدیم آذربایجانلی‌لارین موختلیف موناسیبتلرله تشکیل ائتدیکلری مراسیملردن دوْغوب اینکیشاف ائتمیشدیر. مؤوسم و معیشت مراسیملرینین هر بیرینده بیز بـو و یـا دیگـر درجـه‌ده درام

عنصرلاری تاپا بیله‌ریک. ب عنصرلار، شوبهه‌سیز، زامان کئچدیکجه داها دا اینکیشاف ائتدیریلمیش و تشکیل‌لشدیریلمیشدیر. بئله‌لیکله ده حقیقی معنادا صیرف درام خوصوصیتلرینه مالیک تاماشالار آیریلیب مستقیل تشکیل‌ده یاشاماغا باشلامیشدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، آذربایجان فولکلورونون هر بیر ژانرینده مکالمه‌لره، درام عنصرلرینه راست گله بیلریک. مثلاً، مشهور ناغیلچیلار بو و یا دیگر ناغیلی اوْراداکی قهرمانلارین دیلی ایله دانیشیر، هر بیر قهرمانین مقصدی، پئشه‌سی، یاشی ایله علاقه‌دار اوْلاراق اؤز سسلرینی آلچالدیر ـ یوکسلدیرلر. «جیک ـ جیک خانیم»، «بیز ـ بیزه خانیم و سیچان بَی»، «شأن گولوم، هونگولوم و مَن گولوم» و س. عوموملی اوُشاق ناغیللارینی دانیشان ننه‌لر اؤزلرینی بوُرادا ایشتیراک ائدن بوتون صرتلرین وضعیتینه سالیر، مکالمه و صحنه‌جیکلر دوزلدیرلر. م. قورکی اوشاقلیق ایللرینده ائشیتدییی خالق ادبیاتی نومونه‌لری باره‌ده دانیشارکن یازیر: «... بو ماهنی اوْنا گؤره یادیمدا باشقالاریندان مؤحکم قالمیشدیر کی، ننه‌م اوْنو اوْخودوقدا گولونج بیر صورتده آیاغینی یئره دؤیَر و تاغالاقلاری مهارتله شاققیلدادیردی»[37]

زامان کئچدیکجه خوصوصی تئاتر تاماشالاری دا مئیدانا گلمیش و بوُنلاردا اؤز موضوع رنگارنگلییی، گؤزل صنعتکارلیغی ایله دیقتی جلب ائتمیشدیر. مشهور ادیبی‌میز اَ. حاقوئردی اوْف گؤستریر کی، خالق تاماشالاری هر بیر زامان خالقلارین حیاتیندا مهم رول اوْینامیشدیر. آچیق مئیدانچالاردا، هوسکار جماعاتین گؤزو قاباغیندا و هئچ بیر دئکوْراسییادان استفاده ائتمدن اوْیون چیخاران موختلیف سئحربازلار و یالانچی پهلوانلار کوتله‌نین دیقتی‌نی همیشه جلب ائتمیشدیر. ادیب بیر زامانلار آذربایجاندا سئحربازلارین مئیدانلاردا «شَبی اوْیونو» آدلی تئاترا اوْخشایان تاماشا گؤستردییینی خاطیرلاییر. بو تاماشانین قیسا موضوع‌سوندا وئریر: «تاماشادا ایشتیراک ائدنلر تنبل شبی و اوْنون آتاسیندان عیبارت ایدی. شبی ایشلمک ایسته‌میر، آتاسی اوْنو دانلاییر، دیله توُتور کی، تنبل‌لیکدن اَل چکیب ایشه قورشانسین. شبی ایسه ائوده اوْتورماق اوچون مین جوره بهانه گتیریر. اوْنون هر بیر باهانه‌سی شیدتلی گولوش دوْغورور. بو تاماشا قیسادیر، جمع‌سی اوْن ـ

[37] ـ م. قوْرکی، ادبیات حاقّیندا، باکی، 1950. ص 14.

اوْنبئش دقیقه چکیر. نصیحت ائتمکدن جانا گلن آتا اوْغلونو کوچه سؤزلری ایله سؤیه‌رک دؤیمیه باشلاییر. شبی باغیرا ـ باغیرا ییخیلاراق بیر چوْخ ادبسیز حرکتلر ائدیر. جاماعات حئیران قالیر، تاماشا قوُرتاریر» (189 ـ 2).

خالق درام و اوْیونلارینی تخمینی اوْلاراق اوچ گروپا آییرماق اوْلار:

1ـ مراسیملرله علاقه‌دار دراملار. 2ـ ایجتیماعی مضمونلی دراملار. 3ـ عاییله ـ معیشت دراملاری.

مراسیملرله علاقه‌دار دراملار.

باهار بایرامی ایله علاقه‌دار تاماشایا قوْیولان اوْیونلاردان بیری «کوْسا ـ گلین»، یاخود «کوْسا ـ کوْسا» آدلانیر. بوُ تاماشادا آشاغیداکیلار ایشتیراک ائدیر:

کوْسا، اوْنون کؤمکچیسی اوْلان ایکینجی بیر کوْسا و کئچی. چوْخ زامان ایسه همین کؤمکچی کوسانین عوضینه صحنه‌یه یالانچی پهلوان چیخیر. یالانچی پهلوان سیرکلرده گردوویوموز تلخه‌یپکلوْیونو خاطیرلادیر. کوْسا گئییینیب تاماشایا حاضیرلاشیر: اوزونه ماسکا تاخیر، باشینا شیش پاپاق قوْیور، اوُزون لبباده‌نین آلتینا یوْغون قوُرشاق ساریییر، زینقیروْولار آسیر، چؤمچه گؤتورور. اوزونه تاخدیغی ماسکادا ایسه کوْسالیق علامتلری آیدینجا اؤزونو گؤستریر. کؤمکچی کوْسا:

آ کوْسا، کوْسا گلسنه،

گلیب، سالام وئرسنه، ـ

دئیه باش کوْسانی مئیدانا ـ صحنه‌یه دعوت ائله‌ییر. سوْنرا ایسه علاوه ائدیر:

بوْشقابی دوْلدورسانا،

کوْسانی یوْلا سالسانا.

کوْسا چیخان کیمی جاماعات اوْنون خاریجی گؤروشونه، زینقیرووْلارینین سسینه گولور. کوْسا اوستو ـ باشینی گؤستریر، قارنینا آل ووراراق دئییر:

یئدیییم یارما آشی، یاریسی سوُدو.

گئیدیییم یئددی قات پالتار، تزه‌سی بوُدو.

سوْنرا اوْ، دؤوره ووُرموش جاماعاتا موراجیعتله کؤمک ایسته‌ییر. آنجاق هئچ کیم اوْنا هئچ نه وئرمیر. کنـاردا دایانمیش گنجلر دسته‌سی اوْخویور:

کوْسا بیر اوْیون ائیلر،

قوُرددان قوْیون ائیلر.

ییغار شابران دویوسون.

ماحمودون توْیون ائیلر.

کوْسا اوّل کی حرکتلرینی داوام ائتدیریر، جاماعاتا آل اوزاداراق هرلنیر. خوْر ایسه یئنه اوْخویور:

آی اوُیروغو اوُیروغ

آریتمه‌میش قوُیروغو،

ساققالی ایت قوُیروغو.

بیغلاری یوْوشان کوْسا.

جاماعات یئنه کوْسانی آله سالیر، اوْنا گولور، استهزا ائـدیر کوْسـا دا اؤز مـزه‌لـی حرکتلـری ایلـه جاماعـاتی گولدورور، آیله‌ندیریر. بو ایشده کؤمکچی کوْسا، یاخود یالانچی پهلوان دا اوْنا کؤمک گؤسـتریر. کوْسـا اؤز حرکتلری ایله هامینی باشا سالماغا چالیشیر کی، اوْ، هم پوُلسوز، عمده آجدیر. بوتون بوُنلارا باخمایاراق هئچ کسین کوْسایا یازیغی گلمیر، بوُنا کؤمک ائتمک ایسته‌میرلر. بئله اوْلدوغـدا کوْسـا دئییـر کـی، بـو اؤلکـه‌دن چیخیب اوُزاق بیر اؤلکه‌یه گئتمه‌لیدیر. بوُرادا گذرانی پیس کئچیر: اوْ، هونکـور ـ هونکـور آغلاییـر. اوْنـون بوتوون حرکتلری گوولـوش دوْغـورور. یـالانچی پهلـوان دا اؤوز اوْیـونلارین، حرکتلـری ایلـه جاماعـاتی گولدورور. اوْ، کوْسایا دئییر کی، بو آغیر ووضعیتدن چیخیش اوچون کئچی‌یه موراجیعت ائتمک لازیمـدیر.

کئچی‌نین چوْخ اوُزون ساققالی وار. کوْسا ساققالیندان توُتور کئچی‌دن سوْروشور کی، من گلنده سنین ساققالین یوخ ایدی، بو هارادان اوْلدو؟ کئچی چوْخ گولونج حرکتلرله جاواب وئریر کی، حج‌جه گئتمیشدیم، اوْردا اوُزاتمیشام. کوْسا دردینی کئچی‌یه آچیر، اوْدا آغزیندا بیر آغاج جاماعاتا طرف اوز توُتوور و پوُل ایسته‌ییر، پول ییغیلیر. کوْسا ایسه پوُلون چوْخ حیصه‌سینی اؤزو گؤتورور، آز حیصه‌سینی یالانچی پهلوانا وئریر، کئچی‌یه ایسه بیر شئی چاتمیر. کئچی باشینا دؤیور، آغلاییر، آج بالالارینی صحنه‌یه چاغیریر، بالالاری ایله کوْسایا یالواریر. کوْسا ایسه اوْنلارا محل قویمور. کئچی یئنه جاماعاتدان پوُل ییغیر، بوُنو دا کوْسا اوْنون اَلیندن آلیر. کئچینی و بالالارینی‌دا صحنه‌دن قوْووُر. اؤزو ایسه یوْرغونلوغونو آلماق اوچون ییخیلیب یاتیر.

کئچی یاواش ـ یااش صحنه‌یه داخیل اوْلور. یوُخولایان کوْسانی ووُروب اؤلدورور. یالانچی پهلوانین ایسه بوُندان خبری اوْلمور. اوْ، کوْسانین یانینا گلیب مین جور اوْیون چیخاریر، جاماعاتی گولدورور، نهایت، آیدین اوْلور کی، کوْسا اؤلوب. یالانچی پهلوان بوُندان سوْنرا دا اؤز گولونج حرکتلرینی داوام ائتدیریر، ماهنیلار اوْخویور:

آرشین اوُزون، بئز قیسا،

کفن‌سیز اؤلدو کوْسا.

جاماعات سئوینیر، کئچی ده بالالاری ایله صحنه‌یه داخیل اوْلووب شأنلییه قوْشولور، هامی اوْخویور (41 ـ 4).

بو خالق تاماشاسینین اَساس غایه‌سی قیشین قوْووُلماسی و یازین قارشلانماسیدیر. کوْسا قیشین رمزیدیر. ائله اوْنون کوْسالیغی اؤزوده قوُرو قیشین تجسومودر (تجسم). کئچی ایسه یازین، حیاتین، یاشیللیغین رمزیدیر. تصادوفی دئییلدیر کی، کوْسانی ـ قیشی کئچی ـ یاز اؤلدورور و هامینی سئویندیریر. بوتون دونیا خالقلاریندا بوُ تاماشا بوُ و یا دیگر درجه‌ده اؤزون گؤسترمکده‌دیر. اولجه مراسیم شکلینده یارانان بو تاماشا

زامان کئچدیکجه اینکیشاف ائتمیش، اوْندا دراماتیک عنصرلر آرتمیش، هم ده بوُرایا سیاسی ـ ایجتیماعی موْتیولر علاوه اوْلونموشدور. بوُنا میثال اوْلاراق، مثلاً، پوُلا حریص‌لیک، یالان، تنبل‌لیک، زوْرلولوق، آلداتما و س. جهتلری گؤسترہ بیلریک.

هـ. سارابسکی ده اؤز خاطیره‌لرینده باکی دا باهار بایرامی موناسیبتی ایله کئچیریلن « کوْسا ـ کوْسا» اوْیونو حاقّیندا یازیر: « کوْسا ـ کوْسا» اوْیونو قدیم بیر اوْیون ایدی. بیر نفر زیرک اوشاقا کورکو ترسینه گئییندیریب، بیر پارچا چیتدن اوزونه ماسکا تاخار و کلّه قند کاغیذیندان باشینا شیش پاپاق قویار، آیاقلارینا اوُزون آغاج و بوْینونا دا زینقیروْو سالیب محله اوُشاقلاری ائو به ائو گزدیریب اوْینادارديلار. کوْسای اوْینادارکن ماهنیلاردا اوْخویاردیلار» (26ـ 3). مولیف یوُخاریدا میثال چکدییمیز ماهنیلاردان بیرینی ده بوُرادا میثال گتیریر.

گؤروندویو کیمی هـ. سارابسکی اصل معنادا تئاتر تاماشاسینی دئییل، اؤتر کی شکیلده، اوُشاقلارین دا چرچیوه‌ده دوزلتدییی اوْیونو تصویر ائدیر. بونا باخمایاراق، هـ. سارابسکی‌نین بو قیدی « کوْسا ـ کوْسا» اوْیونون حتا باکی‌نین اؤزونده‌ده تشکیل ائدیلدیییینی ثوبوت ائتمکده‌دیر. اَ. حاق‌وئردی اوْفون قدیم آذربایجانلیلارین تشکیل ائتدییی تاماشالارینی یوُنانلارین «دیوْنیس»ی ایله علاقه‌دار مراسیم تاماشالاری ایله مقایسه ائتمیش و معین اوْخشارلیقلار تاپمیشدیر (2/389).

خالق ایچریسینده اَمک مشغولیتی و خوصوصیله اَکینچیلیک‌له علاقه‌دار تاماشالاردا دوزلدیلمیشدیر. بو اوْنو گؤسترير کی، بئله تئاتر تاماشالاری چوْخ قدیم بیر تاریخه مالیکدیر. بوُنلار اؤز کوکلرینی قدیم آذربایجانلیلارین موختلیف مووسملرده تشکیل ائتدییی مراسیملردن آلمیشدیر. همین مراسیملر زامان کئچدیکجه موختلیف دؤورلرین ایزلرینی اؤزونده ساخلاماقلا اینکیشاف ائتمیش، دَییشمیش، اوْنلارین ایجتیماعی معناسی و غایه‌سی داهادا قووّت‌لنمیشدیر. مضحکه، گولوش، عاییله‌ده، معیشت‌ده اوْلان

نوقصانلارین تنقیده، ورالیلارین، قوْلو زوْرلولارین آزغینلیغینا قارشی اعتراضی همین موضوع‌دا اوْلان تاماشالاردا دا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

«تنبل قارداش» آدلی خالق درامین دا اساس مسأله اینسانلاری اَمه‌یه، زحمته آلیشدیرماق، اؤز زحمتی، آلین تَری ایله یاشاماغین تبلیغی، تنبل‌لرین، آوارا و موفته خوْرلارین ایسه تنقدیدیر.

چوْخ ماراقلیدیر کی، بورادا خالق ایصلاح ائتمک، یوْلا گتیرمک، امه‌یه آلیشدیرماق فیکرینی مودافیعه ائدیر. «تبل قارداش» درامین‌دا 3 اساس صحنه واردیر. بیرینجی صحنه‌ده ایکی کندلی گؤروروک. اوْنلار یئر اکمک آرزوسوندادیرلار. موختلیف اَل ـ قوْل حرکتلریندن، دانیشیقلاریندان سوْنرا ایکیسی بیرلیکده اکینچیلیکده مشغول اوْلماق قرارینا گلیرلر. کوْتان قوْشوب یئر شوملاماق واقتی گلنده بیرینجی قارداش اؤزونو خسته‌لییه وورور، ایکینجی قارداش یئری شوملاییب توْخوم سپیر.

سوُوارما زامانی یئنه بیرینجی قارداش بیر بهانه ایله ایشدن بوْیون قاچیریر. بئله‌لیکله، تاخیل دؤیولووب خیرماندا بوُغدا اوْلونجایا قدر تنبل قارداش اَلینی ایشه ووُرمایبر. محصول حاضیر اوْلدوقدا چالیشقان قارداش اوْنا هئچ بیر شئی وئرمک ایسته‌میر. قارداشلار دالاشیرلار، آغاجلا بیر بیرینین قارنینا ووُرورلار (قارینلاری اینجیمه‌سین دئیه آلتدان شئی ساریدیقلاریندان آغاجلاری چوْخ جسارتله بیر ـ بیرینه ائندیریرلر). نهایت، کند حَکمی‌نه موراجیعت ائدیرلر، حَکم چالیشقان قاراشا حاق وئریر.

ایکینجی صحنه‌ده آرتیق تنبل قارداش آریقلامیش و اَلینه عصا آلمیشدیر. آروادی تنبل کیشی‌ده قالماییب اوْندان آیریلیر، آنجاق اوُشاقلارین کیمله قالماسی اوستونده موباحیثه‌لری دوشور. اوُشاقلارا نه آتا ییه دوُرماق ایسته‌ییر، نه آنا. بوُ حالدا چالیشقان قارداش یئنه اولکی کیمی کئفی کؤک وضعیتده مئیدانا چیخیر و قارداشینا تؤهمتلر یاغدیراراق اوُشاقلاری اؤز حیمایه‌سینه آلیر.

اوچونجو صحنه‌ده چالیشقان قارداش، قارداشی اوُشاقلاری ایله بیرلیکده تصرفاتدا چالیشیر. اَکیرلر، بیچیرلر، بوْستان بئجریرلر، کئفی کؤک دوْلانیرلار. تنبل قارداش پئشمان اوْلور و اوُشاقلارینین اَمه‌یینده ایستیفاده

ائتمک مقصدیله اؤزونونده تصروفاتا شریک ائدیلمه‌سینی خواهیش ائدیر. چالیشقان قارداش اوْنو مزمّت ائدیر و دئییر کی، دوُز ـ چؤره‌یه آند ایچمه‌سه اوْنا اینانا بیلمه‌یه‌جک. تنبل قارداش دوُز ـ چؤره‌یه آند ایچیر کی، بوُندان سوْنرا بیرده تنبل‌لیک ائتمه‌یه‌جک و اوْنلارین تصرفاتیندا اؤزونو چالیشقان گؤسته‌جکدیر. بو تنبئح و آنددان سوْنرا اوْنو تصروفاتا شریک ائدیرلر. (3/5 و 5)

ایکنچیلیک، کند تصروفاتی، اَمک فعالیتی ایله باغلی اوْلان خالق اوْیونلاریندان بیری ده «اَکینده یوْخ، بیچینده یوْخ یئینده اوْرتاق قارداش»دیر. بو خالق درامی داها چوْخ باهار بایراملاریندا گؤستریلیر. معلومدور کی، بو مضحکه خالق آراسیندا چوْخ یاییلیب، شؤهرت تاپدیقیندان آدی حتی آتالار سؤزو کیمی ده یاشاماقدادیر. بوُرادا ایشتیراک ائدن صورتلر آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر: مولکه‌دار، ایکی یوْخسول قارداش، مولکه‌دارین بهره ییغانی نؤکر. «مولکه‌دار وزنه‌لی چوُخا گئیمیش، قیرمیزی ایپک آرخالیغینین آلتینا بالینج قوْیدوغو اوچون یئکه قاریندیر. بئلینده گوموش کمری وار، بیغلاری اوُزون و یوْغوندور، تسبئح چئویریر. یوْخسول قاراشلار گؤی بئزدن جیریق پالتار گئیمیشلر، آیاق یالیندیرلار، باشلارینا چیرکلی دَسمال باغلامیشلار، اوزلری اوُنلودور (یعنی اوزلرینی آریق، ضعیف، سوْلغون گؤسترمک اوچون اوزلرینی اوْنلاییرلار)» (45 و 4). تاماشانین قیساجا مضمونو بئله‌دیر: مولکه‌دار صحنه‌ده گؤرونرکن ایکی قارداش اوْنا یاخینلاشیر، ایجاره‌یه یئر وئرمه‌سینی خواهیش ائدیرلر. مولکه‌دار شرطله راضی اوْلور. قاراشلار یئر آلیرلار، ایشه باشلاماق واقتی گلنده ایکینجی قارداش مین‌جور بهانه‌لرله اؤزونو ایشدن کنارا چکیر. گاه آیاغینا چؤپ باتیر، گاه باشی آغرییر، گاه یالاندان ایلان سانجیر، اوره‌یی آغرییر و س. بو بهانه‌لر اوْ واقتا قدر گتیریلیر کی، آرتیق بیینجی قارداش یئری اَکمیش، سَپمیش، یئتیشن تاخیلی بیچیب دؤیموش، چوُواللارا ییغمیشدیر. ائله بو زامان ایکینجی قارداش حاضیر چوُوالی گؤرونجه قاراشینین یانینا گلیر، اَلی بئلینده ویقارلا دئییر:

ـ هئی، تاخیلی‌میز حاضیردیر. ایندی گل بؤلک، خیُرپیاری...

بیرینجی قارداش ـ (قَتی) گئج گلدین. سنه بو تاخیلدان بیر دَن ده چاتمیر، اؤزوم اَکمیشم، اؤزوم بیچمیشم، اؤزومده یئیه‌جه‌یم.

ایکینجی قارداش ـ نه دئییرسن؟ اَلیم ـ آیاغیم دَیمه‌میش تاخیلی یاری بؤل، یوْخسا سنه بیر توْی توتارام کی، رحمتلیک آتامیز قبیردن خوْرتلار.

بیرینجی قارداش ـ یامان دئمه، آغیزینی تمیز ساخلا، یا جاماعات، بوُنا تاخیل چاتارمی؟

جاماعات ـ یوْخ، یوْخ!

ایکینجی قارداش بئل ساپینی گؤتوروب اوْنون اوستونه جوُمور. بوُرادا ساواشما صحنه‌سی وئریلیر. اوْنلار سوپوروشور، دَینک‌لشیر و سؤیوشورلر. آخیردا بیرینجی قارداش ایکینجی قارداشی ووُروب اؤلدورر، میّته توپورور، آداملاردا بیر ـ بیر اوْنا توپورورلر. اوْیونون سوْنونجا جاماعات سس ـ سسه وئررک دئییر:

ـ اَکینده یوْخ، بیچینده یوْخ، یئیه‌نده اوْرتاق قارداش (47 ـ 4).

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، «آذربایجاندا خالق تئاتری رئالیستیک خاراکتئر داشیمیش و دمکراتیک طبقه‌لرین، باشلیجا اوْلاراق کندلی‌لرین حیاتی ایله باغلی اوْلموشدور. خالق تئاترینین رئپئرتورای موعین اخلاقی و تربیه‌وی اهمیته مالیک کیچیک مضمونلو پیئسلردن (فارسلاردان» عیبارت اوْلموشدور. بو اثرلر کندلی کوتله‌سینین تصرفات و معیشتینی عکس ائتدیریر. اوْپتیمیزم بو پیئسلرین اساس مفکوره‌وی خوصوصیتیدیر. بو پیئسلرده گولوش بعضاً چْخ جیدی‌لشیر، آجی بیر کینایه‌یه، ساتیرایا چئوریله‌رک ایجتیماعی و اخلاقی قوصورلاری قامچی‌لاییر».[۳۸]

ایجتیماعی مضمونلو دراملار.

خالق دراملاری ایچریسینده صیرف ایجتیماعی خاراکتئر داشییان تاماشالاردا واردیر. یوُخاریدا دئدییمیز کیمی اؤز منشأیینی قدیم مراسیملردن آلان خالق تاماشالارینین بیر چوْخونا، خوصوصاً خالقین اوْ یانیشی ایله

[38] ـ ج. جعفراوْف. آذربایجان درام تئاتری. باکی. 1951، ص 5.

علاقه‌دار ایجتیماعی موٚتیولر داخیل اوٚلموشدور. آنجاق ائله تاماشا و اوٚیونلار واردیر کی، بوٗنلار کلاسیک عنعنه ایله یارانسالاردا، اؤز مضمون و ایدئیا خوصوصیتلری اعتباری ایله سوٚن دؤورلرین محصولودور. بوٗنلاردا خالق کوتله‌لری آچیق ـ آیدین ایستثمارچیلارین، دین نوماینده‌لرینه گولور، اوٚنلاری آله سالیر، حتا کسکین تنقید ائتمکدنده چکینمیرلر. بیزیم فیکریمیزه گره بئله صیرف ایجتیماعی موضوعلار اوزرینده قوٗرولان اثرلر، عوموميت‌له ادبیاتیمیزدا رئالیزمین، هم ده ساتیرانین مئیدانا گلیب اینکیشاف ائتمه‌سی ایله علاقه‌دار ایدی. مثلاً آذربایجانین بیر چوٚخ رایوٚنلاریندا توٚی مجلیسینده «خان ـ خان» آدی ایله مشهور اوٚلان بیر اوٚیون اوٚینانیلیر. اوٚیوندا ایشتیراک ائدنلر عاشیق آتیرلار. خان، وزیر (و یا وکیل) سئچیلیر. خان هوندور بیر یئرده اوٚتورور. وزیر («اؤلکه‌یه یئنی حاکیم گلمیشدیر، عدالتله دیوان ائدیر، کیمین شیکایتی وارسا، گلسین!» ـ دئیه، اعلان ائدیر. موختلیف شیکایتچی‌لر مئیدانا چیخیر، خان ایسته‌دییی کیمی جزالار وئرمه‌یه باشلاییر. «مقصرلری» اوٚلجه‌دن حاضیرلانمیش تورنالارلا دؤیدورور. «خان ـ خان» اویونو بعضاً او قدر جیدی بیر رنگ آلیر کی، حوکمت آداملاری اؤزلری بئله «بیر ساعاتلیق خلیفه»نین حوکمونه بوٚیون آیمه‌یه مجبر اوٚلورلار. چوٚخ واقت اوٚیون دره بَی‌لیک قایدا و قانونلارینی، حاکیملرین آزغینلیغینی تنقید ائدن بیر صحنه‌یه چئوریلیر (52 / 3، 5).

بو وجهتدن «کئچل» اوٚیونو دا ماراقلیدیر. اوٚیوندا ایکی کئچل قارداش، قوجا آنا، قاضی، جاوانلار و جاماعات ایشتیراک ائدیرلر. کئچل باشینا قویون قارنی کئچیریر، پالتاری جیندیر، اوزو اوٚنلودور. پاپاقی‌دا جیریلمیشدیر، کؤؤهنه، سیرتوولموش و یاغلیدیر. بوتون بوٗنلارین هامیسی کئچل‌لییین علامتلریدیر. اوٚیون تخمیناً بئله ایفا ائدیلیر: بؤیک بیر مئیدان‌چانین اوٚرتاسیندا بیر آغاج باسدیریرلار. کیچیک کئچل قارداش اسنیه ـ اسنیه مئیدانا گیریر، تنبل‌لیک نیشانه‌لرینی گؤسترن حرکتلر ائدیر. ییخیلیب آغاجین دیبینده یوخویا گئدیر، خوٚرولدایییر. بؤیوک قارداش گلیر، خوٚرولتوسونو ائشیدیر، آنجاق قارداشینی تاپا بیلمیر. نهایت، تاپیر، باشینا سو تؤکور، اوٚنو یوٗخدان اوٚیادیر، ایش تاپشیریب گئدیر. او گئدندن سنرا کیچیک کئچل آغاجین اوستونه چیخیب

یوُخلاییر. بؤیوک کئچل گلیب گؤرور کی، تاپشیریلان ایشلرین هئچ بیریسی گؤرولمه‌میشدیر. کیچیک کئچل ده یوْخدور، نه قدر آختاریرسا، تاپا بیلمیر، گولونج حرکتلرله قارداشینی آختاریر، عیبه‌جر سسلرله اوْنو چاغیریر. بو زامان کیچیک کئچل تاپ‌پیلتی ایله آغاجدان اوْنون باشینا ییخیلیر، قارداشینین: «نه اوچون تاپشیریلان ایشی گؤرمه‌می‌سن؟» سوالینا مین جور بهانه‌لر گتیریر. هارای ـ هشیره آنا صحنه‌یه چیخیر. بئله مصلحت اولور کی، کیچیک کئچلی قاضی‌یا نؤکر وئرسینلر. قاضی دا مئیدانـدا گؤرونور و راضی اوْلور. قاضی کئچلی مؤحکمجه ایشله‌دیر. آنجاق هئچ بیر حاق وئرمیر. بورادا قاضی ایله ایکی کئچل قارداشین موباحیثه‌سی (مباحثه) دوشور.

سونرا بؤیوک کئچل قاضی یا نؤکر اوْلور. قاضی چوْخ دئییین‌گن، سؤیوش سوین و قدداردیر. کئچل بئله بیر تکلیف ائدیر کی، قاضی اونو نئچه دفعه سوسه، هر دفعه ده اون مانات پول وئرمه‌لیدیر. سؤیوشه عادت ائتمیش قاضی هر دفعه کئچلی سؤیدوکده اون مانات وئرمه‌یه مجبور اوْلور. بئله‌لیک‌ده، کیچیک کئچلین ده حاقّی چیخیر. قاضی بؤیوک قارداشی‌دا موزدسز (مزد) قوُوور. بو زامان مئیداندا بیر لوطو گؤرونور. او، قاطیر دونونا گیریر و کئچله دئییر کی، منی قاضی یا سات. کئچل بئله ده ائدیر، لاکین سونرا لوطو قاچیر، قاضی چوْخ پئشمان اوْلور، پولونو کئچل‌دن گئری ایسته‌ییر، او دا قایتارمیر. قاضی ایشی محکمه‌یه وئریر. کئچللر قاضینی دلی اعلان ائدیرلر، جاماعات‌دا قاضینی اله سالیر. او، چوْخ بی‌آبیرچی بیر وضعیت‌ده کئچل‌لرین های ـ کویو ایله صحنه‌دن چیخیب قاچیر. بئله‌لیک‌له، تاماشا قوُرتاریر.

بو تاماشا خالقین هر آددیم‌دا قارشیلاشدیغی بیر مثله اوزرینده قوُرولموشدور.

خالقی دایم وارلیلار، ایستیثمارچیلار ایشلتمیش، حاقّ، موزد وئرمه‌میشلر.

عزیزیم شکر جانیم،

بو دردی چکر جانیم،

نه حاقّیم وار، نه موزدوم،

بی‌لره نؤکر جانیم، ـ

دئیه خالق همیشه شیکایت‌لنمیشدیر. قاضی خالقی همیشه ایشله‌دیب موزدونو وئرمه‌ین‌لرین، کئچل‌لر ایسه قان ـ قر ایچریسین ده ایشله‌ییب قارنی آج دولانانلارین صوورتیدیر. اویون گولونج، مضحکه‌لی، یوُموریستیک بیر شکیل‌ده قوُرولموش، قاضی‌نین شخصینده بوتن ظولمکارلار اله سالینمیشدیر. «خالق اؤزو ایستیثمارچیلارینا بئله شاقراق قهقه‌لرله گولمک‌دن ذوق آلمیشدیر». (4/54)

عاییله ـ معیشت دراملاری.

عاییله ـ معیشت موضوع‌سوُندادا خالق دراملاری اوْلموشدور. بورادا اساساً موضوع اوچ نفر ـ ار، آرواد و آشنانین حرکتلری اوزرینده قوُرولور. بئله خالق اوْیونو و تاماشالارینا میثال اوْلاراق «آشنا»، «بیچ نؤکر»، «تاپدیق چوبان» و باشقالارینی گؤسترمک اوْلار. پروفسور علی سلطانلی خالقین امک مشغولییتی، یاز بایراملاری حاقّیندا اوْلان تاماشالارا نیسبتاً بو موضوع‌دا اوْلان اوْیونلارین گئنیش اینکیشاف تاپا بیلمه‌مه‌سینین سببینی عاییله دراملاریندا گؤستریلن داها چوْخ شیت، بایاغی، بعضاً‌ُده ادبسیز صحنه‌لرین اولماسیندا گؤروروک. آما بوتون بوُنلارا باخمایاراق، عاییله و معیشت موضوع‌سونوندا اوْلان تاماشالاردا خالق ایچریسینده اینکیشاف ائتمیش و یاییلمیشدیر.

همین موضوع‌دا اوْلان دراملارین بعضی‌لریده کوکلالار واسیطه‌سیله ایفا ائدیلمیشدیر. چوخ ساده، ابتیدائی شکیل‌ده دوزه‌لدیلن کوکلالار بارماق، آیاق، دیز واسیطه‌سیله اوْینادیلمیشدیر. بو اوْیونلار سس‌سیز گؤستریلیر، فیکیر یالنیز حرکتلر واسیطه‌سیله تاماشاچی‌یا چاتدیریلیر. ساده، آیدین حرکتلره ایجرا ائدیلن اوْیونون اساس مغزی تاماشاچیلارا آیدین اوْلور. «تاپدیق چوبان»، «مارال اوْیونو»، «کافتار کوُس» وس. بو کیمی یونکول معیشت سوژئتلریندن عیبارت گئنیش بیر یئپئرتوآرا مالیک اوْلان «کیلیم آراسی اوْیونو» هر شئیدن اوّل، گولدورمک و ایلندیرمک مقصدی داشییر (59 ـ 58 / 3 و 5).

خالق تاماشالارینین داها بیر سیرا نوعلری اوْلموشدور. میثال اوچون، کندیربازلار کند به کند گزرک چوْخلو اوْیون و تاماشالار گؤسترمیشلر. کندیربازلارین اوْیونلاریندان بحث ائدن اَ. حق‌وئردییف بونلاری‌دا تئاتر تاماشالارینین بیر نوع آدلاندیرمیشدیر. او، کندیربازلارین اوْیونونو آشاغیداکی کیمی تصویر ائدیر: «بؤیوک مئیدانلارین بیریسینده ایکی ـ ایکی هاچالانمیش دؤرد آغاج باسدیریلیر: همین آغاجلار آراسیندا یئردن بئش ـ آلتی متر هوندورده تاریم کندیر چکیلیر. کندیرین اوجلارینی یئره باسدیریرلار. زورنا چالیب آدام ییغیرلار. خیلی جاماعات توْپلاندیقدا کندیرباز اوْرتایا چیخیر، بدگؤزدن قوْرونماق اوچون او، بوینونا جور به جور دوعا، پیتیک آسیر. موُزاینت ساخلاماق اوچون الینده لنگر توتور، کندیربازین کئچه پاپاق آدلانان کؤمکچی‌سی واردیر. کندیرباز کندیرین اوستونده چوْخ قوْرخولو حرکتلر ائدیر، تووللانیر، اوزانیر، اوینایییر، میس قابین ایچریسینده اوْتوراراق کندیرده یئریییر، آیاغینا بیر نئچه ایتی خنجر باغلاییب کندیرین اوستونده گزینیر و سایره. بو زامان کئچه پاپاق مئیدانا سولایاراق اوز اوستاسینین حرکتلرینی گولمه‌لی بیر شکیل‌ده تقلید ائدیر و بوُنونلادا بدگؤزلری کندیربازدان اوُزاقلاشدیریر. اوْیون زامانی کئچه پاپاق بیر چوخ شیت ظرافتلر ائدیر، گولمه‌لی سؤزلر دانیشیر، تاماشاچیلارین پولودا او ییغیر» (2/390). بو اویونلار زامانی اساس حرکتلر کئچه پاپاق طرفیندن ائدیلیر.

آذربایجاندا خالق تئاترینین اؤزونه مخصوص یارانما و اینکیشاف تاریخی واردیر. بو موعین دؤورده خالقین آیری ـ آیری دینی اعتقاد و گؤروشلری ایله علاقه‌دار اوْلدوغو کیمی، سوْنراکی مرحله‌لرده خالق معیشت و عاشیق صنعتی کوْمیک یارادیجیلیق عنصرلاری ایله ده سیخ باغلی اوْلموشدور. خالق تئاترینین یارانما و اینکیشافی مسأله‌لرینین اطرافی و آردیجیل صورتده صنعت‌شناس ماحمود آللاه‌وئردی‌اوف تدقیق ائتمیشدیر.

ادبیات:

1ـ آذربایجان فولکلورو آنتولوگیاسی، I جیلد، باکی، 1969.

2ـ اَ. حاق‌وئردی‌اوْف. آذربایجاندا تئاتر. سئچیلمیش اثرلری. II جیلد، باکی، 1957.

3ـ هـ . سارابسکی. کؤهنه باکی، 1958.

4ـ اَ. سلطانلی. آذربایجان دراماتورگیاسینین اینکیشاف تاریخی، باکی، 1964.

5ـ م. عاریف. خالق اوْیون مراسیملرینده تئاتر و تاماشـا عنصـرلاری. سـئچیلمیش اثرلـری، 3 جیلـدده. III جیلد، باکی 1970.

6ـ م. آ. آللاەوئردیاوْف. «قاراوَللی تاماشالاری»، «ایشیق»، 1976.

7ـ ای. اصلانوْف. ائل ـ اوْبا اوْیونو، خالق تاماشاسی، «ایشیق» 1984.

8ـ آ. نبی‌اوْف. «ائل نغمه‌لری، خالق اوْیونلاری»، آذر نشر 1988.

آتالار سؤزو و مثللر

عوموومی معلومات.

آتالار سؤزو و مثللر خالقین حیاتی و معیشتی، اَمک فعالیتی ایله داها سـیخ بـاغلی اوْلان فورماجـا کیچیـک، معناجا گئنیش ژانرلاردان بیریدیر. آتالار سؤزو و مثللرده خالق حیکمتی، خالق ذکاسی، خالقین عصردن بری اَلده ائتدییی سیناق و تجروبه‌لرین نتیجه‌لری عوموومی‌لشدیریلیر. اوْنا گؤره‌ده دانیشیق دیلینده ایفاده‌لرین داهـا جانلی، سرراست و تأثیرلی اوْلماسی اوچون آتالار سؤزو و مثللر همیشه قیسـا اوْلـور، لاکـین اوْنـلاردا تـام کیتابلار دوْلوسو عاغیل و حیس واردیر».

اوْنا گؤره ده آتالار سؤزو و مثللره روسلار عبرت‌آمیز سؤز، قانادلی سؤز، قیزیل سؤز، شرق خالقلاری دیلین گؤلزاری، ایپک ساپا دوزولمه‌میش اینجی‌لر، یوُنانلار و رومانی‌لار حاکیم فیکیرلر، ایتالییـانلار خـالق مکتبـی، اسپانلار روحون طبیعی، اینگلیس‌لر و فرانسیزلر تجروبه‌نین باری وس. آدلار وئرمیشدیر.

آتالار سؤزو و مثللر فوْلکولورون چوخ قدیم ژانرلاریندادیر. بو ژانـر اؤز منشـاییني لاپ ایبتیـدائی ایجمـاع دؤورونده آلیر. او واختدان بری اینسانلارین حیات، طبیعت حاقّیندا‌کی تجروبـه‌لـری، بیلیـک و سـیناقلاری

قیسا و بدیعی شکیل‌ده ایفاده ائدیلرک زمانه‌میزی قدر گلیب چیخمیشدیر. اونا گؤره ده آتالار سؤزو و مثللرده خالق حیاتینین، خالق تاریخی‌نین بوتون دؤورولرینه عاییید علامتلر یاشاماقدادیر. م. قورکی، عومومیتله خالق یارادیجیلیغی‌نین خوصوصیله آتالار سؤزو و مثللرین یارانماسی حاقّیندا دئمیشدیر: «سؤز صنعتی لاپ اوُزاق کئچمیشده اینسانلارین امک پروسئسینده دوْغولموشدور. بو صنعتین مئیدانا گلمه‌سینه سبب ایسه اینسانلارین اؤز امک تجروبه‌سینی حافیظه‌لرده داها آسان و مؤحکم حک اوْلونان بیت، آتالار سؤزو، مثل، قدیم امک شوعارلاری وس. کیمی سؤز صنعتی فورمالاریندا ایفاده ائتمک سعیی اوْلموشدور». (سند ـ ح)

آتالار سؤزو و مثللر بیر ـ بیرینه چوْخ یاخیندیر. بونلاری بیر ـ بیریندن آییرماق چوخ واخت حتی چتین اولور. لاکین بونلاری فرقلندیرن جهتلرده واردیر. بو باره‌ده موختلیف فیکیرلر سوینمیشدیر. بعضی تدقیقاتچیلار بو فرقلری اوْنلارین قراماتیک قوُرولوشوندا گؤرموش، بعضی‌لری حجم‌جه چیچیک و بؤیوک اوْلمالاریندا آختارمیش، بعضی‌لری ایسه مثللرده داها چوخ مجاز، ایدیوْم، مقایسه وس. ایشله‌دییینه گؤره آتالار سؤزلریندن سئچیلدیییینی قید ائتمیشلر.

مشهور روس دیلچیسی، عؤمرو بوْیو آتالار سؤزو و مثللری توْپلاییب اؤیرنمکله مشهور اوْلان و. ای. رال گؤستریر کی، «مثل خالق آراسیندا گزن، آنجاق هله تامام آتالار سؤزو تشکیل ائتمه‌ین، سیلس، قیسا دانیشیقدیر. خالق دیلینده، ایفاده‌لرده قبول اوْلونموش نصحیت‌لر، شرطی دانیشیق طرزی، عادی ایفاده اوُصولودور». (سند ـ ح) بو تعریفه

اساسلانساق دئمه‌لی‌ییک کی، آتالار سؤزو و مثللر فورما و ظاهیری خوصوصیت‌لرینه گؤره دئییل، محض مضمونلارینا گؤره بی ـ بیریندن آیریلمیر. بو مضمون فرقی اوْلدوقجا اینجه و گؤزه گؤرونمه‌ین اولدوغونا گؤره چوخ زامان هر ایکی قیسم بیر ـ بیرینه قاریشدیریلیر. بو مضمون فرقی ایسه اوْندان عیبارتدیر کی، آتالار سؤزو فیکری تام ایفاده ائدیر، اوْنلاردا عومومیظلشدیریلمه، فیکیر دَرینلییی مهم یئر توُتور. عکسینه،

مثللر چوخ زامان بو و با دیگر کوْنکرئت حادیثه‌یه عاییـد اوْلـوب، ناتمـام فیکیـر ایفـاده ائـدیر. اگـر آتـالار سؤزونده موحاکیمه تام و هر طرفلی ایسه، مثللرده حادیثه‌یه ایشاره ائدیلیر، آدی چکیلیر، اوْنـدا تاماملانماقـا ائحتیاج واردیر. مثللر سؤز گلیشی، تئز ـ تئز دئییلن، بعضاً نامعلوم کیمی کوْرونن حادیثه‌یه ایضاحات وئرمک اوچون ایشله‌نن (کریل) بیر ژانردیر. دانیشیق زامانی «مثل‌وار: آز آشیم، آغریماز باشیم» شکلینده ایشله‌دیلیـر. دیقّت ائدیلسه آتالار سؤزلرینین هامیسین‌دا، تام موحاکیمـه، بیتمـیش فیکیـر، عومـومی‌لشـدیریلمه و نتیجـه واردیر: «آغاج بار وئرنده باشینی آشاغی سالار»، «هر شئی نازیک‌لییینـدن سـینار، اینسـان یوْغونلوغونـدان»، «حقیقت اینجه‌لر، اوزولمز»، «زیانین یاریسیندان قاییتماخ قازانجدیر»، «زحمت چکمه‌ین راحاتلیغین قـدرینی بیلمز»، «اینک سو ایچر سود اوْلار، ایلان سو ایچر زهر اوْلار». «مردین سفره‌سی آچیـق اوْلار» وس. مثللـرده ایسه بو علامتلرین اکثریّتی یوخدور. «دیشسیز آغیز ـ داشسیز دَییرمان»، «بالدیز ـ چووالدوز»، «سینن اوزون، دَوه‌نین دیزی»، «یاز گونونون یاغیشی ـ اَر ـ آروادین ساواشی»، «آیری قارداش ـ یاد قوْنشو»، «آدامـین یئـره باخانی ـ سویون لال آخانی» وس.

چوخ زامان آتالار سؤزو مثله، مثل آتالار سؤزونه چئوریله بیلر. بونون اوچون مثل‌ده‌کی فیکـری تاماملامـاق مقصدی ایله بیر سؤز آرتیرماق کیفایت‌دیر. اگر یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز مثللرین آخیرلارینا کیمیـدیر سؤزونو آرتیرساق، فیکری تاماملایار، مثلی آتالار سؤزونه چئویرمیش اوْلاریق.

«حیوانین بوُدوندان داغلارلار، اینسانی اوره‌یینـدن»، «آدام آغزیندان سؤز چیخار، قازان آلتینـدان کـؤز» کیمـی آتالار سؤزلریندن ایسه «داغلارلار»، «چیخار»، سؤزلرینین گؤتورسک، مثله چئوریلر.

آتالار سؤزو و مثللر چوخ زامان هم حقیقی معنادا، هم ده مجازی معنادا ایشله‌دیلیر. حقیقی معنادا ایشله‌دیلن آتالار سؤزلرینه: آغیللی باش هر شئی‌دن منفعت گؤتورر. باش ساغ اوْلسون، پاپـاق تـاپیلار. ایـش اینسـانین جووهریدی». یاخشی دوست قارداشدان ایرلیدیر. یاخشی آروادلـی ائـو جنتـدیر» وس.، یـالنیز اؤز حقیقـی معناسیندا دئییل، هم ده باشقا مقصد اوچون ایشله‌دیلن آتالار سؤزلرینه ایسه: آیی ایلـه بیـر چـووالا گیرمـه،

ایلانین آغینادا لعنت، قاراسینادا. ایسلان‌میشین یاغیشدان نه قوْرخوسو، اؤلمه ائششه‌یه‌یم، اولمه، یاز گلر، یوْنجا بیتر. بوینوزسوز قوْچون قیساسینی بوینوزلو قوچا قوْیمازلار» وس. کیمی ایفاده‌لری مثل میثال گؤسترمک اوْلار.

آتالار سؤزو و مثللرین توْپلانماسی و نشری.

آتالار سؤزو قدر دیلده، دانیشیقدا، یارادیجیلیقدا و عوموميتله حیاتدا تئز ـ تئر موراجیعت اوْلونان ایکینجی بیر فولکلور ژانری اوْلامیشدیر، دئسک یانیلماریق. شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین دیگر ژانرلاری کیمی. آتالار سؤزو و مثللرده اوْرتا عصرلرین بیر سیرا اَل یازمالاریندا قدیم تورک آبیده‌لرینده قالمیشدیر. هـ. زیناللی یازیر کی، «دیوانی ـ لغت ـ ت ـ تورک»ده اوْلان 266 آتالار سؤزونو نجیب آسیم استامبول اونیورسیتتی ادبیات فاکولته‌سینین مجموعه‌سینده درج ائتدیرمیشدیر. «لغت»دن آتالار سؤزلری: تاغ (داغ. پ . اَ.) تاغا قووشماز، کیشی کیشی‌یه قوْووشار: «آوچی نئجه آل (حیله . پ. اَ.) بیلسه آدیق (آیی . پ. اَ.) آنجاق یول بیلیر» وس. «کیتابی دده قورقود»ون ایلک تدقیقاتچیلاریندان اولان آلمان شرق‌شناسی دیس درئزدان اَل یازماسیندان گؤتوروب 420 آتالار سؤزلری نشر ائتدیرمیشدیر. XV (15) عصر تورک تاریخ‌جاسی یازیچی اوغلو علی‌نین «سلجوق‌نامه» اثرینده ده تورک آتالار سؤزلری واردیر.

XVII (17) عصرین سوْنو، XVIII (18) عصرین اوّللرینده عباس قوْلو ماراغایی طرفیندن ترتیب اوْلونموش «امثالی تورکان» کیتابیندا 1980 ـ اَ قدر آتالار سؤزو و مثللر واردیر («ادبیات و اینجه صنعت» (06 /01 /1984).

آیدین اوْیون 1972 ـ نجی ایلده استامبول‌دا چیخان «تاریخ بوْیوندا تورک آتالار سؤزلری»، ائ. ک. ایوب‌اوغلونون 1973ـ جو ایلده استامبول دا چیخان «اون اوچونجو عصردن گونوموزه قدر شعرده و خالق

دیلینده آتالار سؤزو دئییملری کیتابلاری»دا دیقّته لاییقدیر. آراشدیجی اؤز کیتابیندا آتالار سؤزلری اوْلان 140 منبع‌نی قیدا ائدیر.[۳۹]

آذربایجان آتالار سؤزو و مثللرینین اوْرتا عصرلره عاییید ان قیمتلی توپلوسو «اوغوزنامه»دیر. بو عصر خالق مودریک‌لییی‌نین گؤزل بیر قایناغیدیر. بورادا اورتا عصرلرین دیل، اوسلوب خوصوصیتلری گؤزلتیلمکله کوللی میقداردا آذربایجان آتالار سؤزو و مثللری یازیلیب ساخلانمیشدیر. «آللاه ساغ گؤزو سول گؤزه مؤحتاج ائله‌مه‌سین»، (19)، «ائل کئچدیگی کؤرپودن سنده کئچ» (10)، «اَیر آلتیندا آت اؤلور، غئیرت آلتیندا اَر اؤلور» (21)، «آغلاما اؤلو اوچون، آغلاغیل دَلی اوچون» (22)، «اؤلمه ائششگیم، یونجا بیته، یییه‌سن» (28)، «اوْغلو، قیزی اولان ائو ییخیلماز»(32)، «ائییلیگی ائیله دَنیزه. بوُراق، بالیق بیلمه‌سه خالیق بیلر» (32)، وس. وس.

شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین قدیم آبیده‌لریندن اوْلان «کیتابی ـ دده قوْرقود»دا چوْخلو آتالار سؤزلری واردیر: کول تپه‌جیک اوْلماز، قاری دوشمن دوْست اوْلماز، آت ایشلر، اَر اؤینَر. چیخان جان گئری دؤنمز، اسکی پامبیق بئز اوْلماز. قوْناغی گلمه‌ین قارا ائولر ییخیلسا ییئ، اوْغلو دَخی نئیله‌سین، بابا اؤلوب مال قالماسا، بابا مالیندان نه فایدا، باشدا دؤولت اوْماسا وس.

آتالار سؤزلری و مثللر هله چوْخ قدیم زامانلاردان باشلایاراق یازیلی ادبیاتیمیزین گؤرکملی نوماینده‌لرینین دیقّتینی جلب ائتمیشدیر. قطران تبریزی، نظامی، خاقانی، ختائی، فضولی و باشقا صنعتکارلارین اثرلرینده بو و یا دیگر درجه‌ده کوللی (کلی) میقداردا آذربایجان آتالار سؤزو و مثللری ایشله‌نمیشدیر. بونلار همین صنعتکارلار طرفیندن یا اوْلدوغو کیمی یا ترجومه اوْلونوب ایشله‌دیلمیش یاخود دا اثرین روُحونا، شعرین

[39] ـ س. علیزاده. مودریک‌لییین سونمه‌ین ایشیغی، اوغوزنامه، «یازیچی»، 1987، صفحه 9. س. علیزاده، یازیر کی، همین آتالار سؤزلرینین بیر قیسمه اوغوزنامه‌ده ده واردیر. مثلاً «آج کیمینله گرکسه ساواشیر»، «آغیر باسار، یئییني قالخار»، «موسی ایچین عیسی‌یا قینامازلار»، «اوْغلو ـ قیزی اولمایان عؤورتدن ایکی حصیر یئگدیر» وس.

آهنگینه اوُیغونلاشدیریلمیشدیر. نظامی، خاقانی، فضولی کیمی شاعیرلرین اثرلرینده ایشله‌دیلن آشاغیداکی آتالار سؤزلرینه دیقّت ائدک:

قطران تبریزی: عؤمور بوْیو کیمسه‌نی بیر دَفعه ایلان سانجسا، داییم آلا چاتی اوْنون گؤزلرینه ایلان گؤرونر.

گونشی پالچیقلا سوُواماق اوْلماز، سن یاخشی‌لیق ائدیب دَنیزه آت، بالیق بیلمه‌سه، خالیق بیلر.

خاقانی: داغ داغا قوْووشماز، قوْووشار آداملار، بو گون باغیشلادیغین صاباح گئری آلما دونیادا نه قدر ابله آدام وار اؤزونه چوْخ یوکسک مقام آرزولار.

نظامی: آختاران تاپار. دوْشاب آلمیشام، بال چیخیب، هر کسین توستوسو اؤز باجاغیندان دوز چیخار. ائو اوْغروسونو توتماق اوْلماز. ایسنمه‌دین ایستی‌سینه، کوْر اوْلدوم توستوسونه، پیشیک بالاسینی ایسته‌دییینده‌ن یئییَر، واخت‌سیز بانلایان خوْروزون باشینی کسرلر وس.

قدیم ناغیللاریمیزدا، داستانلاریمیزدا خالق گؤزل آتالار سؤزلری، مثللر ایشله‌تمیشدیر. لاکین بوتون بوُنلارا باخمایاراق همین نومونه‌لرین توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی ایله اوُزون مودت بیلاواسیطه مشغول اوْلمامیشدیر. XIX (19) عصردن اعتباراً آتالار سؤزلری هم توْپلانیر، هم ده نشر ائدیلمه‌یه باشلاییر. بو جهتدن «(کریل)» مجموعه‌سینده نشر ائدیلن نومونه‌لر خوصوصیله دیقته لاییقدیر. بوُنلارین بعضیلری هم آذربایجان دیلینه، هم ده روس دیلینه ترجومه اوْلوناراق چاپ ائدیلمیشدیر. نهایت کئچن عصرین سوْنوندا م. و. قمرلی آتالار سؤزو و مثللردن عیبارت آیریجا کیتاب‌چادا نشر ائتدیرمیشدیر.

XIX (19) عصرین سوْنو ـ XX (20) عصرین اوّللرینده چیخان مطبوعات صحیفه‌لرینده ـ خوصوصیله «ملا نصیرالدین»، «مکتب»، «دبستان» ژورناللاریندا بیر سیرا آتالار سؤزو و مثللره راست گلیریک.

ساتیریک ژورناللاردا آتالار سؤزو و مثللردن خوصوصی مقصد اوچون ایستیفاده ائدیلیردی، مثلاً ملانصیرالدین ژورنالینین بیرینجی نومره‌سینده آشاغیدا کیمی آتالار سؤزو و مثللر درج ائدیلمیشدیر.

اؤلمه ائششه‌ییم، اؤلمه، یاز گلر حوریت بیتر.

آت آت ایله بوْغوشار، حؤکومتین ایشی راست گلر.

توخون آجدان گرک خبری اوْلماسین.

چوخ یاشایان چوخ بیلمز، چوخ یاتان چوخ بیلر.

آتی آت یانیندا باغلاسان گؤروب دئیر بیرینی باغیشلا منه.

«آری»، «زنبور»، «کل‌نییت» ژورناللاریندا داها چوْخ آتالار سؤزلری چاپ ائدیلیردی. ژورناللار بو نومونه‌لری او دؤورون بیر سیرا ایجتیماعی، اخلاقی فیکیرلرینی سؤیله‌مک اوچون بیر واسیطه‌یه چئوریلیردیلر.

هامی اوْلدو گؤزو قیپیق، سنده اوْل گؤزو قیپیق.

قوْرخولو باش سالامات اوْلار.

آییدان قوْرخان مئشه‌یه گئتمز.

هر سؤزه بلی، بلی دئه، بال کیمی شیرین اوْل.

قاچماق ایسته‌مزسن تویوق کیمی یات.

آری کیمی هم بالین اوْلسون، هم ده زهرین.

اؤزون ائششک اوْل توکون مخمر قالسین.[٤٠]

بو جهتدن آشاغیداکی میثال چوْخ سجیّه‌ویدیر. بلی، «آغاجی ایچیندن قوُرد یئیر». ـ بو آغاج اوْ آغاجدیر کیع حریّت آغاجی ، عدالت آغاجی، مساوات آغاجی، اینسانیت آغاجی و مطبوعات آغاجی. بو آغاجلارین هامی‌سینین ایچیندن ایچیندن قورد یئیر. آنجاق هله صؤحبتیمیز حریّت آغاجینین اوستونده اوْلماغینا گؤره بو آغاجدان و اوْنون ایچیندن اوْلان قوُردلاردان بوُیورماقدیر. حریت آغاجی ـ بوُ، اینـدی گـؤگرمیش و قـوْل بوداقلانمیش آغاجدیر کی، نئچه ایللر ایدی کی، حسرتینی چکیردیک».[٤١] ر. افندی اوْفون «بصیرت ـ اطفال»،

[40] ـ «طوطی» ژورنالی، 1915، نومره 26. ص 8.

[41] ـ یئنه اوْرادا، 1917، نومره 15.

ف. کؤچرلی‌نین «بالالارا هدیه»، ف. آغازاده‌نین «ادبیات مجموعه‌سی» وس. منتخبات درسلیک‌لرده ی. و. چمن‌زمینلی‌نین «آروادلاریمیزین حالی» (1931)، س. م. غنی‌زاده «صوفی شئیدا» (1920) کیتابلارینداآذربایجان آتالار سؤزو و مثللریندن نومونه‌لر وئریلمیشدیر. آذربایجاندا 20ـ نجی ایللردن سوْنرا آتالار سؤزو و مثللر گئنیش شکیلده توْپلانیب چاپ اوْلونماقا باشلاییر. 196 ـ نجی ایلده اَ. حسین‌زاده‌نین، سوْنرا ایسه ح. زینالللی‌نین توْپلادیقلاری نومونه‌لر کیتاب شکلینده چاپ اوْلونور.

اَ. حسین‌زاده‌نین توْپلادیغی آتالار سؤزلری و مثللر سوْنراکی ایللرده داها دا زنگینلشدیریلمیشدیر. آذربایجان آتالار سؤزلری روس دیلینده ده نشر اوْلونموشدور.

ایراندا 1944ـ نجی ایلده علی‌عسگر مجتهدی «امثال و حکم» آدلی کیتابینین 2500 آذری آتالار سؤزونه و مثللرینه ایختیصاص وئرمیشدیر. 1981ـ نجی ایلده یعقوب قدس نئچه ایللیک زحمت و چالیشمالارینین محصولو اوْلان 6000 آتالار سؤزونون بیرینجی جیلدینی چاپ ائتدیرمیشدیر»[۴۲]

سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده آتالار سؤزو و مثللر حاقّیندا بیر سیرا علمی ـ تدقیقات اثرلری یازیلمیشدیر. مرحوم فولکلورشوناس ای. ابراهیم‌اوْفون آذربایجان آتالار سؤزو و مثللری حاقّیندا تدقیقاتی ایندی ده اؤز اهمیتینی ایتیرمه‌میشدیر. آکادمیک ح ـ آراسلی، و. ولی‌اوْف، آ. نبی‌اوْف، م. حکیم‌اوْف، اَ. ساله‌الدین، ت. فرضعلی‌اوْف و باشقالاری آتالار سؤزو و مثللر باره‌ده قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر.

دیلچی عالیملردن پروفسور س. جعفراوْف، آ. قوربان‌اوْف، ح. بایرام‌اوْف، ز. علیزاده و باشقالاری آتالار سؤزو و مثللرین لئکسیک (Leksik)، سئمانتیک (Semantik)، فرازئوْلوژی (Frazeoloji) اساسلاریندان بحث ائتمیشلر.

آتالار سؤزو و مثللرین منشأیی.

[42] ـ جاواد هیئت. آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی، ص 151

آذربایجان آتالار سؤزو و مثللری حیاتین موختلیف ساحه‌لرینده عاییید اوْلدوقلاری کیمی، اوْنلاریـن یارانمـا یوْللاریدا موختلیف اوْلموشدور. خالق عصرلر بوْیو حیات سیناقلاری نتیجه‌سینده بو قناعته گلمیشـدیر کـی، بیرلیک هارادا، دیریلیک اوْرادا، تک اَلدن سس چیخماز، ساخلا زامانی، گلر زامانی. اوْلدو ایله اؤلدویه چـاره یوْخدور. آغاجدان ماشا اوْلماز، بیَله بوْستان اکه‌نین طاغی چیینینده بیتر وس.

مالدارلیقلا، اکینچیلیک‌له، اوْوچولوقلا علاقه‌دار موختلیف آتالار سؤزو و مثللـرده یارانمیشـدیر. اوْوچولـوقلا علاقهدار سؤزلری: قوشو قوسیله توتارلار، اوْوچو اوْودا، یوْلچو یوْدا، اتیلان اوْخ گئری قاییتماز. چـالا چـالا چالاغان اوْلار. آلیجی قوُشون دیمدییی ایری اوْلار، دوْوشانا قاچ دئییرع تـازی‌یـا تـوُت، اوْخـو آتیـپ یـایی گیزلتمه.

اکینچیلیک‌له علاقه‌دار: اکنده یوْخ، بیچنده یوْخ، یئینده اورتاق قـارداش، بیـر بوغـدا اکمـه‌سـن، مـین بوُغـدا بیچمزسن، باغا باخارسان باغ اوْلار، باخمازسان داغ اوْلار، شرطی سوخومدا کسک، خئرمانـد یابالاشـمایاق. اکدیم بیچدیم ساریمشاق، خئییرین گؤردو قورومساق، اکینده اکمین، خئیرماندا آغلار.

مالدارلیقلا علاقه‌دار: هوُهوُ وار داغا قالدیرار، هوُهوُ وار داغدان ائندیرر، مـالی قـروو اؤلـدورر، قیشـین آدی بدنامدیر. بیره‌ده هو دئ، مینه ده هـو دئ! جئیـرانین یویوردویـون گـؤردوم اتینـدن اَلـیم اوزدوم، آریـق آتـا قوُیروغودا یوکدور. آت گئتدی اورکینده آپاردی. جامیش ایله گزن دانـانی قـورد یئیـر. دَوه‌نـی یاتیرماییینجـا یوکله‌مک اوْلماز. نه قوْیونا گئدر، نه قاپیدا هورر وس.

عوموميتله، تصرفاتین، حیاتین، معیشتین ائله بیر ساحه‌سین تاپیلماز کی، خالق او باره‌ده آتالار سؤزو، یـاخود مثل یاراتمامیش اوْلسون.

بوردا منم، بغدادا کوْر خلیفه، عرب اؤلدو قان دوشدو، کیمی آتالار سؤزو و مثللر، شـوبهه‌سـیز، خـالقیمیزین عرب ایشغالچیلارینا قارشی موباریزه دؤورونون محصولودور. یاخود آتی پالان ساخلار، پادشاهی یالان. نـه

شاها باخیر نه خودکارا» و باشقا آتالار سؤزو و مثللر خالقی واردان ـ یوْخدان چیخاران شاهلار، خودکارلار حاقّیندا یارادیلمیشدیر.

آتالار سؤزو و مثللرین زنگین‌لشمه‌سینده خالق یارادیجیلیغی‌نین بیر سیرا باشقا ژانرلاری‌دا اساسلی روْل اوْینایير. ائله بایاتی، تاپماجا، لطیفه‌لر وار کی، آغیزلاردا آتالار سؤزو و مثله چئوریلیر. بو جهتدن ملا نصیرالدین لطیفه‌لری خوصوصیله خاراکتئریکدیر: کیشی‌نین سؤزو بیر اوْلار، سن چالدی، کیشی‌نین مالی گؤز قاباغیندا، دئدیلر: ملا، آش آپاریرلار، دئدی: منه نه، دئدیلر: سیزه آپاریرلار، دئدی: سنه نه وس.

بعضی بؤیوک حجملی ناغیللارین، روایت و افسانه‌لرین ده اساس مغزی، معناسی آتالار سؤزو شکلینه دوشور. مثلاً، اؤزوم ـ اؤزومه ائله‌دیم، کولو گؤزومه ائله‌دیم. یاخشی‌لیق ائله آت دریایا، بالیق‌دا بیلمه‌سه، خالیق بیلر. بوتونو کسمه، پارایا دَیمه، دوْغرا دویونجا یئه، اکنده یوْخ، یئینده اوْرتاق قارداش وس.

بو ژانریدا خالق داستانلاریندان دا ایستیفاده ائدیلمیشدیر. سن کی اوْلدون ـ دگیرمانچی، چاغیر گلسین دَن کوْراوْغلو. چوْخلاری آتاسی‌نین گؤزلرینی چاخارتدی کی، اوْنا کوْراوْغلو دئسینلر، ائله دئدیلر کوْر کیشی‌نین اوْغلو. کوْراوْغلو اوچدن دئییب وس.

ائله ماهنیلار، آغیلار، بایاتی و لایلالار دا واردیر کی، چوْخ زامان اوْنلاردان مثل کیمی ایستیفاده ائدیرلر. مثلاً:

بالا دادی، بال دادی،

بالا آدام آلدادی.

شیرنی شیرین اوْلور،

آجیسیدا بال دادی.

شاعیرلرین، یازیچیلارین حکمتلی مصراعلاری، بیتلری، حکملری، آتماجالار دا چوْخ زامان شؤهرت‌له‌نیب آتالار سؤزونه چئوریلیر. ن. گنجوی‌ده:

قوت علده‌دیر، باشقا جور هئچ کس

هئچ کسه اوستونلوک ائله‌یه بیلمز.

اینسانا آرخادیر اوْنون کامالی

آغلیدیر هر کسی دؤولتی، مالی،

شامیل بیر پالانچی اوْلسا دا اینسان

یاخشیدیر یاریم‌چیق پاپاقچی‌لیقدان.

م. ف. آخوندداوْفون «مالا ابراهیم خلیل کیمیاگر» کومئییاسیندا حاجی نوُرونون دیلیندن ائشیتدییمیز آشاغیداکی ایفاده ایندی آتالار سؤزو کیمی ایشله‌نمکده‌دیر. «کامال آتا کورکو دئییل کی، ارث ایله اؤولادا کئچه».

م. اَ. صابیردن:

«دوشدو بوتون قزئتلر قیمیتدن، آی جان، آی جان!»

«آخ، نئجه کئف چکمه‌لی ایام ایدیر».

«کیم نه دئیر بیزده اوْلان غئیرته؟»

«افسوس قوْجالدیم، آغاجیم دوشدو اَلیمدن» وس.

«میلّت نئجه تاراج اوْلور اوْلسون، نه ایشیم وار؟!»

ج. جبارلی‌دان:

«آزادلیق گؤزل اوچوندور»،

«تجروبه یوکسه‌لیشین قانادیدیر».

خالق شاعیری ص. وورغون:

«قیزیی اوُدسادا قارا تورپاقلار.

یئنه قیمتینی اؤزونده ساخلار».

«سوْیوق مزارادا زینتدیر اینسان»،

«آغیل‌سیز کؤپک‌لر اوْلسا اوُلدوزا هوور».

«چؤرک بوْل اوْلارسا، باسیلماز وطن» وس.

آتالار سؤزو و مثللرین ایدئیا و مضمونو.

آتالار سؤزو خالقین موباریزه‌سی، امه‌یی، دوشونجه‌لری، تجروبه و سیناقلاری، دونیا باخشی، حیاتا موناسیبتلری حاقّیندا درین و گئنیش معنالار ایفاده ائدن کونکرئت ژانریدی. بعضاُ بوُنلارین آرخاسیندا خالقین تفکرو، عادت و عنعنه‌لری ایله باغلی اوْلان بؤیوک بیر حادیثه گیزلنیر. بعضی آتالار سؤزلرینی اوْخویاندا اینسانین قارشیسیندا بؤیوک دؤور آچیلیر، اوْنون واسیطه‌سی ایله همین دؤورده خالقین وضعیتی، اینسانلارین موناسیبتی، آغالار ـ قوللار دونیاسینین اصل ماهیتی ایله تانیش اوْلوروق. بو نقطه‌یی ـ نظردن بیر چوْخ آتالار سؤزو یالنیز خالقین دونیا گؤروشی، تفکرو ایفاده ائدن نومونه اوْلماییب هم ده بیر نوع تاریخی سندلردیر: یاز اکینچی، قیش دیلنچی. دینی محمد دینی‌دیر، گونو ایتین گونودور. گلدیک جهانا حاقّی تاپاق، ملا قوْیمادی. خاندان گلن نؤکرم، دینمه بؤیرون سؤکه‌رم. آداملارین قوْرخوسوندان دوْغرو دئمک اوْلمور، آللاهین قوْرخوسوندان یالان» وس. محض ائله بو گؤره‌ده ف. اینگلیلز «عاییله‌نین خوصوصی مودکویتین و دؤولتین منشأیی» آدلی اثرینده، و ـ ای لنین «روسیه‌ده کاپیتالیزمین اینکیشافی» اثرینده بیر سیرا آتالار سؤزو و مثللردن منبع کیمی ایستیفاده ائتمیشلر.

آذربایجان آتالار سؤزو و مثللرینین موضوع دایره‌سی چوْخ گئنیشدیر. بوُنلار خالقی‌میزین هر طرفلی حیاتی ایله علاقه‌دار یارانمیشدیر. آتالار سؤزو و مثللرده بیز کسگین صینفی ضیدیّتلرین، ایجتیماعی برابرسیزلیین وارلی ـ یوْخسول مسأله‌لرینین آیدین اینعکاسینی گؤرورووک. مثلاُ، کیمینین باشیندا تاج، کیمی آج ـ یالاواج. کیمه اوْو، کیمه پلوْو. کیمینه چات ـ چات، کیمینه آج یات. بیریسی اطلس گئیمیش ساچاقلی، بیریسی

تاپماییر تومان یاماقلی» وس. بئله آتالار سؤزلری هم یوْخسول طبقه‌لرین وارلیلارا قارشی نیفرتینی، موباریزه‌سینی، هم ده اوْ زامان اهالی‌نین ایقتیصادی وضعیتینی ایفاده ائدیر.

آتالار سؤزلری و مثللرده کندلی کؤتله‌لرینین آغیر معیشتی، حیاتی، ایقتیصادی، مادّی چتین‌لیکلری ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. مثلاً: بیزی خیشلا، یئددیسی قاشیقلا. بیری ایشلر، اوْن بیری دیشلر وس.

آذربایجان خالقی آتالار سؤزو و مثللرده یئرلی ایستیثمارچیلارا ـ بَی‌لره، خانلارا، آغالارا قارشی جیدّی اعتیراضینی بیلدیریر. اوْنلارین اَمه‌یندن، زحمتیندن ایستیفاده ائدن مولکه‌دارلار کسگین نیفرتله قارشیلانیر. مثلاً، آجی آیی ایله جاهیل آغایا قوُللوق ائله‌مه. کوْخانی گؤر، کندی چاپ. آج بی‌َدن توْخ ایت یاخشی‌دیر. یئر بَی‌ین، یوُرد خانین، ایشله ها چیخسین جانین. خان‌دان گلن نؤکرم، دینمه، دیشلرینی تؤکرم» وس.

آنجاق بیز بیر سیرا آتالار سؤزو و مثللرده بونون تمامیله عکسینی‌ده گؤروروک. بعضاً کندلی کوتله‌لری آللاهدان، فلک‌دن کؤمک دیله‌میش، پیغمبرلره یالوارمیش، پناه ایسته‌میشلر. بو اوْنلارین آتالار سؤزلرینده اؤز ایزلرینی ساخلامیشدیر. مثلاً: آللاه اَلی هَر اَلدن اوُجادیر. آللاهین کریمدیر. کوْر لئی‌له‌یین یوواسینا آللاه تؤکر. میخی میسمارا سؤیله‌ین آللاه وار. سن سایدیغینی سای، گؤر فلک نه سایار. آللاه وئره‌نه قانع اوْلان غنی اوْلار. سحردن دوُرماقلا دئییل، آللاه وئرمکله‌دیر. چکمه، چکه بیلمزسن، برکدیر فلگین یایی. قیزیلدان تختین اوْلونجا، بیر قوُروجا بختین اوْلسون» وس.

آتالار سؤزو و مثللر خالق کوتله‌لرینین گونده‌لیک حیاتی و فعالیتی ایله داها چوخ باغلی بیر ژانردیر. بونلار هر آددیمدا بو و یا دیگر حادیثه‌یه تطبیق اوْلونان نومونه‌لر اوْلدوغوندان خالقین حیاتینی، معیشتینی بوتون مرکب‌لییی ایله عکس ائتدیریر. آتالار سؤزلری و مثللرله بیر خالقین اَمه‌یه، زحمته، ناموسلا ایشله‌مه‌یه بؤیوک سعی و حواس‌نین ایفاده اوْلوندوغونو گؤروروک. مثلاً: ایشله‌مه‌ین دیشله‌مز. ایش آدامین جؤوهریدیر (جوهر). اَلدن قالان اللی ایل قالار. چالیشقان نه‌یه اَل ووررارسا قیزیل اوْلار. ایشی یییه‌سی ایشده گرک. قالان ایشه قار یاغار. زحمت چکمه‌ین بال یئمز. کؤنلو بالیق ایسته‌ین آیاغینی سوُیا سالار. ائل گوجو سئل گوجو.

بو گونون ایشینی صاباحا قوْیما. دَمیر ایستی ـ ایستی دؤیرلر. جفا چکمه‌سن، صفا گؤرمزسن وس. آتالار سؤزلرینده تنبل‌لیک کسگین تنقید اوْلونور، اَمک سئورلیک اساس ایدئالا چئوریلیر. تنبل دئیر بو گون اوْینایارام، صاباح اوْخویارام چالیشقان دئیرع بو گون اوْخویارام صاباح اوْینارام. تنبله دئدیلر قاپینی اؤرت، دئدی: کولک اَسر اؤرتر. تنبل‌لیک بدبخت‌لیگین اچاریدیر. تنبل‌دن سو ایسته‌سن، حاکیملیک ائدر. تنبله ایش بوُیور، او سنه عاغیل اؤیرتسین. تنبل‌لیک آزار آرتیرار، ایشله‌مک جانی صاف ائدر. اوْرتادا یئییب قیراخدا گزر. تنبله دئدیلر: آتی سوُلا، دئدی: دوْداقلاریم یارادیر. دئدیلر: گل خوْرَک یئمه‌یه دئدی: هانی منیم یئکه قاشیغیم. تنبل‌لیک آزار آرتیرار، ایشله‌مک جان جانی صاف ائدر وس.

آتالار سؤزو و مثللری اوْنو یارادان خالقین اَن گؤزل، اینسانی کیفیت‌لرینی ده اؤزونده عکس ائتدیریب ساخلایار. عادت عنعنه‌لر، معنوی زنگین‌لیک، حیات، اینسانلارا موناسیبت، گؤروب ـ گؤتورمه بیر سیرا آتالار سؤزلرینین موضوع‌سودور: ساروانلار قوْناق اوْلانین داروازاسی گئن اوْلار. قوْناقین روزوسو اؤزوندن قاباق گلیر. قوْناقی قوْنشویا تانیتدیرسان هر ایکیسیندن محروم اوْلارسان. قوْناغا آش وئررسن، سنه باش وئرر. جانیم قوربان یاخشی قوْناق، گَل اوُچاق بیر قوْناق. قوْنشو موُنجوغونو گؤتورن گوْردا تاخار. آشی بیشیرن یاغ، گلینین اوزو آغ وس.

عاییله معیشت طرزی، حیاتین اؤزوندن دوْغوب گلن آرزو و ایستکلر: بالا ایسته‌ین بلاسینی‌دا ایسته‌مک گرک. اوُشاق عزیز، تربییه‌سی اوْندانداا عزیز. ایشیم گوجوم بوُجاقدا، آرزومانیم قوُجاقدا. هر کیمین ایلکی دوُرسا، مولکی ده دوُرار. بو چیراغین ایشیغینا 40 آدام اوْتورار. اوْغلونا قیز آختارینجا قیزینا اوْغول آختار. منیم کؤنلوم آریدیر، آللاه منه ساری. آللاه‌سیز یئرده اوْتور، بؤیوک‌سیز یئرده اوْتورما. دینینی دینارا ساتان دیندنده اوْلار، دیناردان‌دا وس.

اینسان صاف‌لیغی، دوزلوک، مردلیک، حیات و اینسانلارلا جسارتله اوز اوزه دوُرماق، غرور حیس‌لری وس. بیر چوْخ آتالار سؤزلرینده بدیعی‌له‌شیب قالمیشدیر: آ اؤز ـ اؤزونو بگنمیش، قوْی سنی ائل بگنسین. کئچمه

نامرد کؤرپوسیندن قوْی آپارسین سئل سنی. قازان قاراسی گئدر ناموس قاراسی گئتمز. ناپاکی حامام تمیزلەمز. قوُشقون اوْلوب قوُیروغا کئچینجه، یوْین اوْل آغیزا کئچ. منیم کؤنلوم آریدی، آللاه منه ساری. آدین نەدیر رشید جان دئ جان ائشیت. جانیمی‌دا آلسان گوله گوله آل.

بیر سیرا آتالار سؤزو و مثللرده قدیم آذربایجانلیلارین اینام و اعتقادلاری، طبیعت، جمعیته، تصرفاتا عاییید تجروبه و موشاهیدەلری اؤز عکسینی تاپمیشدیر. یاز اکینچی، قیش دیلەنچی. آرپانی اؤتور، بوغدانی سوتول، قیش دومانی قار گتیرر، یاز دومانی بار، اوْلو سؤزونه باخمایان اوُلویا ـ اوُلویا قالار. قوْرخما مارتین قیشیندان، قوْرخ آپرئلین بئشیندن. اوْد ایل هپامبیغین نه آشنالیغی، همیشه یوْل بوْستان کناریندان دوشمز. قوْیون دئیر منی چک خارابالیغا، سنی چیخاردیم آبادلیغا. هاردا قمیش، اوْرا جامیش. اؤکوزون جوتدو، ایشین بیتدی. قوْیونون اوْلدو اَللی، آدین اوْلار بللی. یاخشی ایل باهارین‌دان بللی اوْلار. دوُرنا گئتدی توُماچیخ. دوُرنا گلدی شوُما. قوُزو اوْلدوم سوتدن دوْیمادیم، قوْیون اوْلدوم اوْتدان.

دوْغما وطنه محبت موضوع‌سوُدا آذربایجان آتالار سؤزلرینده مهم یئر توتور. آتالار سؤزلرین‌ده گؤستریلیر کی، وطنه محبت هر هانسی بیر اینسانین اَن ضروری و قانونی حیس‌لریندن بیریدیر. مثلاً: وطنه گلدیم، ایمانا گلدیم. دوغما یئر شیرین اوْلار. هر کسه اؤز وطنی عزیزدیر. آنام کیمی یار اوْلماز، اؤلکەم کیمی دیار. وطن ویرانه اوْلسا، یئنه جنت‌دیر، وطنه صداقت قهرمانین زینتی‌دیر وس.

آتالار سؤزلرینده دوستلوق، قارداشلیق، مهربانلیق کیمی گؤزل کئیفیت‌لر تبلیغ اوْلونور: دوْستلوق اوچ آلمادی: گاه ایکیسی سنده، بیری منده، گاه ایکیسی منده بیری سنده. بیر گؤرن یولداش، ایکی گؤرن قارداش. دوُز چؤرک، دوز چؤرک. تیکه ایله دوست اوْلان آیلاریله کوسولو اوْلار. دیل وار بال گتیرر، دیل وار ملال. دوْست یامان گونده تانینار. کؤهنه دوْست دوشمن اوْلماز. دوْست یوْلوندا مین ایسه آزدیر، دوشمن بیر ایسه چوْخدور. یوْلداشینی گؤستر منه، سنین کیم اوْلدوغونو دئییم وس.

بیر چوْخ آتالار سؤزلرینده قهرمانلیق ایگیدلیک تعریف ائدیلیر، خالق بوتون اؤلادلارینی بو عنعنه‌لر اوزرینده تربییه‌لندیرمیه چالیشیر: چوْخ بیلیب، آز دانیشماق ایگیدین لنگریدیر. یاخشی، ایگیدین آدینی ائشیت، اؤزونو گؤرمه. آت اؤلور مئیدان قالیر، ایگید اؤلور آد ـ سان قالیر، ایگید اوْدور کی، آغزینی یوما، اَلینی آچا. ایگیدین باشی قال‌دا گرک. ایگیدین اَلی ایشده گرک. ایگید اؤلر آدی قالار موخَننتین نه‌یی قالار؟ ایگیدین ایگیددن نه‌یی آرتیق‌دیر، ائحتیاطی وس.

آتالار سؤزلرینین چوْخوسو حیاتی تجروبه‌یه اساسلانان اخلاقی تربییه‌وی نومونه‌لردیر. بوُنلار عصرلر بوْیو پیس، یاخود یاخشی ایشلر گؤرولرکن چیخاریلان نتیجه‌لردیر. آتالار سؤزلرینده نادانلیق، خیانت، ایکی اوزلولوک، قوْرخاقلیق پیسله‌نیر، علمه، صنعته، آنایا محبت، دوْستلوق، هومانیزم، آغیللی‌لیق کیمی گؤزل کئیفیت‌لر ایسه تبلیغ ائدیلیر: علم آغیلین چیراغیدیر. ساوادسیز آدام کوْر کیمی‌دیر. عاییله خوشبخت‌لیغین آچاریدیر. صنعت اینسانین خزینه‌سیدیر. بیر آغیللی باش مین باش ساخلار. اوُستادینا گئج باخانین گؤزلرینه قان دامار. اوُلو سؤزونه باخمایان اوُلایا ـ اوُلایا قالار. اؤز آناسی سئون اؤزگه آناسینی سؤیمز. اوُشاق عزیز، تربییه‌سی اوندان عزیز. بالا بالدان شیریندیر. عاغیل یاشدا دئییل، باشدادیر. تک اَلدن سس چیخماز. یوْلداش یوْلداشا تن گرک، تن اوْلماسا گئن گرک. هر شئی تزه‌سی، دوْستون کؤهنه‌سی. یوز اؤلچ بیر بیچ. آنلایانا قوُل اوْل، آنلامایانا آغا اوْلما. آنلایانا داش داشی، آنلامایانلا یئمه آشی وس.

آتالار سؤزو و مثللر خالقین گونده‌لیک فعالیتی ایله علاقه‌دار اوْلدوغوندان موعاصیر دؤوروده ده اوْنلارین یئنی نومونه‌لری مئیدانا گلیر. مثلاً: قوْیما باشین بالی‌شا، اؤزونو وئر یاریشا. هر کسه امگینه گؤره، هر کسدن قابیلیتینه گؤره آتالار سؤزو و مثللرین بدیعی خوصوصیتلری.

«هامی بیری اوچون، بیری هامی اوچون». آتالار سؤزو و مثللرین یالنیز ایدئیا ـ مضمونو دئییل، فوْرما خوصوصیت‌لری، بدیعی دَیری ایله ده دیقّتی جلب ائدیر. آتالار سؤزو و مثللرین اکثر حیصه‌سی نظم

شکلینده‌دیر. بوُنلار موختلیف هجالار گؤزل، تأثیرلی، بدیعی جهتدن کامیل پارچالاردیر. باشقا سـؤزله شـعر نومونه‌لردیر:

1ـ ایکی هیجالی:

یوز اؤلچ

بیر بیچ.

2ـ اوچ هیجالی:

قیز یوکو

دوُز یوکو

3ـ دؤرد هیجالی:

ساخلا گؤنو

گلر گونو

4ـ بئش هیجالی:

دؤولته دَوه،

اؤولاددا نوه.

5ـ آلتی هیجالی:

آت گؤرنده آخسار

سوُ گؤرنده سوُسار.

6ـ یئددی هیجالی:

بالالی ائو بازاردیر

بالاسیز ائو مزاردیر.

7ـ سککگیز هیجالی:

آغریلاردا گؤز آغریسی

هر کسه‌نین اؤز آغریسی.

8ـ دوْققوز هیجالی:

لپه‌نی دئمه، دویونو دئ.

دونه‌نی دئمه، بویونو دئ.[43]

دیقّت ائدیلسه خالق حئکمتینین شعره سالینماسی اؤزوده بو نومونه‌لرین یاشاماسی اوچون تأمیناتدیر.

نثرله دئییلن آتالار سؤزو و مثللر گؤزل پوْئتیک نومونه‌لردیر، شعریت اعتباریله کامیل‌دیرلر. خالق صنعت‌کارلاری، فوْلکولورو یارادیب یاشادانلار بو نومونه‌لرین داها تأثرلی اوْلماسی و تئز یاددا قالماسی اوچون موختلیف اوْلماسی اوصولا و پری‌یوملار (Priyomlar) دوشونموش و داها اوصوللاری شعرین وزنینده، قافیه‌سینده، نثر اثرلرینین سوژئتینین قورولوشوندا و اونون تصویرین‌ده چوْخ اوستالیقلا تطبیق ائتمیش، دیل آخارینین روانلیغینا، اوبرازلیغینا چالیشمیشلار. نثرله اوْلان آتالار سؤزو و مثللرده ائل صنعت‌کارلاری داخیلی قافیه‌لردن، باشقا سؤزله قافیه‌لی نثرین ایمکانلاریندان باجاریقلا ایستیفاده ائدرک بو نومونه‌لری جیلالامیش، یوْنموش، سیغاللامیش، موعین قالیبه سالمیش و بئله‌لیکله‌ده اوْنلارا ابدی حیات وئرمیشلر. مثلاً، آشاغیداکی نومونه‌لره دیقت یئتیرَک. ایشله‌مه‌ین دیشله‌مز. الدن قالان اللی ایل قالار. سوُیون لال آخانی آدامین یئره باخانی. بیزیم باشیمیزدا چاتدادی چاناق. بیلدیر گئدن بیلدیرچین، هانی سَنین بیر قیچین. ساخلا سامانی، گلر زامانی. ایسینمه‌دیک ایستی‌سینه، کوْر اوْلدوق توستوسونه وس.

آتالار سؤزو و مثللرده آذربایجان خالق دیلینین مزیت‌لریندن، زنگین بدیعی واسیطه‌لریندن ـ جیناس، کینایه، ایدیلوم، تشبیه، بنزه‌تمه، هیپئربوْلا، و سایره‌دن باجاریقلا ایستیفاده ائدیلمیشدیر.

[43] ـ بو حاقّدا گئنیش معلومات آلماق اوچون: ادریس ابراهیم‌اوْو. آتالار سوْزو و مثللر، «تدقیقلر»... 1961، I کیتاب ص 177 ـ 174

آتالار سؤزو و مثللر دونیانین اَن گؤرکملی یازیچی و صنعتکارلارینین تئزتئز مراجعت ائتدیکلری زنگین بیر خزینه‌دیر. اوْنلار سورعتله‌ری کسگین دانیشدیریلان، بؤیوک فیکیرلری قیسا گؤزلرله ایفاده ائتمک اوچون همیشه آتالار سؤزو و مثللردن فایدالانمیشلار. بؤیوک شخصیتلر بو نومونه‌لردن ایستیفاده ائتمیش. هم‌ده اوْنلار حاقّیندا گؤزل و قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر.

بو جهتدن آ. س. پوشکین و ن. و. قوْقوْل، ن. آ. دوْبروْلیوبوْو، ا. ای. توْلستوی، آ. م. قورُکی کیمی گؤرکملی شخصیت‌لرین اتالار سؤزو و مثللر حاقّینداکی فیکیرلری ماراقلیدیر. آ. س. پوشکین غرورلا دئمیشدیر: «بوُ نه بزک، بوُ نه معنا، بوُ نه ذَکادیر کی، بیزیم هر بیر آتالار سؤزوموزده ایفاده اوْلونموشدور». ل. ای. ایسه روُس آتالار سؤزلری مجموعه‌سینی اوْخویارکن دئمیشدی: «باخ، موُژیک‌لر نئجه یاخشی یارادیرلار. هامیسی ساده، سؤز آز، حیس‌لر ایسه چوْخدور».

آذربایجان یازیچیلاریدا اؤز اثرلرینده آتالار سؤزو و مثللردن گئنیش ایستیفاده ائتمیشلر. نیظامی، خاقانی، نسیمی، فضولی، ختایی، صابر و باشقا کلاسیک‌لرین اثرلرینده سای‌سیز ـ حساب‌سیز آذربایجان آتالار سؤزلرینه راست گلیریک. بیر سیرا کلاسیک یازیچیلاریمیز اؤز اثرلرینین آدلارینی آتالار سؤزلری و مثللردن گؤتورموش، مضمونو دا همین آتالار سؤزو اساسیندا قورُوب اینکیشاف ائتدیرمیشلر. ن. وزیراوْفون «دالدان آتیلان داش توْپوغا دَیر». «سوْنراکی پئشمان‌چیلیق فایدا وئرمز»، «آدی وار، سؤزو یوْخ». «یاغیشدان چیخدیق، یاغمورا دوشدوک»، اَ. حق‌وئردی‌اوْفون «یئییرسن گاز اَتینی، گؤررسن لذّتینی»، ر. اَفندی‌اوْفون «قوْنشو ـ قوْنشو اوْلسا، کوْر قیز اَره گئدر». آ. صحت‌ین «یوْخسوللوق عیب دئییل» وس. اَثرلری بوُنا میثال اوْلا بیلر.

آذربایجان سوُژئت یازیچیلاریندان ج. جبارلی، ص. ووُرغون، س. رحیم‌اوْف، م. ابراهیم‌اوْف، میرجلال، اَ. وَلی‌اوْف، ای. شیخ‌لی، ح. عاریف و باشقالارینین اثرینده‌ده چوْخلو آتالار سؤزو و مثللرینه راست گلیریک.

ادبیات

1ـ آتالار سؤزو، توپلایانی اَ. حسین‌زاده، باکی، 1949، 1956، 1982، 1985.

2ـ حیکمت‌لی سؤزلر، اوشاق گنج نشر. 1961.

3ـ آتالار سؤزو، آغیلین گؤزو، باکی 1976.

4ـ مودریک سؤزلر، «یازیچی»، 1979

5ـ عیراق ـ کرکوک آتالار سؤزلری، باکی، 1978.

6ـ ای. ابراهیم‌اوف. آتالار سؤزو و مثللر تدقیقلری، I جیلد. 1961.

7ـ ز. علیزاده. آذربایجان آتالار سؤزو و ضرب ـ مثللرینین لئکسیک سئمانتیک خوصوصیتلری. باکی. 1980.

8ـ اَ. قاراباغلی. مکتب‌ده شیفاهی خالق ادبیاتینین تدریسی باکی، 1961.

9ـ اَ. هاشیم‌اوف. شیفاهی خالق ادبیاتیندا تربییه‌وی فیکیرلر، باکی، 1968.

10ـ گ. یوسف‌اوف. آتالار سؤزو و مثللرین فرقینه دایر. «تدقیقلر» III جیلد، 1958.

11ـ انی. رحیم‌لی. آتالار سؤزلرینده، دراماتیک عنصرلر. «آذربایجان» ژورنالی 1987، نمره 6.

تاپماجلار

عمومی معلومات.

تاپماجا خالق ادبیاتینین اَن گئنیش یاییلمیش ژانرلاریندان بیریدیر. تاپماجا و یا دیگر اشیاء، حادیثه و مفهوم حاقّیندا یارانیر. همن اشیاء و حادیثه‌نین بیر علامتی، بیر کئیفیتی دوْلایی یولا سؤیله‌نیلیر، باشقا جهتلری ایسه گیزلی ساخلانیلیر مثلاً:

دیلی یوْخدور دیلله‌ندیریر

اینسانی علم‌لندیریر (کیتاب).

یاخود:

بوْستاندا وار بیر آرواد

پالتار گئیر قات با قات (کلم).

تاپماجالار بیلمه‌جه، تاپیش‌ماق، ماتال، جـوُم‌مـاق وس. آدلارلا بوتـون تـورک دیللـی خـالقلار ایچریسـینده مشهوردور. آتالار سؤزونده بیتمیش، آیدین فیکیر، دَرین معنا، لاکوْنیک شـکیلده ایفـاده اوْلونـدوغو حالـدا، تاپماجالاردا فیکرین معناسی اوستو اؤرتولودور. همده فیکیردن داها چوْخ تصویر، تـأثرات، خیـال، فانتازیـا واردیر.

تاپماجا ایکی طرف اوْلور: ژانرین اؤزو، بیرده اوْنون جاوابی. بئله‌لیکله تاپماجالار ایکی و داها آرتیق شخص آراسیندا مکالمه شکلینده مئیدانا گلمیشدیر. اوْنا گؤره‌ده ح. زینالللی گؤستریر کـی تاپماجـا، آتـالار سـؤزونه، بایاتی‌یا، ماهنی‌یا نیسبتاً داها چوْخ کوللئکتیولیک خوصوصیتینه مالیک‌دیر. چونکی اگـر بیـر مـاهنی و آتـالار سؤزونون ایفاسیندا اَساساً بیر نفر ایشتیراک ائدیرسه، تاپماجالاردا اَن آزی ایکی نفر ایشتیراک ائـدیر. مؤلیفـه گؤره تاپماجالار مجلیسلرده، شأنلیک‌لرده، تاپماجا گئجه‌لرینده کوْللئکتیـو طرفینـدن یارادیلمیشـدیر. بوتـون بوُنلاردان سوْنرا تاپماجایا بئله تعریف وئرک اوْلار: تاپماجا اینسانلارین دوشونجه‌سینی یوْخلاماق مقصـدیله دوزَلدیلن بو و یا دیگر حادیثه‌لر اَشیانین پوْئتیک تصویریدیر.

توْپلانماسی، نشر و تدقیقی.

خالق ادبیـاتیمیزین ژانـرلاری ایچریسـینده اَن آز تـدقیق اوْلونـان و دئمـک اوْلار کـی، هـئچ اؤیرَنیلمـه‌یـن تاپماجالاردیر. اگر آیری ـ ایری ناغیل، داستان و روایتلرده ائله‌جه‌ده یازیلی ادبیـات نومایندـه‌لـرینین بعضـی اثرلرینده راست گلدیییمیز جزئی میقداردا تاپماجالاری نظره آلماساق، XIX (19) عصـره قـدر تاپماجـالار توْپلانمامیش و یازی‌یا آلینمامیشـدیر. XIX (19) عصـرده باشـقا نومونـه‌لـره نیسـبتاً ان آز توْپلانـان ژانـر تاپماجالاردیر. بیزیم تاپماجـالاریمیز اسـاً 1920 ـ نجـی ایللـردن سـوْنرا توْپلانیـب نشـر ائدیلمیشـدیر. و. خوُلوفلونون توپلادیغی تاپماجالار ایکی دفعـه اوْخوجـولارا 1928 ـ نجـی ایلـده چاتدیلیمیشـدیر. بـوُرادا تاپماجالار الفبا سیراسی ایله دوزولموشدور. ترتیبچـی هـر بیـر تاپماجـانین باشـقا واریـانتی‌نـی‌دا اوْراداجـا

وئرمیشدیر. هر بیر نومونه‌دن سوْنرا، اوْنون توْپلاندیغی یئرین دیل، لهجه خوصوصیتلری‌ده ساخلانیلمیشدیر. کیتابین سوْنوندا «علاوه‌لر» بولمه‌سی‌ده واردیر. ترتیبچی بورادا بایاتی شکلینده اوْلان خالق ماهنیلارینـدان نومونه‌لر وئرمیشدیر. و. خوُلوفلو کیتابین اوّلینده قیسا بیر مقدمه‌ده یازمیشدیر کی، بوُرادا تاپماجالارین خالقین حیاتی، معیشتی ایله علاقه‌دار یاراندیغی گؤستریلیر و اوْنلارین معین بیر دؤورون منظره‌سین وئردیغی قئید ائدیلیر. مقدمه‌نین بیر یئرینده اوْخویوروق: «ائل ادبیاتیمیزین باشقا نوع‌لرله نیسبتاً تاپماجالارین اؤزونون عیاری خوصوصیتلری واردیر. بوُنون ماتئریالی داها رئال و داها طبیعی‌دیر. طبیعت‌ده و حیات‌دا نه گؤرونورسه، تاپماجالاردا اوْنون اوزرینده قوُرولور». داها سوْنرا مؤلیف تاپماجالارین مقصدیندن دانیشارکن دئییر: تاپماجالار عوومیتده، تصویر، تعریف‌ده گؤزل، اوُلوبجادا قشنگ اوْلدوقلاری کیمی چوْخ موحاکیمه طلب ائدیرلر. بوُنا گؤره تاپماجالار خالق فیکرینین ماتئماتیکاسی دئمک اوْلار.» همین ایللرده ج. زینالل‌ی‌دا «آذربایجان تاپماجالاری» (1928) آدلی کیتاب نشر ائتدیریلمیشدیر. بوُرادا یئددی یوز آلتمیش (760) تاپماجا توْپلانمیشدیر. کیتابی اوْخویاندا حیسّ ائدیلیر کی، مولف روُس، تورک، تاتار، تورکمن دیللرینده تدقیقاتلاری و نشرلری گؤزدن کئچیرمیش و اوْنلارین یاخشی تصرفات حاقّیندا، طبیعته دایر، حیوانات، نباتات حاقّیندا وس. موضوعلارا بؤلرک، اوْن بؤیوک باشلیق آلتیندا وئرمیشدیر.

هر بیر باشلیغین آلتیندا دا خیردا موضوع‌لار واردیر. میثال اوچون بدن عضولری حاقّیندا اوْلان بحث‌ده اینسانین باشیندان باشلایاراق سیرا ایله آیاغینا قدر دوزَلدن خالق تاپماجالاری گتیریلمیشدیر. تاپماجالاردان سوْنرا لغت و باغلامالار وئریلمیشدیر. بوُردا تاپماجالارین گؤتورولدویو منبع‌لرده گؤستریلمیشدیر.

«تاپماجالار»ین سوْنوندا بو نومونه‌لرین چاپ اوْلوندوغو منبع‌لر، عوومیتله، روُس و باشقا خالقلارین فوْلکلورشوناسلیغیندا تاپماجا حاقّیندا اوْلان بیر سیرا علمی ط تدقیقات اثرلرینین سیاهی‌سی وس. وئریلمیشدیر. ح. زینالل‌ی کیتابا یاخشی بیر مقدمه‌ده یازمیشدیر. بوُرادا تاپماجالار، اوْنلارین اؤزلرینه

مخصوص خوصویتلری، خالقین حیاتی، دونیا گؤروشی ایله باغلی اوْلماسی، فوْرما خوصویتلری علمی صورتده تحلیل ائدیلمیشدیر.

فوْلکلورشوناس ح. علیزاده‌ده تاپماجالار چاپ ائتدیرمیشدیر. بیر سیرا درسلیکلرده یئری گلدیکجه آذربایجان تاپماجالاریندان نومونه‌لر وئرمیشدیر. 1958ـ نجی ایلده ح. قاسیم‌اوْفون ترتیبی ایله «100 تاپماجا» آدلی کیتاب چاپ اوْلونموشدور. سوْن زامانلار فوْلکلورشونا نورالدین سیداوفون توْپلادیغی تاپماجالاردا کیتابچا حالیندا چیخمیشدیر. تاپماجالارا خوصوصی علمی ـ تدقیقات اثری، یاخود مقاله حصر ائدیلمه‌سه‌ده عوموميتله، خالق ادبیاتی حاقّیندا یازیلان مقاله و کیتابلاردا اوْنلاردان قیساجا دانیشیلمیشدیر.

تاپماجالارین منشأیی.

تاپماجالارین منشأیی هله تدقیق شکیلده آیدینلاشدیریلمامیشدیر. آنجاق هر حالدا بوُنلارین اَن قدیم نومونه‌لرینین هانسی دؤوره عاییید ائدیلمه‌سی، البته، آچیلماز بیر سرّ دئییلدیر. تاپماجالار خالقین اَن قدیم دؤورده معمالی، مجازی دانیشیقلاری ایله علاقه‌دار یارادیلمیشدیر. بوُنلار اوْلجه بدیعی اثر دئییل، ساده‌جه دانیشیقدان عیبارت اوْلموشلار. عوموميتله، خالقین دیلینده عیبارتلر، مقایسه‌لر، استعاره‌لر، بنزه‌تمه‌لر چوْخ ایشله‌دیلمیشدیر. ایبتیدایی اینسانلار اؤز دانیشیق دیلینده بو و یا دیگر جیسم، اشیاء و حادیثه‌نین دوْلایی یوْلا اوْبرازلی، مئتافوْریک ایفاده ایله آدلاندیریردیلار. اینسانلاری بئله دانیشماغا سوْق ائدن مهم ایجتماعی، مادی سببلر وار ایدی. قدیم اینسانلارین طبیعت حادیثه‌لری، وحشی حیوانلار وس. قارشی عاجیزلییی محض اوْنلاری بئله معمالی دیلده دانیشماغا مجبور ائدیردی. اوْنلار قوْرخودان بیر سیرا اشیاء، حادیثه و حیوان آدلارینی اوْلدوغو کیمی دئییل، اوْخشار، بنزَر رَمزی آدلارلا سؤیله‌ییردیلر.

خوصوصی مجازی دانیشیغا سعی گؤسترن ایبتیدایی اینسان بئله بیر عقیده‌ده ایدی کی، اوْولایاجاغی وحشی حیوانلارین و یاخود اوْو لوازیماتینین (لوازم) آدینی چکمک، اؤز حاضیرلیغینی گیزلتمکله گویا کی، اوْو و یا

وحش حیوانین قوْرخونو حیسّ ائتمه‌سینه ایمکان وئرمز، بئله‌لیکله‌ده، موفقیت‌لی اوْو تأمین ائده بیلر. (سند ـ ح)

بیر چوْخ ناغیل‌لاریمیزدا قیز اوْنو سئون اوْغلانا تاپماجا گؤندریر، اگر اوْغلان تاپماجانی تاپا بیلسه، اوْنا اَره گئدیر وس. یاخود ایلین فصیل‌لری حاقّیندا دئییلن «اوچو بیزه یاغی‌دی، اوچو جنت باغیدی، اوچو ییغیب گتیریر، اوچو ووروب داغیدیر». تاپماجاسی احتیمال کی، مؤوسم مراسیم‌لری ایله علاقه‌دار اوْلاراق قدیم دؤورده مئیدانا گلمیشدیر. بیر سیرا مراسیملرده حتی جوان اوْغلانلارین ائو ایشلرینده‌کی باجاریقلاری تاپماجالارلا یوْخلانمیشدیر.

تاپماجالارین موضوع‌سو.

آذربایجان تاپماجالاری خالق حیاتینین بوتون ساحه‌لرینه عاییید یارادیلمیشدیر. خالق اَن چوْخ هانسی پئشه، هانسی اشیاء و حادیثه ایله گونده‌لیک تماسدا اوْلموش‌سا داها چوْخ اوْنون حاقّیندا تاپماجا دوزَلتمیشدیر. تاپماجالاری موضوع اعتباری ایله تخمیناً آشاغیداکی ساحه‌لره آییرماق اوْلار: ائو اشیالاری، گئییم‌لر، حیوانلار عالمی، بیتکی‌لر عالمی، آلتلر، اینسان و اوْنون بدن عضولری، ارزاق، میوه‌لر، سما جیسم‌لری، یئر، طبیعت، طبیعی حادیثه‌لر، مجرد حادیثه‌لر، حاقّیندا، علم، تئخنیکا حاقّیندا وس. بوتون بو موضوع‌لاردا یارانان یوزلرله، مین‌لرله تاپماجا خالقی‌میزین مشغولیق، حیاتا باخیشی، اینسانلارا موناسیبتی، ایشله‌تدییی اشیالار، اوْنلار خوصوصیتلری وس. حاقّیندا اؤزونه مخصوص ییغجام کونکرئت معلومات وئریر.

تصرفات، خوصوصاً اکینچی‌لیک، بیتکیلر عالمی حاقّیندا داها چوْخ تاپماجا دوزلدیرمیشدیر:

بیر صاندیغیم وار مرندی

نه قفلی وار، نه بندی

ائله آچیلیر، ائله یوُمولور

هئچ کس بیلمز اوْ فندی

سوْن بیت واسیطه‌سیله کلمین اساس نیشانه‌لری نظره چارپدیریلیر. یاخود:

حاجیلار حاجا گئدر، اَکدیم نخود،

عهد ائدر گئجه گئدر، چیخدی سؤیود.

بیر یوُمورتا ایچینده توت یارپاغی،

یوز اللی جوجه گئدر (نار). درشابالید.

آذربایجاندا موجود اوْلان بوتون میوه‌لر، بیتکی‌لر حاقّیندادا تاپماجا واردیر. بوُنلار نسیلدن نسله، عصردن ـ عصره کئچرک یاشاییر، جیلالانیر، تاماملانیر، یئنی‌دن دوزلدیلیر. خالق باجاردیقجا بوُ و یا دیگر بو میوه‌نین اساس خوصوصیتلرینی معمالی شکیل‌ده کیچیک بیر تاپماجادا وئرمه‌یه چالیشیر حتی اوْنون منشأیینی، مئیدانا گلمه‌سینی‌ده نومایییش ائتدیریر:

آناسی یایماخاتین،

آتاسی هپریم قوْجا.

قیزی ائللر گؤزلی،

اوْغلو ائولر دَلی‌سی.

بوُ تاپماجادا مئینه، اوزوم تنه‌یی تصویر ائدیلیر. هپریم قوْجا مئینه‌نین کؤکو، گؤوده‌سی؛ یایما خاتین ـ قول ـ بوسداغی؛ ائللر گؤزلی ـ اوزوم؛ ائولر دَلی‌سی ایسه اوْندان حاضیرلانان شرابدیر. یاخود:

قوُطو قوُطو ایچینده له‌یَن، له‌یَن‌ده

قوُطو صاندیق ایچینده له‌یَن بوْینون اَیه‌نده.

بابامین آغ یایلیغی یئمیشلرده نه یئمیش

اوْدا اوْنون ایچینده (شابالید) یئمک اوْلماز دَیه‌نده (خیار).

بئله تاپماجالارین اساس مقصدی اینسانلاری دوشوندورمکدن عیبارت اوْلموشدور:

حالالار، های حالالار،

بوسردان بیر یوْل سالالار،

ایچی قیرمیزی چؤلو یاشیل قالالار

عقیللی‌لر عقل ائله‌ییب تاپالار

عقیل‌سیزلر اوْندا معطل قالالار. (قارپیز).

خالق تعریفیندن، حتی ایینه‌دن توُتموش چلتیکدن دویو چیخاران دینگه قدر، بوتون آلتلر حاقّینـدادا تاپماجالار دوزه‌لدیرمیشدیر. مثلاً:

گئدن لئل‌لک، گلن لئی‌لک

بیر قیچ اوسته دوُران لئی‌لک. (قاپی).

آغاج باشین اوْیدولار

کنده کوْخا قوْیدولار. (چاناق)

عالمی بَزر، اؤزو لوت گَزر. (ایینه).

باشینا کلمی باغلایار

یوره‌گینه ورم باغلایار

اوْغول اوُشاغینی ییغیب

دَسمال آلار آغلایار (ساماوار).

آنام، آتام وار منیم،

سوُدا خطام وار منیم.

دؤرد آنادان اوْلموشام

اوْ ایکی آتام وار منیم (دینگ).

بو ژانرین بؤیوک بیر حیصه‌سینی حیوانلار حاقّیندا اوْلان تاپماجالار تشکیل ائدیر:

تاپ تاپماجا،

گول یاپماجا.

ممه‌لی خاتین

دیشلری یوْخ. (توْیوق).

ماراقلی‌دیر کی، خالق همیشه اینسان اوچون معین معنادا بیر نوع سیرلی، تعجبلی اوْلان حیوانلاری، یاخود اوْنلارین بوُ و یا دیگر جهت و خاصیتی‌نی تاپماجا اوچون موضوع سئچیر و یاخود، اَن عادی حیوانی تاپماجادا قصداُ بئله تصویر ائدیر.

گئدر، گئدر آیاغی یوخ، بیزده یوْخدو، سیزده یوْخدو.

آدام اؤلدورر، اَلی یوْخ. یئر آلتیندا قیزیل اوْخدو

کؤینه‌یی وار تیکیشی یوخ. بوُداق وئرر یارپاغی یوْخدور

یوُمورتا سالار توکو یوخ.

قیرغین گلدی، قیریلدیق.

بیز ایدیک، بیزلر ایدیک شوکور آللاها دیریلدیک.

اوْتوز ایکی قیزلار ایدیک

بیزی اوزدولر.

تئله دوزولر.

ایلان، مارال بوُینوزو، بوتون و باراما قوُردو حاقّینداکی بو تاپماجالار نه قدر مهارتله دوزه‌لدیلمیشدیر.

آی، گونش، اوُلدوزلار، سما، بولود، یاغیش وس. حاقّینِدادا چوْخلو تاپماجالار واردی.

آنامین بیر دوْنو وار،

قاتلاماق اوْلماز.

اوستو دوْلو آغ اشرفی

ساناماق اوْلماز.

آیدین‌دیر کی، بورادا سما و اوُلدوزلار نظرده توتولموشدور.

بعضاً خالق طبیعت حادیثه‌لرینه اؤز خئییر (خیر) و ضررلری، یعنی اینسانا خیدمتی باخیمیندان یاناشایر و تاپماجا دوزلدیر:

اوُچان بیر قوش گرکدیر.

ایشی تامام گرمدیر.

دَییرمانا جان وئرر

خیرمانادا گرکدیر. (کولک)

عاغیل (عقل)، فیکیر، یوُخو، کؤلگه، آد وس. مجرد مفهوملار باره‌سینده ده چوْخلو تاپماجالار واردیر:

ناردا وار، ناردا وار.

ناردان شیرین هاردا وار!

اَلل توُتماز، بیچاق کسمز

اوُندان شیرین هاردا وار؟ (یوُخو)

علم و تئخنیکانین اینکیشافی ایله علاقه‌دار یئنی ـ یئنی تاپماجالاردا مئیدانا گلیر. هر بیر دؤور، زامان اؤزو مخصوص تاپماجالار قوْیوب گئدیر. محض بوُنا گؤره‌ده تاپماجالاری یاراندیغی دؤورده یازییا آلماغین مهم

علمی اهمیتی واردیر. چوْخ زامان تاپماجا دؤورودن دؤوره کئچدیکجه دَییشیلیر، بیر تاپماجا یئنی حادیثه‌لرله علاقه‌دار، یئنی مضمون کسب ائدیر، کؤهنه فورماسینی ایسه ساخلاماقا چالیشیر.

سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده‌ده چوْخلو تاپماجالار یارانمیشدیر. بوُرادا یئنی حادیثه‌لر، نائلیت‌لر، صنایع‌ده، تصروفاتین‌دا یارانان یئنی آلتلر وس. اساس موضوع یا چئوریلیر.

بیر قوشوم وار جانی یوْخ، یئل آلتیندا اوُچاندیر

قانادی وار، قانی یوْخ. باغلی سیرّلر آچاندیر. (کریل)

اوُچور اوزاق یئرلره

ائله چوْخدور سانی یوْخ (طیاره)

آیاغی یوْخدور، قاچیر

قانادی یوْخدور، اوُچور. (پئیک).

تاپماجالارین مقصد و غایه‌سی.

تاپماجا دا فوْلکلورون دیگر ژانرلاری کیمی بدیعی اثردیر. هر بیر ژانر کیمی تاپماجانین دا اؤزونه مخصوص فوُنک‌سییاسی (Funksiyasi) واردیر. خالق تاپماجاسی نه اوچون نه مقصدله یاراتمیشدیر؟ اولاً، آتالار سؤزو و مثللرده اولدوغو کیمی، تاپماجالاردادا خالقین آیری ـ آیری اشیاء و حادیثه‌لر حاقّیندا فیکیرلری، تجروبه و سیناقلاری، مشاهده‌لری ایفاده اوْلونور. خالق اؤز علمی‌نی بیلییینی، تجروبه‌سینی اوبرازلی بیر دیلله گله‌جک نسله تقدیم ائدیر. تاپماجالار اینسانلاری دوشونمه‌یه و تاپماق قابلیتینی یوْخلاماق واسیطه‌سی اوْلموشدور. تصادوفی دئییلدیر کی، مجلیس‌لرده، ییغینجاقلاردا تاپماجانی قوجالار دئییر، جاوانلار ایسه فیکیرله‌شیدیلر. هئچ کس اوْنو تاپا بیلمه‌دیکده، اوْنلار اؤزلری آچار، ایضاح ائدیر، اؤیره‌دردیلر.

کئچمیشده ائوله‌نن جوانلارا، اَره گئدن قیزلاردا تاپماجالار وئریلمیش، اوْنلارین دونیا، حیات، عاییله، تصرفات وس. حاقّیند تجروبه و بیلیک‌لری بو یوْل ایله یوْخلانمیشدیر. نظامی‌نین اثرلرینده «دده قورقود»

بوْیلاریندا، «واله و زرنیگان» داستانیندا قیزلار حتی اؤزلری، اوْنلاری آلماق ایسته‌یـن اوْغلانـلاری بـو یـوْللا یوْخلاییرلار.

بیر شئی واردی یئمیشدیم، دریادا بیر بیر گول بیتیبدیر

یئمه‌سیدیم اؤلموشدوم. آدی یوْخ.

ایندی اوْلسا یئمه‌رم. شیرین‌لییندن یئمک اوْلماز

یئمه‌سم‌ده اؤلمه‌رم. آدی یوْخ.

آنا سودو و اؤولاد حاقّیندا اوْلان بو تاپماجالاری تاپماق اوچون دوْغوردان دا چوْخلو دوشونمک لازیم‌گلیر. تاپماجالار اوُشاقلارین ذهنی‌نین، دوشـونجه و تفکرونـون اینکیشـافینا بؤیـوک تـأثیر گؤسـتریر. عوموميتلـه دوشونمه، آختاریب تاپما قابلیتی، همده اوُشاقلارا اطراف حادیثه‌لر، طبیعت، حیوانلار، کند تصـرفاتی، گـؤی جیسم‌لری حاقّیندا ایلک علمی تصور وئریر. اشیالارین کئیفیتـی، مقصـدی و علاقـه‌لـری حاقّینـدا اوْنـلاری بیلیینی آرتیریر. اوُشاقلاری محض تاپماجالار واسیطه‌سی ایله «نه هاراداندیر؟ «نه ندن دوزه‌لدیلیر؟» «نه نه‌یه لازیمدیر؟» کیمی سؤاللارا جاواب تاپیرلار. تاپماجا اوُشاقلارا همده تئز فیکیرلشـمه، آختاریـب تاپمـا، ایتـی حسابلاما قابلیتی‌نـی اینکشـاف ائتـدیریر. ف. کـؤچرلی یـازیر کـی، میلّیـت (ملیـت) حـددن زیـاده مثللـر حیکمت‌آمیز سؤزلر تاپماجالار ایجا ائدیبلر کـی، اوْنلاریـن واسـیطه‌سـی ایلـه اؤز بیلیینـی، تجروبـه‌سـینی، حیکمتنی ایضاح ائدیر.

یاتاندا یوُمورو یاتار آلتدی داشدی، داش دئییل،

اَتین دَرمان تک ساتار اوستو داشدی ، داشی دئییل.

هر کس ایسته‌سه توُتسون حیوان کیمی اوْتلاییر

تیکانی اَلینه باتار. (کیرپی) حیوانا یوْلداش دئییل. (تیسباغا).

تاپماجالار واسیطه‌سیله اوُشاقلارا، حیوانلار، بیتکی‌لر، گؤی جیسیم‌لری، تصروفات وس. حاقّیندا ماراقلی معلومات وئیلیر، بئله تاپماجالاری دئدین یاخود جاوابی‌نی ایضاح ائدن آدام هم‌ده تاپماجالارین اوْبیئکتی حاقّیندا اطرافلی صحبت آچیر، اوشاقلارا معلوم اولمایان مثللردن دانیشیر.

بوتون بوُنلار باشقا تاپماجالارین هم ده ایلنجه واسیطه‌سی اوْلدوغونو اوُنوتمامالییق. کئچمیشده تاپماجالار داها چوْخ مجلیس اوچون یارادیلیردی. اوُزون قیش گئجه‌لری تاپماجاسیز کئچمزدی. کینو (کریل)، تئاتر، رادیو، تئلویزیا اوْلمایان دؤورلرده موختلیف ایلنجه‌لر ایچریسینده تاپماجالارا خوصوصی یئر وئریلمیشدیر. اوْنا گؤره ده تاپماجالار قوُرو، ماراقسیز دیلله دئییل، اوْبرازلی یارادیلمیشدیر. بوُرادا یوُمور، گولوش، ساتیرا مهم یئر توتور. خالق مزه‌لی، گولمه‌لی ایفاده‌لرله بو ژانری داها دا شیرین‌لشدیریر.

تاپماجالارین شکلی خوصوصیت‌لری.

تاپماجالار اوْبرازلی، بدیعی تفکرون گؤزل نومونه‌لریدیر. بوُرادا خالق اَن چوْخ مئتافوْرما، مقایسه، تشبیه وس. بدیعی تصویر واسیطه‌لریندن ایستیفاده ائدیر. آریستوتئله گؤره، تاپماجا یاخشیجا دوزه‌لدیلمیش مئتافوْرادان باشقا بیر شئی دئییلدیر. مثلاً:

دَییرمی تپه

قیزیلجا کوپه.

بوُرادا «دَییرمی تپه» ـ گؤی، سما، «قیزیلجا کوپه» ایسه گونش معناسیندا ایشله‌دیلمیشدیر.

بعضی تاپماجالار صیرف مقایسه و بنزه‌تمه‌لردن عیبارت اوْلور. مثلاً:

اوستو قوْیون، جاوانلیقدا آغ ساققال،

آلتی کئچی. قوجالیقدا قارا ساققال. (بؤیورتکن).

باشی شابالید،

قویروغو قایچی (قارا قوُش)

بعضاً تاپماجالار، ساده‌جه تصویر اوزرینده قوُرولور:

بیزیم ائوده بیر کیشی وار.

قیرخ ـ اللی دیشی وار (وَل).

ساده سوال جوملەسی شکلینده‌ده تاپماجالار واردیر مثلاً «اوْ نئجه آغاجدیر کی، گونده بیـر یارپـاق سـالیر؟» (تقویم).

تاپماجالار هم نثر، هم‌ده نظم شکیلده اوْلور: «بیر قابدا ایکی رنگ سوُ» (یوُمورتا). «یئر آلتیندا قیزیل قامچی» (ایلان). «من گزدیکجه اواد گزیر» (کؤلگه). «آلچاق دامدان قار یاغیر» (الک) وس. کیمی یوزلرله تاپماجـالار نثرلدیر. آنجاق بوُنلار نظمه اوْلان تاپماجالارا نیسبتاً آزدیر. بو ژانرین اساس نومونه‌لرینی منظـوم تاپماجـالار تشکیل ائدیر کی، بوُنلاردا ایکی و داها چوْخ میصراعلی پارچالاردان عیبارت اوْلور:

ساری ـ ساری صاندیقلار.

ایچی دوْلو فیندیقلار. (بال قاباق).

داغدان گلیر هَنیر، هونور،

ال آیاغی حالقا دَمیر،

وور باشینا، اوْتور گمیر. (قوْز)

محمدباقیر باغینا

گول بیتر بوداغیندا

یئل ووراr، نیل‌لندیرر.

سیرغاسی قوُلاغیندا. (آلبالو).

دؤرد میصراعلی تاپماجالارین بعضی‌لرینده هر میصراعنین اؤزوده موستقیل جاوابا مالیک بیر تاپماجادیر:

داغدا تاپپیلدار (بالتا).

سوُدا شاپپیلدار (بالیق).

اوْبادا فرمان (ایت).

کنده سلیمان (خوْروز).

تاپماجالارین بیر نوعی‌ده تاپماجا ـ باغلالاردیر. سؤال:

زولفون اوُجو گوموشدور،

سال بوْینونا ایلیشدیر،

بار وئرر کؤلگه سالماز،

عاشیق نئجه یئمیشدیر؟

جاواب:

زولفون اوُجو ایلاندیر،

سال بوْینوما دوْلاندیر.

بار وئرر کؤلگه سالماز

عاشیق، بوُ دوْنبالاندیر.

بوُرادا قافیه، وزن، آهنگ و موسیقی گؤزله‌نیلمیشدیر. صنعت‌کارین ذَکاسی، عاغلی (عقلی)، ایتی دوشونجه‌سی، حاضیر جاوابلیغی، بدیعی استعدادی تام شکیلده بوُرادا اؤزونو گؤسترییر. «بؤیله نومونه‌لرین بعضاً همان مسابقه مئیدانیندا بداهتین سؤیله‌ندییینی نظره آلساق، آغیز ادبیاتیندا صنعت و باجاریغین نه قدر اینجه و نه قدر اوُجا اوْلدوقونا حیران اوْلماماق اوْلماز»

ادبیات

1ـ آذربایجان فولکلورو آنتولوگییاسی، I کیتاب. باکی 1969.

2ـ تاپماجالار، «علم» نشریاتی. 1927.

3ـ کرکوک فولکلور، آنتولوگییاسی، ترتیب ائدن ق. پاشایئف، آذرنشر 1978.

4ـ ن. سئیدوف. آذربایجان تاپماجالارینا دایر. «تدقیقلر»، باکی 1968. III کیتاب.

5ـ و. علی‌اوْف. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، باکی، 1970.

میفولوگییا[44]

ژانر حاقّیندا عوموِمی معلومات.

میفولوگییا بشر تفکرونون معین مرحله‌سینین محصولودور. اینسانین طبیعت و جمعیت حادیثه‌لری ایله تماسی اوْنون شعورونون اینکیشافی اوچون اساس اوْلموشدور. میفولوگییا زامان کئچدیکجه اینسانین بدیعی تفکرونون اینعکاسینا چئوریلمیشدیر. چوْخ قدیم زامانلاردا اطراف حادیثه‌لره عوموِمیتله موناسیبت بیلدیرن اینسانلار سوْنرالار طبیعت و جمعیتین بدیعی دَرکینه و شرحینه باشلاییرلار. اوُزون زامان اطراف حادیثه‌لردن حئیرته گلن قدیم اینسان اوْنون بدیعی درکینه شعورونون اینکیشافینی معین مرحله‌سینده گلیب چیخمیشدیر. اینسان تفکرونون بدیعی صنعته دوْغرو اینکیشافی معین مرحله‌لر کئچمیشدیر: آنی‌میزم، توتئمیزم، فئتی‌میزم، آنتروپومورفیزم. دونیا حادیثه‌لرینین میفولوژی دَرکی بوُنلاردان سوْنرا باشلاییر. میفولوگییا بشر اؤولادینین اَن گؤزل یارادیجیلیق دونیاسی‌دیر. کؤورک، ظریف، یارادیجیلیغدیر. میفولوگییا بشریتین اوُشاقلیق دؤورونون بدیعی سالنامه‌سیدیر. اوْ، عصرلرین چتین سیناقلاریندان چیخمیش، آغیر حیاتی قایغی‌لاردان خیلاص

[44] ـ میفولوگییا یونان سوزّودور: mythos ـ ناغیل، افسانه، داستان، ـ سوزّ، تعلیم معناسینادیر. میف ـ دونیانین یارانیشی، طبیعت حادیثه‌لری، آللاهلار، افسانه‌وی قهرمانلار، قدیم خالقلارین اعتقادلاری حاقّیندا افسانه‌دیر، روایت‌دیر. میفولوگییا ایسه بوتون بو موضوع‌لاردا اوْلان میف‌لری مجموع‌دور. آذربایجان دیلینده میفولوگییانین قارشیلیغی کیمی «اساطیر» سوزّو واردیر، بوُ سوزّه بیز میف یوخ، میفولوگییا دئییریک. یعنی میف‌لری تک حالیندا یوْخ، جمع حالیندا ایشله‌دیریک. اوْنا گوَره‌ده هم میفولوگییا، همده اساطیر سوزّلرینین عینی معنادا، عینی حوقوقدا ایشله‌دیلمه‌سینی مقصده موافق حساب ائدیریک. 195. cu 9

اوْلموش، حیاتین معناسینی درک ائتمه‌یه باشلایان اینسانلارین دونیا گؤروشودور. میفولوگییا سؤزون حقیقی معناسیندا فانتازییا، خیال و معجزه‌لر عالمی‌دیر. میفولوگییا ایندی‌ده علمی ـ تئخنیکی ترقی دؤورونون عصب گرگینلییی ایچینده چاپالایان اینسانلاری اؤز سئحرینه سالیب آپارا بیلن معجزه‌لی بیر یارادیجیلیق دونیاسیدیر. مشهور آذربایجان دیلچی عالیمی، (1870 ـ 1802) بؤیوک شرق‌شوناس میرزه کاظیم بَیین دئدییی کیمی، میفولوگییا «خالقین مقدسی‌دیر». (306 و 14).

دونیا خالقلاریندا میفولوگییایا ماراق اساس اعتیباری ایله XIX (19) عصرین اوللریندن باشلانمیشدیر. بشرییتین دیلینین، تفکرونون اینکیشاف مرحله‌لرینی اؤیره‌نن عالیم‌لر معجزه‌لی بیر عالم‌له، اساطیرلر عالمی ایله قارشلاشمیش و تئزلیکله اوْنون سئحرینه دوشموشلر. میفولوگییا ایله خالقین گؤزل بیر یارادیجیلیق ساحه‌سی‌ده کشف ائدیلمیشدیر. تدقیقاتچی‌لار بو معجزه‌لری عالم قارشیسیندا باش ایمیش بعضی آراشدیریجیلار حتی اوْنو یازیلی ادبیاتدان اوستون حساب ائتمیشلر.

دونیا ادبیاتیندا رومانتیسم‌ین مئیدانا گلمه‌سی ایله اساطیره ماراق داهادا آرتمیش، رومانتیک‌لرین صنعت عالمی ایله اساطیرلرین معجزه‌لری آراسیندا بیر یاخینلیق، قوهوملوق تاپیلمیشدیر. دئمه‌لی، میفولوگییا قدیم اینسانلارین طبیعت، جمعیت سیرلری (سرّ) قارشیسیندا حئیره‌تینین بدیعی ایفاده‌سیدیر، اؤزوده کوْر طبیعی، غیری ـ شعوری ایفاده ـ سیدیر. طبیعت‌ده‌کی، جمعیت‌ده‌کی، مرکب حادیثه‌لر اینسانلاردا موختلیف رئاکسییالار اوْیاتمیش، بو حادیثه‌لری ـ معجزه‌لری اؤزلری صورتده شرح ائتمیش، بئله بیر شرح ایسه میفولوگییا ایدی. میفولوگییا گئرچک دونیانین فاکتلارینی ساده‌لوح، عوام تجسم ائتدیرن، شرح ائدن اینسان عقلی‌نین ائرکن مرحله‌سینده اَمک تجروبه‌سی زمینین‌دن مئیدانا گلن بدیعی یارادیجیلیق‌دیر. اَمک تجروبه‌سی گئنیش‌لندیکجه، مادی استحصالاتین آرتماسی ایله میفولوژی دایره‌سی گئنیشلنیر، مضمونودا مرکب‌لشیر. خالق افسانه‌لریندن فرقلی اوْلاراق میفولوگییا ائله بیر تاریخی حادیثه‌یه باغلانمیر، آنجاق طبیعتین و یا دیگر حادیثه‌لرین، یاخود، ایجتماعی حیاتین تجسم واسیطه‌سی ایله شرحینی وئریر.

اؤز نشاینه گؤره میفولوگییا دینله باغلی دئییلدیر، اوْنون کؤکله‌ری باشقادیر. میفولوگییا ایبتیدائی اینسان امک تجروبه‌سی ساحه‌سینده آرتیب گئنیش‌لنن اطراف محیطه عاییید ماراقی ایله باغلی‌دیر. آنجاق اؤز ائرکن اینکیشافیندا میفولوگییا دینی ـ سئحیرلی مراسیملرله باغلانیر. بئله‌لیکله، میفولوگییا دینی اعتقادلارین ترکیبینه ضروری بیر حیصه کیمی داخیل اوْلور و میفلرین مضمونو دینی مضمون آلیر. (537، 19).

بوُرادا بیر جهته ده دیقت یئتیرک. جمعتین صینیف (صنف)لره بؤلونمه‌سیله میفولوگییا دا لایلانیر، قدیم دولت‌لرین آغالیغی، حربی قوْلدارلیق زاده‌گانلاری اؤز ذووقلارینا اوُیغون اوْلان میفلر و میفولوژی پئرسوناژلار یارادیرلار: بوُنلار ایچریسینده محاربه آللاهلاری، باهادیرلار، پوئزییا (کریل) وس. صورتلری واریدی. زاده‌گانلاری سارایلارییندا چیخیش ائدن یارادیجیلار ـ صنعت‌کارلار بو آللاهلار حاقّیندا میفولوژی داستانلار، روایتلر، دوزلدیرلر و آللاهلاردا همین زاده‌گانلارین اجدادی کیمی اینعیکاس ائتدیریلیردی. بئله‌لیکله‌ده نئجه دئیرلر، «عالی میفولوگییا» یارانیر خالق کوتله‌لرینین اعتقادیندا «آشاغی میفولوگییا» یاشاییر. بوُرادا طبیعتین آیری آیری روُحلاری حاقّیندا، مئشه، داغ، سو، دَنیز، خوصوصیله اکینچیلیک‌له، بیتکی‌لر عالمیله باغلی روحلار ساخلانیر. آ. س. توکارئوین دئدییینه گؤره خالقلارین فوْلکلوروندا محض بو آشاغی سَوییه‌لی میفوْلوژی روحلار ساخلانمیشدیر. هم‌ده زامان کئچدیکجه خالقین خاطیره‌سیندن سیلین‌میش دینی افسانه و روایت‌لرده یاشاماغا باشلامیشدیر (459 و 19).

اساطیر چوْخ آز بیر مودتده بوتون دونیادا مشهورلاشمیشدیر. اساطیرین معجزه سیرّیندن عیبارت اوْلان مضموندا قدیم اینسانلارین اعتقادلاری عکس اوْلونموشدور. میفولوگییادا طبیعت‌له اوز ـ اوزه گلن، چوْخ زامان کوْر کیمی قالان اینسانلارین قلب چیرپینتی‌لاری ائشیدیلیر. میفولوگییا دونیاسی نهایت‌سیز بیر خزینه‌دیر. بلکه‌ده بو خزینه‌نین جزئی بیر حیصه‌س اینسانلارین حافیظه‌سیندن توپلانا بیلیب، اساس حیصه‌سی ایسه عصرلرین قارانلیغیندا سولغونلاشیب اؤز کئیفیتی‌نی ایتیرمیشدیر. میفولوگییا همده دیگر

صنعت نومونه‌لرینین ترکیبینده موختلیف بیچیملر دَگیب بیزه چاتمیشدیر. میفولوگییل هر شئی‌دن اوّل، قـدیم اینسانین طبیعت و جمعیت حادیثه‌لرینه موناسیبتی کیمی اؤیرَنیلمه‌لیدیر.

ایبتیدایی اینسانی هر شئی ماراقلاندیرمیشدیر. اوْنون شعورو آرتدیقجا ماراق دایره‌سی ده گئنـیش‌لنمیشـدیر. بوُنا گؤره‌ده میفولوگییا حیاتین چوْخ موختلیف ساحه‌لرینی احاطه ائدیر. بو معنادا میفولوگییـانین تصـنیفی‌ده دئمک اوْلار کی، شرطیدیر: قیسادا اوْلسا بوُرادا بیر سیرا میفولـوژی سـوژئت‌لـرین آدلارینـی چکمـک اوْلار. حیوانلار حاقّیندا، گؤی جیسم‌لری حاقّیندا، دونیانین یارانماسی (یارانیش حاقّیندا)، جانلی‌نـین، او جوملـه‌دن اینسانین اؤلومو، قیامت حاقّیندا وس.

ان چوْخ یاییلمیش میف‌لردن اؤلومون منشأیی، مئیدانا گلمه‌سی حاقّینـدادیر. ائله بیر خالق یوخدور کی، اؤلوم حاقّیندا بو و یا دیگر فوْرمادا، مضموندا میفولوگییـا یاراتمـامیش اوْلسـون میـف‌لـرین چوْخوُسـوندا تصـویر اوْلونور کی، اوللر اؤلوم یوخ ایدی، سوْنرالار هانسی‌سا بیر سبب گتیریـب اؤلومـه چیخارمیشـدیر. اؤلومـون سببی‌ده موختلیف خالقلارین میف‌لرینده موختلیف شکیلده تصـویر ائـدیلیر. اینسـانین دوْغولماسـی کیمـی اؤلوموده قدیم اینسانلارا معجزه، سیرّ کیمی گؤرونوب. قدیم‌ده بیریسی اؤلنده اینسانلار گؤزله‌میشلر کی، اوْ، دیریله‌جک، نئجه کی، هر ایل باهار گلیر، طبیعت دیریلیر. یاخود، ایلان هر ایل قابیغینی دَییشیر، تزه‌له‌نیر. بئله میف‌لرین بعضی‌لرینده گؤستریلیر کی، اینسان اؤلمور، اوْنـون روُحـو آیریلیـر و باشـقا بیـر یئـرده یاشـاماغا باشلاییر.

یاخود، بؤیوک طوفان ـ آخیر زامان حاقّیندا اوْلان میف‌لر. بئله میف‌لرده دئیلیر کی، قدیم زامانلاردا یئـر اوزو سوُ ایله اؤرتولموشدو، بوتون جانلیلار اؤلموشدو، قـالان بعضـی اینسـانلاردان ایسـه یئنـی بشـریت مئیـدانا گلمیشدیر. دونیانی اساس یئرلرینده و خالقلارینداً بو میف‌لر یارانیـب یایلمیشـدیر. بعضـی تـدقیقاتچیلارین فیکرینه گؤره اَن قدیم میف (کریل) مئیدانا گلیب، باشقا خالقلارادا اوْرادان یاییلیب.

نوُح پیغمبری گمیسی حاقّیندا آذربایجانداداً میف‌لر وار. نوح گمی قاییریر، بوتون حیوانلاردان بیر جوت گؤتوروب، اوْنلاری خیلاص ائتمک ایسته‌ییر. سوُیون دَرین یئرینده گمی دئشیلیر، هئچ کس اوْرانی باغلاییب سوُیو کسه بیلمیر. چوْخ سجییه‌ویدیر کی، همین میف‌ده گمی‌نین سینان یئرینی ایلان اؤز بدنی ایله اؤرتورو جانلیلاری خیلاص ائده بلیر. بو تیپ‌ده اوْلان میف‌لر چوْخ زامان حقیقی، طبیعی حادیثه‌لردن دوْغوب یارانیر.

س. آ. توْرکائوین فیکرینجه، (کریل) دجله و فرات چایلارینین داشماسی نتیجه‌سنده بئله بؤیوک فلاکتلر باش وئرمیشدیر.

چوْخ یاییلمیش میف‌لردن بیری‌ده کبین اوْلمادان، زیناسیز اینسانین آنا بطنینه دوشمه‌سی حاقّیندادیر. آنا بطنینه دوشمه حاقّیندا قدیم اینسانلارین تصورلری اوْلماییب. اوْنا گؤره بوُنا موختلیف سببلر آختاریلمیش و چوْخلی میف‌لر یارادیلمیشدیر. ایبتیدایی ایجماع دؤورونده تک‌نیگاهلیلیق یوْخ ایدی. بئله اوْدوقدا حقیقی فیزیوْلوژی آتالیقدا حیس ائدیلمیردی. بئله‌لیکله، اینسانین مئیدانا گلمه‌سی آنا بطنینه دوشوب، سوْنرا دوْغولماسی اؤزو بؤیوک بیر معجزه ساییلیردی. بوُنا گؤره‌ده قدیم اینسانلارین سوُدان، توْرپاقدان، هاوادان، دوْغولماسی حاقّیندا میف‌لر یارانیردی. دینی افسانه‌لره گؤر هحتی اینسانلارین قابیرغاسیندان دا آدام دونیایا گله بیلر.

آذربایجان میفولوگییاسینین توپلانماسی، نشری و اؤیره‌نیلمه‌سی.

آذربایجان خالقی چوْخ قدیم دؤورلردن باشلایاراق، موختلیف مضمونلو چوْخلو اساطیرلر یاراتمیشدیر. میفولوژی سوُژئت‌لر آذربایجانلی‌لارین چوْخ قدیم اعتقادلاری، گؤروشلری ایله باغلی اوْلموشدور. عصرلر بوْیو میفولوژی اوْبراز و سوُژئت‌لر گؤرکملی صنعت‌کارلاریمیزین یارادیجیلیغیندا بو و یا دیگر شکیلده اؤزونو گؤسترمیشدیر. م. کاظیم‌بَی‌ین دئدییه گؤره، خاقانی یارادیجیلیغینی میفولوژی لغت‌سیز باشا دوشمک چتین‌دیر (318 و 14). چوْخ تأسوفلر اوْلسون کی، اوُزون مودت خالق معنویتی‌نین بو ساحه‌سی

رئسپوبلیکامیزدا توپلانمامیش و اؤیره‌نیلمه‌میشدیر. هله XIX (19) عصرده آذربایجان فولکلورونون بیر سیرا ژانرلاری ایله بیرلیکده بعضی اساطیرلرده خالقین دیلیندن یازییا آینمیش و روُس دؤورو مطبوعاتیندا چاپ ائدیلمیشدیر. مثلاً، «تاتار (آذربایجان پ. اَ.) اعتقادلاری حاقّیندا بعضی معلوماتلار» باشلیغی آلتیندا وئریلن بیر یازی‌دا دئییلیر: «جین‌لر، دیولر، شیطانلار، طبیعت حادیه‌لری، اوْد و سوُ، حیوانلار، حشراتلار، قوُشلار، حال آناسی، روُح و شیطانلارا موناسیبت، توْی، اؤلولر و سایره». توپلاییب رئداکسییایا تقدیم ائده‌نی بؤیوک وئدی کند مکتبی‌نین موعلیمی میرهاشیم‌بَی وزیراوْف دوُر (112 ـ 103 و 69 و 1)، یاخود «لنکران قضاسی تالیشلارینین کوْسموْکوْنیک اعتقادلاریندان: آیین، گونشین توُتولماسی، اولدوزلارین دوشمه‌سی وس. (204 ـ 202 و 6XV و 1). «تالیش اعتقادلاری و افسانه‌لری» (10 ـ 1 و XVI 6 و 1). هر ایکی منبع‌نین رئداکسییایا لنکران ایکی صینیف‌لی ایبتیدایی مکتبی‌نین موعلیمی تیموربَی بایرامعلی‌بَی اوْف تقدیم ائتمیشدیر. «شاماخی قضاسی تاتارلانینین اعتقادلاریندان: گؤی، گونش، آی، اوُلدوزلارین دوشمه‌سی، جنت آغاجی، یاغیش، شیطان، جادوگرلیک، فالا باخما، گؤز دَیمه، قوُل یابانی، سوُ آدامی...» تقدیم ائده‌نی باکی شهر ایکینجی روُس ـ تاتار مکتبی‌نین موعلیمی م. افندی‌اوْف (215 ـ 205 ـ 6XV و 1).

سون اییرمی ایلده آذربایجان میفولوگییاسینین توپلانماسی و نشرینه دیقّت آرتمیشدیر. اساطیرلردن عیبارت کیتاب‌لار چاپ ائدیلمیشدیر (8و 5و 4). میفولوگییا حاقّیندا علمی ـ تنقیدی قئیدلرین‌ده رئسپوبلیکامیزدا اؤزونه مخصوص تاریخچه‌سی واردیر. م. کاظیم‌بَی، آ. باکی خانوْووُن اثرلرینده میفولوگییا حاقّیندا مولاحیظه‌لره راست گلیریک. 1920 ـ نجی ایللرده فعالیت گؤسترن فوْلکلورشوناسلار دا معین مقصدلر اوچون یازدیغی اثرلرینده میفولوگییایادا یئر وئرمیشلر. بو جهت‌دن ی. و. چمن‌زمینلی‌نین مقاله‌لری، خوصوصیله اهمیتلی‌دیر. م. ح. طهماسب، آ. باقری، و. ولی‌یئو، آ. نبی‌یئوده یئری گلدیکجه اساطیرلردن بحث ائتمیشلر. سوْن بیر نئچه ایلده آذربایجان اساطیری حاقّیندا اَن چوْخ م. سیدوف آختاریشلار آپارماقدادیر.

آ. نبی‌یئو تورک خالقیلاری ایچریسینده موقدس حساب ائدیلن رقملره گؤره میفلرین بؤلگوسونو و جدولینی وئرمیشدیر. مثلاً، 1 رقم، واحیدلیک آللاهلار حاقّیندا میفلر، 2ـ ایکی دونیا حاقّیندا، 3ـ بیتکی‌لر، حیوانلار عالمی و اینسان جمعیتی، 4ـ سو، اوْد، توْرپاق و کولک و سایره (سند فدف) آذربایجان میفلرینین توْپلانماسی ساحه‌سینده ایسه چوْخ آز ایشلر گؤرولموشدور.

آوستا

خالقیمیزین اساطیر، افسانه، روایت‌لر خزینه‌سی چوْخ زنگین و همده قدیم‌دیر. «آستی‌اق»، «توْمیریس» افسانه‌لرینی بوُنا میثال گؤسترہ بیله‌ریک. معلوم‌دور کی، بو ایکی اثر معین درجه‌ده تاریخی حادیثه‌لرله باغلی‌دیر. بوُنا گؤره‌ده هر ایکی اثر افسانه‌دیر، تاریخی حادیثه و احوالاتلار فوْقوُندا فورْمالاشمیشدیر. آنجاق بو افسانه‌لرده اوْ زامان خالق آراسیندا یاییلان میفولوژی موْتیولر آچیق ـ آیدین اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. مثلاً، «آستی آق» افسانه‌سینده قیزی ماندانا ایله باغلی گؤردویو یوُخولار قدیم میفولوژی سوژئت‌لرله باغلیدیر. خوصوصیله ماندانین اطرافیندا سوُ عمله گلمه‌سی، بدنینده اوزوم مئینه‌سینین بیتمه‌سی و یئر کوره‌سینین بؤیوک بیر حیصه‌سینی توتماسی چوْخ سجیه‌ویدیر. بو میفولوژی موْتیولر عینی زاماندا دینی روایتلرله مشایعت اوْلونور.

قدیم تاریخی فاکت و حادیثه‌لر اوزرینده نشأت تاپان میفلرده دینی روایت‌لرین سئنتئزی قانونودور. بوُنلار قدیم میفلره سوْنراکی دؤورلرده، دینلرین، دینی روایتلرین قوْشولماسی ایله باغلیدیر. دئمه‌لی، معین بیر تصادوف نتیجه‌سینده واختیله یونان تاریخچی‌سی هئرودوتون یازیب ساخلادیغی افسانه‌ده خالقیمیزین قدیم اساطیرلریندن موْتیولر قالمیشدیر.

«توْمیریس» افسانه‌سینده ده خالقیمیزین قدیم اساطیرلریندن سوُژئتلر ساخلانمیشدیر. بوُرادا ماساژئتلر (کریل) قبیله‌سی تصویر اوْلونور. بو قبیله‌نین حیات طرزی حاقّیندا چوْخ عبرت‌آمیز تصویرلر وار. اوْنلار «یایدا ییخدیقلاری جوربه‌جور اوْتلارلا دوْلانیر، قیشدا ایسه بعضی آغاجلارین میوه‌لرینی خوْرَک اوچون ایستیفاده

ائدیرلر. بو میوه‌لری یایدا یئتیشن زامان ییغیب بیر احتیاط کیمی قیشا ساخلاییرلار. قافقاز داغلارینا بیر چوْخ موختلیف خالقلار یاشاییرلار، اوْنلارین هامیسی دئمک اوْلار کی، مئشه آغاجلارینین میوه‌لری ایله دوْلانیرلار». «دئییرلر کی، اوْراداکی آغاجلارین بعضی‌سینین غریبه یارپاقلاری وار، اوْنلاری اوْووب عادی سوُیا قاتیر و اَلده ائدیلن مایع ایله پالتارلارین اوزرینه حاشیه چکیرلر. بو ناخیشلار پالتار یوُیولانا گئتمیر، ائله بئله، پارچا ایله بیر یئرده دوْغولموش‌دور. بئله‌لیکله، پالتار ییرتیلانا قدر اوْ ناخیشلار اوْرادا قالیر. ماسّا گئت‌لر قبیله‌سی ده باخ بئله یاشاییش طرزی کئچیریر. میوه و کؤکلرله دوْلانیرلار. بو افسانه‌ده ده میفولوژی جیزگیلر قالمیشدیر. بورادا قدیم اساطیرلره مخصوص یوُخو گؤرمه احوالاتی واردیر... «گوُیا قیستاس پئسین (Qıstaspesin) بؤیوک اوْغلو چینینده قانادلار اوْلدوغو حالدا گلیب کیرین قاباغیندا دایانیبدیر. بیر قانادی ایله آسیانین اوستونه کؤلگه سالیر، اوْ بیری قانادی ایله آوروپانین». یاخود آللاهلار کیره قاباقجادان بیلدیریرلر کی، اوْ، اؤزو بوُردا، ماساگئتلرین توْرپاغیندا اؤله‌جک». افسانه‌ده چوْخ عیبرت‌آمیز تفروُعات وار: توْمیریس ان عزیز بیر قووه‌یه، ان مقدس بیر وارلیقا ـ گونشه عاییید ایچیر (91 و 3). هئرودوت یازیر کی، گونشه، توْرپاغا، سوُیا، اوْدا سیتاییش ائدیلیب. اوْ داوام ائدیر کی، ماساگئتلر یالنیز گونشه سیتاییش ائدیر و اوْنا آتی قوُربان وئریرلر (60 و 17).

آذربایجانلیلارین قدیم اساطیر، افسانه، مراسیم، دوُعا وس. توْپلولاریندان عیبارت یازیلی آبیده‌سی «آوستا»دیر. «اوستا» عوومیتله، یاخین شرق خالقلارینین دونیا گؤروشو، اعتقادلاری، دینی، فلسفی، ایجتیماعی باخیشلارینین خزینه‌سیدیر. اوْنون یارانما یئری حاقّیندا بیر سیرا مولاحیظه‌لرین اوْلماسیندا باخمایاراق اکثر تدقیقاتچیلار بو بؤیوک آبیده‌نی آذربایجانلا باغلاییرلار. «آوستا»دا ان مقدس گؤل اوُرمییادیر. بو گؤل جنوبی آذربایجاندادیر. دئییلدییینه گؤره «آوستا»نین اساس مولیفی زردوشت (زرتشت)ده اوُرمییا گؤلونون ساحیللرینده دونیایا گلمیشدیر. بو آبیده‌نین اساس مغزینی ده اوْ، بوُردا. تدقیقاتچی‌لارین فیکرینجه «آوستا» اولجه شیفاهی شکیلده یارانمیشدیر. باشقا سؤزله موُغلار ـ کاهین‌لر بو اثری آیری ـ ایری روایت،

دوُعالار، افسانه‌لر شکلینده دوزه‌لدیب خالق ایچریسینده یایمیشلار، سوْنرالار بوتون بوُ آیری ـ آیری حیصه‌لری بیرلشدیریب یازییا کؤچورموشلر. آوستا ائرامیزادان اول VI (6) عصرین آخیرلاری، V (5) عصرین اوللرینده (کریل) حاکمیتی دؤورونده یازییا کؤچورولموشدور. روایته گؤره اوْ، 12مین اینک دَریسی اوزرینده قیزیل حرفلرله یازیلمیشدیر. عرب تاریخچیسی مسعودی یازیر کی، ماکئدوْنییالی اسکندر «آوستا»نین طبی، فلسفی، آسترولوژی حیصه‌لرینی یونان دیلینه ترجمه ائتدیریب اؤزونو یاندیرمیشدیر. بوُنونلا بئله، «آوستا» شرق خالقلارینین معنوی مدنیتینی اؤزونده توْپلادیغینا گؤره سونرالار شیفاهی دیلده یاشاماغا باشلامیشدیر. ساسانی‌لر دؤورونده «آوستا»یا خوصوصی گؤستریلمیشدیر. اوْنون بیر چوْخ حیصه‌لری شیفاهی دیلدن توْپلانیب برپا ائدیلمیش و یازییا کؤچورولموشدور.

«آوستا»نین وئندیدا (Vendidad)، وئسپئرئد (Vespered)، یسنا (Yəsna) و یشت (Yəşt) کیمی دؤرد اساس حیصه‌سی واردیر. بوُنلار موختلیف دؤورلرین افسانه و مراسیملرینی اؤزولرینده ساخلامیشلار. «آوستا»نین اساس مغزی قاتلاردا[45] شرح اوْلونموشدور. اؤزوده قاتلار یارانیش اعتیباری و دوُعالاردا اساساً فاصله‌لرده‌دیر. خئیرله شَرین موباریزه‌سی، اوْ دؤوردون اخلاقی گؤروشلری، اکینچیلیک وس. تأثیرلی، بدیعی مئلوْدیک بیر دیلله ناغیل اوْلونور. ائله بیل، قدیم شرق خالقلارینین قهرمانلیق داستانلارینین قالیبلری بوُرادا قوْیولموشدور. چوْخ دیقّته لاییقدیر کی «آوستا» اولجه شعرله نثرین نؤبه‌لشمه‌سی اوُسلوبوندا یازیلمیشدیر. سوْنرالار، شیفاهی دیله کئچنده نثر حیصه‌سی اوُنودولموش، شعرلر ایسه یاشامیشدیر. شعرلر اکثراً هئجا وزنینده‌دیر (8 و 11 و 12 و 16) هئجادان عیبارتدیر.

«آوستا»نین اساس مغزی نه‌دن عیبارتدیر؟ اوْنون یارادیجیسی و پیغمبری سایییلان زردوشتون دینینه مضموندادیر؟ دونیانین ایکی قوُوه ایداره ائدیر: ایشیق و قارانلیق، خئیر و شر قووَلر، ایشقلی قووَلرین باشیندا

[45] ـ خ. ح. کوْر اوْغلویا گوُره آوئستادا (Aveetada) اوْلان قات اصلینده قاس، قاح (Qah) کیمی اوْخونمالیدیر. قاتلاردا موسیقی اوستونده اوْخونان شعر پارچالاری دوُعالار واردیر. بو شعر پارچالاری قرآن کی آوازلا اوْخونموشدور. شعرلرده اوْد تعریف‌لنیر، شر قووَلر لغت‌لنیب قوولور. ایندی گئنیش یاییلمیش «سئگاه»، «چارگاه»، «پنجگاه» مغاملارینین کوُکو گئدیب آوستایا چیخیر (8ـ 21).

آهورا مزدا، هؤرموز (هرمز)، قارانليق قووَلرين باشيندا ايسه آنقلو ماينو (Anqlo mayno) اَهريمن دايانميشدير. بوُنلار آللاهديرلار. هرمز اينسانلار اوچون بوتون ايشيقلي، تميز، عاغيللي، خئيرلي وس. وارليق ياراديجيسيدير. اَهريمن ايسه عكسينه، شر، ناتميز، ضررلي وس. قووَلرين ياراديجيسيدير و عينى زامانـدا ايداره ائديجيسيدير. ايشيقلي آللاه اَكينه يارارلي توْپلاغي، قارانليق آللاهي ايسه بوْش صحرالاري، بيرينجيسي ائو حيوانلارينى، ايكينجيسي وَحشي حيوانلاري، ييرتيجي قوُشلاري، حشراتي، مردارلاري ياراديب. يئر ، سوُ خوصوصيله اوْد هرمز طرفيندن، خسته‌ليک، اؤلوم، سوْنْسوزلوق ـ اؤولادسيزليق اَهريمن طرفيندن ياراديلميشدير. «آوستا»دا اوْلان بو ايكى‌ليک ـ دوُآليزم (Dualizm) آچيق ـ آيدين ائتيک خاراكتئر داشييير. هرمز ـ دوْغرولوق، مودريک‌ليک، خئيرخواهليق، اَهريمن ـ يالان، شر، اخلاقى چيركين‌ليک وس. آللاهيدير. «آوستا»دا اوْلان بئله آچيق ـ آيدين دوُآليزمين كؤكلرى هاردان گليرؤ دونيا اؤزو بنياد اوْلونانـدا ايكـى قـووه، ايكى جهت قديم اينسانلارين گؤزلرى قاباغيندادير: ايشيق ـ قـارانليق، ايسـتى ـ سـوْيوق، آغ ـ قـارا، يـاز ـ قيش، يئر ـ سما، معيشت‌ده: يالان ـ دوْغرو، خئير ـ شر، ياخشى‌ليق، پيس‌ليک، اَلى آچيق‌ليق ـ خسـيس‌ليـک وس. دونيا ياراناندا اينسانلار بوُنلارين گونده‌ليک شاهيديديرلر، شعورلاى، سوييه‌لرى مقابيليندە بـوُنلارا اؤز موناسيبت‌لرينى بيلديرميشلر. قديم اينسانلارا گؤره گؤستردييميز هر بير آنلاييشين آرخاسيندا بير قـووه وار، هره‌سينى بير فوق‌العاده قووه ـ وارليق ـ آللاه ايداره ائدير و اوْنلار آراسيندا داييم موباريزه گئدير. بو جهتلرى طبيعتين و همده معيشتين اؤزوندن، قديم ميف‌لردن بير باشا اخذ ائـديب اؤز دونيـا گؤزونوشـونون اساسـينا داهى، مودريک زردوشت قوْيموش «آوستا»دا بؤيوک بير دونيا گؤروشلرى سيستمينه چئويرميشدير.

«آوستا» دا قديم اينسانلارين مشغوليتى ايله باغلى چوْخ عيبرت‌آميز فصيل‌لر واردير. وئندى‌دادين بيرينجـى فصلينده هرمز پيغمبر زردوشتله صؤحبتين‌ده ياراديغى اؤلكه و شهرلرين آدلارينـى چكيـر، بـوُنلار هاميسـى اوْنون ايدارى ائتدييى ساحه‌ده اوْلان اكينچى‌ليک ولايتلريدير. اوچونجو فصيل‌ده يئر كوره‌سينده هانسى يئرلر داها ياخشى‌دير؟ سوألينا هرمز بئله بير جاواب وئرير: آليلمـيش، شـوملانميش تورپـاق و اوتـوراق اهاليسـى

اولان یئرلر. یاخود زردوشتی‌لییین اساس مغزی ـ توْخومو نده‌دیر؟ سوالینا هرمز بئله جاواب وئریر: اوْ زامان کی، بوُغدا یاخشی بئجریلیر، کیم بوُغدا سَپیرسه دئمه‌لی، اوْ زردوشتی‌لییی قوْرویور و ایره‌لی آپاریر.

«آوستا» عنعنه‌لری سوْنراکی دؤورولرده یارانان آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی نومونه‌لرینده بـو و یـا دیگـر درجه‌ده اؤز ایفاده‌سینی تاپمیشدیر. عادت ـ عنعنه‌لریمیزده، مراسیم و بایراملاریمیزدا، فولکلورومـوزون ناغیل، داستان و باشقا ژانرلاریندا «آوستا» موتیولری یاشاماقدادیر. آوستانین خالق ادبیاتیمیزا بؤیوک و ثمرلی تأثیری حاقّیندا ی. و. چمن‌زمینلی، م. ح. طهماسب کیمی فولکلورشوناسلاریمیز قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر. ی. و. چمن‌زمینلی هله 1920 ـ نجی ایللرده یازدیغی مقالـه‌لرینـده فولکلورشوناسـلیغیمیزدا «آوسـتا» عنعنـه‌لـری آختاریشلارینین اساسنی قویموشدور. ی. و. چمن‌زمینلی آذربایجان «زردوشت عادتلری» آدلی مقالـه‌سـینده یازیر: «قیشدا طبیعتین اؤلمه‌سی زردوشتی‌لره قیش و سوْیوغون مضر اولـدوغونو تلقـین ائـدیر. اودور کـی، قیشی اهریمنین یارادیلیشی (کریل) ائلییرلر. زردوشتی‌لیک مفکوره‌سینده نورانی و ساغلام بیر عـالم تصـویر اوْلونارکن اوْرادا سوْیوق و خسته‌لیکدن اثـر اولمـادیغی قئیـد ائـدیلیر. بـو فیکیـر خـالق ادبیـاتیمیزدا دا اثـر بوراخمیشدیر:

اوچو بیزه یاغیدیر،

اوچو جنت باغیدیر،

اوچو ییغار گتیرر،

اوچو ووراز داغیدار.

بو سؤزلردن گؤرونور کی، خالقیمیزدا قیشی «یاغی دوشمن» و یازی «جنت باغی» دئیه تصویر ائـدیر (84 ـ 15).

ی. و. چمن‌زمینلی «خالق تحلیلی» آدلی باشقا بیر مقاله‌سینده یئنه «آوستا»یا قاییدیر و یازیر. «خوْروز اوْلماسا صاباح آچیلماز» دئییرلر. بو آتالار سؤزونو آنلامـاق اوچـون خـوْروزون قـدیم تاریخـده اوْینـادیغی روْلونـو

بیلمه‌لییک. زردوشتی‌لره پریدار آدلانان خوْروز مقدس کیمی تلقی اوْلونور، چونکی ایشیغین و گوندوزون ظهورونو خالقا خبر وئریر. خوْروز ایشیق آللاهی هرمزون گوروهوندان (گروه) سایبلیر (63 و 15) «آوستا»نین وئندیداد حیصه‌سینده خوْروز نئجه دئیرلر، طمطراقلی بیر دیلله تصویر اوْلونور: «خوروز بؤیوک دانی (دان یئرینی) قارشیلاماق اوچون اؤز سسینی اوُجالدیر». «ای اینسانلار، باشا دوشون! اکینچی، مال ـ قارایا باخان، خالق، پالتارلارینی گئیین، اَللرینی یوُ، اوْدون تاپ، اوْتو بوُرایا گلیر». بوُنو ائشیدن اینسانلار گؤزلرینی آچیر و بیر ـ بیرینه بئله دئییرلر، دوُرون، بیزی خوْروز اوْیادیر (54 و 17).

اَدیب گؤستریر کی، «بیریسی آسقیراندا اطرافداکی‌لار، «یا آللاه، شوکور» دئییرلر. بوُنون معناسی بیر چوْخلارینا بَللی دئییل، حالبوکی، اساطیره گؤره آدام آسقیراندا جین و شیطان کیمی فنا قووَلردن خیلاص اوْلور (66 و 15).

سوْنرا ی. و. چمن‌زمینلی فوْلکلورموزدان بئله بیر بایاتی میثال گتیریب اوْنون اساطیری کؤکلرینی آچماغا چالیشیر:

آی گئتدی باتان یئره

مَلک‌لر یاتان یئره

سینه‌م نیشانه اولدو

یار اوْخون آتان یئره

اکثر بایاتیلاردا اوْلدوغو کیمی، بورادا دا پارالئل‌لیزم واردیر. سون ایکی میصراع قووه‌سینی بیرینجی میصراعدان آلیر. بیرینجی میصراعلاری ایضاح ائدک: خالق اعتقادینجا آی اوْغلاندریر، گونش قیز، آی متمادیاً گونشین پئشینجه دولانیر. بایاتیدا آی ملک‌لر یاتان یئره گئدیر. بورادا آی حساس بیر عاشیق کیمی گؤستریلیر (63 و 15).

دونیانین یارانیشی حاقّیندا میف‌لر.

دونیانین یارانماسی قدیم اینسانلاری داها چوْخ دوشوندورموشدور. دونیانین یارانماسی اوزوده بیر سیرا خالقلار طرفیندن موختلیف شکیل‌ده ایضاح اوْلونور. بعضی میفولوژی تصوره گؤره، دونیادا نه وارسا هامیسی بیر فوق‌العاده قووه طرفیندن یارادیلیب بو قووه بؤیوک بیر سئحریکاردیر ـ آللاهدیر. بعضی میفولوژی تصورلره گؤره دونیا ایبتیدایی بیر وضعیت‌دن متمادیاً عمله گلیب ـ خاوْس‌دان، تورپاقدان، سوُدان یارانیب وس. دونیانین یارانماسی حاقّیندا یونان اساطیری چوْخ سجیه‌ویدیر. اوْنون قیسا مضمونو بئله‌دیر: اولجه ابدی، سوْنسوز و قارانلیق بیر خاوْس[٤٦] ـ قارما قاریشیق‌لیق اوْلموشدور. بو خاوْس‌دا دونیا حیاتینین منبأیی توپلانمیشدیر. هر شئی ـ بوتون عالم و اؤلمز آللاهلار نهایت‌سیز خاوْس‌دان عمله گلیر.

خاوْس‌دان هم‌ده آللاه ـ یئر (حئیا (Heya)) یاراندی. اوزرینده بیتن و یاشایان هر شئیه حیات وئرن قدرتلی یئر گئنیش یایخاندی. یئرین آلتیندا اوُزاقدا، بیزدن چوْخ اوُزاقدا اوُجسوز ـ بوُجاقسیز ایشیقلی گؤیده اؤلچویه گلمز دَرینلیکده ظولمت ـ تارتار دونیایا گلدی. خاوْس‌دان ـ حیات منبعیندن عظمتلی بیر قووه، هر شئیی جانا گتیرن محبت ـ ائروس (Eros) دوْغولدو و بئله‌لیکله دونیا قوُرولماغا باشلادی. سرحدسیز خاوْس ابدی ظولمتی ـ ائره‌بی (Erəbi) و قارانلیق گئجه‌نی ـ (کریل) مئیدانا گتیردی. گئجه‌ده و ظولمتدن ابدی ایشیق ـ ائفیر (Efir)، خوشبخت ایشیقلی گون ـ حئمرا (Hemra) یاراندی. ایشیق دونیایا آخدی و بئله‌لیکله، گئجه و گوندوز بیر ـ بیرینی عوض ائتمه‌یه باشلادی.

قدرتلی، مونبیت (منبت) یئر نهایت‌سیز گؤیو ـ (اوُرانی) دونیایا گتیردی و گؤی یئر اوزرینه سریلدی. یئردن دوْغموش اوُجا داغلار مغرورجاسینا اوْنا دوْغرو اوُجالدی، ابدی سس‌لنن دَنیز گئنیش اؤلچوده آخادی. گؤی، داغلار،

دَنیز هامیسی یئر ـ آنادان دونیایا گلیب. اوْنلارین آتاسی یوْخدور.

---

[46] ـ خاوْس ـ قدیم یونان اساطیرینده دونیانین و اوْنداکی حیاتین عمله گلمه‌سیندن داها اول موْجود اولموش قارما قاریشیق، غئیری ـ متشکیل عالم ـ ماتئریا.

یاران ـ گؤی دونیادا حؤکمران اوْلدو. اوْ، مونبیت (منبت) یئری اؤزونه عؤمور یوْلداشی سئچدی، عظمتلی، قوْرخونج و نهنگ (Nəhəng) آلتی اوْغلو و آلتی قیزی اوْلدو. اوْنلارین اوْغلو نهایتسیز چایلار کیمی بوتون یئر اوزونده آخان اینتهاسیز اوْکئان (عمان، اقیانوس ـ ک.) آللاه فاتیرا (Fatira) اؤز دالغالارینی دَنیز یؤنهلدن دونیاداکی بوتون چایلاری و دَنیز آللاهلارینی یاراتدیرار. توتان ـ نهنگ هیننئریوْن (Hinnerion) و تئییا (Teyya) گونشی ـ هئموسو (Hemosu) آی ـ سئلئنانی و آللاقیرمیزیدان یئرینی ـ ائوسوُ (آوروْرانی) (Eorus, Avrora) دونیایا گتیردی. آسترئیادان و آوروْرادان قارانلیق گئجهده گؤی اوزونده یارانان بوتون اوُلدوزلار همده بوتون کولکلر: سرت شیمال کولهیی بوْرئی، شرق کولهیی ائور، نملی جنوب کولهیی نوْت و مولاییم غرب کولهیی زئفیر بوْل یاغیش گتیرن بوُلودلار... آیریلدی.

«آوستا»دا دا دونیانین، دونیادا ایکی اینسانین یارانماسی حاقّیندا چوْخ عیبرتآمیز میفلر ساخلانمیشدیر. دئدییمیز کیمی «آوستا»یا گؤره دونیادا ایکی قووه حؤکم (حکم) سورور. خئیر و شر قووَلری. اعتقادا گؤره بو قووَلر هله ایکی اینسانین یارانیشیندان اول مؤوجود (موجود) اوْلموشدور. هله ایلکین چاغلاردا خئیر و شرین آغالیغی کسگین صورتده سئزیلیردی. ابدی ظولمت سلطنتینده ایسه هرمز آغالیق ائدیردی. بیرینجینین سلطنتی آشاغیدا یئرلشیر، ایکینجینین سلطنتی ایسه گؤیده. بیری دیگرینه توْخونموردو. چونکی، اوْنلارین آراسیندا مسافه ـ هاوا وار. ایشیق، سلطنتی ابدی ایشیق آدلانیر، هرمزون یئریدیر، داغیلمیش یئر، قارانلیقلار ایسه سوْنسوز ظولمت آدلانیر. اوچ مین ایل چکن بیرینجی ائرادا هر ایکی سلطنت پارالئل مؤوجود ایدی، بیر ـ بیری ایله قارشیلاشمامیشدیلار. آنجاق یالنیز بو ائرانین سوْنوندا بیر ـ بیرینه توْققوشور و موباریزهیه باشلاییرلار. اهریمن ایلک دفعه ایشیق سلطنتینی گؤرور، اوْنا نیفرت ائدیر و هرمزون سلطنتینی داغیتماق اوچون موحاریبهیه باشلاماق ایستهییر. بوُنلاری اولجهده گؤرن و مقدس ایفادهلرله حرکته باشلایان هرمز اهریمنی قوْرخودور و داها اوچ مین ایل مؤهلت آلا بیلیر.

ایکینجی ائرا گلیر. بو واقت ایچریسینده هرمز گؤیو، یئری، سوُیو، بیتکیلری، حیوانلار عالمینی، ایلک اؤکوزو و ایلک اینسانی یاراتمیشدیر. یئر کوره‌سی گؤی بوْشلوقوندان ایشیقلا ظولمتین آراسینداکی ساحه‌یه حرکت ائله‌میشدیر. یئر اوزونده جنت برقرار اوْلونموشدو: اؤلوم، خسته‌لیک، زور ایشلتمه ـ زوراکی‌لیق یوْخ ایدی. اوچونجو ائرا موباریزه آراسی ایدی. زردوشتون دونیایا گلمه‌سینه قدر یئنه اوچ مین ایل چکمیشدی. یئر کوره‌سی دؤیوش مئیدانی اوْلموشدو: اهرمین هرمزون یاراتدیغی ایلک اؤکوزو و ایلک اینسانی اؤلدورموشدور. آنجاق اوْنلارین توخوملارینی محو ائده بیلمه‌میشدی. ایلک اینسانین توْخومونداِن اینسان نسلی تؤرندی. ایلک اؤکوز توخوموندان ایسه قارا ـ مال.

موباریزه دؤردونجو و آخیرینجی ائرادا تاماملانیر. یئنه‌ده اوچ مین ایل داوام ائدیر. خئیر قووَلر غلبه چالیر، اؤلولر دیریلیرلر. (113 و 17).

هرمزون دونیانی یاراتماسی حاقّیندا دیگر میفلرده مؤوجوددور. «... سونرا هرمز بوتون شئی‌لری اؤز بدنینِدن یاراتماغا باشلادی. بیرینجی اولاراق اوْنون باشیندان گوی عمله گلدی.... هرمز اؤزونون ایندییه قدر یاراتدیغی ایله برابر گؤیون ایچریسینده یئرلشدی. یئر اوْنون آیاغلاریندان یارانِدی. سو ایسه اوْنون گؤز یاشلاریندان عمله گلدی. بیتکیلر هرمزون توکلریندن مئیدانا گلدی. اوْنون روُحوندان اوْد یارانِدی. اَبدی ایشیقدان ایسه اوْنون نوُرو یارادیلدی» (81 و 27).

محمد پیغمبر حاقبینِدادا بئله بیر میف مؤوجوددور. گونلرین، بیر گونونده آللاه محمده اؤترگی بیر نظر سالیر. بؤیوک یارادانین بوُ باخیشیندان محمدی تر باسیر. پیغمبرین باشینا گلن تردن آللاه ملکلری یارادیر، اوزونده‌کی تردن ایسه اؤز اقامت‌گاهینی، اینسانلارا بخت یازدیغی تاختینی، جنتی، جهنمی، گونی، آیی، اوُلدوزلاری ـ گؤیده نه وارسا هامیسینی، سینه‌سینین تریندن پیغمبری ـ آللاه ائلچیلرینی، الهیات‌چیلاری، شهیدلری، اؤولییالاری (اولیا)، چیینی‌نین تریندن کعبه‌نی، معبدلری، مسجیدلری، آیاقینین تریندن «شرقدن گون باتانا قدر» یئر کوره‌سینی یاراتدی. (87 و 27).

شرح ائتدییمیز بو میفلر آراسیندا واریسلیک گؤز قاباغینداديردير. قئید ائـدک کـی، آوسـتادان سـوْنراکی دؤورده ایسلام اعتقادلارینین تأثیریله کلی مقداردا میفلر مئیدانا گلمیشدیر.

دونیانین یارانماسی بوتون خالقیلاری دوشوندورموشدور. هر بیر خالق طبیعتـه موناسـیبتی، حیاتـا باخیشـی، دونیا گؤروشو، اعتقادی فوْقوندان بوُنون سببینی ایضاح ائتمه‌یه سعی گؤسترمیشدیر. بو سعی‌لی، ایضـاحلار، شرحلر، دونیانین مئیدانا گلمه‌سی حاقّیندا ایلک میفلردیر. آذربایجان خالقی‌دا بو موضوعدا موختلیف اساطیر و روایتلر یاراتمیشدیر. آن گئنیش، یاییلمیش میفلره گؤره چوْخ قدیملرده یئر گؤی آیری اوْلمامیشدیر. بوُنلار کل حالیندا، بوتؤو، یک دیل وارلیقدان عیبارت اوْلموشدور. اکثر خالقلارا گؤره بـو ایلکـین وارلیـق یوُمـورو ایمیش. زامان کئچدیکجه موختلیف طبیعی حادیثه‌لر نتیجه‌سینده بو یوُمورو وارلیق بؤلونموش، یاریسی یئـر اوْلموش، یاریسیدا گؤی.

یئرین، گؤیون یارانماسی حاقّیندا میفلر موختلیف‌دیر. بعضی اساطیرلره گؤره دونیا اولجه سوُدان، بعضی‌لرینه گؤره ایسه توْرپاقدان عیبارت اوْلموشدور. «لاپ قاباقلار آللاهدان باشقا هئچ کیم یـوْخ ایمـیش. یئـر اوزوده باشدان آیاغا سوُ ایمیش. آللاه بو سوُیو لیل ایله‌ییر، سوْنرا لیلی قوُرودوب توْرپاق ائله‌ییر، توْرپاقدان بیتکیلری جوجَردیر. سوْنرا توْرپاقدان پالچیق قاییریب اینسانلار یارادیر، سوْنرا روح وئریر» (35 و 5).

ناغیل‌لاریمیزین بیرینده دئییلیر: «بیری وار ایدی، بیری یوْخ ایدی، آللاهدان باشقا کیمسه یـوْخ ایـدی. آلـلاه فیکیرلشیب بهشتی، جهنم و بیرده دونیانی یاراتدی. بوُرایا صاحیب اوْلماق اوچـون دئییـل، بهشـت‌ده لـذت آپارماق اوچون توْرپاقدان بیر آدام، اوْنون قابیرغاسیندان بیر حووا یاراتدی».

سوْن ایللر چاپ اوْلونان بیر اساطیرده دئییلیر کی، واختی ایله یئر، گؤی یوْخ ایمیش، اوْنلار بیتیشیک ایمیش. دونیا چالخالانیر و اوْرتادان پارتلاییر، اوست قات هوندور، آتیلیر، آلت قات ایسه آشـاغی، یوُخـاری حیصـه اوْد، آشاغی حیصه ایسه سوُ اوْلور. میلیون ایللر کئچیر. یوُخاری حیصه ـ همیشه‌یه یانار اوْد ـ گونش آدلانیر. هر ایکی حیصه‌نین داییم موباریزه‌سی نتیجه‌سینده بوُلود، آی و اوُلدوزلار آشاغا حیصـه‌نـی ـ سـوُیو همیشـه

یاندیریرلار. نهایت سوُ چکیلمه‌یه باشلاییر. اوْد، چکیلیب یکجه‌ده توْرپاق یئری قارالیر. داغلار، دَره‌لر، یارانیر. ائله بو یوْللا دا جانلیلار، بیتکیلر، اینسانلار یارانماغا باشلاییر (198 ـ 194 ـ 12).

محمد پیغمبرله باغلی میف‌لرده اوْنون دیگر یارادیجیلیق اعجازکارلیغی اؤز عکسینی تاپمیشدیر. آللاه قیرمیزی، پارلاق داشدان سئحرلی بیر چیراق دوزلدیر و اوْنون اوستونه ده عیبادتله مشغول اوْلان بیر وضعیت‌ده محمدین عکسینی قوْیور. آللاهی شؤهرتلندیرن، محمدی آللاهین ائلچیسی سایان و هله دونیایا گلمه‌میش اینسانلارین روُحلاری یوز مین ایل مودتینده بو سئحرکار چیراغین اطرافیندا دوْلانمیش داییم اوْنا باخمیشلار. بو باخیش ایسه همین اینسانلارین یئر اوزونده‌کی گله‌جک حیاتینی تأمین ائتمیشدیر. محمدین باشینا باخانلار خلیفه، یاخود سلطان اوْلموشلار. کیم یالنیز آلنینا باخیب‌سا بَی ـ خان گؤزونه باخسیب‌سا اسلاهییات (الهیات) عالیمی، قاشلارینا نظر یئتیرنلر ایسه رسام اوْلموش؛ یاناقلارینا باخانلار سخاوت صاحیبی، دوْداقلارینا باخانلار ایسه ناظیر دوْغولموش، بوْغازینا باخان واعظ، بوْینونا باخان تاجیر؛ سوْل اَلینه باخان جاهیل، ساغ اَلینه باخان اکینچی دوْغولموشدور. نهایت، هئچ گؤرمه‌ینلر ایسه یهودی، خریستان و آتش‌پرست اوْلموشلار (87 و 27).

بوتون مؤوجودیتین فوق‌العاده شکیل‌ده یارانماسی حاقّیندا بوُ منظره قدیم دونیانین اینسانیت‌دن مئیدانا گلمه‌سی باره‌ده اوْلان میفولوژی تصورلره بوتونلوکله جاواب وئریر. بئله اساطیرلر بیرده اوْنو گؤستریر کی، هر بیر یارانیش، حادیثه، مفهوم بیر سؤزوله بوتون دونیادا مؤوجود اوْلان هر بیر شئی معین معنادا اینسان بدن حیسلرینین ایلاهیلشدیریلمه‌سی ایله علاقه‌دار اوْلموشدور.

قرآندا یئرین، گؤیون یارانماسی حاقّیندا دا چوْخلی اساطیرلر واردیر. گوُیا گؤی یئددی قاتدیر، هر بیر قاتین اؤزونه گؤره وظیفه‌سی وار، هر بیرنده ده ملکه‌لر مسکن سالمیشلار، یئددینجی قاتدا عمان وار و اوْنون اوستونده ده جنت. آللاه جنتی سککیز لای یارادیب، سککیزینجی لایا لاییق گؤرولنلر ان خوشبخت اوْلانلاردیر، اوْنا گؤره‌کی، دونیانی یارادانین اقامت‌گاهی بوُنون اوستونده‌دیر. (119 ـ 118 و 27).

کوْسموقونیک (Kosmoqonik) میفلر.

طبیعت‌ده باش وئرن معجزه‌لر سببلری زامان ـ زامان خالقلارین دونیا گؤروشلرینده دَییشیک‌لیکلر عمله گتیریر. معین واختلار قدیم اینسانا سیر کیمی گؤرونن حادیثه زامان کئچدیکجه آچیلمیش، دوُرولموش، معین معنادا آیدینلاشمیش، بوُدا اؤز نؤوبه‌سینده معلوم میفلرین اؤزونده دَییشیک‌لیکلرین مئیدانا گلمه‌سینه سبب اوْلموشدور. اوْنا گؤره ده بعضی خالقلارین دونیانین یارانماسی حاقّیندا میفلرینده اوْلان موختلیف‌لیک محض خالقلارین دونیا گؤروشونده اؤزونه یئر تاپان دَییشیک‌لیک‌له شرح اولونمالیدیر. بو تیپ میفلرین ان چوْخو کوْسموقونیک میفلردیر. دونیا خالقلاری ایچریسینده اَن چوْخ یاییلانی آی، گونش، اوُلدوز، ایلدیریم، بوُلود، یاغیش، سما وس. حاقّیندا کوْسموقونیک میفلردیر.

آختاریشلار گؤسترير کی، آذربایجانـدا دا چـوْخ یـاییلان میفلـر آی و گـونش حاقّینـدادیر. گـونش بوتـون کوْسموقونیک میفلرین اساسیندا دورور. البته بوُنلارین هامیسی گونشین اطراف محیط‌ده اوْینادیغی روْلو ایله باغلیدیر. آی‌لا، گونش‌له علاقه‌دار خالق ایچریسـینده چوْخلـو اینـام و اعتقـادلار واردیـر. بـوُنلارین امیسـی واختیله اینسانلرین آی و گونشین دوْغرودواندا جانلی خیلقت کیی تلقی ائتمه‌سیله علاقـه‌داردیـر. دیلیمیـزده «گون حاقّی» «گونون قاباغینجا گلمه‌میسن کی» وس. ایفاده‌لر چوْخدور.

«گونش و آی توُتولاندا قاب جینگیلدَر، گوللـه آتاردیرلار. (بو اعتقاد اینـدی ده داوام ائتمکـده‌دیـر). گوُیـا بوُنونلا گونشین قاباغینی کسن جینلری، شیطانلاری، قارا دئوی قوْواردیلار.

«چوْخ یاغمورلو اوْلوب، قیش چوْخونو اوُزون چکنـده گونشـی چیخارمـاق اوچـون بیـر سـیرا افسـونلارا موراجیعت ائدیلیر. قوْدو، قوْدو مراسیملری همین اعتقادلارین نیسبتاًُ سوْنراکی ایفاده‌سیدیر».

«گون بوُلوددان چیخاندا آناسینین ایلک اؤولادی اوْلان بیریسی اوْد گؤتـوروب گونشـین شـفق‌لرینـه طـرف توُتور و دئییر:

من آنامین ایلکییم.

آغزی قارا تولکویم

یاندیردیم من سنی

یاندیر سنده منی (249 و 1و 2).

بلکه‌ده قدیم اینسانا گؤرونن ایلک معجزه ائله گونش اوْلموشدور. گونشین سحر چیخیب آخشام باتماسی، اوْ بیری گون یئنه افقده گؤرونمه‌سی، ایستی‌لییی، شعاع‌لارین ایتی‌لییی، گؤز قاماشدیرماسی، بولودلار و اوْنلارین گونشین اوستونو اؤرتمه‌سی، گونشین توُتولماسی وس. قدیم اینسان اوچون بیر اهمیته مالیک ایدی. بوُنا گؤره ده دونیادا قدی اینسانین بلکه‌ده ایلک مقدس سایدیغی و سیتاییش ائتدییی وارلیق گونش اوْلموشدور. گونشین سانی، یئر کوره‌سینی یاراتماسی حاقّیندادا میفلر یارانمیشدیر. چوْخ زامان گونش جانلاندیریریش، اوْنا اینسان و حیوانلارین خاصیتلری وئریلمیشدیر. اساطیرین بیرینده دئییلیر: «آی سئودییی گونشین گوندوز چیخیب اؤز گؤزل اوزونی هامییا گؤسترمه‌سینه قیسقانجیلیق ائدیر، چاغیریب اوْنا دئییر:

ـ سن قیزسان، سنه عاییب‌دیر کی، گوندوز چیخیب گؤزل اوزونو هامییا گؤستریرسن. گونش اوْنا جاواب وئریر:

ـ من چیخان واخت هئچ کس منیم اوزومه باخا بیلمز. منیم ایینه‌لریم وار، هر کس اوزومه باخسا گؤزونه باتیررام». (284 و 1 و 2)

نیظامی شیرین‌له خسرووون اوْوا چیخماسینی بئله تصویر ائدیر:

آی و گونش اوْوا حاضیرلاشدیلار.

شدیز، گولگونه (گلگلون) اوْلدولار سوُوار.

آیدینجا گؤرونور کی، نیظامی آیلا گونشین سئوگی‌لیلر اوْلماسی حاقّیندا آذربایجان میفلرینه بَلد ایمیش.

یاخود، آیین اوزرینده گؤرونن لکه‌لرله باغلی سایسیز ـ حساب‌سیز افسانه و اساطیرلر دوْلاشیر. «آی گئجه ـ گوندوز گونشی قوْووُر، توتا بیلمیر. حتی بیر دفعه گونش تنگه گلمیش، بیر پارچا پالچیق گؤتوروب

آرخاسینجا دوشن آیین اوزونه چیرپمیشدیر. بو سبب‌دن ده آیین اوزونـده لکـه قالمیشـدیر. گوُیـا بـوُنلارین بخت ـ طالع‌لرینه بیر ـ بیرینه قوْووشماماق، همیشه حسرت و اینتیظاردا یاشاماق یازیلمیشدیر.» (249 و 1 و 2).

«گون‌له آی باجی ـ قارداش ایمیش. بوُنلار چوْخ شیته‌نگی (Şitəngi) ایمیشلر، ائله هئـی ساواشیرمیشـلار. گونلرین بیر گونو یئنه ساواشیرلار، آنالاری دا خمیر ائله‌ییرمیش کی، اَپیک یاپسین. بیردن گون الینی خمیـره باتیریب چیرپیر آیین اوزونه. آنالاری‌دا حیرصله‌نیب بوُنلارا قارغیش تؤکور، دئییر کی، سیزی گـؤروم بیـر ـ بیرینیزین اوزونو هئچ گؤرمه‌یه‌سینیز.

اوْدور کی، گون گوندوز دوْغور، آی‌دا گئجه. گون کی، خمیری چیرپمیشدیر آیین اوزونه، اینـدی ده گئجـه آی‌یا باخاندا گؤرونور ـ لکه کیی قالیبدیر» (35 و 5).

البته، گئجه‌لر آیین اوزونده گؤرونن لکه‌لری خالق اساطیرلرده موختلیف سببلرله ایضاح ائدیر. ص. وورغون دا «آیین افسانه‌وری» پوئماسینین مرکزینه بئله اساطیرلردن بیرینی قوْیموشدور. بیزه گؤره، شاعیر واریانتلارین ان اوُغورلوسوندان ایستیفاده ائتمیشدیر. آی اوْرادا خمیر یوْغوران آناسی‌نا مانع اوْلور، اوْنو تنگه گتیریر، آنادا حیرصله‌نیب، خمیرلی الینی اوْغلونون اوزونه ووُرور. بو لکه هئچ واخت گئتمیر و آنادا بوتون عؤمـور بوْیـو بوُنون عذابینی چکیر.

اوُلدوزلار حاقّیندادا میفلر چوْخدور. آیدین سما، گئجه، سایریشان و اوُچان اوُلـدوزلار. اوُلـدوزلار آراسـیندا اؤز پاراقلیغی و ایشیق‌لیغی ایله سئچیلن‌لر. سمادا اوُلدوزلاردان دوزلن موختلیـف فیقـورلار. سـحر آچیلیـر، بوتون اوُلدوزلار سؤنور، یوخ اوْلور. هله گونده چیخمامیشدیر. آنجاق بیر اوُلدوز ـ دان اوُلدوزو سایریشـیر، پارالایر. البته، بوتون بوُنلار ایبتیدایی اینسان اوچون سیرّلی بیـر عالمـدیر. بوتـون بـوُنلار ایبتیـدایی اینسـان طرفیندن موختلیف شکیل‌ده شرح ائـدیلیر، بـوُنلارین سـببلری آختـاریلیردی. بـوُرادان دا موختلیـف میفلـر یارانیردی. گوُیا یئر اوزونده نه قدر اینسان وارسا گؤیده‌ده بیر اوْ قدر اوُلدوز وار و هر آدامین دا بیر اوُلدوزو

وار. بیر اوُلدوز سمادا اوُچوب سؤنورسه، دئمه‌لی یئر اوزونده اوْلان اینسانلاردان بیری ده دونیادان کؤچور وس. «آوستا»دا اوُلدوزلار حاقّیندا خوصوصی میفلر واردیر. بئله اوُلدوزلارین ان مشهورو تیشتیریا اوُلدوزدور. بو، سیریوس (Sirius) اوُلدوزونون «آوستا»داکی آدیدیر. سیریوُس ان پارلاق و هم ده گونش سیستیمینه ان یاخین اوْلان ترپنمه‌یه اوُلدوزدور. بو اوُلدوز هله زردوشت‌لییه قدر میدییانین آللاهلار عاییله‌سینده مؤوجود اوْلموشدور. «آوستا» ـ دا سککیزنجی یَشت اوْنا حصر اوْلونوب. II آرتاک سئرک‌سین دؤورونده اوْ، آللاه سوییه‌سینده برپا اوْلونموشدور. «آوستا»دا تیشتیریانین آدی گلنده آشاغیداکی کیی ائپیتئتلر (Epitetler) ایشله‌دیلیر: آغ، پارلاق، ایشیلدایان، اوُزاقدان گؤرونن و همده «معالجه ائدن» (اوْ، بوتون وارلیغی ـ مؤوجودیتی معالجه ائدیر) . تیشتیریا اوُلدوزلار ایچریسینده ان قدرتلی‌سیدیر. اَکین یئرینده بوُغدا کؤوشنلری، چؤلده اوْتلار یالنیز اوْنون سایه‌سینده بیتیر. تیشتیریانین بیر آیی اوچ اوْن گوندن عیبارت‌دیر. همین موتده اوْ، گؤیده گؤرونور، سوْنرا ایکی دفعه اوچ گون شیطانلا موباریزه ائدیر و اوْکئان‌دا غیب اوْلور. اوْنون حاقّیندا اوْلان میفلرین بیریسینده دئییرلیر کی، اوُزون مودت یوْخ اوْلاندان سوْنرا اوُلدوز تیشتیریا یئنیدن جانا گلیر و گؤیده گؤرونور. بو حادیثه میفده اؤلونون دیریلمه‌سی کیمی تقدیم اوْلونوز. تیشترتیا حاقّیندا اوْلان میفلرده بئله بیر باخشی وار کی هم اوُلدوزلار و همده دوُمان دَنیزدن قالخیر (69 ـ 68 و 16) «آوستا»دا تیشتریادا اوُلدوزو بئله ترنوم اوْلونور: «بیز پارلاق، ایشیق ساچان تیشتریایا سیتاییش ائدیریک، قارا مال، قوْیون ـ قوُزو و اینسانلار اوْنون حسرتیینی چکیرلر. بیرینجی اوْن گئجه‌ده تیشتریا اوْن‌بئش باشلی گنج کیمی ایکینجی اوْن گئجه‌ده قیزیل بوُینوزلو اوکوز شکلینده، اوچونجو اوْن گئجه‌ده ایسه گؤزل آغ آت قیافه‌سینده پیدا اوْلور. (115 ـ 114 و 17). «آوستا»دا یاغیشلا قوْراقلیغین موباریزه‌سیده وئریلیر. یاغیش تیشتریا، قوْراقلیق ایسه آپوُشا (Apuşa) دیویدیر. تیشتریا ایله آپوُشا دیوینین موباریزه‌سی چوْخ اوْبرازلی بیر دیل‌له، گؤزل بدیعی ایفاده‌لرله تصویر ائدیلیر. «آه، زردوشت؟ پارلاق، ایشیلدایان تیشتریا گؤزل، قیزیل قوُلاقلی و قیزیل یوینَلی آغ کهر اوْبرازیندا ووْرروُکاشا (Uorukaşa) گؤلونه گلیر. بو آپوُشا

ایسه داز قوُلاقلاری، داز بوْینو ایله، داز قوُیروغو ایله، عئیبه‌جر، قوْرخونج بیر شکیل‌ده قارا آت اوْبرازیندا اوْنون قارشیسینا چیخیر: آه، زردوشت، اوْنلار ـ پارلاق، ایشیلدایان تیشتریا و داز ـ کچل آپوشا اَلبه یاخا موباریزه‌یه گیریشیرلر. آه، زردوشت، اوْنلار دؤیوشورلر. تیشتریا آپوُشا دیوینه غلبه گلیر، اوْنو ووْروُکوشا گؤلوندن قوْووب چیخارير. پارلاق، ایشلدایان تیشتریا بو موناسیبت‌له مدح‌نامه ـ ناغیل اوْخویور». (116 و 17).

بو کیچیک ائپیزود دا چوْخ ماراقلی (کریل) واردیر. ایشیق، پارلاقلیق رمزی اوْلان، آللاه سوییه‌سینه قالدیریلمیش بؤیوک اوُلدوز تیشتریایالی، یوینی قیزیل اوْلان آغ کمر اوستونده گؤرونور. اوْ، قارا آت اوستونده دایانمیش داز و عیبه‌جر دیو آپوُشا ایله ووُروشا گلیر. چونکی دیو آپوشا ووْروکانا گؤلونو توُتوب، بوتون دونیانی سوُدان محروم ائله‌میشدیر. تیشریا آپوشا ایله اَلبه‌یاخا ووُروشور، اوْنو قوْووب گؤلدن چیخاریر، بئله‌لیکله بوُغدا زمیلرینه، اوْت چؤللرینه سو ـ بوْللوق گلیر. بوتون دونیانین کاناللارینا سوُ مانعه‌سی آخیر، بوْللوق ـ نعمت حؤکمران اوْلور. بوتون بوُنلارین سببی ایشیق، پارلاقلیق، اوْد رمزی اوْلان تیشتریا اوُلدوزودور.

اینک اینسان حاقّیندا میفلر.

دونیادا ایلک اینسان جوتو حاقّیندا چوْخلو اساطیرلر واردیر. اینسان اؤزو بؤیوک بیر معجزه‌دیر. اوْ هاراداں پیدا اوْلوب، اولجه اوْنو کیم یارادیب. قدیم اینسانلار کؤرپه‌نین دوْغولوشونادا بؤیوک بیر معجزه کیمی باخمیشلار. بوُنو هانسی‌سا بیر قووه‌یه آللاهلارا باغلامیشلار. مثلاً، آوستایا گؤره دونیادا ایلک اینسان قایامارتادیر (Qaya Marta). اوْ، سوْنرالار کیومرث کیمی شؤهرت‌لنمیش و حتی «شاهنامه‌یه‌ده دوشموشدور. «آوستا»دا تصویر اوْلوندوغونا گؤره، اینسان نسلیندن ایلک شاه کیومرث اوْلوب، 30 ایل حؤکمرانلیق ائله‌ییب، دونیانی چیلپاق دوْلانیب. کیومرث شیطانی اؤلدوروب. اینسانلارا ایلک قانون وئرن ده کیومرث‌دیر. اوْنون اوْغلو سییوْماک (Siyomak) قارا دیوین الینده هلاک اوْلوب. سییوْماکین اوْغلو

خوُشنگ آتاسینین اینتیقامچیسی اوْلوب، اؤز باباسی کیومرثله بیرلیکده قارا دیوی اؤلدوروب اوْ عدالتی برپا ائتمیشدیر.

کیومرثین اؤلومه محکوم اوْلونموش، حیات، یاخود جانلی اؤلو اینسان ـ اؤکوز، چوْبان، شاه و سایره کیمی معنالاری واردیر. بئروُنی بو باره‌ده یازیر: اَهریمنه غلبه چالان هرمز ترله‌مه‌یه باشلاییر، آلنینداکی تَر دامجی‌سیندان کیومرث دوْغولور. کیومرث اهریمنه غلبه چالیر و اوْنون دالینا مینیب سورور. جهنمین قاپیسینا چاتاندا کیومرث قوْرخویا دوشور، بو زامان اهریمن اوْنو یئره آتیر و یئییر. آمما اؤلومو عرفه‌سینده کیومرث دونیادا ایلک اینسان جوتونون یاراندیغی اؤز توْخومونو بوُراخا بیلیر، بئله‌لیکله‌ده دونیایا ایلک اینسان گلیر. (17 ، 121 ـ 262 ـ 268).

(بعضی میف‌لره گؤره کیومرثین بدنیندن نه اینکی ایلک اینسان، حتی مئتالدا چیخیبدیر). بوُنلار هامیسی قدیم اینسانلارین یاشاییش طرزی‌دیر، معیشت‌دیر، قدیم اینسانلارین دونیا گؤروشونون آرتماسی، اینکیشافیدیر. طبیعت قووَلری قارشیسیندا اؤز عاجیزلیینین شعور واسیطه‌سیله دفع ائدیلمه‌سیدیر، اینسان کوْللئکتیوینین غلبه‌سیدیر. آمانسیز قووَلر، وحشی حیوانلار، فوق‌العاده منفی قووَلر اوزرینده غلبه‌سیدیر. بئله‌لیکله، دونیادا ایلک اینسان یارانیشی حاقّیندا، آللاهلار، قهرمانلار حاقّیندا میف‌لر یاراندی. طبیعته تاپینما کوُلتوُ میفولوگییا یاراتدی، طبیعی قووَلرین تجسمی، اجدادلار حاقّیندا اوْلان روایتلردن ایسه ائپوْس یاراندی.

بوُ جهت‌دن تورک خالقلاری ایچریسینده اوْغوزلا علاقه‌دار اوْلان افسانه، روایت و میفوْلوژی سوژئت‌لر خوصوصی بیر اهمیت کسب ائدیر. اوْغوزلار «اوْغوزنامه»لر، اوْغوز سجره‌سی وس. بو اساطیرلر اوْغوزون اؤزو، منشأیی، دونیایا گلمه‌سی اؤولادلاری و نوه‌لری حاقّیندادیر. بو میف‌لرین بؤیوک بیر قیسمی «اوْغوزنامه»لرده ساخلانمیشدیر. تورک خالقیلاری ایچریسینده «اوْغوزنامه»لرین اساس ایکی وئرسییاسی دوْلاشماقدادیر. بیرینجیسی چوْخ ـ چوْخ قدیمدیر. محض بوُرادا اوْغوزون و شجره‌سینین منشأیی حاقّیندا اساطیرلر توْپلانمیشدیر. بوُرادا قدیم آنی‌میست، توتئمیست، آنتروْپوْموْرفیست گؤروشلر اساطیرلرله قاینایب

قاریشمیشدیر. «اوْغوزنامه» قدیم میفولوژی سوژئت‌لر ییغیمیدیر. «اوْغوزنامه»لرین ایکینجی وئرسییاسی ایسه آرتیق اوْغوزون 24 نوه‌سینین آدی ایله آدلانان قبیله‌لرین حیاتی ایله باغلی افسانه و روایت‌لـردن عیبارتـدیر. دئمه‌لی «اوْغوزنامه»نین ایکینجی وئرسییاسی نیسبتاً سوْنراکی دؤورلرین حادیثه‌لرینین داوامی و شرحی‌دیر.

اوْغوز، عوموميتله ایکی معنادا ایشله‌نیر. بیر طایفا، قبیله، ائل کیمـی و بیـرده طایفـا ائپـونیمی، یعنـی اینسـان آیریجا بیر شخصیت کیی تصویر اوْلونور. اوْغوز ائپونیم کیمـی میفولـوژی کؤکلرلـه باغلیـدیر، چـوْخ قـدیم دؤورلرین اساطیری گؤروشلری ایله سسلشمکده‌دیر. بو باخیمدان تورک خالقیلاری ایچریسـینده یـاییلمیش اوُیغور «اوْغوزنامه‌سی» خوصوصی بیر اهمیت کسب ائدیر. اوْنو چاپا حاضیرلایان آ. م. شئرباک[47] اوْغـوزون اؤزو حاقّیندا چوْخ ماراقلی اساطیر و روایتلری نقل ائله‌میشدیر. اوْغوز خانین آناسی آی‌کاغان، آتاسـی ایسـه اؤکوز ایمیش. آنادان اوْلاندا اوْغوزون اوزو گؤی، آغزی آتش ـ قیزیل، گؤزلری آل، ساچلاری قارا ایمـیش. اوْغوز لاپ اوُشاقلیقدان اؤز غیری ـ عادی‌لییی ایله سئچیلیردی. تئز بؤیویور، آنا سودوندن باشـقا چیـی اَت، آش، شراب ایسته‌ییر. قیرخ گوندن سوْنرا گزمه‌یه باشلاییر. اونون آیاغی اؤکـوز آیاغینـا، بئلـی قـورد بئلینـه، چیینی سامبور چیینی‌نه، کؤکسو آیی کؤکسونه، اوْخشاییردی. بدنی توکله اؤرتولو ایـدی. اوْغـوز آت مینیـر، اوْوا گئدیر. ایلخی اوْتاریر، تئز بؤیویور، اینسانلارا هوجوم ائدن، حتـی بیـر نئچـه‌سـینی یئیـیَن کرگـدنی ده اؤلدورور (17 و 18).

بوُرایا قدر یازیلانلار اوْغوزون معجزه‌لی صورتده دونیایا گلمه‌سی، بؤیومه‌سی حاقّیندادیر. اسـاطیرده اوْنـون خاریجی گؤروشو جیزیلیر، گؤروندویو کیمی اوْغوز بوُرادا بیر نئچه حیوانا بنزه‌دیلیر. البته، بوُنون اؤزو قدیم قورک طایفالارینین اعتقادلارینین عکس صدالاریدیر. معلومدور کـی، بشـر تـاریخین‌ده ایلکـین میـفـلـرین اکثریتی قدیم اینسانلارین سیتاییش ائتدییی، سایغی‌یا سالدیغی و مقـدس‌لشـدیردییی موختلیـف حیـوانلارلا باغلیدیر بو حیوانلار حاقّیندا اوْلان میف‌لرین ایلک نومونه‌لری قدیم اینسـانلارین تـوتئم‌ایـزم باخیشـلارینی

[47] ـ باخ: آ. م. شئرباک. «اوغوز ـ نامه» ـ مخابئت (محبت)نامه»، م...، 1959.

عکس ائتدیرمکده‌دیر. همین توتئم‌ایست باخیشلار اوْغوز حاقّیندا اوْلان اساس میفلرده اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. یوُخاریدا دئییلدییی کیمی اوْغوزون آتاسی اؤکوزدور. همین اعتقادلار اوْغوز حاقّیندا اوْلان سوْتراکی میفلرده قالمیشدیر. چونکی اوْغوزون اوْغلو و نوه‌لری ایله باغلی گؤستریلن قبیله‌لر هره‌سی معین بیر حیوانا سیتاییش ائتمیشلر.

گؤروندویو کیمی، اوْخوسون بوتون حیاتی معجزه‌لردن عیبارتدیر، غئیرعادی‌دیر. گونلرین بیر گونونده اوْغوز آللاها دوعا ائدیرمیش، بیردن هاوا قارالیر، گؤیدن گؤی رنگلی بیر شعاع دوشور. بو شعاع گونشدن ایشیقلی، آیدان پارلاق ایمیش. اوْغوز گؤرور کی، بو شعاعنین ایچینده گؤزل بیر قیز وار. قیز اوْ قدر گؤزل ایمیش گولسه «گؤی تانری گوله دوُرور»، آغلاسا «گؤی تانری یاغلایا دوُرور». اوْغوز خان اوْنو سئویر و آلیر. اوْغوزون بو قیزدان اوچ اوْغلو اوْلور، گون خان، آی خان، اوُلدوز خان. بو حادیثه‌دن بیر مودت کئچیر. بیر گون اوْغوز اوْوا گئدیر. گؤلون اورتاسیندا بیر آغاج گؤرور، آغاجین کوْغوشوندا اوْتورموشدو. اوْنون گؤزلری سمادان داها ماوی، ساچلاری چای داغلاری، دؤشلری میرواری کیمی ایمیش. اوْغوز بوُنودا سئویر، بو قیزدان دا اوْنون اوچ اوْغلو اوْلور. گؤی خان، داغ خان و دَنیز خان. «همین افسانه‌نین واریانتلارینی رشیدالدین اؤز «جامع‌التواریخ» اثرینده خیوه خانی ابوالقاضی اؤز «شجریه ـ تراکیمه» اثرینده وئرمیشلر» (18 ـ 13). آیریج بیر اینسانین ـ اوْغوزون منشأیی ایله باغلی یارانمیش بو اساطیرده بیر جهته اهمیت وئرمک لازیمدیر. گؤزون قدیم تورک طایفالاری اؤز میفیک منشأیی اوْلان اوْغوزون شخصینده اولجه نئجه دئیرلر سمانی ـ آی، گونش، اوُلدوزلاری و سوْترادا یئری ـ داغ، دَنیز یارانیر. بو جهتدن همین اساطیر دونیا خالقلارینین یارانیش اساطیرلری ایله قوْووُشور.

اوْغوزون آتاسی اؤکوز اوْلدوغو گؤستریلیر. اوْغوز اؤزوده اؤکوزون بیر سیرا نیشانه‌لرینی وجودوندا ساخلامیشدیر. اؤکوز قدیم تورک خالقلارینین توتمی‌دیر. رشیدالدین‌دن، ابوالقاضی‌دن ده قاباق محمود کاشغرینین «دیوانی ـ لغته‌التورک»ونده بو توتمین اؤکوز اوْلدوغو یازیلمیشدیر.

چوْخ ماراقلیدیر کی، «آوستا»دا دونیانین ایلک جانلیلاریندان بیری اؤکوزدور. زردوشتی‌لیک افسانه‌لرینده تئز ـ تئز آدی چکیلن، دونیا ایلک شاه، ایلک اینسان نسلی‌نین دونیایا گتیریجیسی اوْلان کیومرث‌ده اؤکوز ـ اینسان اوْلموشدور. بودا آیدیندیر کی، اؤکوز سونرالار آذربایجان خالقلارینین شیفاهی ادبیاتیندا مشهور، چوْخ یاییلمیش توتئم‌لردن بیریدیر. سووئت عالیملریندن ک. و. ترئوئر کیومرث حاقّیندا بئله بیرافسانه‌ده نقل ائدیر: کیومرث اهریمن طرفیندن اؤلدوروکدن سونرا اوْنون بدنیندن اللی‌بئش جوره موختلیف توُملار: اونجوره درمان بیتکیسی، ایکی‌یوز یئتمیش ایکی نوع یئرلی حیوان، نهایت دونیادا ایلک اینسان جوتو ـ آرواد و کیشی یارانیر». بوتون بونلاری نظره آلان مشهور تورک عالکی ضیا گؤی آلپ چوْخ حاقلی اوْلاراق «تورک، ایران، هند، یهودی، عرب، میصر و یونان اساطیرلرینده‌کی «اؤکوز ـ بوا صورتلری آراسیندا علاقه‌لر» اوْلدوغونو قئید ائدیر» (20 ـ 13) م. ح. طهماسبی گؤره، اوغوزلاردا ایلک توتئم اؤکوز اولموش، سونرالار بو، قوچلا، قوْیونلا عوض ائدیلمیشدیر.

تورک خالقلاری اؤز اجدادی سایدیغی اوْغوزو سؤزون تام معناسیندا میفیک‌لشدیرمیشلر. اوْغوز حاقّیندا خالق آراسیندا دوْلاشان روایتلرین بعضی‌لرینه گؤره او، هم‌ده چوْخ نهنگ، آزمان، ایری جثه‌لی اوْلموشدور. «اوغوز اولوسو»، «اوغوز قبیرلری»، «اوغوز تپه‌لری» ایری، نهنگ، چوْخ هوندور معناسیندا ایشلنمک‌ده‌دیر. «کیتابی ـ دده قورقود»دا بو باره‌ده بعضی تصویرلر قالمیشدیر. اوغوز باهادیرلاریندان قارا گونه «قارا داشی کول ائله‌ین بیغین انسه‌سینده یئددی یئرده دوین» قهرماندیر. یئینک «چال قارا قوش اردملیدیر» «آلتمیش ارکج دریسیندن کورک ائله‌سه توْپوقلارینی اورتمه‌ین، آلتی اوُگج دریسیندن کولاه (پاپاق) ائتسه قولاقلارینی اؤرتمه‌ین، قولو بودو خیرامن‌جا، اوزون بالدیرلاری اینجه، آت آغیزلی آروز قوجا...» ائله داستانداکی خالق ایچریسیندن چیخمیش قاراج چوبان صورتی بونون ان گؤزل نومونه‌سیدیر. داستاندا تئز ـ تئز ایشله‌نن «قارا» سؤزو اؤزو، بؤیوک ، نهنگ معناسیندادیر. قاراخان، قارا قازان، قارا گونه، قاراجا چوبان، قارا قوش، قارا مال و سایره. اوغوزلار حاقّیندا بئله تصویرلر سونرالار معین معنادا «کوراوغلو» داستانین قهرمانلاری اوزرینه

کؤچورولموشدور. تانری تانیماز، هالای پوزان توپ داغیدان، یولا سیغماز وس. خوصوصی‌له کوْرغوغلونین خاریجی گؤرونوشونون تصویرلری بونلا آیدین میثالدیر. داستانین 1842ـ نجی ایلک چاپینین VIII (8) مجلیسینده بیردن تانیمادیغی کوراوغلونو گؤرن شخص حئیرت‌لنیب اونو اوغوز آدلاندیریر، یعنی بؤیوک، آزمان، نهنگ معناسیندا. داستانی چاپا حاضیرلایان اون‌اوچ ایل ایراندا، جنوبی آذربایجاندا یاشامیش آلکساندر خودزکو «اوغوز» سؤزونه چیخاریشدا بئله بیر شرح وئریر: «اوغوز بیر مونگول قبیله‌سینین آدیدیر. مجازی معنادا خورتدان، جین دئمکدیر. ایندی آوجان وادیسین‌ده اوغوزلارین توپلاشدیغی یئری گؤستریرلر. اورا خورد گونجلو، نهنگ داشلارلا احاطه اولونموشدور. ایرانلیلارین (بورادا داستانین توپلاندیغی یئری اهالی آذربایجانلیلار اوْلمالیدیر ـ پ.اَ.) دئدییینه گؤره چوْخ قدیم زامانلاردا بو داشلاردان اوغوزلار سیلاحلارینی ائتی‌لمک مقصدیله ایستیفاده ائدیرمیشلر».

«خوْرناچی و گولی قاه ـ قاه». بو اساطیر گؤستریر کی، ایندی‌ده «کیتابی ـ دده قورقود» قهرمانلاری و عومومیتله اوْغوزلارحاقّیندا اساطیرلر خالق ایچریسینده یاشاماقدادیر. اساطیرین اولین‌ده گؤستریلیر کی، جلیل‌آباد دا گؤی تپه وار. بو تپه‌نی ائله‌بیل اوْرتادان ـ هر ایکی طرفدن سیخیب سککیز رقمی شکلینه سالمیشلار. نییه بو تپه محض بو شکیلده‌دیر؟ نقل ائله‌ییرلر کی، بو اراضی‌ده بیر قارداش یاشاییرلارمیش. بوُنلارین هر ایکیسی چوْخ نهنگ، آزمان اوْلموشلار. «قارداش آددیم آتاندا یئددی آغاجلیق یوْل قطع ائدرمیش. بیر اوْتوروما بیر دَوه یئیرمیش. یوُخویا گئدنده اوچ آیدان سوْنرا آییلارمیش اوْنا سؤز چاتدیرماق، ائشیتدیرمک غیر ـ مومکون ایمیش، گرک بیر نئچه آغاج‌لیق یوْلو هرله‌نیب بیر سؤز دئیه بیله‌سن. یاتاندا خوْرولدارمیش، سسدن مئشه‌ده‌کی قوُرد ـ قوُش قاچیب گیزلنرمیش. ائله خوْرولتوسونا گؤره ده اوْنا خوْرناچی آدی وئریلمیشدیر.» باجی‌سیدا اؤز نهنگ‌لییی ایله قارداشیندان گئری قالمیرمیش. «اوْ گولنده داغ ـ داش لرزه‌یه دوشرمیش. اوْنا گؤره‌ده اوْنا گولی قاه ـ قاه آدین وئرمیشدیلر». گولی قاه ـ قاه قارداشینی گؤرمک ایسته‌ینده گولرمیش، اوْدا بو سسی ائشیدیب گلرمیش. یئنه بیر گون گولی قاه ـ قاه قارداشینی

گؤرمک ایسته‌ییر. بیر ـ ایکی، اوچ دفعه گولور، داغ ـ داشی تیتره‌دیر، آنجاق قارداشی گلمیر. بو زامان باجی بیلیر کی، قارداشینین باشینا بیر ایش گلیب. گولی قاه ـ قاه آددیملایاندا دیزینه قدر توْرپاغا یاتارمیش. قارداشینین مسکینینه چاتاندا بؤیوک بیر تپه‌نین اوُجالدیغینی گؤرور، دئمه‌سن بو تپه اوْنون قارداشینین اوستونده عمله گلمیشدیر. خوْرناچی تپه‌نین آلتیندا قالمیشدیر. گولی قاه ـ قاه آیاقلارینی تپه‌نین هر ایکی طرفینه آشیریر، قارداشینی تورپاغین آلتیندان چیخارماق اوچون تپه‌نی اوْرتادان قوُجوب گؤتوروب کنارا آلماق ایسته‌ییر. تپه آز قالیر کی اوْرتادان اوزوله نهایت او، قارداشینی چیخاریب کنارا قوْیور. آرتیق اوْ اؤلموشدور. دئمه‌سن خوْرناچینین اوچ آیلیق یوُخویا گئتمه‌سیندن ایستیفاده ائدن جاماعات هره‌سی اوْنون اوستونه بیر توْربا توْرپاق تؤکموشلر، بئله‌لیکله اوْنون ظولموندن بیر دفعه‌لیک خیلاص اوْلماق ایسته‌ییردیلر. «اوْ زاماندان یارانان تپه ایندی ده دوُرور، آدی دا گؤی تپه‌دیر. دئییلدییینه گؤره خوْرناچینین بود سومویوندن هانسی‌سا بیر دَنیزدن کئچمک اوچون کؤرپو کیمی ایستیفاده اوْلونور».

اساطیرین اوْغوز قهرمانلاری ایله باغلی‌لیغی گؤز قاباغیندادیر. هر شئی‌دن اول بوُنلارین نهنگ‌لییی. اوْ بیری طرفدن خوْرناچینین خالقی داییم ناراحات ائتمه‌سی، اونا ظولم ائتمه‌سی ـ خالق بئله بیر نهنگ قناعته گلمیشدی کی، اوْنون الیندن یالنیز یوْللا قوُرتارماق اوْلار. نهایت بورادا بیر جهت خوصوصیله سجیه‌ویدیر. اوْدا خورناچینین اوستونه توْرپاق توکوب تپه یاراتماقدیر (اؤزوده یوُخودا اوْلدوغو واخت).

ی. و چمن‌زمینلی‌نین «قان ایچینده» روُمانینداکی «گول تکین افسانه‌سی»نی یادا سالاق ی. و. چمن‌زمینلی «آتینین نالی یئره دَینده یئر تیتره‌دن، کیشنه‌ینده گؤی گورولدایان اوْغوز خاندان و اوْنون قیزی «گوندوز گون کیمی گئجه آی کیمی عالمه ایشیق ساچان ایگید، سرکرده» گول تکیندن صؤحبت آچیر. گول تکین گلنده گونشین شعاع‌لاری کیمی پاریلدایییر. هئچکیم اوْنا باخا بیلمیر. بو اساطیرده ده اوغوز خانین امریله معین مقصدلر اوچون بیر تپه دوزلدیلیر. حاقّیندا صؤحبت آچدیغیمیز اسایرده قدیمدن بیری آذربایجاندا اوْلان، اوغوز تپه‌لری» حاقّیندا میف‌لره بیر علاوه‌دیر.

توتئم‌له باغلی میف‌لر.

توتئم‌له باغلی میف‌لر چوْخلوق تشکی ائدیر. بئله میف‌لر البته، ایبتیدایی ایجماع دؤوروندە ایلک دفعه موختلیف حیوانلارلا قارشلاشمیش اینسانلارین تأثراتلاریدیر. سوْنرالار بو حیوانلارن بیر چوْخو ایله اینسانلار یاخیندان تماسدا اوْلور. اوْنلارا ایسنیشیر، تاپینیر و نهایت مقدس‌لشدیررک اؤز اجدادینی او حیوانلاردا گؤرور. میفولوگییانین اونا قوْهوم اوْلان دیگر ائپیک ژانرلاردان فرقلندیرن اساس علامتلریندن بیری ده محض نه اوچون، نییه سوألارینا جاواب وئرمه‌سیدیر. بو علامتی بیز خوصوصیله حیوانلار حاقّیندا اوْلان قدیم میف‌لرده گؤروروک. چوْخ زامان جاوابینی بیلمه‌دییی حادیثه و اوْبیئکتین سببینی خالق اؤز دونیا گؤروشو، تجروبه‌سی، موشاهیده‌سی، طبیعت حادیثه‌لرینه بلدلییی موقابیلینده آختاریب تاپماغا چالیشیر. نه اوچون شاهنا (کریل) باشیندا کَکیل وار، نه اوچون مارالین بوُینوزو چوْخ شاخه‌لیدیر، نه اوچون باغا چاناغین ایچینه دوشوب و سایره.

یونان میفولوگییاسیندان بیر سجیه‌وی میثال گتیرک. آراهنا (Arahna) آدلی توْخوجو قیز حاقّیندا چوْخ ماراقلی بیر میف یارانمیشدیر. اوْ، چوْخ گؤزل بیر صنعت‌کاردیر. بیر گون آراهنا قادینلارین حمایه‌چیسی اوْلان آخینا آللاهینی یاریشا چاغیریر و ائلان ائدیر کی، من اوْندانداً یاخشی پارچا توخویورام. بونو ائشیدن آفینا قوجا قاری قیافه‌سینده حاضیر اوْلور. یاریشیرلار. آراهنا دوغروداندا آفینادان یاخشی پارچا توْخویور، علاوه اوْلاراق اؤز پارچاسیندا اوْ زامانین آللاهلارینا نیفرت ائدن ناخیشلاری هؤرور، آفینا بونا غضب‌لنیر و جزا اولاراق آراهنانین ایشینی پارچالاییب. آتیر و مکیکله (توخوجو آلتیدیر ـ پ. آ.) قیزی باشیندان وورور. بدبخت آراهنا بو تحقیره دوزه بیلمیر. هوردویو ایپلری بوینونا کئچیریر و اوزونو آسیر.

آفینا اوْنو کندیردن آزاد ائدیر و دئیر:

ـ سن ابدی آسیلی قالاجاقسان و همیشه توْخویاجاقسان، بو، سنین نسلینه‌ده کئچه‌جک. آفینا آراهنانین اوستونه سئحیرلی اوتون شیره‌سینی تؤکور. آراهنا او ساعات ایکی قات بوکولور، قالین ساچلاری باشیندان تؤکولور و هؤرومچه‌یه دؤنور. او زاماندان آراهنا ـ هؤرومچک اؤز تورونداآسیلی دورور و هئی توخویور.

موختلیف ائو و چؤل حیوانلاری حاقّیندا، موختلیف قوُشلار حاقّیندا آذربایجان خالقیداچوْخلو اساطیرلر یاراتمیشدیر. بوُنلارین بیر قیسمی XIX (19) عصرده، بیر قیسمی‌ده آ. باقرینین «آذربایجان و اوْنا یاخین اؤلکه‌لرین فوْلکلورو» (1930) کیتابلاریندا چاپ اوْلونموشدور. مثلاً، قارانقوشلا علاقه‌دار اوْلان بیر اساطیره دیقّت یئتیرک. آللاه ابراهیم خلیل پیغمبری یانینا چاغیریر، امر ائدیر کی،مکه‌یه گئتسین و بیر زامانلار موسی پیغمبرین یئروسلیم‌ده (Yerusəlimdə) تیکدیردییی معبده اوْخشار بیر سارای تیکدیرسین. ابراهیم خلیل پیغمبر آللاهین امرینی یئرینه یئتیریر، معبد حاضیر اوْلور، اوْرایا مین‌لرله زیارت‌چی آخیب گلیر. بو زامان همین اؤلکه‌نی آد آدی ایله مشهور اوْلان بیر خالق توُتموشدور. معبدین تیکیلدیییندن خبر توُتان همین اؤلکه‌نین پادشاهی قوْشونونا امر ائدیر کی، معبدی داغیت‌سین. شاهین امریله قوْشون توپلانیر و یئروسلیمه گؤندریلیر. قوْشون امری یئرینه یئتیرمه‌یه باشلایاندا ایراهیم خلیلین دوُعاسینی آللاه ائشیدیر، قوْشون عسگرلرینین سایی قدر قارانقوش اوُچوب گلیر، هره‌سی دیمدییینده بیر داشی بیر عسگرین باشینا سالیر، بئله‌لیکله بوتون عسگرلر قیریلیر، یالنیز بیریسی ساغ قالیر. ساغ قالان عسگر احوالاتی پادشاها خبر وئریر. پادشاه بوُنا اینانمیر، قارانشوق ساغ قالمیش عسگرین باشی اوستونده اوُچوب و بئله‌لیکله گؤسترمک ایسته‌ییر کی، آی پادشاه باخ، ساغ قالان عسگر بوُدور، ائله «بیر عسگر قالیب» دئیه‌نده دیمدییینده‌کی داش دوشور و ساغ قالمیش اوْ عسگرده اؤلور. بئله بیر معجزه‌نین شاهیدی اوْلانپادشاه قوْرخور و اؤز امرینی درحال گئری گؤتورو. بوحادیثه‌دن سوْنرا آللاه قارانقوش‌لاری دوُعا ائله‌مه‌یه اؤیردیر. همین دوُعالاردا اینسانلارا پاپشیریلاردی کی، قارانقوش‌لاری اؤلدورمک اوْلماز، قارانقوشو اؤلدورنی آللاه اؤزو اؤلدوره‌جک (186 ـ 181 و 18 و 6 و 1).

یاخود، توُراج حاقّیندا اوْلان باشقا بیر اساطیره نظر سالاق. معلومدور کی، توُراجین گؤزللییی و اوْخوماسی حاقّیندا بیر سیرا افسانه و روایتلر مؤوجوددور. ادبیاتدا توُراج گؤزللیکرمزی کیمی ترنم اوْلونور. اساطیر بئله‌دیر. کئچمیشلرده توُراج آدلی بیر قیز ظالیم بیر خانین ائوین‌ده قوُللوقچو ایدی. خانیم اوْنو چوْخ دؤیور، چوْخ اینجیدیردی. توُراجا قارین دوْلوسو چؤرک، گئیمه‌یه پالتاردا وئرمیردی. گونلرین بیر گونو خانیم اوْنو چاغیردی دئدی: ـ آ قیز، بو ساعات سو ایسیدیب باشیمی، آیاقلاریمی یویارسان، توُراج گئدیب سو ایستدی. نه قدر آختاردی، داراغی تاپمادی، بیلمیردی داراغی هارا قویوب.

خانیمین سسی گلدی:

ـ سنی پارچا ـ پارچا اولاسان بس نئجه اوْلدون؟

توُراج دئدی:

ـ خانیم بو ساعات گلیرم.

ـ توراج نه قدر آختاردی، داراغی تاپمادی. خانیمین آیاغینین سسی گلنده توراج آغلادی، دئدی:

ـ نه اوْلایدی بیر قوش اولایدیم خانیمین ظولموندن قورتارایدیم. توراج بیر قوش اوْلدو. خانیم الی آغاجلی ایچری گیرنده اوچوب باجادان چیخدی. بیردن یادینا دوشدو کی، داراغ تاقچاداکی بوقچادادیر. تزه‌دن اوچوب پنجره‌نین قاباغینا قوندو، دئدی:

ـ خانیم، تاخچادا، بوقچادا.

ایندیده توُراج همیشه بو سؤزلری اوخویور:

ـ خانیم، تاخچادا، بوخچادا (239 ـ 238 و 2 و 2).

گؤزل توراج داشدان ـ داشا قونور، بو سوْن سؤزلری تکرار ائدیر. همین اساطیرین یارانماسینا اساس سبب‌ده محض بو سؤزلر اوْلموشدور.

قدیم‌دن بری آذربایجاندا خالقین تاپیندیغی، مقدس سایدیغی حیوانلار مختلف اوْلموشدور. بیر آز اول اؤکوز، توتئم حاقّیندا قیسا دانیشدیق. خالقیمیز آراسیندا مقدس ساییلان ایلک توتئم‌لردن بیریدیر. اؤکوزه آوستادا خوصوصی سیتاییش اولونموش، دونیایا گلن بوتون مال ـ قارانین ایلکی، یاخود سبب‌کاری کیمی گؤستریلمیشدیر. اؤکوز اوْغوز خانین آتاسیدیر. اؤکوزله باغلی آذربایجاندا قدیم‌دن بری میف‌لر، افسانه‌لر و روایت‌لر دوْلاشمیشدیر. بئله اساطیرلردن بیرینده دئییلیر کی، یئر کوره‌سی قیزیل اؤکوزون بوینوزلاری اوستونده دایانمیشدیر. بورادا خالق بوتون قدیم توتئم میف‌لرینده اوْلدوغو کیمی نه اوچون؟ سوألینادا جاواب وئریر. اوْنا گؤره یئر اوزونده زلزله باش وئریر کی، میکچک گلیب قیزیل اؤکوزون بورونونا قونور، اونو اینجیدیر، اؤکوزده باشینی ترپدیر اوْندا یئرده ترپه‌نیر. اوْنا گؤره‌ده زلزله اوْلور. باشقا بیر میفه گؤره اؤکوز یوْرولاندا یئری بیر بوینوزوندان او بیریسینه کئچیریر، اوندا زلزله عمله گلیر. بیر واریانتا گؤر ایسه دونیانین آغیرلیغیندان اؤکوزون بوینوزونون بیری سینمیشدیر، ایکینجی‌سی سیناندا دونیانین آخیری اوْلاجاق (60 ـ 59 و 27).

ایری بوُینوزلو مال ـ قارا «آوستا»دا مقدس‌دیر، خوصوصی بیر قایغی ایله تصویر اوْلونموشدور، یسنانین 26 نجی فصلینده «اینک روُحونون فریادی» آدلی نغمه وار. بوُرادا اینک ناخیرین جانی آدلاندیریلیر. اینک روُحو ایله اوْنا تاپینان قبیله‌نین روُحو عینی‌دیر. اینک همین ماهنی‌نی قوْشوب ایفا ائدن قبیله‌نین توتئمی اوْلموشدور. (89 ـ 86 و 16) «گؤیچک فاطما» ناغیلی اینه‌یه تاپینمانین گؤزل بیر نومونه‌سیدیر.

خالقیمیزین ایچریسینده کئچمیشدن بری ساییلان، تاپینان و سیتاییش اوْلونان حیوان و بیتکی‌لر چوْخ اوْلموشدور. اؤکوزدن باشقا قوُرد، ایلان، آت، دَوه و باشقا حیوانلار حاقّیندا دا چوْخ اساطیرلر یارانمیشدیر. قدیم تورکلر ایچریسینده چوْخ ساییلان حیوانلاردان بیر قوُرددور ـ جاناواردیر. اوْغوزون اؤزونده قوردوُن نیشانه‌سی واردیر، اوْنون بئلی قورد بئلینه اوْخشاییر. قوُردو گونش‌له، اوْنون شعاعسی ایله علاقه‌لی تصویر

ائدن اساطیرلر واردیر. «اوْغوزنامه»ده دئییلیر: دان آغارارکن اوْغوز خاقانین چادیرینا گون کیمی شعاع گیردی. بو شعاعنین ایچیندن گؤی توکلو گوموشو بیر ائرکک قوُرد چیخدی».

قوُرد اوْغوزون حربی سفرلرینده یوروشلرینده اوْنا یوْل گؤستریر و بلدچیلیک ائدیر. قوُردا تاپینمانین ایزلری «کیتابی ـ دده قوْرقود» داستانلاریندا دا قالمیشدیر. اؤز اجدادینی قوُردا باغلایان قازان خانین‌دا دیلیندن بئله ایفاده‌لر ائشیدیریک. «قوُرد اوزو موبارکدیر»، «قارا باشیم قوُربان اوْلسون قوُردوم، سنه»، «آوازی قابا قوُرد انی‌یی ائرکه‌ییندە بیر کؤکلوم وار»، «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندا آرتیق قوُرد میفیک‌لیکدن چیخاراق رئال‌لاشماغا باشلاییر، حیواندارلیقلا مشغول اوْلان اوْغوزلارین حیات طرزی ایله علاقه‌دار تصویر ائدیلمیشدیر.

«قورد اوغلو» آدلی بیر اساطیرده گؤستریلیر کی، بیر اوغلان اوشاغینا کیچیک یاشلاریندان قورد دؤشوندن سود وئریب بؤیوتموشدور. اونا گؤره‌ده اوشاق چوْخ قوتلیدیر.وطنین قوینوندان چیخان کؤپوکلر سودان ایچیندن سونرا اوشاق داهادا قوتلی اولور. بو یوللادا خالق اؤز گله‌جک خیلاصکارینی حاضیرلاییر، اؤزوده هم آغیلیو هم‌ده قوتلی کیمی حاضیرلاییر (30 و3).

«خیلاصکار قورد» آدلی باشقا بیر اساطیرده وار. بو اساطیرده چوْخ قدیم دؤورلرین ایزلری ساخلانیلمیش‌دیر. قورد تورک آدلانان رمزی بیر شخصی(البته تورک سؤزو آلتیندا عوموميتله تورک خالقلاری نظره توتولور) چتینلیکدن قورتاریر، اونا یول گؤستریرو نهایت خیلاص ائدیر. بوراداقورد خیلاصکاردیر. توتئم‌دیر، مقدس‌دیر، سیتاییش اوْلوناندیر (273 و 4).

ایلان یاشاییش طرزی، خاریجی گؤرونوشو اعتباری ایله چوْخ غریبه بیر جانلیدیر. چوْخ قدیم دؤورلرده اوْنون حیات طرزی، البته، اینسانلارین ماراقینا سبب اوْلموشدور. ایلان ایلده بیر دفعه قابیغینی ـ پالتارینی تزه‌لییر، اونون دریسی یاواش ـ یاواش بدنین‌دن سوروشوب دوشور. ان دهشتلی‌سی ایسه اوْنون زهریدیر، اینسانین حیاتی اوچون قورخولودور. قدیمدن بری ایلان زهری ایله هلاک اولان اینسانلاردا اوندا معجزه

گؤرموشلر. ایلان توتئمی عوومومیتله کؤتورولسه، معین درجه‌ده ضیدیتلی‌دیر. چوْخ قدیم زامانلاردا ایلان مثبت معنادا خاطیرلانمیشدیر. اساطیرلرده، افسانه‌لرده ایلان خئیخواه گوج، قووه‌ت وئرن و هم‌ده اینسانلارا بوتون حیوانلارین دیلینی بیلمک سیرینی وئرن معجزه کیمی یاد ائدیلیر. اونا گؤره‌ده ایلانا سیتاییش ائدیلمیش، اوْنو مقدس سایمیشلار. چوْخ زامان ایسه ایلان خزینه اوستونده اوتور، اؤزو گلیر اینسانلارا بو خزینه‌دن ایسته‌دییی میقداردا قیزیل وئریر. آنجاق زور ایله اوندان هئچ نه آلماق مومکون دئییل. اساطیرلرده ایلان حتی اینسانلارلا بیر منزیل‌ده یاشاییر، اوْنلار کؤمک گؤستریر. خوصوصیله اوْوچو پیریمله باغلی ناغیل، افسانه و اساطیرلر چوْخدور. اساطیره گؤره معین ایلان معین جیلدلره گیره بیلیر: جئیران، قیز، قوُرباغا وس.

بوُنونلا بئله زامان کئچدیکجه ایلان ائله‌بیل توتئم‌لیکدن چیخیر، اؤز معجزه و مقدس‌لییینی ایتیریر، زهرلی بیر وارلیق کیمی تانینیر. ائله اوْ زامان «ایلانین» آغینادا لعنت، قاراسینادا» مثلی یارانیر.

عوومومیتله گؤتورولدوکده، بیر چوْخ حیوان توتئملرینده بو خوصوصیت وار. اوْ زامان کی، حیوانلار اینسانلار اوچون معجزه ایدی، اوْنلارا باشقا جور یاناشیلیر، نئجه دئیرلر «حورمت» اوْلونور، معجزه‌لرین اؤزلری تاپینما عامیل‌لری اوْلور. معجزه‌لر آیدین‌لاشاندا حیوانلارا مراجعت‌ده دَییشیلیر. بوُنو بیز قوُردلا باغلی میف‌لرده ده گؤرموشدوک:

«ماهیر بیر اوْوچو وارایدی. هئچ واخت اوْخو بوْشا چیخمامیشدی. بیر گون اوْودا اوْلار کی قاباغینا بیر جئیران چیخیر. اوْخو آتیر، جئیرانی یارالاییر، جئیران قاچیر. اوْوچودا اوْنون دالینجا. بیر ماغارایا راست گلیر، جئیران اوْرایا گیریر. اوْوچو ماغارایا یاخینلاشاندا ایچیندن بیر ایلان چیخیر. اوْ، ایلانی ووُرور، سوْنرا داها بؤیوک بیر ایلان چیخیر، بؤیوک ایلان آغزینی آچیب اوْوچونون اوزونه توپورور، سوْنرا یوْخ اوْلور. اوْوچودا اوْنون دالینجا گئدیر. ایلان قوُیروغو ایله یئری ائشیب قیزللار چیخاریر، بئشینی اوْوچویا وئریر، قالانینین

اوستونو باستیریر. اوْوچو اوْرادان چایین کنارینا ائنیر، اَییلیب سوُ ایچنده گؤرور کی، عجایب بیر صیفته دوشوب. اوْ واختدان اوْوچو هئچ کیمین اوزونه بیلمیر». (22 و 3).

اوْوچو پیریم افسانه‌وی‌لشمیش اوْوچودور. خالق اونون ماهیرلیینی چوْخلو افسانه و اساطیرلرده ساخلامیشدیر. «اوْوچو پیریم» آدلی مشهور خالق ناغیلی‌دا وار. اوْوچو پیریم مشهور سلیمان پیغمبر کیمی بوتون حیوانلارین دیلینی بیلیر، بو ایسه اونون بو ساحه‌ده‌کی اوُغور و نائلییت‌لرینی شره‌لندیریر. اوْوچو پیریم اوچون کئچیلمز دره‌لر، سیلدیریم قایالار، جزیره‌لر یوخدور. اوْ، حتی داغ کئچی کیمی یالچین قایالاردا گزیر، چونکی آیاقیندا سئحیرلی چاریقلار وار. گؤزلری اوْنو ایندییه قدر آللاتمامیشدیر، آللاه وئر کیمی‌دیر. بوتون حیوانلارین دیلینی بیلدییی اوچون اوْ، اوْودا همیشه اوُغور قازانیر. حیوانلارین دیلینی بیلمه‌سی وئر کیمی اوندا هاردادیر. خالق بونودا توتئم‌له، اؤزونون ایناندیغی، تاپیندیغی، سئحرلی، اعجازکار سایدیغی ایلانلا باغلاییر. ایلانلار پادشاهی اوْنون آغزینا توپورور و بئله‌لیکله اینسان اوْلان اوْوچو پیریم هر شئیی بیلن بیر رممالا چئوریلیر. ایلانلار پادشاهی اوْوچو پیریمه تاپشیرمیشدیر کی، بو بیر سیردیر، هئچ کیمه آچیلمامالیدیر.دئمه‌لی، بو سیرّ بیر معجزه‌دیر. سیرّین آچیلماسی توتئمین، مقدس‌لییین سیرّینین فاش اوْلماسی دئمکدیر. قدیم اینسانلار بئله گمان ائتمیشلر کی، سیرّین آچیلماسی اونو اعجازکارلیقدان، معجزه‌دن چیخارمیش اوْلور. اساطیرین بو یئرینده ایکینجی بیر معجزه اوزه چیخیر. اوُزو ایللر بو سیرّی اوره‌ییندە ساخلایان اوْوچو پیریم تصادوفاً آروادینا آچیر و نئجه دئیرلر طیلیسم قیریلیر. ایلانلار پادشاهی دئمیشدی کی، سیرّ آچیلان کیمی، پیریم محو اوْلاجاق. اوْوچو پیریمین قنیمی باشقا توتئم ـ قورد اوْلور. بیزه گؤره حیوانلار عالمینین سیرّینی آچدیغی اوچون قورد اوْوچو پیریمی محو ائدیر.

تحلیل ائتدییمیز بو ایکی میف‌ده چوْخ ماراقلی جهتلر اوْرتایا چیخیر. بیرینجی‌سینده کیچیک ایلانی اؤلدورمه‌یه گؤره بؤیوک ایلان اوْوچونون اوزونه توپورور، اوْنون اوزو عیبه‌جر شکله دوشور. چونکی اوْوچو بو وضعیت‌ده ایلانین قنیمی کیمی اؤزونو گؤسترير. اوْوچو پیریم‌له علاقه‌دار میف‌ده ایسه ایلانین

توپورجه‌یی نتیجه‌سینده اوْ، بوتون حیوانلارین دیلینی بیلیر. نتیجه بوُدور کی، ایلان اؤزلویونده مقدس‌دیر، توتئم‌دیر، آنجاق اوْنو اینجیدن مطلق جزاسینی آلاجاق.

توتئم‌له علاقه‌دار میف‌لردن دانیشارکن قدیم اینسانلارین مقدس سایدیغی بیر سیرا بیتکی‌لری، آغاجلاری دا قئید ائتمک لازیمدیر. آغاج عوموميتله دونیا خالقلارینین بیر چوْخوندا موختلیف میف‌لرین یارانماسینا سبب اوْلموشدور. اوْغوزلا علاقه‌دار میف‌لردن دانیشاندا دئمیشدی کی، اوْغوز ایکینجی آروادینا بیر گؤلون اوْرتاسیندا بیتن آغاجین کوْغوُشوندا راست گلمیشدیر. آغاجین اؤزو، گؤوده‌سی، بوُداقلاری قدیم اینسانلارین ماراقینا سبب اوْلموشدور. اوْنون بوُجورلاماسی، یارپاقلانماسی، بؤیومه‌سی، سوْنرا یارپاقلارین تؤکولمه‌سی و سایره بیر سیرّ اوْلموشدور. آغاج قیشدا قوُرویور، یازدا یئنی‌دن گؤیَریر، قدیم تصورلارا گؤره بو اؤلوب، یئنی‌دن دیریلمک‌دیر. باساطین تپه گؤزو اؤلدورمه‌سی بوْیوندا تپه گؤز باساطدان کیم اوْلدوغونو خبر آلیر. اوْ زامان باساط میفیک آتا ـ آناسی حاقّیندا معومات وئریر:

آنام آدین سوْرار اوْلسان قابا آغاج،

آتام آدین سوْرار اوْلسان قاغان آصلان،

منیم آدیم سوْرورسان آروُز اوْغلو باساط‌دیر.

بیر سیرا بیتکی‌لر میفیک باشلانغیجا مالیک اوْلموشدور. بعضی ناغیل و افسانه‌لرده معین بیتکی‌لر، چیچک‌لر شفالی‌دیر، مقدس‌دیر، حتی اؤلونو دیریلدیر، ساغالماز یارالار اوچون ملحم‌دیر. آغاجلار مقدس حساب ائدیلمیش، اوْنلارین یارپاقلاری و میوه‌لری ابدی حیات‌بخش ائدن عامیل‌لرد سایبلمیش‌دیر. «ملیک محمد» ناغیلینداکی آلما بوُنون گؤزل نومونه‌سیدیر. ی. و. چمن‌زمینلی بئله بیتکی و میوه‌لرین آوستادا اوْلدوغونو یازیر: «کیتابی ـ دده قوْرقود»ون «دیرسه خان اوْغلو بوْغاجین بوْیونو بیان ائدر» داستانیندا آنا اؤز سودونه شفالی داغ چیچه‌یی ایله قاریشدیریر و اوْغلونون یاراسینا ملحم قوْیور.

«تاپدیق» ناغیلیندا دیریلیک آغاجی تصویر اوٚلونور. «گون خانیم دیریلیک آغاجیندان بیر یارپاق گؤتوروب اوٚنون (تاپدیغین پ. اَ.) یاراسینا چکدی، ساغالتدی. سونرا او، دیریلیک گولونو اوٚنلارین بوُرنونا توتدو، هر ایکیسی آسقیریب دوُردولار».

قاخ رایونونون ایلی سو کندینده داغین اتهییندە بلکەده عصلرین شاهیدی اوٚلان بؤیوک بیر قوٚز آغاجی واردیر. بو، قوٚز پیری آدلانیر. خستەلر شفا اوچونبورا گلیرلر، خوصوصیله اوُشاغی اوٚلمایانلار بو آغاجی ان مقدس بیر قووه کیمی قبول ائدیرلر. قدیمدن بری اینسانلار آغاجدا گؤردوکلری آرتیم، خوصوصیله چوٚخلو میوه گتیرمەسی بئله بیر اعتقادین دوٚغماسینا سبب اوٚلموشدور. آغاج آرتیم رنجدیر. یاخود قاخلا ایلی سونون آراسیندا قارا بولاق آدلانان یئرده یولون اوستونده قوجامان بیر دوٚغال آغاجی وار. بوُنا «پیر دوٚغال» دئییرلر. بو آغاجین یولا سااللانمیش بوداقلاریندا ایپ، ساپ، اسکی پارچاسی، یوُن قیریغی، کاغیذ پول (بوُنلار هامیسی نذیردیر) و سایرەیه راست گلمک اوٚلار. بوتون بونلار قدیم اینسانلارین آغاجا تاپینماسی ایله باغلیدیر. ایلی سونون مئشەلرینده چوٚخ نوعلو آغاجلار بیتیر: قاراغاج، گویروج، جوکه، آتاغار وس. بونلاردان دا مقدسی توٚز آغاجیدیر. بو، روسلارین آغجا قاییننا بنزەییر. اوٚنو چوٚخ نادیر حاللاردا چوٚخ زامان بیلمەینلر، الی هر یئردن اوزولنده اونون اوچون کسیرلر. بو آغاجین شفالی خاصەسی وار. اوندان بیر نازیک بوداق کسیب آریتلاییب ائوده ساخلاییرلار. چوٚخ زامان یایدا اؤروشدن مال ـ قارا کؤپوب گلیر، هانسیسا بیر زهرلی اوت یئییر. اگر واختیندا تدبیر گؤرولمەسه حیوانلار اؤله بیلر. بو زامان همین آغاجلا بیر نئچه دفعه اؤلموم آیاقیندا اوٚلان مالین قارنینا ووروروالر بونونلا کؤپ کئچیر و حیوان ائله بیل هئچ نه اوٚلمامیش کیمی آیاغا دوُرور.

آذربایجان فوٚلکلوروندا بعضی میفولوژی اوٚبراز و سوژئتلر.

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی میفولوژی اوٚبرازلارلا زنگیندیر. میفیک سوژئتلر، عنصرلر فوٚلکلوروموزون دئمک اوٚلار کی، اکثر ژانرلاریندا یاشاماقدادیر. خوصوصیله ناغیل و داستانلاردا اساطیرلردن داها چوٚخ

ایستیفاده اوْلونموشدور. دونیانین اکثر فوْلکلورشوناسلارینین فیکرینجه میفوْلوْگییادان اَن چوْخ ناغیل‌لاردا ایستیفاده اوْلونموشدور. باشقا سؤزله یاش اعتباریله میفوْلوگییایا یاخین اوْلان ژانر ناغیل‌لاردیر، اؤزوده سئحرلی ناغیل‌لار. ناغیل‌لاریمیزدا تئز ـ تئز راست گلدیییمیز میفیک اوْبرازلاردان بیری دیودیر. اوْ، خاریجی گؤرونوشو اعتباریله عیبه‌جردیر، نهنگ‌دیر، بوتون بدنی توکلودور، اؤزلویونده چوْخ قووتلی و آزماندیر. اساس اعتباریله ناغیل‌لاردا منفی قووه کیمی تصویر اوْلونور. اؤزوده یئرآلتی دونیادا یاشاییر. اوچ، یئددی، قیرخ باشلی دیولرده واردیر.

دیولر چوْخلو وار ـ دؤولت، داش ـ قاش ییغیر، خزینه دوزلدیرلر، گؤزل قیزلاری اسیر ائدیب آپاریر، آنجاق رام ائده بیلمیرلر. اوْنا گؤره ده ساچلاریندان آسیرلار. نهنگ اوْلماسینا باخمایاراق، اوْنلارین جانی شوشه‌ده اوْلور، شوشه‌ده بیر گؤیرچین دیوین جانیدیر. اگر چوْخ عادی بیر اینسان بو شوشه‌نین یئرینی اؤیره‌نیب، سیندیریب ایچینده‌کی قوُشو اؤلدورسه، دیو داغی کیمی اوُچوب تؤکولور. چوْخ زامان گوجله، قووتله دیولره غلبه گله بیلمه‌ین قهرمان حیله‌یه، کَله‌یه ال آتیر، آسانلیقلا دیولری آلدادا بیلیر. بو جهتدن «سئحرلی اوزوک» ناغیلی سجیّه‌ویدیر.

ناغیل‌لاریمیزدا بعضاً مثبت پلان‌دا وئریلن دیولره‌ده راست گلیریک. مثلاً، «شاهزاده موطالیب» ناغیلی. دیولرین بئله ضیدّیتلی تصویری قدیم میفولوژی سوژئت‌لرله باغلیدیر. تاریخ اعتباریله چوْخ قدیم دؤورلره گلیب چیخان دیولره بیز «آوستا»دا راست گلیریک. «آوستا»دا چوْخلو دیو صورتلری واردیر. مثلاً، اوْرادا مازان دیویندن دانیشیلیر. اوْللر مازانداران بئله آدلانیردی. اساساً شر ایشلرله مشغولدوُرلار، اینسانلارا بنزه‌ییرلر، ماغارالاردا یاشاییرلار. «آوستا»دا گؤستریلیر کی، آدی دَنیز اوْنلارین قوُرشاغینا و ان دَرین دَنیزلر ایسه ساققاللینا قدردیر. «آوستا»نین وئندی‌داد حیصّه‌سینده دیولردن چوْخ دانیشلیر، اؤزو ده اوْنلار شر قووَلر کیمی تصویر اوْلونورلار. «آوستا»نین ان قدیم میفلرینده بو «دئوا» آدلانیر، بو ایسه قدیم ایشیق، آللاهی‌نین آدی ایمیش. زردوشتلیک بو قدیم قبیله آللاهینی ظولمت‌له علاقه‌دار شر قووه‌سینه چئویرمیشدیر. هئرئدوت،

زردوشتلویو یانان و مؤحکم‌له‌دن دارا و اوْنون اوْغلو کسئرکسین بو ساحه‌ده‌کی فعالیتیندن دانیشارکن دئیر دیو ایسه اؤز ایلاهیلی‌یینی ایتیریب ساده طبیعت قووَلری درجه‌سینه ایندیریلمیشدیر. زردوشتلویون مؤحکم‌لنمه‌سی ایله دیو گئتدیکجه یئنی سجیّه کسب ائتمیش، تامامیله منفی‌لشدیرک شر قووه‌سینه چئوریلمیشدیر. (318، ج 1 و 5).

دیولر سونرا اهریمنین کؤمکجی‌سینه چئوریله‌رک خئیره، عدالته، ایشیغا قارشی موباریزه آپارماغا باشلامیشلار. «آوستا»دا اوْلان قارا دیو و آغ دیو صورتلری سونرالار آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا، خوصوصیله، سئحرلی ناغیل‌لاریمیزدا اساس منفی قووَلر کیمی تصویر اوْلونماقدادیر. اگر بیز فولکلورروموزدا بعضاً مثبت پلاندا تصویر اوْلونان دیولره راست گلیریکسه، دئملی، بیر چوْخ قدیم اعتقادلاردا باغلیدیر. دیولرین ان خاراکتئر نوماینده‌سی «ملیک ممد» ناغیلیندا تصویر ائدیلمیشدیر.

فوْلکلورروموزدا تصویر ائدیلن میفیک صورتلردن بیریده اژدهادیر. بیر سیرا خاصیت‌لرینه گؤره دیولره یاخیندیر. خالق آراسیندا دئییرلر کی، اژداها دا ایلاندیر، آنجاق چوْخ بؤیوک هئیبتـلی ایلاندیر. روایته گؤره ایلان حدّیندأ آرتیق بؤیوکدور، آللاه قوْرخماسین دئیه اوْنو اینسانلارین گؤزلرینه بئله گؤسترییر. گوُیا ایندییه قدر ایلانا اتیلان گوللـه بوْشا چیخماییب، چونکی اوْ، بدنجه چوْخ بؤیوکدور، حتی نیشان آلماساندا گوللـه اوْنا دَیه‌جک. اژداها دا اوچ، یئددی، بعضاً 40 باشلی اوْلور. اوْنو اؤلدورمک اوچون گرک بوتون باشلارینی کسه‌سن. اژداها قوْرخونج، عیبه‌جردیر، آغزیندان آلوْ پوسکورور، ایسته‌دییی اوْو نفسیله آغزینا چکه بیلیر. بعضاً ناغیل‌لاردا اژداهالارین کسیلمیش باشلاری یئنی‌دن دیریلیر و قهرمانا قارشی هوجوما کئچیر.

ناغیل‌لاردا اژدهالار اکثراً سو ایله باغلی تصویر اوْلونورلار. چایلارین منبع‌یینی، بوُلاق باشینی توُتوب و اینسانلاری سوُیا حسرت قوْیورلار. آداملار ایسه هر ایل اوْنا قشنگ، گؤزل، یئتیشمیش قیزلاری قوربان وئرملی اوْلورلار. ائل ایچریسیندن چیخمیش بیر قهرمان اوْنو اؤلدورور و خالقی خیلاص ائدیر. «آوستا»دا بو، آژی‌داهاکا آدلانیر. اوْرادا اوْد آللاهی آتار ایله آژی‌داهاکانین موباریزه‌سی (مبارزه‌سی) وئریلمیشدیر. قدیم

میفوْلوژی سوُژئت‌لرین بیریسینده تصویر ائدیلیر کی، گونشین اوْغلو اوْد (آتار) ایله اژداها آراسیندا موباریزه گئدیر. آتار (اوْد) «آوستا»دا گاه مازدانین اوْغلو، گاه سوُیون (آلام) اوْغلو، یاخود نوه‌سی، داها سوْنراکی واریانت‌لاردا ایسه گونشین و سویون تؤرمه‌سی کیمی گؤستریلیر. آتار آژداها ایله موباریزه‌ده الینده سؤنمز اوْد ساخلایان اینسانا آرخالانیر. بئله‌لیکله، اژداها اؤلدورولور و دونیا اوْد ایله پاکلانیر (114 و 17).

بعضی میف‌لرده اژداها گونشین قاباغینی کسن بوُلودلا عینی‌لشدیریلیر. ن. گنجوی‌نین «یئددی گؤزل» پوئماسیندا بهرام گؤردا اژداهانی اؤلدورمکله شؤهرتله‌نیر. آذربایجان ناغیل‌لاریندا اژداها صورتینه تئز ـ تئز راست گلیریک. اوْ، هم‌ده سیمرغ قوُشونون یوُمورتالارینی، باالارینی یئییر. بئله‌لیکله ده عوموميتله خئیر قووَلرین دوشمنی کیمی اؤزونو گؤستریر. «ملیک ممد» ناغیلیندا سیمرغ قوشونون باالارینی یئمک ایسته‌ینده قهرمان طرفیندن اؤلدورولور.

شیفاهی خالق ادبیاتیمیزدا گئنیش یاییلمیش میفوْلوژی اوْبرازلاردان بیری‌ده پری‌لردیر. عوموميتله، پری‌لرین تصویری چوْخ جهت‌لیدیر. داستان و ناغیل‌لاریمیزدا اساساً موثبت (مثبت) پلاندا تصویر ائدیلیرلر. دیولره، اژداهالارا نیسبتاً پری‌لر چوْخ واخت اینسان جیلدینده اوْلورلار. اوْنلارین ان چوْخ یاشادیغی یئر گولوستانی ـ ایرم باغیدیر. بورادا و عوموميت‌له اوْنلارین یاشادیغی دیگر بئله باغلاردا گؤزل چار هوْووُزون کناریندا چیمیرلر. بودا چوْخ عیبرت‌آمیزدیر کی، پری‌لر همیشه سو ایله علاقه‌داردیرلار. اوْنا گؤره ده چوْخ زامان سو پری‌سی کیمی تقدیم اوْلونورلار.

قهرمان اوْنلارا باغدا چار حوْووُض کناریندا راست گلیر. اوْنلار قادین اوْبرازیندا تصویر اوْلونورلار، اوُزون ساچلی، بوْیلو بوُخونلو، آغ بدنلی، جاذیبه‌دار، گؤزلدیرلر. پری‌لر تمتراقلی سارایلاردا یاشاییرلار، اوْنلارین خیدمت‌چی‌لری وار. ائله بیل خوصوصی، آیریجا بیر نسله، ایجمایا ائله، جمعیته مخصوصدوُرلار. قهرمان اوْنلارا ووُرولور، آنجاق هئچ وجه‌له اؤزونه دام ائده بیلمیر. گیزلینجه اوْنلاردان ان قشنگی‌نین پالتارلارینی اوْغورلاییر و بوُندان سونرا پری قیزینین علاجی کسیلیر، اوْنا گئتمه‌یه راضی اوْلور.

بوُنونلا بئله پری سئحیرلیدیرلر. اوْنلار باشقا شکیل‌لره گیره بیلیرلر: قوُش، گؤیرچین اوْلوب باشقا اؤلکلره اوُچورلار، سوْنرا یئنه اؤز وطنینه دؤنورلر. «کیتابی ـ دده قوْرقود» داستانلاریندا پری‌لر آتاسینین اوْخلا یارالادیغی بوُغاجین یانینا گلیر و یاراسینین ملهمی‌نین آنا سودو ایله داغ چیچیی اوْلدوغونو سؤیله‌ییرلر. یاخود، «مرد ایله نامردین ناغیلیندا»، «شاه اسماعیل» داستانیندا قهرمانین چیخاریلمیش گؤزلرینین دَرمانینی دا پری قیزلاری سؤیله‌ییر.

«کیتابی ـ دده قوْرقود» داستانلارینین تپه گؤز بوْیوندا پری قیزلارینین تیپیک صوُرتی تصویر اوْلونموشدور. معلومدور کی، پری قیزینی چوْبان زوْرلا اؤزونه تابع ائدیر و بوُنونلادا اوْغوز ائلینه بیر بلا گتیرمیش اوْلور. چوْخ دیقّته لاییقدیر کی، پری‌لر چوْخ قدیم دؤور میف‌لریله باغلیدیر. «آوستا»دا پری‌لر اساساً منفی قوُوه کیمی گؤستریلیر. اوْرادا پری پای‌ریکا آدلانیر. «آوستا»دا پای‌ریکا حدّیندا آرتیق گؤزلدیر، اؤز گؤزللییی ایله ده اینسانی یوْلدان چیخارماقدا اهریمنه کؤمک ائدیر و شر قووه کیمی ده اؤزونو بیروُزه وئریر. زردوشتلیک اساطیرینده اوْ، بعضاً قوُیروقلو اوْلدوز شکلینه دوشور، سو معبودو مقدس تیشتریا (اوُلدوز) ایله موباریزه آپاریر، اوْنون اینسانلاری سو ایله، یاز یاغیشلاری ایله تأمین ائتمه‌سینه مانع اوْلور (319 و ج 1 و 6) «آوستا»دا پری کینلی، جادوگر کیمی تصویر اوْلونور. بوندان باشقا قوُیروقلو اوُلدوز کیمی گونشله آیین آراسینا جوُمور، اوْنلاری ظولمته غرق ائتمک ایستییر. آنجاق گونش اوْنا قالیب گلیر، اوْنو اؤز شعاع‌لاری آراسینا آلیب ضررسیزلشدیریر (114 و 17). بیزیم ناغیل‌لاریمیز گؤرونور کی، بو صورتین داها قدیم خوصوصیتلرینی موحافیظه ائدیب زمانه‌میزه قدر یاشادیب گتیرمیشدیر. بیزجه پری‌لر محض داها چوْخ قوُش شکلینده تصویر اوْلدوغونا گؤره، خوصوصیله ده «باجیلی، باجیلی، جان باجیلی» دئین گؤیرچین شکلینه دوشدویونه گؤره اکثر ناغیل‌لاریمیزدا و داستانلاریمیزدا مثبت صورت کیمی قالمیشدیر.

سیمرغ شیفاهی خالق ادبیاتیمزدا ان گئنیش یاییلمیش میفولوژی صورت‌لردندیر. سیمرغ خوصوصیله ناغیل‌لاریمیزین مثبت قووَلرینده‌ندیر. اوْ، بوتونلوکده سئحیرلی قووَدیر. سئحرلی ناغیل‌لاریمیزدا مثبت

قهرمانین یاخین کؤمکچی‌لریندن بیریدیر. بعضاً سیمرغ کیچیک یاشیندان کیمسه‌سیز اوُشاغی تاپیر، حیمایت ائدیر، بؤیودور و آخیرا قدر اوْنون کؤمکچیسی اوْلور. سیمرغون آدی، اوْنون ائتیموْلوْگییاسی حاقّیندا ام. هـ. طهماسب یازیر: «بعضی عالیملر بو سؤزون سیاه (قارا) مرغ (قوُش) دئمک اوْلدوغونو ادعا ائدیر، بعضی‌لری اوْنو چوْخ بؤیوک، جسامتلی، قووَلی اوْلدوُغونا («ملیک ممددن» اوْلدوغو کیمی) اساسلاناراق سیمرغ یعنی اوْتوز قوُش کیمی ایضاح ائدیر. بعضی‌لری ده چوْخ قدیم‌لرده ایت و قوُش حاقّینداکی تصوّرلرین بیرلشمه‌سی نتیجه‌سینده یارادیلمیش زوْوموْرفیک بیر صورت کیمی قبول ائدرک سگ (ایت) و مرغ (قوش) سؤزلریندن امله گلمیش اوْلدوغونو دئییرلر (316 و ج و 1 و 6). روایته گؤره سیمرغ قاف داغیندا یاشایير. گویا اوْتوز قوُش حقیقت آختارماق اوچون قاف داغینین آرخاسینا چکیلیب، دونیادان اوز دؤندَریبلر.

«آوستا»دا سیمرغ قوُشوندان بحث اوْلونور. اوْرادا سیمرغ (سایئنو) «آئنلی قانادلی قوُش» معناسیندادیر. آوستادا یازیلیر کی، سیمرغ گوُیا قالخاندا قانادلاری ایله بوتون داغی اؤرتور. سیمرغ مازانداران (خزر) دَنیزینین اوْرتاسیندا اوْلان آغاجدا یوُوا تیکیر. م. کاظیم بی یازیر کی، «شاهنامه»یه گؤره سیمرغلردن بیر روستمین آتاسی زالی تربییه ائدیب، توکلریندن بیر نئچه‌سینی اوْنا باغیشلاییب کی، نه واخت دارا دوشسه یاندیرسین، او زامان سیمرغ قوُشو حاضیر اوْلاجاقدیر (31 و 14).

یئنه «شاهنامه»ده تصویر ائدیلیر کی، سیمرغ ایکی دفعه رستمین و اوْنون آناسی سودابه‌نین حیاتینی خیلاص ائدیب «شاهنامهـنین باشقا بیر یئرینده یازیلیر کی، سیمرغ «دونیانین ان بؤیوک، هوندور، حتی مرکزی داغی حساب ائدیلن ائل بوروسون ذیروه‌سینده یاشاییرمیش، بیزده بو افسانه‌وی داغی «قاف» عوضه ائدیر کی، سیمرغ‌دا بعضی حاللاردا بونونلا علاقه‌نیر (317 ج 1 . 5) «ملیک ممد» ناغیلیندا سیمرغ مثبت قهرمانا کؤمک ائدیر. ملیک ممد اولجه سیمرغین بالالاری نه یئمک ایسته‌ین اژدهانی اؤلدورور و قوشون رغبتینی قازانیر. بونون عوضینده ده سیمرغ ملیک ممدی قانادلاری اوستونه آلیب قارانلیق دونیادان ایشیقلی دونیایا چیخاریر. «سیمانین ناغیلی»ندا سیمرغ پادشاه طرفیندن آتیلمیش ـ اؤلومه محکوم ائدیلمیش کؤرپه اوُشاقی و

آناسینی خیلاص ائدیر و آخیرا قدرده قهرمانن حیمایه‌چیسی اوْلور. حتی دیل آچیب دانیشیر، اؤز توکوندن بیر نئچه‌سینی بؤیوتدویو قهرمانا ـ سیمانا باغیشلاییر، اوْنو غلبه‌یه قدر حیمایه ائدیر. «سیمان سیمرغون قانادیندان اؤپوب اؤز آتینی ایسته‌دی. سیمرغ آتین توکونو چکدی بیر ـ بیرینه او اوساهات سیمانین آتی گلیب حاضیر اوْلدو» (316 ج 1 ـ 6).

میفولوژی صورتلرین و سوژئتلرین زنگینلییی باخیمیندان «کوْراوْغلو» داستانینین بیرینجی قوْلو ـ «آلی کیشی» خوصوصیله اهمیتلیدیر. بورادا آدی بیر ایلخیچی اوْغلو روشنین خالق اینتیقام‌چیسی کیمی حاضیرلانماسی چوْخ سجیه‌ویدیر. داستانین قهرمانی کوراوغلویا خالق اوچ اساس منبع‌دن گوج ـ قووَت وئریر. اوْنون میصری ـ قیلینجی منشأ اعتباریله ایلدیریم‌لا باغلیدیر. ایلدیریم اود دور ـ ایشیق‌دیر، اوْندا نه‌سه بیر معجزه واردیر. بئله‌لیکله، میصری قیلینج اساطیری بیر منشأ ایله باغلانیر. اوْنا گؤره‌ده میصری قیلینج هئچ واقت کوْراوْغلونو آرادا قویمامیشدیر. کوْراوْغلو قوْجالیر، قیلینجی آتیر، چنلی بئلدن اوُزاقلاشاق ایسته‌ییر، آنجاق دوشمنلرین یئنی‌دن هوجومونو ائشیدن قهرمان میصری قیلینجا ساریلیر، موباریزه‌یه باشلاییر و نهایت یئنه‌ده غلبه چالیر. کوْراوْغلونون قیرآتی‌دا میفولوژی منبع‌لرله باغلیدیر. اوْ، دَنیز آیغیرینین نسلیندندیر.

قیرآتین اؤزونده ده اوْد ـ ایشیق وار. قیر ـ اوْد آتدیر. قیرآتین آلوودان ـ اوْددان پری‌لری ـ قانادلاری اوْلموشدور. آنجاق بو معجزه‌لی قانادلار کیچیک بیر احتیاج‌سیزلیق اوزوندن یوخ اوْلوب گئتمیشدیر. روشن قانادلارا آتاسینین وئردییی واختدان تئز باخمیشدیر. قاناد او قدر سحرلی، معجزه‌لی، اعجازکار، طریف ایدی کی، بنی ـ اینسان باخیشینا دؤزمه‌دی خالقا گؤره معجزه‌لی قانادلاری معجزه ایله ده قورویوب ساخلاماق لازیم ایدی. آذربایجان اساطیرینده دیریلیک سویو واردیر. عوومیتله، معجزه‌لی سو اساطیرلرده موختلیف‌دیر. آب کوثر ـ حیات سویو، دیریلیک سویو بونو ایچن عؤمورلوک حیاتا قاییل اوْلور. بعضاً ناغیل‌لاردا تصویر اوْلونور کی، بئله سحرلی سولاردان بیریسینی اؤلونون اوزونه چیله‌نیب دیریلدیرلر. «کوْراوْغلو» داستانینین بیرینجی قوْلوندا بئله اعجازکار سولاردان بیری تصویر اوْلونموشدور. وطنین مغرور

داغلارینین ذیروه‌سینده قوشا ـ بولاغ وار. همین سویون اوْنو ایچن اینسانا بیر نئچه اعجازکار تأثیری اوْلور. بیرینجیسی صنعتکارلیق ـ عاشیق‌لیق استعدادی‌دیر. ایکینجی اعجازکار تأثیر ایسه مغلوب ائدیلمز. گوج ـ قووَدیر. دیقت ائدین بو قووَنی خالق اؤز قهرمانینا آنا تورپاغین تکیندن قاینایان کؤپوکلو، معجزه‌لی، مقدس سو ایله وئریر. حیات، چوْخ نادیر حاللاردا خالق قهرمانینا نصیب اوْلان نعره چکمه قابیلیتی. دئدیکلریمیزی یئکونلاشدیراق. روشنی کوْراوْغلو ائله‌یَن اساطیری منبع‌لر هانسیلار اوْلدو. میصری قیلینج گؤیدن ـ قیرات دَنیزدن، مغلوب ائدیلمز گوج ـ قووه، عاشیق‌لیق استعدادی ایسه یئردن. بونلارین هر اوچو میفیک اوبرازلاردیر. بونلارین هر اوچو اوْغوز خانین اوولادلاریدیر. کوْراوْغلویا گوج، قووَت، شاعیرلییی وئرن ده اوْنلاردیر. اوْنا گؤره کوْراوغلو بوتون دؤیوشلردن غلبه ایله چیخیر. سجیه‌ویدیر کی یئردن کوکره‌یَن قوشا بولاغین اؤزوده گویله اولدوزلارلا ایداره اوْلونور. اوُلدوزدا اوْغوز خانین اوولادلاریندان بیریدیر هر یئددی (یئددی اوستادا مقدس رقم‌دیر) هر یئددی ایل‌ده معجزه یارادیر. بونلار گؤسترير کی، «کوْراوْغلو» داستانین بیرینجی قولو تمامیله اذربایجان میفولوژی اوبراز و سوژئتلری اوزرینده نشأت تاپمیشدیر.

میفولوژی اوبراز و سوژئتلر بیزیم بوتون فولکلورو‌موزو زنگین‌لشدیرمیشدیر. ناغیل‌لار، داستانلار، افسانه کیمی عاشیق پوئزییاسی‌دا قدیم اساطیرلردن چوْخ شئی احد ائدیلمیشدیر. «جهان‌نامه»لرده، «وجودنامه»لرده، «اوستاد» نامه‌لرده و دئییشمه‌لرده میفولوژی اوبراز، قهرمان، حؤکمدارلار وس. حاقّیندا عاشیقلارین مولاحیظه‌لری وار. مثلاً، عاشیق علسگرین شعریندن بیرینده بئله بیر بند وار:

قضا انساناتی طنابدان آسار لیل و ناهار موشدور جهه ائیلر کسر

اژداها آیاقدان چکر سراسر اللَشر بارماغی بالا یئتیشمز

بیر بند شعرده عاشیق شرق‌ده و ائله‌جه‌ده آذربایجاندا یاییلمیش افسانه ـ اساطیرده تصویر اوْلونان حادیثه‌لری ییغجام شکیلده نئجه‌ده اوستالیقلا وئرمیشدیر. اساطیره گؤره بیر نفر صحرا ایله گئدیرمیش. بیر آغاج آصلان اوْنو تعقیب ائدیر. اوْ، قاچیر، قاباغینا بیر یارغان چیخیر اؤزونو آتماق ایسته‌ینده گؤرور کی آزجا آشاغیدا بیر

آغاج وار، آغاجین بوداغیندان سالللانیر گؤزونه ساتاشیر کی بوداغین دیبینده ایکی کسه‌یَن وار، بیری آغ و بیری‌ده قارا. اوْنلار بوداغی گمیریرلر، چئوریلیب یان طرفه باخاندا نه گؤرسه یاخشیدیر بیر ایلان، سورونه ـ سورونه اوْنا یاخینلاشیر. آشاغی باخیب گؤرور کی دوه‌نین دیبینده بیر اژدها آغزینی آچیب گؤزله‌ییر کی نه واخت او دوشه‌جک. بئله بیر گرگین زاماندا مسافرین گؤزو آغاجین یارپاقلارینین آراسیندا بال شانینا ساتاشیر بونو گؤروب او هر شئیی یاددان چیخاریر. ایسته‌ییر کی بالدان دادسین آنجاق الی چاتمیر. همین اساطیر ـ افسانه‌نین بئله یازیرلار: صحرا ایله گئدن آدام بیزیم هر بیریمیزدیر. بیز دونیایا گلن مسافیریک. آرخادان قووان آج آصلان اجل‌دیر هر آددیم‌دا بیزی یاخالایا بیلر. آغ و قارا کسه‌یَنلر ایسه گئجه و گوندوزدور عؤمروموزو توکه‌دیرلر. یاندان یاخینلاشان ایلان‌دا خسته‌لیکدیر. دره‌نین دیسینده آغزینی آچان و گؤزله‌ین اژدها ایسه قبیردیر، بیزیم سوْن منزیلیمیزدیر. بال شانی ایسه حیاتدیر شیرین، گؤزل حیات. بو بالی گؤرن کیی دوشوندویوموز آغیر وضعیتی یاددان چیخاریر اوْ شیرین بالی دادماق، حیاتدا یاشاماق ایسته‌ییریک.

البته فولکلوروزدا اوْلان میفولوژی سوژئت و اوبرازلار حاقّیندا داها گئنیش دانیشماق اوْلار معلومدور کی میفولوگییا اینکیشافینین معین مرحله‌سینده دینله قووشور. سوْنرالار دینی اساطیرلر بلکه‌ده قدیم میفولوژی سوژئتلری اوسته‌له‌ییر. ایسلام دینی پیغمبرلر، خلیفه‌لر، آللاه، عزراییل، جبراییل، اسرافیل، جنت و جهنم او دونیا و سایره حاقّیندا چوْخلو اساطیرلر یارانمیشدیر. بونلارین معین بیر قیسمی قورآندا قوْرونوب ساخلانمیشدیر. معین اوْبیئکتیو سبب اوزوندن بونلاری توپلاییب چاپ ائله‌مک فیکیر سؤیله‌مک قاداغان ائدیلمیشدیر. بئله اساطیرلردن بعضی‌لرینین عکس ـ صداسی بیزیم عاشیق صنعتیمیزده ساخلانمیشدیر. بیر سیرا داستانلاریمیزدا اوْلان دینی موضوعدا دئییشمه‌لر بونا آیدین بیر میثال‌دیر. چوْخ تأسوف کی عاشیقلاریمیزین بو موضوعدا اوْلان شعرلرینه‌ده هوجوملار اوْلموش چوْخوسو قورونوب ساخلانمیشدیر. بونلار بیزیم عاشیق یارادیجیلیغیمیزین معین بیر ساحه‌سینی تشکیل ائدیر. بیز زورلا آللاه‌سیز عاشیق

آختارمیشیق. عاشیقلاری دینسیز آدلاندیرماغا چالیشمیشیق ائلین ایچریسیندن قوپان اوْنون جییَر پاراسی اوْلان عاشیق دینسیز اوْلماز. ائله‌جه‌ده داستانلاریمیزا بو مووقعدن یاناشمیشیق. همین مشهور دئییشمه‌لری سیلیب آتمیشیق ایندی‌ده برپا ائله‌مک چَتین اوْلور. آشاغیدا دینی اساطیرلرله باغلی عاشیق شعرلردن نئچه میثال وئریریک. خسته قاسیم‌لا لزگی احمدین دئییشمه‌لرینده آشاغیداکی کیمی بندلر واردیر.

لزگی احمد: او نه‌دیر کی هئچ گلمه‌دی ایمانا او کیمدیر کی هئچ دوشمه‌دی گومانا

او کیمدیر کی قصه ائله‌دی اینسانا او کیم ایدی اوْلدو جاندان بئزار هئی!

خسته قاسیم: او شیطاندیر هئچ گلمه‌دی ایمانا او مونکیردیر هئچ گلمه‌دی گومانا

عزراییلدیر قصه ائله‌دی اینسانا ایوب‌دور کی اوْلدو جاندان بئزار هئی!

بورادا عاشیقلار باغلامالارینی دینی اساطیرلر اوزرینده قورموشلار. شیطان مونکیر، عزراییل کیمی میفولوژی اوبرازلاردان ایستیفاده ائدیلمیشدیر. ایوب ایسه افسانه‌وی پیغمبردیر. اوْ چوْخ وارلی ایمیش و آللاهی‌دا چوْخ سئویرمیش. ملائکلر اوْنون پاخیللیق‌ینی چکیر و آللاها دئییرلر کی ایوب سنی اوْنا گؤره سئویر کی سن اوْنا چوْخلو وار دؤولت وئرمیسن. آللاه ایوبو ایمتاحانا چکیر. املاکینی، اوولادنی سونرادا ساغلاملیغینی الیندن آلیر. بوُنا باخمایاراق او آللاها اوْلان محبتینی داهادا آرتیریر. اوْنا گؤره‌ده آللاه ایوبو «شوکور نعمت بنده» آدی ایله مکافاتلاندیریر. ایوب شرق ادبیاتیندا دؤزوملوک، وفادارلیق رمزی کیمی ایشلنمیشدیر.

زرنگار خانیم: دئینن گؤروم نه‌دیر یئرین اساسی؟ نه اوستونده قارار توتوب دوراسی؟

نئچه ایلدیر یئرنن گؤیون آراسی نه‌دن خلق ائتدیلر هفت آسمانی؟

عاشیق واله: بیلگینن بالیقدیر یئرین عصاسی گاو اوستونده قرار توتوب دوراسی

سکسن‌مین ایل یئرین گؤیون آراسی نوردان خلق ائتدیلر هفت آسمانی

«عاشیق واله»ین بو دؤرد میصراعسیندا خالقیمیزین یاراتدیغی چوْخلو میفولوژی سوژئتلر ایشاره اوْلونموشدور.

یئرین، گؤیون و عوموميتله دونیانین یارانماسی حاقّیندا قورآندا میفلر واردیر. همین میفلردن بیرینه گؤره آللاه گؤیو ایکی گونه یارادمیشدیر. اولجه سو یارادیب سو قایناایین بوخارا چئوریلمیشدیر، قاطی‌لشمیش بوخاردان ایسه بیری ـ دیگرینین اوزرینده دایانمیش قالینلیغی 550 ایل یوْل اوْلان گؤی یارادیلمیشدیر. بونلارین هره‌سینین اؤز وظیفه‌سی اؤز رنگی و علامتی واردیر. هر بیر گؤیه اوُیغون‌دا ملک‌لر یئرلشدیریلمیشدیر. موسلمان میفولوگییاسینا گؤره بیرینجی گوی ایلدیریم و یاغیشین منبعی ساییلیر. ایکینجی اریدیلمیش گوموشدن، اوچونجوسو قیرمیزی یاقوتدان دؤردونجوسو میرواری‌دن بئشینجی‌سی قیزیلدان آلتینجی‌سی پاریلدایان یاقوتدان عیبارتدیر. یئددی گؤیون هر بیریسینده آللاهی شؤهرتلندیرن ملکلر یاشاییر. حیات یئددینجی گؤیده قدرتلی و گؤزل باش ملکلر ساکین‌دیرلر. اوْنلار گئجه و گوندوز آللاهین حوضوروندا زاریییر، اینیلده‌ییر و یالواریرلار کی آللاه یولونان آزانلاری گوناه صاحیبلرینی باغیشلاسین. (117 و 27)

موللا جومه‌نین «جومه و کؤنول» داستانیندان آشاغیداکی نومونه‌لره دیقّت ائدک:

موللا جومه: او نه‌دیر نوحون گمی‌سین دئشدی — او نه‌دیر اوْتلارین شیرینی سئچدی

او نه‌دیر کی آبی ـ حیاتدان ایچدی — بیلینمز مکانی هاردادیر یوردو

عاشیق کؤنول: کسه‌ین‌دیر نوحون گمی‌سین دئشدی — آریدیر اوْتلارین شیرینین سئچدی

خیُضیُردیر آب حیاتدان ایچدی — بیلینمز مکانی هاردادیر یوردو

موللا جومه: او کیمدیر کی بزه‌میشدیر قمری — او کیمدیر کی موم ائیله‌دی دمیری

او کیمدیر کی اوزون سوردو عؤمورو — بیلدیر گؤروم نئچه یاشدا دایاندی

عاشیق کؤنول: یوسف نبی بزه‌میشدیر قمری — داوود نبی موم ائیله‌دی دمیری

نوح پیغمبر اوزون سوردو عؤمورو — دوققوزیوز اللی یاشدا دایاندی.

بو پارچالاردا بیر سیرا دینی اساطیرلردن ایستیفاده ائدیلمیشدیر. موللا جومه‌نین بیر چوْخ شعرلرینده قدیم قهرمانلار دینی، افسانه‌وی پادشاه و پیغمبر آدلاری چکیلیر.

دی دونیا مکریندن اوْلمارام آزاد نوشیروان هرمز خسرو قباد

تانری منم دئن فیرعون شداد نامرود هومانی نئیله‌دین دونیا؟

بو اوْنو گؤسترییر کی عاشیق ایسلام دینی و عوومیتله شرق اساطیرلر ایله علاقه‌دار چوْخلو سوژئتلره دَریندن بلد اوْلموشدور.

یوُخاریدا نوحون گمیسی حاقّیندا اساطیردن دانیشیلیب خیضرین دیریلیک سویو ایچمه‌سی اساطیری‌ده معلوم‌دور. یوسف داوود حاقّیندا دا خالق ایچریسینده دولاشان مووجود میفلر عاشیقا معلوم ایمیش. بئله اساطیرلرده وئریلن سوژئتلر و فیکیرلر اوستاد عاشیقلاریمیزی آیری ـ آیری شعرلرینده بو و یا دیگر شکیل‌ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. عاشیقلاریمیزین قدیم دینی اساطیرلرله علاقه‌دار یارادیقلاری شعرلری نشر ائتمک بوتونلوک‌ده فولکلورو‌موز اوچون فایدالی بیر ایش اوْلاردی.

ادبیات.

1ـ (کریل) و 47ـ ینجی بوراخیلیشلاری، تیفلیس ـ بونیاکس، 1927 ـ 1888

2ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگییاسی، I – II کیتابلار باکی 1969

3ـ آذربایجان کلاسیک ادبیاتی کیتابخاناسی، 25 جیلیددە I جیلید، خالق ادبیات ـ باکی 1982

4ـ (سند حذف)

5ط آذربایجان میفولوژی متنلری ـ باکی 1988

6ـ آذربایجان ناغیل‌لاری. I – V جیلیدلر. باکی 64 ـ 1960

7ـ نیظامی اثرلرینین ائل واریانتلاری باکی 1941

8ـ سئحیرلی سونبوللر (آذربایجان میفلری) توپلایان. آ. نبی‌یئف، گنجلیک 1990

9ـ «کیتاب دده قورقود» باکی 1989

10ـ «کؤراوغلو»، باکی 1956

11ـ آذربایجان محبت داستانلاری ـ باکی 1979

12ـ خالقیمیزین دئییملری و دویوملاری، توپلایب، ترتیب ائدهنی، م. حکیموف، باکی 1986

13ـ آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینا دایر تدقیقلر، I کیتاب 1961

14ـ میرزا کاظم بیگ. (سند حذف)

15ـ (سند حذف)

16ـ ی. و. چمنزمینلی اثرلری III جیلید ـ 1977

17ـ سند حذف

18ـ س. آ. توکارئو (سند حذف)

19ـ سند حذف

20ـ ممدحسین طهماسب، آذربایجان خالق داستانلاری (اوْرتا عصرلر) .1972

21ـ سند حذف

22ـ م. سیدوف. آذربایجان میفیک تفکورونون قایناقلاری ـ یازیچی 1983

23ـ ش. جمشیدوف «کیتاب دده قورقود» و ورقلهیرکن، گنجلیک 1969

24ـ اَ. صفرلی و خ. یوسفوف. قدیم و اورتا عصیر آذربایجان ادبیاتی، معاریف 1983

25ـ آ. نبیئو. آذربایجان ـ اؤزبک فولکلور علاقهلری ـ باکی 1978

26ـ و. ولیئو، آذربایجان فولکلورو ـ معاریف 1985

27ـ (سند حذف)

افسانه‌لر

عوموﻣی معلومات

ائپیک نوعون ایلکین ژانرلاریندان بیریده افسانه‌دیر. افسانه، اساطیر، روایت، فورما و ژانر اعتباریله بیر ـ بیرینه یاخین اوٚلوب، تاریخی، اینکیشاف پروسئسینده بیری دیگرینه چئوریله بیلیر. فولکلورﻣوزدا هله افسانه موستقیل ژانر کیمی اطرافلی تدقیق اوٚلونماییب. لاکین افسانه‌نین اؤزونه مخصوص بعضی خوصوصیتلری معین‌لشدیریلمیشدیر. معلوم اولدوغو کیمی باشقا ژانرلارلا یاناشی افسانه‌لرده اوزون مودت ناغیل‌لارین بیر نوعو حساب اوٚلونموشدور.

خالق طبیعت حادیثه‌لرینین حقیقی ماهیتینی درک ائتمک تشبوثونه سعی گؤستردییی دؤوردن آیری ـ آیری ما جیسملری ایله باغلی افسانه‌لر یاراتماغا باشلامیشدیر. داها سوٚنرالار ایسه خالق موختلیف گؤروشلری و تصورلری تاریخی حادیثه و فاکتلاری عکس ائتدیرن افسانه‌لر یاراتمیشدیر افسانه‌لرده خالقین گونده‌لیک حیاتی دونیا گؤروشو، معیشتی، عادت و عنعنه‌سی وس اؤز عکسینی تاپمیشدیر. خالق شاعیری صمد وورغون بو باره‌ده دئمیشدیر: «هر هانسی بیر افسانه اوٚلورسا اوٚلسون بیز اوٚندا حقیقت شفق‌لری گؤرمه‌لیک»، «هر افسانه‌ده خالقین رئال حیاتی، شعور و ذووقلری اوٚنون گله‌جگه اوٚلان اینام و آرزولاری عکس اوٚلونموشدور. [٤٨]

توپلانماسی، نشری و تدقیقی.

افسانه‌لرین یارانماسی و خالق ایچینده یاییلماسی هله ائرامیزدان اول کی دؤورلرله باغلیدیر. معلومدور کی آنتیک دؤورلرین تاریخینی یازان هرودوت اؤزونون مشهور «تاریخ» اثرینده میدیا دؤرونون آستیاگ و تومپیس افسانه‌لریندن ایستیفاده ائتمیشدیر. بوندان سونرا یارانان بیر سیرا تاریخ اثرلرینده، سالنامه‌لرینده، نیظامی گنجوی یارادیجیلیغیندا خالق افسانه‌لریندن گئنیش ایستیفاده ائدیلیمیشدیر. لاکین آذربایجاندا

[48] ـ ص. وورغون اثرلری 6 جیلدده، 5نجی جیلد باکی 1972 ص 46 ـ 344 قدر

افسانه‌لری توپلانماسی و نشرینه XIX عصردن باشلانمیشدیر. بو دؤورده موختلیف مقصدلر اوچون آذربایجانا گلن سیاح، تاریخچی، ائتنوگراف، عالیم، یازیجی و شاعیرلر بیر سیار خالق افسانه‌لرینی شیفاهی دیلدن توپلامیش روس دیلینه چئویریب چاپ ائتدیرمیشلر. 1830 اینجی ایلده «لیتئرانورنایا قازئتا»دا شرق‌شوناس و. رومانوویچ باکی‌دا یئرلی اهالینین دیلیندن یازییا کؤچوردویو آریستوتئل، پلاتون، قیزقالاسی حاقّیندا افسانه‌لری چاپ ائتدیرمیشدیر. 1833 نجی ایلده «موسکووئکسیا تلگراف»دا ایسکندرین ظولمته گئتمه‌سی»، «اسکندرین دوْغولماسی» وس. آذربایجان افسانه‌لری وئریلمیشدیر. (122 ، 4)

توْپلاما ایشی XIX عصرین ایکینجی یاریسیندا دا داوام ائتدیریلمیشدیر مثلاً، ناخچووان قضاسیندان «ایلان داغ»، «اصحاب کهف» (120 ـ 107 و 2 و ب و 1) وس. افسانه‌لر توپلانمیشدیر یاخود رشید بی افندیف نوهور گؤلو (71 ـ 70. 7 ب و 1) قبه‌لی ماحالی (147 ـ 137 و 9 ب 1) وس حاقّیندا افسانه‌لری توپلایاراق چاپ ائتدیرمیشدیر. یئنه بو دؤورده «پری قالا» افسانه‌سی (97 ـ 96 70 ب 1) شیفاهی دیلدن یازییا کؤچورولموشدور. بونلاردان باشقا گنجه باساردان هوپ هوپ، قاران‌قوش بایقوش، قیرغی و خوروز (200 ـ 181، 18 ب 1) وس. قوشلاری حاقّیندا افسانه‌لر توپلانیب نشر اوْلونموشدور. «بوینوزلو ایسکندر» بؤیوک «پیوتر» (156 ـ 123 ـ 13 ب و 1)، «سلیمان» (31 ـ 13 و ب 1) «نه اوچون روس دؤولتی‌نین گئرینیده ایکی باشلی قارتال وار» (113 و 9 و ب 1). «تالیش افسانه‌لری» (10 ـ 1 ـ 16 ب 1) «شاماخی قیز قالاسی» («کاوکاز» 1886 ن 169) وس ده بو دؤورده نشر ائدیلن ماراقلی نومونه‌لردندیر.

XX عصریناوللرینده «کاوکاز» قزئتینده «قیزقالاسی» «شیخ صنعان» «خسرو و شیرین» «ایکی دَنیزین بیرلشمه‌سی» وس. افسانه آدی آلتیندا چاپ اوْلونموش.

آذربایجان‌دا سووئت حاکیمیتی‌نین ایلک گونلریندن فولکلورشوناس، تاریخچی، ائتنوگراف و آرخئولوقلاردا بیر سیرا افسانه توپلامیشلار مثلاً 1920 نجی ایللرده ماکئدونیالی اسکندر و «سلیمان» پیغمبر «قیزقالاسی» حاقّیندا اوْلان افسانه‌لره خوصوصی ماراق اوْیانمیشدیر.

و.م. سیّسایئو و آ. پ. فیتونی بو موضوعدا موختلیف واریانتلاردا افسانه‌لر چاپ ائتدیرمیشلر. بوتون بو افسانه‌لر حاقّیندا توْپلایانلاردان باشقا. آ. باقری، ی. آ. پاخونوو، ی. و. چمن‌زمینلی، م.ح طهماسب و باشقالاری مارقلی نظری مولاحیظه‌لر سؤیله‌میشلر. اَ. آخوندوون ترتیب ائتدییی «آذربایجان فولکلور آنتالوگییاسی» (II جیلید) کیتابیندا بیر سیرا افسانه چاپ اوْلونموشدور. فولکلورشوناس سدنیک پاشایئو آذربایجانین شهر و کندلرینی گورجوستان و ارمنستانین آذربایجانلی‌لاری یاشایان یئرلرینی گزه‌رک چوْخلو افسانه‌لر توْپلامیش بوُنلاری اوچ کیتابدا جمع‌لشدیرمیش و موختلیف مووضوعلار اوزره دوزگون قوروپلاشدیرمیشدیر. ت. فرضعلی‌یئو افسانه‌لره تخمینی بؤلگو وئرمیش اونلاری ایدئیا، مضمون خوصوصیتلری باره‌ده دانیشمیشلار. و، ولی‌یئوین اونیویرسیتئتین فیلولوگییا فاکولته‌سی طلبه‌لری اوچون یازدیغی واسیطینده افسانه‌لر حاقّیندا اوچئرک وئرمیشدیر.

آذربایجان افسانه‌لری مووضوع اعتباری ایله رنگارنگ اوْلدوغو کیمی ایدئیال ـ مضمون باخیمیندان‌دا موختلیفدیر. افسانه‌لری تخمینی اوْلاراق آشاغیداکی کیمی قوروپلاشدیرماق اوْلار:

1ـ حیوانلار، قوشلار حاقّیندا اوْلان افسانه‌لر

2ـ یئر آدلاری ـ قالالار، آبیده‌لر و سایر ایله باغلی افسانه‌لر

3ـ طایفا، ائل، خالق، نسیل، توتئم آدلاریله علاقه‌دار افسانه‌لر

4ـ نیظامی گنجوی یارادیجیلیغی ایله باغلی افسانه‌لر

5ـ عاییله ـ معیشت، خالقین آرزو و استکلری حاقّیندا افسانه‌لر (بونلارا ایجتیماعی مضمونلو بعضاًُده اوتوپیک افسانه‌لر دئییلیر)

6ـ تاریخی شخصیتلری ایله باغلی افسانه‌لر

7ـ سما جیسیم‌لری ـ آی، گونش، اولدوز و سیماره‌لر حاقّینداکی افسانه‌لر

8ـ دینی افسانه‌لر.

حیوانلار، قوشلار باره‌ده چوْخلو و موختلیف افسانه‌لر واردیر. یوخاریداکی هوپ ـ هوپ قوشو حاقّیندا منبعینی گؤستردییمیز افسانه بو جهتدن داها سجیه‌لیدر. افسانه‌ده گؤستریلیر کی یوسف و نصیب آدیندا ایکی قارداش اوْنلارین دا فاطما آدلی بیر باجیسی وارمیش. فاطما همیشه، باشیندا داراق گزدیریرمیش. بیر گون اوْنلارین آتی ایتیر، قارداشلار آختارماغا گئدیر و تاپشیریرلار کی اوْنلار گلنه کیی باجیسی سودلو آش بیشیرسین. آنجاق قارداشلاری گلیب چیخمیر. فاطما سودلو آشی حاضیرلاییب اؤزوده اوْنلاری آختارماغا گئدیر آللاها یالواریر کی اوْنو قوش ائتسین. اوُچوب قارداشلارینی تئز تاپا بیلیسین. گویا آللاه فاطمانین سؤزونو ائشیدیر و اوْنو هوپ ـ هوپ قوُشونا دؤندریر آنجاق داراغی باشیندا قالیر. ائله اوْ واختدان او قارداشلارینی آختاریر و چیغیریر: هوپ ـ هوپ، گل تاپ، یوسف، نصیب، سوٌدلو آش!. ایندی قیزا چاتاجاق آتا مالی توْرپاا دؤنوز اوْنا گؤره‌ده او همیشه دیمدییینی توْرپاغا وورور و اؤز پایین آختاریر.

یاخود یئنه همین ژورنالدا یاپالاق ـ بایقوش حاقّیندا ماراقلی افسانه‌لر چاپ اوْلونموشدور. بایقوشون آغیللی قوش حساب ائدیرلر. اوْنو بایقوش، بی ـ قوش آدلاندیریردیلار. افسانه‌یه گؤره اوزاق کئچمیشده بو ائو قوشو اوْلوبموش. سونرالار اوْ اینسانلاردان اوُزاقلاشیب خارابالیکلرده یاشاماغا باشلامیشدیر. سمندر قوشو باره‌ده‌کی افسانه‌لرده ایسه دئییلیر کی بو قوش قارلی بوزلو اؤلکه‌لرده یاشایر. گویا اوْنون دیمدییی پولاد، جایناغی چاخماق داشی، توکو ایسه گوودور. ایکی بالاسی اوْلور. باالاری بیر ایله پروازلانیر. باالار اوُچان گونو او سئوینجیندن دیمدییینی جایناغا وورور. اود چیخیر و یانیب کول اوْلور (21 و 6).

«قیزیل قوش و خوروز» ادلی افسانه‌ده ماراقلی‌دیر. بیر گون قیزیل قوش خوروزا دئییر کی نه اوچون سن اینسانلاری سئومیرسن عکسینه اوْنلار سنی چوْخ سئویر و آغیللی قوشلاردان حساب ائدیرلر. اینسانلار سنی توتماق ایسته‌ینده قاچیب گیزله‌نیرسن. من ایسه وحشی قوش اوْلسام‌دا اینسانلار منی اؤیره‌دیر اووا آپاریر و من اوْنلارین سؤزوندن چیخمیرام. اوو زامانی نه قدر اوُزاغا اوچسام‌دا یئنه قاییدیب گلرم. خوروز جاوابیندا دئییر کی سن عاوام‌سان اوْنا گؤره‌ده اینسانلارین بیزی نه مقصدله توتدوغونو بیلمیرسن، منیم یئریمده اوْلسان

ائله اوُچارسان کی هئچ گئرییه ده قاییتمازسان. اوجا داغلارین باشیندا قالارسان. سن بیلمیرسن من کی ایندییه قدر قیزاردیلمیش قیزیل قوشلار گؤرونمه‌ییب اما قیزاردیلمیش خوروزلارا ایسه چوْخ تئز ـ تئز راست گلینیب (191 ـ 190 و 18 و 1)

طووز ـ ککلیک ـ توراج ـ بولبول ـ مارال ـ جئیران وس. حیوانلار و قوشلار طبیعتین یاراشیغیدیر. اینسانلارا اوْلدوقجا فایدالیدیر. بونا گؤره ده خالق اوْنلار حاقّیندا اؤلمز افسانه‌لر یاراتمیش و اوْنلارین آدلارینی اؤولادلارینا قوْیموشلار.

خالق آراسیندا مارال و جئیران حاقّیندا چوْخلو افسانه‌لر دوْلاشیر بو افسانه‌لرده اووچو اینصاف‌سیز و ظالیم کیمی تصویر اوْلونور خالق «ظالیم» اووچولاری چؤللریمیزین، دوزلرینیزین بزه‌یی اوْلان مارال و جئیرانا گوللـه آتماغا چاغیرمیشدیر. سئویملی شاعیریمیز ص. وورغون آشاغیداکی میصراعلاری خالقین آرزوسونون ایفاده‌سی کیمی سسله‌نیر:

اووچو اینصاف ائیله کئچمه بو دوزدن او چؤللر قیزینی آییرما بیزدن...

فولکلورشوناس س. پاشایئوین مارللار حاقّیندا توپلادیغی افسانه‌لر ماراق دوْغورور. مثلاً «هر شه‌نین مارااللاری» (7 و 8) آدلی افسانه‌ده تصویر اوْلونور کی عؤمور بوْیو مارال اوولایان عاییله‌سینی اووچولوقلا دوْلاندیران احمد کیشی نئجه دییرلر قان تؤکمکدن ال چکیر اؤزونه باشقا بیر پئشه سئچیر اؤزو مارااللارین داییمی کئشیک‌چیسینه چئوریلیر.

قوُشلار موختلیف حیوانلار حاقّیندا اوْلان افسانه‌لردن بیر چوْخو آ. باقری‌نین «آذربایجان و اونا یاخین اؤلکه‌لرین فولکلورو (1930) کیتابیندا وئریلمیشدیر.

افسانه‌لرین بیر قوروپو موختلیف یئر، اراضی آدلارینا قالالارا، داغلارا، قایالارا، بولاغلارا، چایلارا و دَنیزلره حصر ائدیلمیشدیر بئله افسانه‌لر خالقین موختلیف دؤورلردن باش وئرن حادیثه و احوالات‌لارا موناسیبتینی اؤیرنمک باخیمیندان مهم اهمیته مالیکدیر. بیر رایوندا کنده سیُلدیُریم قایانین دؤشونده طبیعتین اعجازکار

بیر اثرینه راست گلن خالق اوْنون تاریخی یارانماسی خاریجی گؤرونوشو وس. حاقّیندا چوْخلو و موختلیف افسانه‌لر دوزلتمیشدیر. مثلاً ایلی سو کندینین بیر نئچه کیلومترلییندە داغلارین یاخینلاشدیغی یئرده ایستی سو چیخیر. یان طرفده ایسه بولاغلار وار: بونلار «اوْغلان بولاق ـ قیز بولاق» آدلانیر. بولاغا خالق باخیب بئله بیر آد وئرمیش سونرادا اوْنون خاریجی گؤرونوشو حاقّیندا افسانه دوزلتمیشدیر. (افسانه‌نین بیر واریانتی‌نی س. پاشایئو توپلاییب چاپ ائتدیرمیشدیر). بورادا اوْلدوقجا هوندور، یالچین قایا دا بیر سیغیناجاق گؤرونور گویا بورا اووچو پریم‌ین ائویدیر اوْنون قایالاردا آسانلیقلا گزه بیلدییی دَمیر چاریقلاری‌دا ایندی بو سیغیناجاق‌دادیر. البته اورا ایندییه قدر هئچ کس چیخمامیش و دَمیر چاریقلاری‌دا گؤرمه‌میشدیر. آنجاق خالق همین سیغیناجاغا باخیب افسانه‌وی اووچو حاقّیندا اؤز فیکرینی بیلدیرمیشدیر. آذربایجانین هر گووشه‌سینده بئله قالالار سیغیناجاقلار قدرتدن یارانمیش سنگرلر واردیر کی تأسیس حاقّینداادا موختلیف افسانه‌لر سؤیله‌نیر. بئله قالالاردان بیر قیسمی جاوانشیره، بابکه، کوْراوْغلویا اسناد ائدیلیر. بو قالالارین بیر چوْخو «قیزقالاسی، آدلانیر» بونلارا شاماخی قَبَله، شکی، خان، قازاق، اسماعیللی، قوبادلی، گَده بی وس. رایونلاردا راست گلینیر. بونلارین حاقّیندا اوْلان افسانه‌لری تخمیناً ایکی قوروپا آییرماق اوْلار. بیرینجی قوروپ افسانه‌لرده همین قالالار مودافیعه مقصدی داشییان استحکام کیمی تقدیم اوْلونور. ایکینجی قوروپ افسانه‌لر ایسه آتا ـ قیز خطی اساسیندا قورولور. گویا آتا اؤز گؤزل قیزینا عاشیق اوْلور قیز ایسه بونو قبول ائده بیلمیر قیزین آرزوسو ایله قالا تیکیلیر. حاضیر اوْلاندا قیز چیخیب اوْرادان اؤزونو آتیر. قیز قالاسی ایله علاقه‌دار افسانه‌لرین بیر چوْخوندا قالان بو ائپیزودلار گؤرونور چوْخ قدیم دؤورلرله سسله‌شیر. جمعیتین اینکیشافینین معین بیر مرحله‌سینده قبیله، طایفا ائل ایچریسینده قوهوملا ائولنمه عادتی اوْلموشدور سوْنرالار هئچ بیر اخلاق چرچیوه‌سینه سیغمایان بئله عادتلر بؤیوک فاجیعه‌لره گتیریب چیخارمیشدیر.

تدقیقاتچیلارین فیکیرینجه قیز قالالارین بیر قیسمی‌ده غوز، اوْغوز قالالاریدیر کی مودافیعه مقصدی ایله تیکیلمیشدیر. چوْخ ماراقلیدیر کی ج جابارلی «قیزقالاسی» پوئماسیندا خزری قوزغون آدلاندیر کی بونون

اؤزونده قوز، اوغوز، قیز سؤزلرینین علامتلری اؤزونو موحافیظه ائتمیشدیر. بعضی قالالارین قیز حؤکمدارا، سرکرده‌یه مخصوص اوْلدوغو تصویر اوْلونور. بلکه بونلارین بیر چوْخوسو ائله قیزین سرکرده قهرمان باشچی اوْلدوغو دؤورلر یاخود آبازونکا دؤورو ایله علاقه‌داردیر. ی.و. چمن‌زمینلی‌نین «قان ایچینده» رومانیندا «گول تکین» افسانه‌سینده گول‌تکین اوغوز خانین قیز قوشونون سرکرده‌سی‌دیر. او ایندییه قدر هئچ کسه مغلوب اوْلمامیشدیر مغلوبیتی اؤزو اوچون اؤلوم حساب ائتمیشدیر. گول‌تکین ایران حؤکمدارینی قوشونلاری ایله برابر آراز چایی‌نین اوتایینا قوواموشدور.

یاخود «پری قالا» افسانه‌سینه نظر سالاق. بورادا آمازونکا دؤورونو ایزلری ساخلانمیشدیر. افسانه زاگاتالا یاخینلیغیندان توپلانمیشدیر. بو افسانه‌نی حؤکمدار تامارا حاقّیندا دا سؤیله‌ییرلر. تامارا قالادا یاشاییر و هئچ بیر یئرده گئتمیر. اوْنون اوستونه قوشون گؤندرن بوتون حؤکمدارلار مغلوب ائدیلیر. پری خانیمین گؤزلییی بوتون دونیادا سؤیله‌نیرمیش. ان گوجلو حؤکدارلار بئله اوْنون اوزونو گؤرمه‌یه جهد ائدیرمیشلر. بیر گون شاه عاباس قالایچی شاگیردی پالتاریندا گلیب پری خانیمی گؤرور، قیز ایسه بو غیرعادی آدامدان شوبهه‌له‌نیر.

بیر ایل سونرا شاه عاباس بؤیوک قوشون ایله هوجوم ائدیب پری قالاسینا گلیب آغیر دؤیوشلر اوْلور. نهایت ایرانلیلار پری‌نین قوشونونا قالیب گلیر. پری قالانین باشینا چیخیر و اؤزونو اوْرادان آتیر. قالا، اوْنون مغلوب ائدیلمزلییی قالانین قیز صاحیبی‌نین سون آندا اؤزونو قالادان آتماسی عنعنه‌وی قیز قالالاری افسانه‌لرینین ائپیزودلاریدیر کی موختلیف واریانتلاردا آذربایجان اراضی‌سینده یاشاماقدادیر.

رشید بی افندیئوین توپلادیغی «نوهور گؤلو» آدلی افسانه‌ده ماراقلیدیر. قَبه‌له یاخینلیغیندا اوْلان بو گؤلون آلتیندان گویا ایندیده اینسان، قوْیون، اینک سسلری گلیر. گویا واختیله بورادا بیر کند اوْلوب کند ائله یئرین آلتینا چؤکوب اوستونده گؤل عمله گلمیشدیر گویا کندین ساکینلریندن بیر اؤز دوْغما قیزینا یاخین اوْلموش

بو گوناهین اوزوندن ده کنده بئله بیر فلاکت گلمیشدیر. ائله بو افسانه‌نین اؤزونده‌ده قیز قالالاری افسانه‌لرینین معین علامتلری عکس اوْلونموشدور.

ائل ـ طایفا، قبیله، توتئم حاقّیندا دا چوْخلو افسانه‌لر یارانمیشدیر. بو جهتدن اوْغوز، بایات، دده قورقود آل دده وس حاقّیندا اوْلان افسانه‌لر ماراقلیدیر. و. ی. چمن‌زمینلی‌نین «قان ایچینده» روْمانیناداکی «گول‌تکین» اوغوزلارلا علاقه‌دار افسانه‌لر ایچریسینده مهم اهمیته مالیک‌دیر. بوُرادا هم اوغوز خان هم ده اوْنون قیزی قیز قوشونونون سرکرده‌سی گول‌تکین حاقّیندا خالقین چوْخ قیمتلی اعتقادلاری یاشاماقدادیر. (194 و 186 و 5 و 12). عوموميتله دده قورقود، بایات، اوغوز و اونون اولادلاری حاقّیندا چوْخلو افسانه‌لر یاییلمیشدیر. سه‌ینک پاشایئوین آل دده ایله علاقه‌دار سوْن ایللرده توپلادیغی افسانه‌لر بو جهتدن خوصوصی بیر ماراق دوْغورور. بو افسانه‌لرین هامیسی بیلاواسیطه اوْدلا ـ آتش ایله، اوْد کولتو ایله باغلیدیر. بوُرادا آذربایجاندا آتش‌پرستلیک ایله علاقه‌دار اوْلان اعتقادلار توْپلانمیشدیر. بو افسانه‌لرین اکثریتینده عرب، خیلافتی و خلیفه‌لر تصویر اوْلونور. «آل دده افسانه‌سی» «ماه پیکر افسانه‌سی» «قورد اوْغلو» «آل دده‌نین شومشاد عصاسی» «دده گونش» افسانه‌سی «آل دده و بختیار داغی» افسانه‌لرینده آتش‌پرستلیک مودافیعه اوْلونور عرب خیلافتینه قارشی نیفرت موتیولری اؤزونو گؤسترير. افسانه‌ده تصویر اوْلونور کی آتش ـ اوْد مقدس‌دیر. اوْد، آل دده‌نین جانینا، قانینا هوپموشدور. باشقا سؤزله آل دده اوددان یارانمیشدیر. آل‌دده‌نین معجزه‌لری‌ده اوْدلا علاقه‌داردیر. بو معجزه‌لردن خبر توُتان عرب خلیفه‌سی اوْنو تندیره سالدیریر آنجاق اوْد اوْنو یاندیرمیر. «بورادا هئچ بیر معجزه یوخدور. من اودلار دیارینین اؤولادییام. اوْد اوْغلوغام. اوْد اوْدو یاندیرماز» (115 ـ 8) «کیتاب دده‌قورقود» داستانینین اساس قهرمانلاریندان اوْلان قورقودون دا اودلا علاقه‌دار اوْلماسی حاقّیندا فولکلورشوناسلیغیمیزدا تدقیقاتلار مئیدانا گلمیشدیر. حتی قیز قالالاری ایله علاقه‌دار افسانه‌لرین بعضی‌لرینده قیز اؤزونو اوْدا آتیب ائلینی یوردونو فلاکتدن خیلاص ائدیر.

نیظامی‌نین یاراتدیغی قهرمانلار حاقّیندا افسانه‌لر آذربایجاندا هله XIX عصرین اوٚللریندن یازییا کؤچورولمه‌یه باشلانمیشدیر. بونونلا بئله 1930 نجو ایللردن و گنجوی‌نین یوبیلئییئه حاضیرلیق دؤوروندە بیر سیرا مقاله مونوگرافییا و مجموعه‌لر بوراخیلمیش چوٚخلو افسانه ـ روایت، ناغیل و داستانلار توٚپلانیب چاپ ائدیلمیشدیر (3). شاعیرین اؤزو قهرمانلاری حاقّیندا چوٚخلو ائل واریانتلارینین اوٚلماسی ثبوت ائدیر کی نیظامی 850 ایلدن چوٚخدور کی آذربایجان خالقینین حیاتینا معیشتینه ـ فولکلورونا داخیل اوٚلموش اوٚنون قلبینده یاشامیشدیر.

نیظامی اثرلری خالقیمیزین فانتازییاسینی پروازلاندیرمیش فولکلورونو یئنی یئنی ائپیزود ـ سوژئت و موضوعلارلا زنگین‌لشدیرمیشدیر. آذربایجاندا سووئت حاکییتی قورولماسینین ایلک ایللریندن شاعیرین قهرمانلاری حاقّیندا خالق ایچریسینده دوٚلاشان افسانه‌لر قلمه آلینمیش و چاپ ائدیلمیشدیر. سوٚن دؤورلرده بو ساحه‌ده فولکلورشوناس سدنیک پاشایئوین گؤردویو ایشلر دیقّته لاییقدیر. او داهی صنعتکارین حیاتی اثرلری قهرمانلاری حاقّیندا اوٚلان افسانه‌لری آذربایجان ائل‌لریندن یازییا آلمیش اؤزوده تدقیقاتا جلب ائتمیشدیر. شاعیرین خالق قاییناقلاری ایله علاقه‌سینی آشکارلایان افسانه‌لر ایندن سونرادا توپلانیب چوٚخ دیقتله آراشدیریلمالیدیر. چونکو بونلار آختاریلدیقجا داها چوٚخ اوزه چیخاریلیر. «خسرو و شیرین» پوئماسیندا «فاطما ننه‌نین دراقی» افسانه‌سیندن ایستیفاده ائدیلمیشدیر. «ماساللی‌دا بیر میشار داغی وار. فاطما ننه‌نین تندیری بوداغین دیبینده‌دیر. تندیرین یانیندان فاطما ننه‌نین باشینی یودوغو سو آخیر. بورادا او باشینی یویاندا یاد آدام گؤرور. داراغینی گوزگوسونو آتیب ساچینی اؤزونه تؤکور داراق دوشن یئرده آغاج بیتر. یارپاقلاری فاطما ننه‌نین داراغینا اوخشاییر. ایندی‌ده سال داشلار اوسته بیتن همین دیش ـ دیش یارپاقلی آغاجلاری فاطمانه‌نین داراغی دئییر. «خسرو و شیرین»ده دئییلیر:

سندن بو افسانه گیزلی قالماسین　　بیر گون جادوگرلیک ائدن بیر قادین

یولونا توللادی گوزگو و داراق　　دارق مئشه اوٚلدو، گوزگوده بوداق. (80 ـ 79، 13)

مئکئدونییالی ایسکندرین خزینه‌سی حاقّیندا اوْلان بو افسانه‌لردن بیر نئچه‌سینی و. م. سیسویئو، شاماخی‌دان توْپلامیشدیر. گویا ایسکندر بوتون دونیانی ایشغال ائتمیش، بؤیوک خزینه توْپلامیش، نهایت شاماخی‌یا گلیب چیخمیشدیر، خزینه‌نی گوللو کوُخان کندینده باسدیریب وطنه دؤنرک یوْلدا اؤلموشدور. افسانه‌ده گؤستریلر کی بیر نفر همین کننده حامامین یانیندان کئچیرمیش بو واخت او بیر ایلانا راست گلیر. ایلانین اوْلدوغو یئری قازماق ایسته‌ییر. بو بوشقابا بال تؤکوب بورا قوْیور، ایلان گلیب بالی یالاییر و یئرین دَرینلیینه جوماراق بیر قیزیل پول گتیریب بوشقابا قویور. همین آدام بو ایشی بیر نئچه دفعه تکرار ائدیر و هر دفعه ده ایلاندان قیزیل مانات آلیر، اؤلنده سیرّی اوْغلونا آچیر. اوْغلودا ایلاندان بیر نئچه دفعه قیزیل آلیر و او بوتون خزینه‌یه صاحیب اوْلماق مقصدی ایله ایلانی تعقیب ائدیر. بونو باشا دوشن ایلان، دیگر ایلانلاری چاغیریب اوْغلانی چالیر. بوُندان سونرا کندین آداملاری قوْرخور، کنددن قاچماغا باشلاییرلار، ایلانلار کنده اوْلان 700 عاییله‌دن 7ـ سینی ساخلاییرلار. هامیسینی محو ائدیرلر. گویا ایندی ده بو اطرافدا تئز ـ تئز قیزیل ـ مانات تاپیلار. (108 و 4 و 2)

بیر نئچه افسانه‌نی‌ده آ. پ. فیتونی توْپلامیشدیر. بو افسانه‌لر اؤز مضمونو ایدئییا و فورما زنگین‌لییی ایله دیقّتی جلب ائدیر. آ. پ. فیتونی یازیر کی، ایسکندر حاقّیندا شیروان‌دا چوْخلو افسانه‌لر دوْلاشیر. بو افسانه‌لرده ایسکندر، بؤیوک ایسکندر، بوینوزلو ایسکندر، ایسکند ذوالقرنین، شیروان داروازاسینین اینشا ائدن، ایسکندر قالاسینی تیکدیرن وس. کیمی آدلاندیریرلار. مؤلیف گؤستریر کی حتی شاه داغین اتگینده «ایسکندر قالاسی» آدلی قالا دا واردیر. بورادا آتش‌پرستلرین معبدینین خارابالیقلاری قالمیشدیر.

آ. پ. فیتونی، شیروان دا ایسکندرله علاقه‌دار، توْپلادیغی چوْخلو افسانه‌دن ایکیسینی چاپ ائتدیرمیش. اوْنلاردان بیرینجیسی نیسبتاً کیچیکدیر، ناتامامدیر. ایکینجی افسانه‌ده نیظامی، ایسکندر، نوشام، شیرین ، شاماخی و شیروان‌لا علاقه‌دار چوْخلو خالق اعتقادلارینین ایزلری قالمیشدیر. بو افسانه‌لرده ده ایسکندرین خزینه‌سی ایله علاقه‌دار ائپیزودلار تصویر ائدیلیر. بیرینجی افسانه‌ده گؤستریلیر کی ایسکندر دَمیر قاپینی

کئچیب شیروانا گلیر. اوْنون ایلک دایاناجاغی فیت داغی اوْلور. بوداغدان قیزیل شئیپورلارلا اؤز گلیشینی خبر وئریر بو واختا قدر خالق ائله بیلیردی کی او داغا چیخماق اولماز، چونکی، اورادا او بیری دونیانین آداملاری یاشاییر. کیم اوْرا گئتسه گئری قاییتمیر. ایسکندر بو فیکیره سوْن قوْیدو. ایسکندر اعلان ائدیر کی او بوتون دونیانین حؤکمداریدیر. گرک هامی اونا تابع اوْلسون، آیاق توتا بیلن هر کس دوز ـ چؤرکله اوْنون قاباغینا چیخسین، باش اَیسین، چیخمایانین باشی کسیله‌جکدیر. فیت داغیندا قورولان اولینجی دوشرگه‌ده ایسکندرین عسگرلری و میدییادان گتیریلن اسیرلر دایانی. بورادا قالا قورولوب و مایاک دوزلدیب. شیرواندان گئدنده ماکئدونییالی ایسکندر بوتون دؤولتینی باسدیریب، کئشیک‌چی ده قوْیوب (185 و 4 و 2)

ایکینجی افسانه داها چون حادیثه‌لرله و فاکتلاردا زنگیندیر. اثرین قیسا مضمونو بئله‌دیر، بؤیوک ایسکندر بوتون اؤلکه‌لرده غلبه چالدیقدان سوْنرا بئله قرارا گلدی کی شیروانی‌دا توتسون. او بو مقصدله شیروان قالاسینا گلیر. شیروانین حؤکمداری قادین ایدی ایسکندر اوْنا چاپارلا مکتوب گؤندریر کی، تابع اوْلسون، قان تؤکولمه‌سین. شیروان حؤکمداری راضی اوْلمادیقدا ایسکندر محاربه اعلان ائدیر. قانلی دؤیوشلر باشلاییر. بوتون دؤیوشلرده ایسکندر مغلوب اوْلور. غضب‌له‌نیب امر وئریر کی، فیت داغیندان دربنده قدر شیروان موحاصیره‌یه آلینسین.

ایسکندر تام غلبه چالماق مقصد ایله شیروانا موختلیف وحشی طایفالار بوراخیر، قالا، کؤرپو ـ حربی قرارگاهلار تیکدیریر. بونا جاواب اوْلاراق شیروانین قادین حؤکمداری اؤز ایقامتگاهیندان ـ قیز قالاسیندان ـ موختلیف زهرلی ایلانلار بوراخیر. ایلانلارین الیندن زاراگلن ایسکندر بوتون قاش ـ داشینی تورپاغا باسدیریر. شیروان حؤکمدارییندان خواهیش ائدیر کی اوْنون اؤلکه‌سینده اوْلان، ان گوجلو آدام کیمسه تک به تک دؤیوش اوچون مئیدانا چیخسین. شیروان گؤزلی اؤزو ایسکندرله وورشماغا راضی اوْلور. تک به تک دؤیوش زامانی، ایسکندرین دَبیلقه‌سی دوشور، باشیندا توک قالمادیغینا گؤره بوینوزو گؤرونور. دهشت

ایچریسینده بو صحنه‌یه باخان شیروان گؤزلی، بوینوزوندان توُتوب یئره چیرپیر. بوینوز تورپاغا سانجیلیر، سینیب یاریسی توْرپاغین آلتیندا قالیر. معلوم اوْلدو کی ایسکندرین بوتون گوجو، همین بو بوینوزدایمیش. اوْنا گؤره‌ده گوجدن دوشور، مغلوب اوْلور. شیروانی تک ائدیب وطنه دؤنور. قوشونون چوْخوسو محو اوْلور. بعضیلری ائله شیروان‌دا قالیب اویان بویانا سَپه‌له‌نیرلر. ائل ائله بیلدی کی داها بونونلا هر شئی قوُرتاریب گئتدی. سن دئمه توْرپاقدا قالان بوینوز چوْخ سایقلیقلا ایسکندرین خزینه‌سینی قورویورموش بوینوز بیر گون اؤز حرکتی ایله ائله بیر زلزله عمله گتیریر کی ایسکندرین قیمتلی داش قاشی بوتون شیروانا یئرین آلتیندا سس ـ کویله حرکت ائتمه‌یه باشلادی. نه واخت کیم بو قیمتلی شئیلری آختارماغا باشلاسا بوینوز اوْنلاری یئرین آلتیندا گزدیریر. شاماخی‌دا اوْلان زلزله‌نین سببی باخ بورادادیر (188 و 4و 2).

ایسکندر دونیانین ان بؤیوک فاتحلریندن‌دیر. اوْنون قهرمانلیغی فعالیتی هَله ساغلیغیندا بئله بیر چوْخ اثرلرین افسانه‌لرین مووضوعسو اوْلموشدور. ایسکندرین ایشغال ائتدییی اؤلکه‌لردن چوْخلو وار ـ دؤولت قارات ائدیب آپارماسی دا موختلیف روایت و افسانه‌لرده سؤیله‌نمیشدیر. بلکه نیظامی‌ده بئله روایتلرین بیر قیسمیندن ایستیفاده ائدرک اونو بیلاواسیطه آذربایجانلا باغلامیش و نوشابه ایله گؤروشوب ائپیزودونو یاراتمیشدیر.تصادوفی دئییل کی نوشابه ایسکندره یئمک عوضینه داش ـ قاش وئریر.

آذربایجان خالقی ایسکندرین خزینه‌سینی شاماخی ایله باغلاییر بو حاقدا یوخاریدا آدلارینی چکدییمیز مؤلیفلرین یازدیغینا گؤره چوْخلو افسانه‌لر معلومدور. بیزه ائله گلیر کی ایسکندرین خزینه‌سی ایله علاقه‌دار یارانان افسانه‌لر نیظامی‌نین « ایسکندرنامه» اثرلرینده ایسکندرین نوشابه ایله گؤروش صحنه‌سینین خالق ادبیاتیندا عکسی‌دیر.

دیقتی جلب ائدن جهتلردن بیریده افسانه‌ده شیروان قالاسینین تصویری و بو قالانین صاحیبی قیزین ـ سرکرده‌نین قهرمانلیغیدیر. توْپلاییجی یازیر: «شیروان افسانه‌لرینین خوصوصیتی اوْدور کی بوتون واریانتلاردا شیروان حؤکمداری قادیندیر. ایقامتگاهی‌دا قیزقالاسی‌دیر. بونون کؤکونو چوْخ قدیملرده آختارماق لازیمدیر.

گؤرونور بو و یا دیگر قادین یا شیروانین یاخود دا یالنیز قیز قالاسینین حؤکمداری اوْلموشدور. شیرواندا قیز مئیدان، قیز کؤشک وس کیمی آدلار چوْخدور» (187 و 4 و 2) نیظامی‌نین اثرینده ایسکندری آذربایجان دا نوشابه قارشیلاییر. بو عنعنه، صؤحبت آچدیغیمیز تیپ‌ده اوْلان افسانه‌لرین هامیسیندا بو و یا دیگر درجه‌ده ساخلانمیشدیر. نیظامی مووضوعسو ایله علاقه‌دار اوْلمایان قیز قالالاری افسانه‌لرینین بعضی‌سینده حؤکمدار یئنه‌ده قیز اوْلموشدور. گؤرونور آذربایجان خالقی بو ایکی موضوعدا اوْلان افسانه‌لرین سوژئت‌لرینین چوْخ زامان اوستالیقلا بیرلشدیریب، ناغیل ائتمیشدیر.

ایسکندرین بوینوزو احوالاتی‌دا ماراقلیدیر. بوحاقدا افسانه‌لر دیگر موضوعلارا نیسبتاً داها چوْخ یاییلیب. بوتون دونیانی فتح ائدن ایسکندر، خالقین نظرینده چوْخ قوتلی،هیبتلی، آرمان بیر وارلیق کیمی جانلانمیشدیر. اوْنون بئله فوق‌العاده قهرمانلیقلاری معین سحرلی معجزه‌لی قوه‌لره مثلاً بوینوزو ایله ایضاح ائدیلمیشدیر. معلومدور کی ناغیل‌لاردا دیو، جین، دیگر سحرلی قوه‌لرین بوینوزلو اولدوغو تصویر ائدیلیر. بئله سئحرلی سیرّی اوْلماسایدی ایسکندر خالقا گؤره بوتون دونیانی فتح ائده بیلمزدی. افسانه‌ده گؤرونور کی شیرواندا اوْلان زلزله‌نین ده سببی بو سئحرلی بوینوزدادیر.

آ. پ. فیتونی یازیر کی 1914 نجی ایلده شیرواندا بو افسانه‌نی منه سؤیله‌ین قوْجا علاوه ائتدی کی ائله آج گؤز آداملار تاپیلیر کی قیزیلدان اؤترو یئری قازیرلار، خزینه‌نی آختاریرلار. ایسکندرین بوینوزودا بیزیم شیرین شیروانی، گؤزل شیروانی (بو سؤزلر متن‌ده آذربایجان دیلینده وئریلمیشدیر پ. ا) آلت اوست ائدیر داغیدیر.

سوْن ایللر س. پاشایئف‌ده نیظامی مووضوعلاری ایله علاقه‌دار چوْخلو افسانه‌لر توْپلامیشدیر. «شیرین قالا» و «فرهادین سسی»، «شبهه‌یزین اؤلوم خبری»، «نیظامی و گنجه امیری»، «عدالتلی انوشیروان»، «شیرین بولاق» وس. بونا میثال اوْلا بیلر.

خالقین آرزو و ایستکلرینی معیشتینی عکس ائتدیرین افسانه‌لرده گئنیش یاییلمیشدیر. بو قوروپدان اوْلان افسانه‌لرین اسا مووضوعسونو عاییله ـ معیشت مسأله‌لری تشکیل ائدیر. اینسانین اوُزاق یوْللارین قیسا ائتمک چَتین‌لیکلره غالیب گلمک، طبیعت قووَلری اوزرینده حؤکمران اوْلماق آرزوسو بو افسانه‌لرین باشلیجا خوصوصیتی کیمی نظره چارپیر.

تاریخی شخصیتلرله باغلی افسانه‌لرده موختلیف دؤورلرده یاشامیش قهرمان، سرکرده، صنعتکار و باشقالارینین حیاتی ایله باغلی احوالاتلار، افسانه‌لشدیریلیر. خالق ایچریسینده میدییا حؤکمداری آستیاگ، دارا، انوشیروان، بابک، جاوانشیر، جاویدان و باشقا تاریخی شخصیتلرین آدی ایله باغلی چوْخلو افسانه دولاشماقدادیر.

سما جیسم‌لری ایله باغلی یارانان افسانه‌لر داها قدیم دؤورلرین محصولو حساب ائدیلیر. کوسموگونیک تصورلر بو افسانه‌لرده باشلیجا یئر توتور. آی، گونش و اوُلدوزلارلا باغلی بیر چوْخ افسانه‌لرده‌کی کوسموگونیک تصورلر سونرالار معلوم اوْلدوغو کیمی آسترال داستانلارین یارانماسینا مهم تأثیر گؤسترمیشدیر. کوسموگونیک افسانه‌لر خالق آراسیندا گئنیش یاییلمیشدیر. سما، آی، گونش، اولدوزلار، اینسانلار اوچون مین ایلرله بیر سیرا اوْلاراق قالمیشدیر. ان چوْخ افسانه‌لر آی و گونش حاقّیندادیر. اونلارین آنا، قیز، باجی، قارداش، نیشانلیلار و سایره اولماسی حاقّیندا چوْخلو افسانه‌لر سؤیله‌نمیشدیر. خوصوصیله آیین اوزونده اولان لکه‌لر، آیین گئجه، گونشین گوندوز چیخماسی و سایره قدیمدن بری اینسانلارین حیرتینه سبب اوْلموشدور. آذربایجان خالقینین بو موضوعدا یاراتدیغی افسانه‌لردن بیرینی آشاغیدا گؤستریریک:

«اؤز گؤزللیی ایله اؤیونن گونش چوْخ مغرور بیر قیز ایدی... گؤی اوزونده سپه‌لنن اولدوزلار، اونون پیشوازیندا دوراردیلار. اونون یوْلونو حسرت ایله گؤزله‌یردیلر. لاکین بو مغرور قیز یولونو گؤزله‌ینلرین چوْخ اولدوغونو گؤردوکده داهادا مغرورلاشیر. گؤزلریندن سئوینج، مغرورلوق آلوو ساچیردی. بو آلووا

دؤزمه‌ین اولدوزلار یانیب کول اوْلار، گونشین چیخماسی ایله، یوخ اوْلاردیلار. لاکین محبت اوْنلاری اؤلمه‌یه قویمازدی. اونلار یئنی‌دن دیریلیب دونیایا گلردیلر... لاکین گونشی اولدوزلاردان داها چوْخ آی ماراقلاندیراردی. چونکو او تک ایدی بعضاً ده اؤز محبتینی گونشه بیلدیرمک اوچون ایکی‌یه بؤلونر، بدنینی پارچا پارچا ائدردی. بعضاًده حسرتدن او قدر ناز ائلردی کی گونشین اؤزوده اوْنو گؤرنده خجالت چکیب اوزونه پرده (بولود) توتوب گیزله‌نردی. بیر گون آی گونشین گؤروشونه گئدیر. گونشین آیین گؤزلییینی گؤررکن حسردن قلبی چیرپینیر. اوْنو سئون اوْغلانین داها گؤزل اوْلدوغونو گؤروب خیالا دالیر. آخیردا دئییر: «اگر منی اورکدن سئویرسن‌سه، اوزنده‌کی قارا خالی دیرناقینلا منه وئر. من اوْنو اؤز اووجومدا گؤرمک ایسته‌ییرم». آی هئچ نه دوشونمه‌دن سئوگیلیسی‌نین امرینی یئرینه یئتیریر. آیین اوزونو قان بورویور. بو زامان گونش قهقهه چکیب گولور. آیین فداکارلیغینا جاواب اوْلاراق دئییر: «سنین گؤزلییین او خال دا ایدی. اونودا قوپارتدین، ایندی دونیانین ان گؤزلی منم». گونشین بو سؤزو آیی تعجب‌لندیریر اوْنون اوزونه تؤکولن قانی صیفتینده‌جه دوْنوب قالیر. ائله او واختدان آیین اوزونده لکه قالیر. آی گونشدن اوزاقلاشیر بیر داها اوْنو گؤرمک ایسته‌میر. گونش توتدوغو ایشه پئشمان اوْلور نه قدر آیی چاغیریرسا جاواب آلمیر اوْدور کی گونش چیخارکن آی اوزونه پرده چکیر. اوْنو نصیفتی سوْلغونلاشیر. آی ایسته‌یر کی گونش اوْنون اوزونده اوْلان لکه‌نی گؤرسون».

خالق ادبیاتیندا دینی افسانه‌لرین یارانماسی اساساً ایسلام دینی ایله باغلیدیر. بو افسانه‌لرین بیر چوْخو قوراندا دینی کیتابلاردا دا وئریلمیشدی. دینی افسانه‌لر عومومیتله باشقا خالقلارین مقدس کیتابلاریندا ـ بیبلی‌یادا، انجیل‌ده، توراتدا و زبوردا دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

1ـ (کریل) 27 ـ 1، تیفلیس 1927 ـ 1881

2ـ سند حذف

3ـ نیظامی اثرلرینین ال واریانتلاری ـ باکی 1941

4ـ سند حذف

5ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگییاسی II کیتاب ـ باکی 1969

6ـ یاشایان افسانه‌لر ـ باکی 1973

7ـ یاناردا‌غ افسانه‌لری، توپلاییب ترتیب ائدنی. س. پاشایئو باکی 1978

8ـ یوردومون افسانه‌لری ـ باکی 1976 9ـ افسانه‌لر، گنجلیک 1986

10ـ اَ. ش ایسمی‌زاده و ح. اَ. حیدری باکی ـ قیزقالاسی ـ باکی 1968

11ـ ت. فرضعلیوو ـ افسانه آنلاییشی و آذربایجان افسانه‌لرینین تصنیفینه دایین. آذربایجان EA خبرلری و ادبیات، دیل و اینجه صنعت سریاسی 1978 ن و ا

12ـ ب. آبدولایئف ی. و. چمن‌زمینلی‌نین «قان ایچینده» رمانینداکی: «گول‌تکین» افسانه‌سی حاقّیندا قئیدلر، «تدقیق‌لر...» 1977، V کیتاب. صفحه 194 ـ 186

13ـ س. پاشایئو. نیظامی و خالق افسانه‌لری ـ گنجلیک 1983

ناغیل‌لار.

فولکلورو‌موزون ائپیک نوعونون داخیل اوْلان ژانرلار ایچریسینه ناغیل‌لارین خوصوصی یئری واردیر. ناغیل‌لاردا شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین قدیم ژانرلاری سیراسیندادیر. روایت، قاراوللی، لطیفه، بعضاً بیر سیرا محبت داستانلاری افسانه و اساطیره چوْخ زامان ناغیل قوروپونا داخیل ائدیلمیشدیر. دوْغرودور بو ژانرلارین اوْخشار، یاخین علامتلری چوْخدور. آنجاق بونلاری هئچ بیر زامان عینی‌لشدیرمک و قارشیلاشدیرماق اوْلماز. عکسینه بو نومونه‌لری فرقلندیرن علامتلری تاپیب اوزهچیخارتماق و بئله‌لیکله ده هره‌سینین اؤزونه مخصوص جهتلرینی آشکار ائتمک لازیمدیر.

اوزون مودت ائپیک نوعون ناغیل قوروپونا داخیل ائدیلن ژانرلاردان بیری روایتلردیر. روایتلر، حجمجه کیچیک و ییغجام اوْلور تاریخده باش وئرمیش حادیثه‌لر اساسیندا یارانیر. دوْغرودور فولکلورشوناسلیغیمیزدا روایت هله موستقیل بیر ژانر کیمی اطرافلی اؤیرنیلمه‌میش اوْنون مضمون و فوْرما خوصوصیتلری لازیمی سویه‌ده شرح ائدیلمه‌میشدیر. روایت بو و یا دیگر تاریخی حادیثه مادی آبیده تاریخی شخصیت قهرمان

حاقّیندا یارادیلیر. روایت هله افسانه‌یه چئوریلمه‌میش حادیثه و احوالاتلاردیر. روایتده تصویر عادی اوصوللا ناغیل ائدیلیر. فانتاستیکا اساس یئر توتور، سوژئت بیر خطلیدیر. عیبرت‌آمیز اخلاقی فیکیرلر،بشری ایدییالار بیر چوْخ روایتلرین اساس مضمونونو تشکیل وئریر.

قارا وَللی ائپیک نوعون ساتیریک، یوموروستیک اسلوبدا یارانان بیر ژانریدیر. قاراوَللی‌ده ناغیل‌لارا مخصوص فانتاستیکا سحر، اوُیدورمالار اوْلمور. قاراوللی حادیثه و احوالاتلارین مزه‌لی گولمه‌لی ساتیریک بیر یوللا تصویریدیر. قاراوللی لطیفه ایله ناغیل آراسیندا بیر ژانردیر. بعضی قاراوللی‌لر ساتیریک ناغیل‌لاری خاطیرلادیر. آنجاق قاراوللی رئال حادیثه‌لردن یارادیلیر. حجم اعتباری ایله لطیفه‌دن بؤیوک اوْلور قاراوللی‌لردن معین بیتگین حادیثه‌لر عکس اوْلونور. بو ژانر اساسیندا بعضاً کیچیک تاماشالار گؤستریلیر کی اوْنلارخالق ایچریسینده «قارا وللی تاماشالاری» آدی ایله مشهوردور.

بوتون ائپیک ژانرلار، ایچریسینده ناغیل‌لار اؤز علامتلرینه گؤره سئچیلیر. ناغیل بوتون دونیا خالقلار ایچریسینده گئنیش یاییلمیش ائپیک ژانردیر. اونا گؤره ده ناغیل‌لارین خوصوصیتلری حاقّیندا بیر چوْخ فولکلورشوناسلار فیکیر سؤیله‌میش.

ب. ق. بئلینسکی، سئحر، جادو، افسون، طیلیسم، دیو، اژدها، فانتاستیکا و سایره‌نی ناغیل‌لارین اساساً علامتلریندن سایمیشدیر. ی. و. چمن‌زمینلی‌یه گؤره ناغیل‌لاردا اساس جهت حاقّین ناحاق اوزرینده غلبه‌سیندن عیبارتدیر. ف کؤچرلی. گؤسترمیشدیر کی بوتون ناغیل‌لارین سونوندا ناغیل‌چی گونش اوز ایله دینله‌ییجی‌لره اوزونو توتوب دئییر: «اونلار یئدیلر، ایچدیلر، یئره کئچدیلر، سیزده یئیین، ایچین، دؤوره کئچین» وس.

اشیاء و طبیعت حادیثه‌لرینین جانلاندیریلماسی اینسانلارا مخصوص خاصیت و کیفیت‌لرین اشیاء و حیوانلار اوزرینه کؤچورولمه‌سی جمعیت‌ده طبیعتده چوْخ عادی گؤرونن حادیثه‌لرین فانتاستیک شیکله سالینماسی فوق‌العاده حادیثه‌لرله قاینایب قاریشدیریلماسی،گله‌جک نیک‌بین موناسیبت، اینام ـ خوش ـ احوالی ـ

روحیه، گئنیش ائپیک لؤوحه‌لرین ماجرا و مرکب حادیثه‌لرین بوللوغو و س. ناغیل‌لارا خاص اؤلان خوصوصیتلردیر.

م. گؤرکی، ناغیل‌لارا یوکسک قیمت وئرمیشدیر. ادیبه گؤره ناغیل‌لار قدیم اینسانلارین، حیات، معیشت، داورانیش، موباریزه و امه‌یینی عکس ائتدیرن نومونه‌لردیر. «بو ناغیل‌لاردا بیز حیوانلارین اهلی‌لشدیریلمه‌سینین شفالی اؤتلارین تاپیلماسی، امک آلتلرینین اختراعی ایشلرینین انعکاسینی ائشیدیریک. اوزاق کئچمیشده، اینسانلار، هاوارا اوچماقین مومکون اؤلماسی حاقّیندا دوشونموشلر. بونا اوچان خالچا حاقّیندا افسانه بیر میثالدیر. اینسانلار یئر اوزونده‌کی حرکتینی سورعتینی آرتماق حاقّیندا دوشونموشلر:.. آتی مینمه‌میشلر، چایدا اؤنون طبیعی آخینین‌دان سورعتله اوزمک آرزوسو آوار و یئلکن اختراعسینا سبب اؤلموشدور. دوشمنی و ییرتیجی حیوانلاری اوزاقدان اؤلدورمک آرزوسو نیزه، اوخ و کامانین اختراعسینا سبب اؤلموشدور».[۴۹] «ناغیل‌لاریمیز حاقّیندا» مقاله‌سینده ایسه ادیب گؤستریر کی اوشاق یاشلاریندا اؤنون دونیا گؤروشونون اینکیشافینا ان چوْخ تأثیر ائدن ژانر خالق ناغیل‌لاری اؤلموشدور. ادیبه گؤره ناغیل خالق فانتازییاسینین، خالق دیلینین مزیتلرینی اوزونده جمع‌لشدیرن گؤزل بدیعی صنعت نومونه‌سیدیر.»

بوتون بونلارا گؤره ده ناغیل چوْخ قدیم دؤورلردن باشلایاراق دونیانین ان بؤیوک صنعتکارلارینین‌دا دیقّتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر. بو صنعتکارلار بیر سیرا گؤزل و مشهور اثرلرینین موضوعسونو خالق ناغیل‌لاریندان گؤتورموشلر. م. گورکی «مین بیر گئجه» کیتابینین روسجا نشرینه یازدیغی موقدمه‌سینده گؤستریر کی بوتون دؤورلرین ادبیاتچیلاری قدیمدن بری ناغیل و ناغیل موضوعلارینا موراجیعت ائتمیشلر. ادیب دونیانین بئله صنعتکارلاری ایچریسینده آپولئی، گئتی، بالزاک ـ ژورژساند ـ آناتول فرانس آندرسون و باشقالارینین آدلارینی چکیر روس کلاسیک‌لریندن ژوکووسکی، پوشکین، تولستوی و باشقالارینی بوریا داخیل ائدیر.

[49] ـ م. گورکی ـ شورا ادبیاتینین وظیفه‌لری باکی 1935 ص 8 ـ 7

آذربایجانین گؤرکملی صنعتکارلاریدا واخت آشیری خالق ناغیل‌لارینا موراجیعت ائتمیشلر. بو جهتدن نیظامی گنجوینین یارادیجیلیغی خوصوصیله دیقتی جلب ائدیر. «سیرلر خزینه‌سی»ندن، «یئددی گؤزل»ده چؤخلو خالق ناغیل‌لاریندا ایستیفاده اولونموشدور.ش. ای خطایی، م. فضولی، م. امانی، ق ذاکر، س. اَ. شیروانی ـ م. اَ. صابیر، آ. شاییق، یارادیجیلیغیندا ناغیل و ناغیل موتیولریندن چؤخ باجاریقلا ایستیفاده اولونموشدور.

آذربایجان سووئت ادبیاتیندا ج. جاببارلی‌نین «قیز قالاسی»، ص. وورغونون «آیین افسانه‌سی» «قیز قایاسی» «بولاق افسانه‌سی»، م. راحیمین «آرزو قیز» «قیرخ قیز» پوئمالارینین‌دا مووضوعلاری خالق ناغیل و افسانه‌لریندن گؤتورولموشدور. اَ. عاباسووون «ملیک ممد» م. ح. طهماسبین «چیچکلی داغ» بیس‌لری. سو رحیموون «پری چینیقیلی» «گولن بالیق» «اَولی یئوین» «ماراین داستانی» اثرلرینده ناغیل‌لاردان ایستیفاده ائدیلمیشدیر.

آذربایجان ناغیل‌لاریندا خالقین میلّی خوصوصیتلری عادت ـ عنعنه‌لری، معیشت طرزی تصویر اولونور. بو ناغیل‌لار موختلیف دؤورلرده، خالقین دونیا گؤروشونو حیاتا موناسیبتینی گله‌جک حاقّیندا آرزولارینی آزادلیق، موستقیللیک اوغروندا خاریجی ایشغالچیلارا یئرلی ظالیملارا قارشی موباریزه‌سینی اونون اؤز قووَسینه گله‌جه‌یه اینامینی بدیعی بویالارلا عکس ائتدیریر.

ناغیل‌لارین توپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی.

بیر سیرا لیریک ژانرلاردان فرقلی اولاراق، آذربایجان شراییطینده ائپیک ژانرلار ناغیل افسانه، لطیفه، قاراوَللی وس قدیملردن یازییا آلینیب ساخلانمیشدیر. ناغیل‌لاریمیزین توپلانماسینا، نشرینه ایسه XIX عصرین اورتالاریندان باشلانمیشدیر. بوتون XIX عصر بویو روس مطبوعاتیندا کلی میقداردا آذربایجان خالق ناغیل‌لاری بیلاواسیطه شیفاهی دیلدن توپلانیب نشر ائدیلمیشدیر بو باره‌ده فولکلورشوناسلیق بحثینده

گئنیش معلومات وئریلمیشدیر. «کشکول»ده «لطایف» باشلیغی آلتیندا بیر سیرا ناغیل و لطیفه‌لر چاپ اوْلونموشدور.

XX عصرین اوللرینده «مکتب» «دبستان» ژورناللارینداچوْخلو ناغیل‌لار درج ائدیلمیشدیر. بونلاردا اساساً اوُشاقلارین یاش خوصوصیتلری بیر سیرا تربیه‌وی مسأله‌لر نظره آلینمیشدیر.

آنجاق دئمه‌لی‌یک کی آذربایجان ناغیل‌لارینین گئنیش کوتله‌وی شکیلده توپلانماسی نشری و اؤیره‌نیلمه‌سی یالنیز سووئت حاکمیتی ایللرینده مومکون اوْلموشدور. اینقیلابین ایلک ایللرینده «آذربایجانی تدقیق و تتبع جمعیتی»نین EA (کریل) آذربایجان فیلی آلی‌نین سعی ایله چوْخلو ناغیل‌لار توپلانیب چاپ ائدیلمیشدیر. آ. باقری، اَ. سبحانوئردی خانوو. ی. و. چمن‌زمینلی ح. زیناللی. ح. علیزاده. ف. بابایئو، طرفیندن کلی میقداردا ناغیل‌لار توپلانمیشدیر. «آذربایجان تورک ناغیل‌لاری» (1935) (روس دیلینده) ح. علیزاده‌نین «آذربایجان ائل ادبیاتی» (1929) «داستانلار و ناغیل‌لار» (1937) کیتابلاریناکی نومونه‌لر خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر. هله 10 اونجو ایللردن آذربایجان ناغیل‌لارینین توپلانماسی ایله. م. ح. طهماسیب. اَ آخوندوو بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن دؤورده ایسه ن.سیدوو مشهور اوْلموشلار. اوْنلارین توْپلادیغی ماتئریاللار موختلیف واقتلار، موختلیف نشرلر واسیطه‌سی ایله اوْخوجولارا چاتدیریلمیشدیر. همین نشرلر ایچریسینده EA (کریل) آذربایجان فیلی‌آلی‌نین فولکلور شؤعبه‌سینین اوچ جیلیدلیک (1947 ـ 1941) و آذربایجان EA نیظامی آدینا ادبیات انیستیتوتو فولکلور شؤعبه‌سینین 5 جیلدلیک (64 ـ 1960) نشرلرینی خوصوصیله قئید ائتمک لازیمدیر. بو ایللرده م. ح. طهماسب اَ. آخوندوو ن. سیدوو. آیریجا کیتابلار شکلینده ده ناغیل‌لار چاپ ائتدیرمیشلر. بونونلا بئله آدلاری چکیلن عالیم‌لر آذربایجان ناغیل‌لارینین موختلیف پروبلئم‌لرینه دایر مقاله‌لر یازمیش تدقیقات ایشلری آپارمیشلار. بو باخیمدان ن. سیدووفون «آذربایجان ناغیل‌لاریندا ایجتیماعی حاقسیزلیک علیهینه موباریزه موتیولری» لاله حسن اووانین «آذربایجان ساتیریک معیشت ناغیل‌لاری» اثرلری خوصوصیله دیقتی جلب ائدیر.

سووئت حاکیمیتی ایللرینده دونیا، روس (کریل) خالقلارینین ناغیل‌لاریندان عیبارت ترجومه کیتابلاری‌دا آذربایجان اوخوجولارینا چاتدیریلمیشدیر.

ناغیل‌لارین قوروپلاشدیریلماسی.

دونیانین بوتون ناغیل توپلایانلاری و تدقیقاتچی‌لاری بو ژانرین تصنیفی ایله ده مشهور اوْلموشلار. آنجاق ایندییه قدر ناغیل‌لارین دقیق، ثابیت بؤلگوسو یوخدور. معلومدور کی ناغیل‌لار مووضوع، ایدئیا، تصویر، واسیطه و اوصوللارینا گؤره موختلیف و رنگارنگدیر. ناغیل‌لارین اؤیرنیلمه‌سی و تدقیقاتینی آسانلاشدیرماق اوچون بؤلگو آپارماق اوْنلارین قوروپلاشدیرماق لازیمدیر. هله XIX عصرین اوللرینده مشهور روس ناغیل توپلایانلاری ای. پ. ساخاروف و آ. ن. آفاناسی‌یئو، روس خالق ناغیل‌لارینین بؤلگوسونو آپارماقا چالیشمیشلار ای. پ. ساخاروف ناغیل‌لاری قهرمانلارین خاراکتئرینه گؤره (مثلاً، ناغیل‌لی، ایگید، حیله‌لر، یئل‌بئیین وس.) تصنیف ائتمیشدیر. حیوانلار حاقّیندا اوْلان بؤلگوسونه داخیل ائدیلمه‌میشدیر. اونا گؤره ده بو بؤلگو او زامان علم عالمینده قئید ائدیلمه‌دی. آ. ن. آفاناسیئو ایسه ناغیل‌لاری اوچ اساس قوروپا آییرمیشدیر: حیوانلار حاقّیندا ناغیل‌لار، سئحیرلی ناغیل‌لار و معیشت ناغیل‌لاری XIX عصرین سوْنلاریندا آ. و. ولادیمیروف دا ناغیل‌لاری: حیوانلار حاقّیندا، اساطیرلر و معیشت ناغیل‌لاری آدی آلتیندا اوچ یئره بؤلور.

آذربایجاندا دا موختلیف واختلاردا ناغیل‌لار تصنیف ائدیلمیشدیر. مثلاً ی. و. چمن‌زمینلی ناغیل‌لاری اوچ قوروپا آییرمیشدیر.قدیم آییلرله، زردشت‌لیک‌له باغلی ناغیل‌لار، تاریخه یاناشان ناغیل‌لار و جوجوق ناغیل‌لاری ح. آراسلی، م. ح. طهماسب، اَ. قاراباغلی، ن. سیدوف، و. وَلی‌یئو، آ. نبی‌یئو و ب ایسه ناغیل‌لاری موختلیف جور تصویر ائتمیشلر. ایندی کی دؤورده ناغیل‌لاریمیزی تخمیناً آشاغیدا کیمی قوروپلاشدیرماق اوْلار: حیوانلار حاقّیندا ناغیل‌لار، سئحرلی ناغیل‌لار، تاریخی ناغیل‌لار، عاییله ـ معیشت ناغیل‌لاری ساتیریک ناغیل‌لار.

حیوانلار حاقّیندا ناغیل‌لار.

اینسانلار چوْخ قدیم زامانلاردان باشلایاراق همیشه بو و یا دیگر درجه‌ده حیوانلارلا تماسدا اوْلموشلار. بشر جمعیتی‌نین موختلیف اینکیشاف پیلّه‌لرینده، اینسانلارین حیوانلارا اوْلان موناسیبتی‌ده دَییشمیشدیر. البتّه بوتون بونلار جوربه‌جور ناغیل‌لاردا اؤز ایزلرینی ساخلامیشدیر. قدیم اینسانلار بیر طرفدن حیوانلاری موختلیف یوللارلا اوْولامیش، اونون اتینی یئمیش، سودونو ایچمیش، دریسینی گئیمیشلر. سونراکی اینکیشاف دؤوروندە ایسه حیوان‌دارلیق پئشه‌سینی سئچن اینسانلار موختلیف حیوانلاری ساخلاماقلا مشغول اوْلموشلار.

حیوانلار حاقّیندا قدیم ناغیل‌لار چوْخ زامان اجدادین حیوانلارلا رفتاری حاقّیندا جاوانلارا نصیحتی، وصیتی اولموشدور. خیردا ـ خیردا احوالاتلارین ساده تصویرلریندن عیبارت اوْلان بو شیفاهی دانیشیقلار بدیعی تفکورون اینکیشافی ایله ناغیلا چئوریلمیشدیر. زامان کئچدیکجه حیوانلارین معجزه‌لی حیاتدان آلینان بیر سیرا ائپیزودلاری بو ناغیل‌لاری زنگین‌لشدیرمیشدیر. توتئم‌ده ائله قدیم اینسانلارین حیوانلارا اعجازکار موناسیبتی‌نین نتیجه‌سیدیر. آذربایجان شراییطینده اؤکوز، اینک، قورد، خوْروز، ایلان و باشقا حیوانلار توتئم کیمی مقدس‌لشدیریلمیشدیر. زامان کئچدیکجه حیوانلارین بیر چوْخو اهلی‌لشدیریلمیش اینسانلارین دوْستونا کؤمکچی‌سینه چئوریلمیشدیر.

خالق ادبیاتیمیزدا اینک، اؤکوز، ایلان توتئمی حاقّیندا داها چوْخ افسانه، روایت و ناغیل‌لار مؤوجوددور. «گؤرونور ایلان، میدییالی‌لارین دا توتئمی اوْلموشدور. ایلانلارا سیتاییش یئرلری (ایلان پیری) آذربایجان‌دا سوْن زامانلارا قدر قالمیشدیر».[50]

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا اینسانلارین حیوانلارا موناسیبتی اؤزونده باریز شکیلده عکس ائتدیرن ناغیل‌لارا «اووچو پریم» و «فاطمانین ناغیلی» کاراکتئریک میثالدیر.

[50] ـ ای. علی‌یئو. قدیم آذربایجان تاریخی حاقّیندا اوْچئرکلر، آذربایجان EA نشریاتی 1950 صحیفه 167

خالق ایچریسینده پریمین اووچولوغو حاقّیندا ایندیده چوْخلو افسانه‌لر دوْلاشیر. اکثر رایونلاردا ایندیده سیُلدیُریم قایالاردا اوْنون مسکنی گؤستریلیر. اووچو پریمین اعجزکار سیلاحیندان سال قایالارا حکّ اوْلونان افسانه‌وی دَمیر چاریقلاریندان دانیشلیر. ناغیلدا گؤستریلیر کی عؤمرونده اووچو پریمین گوللـه‌سی بوشا چیخمامیشدیر. بیر گون اووا گئدرکن او بیر بیر ایله دالاشان ایکی ایلانا راست گلیر. بیری آغ او بیریسی ایسه قارا. او قارا ایلانین نیشان آلیب آتیر. اوْخو هدفه دَیمیر. سن دئمه آغ ایلانلار پادشاهینین قیزی ایمیش. قیز اووچو پریمین آتاسینین یانینا آپار اوْنا تاپشیریر کی یاخشی‌لیغیمین عوضینده آتاسیندان خواهیش ائتسین اوْنون آغزینا توپورسون. ایلانلار پادشاهی اگر راضی اوْلماسا پریم گرک عنادیندان دؤنمه‌سین ایلانلار پادشاهی اووچو پریمین آغزینا توپورور. اووچو پریم حیوانلارین، قوشلارین دیلینی بیلیر. بیتیک‌لر عالمینین سیرلرینه واقیف اوْلور. آنجاق اوْنا تاپشیریلمیشدیرکی بو سیرّی هئچ کیمه آچماسین. لاکین او اوُزون مودت بو سیرّی ساخلایا بیلمیر و آروداینا سؤیله‌ییر. بونونلا دا محو اوْلور.

بو ناغیل‌دا ایلان تاو معناسی ایله توتئمدیر. او خارق‌العاده قوَیه مالیکدیر. حتی اوْنون آغزینین سویو عادی اینسان اوْلان اووچو پریمه ده خارق‌العاده‌لیک وئریر. او طبعتین گیزلی سیرلرین درک ائتمه‌یه باشلاییر. ماراقلیدیر کی بورادا ایشتیراک ائدن حیوانلاردا «خیر» و «شر» قوه‌لر بؤلگوسو چرچیوه‌سینده‌دیر. معلوم اوْلدوغو اوزره، پریمه کؤمک ائدن خوروز و ایت قدیم آذربایجاندا «مقدس» اوْنون پارچالایان جاناوارلار ایسه «ملعون» حساب ائدیلمیشدیر. ناغیل‌لاریمیزدا اینسانلارا کؤمک ائدن، اوْنلارا حیات بوْللوق وئرن دیگر حیوانلارادا راست گلیریک. میثال اوچون «مقدس بالیق» «آخماق کیشی» ناغیل‌لاریندا بالیق بئله تصویر ائدیلیر. یاخود «آرمودان «تولکو» ناغیلیندا تولکلو «علی یارلار دووشان» ناغیلیندا دوْوشان «چیل‌مادییان»دا آ توس بو ناغیل‌لارین قدیملی‌یینی ثبوت ائتمکده‌دیر.

قدیم اینسانلارا مخصوص اوْلان بو تصوورون قالیقلارینی ایندی خالق ایچریسینده «گؤیچک فاطما» «فاطمانین اینکی» «فاطما و گییاو» آدلاری ایله موختلیف واریانتلاردا سؤیله‌نن ناغیل‌لاردا آیدینجا

گؤرمکده‌ییک (6 و10). معلوم اوْلدوغو اوزره بو ناغیلدا فاطما آدلی بیر قیز تصویر اوْلونور او کیچیک یاشلاریندان آناسینی ایتیرمیش اوگئی آنانین الینه دوشموشدور. آناسی فاطمایا تاپشیریر کی ایندی یاخشی باخسین نه کیمی چَتین ایشلره دوشسه اینکدن سوْروشوب کؤمک آلسین.

آنالیغی فاطمانی چوْخ اینجدیر. فاطمانی ایسه یئگانه سیرداشی اینک ایدی. بیر گوناؤگئی آنا بو ایشدن حالی اوْلور و ارینین اینه‌یی کسمه‌گه مجبور ائله‌ییر. فاطما اینه‌یین سوموکلرینی ییغیب بیر یئره باسدیریرو همیشه چتینه دوشنده گئدیب اوْرادا آغلاییر.

بیر گوناؤگئی آنا قیزی ایله طوْیا گئدیر. فاطما یئنه اینه‌یین سوموکلری افدرینده آغلاییر. سوموکلر دیله گلیر و فاطمایا بیر دست گؤزل پالتار وئریر. فاطما طویدان قاییداندا قیزیل باشماغینین تایینی چایدا ایتیریر. بونو بیر شاهزاده تاپیر و صاحیبیتی تاپا بیلسه اوْنونلا ائوله‌نه‌جه‌ییننی بیلدیریر. اؤگئی آنانیناطمانی گیزلتمه‌سینه باخمایاراق شاهزاده فاطمانی تاپیر و اوْنونلا ائولنیر.

گؤروندویو کیمی بورادا اینک خوشبخت‌لیک گتیرن بیر وارلیق کیمی گؤستریلمیشدیر. همین ناغیل باشقا بیر واریانتی‌دا ایسه اینک عوضینه اؤکوز تصویر ائدیلیر. بوتون بوُنلاردان گؤرونور کی قدیم زامانلاردا آذربایجان خالقینین سئودییی، سیتاییش ائتدییی، اؤزونه اجداد سایدیغی حیوانلاردان بیر اؤکوز اوْلموشدور. اؤکوزون مقدس‌لشدیریلمه‌سی خالقین اکینچی‌لیک مشغولیتی ایله‌ده باغلیدیر.

سئحرلی ناغیل‌لار.

قدیم ناغیل‌لار ایچریسینده سئحرلی ناغیل‌لار خوصوصی بیر یئر توتور. بونلاردا خالقین قدیم اینسانلارین طبیعی قوَلره وحشی حیوانلارا، قارشی موباریزه‌سی اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. طبیعی قووَلر وحشی حیوانلار قارشی‌سیندا عاجیز قالان قدیم اینسانلار بو قوَلری همین ناغیل‌لاردا، دیو، اژدها شکلینده تصویر ائتمیشلر. دئملی بو ناغیل‌لارین ایدئییا ـ بدیعی اهمیتیندن باشقا بیرده قدیم اینسانلارینماتریالیست تفکورونون ایزلرینی موحافیظه ائدیب ساخلادیغی اوچون علمی اهمیتی‌ده قئید ائدیلمه‌لیدیر. سئحرلی

ناغیل‌لار آذربایجان خالقینین فانتازیاسینین بدیعی تفکورونون گؤزل بیر ایفاده‌سیدیر. «شمس و قمر» «ملیک ککد» «شاهزاده موطالیب» «حاتمین ناغیلی» «قارقاش» «آخ ـ واخ» «سئحرلی اوزوک» وب. بئله ناغیل‌لارا میثال اوْلا بیلر.

سئحرلی ناغیل‌لارین خاراکتئر خوصوصیتی اوْدور کی بونلاردا قهرمانلار سئحر ـ جادو، افسونلارین کؤمکی ایله دوشمن اوزرینده غلبه چالیر. دیولره، اژدهالارا، قیریلماز طیلیسم‌لره قارشی ووروشورلار. بو ناغیل‌لاردا موختلیف افسانه‌وی یئرلرده ظولمت دونیاسیندا حتی او بیری دونیادا تصویر ائدیلن حادیثه، احوالاتلار، خالقین رئال موباریزه‌سی، اضطرابلاری، خوشبخت گله‌جک حاقّیندا آرزوسو، دوشمنلره نیفرتی کیمی اؤزونو بروزه وئریر. ماکسیم گورکی بئله ناغیل‌لاردان بحث ائدرک دئییردی: «قدیم افسانه‌لرین، اساطیرلرین، معناسی قدیم اینسانلارین اؤز امک‌لرینی یوُنگول‌لشدیرمه‌یه چالیشمالاریندان امک محصول‌دارلیغینی آرتیرمالاریندان دؤرد آیاقلی ایکی آیاقلی دوشمنلر علیهینه سیلاحلانمالاریندان و همچنین سؤز قوَسی ایله افسون جادو اوصولو ایله طبیعتین اینسانلارا دوشمن اوْلان بلالارینا تأثیر ائتمک آرزولاریندان عیبارتدیر».

اگر دیقت ائدیلسه سئحرلی ناغیل‌لاردا راست گلدییمیز افسون، جادو، طیلیسم وس. هئچ ده دینی، میستیک خاراکتئر داشیمیر. او طیلیسم‌لر، جادولار ایچریسینده خالقین ایستکلری، آرزولاری، آچیق ـ آیدین اؤزونو گؤسترییر. «کئچل ممد» «گول اوْغلان» «ملیک ممد» و سایر ناغیل‌لارین قهرمانلاری خالق ایچریسیندن چیخمیش ایگیدلردیر. بئله‌لیکله سیمرغ قوشلاری، گؤیرچینلر، پری‌لر، سئحرلی اوزوک، سفره و موختلیف اشیاءلار وس. کؤمکچی قوه‌لر ایسه هله عاجیزلیک گؤسترن بو قهرمانلارین موباریزه‌سینی داها دا رئال‌لاشدیریر. خئیرین شر، عدالتینی ایجتیماعی حاقسیزلیق اوزرینده غلبه‌سینی شرطلندیریر. دئمه‌لی بو ناغیل‌لاردا بیز خالقین بخت، طالع، خوشبخت حیات و سایره حاقّیندا آرزولارینی و عوومیتله دونیا گؤروشونو اؤیرنریم. بو جهتدن سئحرلی ناغیل‌لارین مهم علمی ـ تاریخی اهمیتی‌نی خوصوصی ایله قئید ائتمک لازیمدیر.

دیو سئحرلی ناغیل‌لاردا تئز ـ تئز ایشتیراک ائدن منفی قوّلردندیر. بو زامان قووه خاریجی گؤرونوشو جهتدن گوْبود ـ عیبه‌جر، نهنگ‌دیر. دیولرین 7 و 1 حتی قیرخ باشی اوْلدوغو تصویر ائدیلیر. اوْنلار بعضاً اوچور گؤزل قیز و اوغلانلاری اوْغورلاییر اسیر ائدیر. بعضاً اوْنلارین آدام اتی یئدییی تصویر ائدیلیر. دونیادا اوْلان ان یاخشی نعمتلر او جوملەدن قیزیل ـ گوموش، داش قاش گویا کی دیولرین ایختیارییندا اوْلور. اوچان خالچا، سفره، سئحرلی اوزوکده دیولرین الینده اوْلور. بعضاً دیولر ظولمتده یاشاییرلار. دیولر قدّار، گوبود، آمانسیز اوْلدوقلاری قدر ده قوْرخاق، باجاریقسیز، سارساق، ساده‌لوحدورلر. مثلاً «حاق نظر» ناغیلیندا قوْرخاق نظر دیولری آلدادیر. خالچانی، اوزوی و سفره‌نی گؤتوروب قاچیر. گؤزل قیزلاری اوْغورلاییب آپارسالاردا دیولر اوْنلاری اؤزلرینه تابع ائده بیلمیرلر. بوتون ناغیل‌لاریمیزدا بو قوْرخونج، نهنگ دیولر قهرمانلار طرفیندن مغلوب ائدیلیر عدالت ناغیلین سوْنوندا غلبه چالیر. دیو قدر قورخونج قووَلردن بیریده اژدهادیر. اژدهالاردا آزمان و نهنگ تصویر اوْلونور. بونلارین‌دا 3 و 7 و 40 باشی اوْلدوغو گؤستریلیر. اژدهالار ناغیل‌لاردا اساسن ایکی یئرده راست گلینیر. اوْنلار سویو کسیب خالق عذاب وئریرلر. بعضن ده قهرمانین کؤمکچیسی اوْلان سیمرغ قوشلارینین یووالاریندا اوْلان باالاری یئیرلر. اوْنلار سیمرغین یومورتالارینی یئمک یاخود باالارینی محو ائتمک ایسته‌ییرلر. همیشه‌ده قهرمانا و اوْنون کؤمکچی‌لری طرفیندن مغلوب ائدیلیرلر.

«ملیک ممد» ناغیلی.

«ملیک ممد» ناغیلی اوزرینده آپاریلان مشاهیده‌لر عوموميتله سئحرلی ناغیل‌لارین خوصوصیتلرینی آیدینلاشدیماق اوچون کیفایت ائدر. بو ناغیل ایله ایلکدفعه گئنیش شکیل‌له یازیچی و فولکلورشوناس ی.و.چمن‌زمینلی مشغول اوْلموشدور. شیفاهی دیلدن یازییا آلدیغی بو ناغیلی او ایکی دفعه چاپ ائتدیرمیش بیر نئچه مقاله‌سینده بو باره‌ده اطرافلی صؤحبت ائتمیشدیر. یوخاریدا گؤستردیک کی سئحرلی ناغیل‌لاردا قدیم اینسانلارین اعتقادلارینین ماتئریالیست تفکورونون ایزلری قالمیشدیر. سئحر، جادو، و افسونلارین

ایچریسینده قدیم اینسانین ماتئریالیست تفکورونون ایزلرینی گؤرمک چتین دئییلدیر. چوْخ دیقته لاییقدیر کی، ی. و. چمن‌زمینلی‌ده سئحیرلی ناغیل‌لارا دئدییمیز همین جهت‌لردن یاناشیر. خوصوصیله بو ناغیل‌لاردا قدیم آذربایجانلی‌لارین زردشت‌لیکله علاقه‌دار اعتقادلارینی آختاریر و اوْنون چیخاردیغی نتیجه‌لرده اساساً دوزگون‌دور. ادیب یازیر: «بوتون آذربایجان ناغیل‌لاری ایچریسینده «ملیک ممد» تیپ ساییلدیقی اوچون بونون تحلیلی غیرلرینی‌ده ایضاح ائدر». «ملیک ممد»ین فلسفه‌سی طبیعت‌ده‌کی ایکیلیی تصویر ائله‌ییر. بیر طرفدن هرمزله و اوْنون خالق ائتدییی نور، ابدی حیات حاقّ و عدالت او بیری طرفده‌ده اهریمن و گروهی: قارانلیق دونیانین محصولو اوْلان دیولر، اژدهالار، بخل، حسد، فنا فیکیرلر بیر ـ بیرایله «ابدی چارپیشمادا اوْلان بو ایکی قووّه هرمزون غلبه‌سی ایله نتیجه‌له‌نیر».[51]

گؤرکملی ادیبین گؤستردییینه گؤره «ملیک مدد» ناغیلیندا، همین مسأله آشاغیداکی کیمی‌دیر: «اعجازکار آلما آغاجی، پادشاها داییم جاوانلیق حاضیرلاییر. لاکین اهریمنین خلق ائتدییی دیو بو نامانع اوْلور. موباریزه باشلاییر موفقیت ملیک ممدین طرفینه کئچیر. چونکی او تمیز قلبی و ذکی بیر شخصیت‌دیر. ایکی بؤیوک قارداش، حسن ـ نیت‌دن محروم اوْلدوقلاری اوچون موفقیت الده ائده بیلمیرلر.

«ملیک‌ممد» ناغیلیندا تصویر ائدیلن آلما آغاجی هر اوچ گوندن بیر بار یئتیریر. بو آغاجین بارینی یئین هر کس اوْنبئش یاشیندا جاوانا چئوریلیر. قوْجالمیش پادیشاه بو آلمانی یئمک حسرتینده‌دیر آنجاق گئجه یاریسی یئتیشن آلما سحر آچیلار ـ آچیلماز یوخ اوْلور. «ملیک ممد»ین ایگیدلیگی ده بو احوالاتلا علاقه‌دار باشلانیر. ی. و. چمن‌زمینلی گنجلیک عؤمور، سعادت، منبعی کیمی وئریلن بو آلمانی «آوستا» اثرینده تصویر اوْلونان قدیم آیین و اعتقادلارلا باغلاماغا چالیشیر. او یاریر کی «آوستا»دا آلما آغاجینا بنزر «ناآرا» آغاجی وار. کوُر و آراز چایلاری آراسیندا یاشایان قدیم ایُرق‌لارین اعتقادینجا «ناآرا» آغاجی... بوتون نباتاتا روح

[51] ـ ی. وزیر. آذربایجان ناغیل‌لارینین احوالی ـ روحیه‌سی. اثرلری III جیلید. باکی 1977 ص 46

وئرمیش. بعضی‌لری «ناآرا»نی ابدی حیات‌بخش ائدن آغاجا بنزه‌دیرلر. ملیک‌ممده‌کی آلما آغاجی «ناآرا»یا چوْخ بنزه‌یر. آلمانی یئین جاونلاشیر و ابدی حیاتا حاصیل اوْلور.

«شمس و قمر» ناغیل‌لاری.

بعضی سئحرلی ناغیل‌لار قدیم اینسانلارین آسترال گؤروشلریده یئنی گؤی جیسم‌لری و اوْنلاری خوصوصیت‌لری حاقّیندا‌کی مولاحیظه‌لری‌ده ایفاده اوْلونموشدور. معلومدور کی خالقین بو باره‌ده فیکیرلری بیر سیرا تاپماجالاردا، باغلامالاردا، عاشیق دئییشمه‌لرده، آی، گون، اوْلدوزلارلا علاقه‌دار اوْلان افسانه‌لرده ده ساخلانمیشدیر. بو جهتدن «مهر و مشتری» «طاهیر و زهره» داستانلاری‌دا دیقته لاییقدیر. خالقین سما، گؤی جیسملری وس. حاقّیندا معین مولاحیظه‌لری عینی زاماندا «شمس و قمر» ناغیلیندا دا اؤز بدیعی ایفاده‌سینی تاپمیشدیر. بوُرادا حادیثه‌لر اولجه محبت داستانلاری اوسلوبوندا ناغیل اوْلونور. بیر سیرا ائپیزودلار «شاه اسماعیل» «طاهیر و زهره» داستانلاریندا‌کی احوالاتلاری خاطیرلادیر.

«شاه اسماعیل» داستانین‌دا اوْلدوغو کیمی بورادادا اثر اوولاد حسرتی ایله باشلاییر: درویش گلیر آلما وئریر اؤولاد دوْغولور اوْنو موللایا تاپشیریرلار. او مکتبده درس اوْخویوب باشا چیخیر. بوتون بوُنلار «شاه اسماعیل» داستانینین اوللرینده‌کی حادیثه‌لره بنزه‌ییر. بوندان سوْنرا «قمر (اوْغلان) و شمس (قیز) بیری دیگریندن خبرسیز ائولنمک حاقّیندا آتا ـ آنالارینین تکلیفینی ردّ ائدیرلر. چونکو قمر اوْخودوغو کیتابلاردا وفاسیز قادینلارا شمس ایسه وفاسیز کیشیلره راست گلمیشدیلر. بودا ماراقلیدیر کی یئددی ایللیک مسافه‌سی اوْلان اؤلکه‌لرده یاشایان بو قهرمانلاری ملاکه‌لر پادشاهینین قیزی و جینلر پادشاهینین اوْغلو بیر بیر ایله تانیش ائدیر. بئله‌لیکله حادیثه‌لر، محبت داستانلاریندا‌کی بوتانی خاطیرلادیر. گؤرونور «شمس» و «قمر» محبت داستانی شکلینده ده مووجود اوْلموش و ایفا ائدیلمیشدیر.

ناغیلدا صورتلرین هامیسینین آدلاری گؤی جیسملرینین آدلاریندان گؤتورولموشدور. قمر، شمس، قمرین داییسی آسمان (گؤی) شمسین سئوگیلی‌سیندن آیریلیب دوشدویو اؤلکه‌ده پادشاهین قیزینین آدی آفتابدیر.

قمرین اوْغلانلارینین آدی ستّار و اوُلکردیر. اوُلکرین دیدرگین دوشدویو زامان سیّغیندیغی پادشاهین قیزینین آدی «کوکب»دیر. ستّارا عذاب و اذیت وئرن چؤرکچی‌نین رحمدل قیزینین آدی ماهی روح‌دور. شمس یاد بیر اؤلکه‌ده بیر پادشاها نؤکر اوْلور. اوْغلان پالتاری گئییر آدینی دَییشدیریب روشن قوْیور («آلی خان و پری خانیم» داستانیندا اوْلدوغو کیمی) وس.

گؤروندویو کیمی ناغیلین اساس قهرمانلارینین هامیسی‌نین آدلاری سما جیسم‌لر ایله علاقه‌داردیر. بیر جهتده خوصوصی ماراق دوْغور: آدلارینی چکدیگیمیز صورتلرین هامیسی مثبت قهرمانلاردیر. ناغیلدا بوتون بلالر و دهشتلر اوْنلارا قارشی یؤنلدیلیر.

صورتلرین آدلاری گؤی جیسملریندن گؤتورولسه‌ده بوتون حادیثه‌لر یئرده باش وئریر. «شمس و قمر» چوْخ جیدّی ایجتیماعی مضمونا مالیک بیر ناغیلدیر. حادیثه‌لر چوْخ غریبه آدالار و شهرلر آراسیندا جریان ائدیر. بیر آدا دان دیگرینه ایلده بیر دفعه گمی یوْلا دوشور وس. بوتون ناغیل بوْیو قهرمانلار ظولم و ذیلّت ایچریسینده‌دیرلر. اوْنلار اؤز ائو ـ ائشیگیندن، اؤز اؤلکه‌سیندن دیدرگین دوشوب، سفیل حیات کئچیرمه‌یه مجبور ائدیلیر، نوکر مزدور اوْلور مین‌جور محرومیتلره و عذابلارا دوچار ائدیلیرلر. ناغیلدا قمر ایله شمس سوژئتی باشا چاتیر. اوْنلار بیر بیرینه قوْووشور و خوشبخت اوْلور. سونرا ایکینجی سوژئت خطی باشلاییر. اوْنلارین اوولادلاری ـ اوغلانلاری، ستّار و اوُلکر اؤلکه‌لریندن دیدرگین دوشوب غول کیمی الدن ـ اله کئچیرلر. اوْنلار آدام یئین‌لرین ـ ظالیم‌لارین الینده مین بیر عذابا دوچار ائدیلیر نئچه دفعه اؤلومون پنجه‌سیندن خیلاص اوْلورلار. قفسه سالیب حیوان کیمی اوْنلاری گزدیریرلر وس. بوتون بونلار ایسه مو]تلیف دؤورلرده، عصرلرده سورگون اوْلونان وطندن دیدرگین دوشن اینسانلارین کئچیردییی عذاب و اذیتلردیر کی ناغیلدا موختلیف رمز، سحر، فوق‌العاده احوالاتلار فونوندا تصویر اوْلونور.

قمر ـ شمس، آسمان، آفتاب، خیرخواهلیق، عالیجنابلیق، هومانیزم، دیانت رمزیدیرلر. ناغیلین بیر یئرینده طالع قمری حیاتیندان آرتیق سئودییی شمس‌دن آییریر. دونیا اوْنون باشینا دار اوْلور. سئوگیلی‌سینین سوراغینا

دوشوب گئدرکن مئشه‌ده اوْنا یارالی بیر مارال راست گلیر. او گؤرور کی صیاد اوْخلا آنامارلین قیچلارینی قیرمیشدیر ایکی کؤرپه بالاسی باش باشا وئریب آناسینین یانیندا یاتیر. آنا مارالی گؤزلرینده یاش دامجیلاری وار. قمر گونلرله بورادا دایانیر. مارالی ساغالدیر، بالالارینی سئویندیریر سونرا اؤز ایشینین دالینجا گئدیر. بوتون بوُنلار خالقین اؤز قهرمانینین معنوی عالمینی آچماق اوچون واسیطه‌دیر خالق اؤز اوولادلارینی قمر کیمی گؤرمک ایسته‌ییردی. قمر پادشاه اوْلاندا اؤلکه‌نی عدالتله ایداره ائدیر.

«شمس و قمر» ناغیلی‌نین چوْخ ماراقلی سوژئت خطی وار. چوْخلو و مرکب حادیثه‌لر خالق صنعتکارلاری طرفیندن اوستالیقلا دوزولموشدور. چوْخلو سئحر، جادو، طیلیسم‌لرین ایچریسینده خالقین آیدین، صاف، دوُیغولاری، حیات آرزولاری اؤزونو گؤستریر. بوتون جلادلار، ظالیملار اؤز جزاسینی آلیر. حقیقت، حاقّ، عدالت غلبه چالیر. بوتون قهرمانلار اؤز آرزولارینا چاتیرلار.

تاریخی ناغیل‌لار.

تاریخی ناغیل‌لار، حؤکمدارلار، پاشالار، خالق قهرمانلاری مشهور صنعتکارلار، اینقیلابچی‌لار حاقّیندا یارادیلیر. بو ناغیل‌لاردا همین شخصیتلرین حیاتی، فعالیتی ایله علاقه‌دار اوْلان حادیثه‌لر اساس تصویر اوبئیکتینه چئوریلر. تاریخی ناغیل‌لاردا «خالق کوتله‌لرینین حؤکمدارلارا موناسیبتی انعکاس ائتدیرمیشدیر. همین حؤکمدارلارین فعالیتی داورانیش یاخشی و پیس‌لییی حاقّینداکی خالقین فیکیرلرینی اؤیرنک جهتیندن ناغیل‌لارین مهم علمی اهمیتی‌ده قئید ائدیلمیشدیر. م. گورگی تاریخی ناغیل‌لاردان بحث ائدرک یازیر: «چوْخ قدیم زامانلاردان بری فولکلور یورولمادان اؤز خوصوصی یوْلو ایله تاریخی یولداشلیق ائدیر. XI لوُدو ویکین، ایوان گروزنینین فعالیتی حاقّیندا اوْنون اؤز مولاحیظه‌سی واردیر. بو مولاحیظه متخصص‌لر طرفیندن یازیلان تاریخی قیمتلری ایله دابان ـ دابانا ضیددیر».[52]

[52] ـ م. گورکی شورا ادبیاتینین وظیفه‌لری. باکی 1935 ص 31

تاریخی حادیثه‌لرله علاقه‌دار یارانان ناغیل‌لاریمیزدا دارا، ایسکندر، انوشیروان ان چوْخ ایسه شاه عباسین آدلاری، چکیلر. ماکئدونییالی ایسکندرله علاقه‌دار یارانان ناغیل‌لارین بیر قیسمی توْپلانیب بیر کیتابچادا چاپ اوْلونموشدور. بونا «ایسکندرین ظولمت گئتمه‌سی» «ایسکندرین بالیقلاردان خراج آلماسی» «ایسکندرین بوینوزو وار» وس. ناغیل‌لاری میثال گؤستره بیلریک. بئله نومونه‌لرین اکثریتینده ایسکندر عدالتلی بیر حؤکمدار کیی تصویر اوْلونور. چوْخ گمان کی خالق صنعتکارلاری بونلارین بیر قیسمینی نیظامی اثرلرینین قهرمانی اوْلان ایسکندرله تانیش‌لیقدان سوْنرا یارادیب سؤیله‌میشلر. معلومدور کی نیظامی‌نین اثرلرینده ایسکندر عدالتلی بیر حؤکمدار کیمی قلمه آلینمیشدر. بونونلا بئله بیر سیرا افسانه و ناغیل‌لاردا خالق گوجو، خالق حیکمتی ایسکندر کیمی حؤکمداردان یوکسک توُتولوردو. مثلاً «ایسکندر و اوزوک تاپان چوبان»، «ایسکندرین قوشلاردان خراج آلماسی»، «ایسکندر و فقیر» وس. بعضی ناغیل‌لاردا ایسه ایسکندر همده آج گؤز، ظولمکار، ایشغالچی کیمی تصویر اوْلونموشدور. بو جهتدن «دارانین ناغیلی» سجیه‌ویدیر. دارا ائرامیزدان اول یاشامیش ایران شاهی‌دیر. اوْ بیر چوْخ عصیانلاری یاتیرمیش خالقا حدّیندن آرتیق وئرگی تعیین ائتمیش، ایشغالچی‌لیق موحاریبه‌لری آپارمیشدیر. ناغیل‌لاردا دارا قدّار، حیله‌گر، خیانتی ایله مشهور اوْلان ایشغالچی بیر حؤکمدار کیمی تقدیم اوْلونور.

شاه عاباس آذربایجان ناغیل‌لاریندا تئز تئز راست گلدییمیز حؤکمدارلاردیر. آذربایجان خالقی کئچمیش‌ده اوزون ایللر ایران ایشغالچی‌لارینا قارشی موباریزه آپارمالی اوْلموشدور. شاه عاباس آذربایجان خالقینین ان قدّار دوشمن‌لریندندن بیرینه چئوریلمیشدیر. یالنیز ناغیل‌لارلا دئییل «کوراوْغلو»، «عاباس و گولگز» کیمی داستانلاردادا شاه عاباسا قارشی خالقین کسگین نیفرتی ایفاده ائدیلمیشدیر.

شاه عاباسین ظولومکار، ایشغالچی بیر شاه کیمی تصویر اوْلوندوغو ناغیل‌لاردان «داش دَمیرین ناغیلی»، «اوچ باجی» «صالح و واله» وس. میثال گؤستره بیلریک. بیر چوْخ ناغیل‌لارین اولینده خالق بئله یوموریستیک ایفاده‌نی تکرار ـ تکرار ایشله‌دیر: «شاه عاباس جنت مکان ترزیی‌یه ووردو تکان

ایکی قوْز بیر گیردکان

«صالح و واله» ناغیلیندا ایسه خالق شاه عاببباس ساریینا عدالت‌سیزلیک و روشوت‌خورلوغونو آچیب گؤستریردی.

«صالح و واله» ناغیلیندا شاه عاببباس محکمه‌سی جینایت‌کار، خایین، پولا حریص بیر شخصه برائت قازاندیریر. خالق بونا جاواب اوْلاراق کئچللرین واسیطه‌سی ایله اعیانی صورتده اؤز محکمه‌سینی دوزلدیر و شاه عاببباسا مراجعتله بئله دئییر: «باخ محکمه‌نی بئله ائدرلر. سن نه بیلیرسن کی محکمه نه اوْلان شئی‌دیر» «بافتاچی شاه عاببباس» «شاه عاببباسین باغبانلارا وئرگی قوْیماسی و گئری گؤتورمه‌سی» «شاه عاببباسین دوْغولماسی» وس. کیمی ناغیل‌لار تاریخی ناغیل‌لار قوروپونا داخیل ائدیله بیلر. بو ناغیل‌لاردا «شاه عاببباس»ا نیسبتاً حسن رغبت حیسّ اوْلونور. گؤرونور شاهینطرفدارلاری یعنی یوخاری صینیف نوماینده‌لری شاه عاببباسی خئیرخواه، عدالتلی پادیشاه کیمی قلمه وئرمه‌یه چالیش‌میش «جنت مکان» آدلاندیرمیش حتی چوْخ زامان خالقین بو شاه حاقّیندا یاراتدیغی ناغیل‌لارا اؤز ایستکلری ائپیزودلاری، احوالاتلاری، آرتیرمیش یاخود قوْندارمیشلار.

معیشت ناغیل‌لاری

ناغیل‌لارین بؤیوک بیر قوروپونو دا معیشت ماغیللاری تشکیل ائدیر. سای اعتبارایله بوُنلار باشقا قوروپلاردان چوْخدور. خالقین حیاتی، یاشاییش طرزی، دونیا باخیشی، موختلیف صینیفلره موناسیبتی وس. ان چوْخ و داها آیدین شکیل‌ده بو ناغیل‌لاردا اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. معیشت ناغیل‌لاری خالق حیاتینین موختلیف ساحه‌لرینه عاییید یارادیلمیشدیر. حجم اعتباریله‌ده او قدر بؤیوک اوْلمایان بو ناغیل‌لار کوتله‌لرین مشقت‌لی حیاتینی عکس ائتدیرن اوْنلاری موباریزه‌یه روحلاندیران دینله‌ییجی اخلاق، تربیه‌وی حیسّلر آشیلایان اؤلمز سند نومونه‌لریدیر. م. گورکی «ناغیل‌لار حاقّیندا آدلی مقاله‌سینده گؤستریر کی من ائرکن احتیمال کی سککگیز یاشیندا ایکن ناغیل‌لار واسیطه‌سی ایله دوُمانلی دا اوْلسا آنلامیش و اینانمیشدیم

کی آللاهلارا، شیطانلارا، چارلارا، کئشیش‌لره یاد اولان و بوتون شر، گولونج، آخماق شئیلری گؤرن چوْخ عاغیللی و جرأتلی کیمسه واردیر. «ناغیل‌لار منیم خیالیمدا باشقا بیر عالمه پنجره آچیردیلار کی اوْرادا نه ایسه آزاد و قوْرخماز بیر قووه واردی و بو قوه گؤزل حیات آرزوسو ایله فعالیت‌ده ایدی». بو قووه م. گورکی‌نین اعتراف ائتدیی کیمی همین گؤزل نومونه‌لرین یارادیجیسی اوْلان خالقدیر. بیزه ائله گلیر کی م. گورکی‌نین گنج یاشلاریندا بیر صنعتکار کیی یئتیشمه‌سینده اساس روْل اوْینایان محض خالقین گونده‌لیک حیاتیندان بحث ائدن معیشت ناغیل‌لاری اوْلموشدور. آذربایجان ناغیل‌لاریندان آشاغینداکی‌لاری معیشت ناغیل‌لار قوروپونا داخیل ائتمک اوْلار. «یئددی قارداش بیر باجی»، «یئتیم ابراهیم و سئوداگر» «آغ اتلی اوْغلان» «زمانه‌نین حؤکمو» «طلعتین ناغیلی» «ایلیاسین ناغیلی» «نوشا پری خانیم» «داش دَمیرین ناغیلی» «درزی شاگیرد احمد» «گؤی‌گؤز کوْسا» «حاجی‌نین کوپگی» وس.

معیشت ناغیل‌لارینین اساس قهرمان‌لاری گئنیش خالق کوتله‌لرینین نومایینده‌لریندن کچل، مزدور، چوبان، نؤکر، ایلخیچی وس) عیبارت اوْلور. ناغیل‌لارین اولینده اوْنلار گوجسوز، ضعیف، باجاریقسیز کیمی تصویر اوْلونور. سونرا سانکی بوُنلار یئنی فیزیکی و عقلی قووه کسب ائدیر بوتون مانع و طیلیسم‌لره غلبه چالاراق باجاریقلی، عاغیللی، عدالتلی اینسان، حتی تدبیرلی حؤکمدار درجه‌سینه قدر یوکسه‌لیرلر. سئحرلی ناغیل‌لاردا بوُنلارین اسا کؤمکچی‌لری سئحرلی قوَلر، جادو، افسون، موختلیف اشیالار: اوزوک، سفره، آغاج، پاپاق، چکمه، وس. اوْلدوغو حالدا ایندی اؤز عاغلی، گوجو، ذکاسی، مهارتی، یئری دوشنده ایسه حیله و کله‌یی اوْنلارین غلبه‌سینی تأمین ائدیر. مثلاً «درزی شاگیردی احمد» ناغیلیندا تصویر ائدیلیر ک قونشو پادشاه بیر بهانه ایله بو اؤلکه‌یه بیر نئچه تاپماجا گؤندریر. بونلاری آچان اوْلماسا اؤلکه تالان ائدیله‌جک، وار یوْخو چَکیب آپارایلاجاق. بو تاپماجالاری شاهین ساریینداا اوْلان اعیانلاردان اوْنون یاخین آداملاریندان آچا بیلمیر. شاهین امری ایله زیندانا سالینمیش درزی شاگیردی تاپماجالارین جاوابینی تاپیر و اؤلکه‌نی تالاندان خیلاص ائدیر.

«کئچل» ناغیلیندا ایسه یوْخسول بیر کیشی‌نین کیچیک اوْغلو، کئچل قدّار، گؤی‌گؤز کوسانی آلدادیر. نتیجه‌ده اوْنو دَنیزه سالیب محو ائدیر. «آغ آتلی اوْغلان» ناغیلیندان تصویر ائدیلیر کی پادشاهین اوچ اوْغلو وار. بیری بی قیزیندان اوْلدوغو اوچون «بی بالا» او بیریسی خان قیزیندان اوْلدوغو اوچون «خان بالا» آدلانیر. اوچونجوسونون ـ بالاجاسینین آدی نر بالادیر چونکی اوْ یوْخسول دوه‌چینین قیزیندان اوْلوب. سارای‌دا آتاسی‌دا باشدا اوْلماقلا هامیسی نر بالایا حقارتله باخیر. لاکین خالق نر بالانی هامیدان ایگید، قهرمان، همده عالیجناب و دوغرو چول کیمی تصویر ائدیر اوْ قارداشلارینین، آتاسینین خیانتینی باشا دوشوب، اونلاری مغلوب ائدیر. ناغیلین سوْنوندا، خالق اوْنو پادشاه سئچیر.

معیشت ناغیل‌لارینین قهرمانلاری سیماسیندا خالقین آرزو و ایستکلری اوْنون تجروبه و مشاهیده‌لری دونیا باخیشی، گله‌جگه اینامی تصویر ائدیلیر. عاغیل، ذکا، چئویکلری، عالی‌جنابلیق، خیرخواهلیق، ایلک پلانا چئوریلر. «قیز و کئچل» ناغیلیندا بوتون نؤکرلری جانا دوُیوران اوْنلارا اذیت وئرن قاضی، کئچلین قارشیسیندا عاجیز قالیر و ناغیلین سوْنوندا ایفشا ائدیلیر. یاخود «ایلیاس» ناغیلیندا بیر قول کیمی الدن اله ساتیلان خالق نوماینده‌سی ایلیاس اؤز عاغلی ایله شاهی و وزیرلری بوتون سارای اهلینی حئیران ائدیر.

«بوستانچی و شاه عاباس» ناغیلیندا یوْخسول کندلی عاغلی حاضیر جاوابلیغی، مدرک‌لییی ایله غلبه چالیر. شاه عاباس وزیری «الهوئردیخان»ا دئییر: «الهوئردی وزیر، او کندلی سن عاغیل‌دا آدام دئییل، چوْخ عاغیللی کیشی‌دیر، یونگول ساققال اوْلما». بوتون بونلارا گؤره ده وارلیلارین گولدویو اله سالدیغی یوْخسوللار، کئچل‌لر هر بیر وارلیدان، هم فیزیگی همده عقلی جهتدن گوجلو تصویر ائدیلیرلر.

آذربایجان ناغیل‌لاریندان همده چوْخ ماراقلی عیبرت‌آمیز قادین صورتلری تصویر اوْلونور. بونلارین رئال ایناندیریجی نوماینده‌لری محض معیشت ناغیل‌لاریندادیر. خالق بورادا قادین‌لارین هم جمعیتده عاییله‌ده موقعی حاقّیندا تصویرلرینی وئریر. همده اؤز فیکیر و غایه‌لرینی ایرَلی سورورلر. ناغیل‌لاردان اؤیرنیریک کی خالق صنعتکارلاری اؤز قادینلارینی هم سرکرده، ایگید، رشادتلی، قهرمان ائوده، عاییله‌ده، گؤزل صداقتلی

وفالی یوْلداش سیّرداش هم‌ده گؤزل اینسانلاری واله ائدن بیر وارلیق کیمی گؤرک ایسته‌ییرلر. «نوشاپری خانیم»، «حسن قارا»، «قارا وزیر»، «پیشیک و پادشاه»، «گولنار»، «اوچ باجی»، «اوستا عابداله» و باشقا ناغیل‌لاردا بیز بونو آیدین گؤروروک.

«نوشاپرین خانیمز ناغیلیندا قهرمان گؤزل بیر قیزدیر. آتاسی ایسه ظالیم پادشاه‌دیر. پادشاهین یئگانه اوولادی اوْلان نوشاپری هله کیچیک یاشلاریندا آت مینمک، قیلینج اوْیناتماق وس. اؤیرنیر. آتینی مینیب اؤلکه‌لری گزیر. هر یئرده حاقسیزلیق‌لارلا قارشیلاشیر. اوْ اؤز وطنینده آتاسینین ظولمونه ده گؤز یوُما بیلمیر. دفعه‌لرله آتاسینی ظولمدن ال چکمه‌یه چاغیریر. بونا گؤره ده پادشاه غضب‌له‌نیر، قیزینین تاپیلیب اؤلدورولمه‌سینی امر ائدیر. نوشاپری خانیم ائودن قاچیر طرفدارلار توپلاییر آتاسینی تاختیندان سالیر اؤزو اؤلکه‌نی عدالت‌له ایداره ائتمه‌یه باشلاییر.

«اوستا عابدالله» ناغیلیندا ایسه خالق غبطه اولونا بیله‌جک صداقتلی، وفالی، عیصمتلی بیر قادین صورتی یاراتمیشدیر عابداله‌نین آروادینین بئله قنیرسیز گؤزللی‌ییني ائشیدن شاه وزیری، وکیلی، خزینه‌داری، اوستانی، سارای‌دا بیر ایشه جلب ائدیر اؤزلری ایسه بیر بیریندن خبرسیز اوْنون ائوینه گلیر آروادینی یوْلدان چیخارماغا چالیشیرلار. آرواد بوُنلاری نوبه ایله زئرزمییه سالیر هره‌سینه بیر ایش تاپشیریر. اری قاییداندان سونرا ایسه اوْنلاری ایفشاء ائدیر.

«داش دَمیرین ناغیلی»یندا تصویر اوْلونور کی ظالیم بیر پادشاهین اوْغلو یوخویمیش. او بیر نئچه دفعه ائوله‌نیر. هر دفعه‌ده قیزی اوْلور. اوْ قیزی اوْلان آروادلارینین دوغدوغو اوشاقلار ایله بیرلیکده یا اؤلدورور یادا ائودن قووور. نهایت بیر قیزلا ائولنمزدن اول بئله بیر شرط باغلاییر کی اگر قیز اوْلسا اوشاقی ایله بیرلیکده اؤلدورَجکدیر.

شاهین بو یئنی آروادینین‌دا قیزی اوْلور. بئله اوْلدوقدا شاهین وزیری و سرکرده‌سی بیر دَییرمانچی‌نین اؤزونو و آروادینی اؤلدورور اوْنلارین کؤرپه اوُشاقلارینی ـ اوْغلونو گؤتوروب شاهین آروادینین یاطاقینا قوْیورلار.

قیز اوشاقنی ایسه آپاریب توللاییرلار. دَییرمانچی اوْغلو شاهزاده کیمی سارای‌دا بوْی آتیر. وزیر و سرکرده حاکیمیتی اللرینه آلماق اوچون شاهی قتله یئتیریرلر. شاهزاده‌نی ایسه شاه قوْیورلار دَییرمانچی اوْغلو عاغیلی و تدبیرلیدیر. نهایت او وزیرین، سرکرده‌نین بوتون جینایت‌لرینی آچیر اوْنلارین هر ایکیسینی اؤلدورور و اؤلکه‌نی عدالتله ایداره ائتمه‌یه باشلاییر. بو ناغیل‌دا دیقّتی جلب ائدن جهت‌لردن بیری خالقین محض دَییرمانچی اوْغلونو شاهلیغا چیخارماسیدیر. قدیم عنعنه‌وی تصویرلره باخمایاراق ناغیل خالق کوتله‌لرینین شعوروندا یارانان دَییشیکلی‌یی گؤسترمکده‌دیر.

معیشت ناغیل‌لارینین بیر چوْخوندا قهرمان فیزیکی جهتدن چوْخ قوّتلی تصویر ائدیلیر. بوُنلار یالنیز اؤز قووه و باجاریقی ایله ان دهشتلی دوشمن‌لره قالیب گله بیلرلر.

بونونلا بئله بیر سیرا معیشت ناغیل‌لاریندا قهرمانلارین کؤمک‌چیلری‌ده اوْلور. بو کؤمک‌چیلر رئال قووَلردن عیبارت اوْلور. مثلاً موُدریک قوْجالار، ایپک قاریلار وس. مثلاً «آللاهوئردی چوبان» ناغیلیندا قهرمانا قوجا بیر ائل آق ساققالی یوْل گؤسترییر. اوْنون مصلحتی ایله آللاهوئردی چوبان، خاصای خانی اؤلدورور خالقی ظولمدن قورتاریر. اونا گؤره ده خالق اونو حؤکمدار سئچیر. بو تیپلی ناغیل‌لاردا بیر طرفدن کوتله‌لرین ظالیم حؤکمدارلارا قارشی نیفرتی بعضاً ده موباریزه‌سی تصویر ائدیلیر. دیگر طرفدن خالقین آزادلیغا، خوشبخت حیاتا اوْلان مئیلی، آرزولاری، اؤز بدیعی ایفاده‌سینی تاپیر. حؤکمدار اوْلاندان سوْنرا آللاه‌وئردی چوبان، خاص‌ای خان قوْللارینی آزاد ائدیر، جاماعاتین وئرگی‌لرینی آزالدیر و اؤلکه‌نی عدالتله ایداره ائدیر.

یاخود «کئچل» ناغیلینا نظر سالاق. بورادا بوزوو اوْتاران کئچل خانیم قیزینی آلماق ایسته‌ییر. خان کئچلین قارشیسیندا یئرینه یئتیریلمه‌سی موشکولو اوْلان شرطلر قوْیور اوْنو گئدر ـ گلمز یئرلری گؤندریر. آنجاق کئچل اوچ دفعه بئله قوْرخولو سفردن غلبه ایله قاییدیر. خانیم دئدیکلرینی گؤتورب گلیر. بونا باخمایاراق یئنه ظالیم خان وعدینه عمل ائتمیر. بو حاقسیزلیقلارین شاهیدی اوْلان کئچل، شیطاندان اؤیرندییی، حیله واسیطه‌سی ایله، ائله اوْلجه شیطانین اؤزونو، سوْنرادا خانی اؤلدورور. نتیجه‌ده کئچل اؤزونون قوْرخولو

سفرلرینین بیریندن خان اوچون گتیردییی سئحرلی ناری کسیر خیلاص ائتدییی سئوگیلیسی ایله بیرلیکده یئییر و هر ایکیسی اوْنبئش یاشیندا جاوانا دؤنورلر. بورادا قهرمان مین جور دهشتلر تؤرەدن دینی بیر وارلیق کیمی مشهور اوْلان شیطانادا غلبه چالیر. دین نومایندەلری شیطانی بیر چوْخ فلاکتلرین تؤرەدیجیسی کیمی تقدیم ائدیرلر. بئله بیر دهشتلی وارلیقدا خالق قهرمانی قارشیسیندا عاجیز قالیر. بوتون بوُنلار ایسه خالقین اؤز گوجونه قهرمانینین قووَسینه بوتون دینی قورخو و دهشتلره باخمایاراق حقیقتین دوزلویو سوْن نتیجەده غلبه چالاجاغینا اینامینی نومایيش ائتدیریردی. (229 و 3 و 1)

«یئتیم ابراهیم و سئوداگر» ناغیلیندا ابراهیم دیولرین اسیر ائتدییی خورشید خانیمی قورتاریر اوْنون کؤمەیی ایله شاها دا غلبه چالیر. سوْنرا سئوداگر اوْنون باشینا مین بیر بلا گتیریر. ابراهیم ناغیلدا خالقین عاغلینی، تدبیرینی تمثیل ائدیر. محض او اؤز عاغلی و تدبیری ایله دوشوندویو آغیر وظیفەلردن قورتارا بیلیر. سئوداگر توتدوغو عملللریندن پئشمان اوْلور و نهایت اؤز جزاسینا چاتیر. «ساری قووون» ناغیلیندا کندلیلرین «باشیندا بوْستان اکن» ظالیم بیر «خان»ا قارشی خالقین موباریزەسی تصویر اوْلونور وس.

ماراقلی ناغیللاردان بیری‌ده «ریحان»دیر بو ناغیل بعضی خوصوصیتلرینه گؤره سئحرلی ناغیللارا بنزەییر. آنجاق دیقّتله اوْخویاندا آیدین اوْلور کی بوُرادا دیولر، اژداهالار حتی طیلیسملر اوْلسادا سوژئت، معیشت مسألەلری چرچیوەسینده‌دیر. اوْنا گؤره کی بوُراداکی صورتلر خوصوصیله آیغیر حسن داها چوْخ رئال تصویر ائدلر. آیغیر حسن سئحرلی ناغیل قهرمانلاری کیمی، سئحر، جادو طیلیسملر واسیطەسی ایله دئییل اؤز گوجو، عاغلی، باجاریقی ایله غلبه چالیر. او ناغیلدا چوْخ گوجلو، قووَتلی بیر قهرمان کیمی تقدیم اوْلونور. آیغیر حسن دیولرین اسیر ائتدییی قیزلاری ـ خاور، زیور و گل‌اندام کیمی گؤزللری خیلاص ائدیر. یولداشلاری جهان کئش و مظاهیر اوْنا پاخیل‌لیق ائدیر، کمندینی کسیب، اوْنو قویویا آتیرلار. حسن بوُلاق باشیندا سوُیون قاباغینی کسن اژدهانی اؤلدورور. شاهین قیزینی خیلاص ائدیر. او همین شاهین و سیمرغ قوشونون کؤمک ایله ظولمت دونیاسیندان چیخیر. بؤیوک قهرمانلیق‌لار گؤستریر. خایین یولداشلاریندان

اینتیقام آلیر، باجیسی ریحانی اسیرلیک‌دن قوُرتارير. بئله‌لیکله آیغیر حسن عوموميته شر قووَلره، خالقین دوشمنلرینه قارشی موباریزه آپاران بیر قهرمان کیمی ائلین نظرینده یوکسه‌لیر، خالقین خیلاص‌کاری کیمی چیخیش ائدیر. خالق اؤز قهرمانینی حدسیز درجه‌ده قووَتلی، گوجلو گؤرمک ایسته‌ییر بو ناغیل بیر سرا خوصوصیتلرینه گؤره «ملیک ممد» ناغیلینی خاطیرلادیر. آنجاق بورادا اساس حادیثه‌لر داها چوْخ طیلیسم و سئحرلردن چیخاریلاراق، رئاللاشدیریلمیش، قهرمان ایسه داها چوْخ خالقا یاخین بیر شخص کیمی تصویر ائدیلمیشدیر. آیغیر حسنین موباریزه‌سیده شخصی موباریزه چرچیوه‌سیندن چیخمیش، ائل، خالق اوْنون امین ـ آمانلیغی ایلک پلانا چکیلمیشدیر. آیغیر حسن ملیک ممد کیمی شاه اوْغلو دئییل، یوْخسول صینیف نوماینده‌سیدیر.

«حاجی و کوپه‌ییی» «قاضی‌نینین محکمه‌سی»، «ایمام» وس. ناغیل‌لاریندا ایسه خالقین فیریلداقچی آج گؤز دین خادیملرینه نیفرتی، غضبی آچیب آیدین اؤز ایفاده‌سینی تاپمیشدیر.

ناغیل‌لارین بدیعی خوصوصیت‌لری.

آذربایجان ناغیل‌لاری بدیعی جهتدن کامیل اثرلردیر. گئنیش خالق کوتله‌لری اثرلر بوْیو بو نوماینده‌لری زامانین ان سرت سیناقلاریندان چیخارمیش اوْنلاری یالنیز ایدئییا و مضمون‌جا دئییل فوْرما، دیل و بدیعی ایفاده واسیطه‌لرینین زنگین‌لییی جهتدن ده یوکسک سویه‌یه قالدیرمیشدیر. آذربایجاندا ناغیل‌لاری دوزلدن یادداشیندا قوْیوب ساخلایان و چوْخ جاذیبه‌لی بیر دیل ایله دانیشان خوصوصی صنعتکارلار اوْلموشدور کی اوْنلارا نقال دئیلمیشدیر. قدیم آذربایجانلی‌لار اوُزون گئجه‌لری ناغیل‌لارلا کئچیرمیشدیر. ی. و. چمن‌زمینلی‌نین «ناغیل‌لاری نئجه توْپلامالی» آدلی مقاله‌سینده آشاغیداکی قئیدلر بو جهتدن ماراقلیدیر. «اله لکر ناغیلا و بوتون خالق ادبیاتینا واقیف اوْلانلار آروادلاردیر. آروادلارین‌دا ایچریسینده هامیسی یوْخ یالنیز خالقین ایشینه یاریان و اوْنونلا همیشه تماسدا اوْلانلار بیلیرلر. خالقا یاخین اوْلانلار معیشتلر، آغیچیلار، یئنگه‌لردیر» (49 و 15)

آذربایجان ناغیل‌لارینین اؤزلرینه مخصوص فوْرما خوصوصیت‌لری واردیر. خالق صنعتکارلارینین عصرلر بوْیو سئچیب جیلالاییب، کامیل‌لشدیردییی بو فورما خوصوصیت‌لری ناغیل‌لارین بدیعی ائموسیونال تأثیرینی آرتیرماق یادداشلاردا داها آسانحک اوْلونماسینی تأمین ائتمک مقصدینی داشیمیشدیر. ناغیل‌لاردا عصرلر بوْیو ثابیت‌لشن، کامیل‌لشن، عنعنه‌وی فوْرما کومپونئنت‌لری واردیر. ناغیل‌لار بیر قایدا اوْلاراق مقدمه ایله باشلاییر بوُنا پیشرو دئییرلر. خالق صنعتکارلاری باجاردیقجا مقدمه‌نی ماراقلی قورور، چوْخ تأثیرلی سؤزلر ایفاده واسیطه‌لری ایدییوم‌لار سئچیرلر. همده مقدمه اساس ناغیل‌لارین عوموِمی مضمونو ایله باغلی اوْلمور. مثلاُ «حامام، حامام ایچینده، خلبیر سامان ایچینده، دوه ده لکلیک ائیلر، کؤهنه حامام ایچینده حامام‌چینین طاسی یوْخ، بالتاچینین بالتاسی یوْخ، اوْردا بیر تازی گؤردوم اوْنون‌دا خالتاسی یوْخ، قاریشقا شیللاق آتی دوه‌نین بودو باتدی، میلچک میندیم کور کئچدیم، یاباینان دووغا ایچدیم، هئچ بئله یالان گؤرمه‌میشدیم. ناغیل ـ ماغیل بیلمرم، بیلسم‌ده سؤیله‌مرم، خان دان گلن نؤکرم، دینمه بؤیرونو سؤکرم» وس. چوْخ زامان صنعتکارلار بو مقدمه‌نین حجمینی بیر بیر ایله علاقه‌سی اوْلمایان بو جور ایفاده‌لرله داهادا آرتیریرلار.

مقدمه‌دن سوْنرا گیریش باشلانغیج گلیر. رئالیست ناغیل‌لارین اکثریتی مقدمه‌سیز اوْلور. «بیری واریدی ـ بیری یوخویدی» «گونلرین بیر گونون‌ده، محمد نصیر تین‌اینده، گؤی ایمامین بئلینده» وس. بونلاردان باشقا ناغیل‌لاردا سونلوق فینال‌دا وئریلیر. بورادا دا چوْخ ماراقلی خالق کلاملاری ایشله‌دیلیر. مثلاُ اوْنلار یئدیلر، ایچدیلر، یئره کئچدیلر سیزده یئیین، ایچین دؤوره کئچین ـ گؤیدن اوچ آلما دوشه و بیری منیم، بیری قولاق آسانلارین بیریده باجادان باخانلارین. سیز یوز یاشایین، من ایکی اللی. هانسی چوْخدور اوْنو سیز گؤتورون، یئرده قالانی منیم. اوْنلار یئددی گون، یئددی گئجه طوی ائله‌ییب، موراد حاصیل ائله‌دیلر، سیزده مورادینیزا چاتاسیز.

ناغیلدانیشانلار موختلیف حادیثه و احوالاتلارین تصویرینده مشهور عنعنه‌وی ایفاده‌لردن جومله و کلام‌لاردان ایستیفاده ائدیرلر. «چکیب چاریغینین دابانینی، قیریب یئرین داماریِنی، گونه بیر. منزیل طی ـ

منزیل، ناغیل‌لاردا منزیل اوْلماز: آز گئتدی، اوز گئتدی، دره ـ تپه دوز گئتدی. اینه یاریم یوْل گئتدی، گلیب بیر باغا یئتیشدی». «باشدان گئیییندی» آیاقدان فیضیللاندی، آیاقدان گئیییندی، باشدان قیغیللاندی» «اورادا آیلا ایلله بورادا مختصر دیلله» «دره‌لرده سئل کیمی، تپه‌لردن یئل کیمی، باد صرصر کیمی» «آج بیابانلیق، یایل خیابانلیق» «داغلارین دابانینان، یوللارین کنارینان، آیاق اوزَنگی‌ده، دیز قابیرقادا، گئت ها گئت، گئدیب چیخدی بیر قالا چایا» وس.

بو کیی ایفاده‌لرله یاناشی خالق صنعتکارلاری ناغیل‌لاردا باغلاما، بایاتی و دیگر شعر پارچالاریندان‌دا ایستیفاده ائتمیشلر. مثلاً «اوخ خایین ناغیلی» «فاطمانین ناغیلی» وس. بو جهتدن آللی قوریک. ناغیل‌لار خوصوصیله ماراقلیدیر. حیوانلار حاقّیندا اوْلان ناغیل‌لاری بیر قوروپو کیمی آللی قوریک ناغیل‌لاردا اساساً اوشاقلار اوچون یارادیلیر. بو ناغیل‌لاردا خالق کیچیک بالالارا ان عمده آرزولارینی، اؤیود نصیحت، حیات تجروبه‌سینی چاتدیریر. اوْنا گؤره ده ائل صنعتکارلاری ناغیل‌لارین ماراقلی تأثیرلی اوْلماسینی تأمین ائتمک اوچون بوُرادا چوْخلو شعر پارچالاریندان ایستیفاده ائدیر. بئله شعرلر اوُشاق ادبیاتینین ان گؤزل نومونه‌لری کیمی مشهوردور. مثلاً «پیس ـ پیسا خانیم و سیچان سوْلوب بی» «جیک ـ جیک خانیم» «تولکو ـ تولکو تونبکی» «شنگولوم ـ مونگولوم ـ منگولوم» و باشقا ناغیل‌لاری گؤسترمک اوْلار.

تاپیر توپ پیر آتلیلار　　پیس‌پیسا پوسته خانیم

قوْلاری باز بندلیلر　　دابانی خسته خانیم

شاه ائوینه گئدرسیز　　دوشوب دَوه گولونه

سیچان به‌یه دییرسیز.　　بوْغولور خسته خانیم.

یاخود قورد و کئچی‌نین دیلی ایله دئییلمیش آشاغیداکی پارچالارا دیقت ائدک:

قورد:　او کیمدی دامیم اوسته　　کئچی:　منم منم من پاشا

دامیم دیره‌ییم اوسته　　بوینوزوم قوشا ـ قوشا

آشیمی شور ائله‌دی　　بالامی سن یئمیسن

گؤزومو کوْر ائله‌دی.　　گل گیرک بیر ساواشاق.

خالق ناغیل‌لاریندا هیپر بوْلا، تشبیه، بنزه‌تمه، ایدیئوم، تضّاد وس. کیمی بدیعی تصویر واسیطه‌لریندن چوْخ اوستالیقلا ایستیفاده ائدیلمیشدیر. ناغیل‌لار خالق دیلینین مزیتلرینی اؤزونده ساخلایان ان قیمتلی فولکلور نومونه‌لریدیر.

ادبیات:

1ـ آذربایجان ناغیل‌لاری III جیلیدده چاپا حاضیرلایانلار م. ح. طهماسب، اَ آخوندوف، باکی 47 ـ 1941

2ـ آذربایجان ناغیل‌لاری V جیلیدده. EA نشریاتی 64 ـ 1960

3ـ آذربایجان ناغیل‌لاری. II جیلیدده آذر نشر 1970

4ـ قاراوللی‌لر ـ باکی 1967

5ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگییاسی II جیلید باکی 1969

6ـ نیظامی اثرلرینین ائل وارییانتلاری ـ باکی 1941

7ـ آذربایجان ادبیاتی اینجی‌لری ناغیل‌لار ـ یازیچی 1985

8ـ آذربایجان کلاسیک ادبیاتی کیتابخاناسی XX جیلیدده، I جیلید، علم 1982

9ـ دونیا اوشاق ادبیاتی کیتابخاناسی ـ آذربایجان خالق ناغیل‌لاری ـ ترتیب ائدنی، آ. نبی‌یئو ـ گنجلیک 1988

10ـ ی. و. چمن‌زمینلی آذربایجان ناغیل‌لارینین احوال ـ روحیه‌سی، اثرلری 3 جیلید، 1977

11ـ م. ح. طهماسب ـ آذربایجان ناغیل‌لاریندا کئچل «دئوولیوسییا» و «کولتورا» ژورنالی 1939 ـ نومره 2 ـ 1

12ـ م. ح. طهماسب. مقدمه آذربایجان ناغیل‌لاری I جیلید 1960

13ـ ن، ا. قاراباغلی، آذربایجان ادبیاتینین تدریس متودیکاسی معاریف 1968 ص 164 ـ 160

14ـ ن. سیدوف، آذربایجان ناغیل‌لاری حاقّیندا تدقیق I 1961 بیر کیتاب

15ـ ای. بابایئو آذربایجان ناغیل‌لاریندا قهرمانلیق موْتیولری. و. ای. لینن آدینا (کریل) ـ نین اثرلری 1959 ن 7

16ـ پ. افندیف، بیر واردی ـ بیری یوْخدو معجزه‌سی. آذربایجان ادبیاتی اینجی‌لری، ناغیل‌لار، یازیچی 1985

17ـ ل. حسنوف، آذربایجان ساتیریک معیشت ناغیل‌لاری ـ یازیچی 1989

عوموِمی معلومات.

لطیفه‌لری ده چوْخ زامان ناغیل‌لارین بیر نوعو کیمی قلمه وئریرلر. آنجاق لطیفه ناغیلا بنزه‌سه‌ده اوْنا یاخین اوْلسا دا اؤزونه مخصوص خوصوصیتلری‌ده سئچیلیر. لطیفه ییغجام ـ ساده، لاکوْنیک، یومور ایستیک بیر ژانردیر ناغیلی بیلمک یاددا ساخلاماق دانیشیق خوصوصی بیر مهارت طلب ائدیر، بونا گؤره ده خوصوصی ناغیلچیلار واردیر. آما لطیفه‌لر بئله دئییل. اوْنلاری هامی بیلیر، یاددا ساخلاییر و دانیشیر. اؤزوده بیرینی دئین آدا حوکما یئددی‌سینی دانیشمالی‌دیر. بئله‌لیکله ده بیر گئجه‌ده ایسته‌نیلن قدر لطیفه سؤیله‌مک مومکوندور. اوْنا گؤره‌ده لطیفه‌لر، تاپماجا، آتالار سؤزو بایاتی، ماهنی قدر چوْخ یاییلان و خالقین معیشتینه داخیل اوْلان ژانردیر. اؤزوده بوُنلار ییغجام اوْلدوقو اوچون تئز بیر زاماندا موختلیف دؤورون حادیثه‌لرینه، اینسانلارینا عاییید اوْلونا بیلر.

لطیفه‌لرین سوْنو چوْخ عیبرت‌آمیز اوْلور. ائله بیر لطیفه اوْلماز کی اوْرادا معین بیر اخلاقی، عقلی، ایجتیماعی نتیجه وئریلمه‌میش اوْلسون. چوْخ زامان فیکیر بیرجه جومله ایله ایفاده ائدیلیر کی اوْدا لطیفه‌نین ایدئیاسینین تشکیل ائدیر. همین لاکونیک ایفاده‌یه آفوریزمه گؤره ده لطیفه یاددا قالیر. بو جهتدن لطیفه‌لر خالق مثللرینه یاخین‌لاشیر.

معلومدور کی بیر چوْخ لطیفه‌لردن چیخان نتیجه‌لر خالق ایچریسینده مثل کیمی ایشلنیر و یاشاییر. خالق حیاتیندا کی حادیثه‌لری تجروبه‌سینی موشاهیده‌لرده عوموميلشديرميشديير. بونا گؤره ده لطیفه‌لرین هم‌ده تجروبی اهمیتی واردیر.

آذربایجان‌دا لطیفه ژانری چوْخ قدیم تاریخه مالیک‌دیر. بوُنلار موختلیف دؤورلرده، موختلیف شخص‌لرین آدی ایله علاقه‌لندیرمیشدیر. بعضاُ بیر شخصین آدی، یاددان چیخمیش، لطیفه دیگر بیر شخصین آدینا باغلانمیش و یاشامیشدیر. لطیفه‌لر آذربایجاندا ان چوْخ ایکی نفرین ـ بهلول داننده‌نین و موللانصرالدینین آدی ایله باغلیدیر. دئییلدییینه گؤره بهلول داننده عرب خلیفه‌لریندن هارون‌الرشید قارداشی اوْلموشدور. هم موللا نصرالدینین هم‌ده بهلولون آدی ایله علاقه‌دار اوْلان لطیفه‌لرین مضمونو ایدییا استقامتی آراسیندا معین فرقلرواردیر.

آذربایجان خالقینین ان چوْخ سئودییی لطیفه‌لر، موللانصرالدینین آدی ایله باغلی اوْلانلاردیر. خالق موختلیف زامانلاردا موختلیف موناسیبتلرده، یارادیلان لطیفه‌لری ده زامان کئچدیکجه موللا نصرالدینین احوالی روحیه‌سینه اویغونلاشدیرمیشدیر.

توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی.

موللا نصرالدینین آدی ایله باغلی اوْلان لطیفه‌لر دونیانین موختلیف خالقلاری ایچریسینده قدیمدن بری یاییلیب یاشاماقدادیر. آکادئمیک و. آ. قورد لئوسکی همین لطیفه‌لرین یاییلدیغی اراضی‌دن دانیشارکن گؤستریر کی، تورکیه‌ده آرالیق دَنیزی ساحیللری اؤلکه‌لرینده، رومانییادا، صئربییادا، کیُریم‌دا، زاقافقازییادا ـ هر یئرده بو آدی تانییرلار. داغیستان‌دا، ائرمنی‌لر، یهودی‌لر آراسینداداا نصرالدین چوْخ یاییلمیش بیر شخصیت‌دیر. خوجانین دوزلتدییی لطیفه‌لره هیندیستان‌دا، غربی آوروپادا و بیزده راست گلمک اوْلار. نصرالدینین لطیفه‌لری گوندن گونه چوْخالیر زامان اوْنلارین قارشیسیندا عاجیزدیر» (سند حذف)

موختلیف اؤلکه‌لرده نصرالدینه موختلیف آدلار وئریلمیشدیر: قوْجا نصرالدین، خاجه نصرالدین، موْلّا نصرالدین، بعضاً ایسه ساده‌جه اوْلاراق خوجا، خواجه، موْلّا، افندی وس. دئییلمیشدیر. بو آدلارین هئچ بیری دینی ماهیت داشیمیر. مثلاً موْلّا کئچمیش زامانلاردان بری آذربایجاندا علملی بیلیک‌لی آداملارا دئینلمیش‌دیر. مثلاً موْلّا ولی ویدادی، موْلّا پناه واقیف، موللا جومه وس. موْلّا نصرالدین لطیفه‌لرینین اساس فوْرمالاشدیغی و یاییلدیغی دؤور XIII – XIV عصرلره عاید ائدیلیر. آنجاق لطیفه‌لر آذربایجاندا اساس اعتباریله XIX عصردن توْپلانماغا باشلانمیشدیر. بو جهتدن آ. زاخاروون توْپلاییب چاپ ائتدییی نومونه‌لر دیقّتی جلب ائدیر. او لطیفه‌لره وئردییی ایضاح‌لاردا یازیر: «موْلّا نصرالدین تاتار (آذربایجان... رئد.) لطیفه‌لرینین سئویملی قهرمانیدیر. اوْنو یالنیز تاتارلار دئییل ایران، تورک، ائرمنی و باشقا شرق خالقلاری‌دا سئویرلر. (سند حذف). سوْنرالار د. آ. یئرتیسئو توْپلادیغی لطیفه‌لری باشقا بیر ژورنال‌دا چاپ ائتمیشدیر. (سند حذف). توپلاییجی علاوه ائدیر کی موْلّا نصرالدین علاقه‌دار 800 ـ اَ قدر لطیفه اوْنا معلوم‌دور.

XX عصرین اوللرینده مطبوعاتدا ـ مثلاً «دبستان» «مکتب» ژورناللارینین صحیفه‌لرینده ده موْلّا نصرالدینین موختلیف لطیفه‌لرینه راست گلیریک.

«موْلّا نصرالدین» ژورنالینین بیرینجی نومره‌سینین چاپدان چیخماسی موناسیبتی ایله ف. کؤچرلی بیر مقاله یازمیش و بورادا لطیفه‌لرین ایییدیا، بدیعی استقامتینین اساساً دوز قیمت‌لندیرمیشدیر. همین ایللرده لطیفه‌لر کیتابچا حالیندادا بوراخیلمیشدیر. (1908) ترتیب‌چی اَ. آ. موذنیب سوْنرالاردا بیر نئچه دفعه موْلّا نصرالدینین و بهلول دانندەنین لطیفه‌لرینی چاپ ائتدیرمیشدیر.

آذربایجان‌دا سووئت حاکیمیتی‌نین ایلک گونلرینده لطیفه‌لر یئنی‌دن توپلانیر نیظاما سالینیر و چاپ اوْلونور. اَ. آ. موذنیبین هله اینقیلاب‌دان اوّل چاپ ائتدیردییی لطیفه‌لر فولکلورشوناس ح زیناللی طرفیندن ترتیب ائدیلیر و مقدمه ایله کیتابچا حالیندا بوراخیلیر. (1927) همین مقدمه موْلّا نصرالدین حاقّیندا فولکلورشوناسلیغیمیزدا ایلک گئنیش و علمی مقاله ایدی. ح، زیناللی، موْلّا نصرالدینین تاریخی شخصیت

اوْلماسی بو لطیفه‌لـرین یاییلـدیغی اراضـی اوْنلارداکـی ایجتیمـاعی معنـا سـاتیرا، یومـوْر حاقّینـدا مـاراقلی معلوماتلار وئرمیشدیر. سوْنرا لطیفه‌لری م. ح. طهماسب چاپ ائتدیرمیشدیر. (1939) 1950 اینجی ایللرده موْللا نصرالدین لطیفه‌لری «اوشاق گنج نشر» طرفیندن بیر نئچه دفعه چاپ اوْلونموشدور.

لطیفه‌لرین کامیـل نشـرینی م. ح طهماسـب باشـا چاتدیرمیشـدیر. (1956) همـین نشـر سـوْنرالار بـاکی‌دا آذربایجان و روس دیللرینده بیر نئچه دفعه یئنی‌دن ایشله‌نیلرک چـاپ اوْلونموشـدور. لطیفـه‌لـرین روسـجا ترجومه‌سی 1962 اینجی ایلده مسکووادا بوراخیلمیشدیر. کیتابا م. ح. طهماسب گئنیش مقدمه یازمیشـدیر. او چوْخ دوْغرو اوْلاراق ایلک دفعه همین لطیفـه‌لـری معـین مووضـوع‌لار اطرافینـدا قوروپلاشدیرمیشـدیر. کیتابین سوْنوندا‌کی ایضاحلار دا لطیفه‌لرین باشا دوشولمه‌سی و گله‌جـک تـدقیقاتچی اوچـون قیمتلـی‌دیـر. لطیفه‌لرین تدقیقینده ت. فرضعلی‌یئوین فعالیتی‌ده تقدیره لاییقدیر.

موْللا نصرالدینین شخصیتی مسأله‌سی ده تدقیقات‌چیلاری چـوْخ دوشوندورموشـدور. تورکیـه‌ده بیـر سـیرا تدقیقات‌چیلار حتی اوْنون ترجومهٔ حالینی برپا ائتمک ایسته‌میشلر موختلیف اؤلکه‌لرده لطیفه قهرمانین قبری اوْلماسی باره‌ده فرضیه‌لرده واردیر. مترقی تورک یازیچیسی عزیز نسین بیر مقاله‌سـیند هممـین فرضـیه‌لـردن بحث ائدیر.[۵۳]

بعضی‌لری موْللا نصرالدین هارون‌الرشیدین (IX عصر)، بعضی‌لری سـلجوقلرین (XII عصـر) بعضـی‌لـری تیمور لنگ‌ین XIV عصر) دؤوروندە یاشادیغینی ادعا ائدیرلر. مثلاً آ. زاخاروف یازیر: «احتمالا گؤره مـوْللا نصرالدین عرب خلیفه‌سی هارون‌الرشیدین ساراییندا یاشامیشدیر. (آنجاق من لطیفه‌لـرین هـئچ بیرینـده بـو حؤکمدارین آدینا راست گلمه‌میشم). «تیمورلنگین تاریخی» آدلی کیتابدا دئییلر کی: بو دهشتلی ایشغالچی‌نین ساراییندا بیر نفر عاغیللی، عالیم آدام یاشامیشدیر. او گله‌جه‌یی دوْغرو و دوزگون قاباقجادان خبر وئرمـه‌یـی باجارمیشدیر. تیمورلنگ اوْنو سئویردی، اوْنون سؤزلرینه اینانیردی اولجه‌دن اوْنونلا مصلحت‌لشمه‌میش هـئچ

[53] ـ باخ: نصرالدین قوجا حاقّیندا تدقیقات «آذربایجان» ژورنالی 1966. ن. 12

بیر ایش گؤرمـوردو. اسـتراحت سـاعاتلارینداٍ نصـرالدین حاضـیر جـاواب، ظـارافتلاری ایلـه اؤز زهملـی حؤکمدارینی ایلندیریردی» دؤغرودانٍدا موٍللا نصرالدینین بیر چوٍخ لطیفه‌سـینده تیمـورلنگین آدی چکیلیـر. همین بوراخیلیشین مقدمه‌سینده آ. سیٌلوونیسکی آدلی باشقا بیر نفرده بو فیکری تصدیق ائتمک‌ده‌دیر.

آذربایجان تدقیقاتچی‌لاری موٍللا نصرالدین لطیفه‌لرینین فوٍرمالاشما دؤورونو XIII عصره باغلاییرلار. موٍللا نصرالدینین شخصیتی مسأله‌سی اطرافیندادا ماراقلی آختاریشـلار آپـاریلیر. م. ح. طهماسـب، م. سـلطانوف، لطیفه‌لرین قهرمانی نصرالدین‌له XIII آذربایجان عالیمی نصرالدین طوسی‌نین شخصیتی آراسیندا موختلیـف اوٍخشـارلیقلار تـاپمیش و اوٍنلاریـن عینـی آدام اوٍلماسـی مولاحیظـه‌سـینی ایرَلـی سورموشـلر. بیزجـه بـو مولاحیظه‌لرده معین حقیقت واردیر.

هر بیر فوٍلکلور ژانرین‌دا گولوش، یومور، اؤزونو گؤستریر. خـالق اؤز گولوشـونو، حاضـیر جـاواب‌لیغینـی، مدرک‌لیینی بیرلشدیرن بیر تیپ، صورت، اوبیئکت، سئچمیشدیر. قدیمدن بری چـوٍخ پراکنـده حالـدا گـزن لطیفه‌لر، روایت و احوالاتلار زامـان کئچدیکجـه بیـر شخصـیتین آدی ایلـه باغلانمیشـدیر. بـو اؤز طبیعـی شخصیتی، عاغلی ایله اکثر لطیفه‌لره اوٌیغون گلن موٍللا نصرالدین‌دیر.

XII عصردن سوٍنرا خالقین یاراتدیغی بونا اوٍخشار لطیفه‌لری هامیشی موختلیف یوٍللارلا نصرالدین اطرافیندا جمع‌لشیر. آنجاق بوتون بوٌنلارا برابر اوٍنون آدی ایله باغلی لطیفه‌لرده‌کی رنگارنگ‌لیـک موختلیـف اؤلکـه و خالقلاردا بو باره‌ده بیر ـ بیرینی اینکار ائدن یـاری حقیقـی یـاری افسـانه‌وی روایتلـر نصـرالدینین تـاریخی شخصیت اوٍلماسی مولاحیظه‌لرینی هله‌لیک شوبهه آلتینا آلیر.

بیر جهتده ماراقلیدیر کی بو تیپلی لطیفه‌لر اساساً (آذربایجان‌دا موٍللا نصرالدین و بهلـول داننـده) معـین بیـر حؤکمدارلا علاقه‌لندیریلیر. یاری گئرچک یاری ظارافات گولشله همین حؤکمدارا تأثیر ائتمـک. اونـو یـولا گتیرمک بیر چوٍخ لطیفه‌لرین اساسین تشکیل ائدیر. عوموميتله خالق ادبیاتیندا قدیمدن بئله بدیعی اوصـوللار ایشلدیلمیشدیر. لاپ اوللرده طبیعت وحشی حیوانلار قارشیسیندا عاجیزلیک گؤسترن خالقین اؤزوندن قات

ـ قات گوجلو اوْلان بو قووَلره سئحر ـ افسون، طیلیسم، سونرالار سؤزون قووَسی ایله غلبه چالماق آرزولاریندان یوخاریدا دانیشمیشیق. زامان کئچدیکجه همین اوصولدان خالق محض حنیفی دوشمنلره غلبه چالماق آرزولاری اوچون ایستیفاده ائتمیشدیر. مثلاً ن. گنجوینین اثرلرینده خالقین محض آغیل، ایراده واسیطه‌سی ایله حؤکمدارا اوستون گلمک مئیللری اؤن پلانا چکیلیر («ظالیم پادشاهلا زاهدین داستانی» «انوشیروان و بایقوشلارین صؤحبتی» «سلیمان و اکینچی» «فیتنه احوالاتی» «جوام‌لا چوبان» و سایره). اونا گؤره کی خالق اؤلکه‌لر ایشغال ائدن حؤکمدارلارا سیلاحلا فیزیکی قوه ایله غلبه چالا بیله‌جه‌ییه امید باغلامیر. حؤکمدارلارین عاغلینا، حیس‌لرینه تأثیر ائتمک بوُنونلا دا اوْنلاری دوْغرو یولا چکمک ایسته‌ییردی. خالق ایده‌آلی، عدالتلی حؤکمدار صورتی اویدوروب، ظالیملار نومونه گؤستریردی. بونونلا برابر خالق بیر ده ظارافاتلا یوُموْر گولوشله حؤکمدارلارا تأثیر ائتمک ایسته‌میشدیر: «... خالق اؤزونه تسلی وئررک نصرالدینین معنوی قوَسینی، عاغلینین قدرتینی و حاضیر جاوابلیغینی تیمورون آغیر داغینتی‌لارینا فیزیکی قوَسینه قارشی قویموشدور.» (سند حذف). بئله‌لیکله خالق یوُموْرو گولوشو حاضیر جاوابلیغی‌نین تجسمی اوْلان ائپیک صورتلر مئیدانا گلمیشدیر. بئله صورتلر لطیفه‌لرین قهرمانی سئچیلمیشدیر.

لطیفه‌لرین موضوعسو و ایدئیاسی.

موْلا نصرالدین عصرلر بوْیو خالق طرفیندن عوموملی‌لشدیریلمیش بیر صورتدیر. بو صورت اؤز عاغلی، تدبیری، ذکاسی، حاضیرجاوابلیغی، حیات تجروبه‌سی، دونیا گؤروشو ایله بوتون سارای اعیانلارینداں شهر حاکیم‌لریندن تیمورلنگ کیمی حؤکمدارلاردان قات ـ قات یوکسک‌ده دوُرور. ماراقلیدیر کی موْلا نصرالدین همیش هاؤز عاغلی تدبیری ایله غلبه چالیر. اوْنا گؤره کی بو صورتده خالقین فیزیکی قوَسی، قهرمانلیغی دئییل، عاغلی، حاضیرجاوابلیغی، عصرلر بوُیو الده ائتدییی حیات تجروبه‌لری و سیناقلاری تجسم ائتدیریلمیشدیر. هر هانسی بیر یئرده عدالت‌سیزلیک اؤز باشینالیق اوْلاندا خالق موختلیف واسیطه‌لرله موْلا

نصرالدینی تاپیب گتیریر اوْنون واسیطه‌سی ایله شر قوَلری مـذمت ائـدیر. بـو زامـان حـاکیملرین، قاضـی و موْللالارین فیریلداقلاری آچیلیر. حاقّ، عدالت غلبه چالیر مسأله خالقین خئیرینه حلّ اوْلونور.

لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی موْللا نصرالدین صورتینده باشقا بیر جهت‌ده اؤزونو گؤستریر. اوْ بعضاً عاوام، ساده‌لوح یونگول طبیعتلی، گولونج، تئز آلدانان ترسینه ایش توتان بیر آدام کیمی ده تصویر ائدیلیر و خالق طرفیندن کسکین ساتیرا آتشینه توتولور. دئملی خالق اؤز لطیفه‌لرینده بیر طرفدن خالق مودریک‌لیینی، ذکاسینی، بدیعی سؤزون تأثیرینی و تصویر و تبلیغ ائدیر، عاواملارین گؤزلرینی آچیر. اوْنلارا یوْل گؤستریر. او بیری طرفدن ایسه عاوام‌لیغی ساده‌لوح‌لویو موهومات و گئریلییی بوْش‌بوْغاز تنبل و طفیلی آداملاری قامچیلاییر اوْنلاری ایصلاح ائتمه‌یه چالیشیر. بوتون بوُنلاردان باشقا دیقّتی جلب ائدن جهتلردن بیری‌ده بودور کی روحانیلرین موْللا و قاضیلارین عصرلر بوْیو تبلیغاتینا باخمایاراق خالق یئنه‌ده لطیفه‌لرین چوْخوندا فیریلداقچی دین خادیملرینی دینی جنت و جهنم خولییالارینی کسکین تنقید آتشینه توُتموشدور. لطیفه‌لرین چوْخو محض بو موضوعدادیر. فیکیریمیزجه موْللا نصرالدین لطیفه‌لری اولجه دین خادیملرینه، خالقین مالینی مین جور یالان و فیریلداقلارلا آلدادیب آلان سید و موْللالارا قارشی یارانمیشدیر. تصادوفی دئییلدیر کی صورتین آدی موْللادیر. دئملی خالق محض موْللا واسیطه‌سی ایله ظارافات یولو ایله دین نوماینده‌لرینین یالان و فیریلداقلارینی اوزونه چیرپمیشدیر. آچیق، آچیغینا کسگین شکیلده استثمارچیلاری تنقید ائتمکدن چکینن خالق اوچون بو یول داها موناسیب و الوئریشلی ایدی. خالق یاراتدیغی موْللا صورتینی دؤوروندە اوْلان بوتون موْللالارا دین خادیملرینه قارشی قویموشدور. لاکین زامان کئچدیکجه، عصرلر دولاندیقجا، لطیفه‌لرین موضوعسو دار چرچیوه‌سیندن چیخمیش یالنیز دین نوماینده‌لرینه دئییل عوموميتله حاکیملره، پادیشاهلارا، ایشغالچیلارا قارشی چئوریلمیشدیر.

موٴللا نصرالدین لطیفه‌لرینین موضوع دایره‌سی چوٴخ گئنیشدیر. مثلاً تیمورلنگ حاقّیندا قاضیلار، موٴللالار سیدلر حاقّیندا، شهر حاکیم‌لرینین فیریلداق و روشوت‌خورلوقونا عاییه عاییله و معیشت‌ده اوٴلان کؤهنه عادتلره، پینتی‌لیک و طیفیلی‌لییین تنقدینه عاییه یوزلرله لطیفه‌لر واردیر.

خالقیمیز طرفیندن تیمورلنگ، اوٴنون ایشغالی، ظولمو، قدّارلیغی حاقّیندا کوللی میقداردا لطیفه‌لر یارانمیشدیر. بو لطیفه‌لر نسیلدن نسیله، کئچرک ایندیده خالق آراسیندا یاشاماقدادیر. هله XIX عصرده روس دیلینده نشر اولونموش لطیفه‌لرین بؤیوک حیصه‌سی همین موضوعدادیر. معلومدور کی تیمورلنگین ایشغالچی اوردولاری زاقافقازییانی، کئچیک و اوٴرتا آسیانی، بیر سیرا شرق اؤلکه‌لرینی ایشغال ائتمیش موختلیف یوٴللارلا خالقین مادی و معنوی ثروتلرینی تالان ائدیب آپارمیش، گؤرونمه‌میش قیرغینلار تؤره‌تمیشلر، اورا گؤره‌ده تیمورلنگ ایله علاقه‌دار لطیفه‌لر بوتون بو اؤلکه‌لرده یارانمیش و سؤیله‌نمیشدیر. ایشغالا معروض قالان خالقلار بیر طرفدن لو غضب‌کارلارا قارشی قهرمان‌جاسینا موباریزه آپارمیش دیگر طرفدن ایسه اؤز کینینی غضب و نیفرتینی زامان کئچدیکجه یاراتدیغی لطیفه‌لر واسیطه‌سی ایله ظارافات یوٴلو اوٴنون ایزینه چیرپمیشدیر.

آذربایجان خالقیدا بو مووضوعدا سایسیز حسابسیز لطیفه‌لر یاراتمیشدیر. بونلار خالق آراسیندا یاییلدیقجا تیمورلنگه اوٴلان موناسیبت سوٴترالار عومومیتله حاکیملره، شاه ظولمونه، ایشغالچیلارا اوٴلان نیفرت کیمی عوموملی‌لشدیریلمیشدیر.

عاییله، معیشت، تربیه موضوعسونا دایر دا چوٴخلو لطیفه‌لر واردیر. بوٴنلارین واسیطه‌سی ایله خالق معیشت نقصانلارینی کؤهنه یاراماز تربیه اوصوللارینی اینسانلارین عواملیغینی، پینتی‌لییینی، سلیقه‌سیزلییینی، ساتیرا آتشینه توتموشدور. بعضاً موٴللا نصرالدین‌دن آرتیق سئون قایغی‌کش ار و آتادیر. اوٴخوجو اوٴنا غبطه ائده بیلر. بعضاً ایسه آرواد و اوٴشاقلارینین دوشمنی اوٴلانلاری معناً شکست ائدن تربیه‌سینی پوٴزان دئسپوتدور. هر ایکی تیپ لطیفه اینسانلارا تأثیر ائله‌مک اوٴنلاری تربیه‌لندیرمک مقصدی داشییر.

موٚللا نصرالدین چوٚخ چئویک بیر صورتدیر. او هم عاغیللی هم‌ده سفئح کیمی گؤستریلن بوتون اینسانلارین دوٚنونا گیریر. بیرینجیلرین عاغیلینی، حاضیرجاواب‌لیغینی، تبلیغ ائدیر، ایکینجی‌لری ایسه ساتیرا آتشینه توتور. چوٚخ ماراقلیدیر کی عاغیلسیز، آخماق، سفئح کیمی تقدیم اوٚلان موٚللانین لطیفه‌لرده حاضیرجاوابلیغی، یوٚموٚرو، تربیه ائدیجی، آییلدیجی ساتیراسی اوزه چیخیر. اوٚنا گؤره ده موٚللا نصرالدین لطیفه‌لرینین هامیسی بو و یا دیگر اخلاقی ـ تربیه‌وی فیکری تبلیغ ائدیر. بوٚنلارین تأثیر قوَسی‌ده ائله بوراسیندادیر.

موٚللا نصرالدین لطیفه‌لرینین مزیتی، تأثیری، کسرلی‌لیبی اوٚنلارین ییغجاملیغیندا، لاکوٚنیک‌لییینده و ایدئیا مضمونوندادیر. خالق عصرلر بوٚیو بوٚنلاری دیلینده، حافیظه‌سینده گزدیرمیش و ییغجام‌لاشدیرمیشدیر. بوٚنا گؤره ده لطیفه‌لرین چوٚخوسو آفوریزم خاراکتئری آلمیشدیر.

کلاسیک ادبیاتیمیزین ن. گنجوی، م. فضولی، آ. باکیخانوف، ق. ذاکر، م. ف آخوندوف، س. اَشیروانی، م. ا. صابیر، و باشقا نوماینده‌لری ده آرا سیرا لطیفه‌لره مراجعت ائتمیش یا اوٚلدوقو کیمی یادا معین دَییشیک‌لیک‌لرله اوٚنلاردان اثرلرینده ایستیفاده ائتمیشلر. م. ف آخوندوفون «لنکران خانین وزیری» کمئدیاسیندا گتیردییی ایکی لطیفه ادیبین ایجتیماعی ـ سیاسی فیکیرلرینی عیانی ـ آیدین بیر صورتده اوٚخوجولارا چاتدیرماسینا کؤمک ائتمیشدیر. س. اَ شیروانی «بیرده وورسان هئچ نه» «آخیر قبرستانلیغا گله‌جک» «باغدا خلیفه‌سی و بهلول» «خسیس و دیلنچی» وس. لطیفه‌لری نظرده چکمیش و اوٚنلاردان اؤز اخلاقی فیکیرلرینی سؤیله‌مک اوچون ایستیفاده ائتمیشدیر.

یاخود م. اَ صابیر، « موٚللا نصرالدینین یوٚرغانی» « موٚللا نصرالدین و اوٚغرو» «طبیب و خسته» «ایسکندر و فقیر» و باشقا لطیفه‌لری نظره چکمیشدیر. لطیفه‌لردن ج.م. قلیزاده، اَ. حاقوئردی‌یئف، م. س اروبادی، ج، جاببارلی، ص. وورغون، س. رحیموف، ث. رحمان و باشقالاریدا ایستیفاده ائتمیشلر.

ادبیات:

1ـ موٴللا نصرالدین لطیفه‌لری، ترتیب ائدَنی م. ح. طهماسب. EA نشری 1956 ـ 1960 ـ 1965

2ـ آذرایجان فولکلورو آنتالوگییاسی. II کیتاب 1969

3ـ بهلول داننده لطیفه‌لری، ترتیب ائدَنی ن ـ سیدوف، باکی 1979

4ـ روایتلی ایفاده‌لر ـ ترتیب ائدنی ـ حسینوف ـ باکی 1961

5ـ م. ح. طهماسب، مقدمه موٴللا نصرالدین لطیفه‌لری، باکی 1960

6ـ م. سولطانوف، موٴللا نصرالدینین پروتو تیپی کیمدیر. «آذربایجان» ژورنالی 1961 نومره .15

7ـ اَ. میراحمدوف. ج محمدقلی‌زاده یارادیجیلیغیندا موٴللا نصرالدین صورتلرینین تکاملی ـ «تدقیق‌لر...» V کیتاب 1977

8ـ ت. فرضعلی‌یئف، آذربایجان خالق لطیفه‌لری «علم» باکی 1971

9ـ شکی‌نین گولوش چلنگی توپلایانی، ح.عبدالحمیدوف «ایشیق» 1987

بایاتیلار

عوموِمی معلومات.

بایاتی شیفاهی خالق ادبیاتیمیزین چوٴخ یاییلمیش ژانرلاریندان بیریدیر. بوٴنلار چوٴخ دَرین معنالی، فلسفی اخلاقی، ایجتماعی فیکیرلر ایفاده ائدن قیسا، ییغجام، لیریک پارچالاردیر. بایاتی یاراتماق آسان دئییلدیر. چونکی دؤرتجه میصراعدا بدیعی و تأثیرلی شکیلده تاماملانمیش بیر فیکیر ایفاده ائتمک طلب اوٴلونور. بایاتی ان چوٴخ حیسله هیجانلا، اینسانلارین داخیلی اضطرابلار ایله علاقه‌دار یارانیر.

دریا اوللام بولانانام سوجاق اوٴللام سولانانام ساغ گؤزوم سنه قوربان سوٴل گؤزومله دوٴلانانام.

مگر بو کیچیک شعر پارچاسیندا عؤمرونو، سعادتینی، وارلیغینی، حیاتینی، اؤولادینین یوٴلوندا فدا ائدن بیر آنانین گئنیش قلبی‌نین دؤیونتولری ائشیدیلمیرمی؟

بایاتی سؤزونون ائتیمولوگییاسی حاقّیندا، فولکورشوناسلیغیمیزدا معین مولاحیظه‌لر اوْلموشدور. مثلاً سالمان ممتاز یازیر کی روایته گؤره بایات اوْغوز خانین نوه‌سیدیر. بو سؤز ایندیکی آذربایجانلی‌لارین فورمالاشماسیندا اساس روْل اوْینامیش بایات قبیله‌سینین آدی ایله باغلیدیر. بایاتی ـ یعنی بایات قبیله‌سینه مخصوص شعر فورماسی. سلمان ممتاز بو سؤزون ایکی حیصه‌سیندن عیبارت اوْلدوغونو قئید ائدیر: بای ـ بی، وارلی، آت ایسه آد ـ سان ایسیم معناسینیدادیر. ادیبین مولاحیظه‌سینه گؤره دده قورقود، فیضولی و واقیف‌ده بایات قبیله‌سیندندیر. محمود کاشغرلی‌نین «لغت»اینده بایاتین همده توتئم اوْلدوغو گؤستریلیر. پروفسور اَ. دمیرچی‌زاده، پروفسور م. ح. طهماسب ده بو فیکری تقدیر ائتمیشدیر.

بایاتی شعر شکلینین منشأیی حاقّینادا معین مولاحیظه‌لر یورودولموشدور. بو جهتدن امین عابدین «تورک خالقیادبیاتیندا» «مانی» نوعو «آذربایجان بایاتیلارینین خوصوصیتی» آدلی تدقیقاتی خوصوصیله اهمیتلیدیر. «ا. عابد»ه گؤره تورِرک خالقلاری فولکلوروندا هئجا وزنین «یئدیلی»سی ایله یارادیلان دؤرد میصراعلاری موستیقل منظومه‌لر یالنیز آذربایجان ساحه‌سینده «بایاتی» آدلانیر. مثلاً غرب لهجه‌سینده «مانی» چؤل کیّریم تورکجه‌سینده «چیّنگ» قازان ایله جنوبی کیریم‌جادا «جیّر» اؤزبک‌جه‌ده «اَشوله» یاخود «آشوله» عراق تورکلرینده «تورکو» قیرغیزو قازاقلاردا «قاییم اؤله‌نگ» یاخود «آیتیّسپا» کیمی خوصوصی آدلارلا آدلانیر».[٥٤] عالیم سوْنرا علاوه ائدیر کی آذربایجانین بعضی کندلرینده ده بایاتی‌یا «مانی ـ منی»، «ماهنی ـ ماهنا» دئییلیر. اَ. عابدین آختاریشلارینا گؤره بو ساییلانلار عینی زاماندا هاوا، مئلودییا آدلانیر.

بو باره‌ده م. ف. کوپرولو، ف کوْرش، ت. کووالسکی، اَ. عابد، م. ح. طهماسب، ای. سیتلئوا و باشقالاری موختلیف واختلاردا یازمیشلار.

تدقیقاتچیلار «مانی» سؤزونون معناسینا دا توْخونموشلار. آ. ساموئیلوویچه گؤره عوْثمانلی و آذربایجانلیلار بونو «مانی» کیمی یازیرلار. ت. کووالسکی بو سؤزون «معنا» کلمه‌سیندن یاراندیغینی ثبوت ائتمه‌یه چالیشیر.

[54] ـ آذربایجانین اوّیرنمه یوْلو ژورنالی 1930 ن 5ـ 4

م. کؤپرولو ده بومولاحیظه‌یه طرفدار چیخیر. اَ. عابد یازیر کی اوٗلیا چلبی همین شعر شکلیندن اؤز «سیاحتنامه»سینده وئرمیش و «معنی» کیمی یازمیشدیر. اَ. عابد بئله بیر نتیجه‌یه گلیر کی سؤزون کؤکو «معنی»دیر. بو تورک تلفوظونه گؤره «مانی» اوٗلموشدور. اَ. بدلبی‌لی‌نین لغتی‌ینده «معانی»[55] سؤزو وار ایضاحی ایسه بئله‌دیر: شور کؤکونده ضربه‌لی موفام. یوخاریدا دئدیک کی اَ عابیده گؤره «مانی»نین تورک خالقلاریناکی آدلاری عینی زاماندا هاوا، مئلودییا آدلاریدیر. اوندا مانی سؤزونون منشأیی مسأله‌سینه ایشیق توشور. سوٗنرالار خالقیمیز ایچریسینده همین شعر شکلی بایاتی کیمی خالق شعرینین باشقا شکیللریده ماهنی، نغمه کیمی ثابیت‌لشمیشدیر.

م. ف کؤپرولونون یازدیغینا گؤره تورک خالقلارینین ان قدیم نظم شکلی مانی‌دیر. اَ. عابید یازیر کی اوٗرخون کیتابه‌لرینین نثرله یازیلمیش حیصه‌لرینده یئددی هئجالی منظوم پارچالارین‌دا اوٗلدوغونو آکادئمیک ف. کوٗرش خبر وئریر:

بیلگه کاغان بیتیگین یوٗلوق تکین بیتیدیم...

همین سایلی هئجا وزنلی شعرلر «قوتادقو بیلیگ» «دیوان لغات‌الترک» کیتابلاریندادا ساخلانمیشدیر. اَ. عابد یازیر: «دیوان لغات‌الترک»ده‌کی منظوم نومونه‌لر گؤسترین کی بوندان 800 ایل اول تورک نظمی قطعی شکیلده دؤرد میصراعلی قیطعه حالیندا تشکّول تاپمیشدیر. ک. بروککلمان گؤسترین کی « دیوان لغات‌الترک»ده‌کی اسا اعتبارایله خالق پوئزییاسی نومونه‌لریدیر.

بونلارین اکثریتی «دیوان»ین ترتیبینه قدر خالق ایچریسینده مووجود اوٗلموشدور چونکو اوٗنلارین هئچ بیرینده ایسلامین تأثیری یوٗخدور».[56]

[55] ـ افراسیاب بدلبی‌لی «موسیقی لغتی» باکی 1969 ص 47

[56] ـ باخ (سند حذف)

چوْخ قدیم دؤور حیوان وارلیق ماهنی‌لارینین خوصوصیتلرینی اؤزونده توپلایان ساياچی سؤزلرینین اکثریتی یئددی هئجالیدیر.

سلام علیک سای بیلر بیر بیریندن یئی بیلر...

یاخود چوبانلار حاقّیندا ماهنی‌لار:

گؤیده‌کی گؤی بولودلار یولرغانیدیر چوبانین

«کیتاب دده قورقود»دا ساياچی سؤزلرینین نیشانه‌لرینی ساخلایان «سؤیله‌مه»لرین اؤزلرینده یئددی هئجالی شعر نومونه‌لری واردیر:

خان بابامین گویکوسو قادین آنامین سئوگیسی آتام آنام وئردییی گؤز آچوبان گؤردویوم

کؤنلو وئریب سئودیییم.

م. ح طهماسب قدیم شولَن مجلیس‌لرینین عکس صداسینی اؤزونده ساخلایان یئددی هئجالی دؤرد میصراعلی بئله بیر آتالار سؤزو میثال گتیریر:

شیلان بیلرین آشی توتماج اوْنون یوْلداشی اوْماج ایله بولاماج قیرناق، قارا باش آشی

بوتون بونلار بایاتینین چوْخ قدیم دؤورلردن فوْرمالاشیب یاشادیغینی گؤسترمکده‌دیر. م. ف. کوپرولو بیر مقاله‌سینده یازیر کی «مانی»نین تکاملی سایه‌سینده قوشما داستان، تورکو، وارساقی نوعلری مئیدانا گلمیشدیر. بایاتی آدی آلتیندا آغیلار اوْخشامالار، لایلا، و هولا وارلار، ساياچی سؤزلری و بعضاً ماهنی‌لاردا توْپلانیر. لاکین بوُنلارین چوْخوسو فورما اعتباریله بایاتیلارا اوْخشاسالاردا مضمون اعتباریله اوْندان خئیلی فرقلنیرلر.

گر بایاتیلاردا خالق حیاتینین بوتون ساحه‌لری: استثمارا، میلّی ظولمه قارشی موباریزه‌یه وطن و ائل سئوگی‌سی، دوشمنه نیفرت فلسفی باخیشلار اینسانین داخیلی معنوی حیس و دوُیغولاری وس.

عوموميلشميش شكيلده عكس اوٚلونورسا آدلارينى چكديينيز نوعلرده اوٚنلاردان آنجاق بير قيسمى تصوير ائديلير.

توٚپلانماسى و نشرى.

بایاتیلارین توٚپلانماسینا کئچن عصرین اوللریندن باشلانمیشدیر. لاکین بو ایش آردیجیل شکیلده دوام ائتدیریلمه‌میشدیر. قدیم جُنگ و الیازمالاریندا بیر چوٚخ آذربایجان بایاتیلاری ساخلانماقدادیر.

فیلولوگییا علملری نامزدی آسیا خانیم ممداووا رئسپوبلیکا الیازمالاری انیستیتوتوندا اوٚلان جنگلرده‌کی بایاتیلاری توٚپلاییب کیتابچا شکلیده نشر ائتدیرمیشدیر. همین کیتابدا وئریلن آشاغیداکی آلتی میصراعلی نومونه 1549 نجو ایلده یازییا آلینان ایلک بایاتیلاردان حساب اوٚلونور.

من عاشیق یاسمن‌سیز باغلارین یاسمن‌سیز من اؤلدوم گوله حسرت گولشن‌سیز یاسمن‌سیز

یوغ آغلایان دوٚست کوییندە گئتمه‌یین یاسا، منسیز

یاخود جُنگلرده بئله بایاتیلارا دا راست گلیریک .

یوخ عاشیق قارا قارا خالین قارا با قارا یاری ایتمیش عاشیقلر گزر قارا با قارا

عاشیقم کیمسه داغا کیم قوربان کیم صاداغا من مجنون واریئییم قوٚیمارام کیمسه داغا[۵۷]

XVII عصرین مشهور تورک سیاحی اولیاچلبی «سیاحتنامه‌سی»نده «بابا»، «للـه» «المی» سؤزلر ایله باشلایان بایاتیلار ساخلانمیشدیر:

للـه‌مین دونیاسی نه آلداندا دونیاسینا دونیا منیم دئییه‌نین دوٚن گئتدیک دونیاسی نه

[57] ـ باخ رئسپوبلیکا الیازمالاری انیستیتوتو: جونگ 10553

المی حالیم فلک دیل بیلمز ظالیم فلک کسه‌ین جان باغجاسیندان ایکی نیهالیم فلک[58]

الیاس موشئق 1721 نجی ایلده ترتیب ائتدییی «نغمه‌لر» کیتابینا بیر چوْخ آذربایجان بایاتیلاری‌دا علاوه ائتمیشدیر:

بابانین هاراییین گؤر هفته‌سین هر آیین گؤر ییخیلمیش ویران اوْلموش عؤمرونون سارایین گؤر

بابا باری چون آغلار هئیوا کاری چون آغلار نه کوْر زامانا یئتدیک دوْغان یاری چون آغلار

گورجو منبع‌لرینده ده ماراقلی نومونه‌لرینه راست گلیریک.

عزیزینم باغدا یاز گول اوستونده باغدا یاز باغدا نوْبار دَرمدیم دردلریمی باغدا یاز

گئدرم گئدن اوْلسا دردیمی دوُیان اوْلسا یازارام قاننی کاغیذا «ایران»ا گئدن اوْلسا

XIX عصرده بیر چوْخ شاعیر و یازیچیلارین اثرلرینده یئری گلدیکجه بایاتیلارین ایشلندییینی گؤروروک. همده (کریل) مجموعه‌سینین صحیفه‌لرینده چاپ اوْلونور. XIX عصرین آخیرلاری XX عصرین اوللرینده بیر چوْخ درسلیک‌لرده ده اوْیناق، ساده بایاتیلار اؤزونه یئر تاپیر. ف. کؤچرلی‌نین، آ. شاییقین، ر. افندیئوین درسلیک‌لری بوُنا میثال اوْلا بیلر. حتی موعلیم م. عباس‌زاده ماهنی و بایاتیلاردان عیبارت خوصوصی بیر کیتابدا نشر ائتدیرمیشدیر. (1918)

سووئت حاکیمیتی ایللرینده بایاتیلار منتظم اوْلاراق توْپلانیر و کیتابچا شکلینده نشر ائدیلیر.[59] 1938 نجی ایلده ح. علیزاده طرفیندن باشقا بیر کیتاب بوراخیلمیشدیر.

[58] ـ اولیاچلبی سیاحتنامه 1 جیلید ص 211

[59] ـ بایاتیلار، توپلایانلاری، آ. شاییق و ش افندی‌زاده باکی 1926

بؤیوک وطن موحاربه ایللرینده «بایاتیلار کیتابی» چاپدان چیخیر (توپلاییب ترتیب ائدنی م. ح. طهماسب). بایاتیلار سوْنرالاردا نشر ائدیلمیشدیر. بو ایشده ح قاسموون، و. ولی‌یئوین، س. پاشایئوین، ب عابدیلایئوین، آ. ممداووانین و باشقالارینین خیدمتی قئید ائدیلمه‌لیدیر.

آذربایجان بایاتیلاری روس دیلینه ده ترجومه ائدیلمیش و دفعه‌لرله نشر اوْلونموشدور. بو ساحه‌ده شاعیر ـ فولکلورشوناس ولادیمیر قافاروون زحمتی بؤیوکدور.

ایراقدا یاشایان آذربایجانلی‌لارین دیلیندن توْپلانان بایاتیلارین بیر قیسمی‌ده کیتابچا حالیندا نشر ائدیلمیشدیر. آذربایجان بایاتیلاری قدیم خالق ماهنی‌لاریندان امک نغمه‌لریندن اینکیشاف ائدرک فورمالاشمیشدیر. بو هر شئی‌دن اول قدیم امک نغمه‌لری اوْلان «هوْلاوار»لارین فورما اعتباری ایله بایاتیلارا یاخینلیغیندا اؤزونو گؤسترییر. بایاتی همده موسیقی ایله باغلی بیر ژانردیر. چوْخ زامان بایاتیلارین متنی موختلیف خالق ماهنی‌لاری اوچون منبع اوْلموشدور. بایاتیلارین متنینه خالق طرفیندن جور به جور موسیقی، واسیطه‌لنمیشدیر: «بایات شیراز» «بایات کورد» «چوبان بایاتی» وس. بو اؤزلویونده بایاتینین همده خالق موسیقی‌سی ایله سیخ علاقه‌دار یارانیب اینکیشاف ائتدییینی گؤسترمکده‌دیر.

فولکلورو‌موزدا ائله بایاتیلار وار کی اوْنلاردا لیلی‌نین، مجنونون، فرهادین، شیرین‌نین و باشقالارینین آدلاری چکیلیر.

عوموميتله بایاتیلارین نه واخت یاراندیغینی دقیق شکیلده سؤیله‌مک چتیندیر. چونکی بوُنلار یازییا آلینمامیش شیفاهی دیلده گلیب بیزه چاتمیشدیر.

بایاتیلاریمیزین یارانما یوللاریدا موختلیف اوْلموشدور. هر شئی‌دن اول بوُنلار آذربایجان خالقینین موباریزه‌سی، تاریخی حیات و معیشتی ایله علاقه‌دار مئیدانا گلمیشدیر. موختلیف دؤورلرده خالقین خاریجی ایشغالچیلارا قارشی موباریزه‌سی ایله علاقه‌دار بایاتیلارین سؤیله‌نیلدییینی گؤروروک.

عرب ایشغالچیلارینین آذربایجانا هوجومو تؤرتدیکلریی تالانلارین تؤکدویو قانلارین عکس صداسی قالان جزئی میقداردا اوْلسا بایاتیلار حاضیردا ائل آراسیندا یاشاماقدادیر.

عزیزیم حارامی گلدی حارام حارامی گلدی عرب گلدی اولوسدان تاتار، حارامی گلدی.

عزیزینم هر آیلار کئچیر گونلر هر آیلار قول قارداشیم باغدادان گنجه دئییب هارایلار.

عزیزینم یوز دردیم درمانسیزدی یوز دردیم عرب گلدی آج اوْلدو بیر کن آرتدی یوز دردیم

آتدیلار منی شاما آتدیلار منی قوُل دئییب بازارلاردا اوُجوز ساتدیلار منی

یاخود:

آپاردی تاتار منی قول ائدر ساتار منی یاریم وفالی اوْلسا آختاریب تاپار منی

بولاغدا قالدی گوُیوم بولاقدا قالدی یاری تاتار آپاردی اویوم قولاقدا قالدی.

بو بایاتیلار شوبهه‌سیز تاتار ـ مونقوللارین آذربایجانا باسقینی دؤورونون محصولودور. موحاریبه‌لردن عذاب چکن دوْغما یوردوندان دیدرگین دوشن، آذربایجانلیلارین اضطرابلاری بئله اثرلرده ایفاده اوْلونوردو.

فردی یوْللارا بایاتیلار مئیدانا گلمیشدیر. دوْغرودور هر بیر بایاتینی سؤیله‌ین اولجه بیر صنعتکار فرد اوْلموش سونرا همین اثر خالقین دیلینه کئچرک جیلالانمیشدیر. بئله بایاتیلارین مؤلیف‌لری سوْنرادان اوُنودولموش و ایندی‌ده بیزه معلوم دئییلدیر.

گؤزل موسیقی هاوا ایله ایفا ائدیلن بو کوتله‌وی ژانر کلاسیک شاعیرلریمیزین‌ده دیقتینی جلب ائتمیشدیر اوْنلاردا اؤز بایاتیلارینی یازمیشدیر. مثلاً شاه اسماعیل خطایی‌نین یاراتدیغی آشاغیداکی بایاتیلارا دیقت ائدک:

خطای جان آرخینما اهل عرفان آرخینا معرفتدن سو گلیب تؤکولور جان آرخینا

خطایی ایشین دوشر گلیب گئدیشین دوشر دیشله‌مه چیی لوقمه‌نی یئرینه دیشین دوشر.

بیز XVII عصرین اوللرینده یاشامیش محمد امانی، عزیزی کیمی شاعیرلرین یارادیجلیغیندا دا بایاتیلارا راست گلیریک لاکین بو نومونه‌لر آلتی میصراعدان عیبارتدیر.

عزیزیم ای بو داغلار بو قایالار بو داغلار قامتن سرو آغاجی زولفون اونا بوداقلار

سندن آیری سینه‌مه چکیلمیش‌دیر بوداغلار (عزیزی)

جانانین تک جان آز وار آرامیزدا مین راز وار اوْندا ارکی ناز وارسا منده عجز نیاز وار

حذر ائت کؤنول قوشو گمینده شاهباز وار (امانی)

همین شاعیرلر بایاتیلاردا اؤز تخلصلرینی‌ده وئرمیش لاکین عصرلر کئچدیکجه شیفاهی دیله دوشن بو نومونه‌لرده مؤلیفین آدی اوُنودولموشدور.

ان گؤرکملی آذربایجان عاشیقلاری‌دا بایاتی قوْشموشلار. XVII عصرده یاشامیش ساری عاشیق بایاتی اوستاسی کیمین مشهور اوْلموشدور. خوصوصیله عاشیقلارین یاراتدیغی بایاتیلار واختی ایله یازییا کؤچورولمه‌دیینه گؤره خالق بایاتیلارینا قاینایب قاریشمیشدیر.

XVIII عصرده ودادی ایله واقفین دئییشمه‌سیندن گؤتورولموش آشاغیداکی میصراعلار بایاتی‌نین دوْغروداندا او زامانلار خالق ایچریسینده سئویلمه‌سینده آیدین ثبوتدور:

کل ـ قاراباغین آب حیاتی نرم و نازیک بایاتیدیر، بایاتی

م. پ. واقف، ق. ذاکر، آ. صحت، آ. شایق، اَ. جاواد، ج. جاببارلی و ص وورغون کیمی صنعتکارلاریندا بایاتی یازدیغی معلومدور.

بایاتیلارین ایدئیاسی و مضمونو

آذربایجان بایاتیلاری خالقیمیزین حیات، دونیا گؤروشو، معیشتی و معنویاتی ایله سیخ باغلیدیر. دوْغما وطنه محبت بو بایاتیلارین اساس مووضوعلاریندان بیرینی تشکیل ائدیر. خالق اؤز آنا یوردونو اوْنون طبیعی گؤزللیک‌لرینی همیشه سئومیش و پوئتیکلشدیرمه‌یه چالیش‌میشدیر.

عزیزیم وطن یاخشی گئیمه‌یه کتان یاخشی گزمه‌یه غریب اؤلکه اؤلمه‌یه وطن یاخشی

عزیزینم دیلن گز باغدا گولو دیلن گز غربت‌ده خان اوْلونجا وطنینده دیلن گز

بایاتیلار آذربایجان خالقینین دماغیندان سوزولوب آخان یوکسک صنعتکارلیق نومونه‌لریدیر. آذربایجان تورپاغیندان کور، آراز کیمی مشهور چاپلار کئچیر. عوموميتله فولکلورو‌موزدا خوصوصیله بایاتیلاریمیزدا یوردوموزون قان دامارلاری اوْلان بو چایلار بؤیوک حیس و هیجانلا تصویر ائدیلیر.

دلی کور و خان آراز.

آراز آراز خان آراز مین گؤزدن قالخان آراز سئودیگیم گمی‌ده‌دیر گل ائیلمه قان آراز

آراز داشدی دئییرلر کور شووشدو دئییرلر درمانین دوگولو قالدی طبیب قاچدی دئییرلر[60]

واخت گلمیشدیر کی آراز «وفاسیز چیخمیشدیر» ایکی قارداشین آراسینا گیریب یوْلو باغلامیشدیر. محض بوندان سونرا آراز «دیله، دیشه» دوشوب اوْنون حاقّیندا داها چوْخ بایاتیلار چاغیریلمیشدیر:

آراز آراز خان آراز داغلاردان آخان آراز یاردان بیر خبر گتیریر ائویمی ییخان آراز

آراز آراز خان آراز گل ائیله‌مه قان آراز قوْی گئدیم یار گؤزله‌ییر نه‌دیر بو طغیان آراز

آرازی آییردیلار قوم ایله قاییردیلار من سندن آیریلمازدیم زور ایلن آییردیلار.

آرازا گمی گلدی من دئدیم هامی گلدی سن آغلا آی گؤزلرین آیریلیق دمی گلدی.

[60] ـ آذری فولکلورو صحیفه‌لری دکتر س. جاوید سایی و، 1390 ص 58

بایاتیلاردا دوْغما وطنین گؤز اوْخشایان طبیعتی، باشی بولودلارا دَین «شاه داغ» «ساوالان» «بوز داغ» «قاراباغ»، «میل» «موغان» «شیروان» وصف ائدیلیر.

من عاشیقم قاراباغ شکی شیروان قاراباغ تهران جنّته دؤنسه یاددان چیخماز قاراباغ

عزیزیم قاراباغی شان اوْلسون قاراباغی بیر آللاه وئرگی‌سیدیر اوْخناغی «قاراباغی».

تبریز، گنجه، نخجوان کیمی قدیم شهرلرین نشانینه خالقیمیز بایاتیلاری واسیطه‌سی ایله بدیعی آبیده اوجالتمیشدیر:

یوْل وئرمه یادا تبریز ائل گئدر بادا تبریز سنین حسرتینده‌یم جان سنه فدا تبریز

عزیزیم سنی تبریز ائل سئور سنی تبریز آل قوْینونا عزیزله آنا تک منی تبریز

آراز قیراغیندایام چشم چراغیندایام قارداشیم اوْ تایدادی اوْنون سوْراغیندایام

تبریز اوستو داشلیدی تورپاغی زر داشلیدیر دیندیرمه‌یین تبریزی گؤزلری قان یاشلیدی.

آذربایجان بایاتیلاریندا غریب‌لیک، حسرت، نیگارانچی‌لیق وس. موتیولریده چوْخ قوتلی‌دیر. بو آذربایجان توْرپاغینا خاریجی ایشغالچی‌لارین باسقینلاری ایله علاقه‌داردیر. چونکی اوْنلار خالقیمیزین گؤزل قیز و گلین‌لرینی اوْغلانلارینی، مشهور صنعتکارلارینی زورلا باشقا اؤلکه‌لره آپاریب غریب‌لیک‌ده آه و فغانلا یاشاماقا مجبور ائتمیشلر.

عزیزیم هی آغلارام دردیمه درد باغلارام غربت جنّت اوْلسادا وطن دئییب آغلارام

عزیزیم ایراق منم بو یانان چیراق منم قوُل تک اللره دوشدوم وطن‌دن ایراق منم

بایاتیلاریمیزدا شاه ظولمو سارای اعیانلارینین اؤز باشینالیغی، بیلرین، خانلارین مولکه‌دارلارین خالق کوتله‌لری اوزرینده زوارکیلیغی، کندلی‌لرین استثارچیلارا قارشی سوْنسوز نیفرتی‌ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

من عاشیق بیلن اوْلماز بو یئرده گولن اوْلماز شاهین ظولمو یوز اوْلار رحمینی بیلن اوْلماز

عزیزییم خان ائیلر خان دیوانین خان ائیلر بیر باشا ایکی یوُمروق اوْنو آنجاق خان ائیلر.

عزیزیم شکر جانیم بو دردی چکر جانیم نه حاقّیم وار نه مزدوم بیلره نؤکر جانیم

خالق شاعیری ص. وورغون 1934 نجو ایلده یاریردی:

«بو ادبیات (خالق ادبیاتی ـ رئد) اساس استقامتی اعتبار ایله ازیلن صینیفلرین مظلوم طبقه‌لرین احوالی روحیه‌سینی ایفاده ائتمیش‌دیر. مثلاً:

عزیزیم گول اللر گول بارماقلار گول اللر دریاجا عاغلین اوْلسا یوْخسول اوْلسان گولرلر.

عزیزیم گوله ناز بولبول ائیلر گوله ناز دونیا بیر غمخانادیر آغلایان چوْخ گولن آز

بو کیمی یوزلرله، مینلرله آغیز ادبیاتی نومونه‌لری واردیر کی بوُنلاردا ازیلن صینیف‌لرین گؤز یاشلاری یوْخسوللارین وارلیلارا قارشی اوْلان کینی بعضاً ده عصیانی آزلارین حاکیمیتی، چوْخلارین محکومیتی ایفاده اوْلونور». [61]

بایاتیلاردا حاق یوْلونو آزان روحانیلرین کسکین تنقیدی‌ده دیقتی جلب ائدیر:

دیلیم عرضه یازاندیر موْللا چکن اذان‌دیر موْللایا بئل باغلاما موْللا قبیر قازاندیر

خوش گؤردوک موْللا نیاز هئچ وئرمز موْللا، نیاز ازلدن جهنم‌لیک یازیرسان موْللانی یاز.

بعضاً بایاتیلاردا جنت و جهنم خولیالاری بوْش و معناسیز حساب ائدیله‌رک بو دونیادا داها یاخشی یاشاماغین ضروری‌لیینی ایرَلی سورولور:

کاباب‌چییام شیشیم یوْخ آغزیم‌دا بیر دیشیم یوْخ بو دونیادا کئف چکیم او دونیادا ایشیم یوْخ

[61] ـ ص. وورغون اثرلری v جیلید باکی 1972 ص 22

خالق کوتله‌لری چوْخ زامان چکدییی ظولمون، اذیتلرین، محرومیت‌لرین سببی‌نی فلک ده گؤرموش بو آد ایله زمانه‌نین، دؤورون آغیر و آجیناجاقلی حیاتیندان شیکایتله‌نرک اوْنا اؤز اعتراضینی بیلدیرمیشدیر:

من عاشیق اسری فلک صبریمی کسدی فلک هر یاندا چاریًر قوردوم طنفیم کسدی فلک

آمان فلک داد فلک هئچ اوْلمادیم شاد فلک ایچیرتدیین شربتدن اؤزونده بیرداد فلک

بایاتیلار موسیقی ایله سیخ باغلی، لیریک نومونه‌لردیر. اوْنلارین بؤیوک بیر قیسمتینده اینسانلارین گؤزل، معنوی کیفیتلری، زنگین داخیلی عالمی، محبتی وفا و صداقتی ترنم اوْلونور. بورادا عشق، محبت، چوْخ رئال شکیلده تصویر ائدیلیر. اینسانی یاشاماغا، سئومه‌یه موباریزه‌یه روحلاندیریر. اینسانلارین حیس و هیجانلاری ایله علاقه‌دار یارانیب فورمالاشان بو اثرلرده‌کی ساغلام لیریکا آزاد سئوگی دونیوی حیسلر یوکسک بدیعی شکیلده صنعتکارلیقلا ایفاده ائدیلمیشدیر:

عزیزیم یاز باغدا بولبول اوْخور یاز باغدا یارا مهمان اوْلایدیم قیش اوْطاقدا یاز باغدا

من عاشیقم گول، گوله بولبول گوله، گول گوله یار تئلینه گول تاخیب جالاق اوْلوب گول ـ گوله

داغ باشیندا قوزو وار آهو کیمی گؤزو وار بیر قلب بیر قلبی توُتسا کیمین اوْنا سؤزو وار.

یازیچی مهدی حسین یازیر: «سئوگییه حصر اوْلونموش بایاتیلارین چوْخوندا وفا، حسرت و انتظار موتیولری بؤیوک بیر صنعتکارلیقلا ترنم ائدیلیر. عوموماً بایاتیلارین ان قووَتلی نومونه‌لرینی سئوگی لیریکاسی آدلاندیرماق داها دوْغرو اوْلار. بوُرادا همیشه اینجه اینسان حیسلری دَرین و صمیمی بدیعی اوْبرازلار واسیطه‌سی وئریلیر:

بو داغلار قوْشا داغلار وئریب باش باشا داغلار یاریم سنده گزیبدیر سنی یور یاشا داغلار

یاخود سئوگیلی‌سینین بوتون باشقا ثروتلردن اوستون توُتان بیر عاشیغین میصراعلارینی اوْخویون:

قارا آت نالی نئیلر قارا قاش خالی نئیلر سن کیمی یاری اوْلان دؤولتی مالی نئیلر.

بو ساده‌جه بایاتی نجیب اینسان محبتینی نه قدر یوکسک و قیمتلی بیر ثروت کیمی ترنم ائدیر! بوُرادا محض خالقیمیزا خاص اوْلان ساده لاکین عینی زاماندا دَرین بیر فلسفه واردیر: اینسان دؤولتدن، مالدان مقایسه ائدیلمز درجه‌ده یوکسکده دوُرور»[٦٢]!

بو ساغلام محبت اوْرتا عصرلرده فئودال داییره‌لرینده، سارایلاردا سئوگینین، محبتین، مالا، پولا دؤولته، شؤهرته، حاکمیته تابع ائلدییی بیر دؤورده تبلیغ ائدیلمیشدیر. فئورال اخلاقینا، عاییله موناسیبتلرینه داورانیش نورمالارینا قارشی چئوریلن بو نومونه‌لر محض گئنیش زحمتکش کوتله‌لرین دونیا گؤروشونو حیاتا باخیشینی ایفاده ائدیر.

خالق کوتله‌لری اؤز اورک سؤزلرینی ترک دونیالیغا آسکئتیزمه قارشی اعتراضینی دونیوی حیسلرینی حیات عشقینی یاشاماق هوسینی بایاتیلاردا عکس ائتدیرمیشلر. بو نومونه‌لر نسیلدن نسله کئچرک دؤورومو‌زه قدر گلیب چاتمیشدیر.

عاشیقام نئجه ساییم نه ساییم نئجه ساییم سن‌سیز کئچن گونومو عؤمرومه نئجه ساییم

من عاشیقام اسن گل قاراباغریم کسن گل عالم کعبه‌یه گئتسه منیم قبله‌مه سن گل.

بایاتیلاریمیزین چوْخوندا آذربایجان قادینلارینین حیات و معیشتی‌نین تصویرینه راست گلیریک. بو نومونه‌لرده فئودال جمعیت‌ینده قادینلارین آغیر معیشت، چتینلیک‌لری، یوخسوللوغو، احتیاج‌دان خوصوصیله حوقوقسولوق‌دان شیکایتی و باشقا جهتلر تصویر اوْلونور. قادین و قیزلاری معنوی اضطرابلاری

[62] ـ م. مهدی، ادبیات و صنعت مسأله‌لری باکی 1958 ص 8 ـ 117

دؤوردن زمانه‌دن ناراضی‌لیغی، قانونی حیسّ و آرزولارینین تاپدالانماسی بیر چوْخ بایاتینین اساس موضوعسودور:

بولاغین باشی ایله دیبینین داشی ایله یارا بیر نامه یازدیم گؤزومون یاشی ایله

عزیزیم قارا باختیم اوْخودوم قارا باخدیم یا سنین کوْر طالعین یا منیم قارا باختیم.

عزیزیم داغیمدی منیم غم اوْیلایغیمدی منیم دیندیرمه قان آغلارام یامان چاغیمدی منیم.

بایاتیلارین بیرینده قیزی کیشی‌یه زوْرلا اره وئریلن قیز اؤز حوقوقسوز و آجی طالعیندن شیکایت‌له‌نیر:

آغ آلما آللانیبدی بوُداقدان سالللانیبدی جاوان دئیه وئردیلر ساققالی چاللانیبدی

«باکی‌نین نوو خانی قصبه‌سینده یاشایان رئیحان آدلی بیر قوجا قارینین سؤیله‌دیینه گؤره ان چوْخ بایاتی سؤیله‌ین تبریز قادینلاریدیر»[٦٣]

بایاتیلاریمیز بؤیوک و توکنمز خزینه‌دیر اوْنلارین هر بیرینده بیر پوئماداکی قدر فیکیر و حیس‌لر ایفاده اوْلونموشدور.

ج. جاببارلی خالقین ماهنی و بایاتیلاریندا صمیمی، طبیعی، گؤزل حیس‌لر گؤردویونه گؤره بو نومونه‌لره اورکدن عاشیق اوْلموشدور.

ادیب بیر ال یازماسیندا بو باره‌ده دئییر: «بئله بیر ائل شاعیری اؤز سئودیینه قارشی:

من عاشیق نئینیم سنه دوشوبدور مئیلیم سنه من دؤنسم اوزوم دؤنسون سن دؤنسن نئینیم سنه

دئیه‌رک ایستر ایسته‌مز توُتدوغو تأثیری باشقاسینا ناغیل ائدیبدیر. بورادا ائل داها دوْغروسو اوْنون ترجومانی اوْلان اوْنون یاسینی کدرینی سئوینجی تانییان اوْنون سئوینج و اضطرابلارینین ترجومانی اوْلان بیر شاعیرین

[63] ـ اَ. عابید «تورک خالقلاری ادبیاتیندا مانی» نووعو و آذربایجان بایاتیلارینین خوصوصیتی «آذربایجانین اوّیرنمه یوْلو 1930، ن 5 ـ4

بیلاواسیطه حیاتدان معیشدن آلدیغی تزه ـ تر حیسیات و دویغوسونون صمیمی بیر ایفاده‌سینی گؤره بیلیریک. اوْخوجویا بدیعی بیر هیجان وئرنده بو صمیمیت‌دیر».

بعضی بایاتیلار ائله بیل کی نه واختا معین بیر مراسیم زامانی ایفا ائدیلمیش سوْنرالار مراسیمدن آیریلاراق موستقیل شکیلده یاشاماغا باشلامیشدیر:

یوک اوستونده گوجو وار گوجونون قیرخ اوُجو وار قیزین مئیلی اوْلماسا اوْغلانین نه گوجو وار؟

یوک اوستونده اوزوم وار اوزوم سنده گؤزوم وار بیر ائوده ایکی باجی کئچیلنده گؤزوم وار

بایاتیلار فوْرماجا چوْخ ساده‌دیر. ایلک باخیشدا ائله گؤرورنور کی کیم ایسته‌سه بایاتی قوْشا بیلر. لاکین اصلینده بو چوْخ چتین، یوکسک صنعتکارلیق طلب ائدن بیر ژانردیر.

بایاتیلار ان چوْخ «ائله‌می» «عزیزینم» «من عاشیق» سؤزلری ایله باشلاییر. بو اوْنو گؤستریر کی بایاتی عاشیق اوْلوب اوْلماسیندان آسیلی اوْلمایاراق دردلی، سینه‌سی سؤزله دوْلو اوْلان هیجانلانمیش اورَیی یانیقلی آداملار طرفیندن سؤیله‌نیلیر. باشقا سؤزله بایاتی محض حیسله، هیجانلا، اضطرابلا موسیقی ایله باغلی لیریک بیر ژانردیر. بایاتینین هر میصراعسیندا یئددی هیجا اوْلور. 1 و 2و 4 نجو میصراعلار هم قافیه، اوچونجو میصراع ایسه سربست‌دیر. بایاتی‌نین اساس مضمون و ایدئیاسی سوْن ایکی میصراعدا وئریلیر.

بعضاً بئله بیر مولاحیظه ایرَلی سورولر کی گویا بایاتیلاردا بیرینجی، ایکینجی میصراع فوْرما خاطیرینه گتیریلیر. چوْخ زامان هئچ بیر معنا داشیمیر و سون میصراعلارلا اوْ قدرده باغلانمیر. البته بو فیکیر یانلیشدیر. بایاتی‌نین مزیتی محض دؤرد میصراعلی اوْلماسیندادیر. بو دؤرد میصراع‌دا بیرلشرک عومومی بیر فیکری، حیسی تاماملاریر. مثلاً:

قیزیل گول اوْلمایایدی سارالیب سولمایایدی بیر آیریلیق بیر اؤلوم هئچ بیری اوْلمایایدی

بو بایاتیدا ایکینجی میصـراعدا وئـریلن قیزیـل گولـون سـارالیب ـ سۆلماسـی ایلـه اوچونجـو، دؤردونجـو میصراعلارداکی اینسان اوستونه گلن آیریلیق و اؤلوم بلاسی آراسیندا نه قدر ده اینجه بیر علاقه واردیر.

بایاتیلارداکی گؤزل پوئتیک لوحه‌لر تضادلار رنگلر دینله‌ایجی‌لرین معنویاتینا، اوْنلارین ائستئتیک حیس‌لرینین فوْرمالاشماسینا گوجلو تأثیر گؤستریر:

عاشیق سوُ دئییب آغلار سونبول سوُ دئییب آغلار دریادا بیر گول بیتیب اوْدا سوُ دئییب آغلار

عزیزیم اوْد آپارا آی دوْغدو اوْدا پارا یوْخدو اوْدو کئچن سینه‌مده اوْد آپارا

بایاتیلاریمیزین اؤزلرینه مخصوص ردیـف، قافیـه و جیناسـلاری واردیـر خوصوصـیله بـو کیچیـک ژانـردا جیناسلارین بؤیوک اوستالیقلا ایشلدیلمه‌سی، اوْخوجونون و دینله‌ییجی‌نی حئیران ائدیر:

عزیزیم سودا یاندی سئل گلدی سو دایاندی عشق اوْدونا سو تؤکدوم آلیشـدی سـوُ، دا یاندی

عزیزیم بختی‌یاریم بختیمین تاختی یاریم اوزونده گؤز ایزی وار سـنه کـیم باخـدی یاریم

بایاتیلاریمیزین صنعتکارلیق خوصوصیتلری حاقّیندا هله 20 نجی ایللرده امین عابید، جبار افندی‌زاده، علـی ناظمین مقاله‌لری چاپ اوْلونموشدور. بایاتیلاردا بند، میصراع، قافیه و جیناسلار سیسـتمی هئجـا و بؤلگـولر وورغولار حاقّیندا خوصوصی ایله امین عابیدین چـوْخ مـاراقلی ایندییـه قـدر هـئچ کیمـین توْخونمـادیغی مولاحیظه‌لری واردیر. ائل صنعتکارلارینین حاقدان گلن استعدادی بایاتیلاریمیزدا جولان ائـدیر. بـو ژانـرین ادبیات‌شوناسلیق باخیمیندان تحلیلی، اینسانی حئیرته گتیریر.

اَ. عابید، آذربایجان بایاتیلاریندا یالنیز «جیناس‌لاشمانین» (اَ. عابیدین اؤز ایفاده‌سیدیر. پ. اَ) دوْققوز نوعونـو گؤستریر. مثلاً «ردیفلی جیناس شکلی».

من عاشیق اوْدو کئچدی قلیانین اوْدو کئچدی گؤزون کوْر اوْلسون اووچو جئیـــــــرانلار اوْدو کئچدی

تلفوظده بیر بیرینین عینی اوْلان کلمه‌لردن دوزلن جیناس شکلی:

عزیزیم قاراباغی گنجه‌نین قاراباغی بیر جوت طرلانیم گئتدی بوْینوندا قارا باغی

هم قافیه و هم ده ردیف ده جیناس شکلی:

عزیزیم یاریم گیله یئمه‌یه یاریم گیله باش آیاغا مینت ائیلر گئیمه‌یه یاریم گیله

سوْنرا اَ. عابید بایاتیلاردا اوْلان بؤلگولرده صؤحبت آچیر. اوْ گؤسترییر کی پولیاک عالیمی تئدئوش کووالسکی بایاتیلاردا آشاغیداکی بؤلگولری گؤسترییر: 3 + 4، 4 + 3 و 5 + 2 آنجاق اَ. عابید اوزو بایاتیلاریمیزدا بولگولرین اون‌دؤرد نؤعونو تاپیب اوزه چیخاریر و مولاحیظه‌لرینی اوغورلو میثاللارلا تصدیقله‌ییر. بوُندان سوْنرا اوْ بایاتیلاردا اوچونجو و دؤردونجو میصراعلارین یئری، روْلو و فوْنکسییالاری حاقّیندا چوْخ ماراقلی آختاریشلار آپاریر.

آذربایجان بایاتیلاریندا مووضوع، رنگارنگ‌لییی، ائتنوگرافیک، توپوینمیک معلوماتلار، خالقیمیزین تاریخیندن قالان ایزلر وس. حاقّینِدادا ا. عابیدین قیمتلی آختاریشی فولکلورشوناسلیغیمیز اوچون خوصوصی بیر اهمیته مالیکدیر.

ادبیات.

1ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگییاسی I کیتاب باکی 1969

2ـ سند حذف 3ـ بایاتیلار توْپلایانی ح. قاسموف باکی 1956

4ـ بایاتیلار ـ ترتیب ائدن آ. ممدووا. باکی 1977

5ـ عراق ـ کرکوک بایاتیلری ـ توْپلاییب ترتیب ائدنی، ق. پاشایئو باکی 1984

6ـ آذربایجان بایاتیلاری ترتیب ائدنلر ب. عابیدیلایئو، اِ. ممدوو، ق. بابازاده علم 1984

7ـ بایاتیلار ـ توپلایانلار. و. ولی‌یئو. س. پاشایئو «یازیچی» 1985

8ـ «آرازام کوره بندم» ترتیب ائدنی ب. عبداله یئو یازیچی 1986

9ـ خالقیمیزین دئییملری و دوُیوملاری ـ توپلانیب ترتیب ائدنی. م. حکیموو معارف 1986

10ـ ر. رضا. اوزاق ائللرین یاخین تؤحفه‌لری ـ عیراق ـ کرکوک بایاتیلاری. باکی 1984 ص 19 ـ 5

11ـ م. ح. طهماسب اوزاق ائللرین یاخین تؤحفه‌لری «آذربایجان» ژورنالی 1969 ن و 2

12ـ ح. قاسموو، آذربایجان بایاتیلاری یئنه اورادا 1955

13ـ م. حکیموو. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان خوصوصی کوُرس. باکی 1975

14ـ ا. نبی‌یئف بایاتیلاری. آذربایجان اوزبک فولکلور علاقه‌لری. باکی 1978

15ـ آ. لاچینلی بایاتیلاردا اسلوب رنگارنگ‌لییی، «آ دو»نون اثرلری. (دیل و ادبیات سئریاسی)، 1978 ن 4

16ـ ح. ولی‌یئو آذربایجان فولکلورو و ادبیاتی، گورجو منبع‌لرینده باکی 1984

خالق ماهنی‌لاری

عوموِمی معلومات.

ماهنی خالقین قلبیدیر. ماهنی خالقین معنویاتی، داخیلی عالمین فیکری ـ حیسی، دوشونجه‌لری، اضطرابلاری، سئوینج و کدریدیر، ماهنی، خالقین اؤزودور. ماهنی‌لارینا گؤره خالقین حیات طرزینی سوْیونو، یاسینی موباریزه‌سینی معین‌لشدیرمک مومکوندور.

خالقیمیزی سازی ـ صؤحبتی قدیمدن بری سئون قیمتلندیرن شاعیر خالقدیر. ساز و صؤحبت، محبت، قلب اورَک چیرپینتی‌لاری، دینجلیک امین ـ آمانلیق، دؤورونده جؤلانا گلیر چاغلاییر. شیرین ماهنی‌لاری حیاتدیر یاشاییشدیر. گؤرکملی صنعتکارلاریمیز بولبولون اوخودوقو آشاغیداکی ماهنی‌نین صدالاری سانکی دینله‌ییجی‌نی اؤز قانادلاری اوستونه آلیب سنعت عالمنده اوچورور:

قالادا یاتمیش‌ایدیم توپ آتدیلار اوْیانمادیم سازی ایله صؤحبت ایله اوْیاتدیلار...

بو ماهنی صنعتکار مین‌بیر خالقین سؤز و موسیقی آهنگی‌نین وحدتینـدن هـؤروب دوزلتـدییی گـؤزل بیـر چلنگ دئییل‌می؟

سـازه سـؤز، مـاهنی بـونلارین ترجومـانی اوْلان صـنعتکار قدیمـدن بـری آذربایجانـدا مقـدس سـاییلیب. اوْغوزلاردان آمان دیله‌مک اوچون دوشمن سوْن آندا الینه قوْپـوز گؤتـوررمیش. ان بؤیـوک قهرمـانلار بئلـه سازین، سؤزون تأثیرینی قیلینج‌دان کسری توپپوزدان ضربه‌ای حساب ائتمیشلر. اوزان، آغ ساققال، دده، سؤی سؤیله‌ین، بوْی بویلایان قوْرقـود عینـی زامانـدا سـرکرده اوْلموشـدور. شـاه اسـماعیل خطـایی، کوْراوغلـو ماهنی‌لاری ایله قیلینجدان داها چوْخ ایش گؤرموشلر.

مـاهنی خـالقین حیاتـا باخیشـیدیر. دونیـا گؤروشـو و پسیخولوگییاسـی‌دیـر. خـالق مـاهنی ایلـه دوْسـتو قارشیلاشمیش دوشمنلری آنا یورددان قوروب چیخارمش. بو باخیمدان خـالق مـاهنی‌لارینـین فولکلـورون دیگر ژانرلاری ایچریسینده موهوم مووقعی قئید ائدیلمه‌لیدیر. شوبهه‌سیز هر بیر خالقین ماهنی‌لاری مووضوع اعتباری ایله رنگارنگدیر. ماهنی همیشه و هر دؤورده موسیقی ایله سیخ علاقه‌دار اوْلموشـدور. هـم سـؤزلر هم‌ده هاوا بیر بیر ایله قارشیلیقلی اینکیشاف ائتمیشدیر.

ماهنی‌لار چوْخ احتمال کی خالقین ایلک یارادیجیلیق نومونه‌لریدیر. اوْنلار عصـرلر بوْیـو معـین اینکیشـاف مرحله‌لر کئچیرمیشدیر. ماهنی‌لاری موضوعلارا گؤره موختلیف قوروپلارا بؤلمک اوْلار. اوْنلارین تخمینـی بؤلگوسو اوْلا بیلر. معلومدور کی هلـه چـوْخ قـدیم زامـانلاردا آذربایجـانلی‌لار امـک پروسئسـینده یـاخود موختلیف مراسیملرله علاقه‌دار ماهنی‌لار اوْخوموشلار. بوُندان باشقا تاریخی حادیثه و شخصیتلرله علاقـه‌دار ماهنی‌لاردا واردیر.

XIX عصرده خوصوصی قاچاق نغمه‌لری مئیدانا گلمیشدیر. XX عصـرین اوللرینـده اینقیلابـی مـاهنی‌لار یارانمیشدیر. بین‌الخالق فهله حرکاتیندا «بین‌الملل» «مارسـئلیوزا» «وارشـا و یانکـا» وس. فهلـه صـینیفی‌نـین اینقیلابی موباریزه‌سینی مشایعت ائتمیشدیر.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده قهرمانلیق نغمه‌لرینین بؤیوک روْلو اوْلموشدور. کوْراوْغلو، قاچاق نبی، قاچاق کرم، ستارخان آدینا قوْشولان نغمه‌لر یئنی‌دن سسلنمیش بسته‌کارلاریمیز جیبهه قهرمانلارینا یئنی ـ یئنی ماهنی‌لار حصر ائتمیشلر. دئمک ماهنی خالقین قلبیندن قوْپوب گلن عکس صدا اوْلماق اعتباریله اوْنون گونده‌لیک حیاتیندا امک و موباریزه‌سینده موهوم روْل اویناپان ان چئویک فوْلکلور ژانرلاریندان بیریدیر. اوُ. حاجی‌بیگ اوْف گؤستریر کی «ائل ماهنی‌لاری آذربایجان خالقینین احوالی روحیه‌سینی شرح ذوق موسیقی‌سینی بیان شعر و موسیقی‌ده کی یارادیجیلیق قابیلیتینین درجه‌سینی تعیین ائده بیلن بؤیوک بیر ماتئریال اوْلدوغوندان اوْنون ایستر مادی ایستر ادبی ایستر پسیخولوژی ایستر ائتنوگرافیک اهمیتی چوْخ بؤیوکدور (221 و 220 و 8).

توْپلانماسی و نشری

فولکلورون دیگر ژانرلاری کیمی ماهنی‌لارین‌دا توْپلانماسینا اساس اعتباریله XIX عصردن باشلانمیشدیر. «کوْراوْغلو» داستانینین ایلک نشری آ. خودرکو هله 1828 نجی ایلده آذربایجان خالق ماهنی‌لارینی چاپ ائتدیرمیشدیر. سوْنرالار بوتون XIX عصر بوْیو روس مطبوعاتیندا روس و آذربایجان ضیالیلارینین توْپلادیغی نومونه‌لر چاپ ائدیلمیشدیر خوصوصیله (کریل) مجموعه‌سی صحیفه‌لرینده بئله نومونه‌لره داها چوْخ راست گلیریک. بورادا هم تاریخی هم لیریک ه ده موختلیف مراسیملرله علاقه‌دار نومونه‌لر چاپ اوْلونموشدور.

XX عصرین نومونه‌لریندن ماهنی‌لارین توْپلانیب نشر ائدیلمه‌سی نیسبتاُ سورعتلنمیشدیر. هم روس و هم ده آذربایجان مطبوعاتیندا چوْخلو ماهنی‌لار چاپ ائدیلمیشدیر. XX عصرین اوللرینده هم آیری آیری مطبوعات صحیفه‌لرینده ماهنی‌لار چاپ اوْلونموش هم ده خوصوص کیتابلار (1914 ـ 1919) بوراخیلمیشدیر. ف. کؤچرلی، ر. افندیئو. آ. شاییق و باشقا گؤرکملی یازیچی و معاریف خادیملری اؤز درسلیک و منتخباتلارینی لیریک خالق ماهنی‌لاریندان‌دا نومونه‌لر داخیل ائتمیشلر.

بوتون بۆتلارا باخمایاراق ماهنی‌لارین گئنیش شکیلده توپلانماسی آذربایجاندا سووئت حاکیمیتی قورولدوقدان سونرا باشلانمیشدر. دؤوری مطبوعاتدا تئز ـ تئز یئنیجه توپلانمیش ماهنی‌لار چاپ ائدیلمیشدیر. 1927 نجی ایلده اوُ. حاجی‌بیگ اوف و. م. ماقامایئوین تشبوثو ایله 33 خالق اهنیسی آیریجا کیتابچا حالینا بوُراخیلمیشدیر. س. ممتازین ترتیب ائتدییی «ائل شاعیرلری»، اَ. علیزاده‌نین نشره حاضیرلاندیغی «عاشیقلار» کیتابلاریندا «کیملر طرفیندن دئییلدییی معلوم اولمایان شعرلر» آدی آلتیندا منتظم اولاراق، لیریک خالق ماهنی‌لاریندان نومونه‌لر وئریلمیشدیر.

1928 نجی ایلده اساساً انقلابی ماهنی‌لار و مارشلاردان عیبارت «نغمه کیتابچاسی» چاپ اولونور. بولبول مداوفون تشبوثو ایله خالق نغمه‌لرینده عیبارت ماهنی‌لار کیتابچالاری‌دا (8ــ 1956 ـ 1936) چاپ اولونموشدور. سونرالار «خالق ماهنی‌لاری» (1961) «ماهنی‌لار» (1967) «آذربایجان خالق ماهنی‌لاریز وس. کیتابلار چاپ اولونموشدور.

سون ایللرده نشر ائدیلن کیتابلار ایچریسینده اَ. آخوندوفون ترتیب ائتدییی «آذربایجان فولکلورو آنتلوگیاسی»نی (1969) خوصوصیله قئید ائتمک لازیمدیر. بورادا یالنیز لیریک خالق ماهنی‌لاری دئییل باشقا مووضوع‌لاردا دا ماهنی‌لاردان کلی میقداردا نومونه‌لر وئریلمیشدیر.

آذربایجان خالق ماهنی‌لاری چوخدان تدقیقات‌چی و ائتنوگرافلارین دیقتینی جلب ائتمیشدیر. هله XIX عصرده «یاساوُل» پ ووستریکوف، ی. پولوسکی و باشقالاری خالق ماهنی‌لارینین ایدئیا، مضمون خوصوصیتلریندن و ائموسی‌اونال تأثیریندن دانیشمیشدیر. مثلاً پ ووستریکوف یازیر: «آذربایجانین معنوی سیماسی گؤزگوده‌کی کیی ماهنی‌لارین دا عکس اولونور. هانسی مووضوعدا اولورسا اولسون آذربایجان ماهنیسیندا اکثر حالدا حزین بیر کدر اؤزونو گؤسترییر. آزاد واختلاردا، بایراملاردا طویلاردا، شأنلیکلرده، تک‌لیک‌ده، آذربایجانلی‌لارین اوخودوغو بوتون نغمه‌لرده اوْ هر شئی‌دن اول وجده گلمیش بیر اینساندیر. آذربایجانلی نغمه‌کارلار اؤز ماهنی‌سینا تئز ـ تئز ائله باغلانیر کی حتّی اؤزلرینی اوُنودور. نغمه‌کار اؤز

ماهنی‌سینی بؤیوک محبت‌له صمیمی، طبیعی حیسله اوْخویور. او اؤز نغمه‌سینین تأثیرینه بؤیوک اینام حیسلری دوُیور دوْغروداندا بو ماهنی چوْخ گؤزل تأثیر باغیشلاییر. دینله‌ییجیلر نغمه‌کاری بؤیوک گرگین‌لیک‌له، دیقت‌له باشلارینی آشاغی سالیب دینله‌ییرلر. بودور نغمه‌کار قورتاردی دینله‌ییجی‌لر باشلارینی قالدیریر و ائله بیل خیاللاردان آییلان کیمی نفس آلاراق دئییرلر: «چوْخ ساغ اوْل»[٦٤]

آذربایجان یازیچی، ائتوگراف و معارف خادیملرینـدن م. ف. آخوندوف، ح. زردابی، ن. نریمانوف، اوُ. حاجی‌بیگ اوْف، آ. شاییق، ا. شاه ختاختلی، ف. کؤچرلی، ر. افندیئو، ح. زیناللی، و. خولخلو، بولبول، ج. جاببارلی، ص. وورغون و باشقالاری، خالق ماهنی‌لاری حاقّیندا قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر. آنجاق تأسوف کی ایندییه قدر خالق ماهنی‌لارینا نه اینکی بیر سئرتاسییا، مونوگرافیا حتی سامباللی بیر مقاله بئله حصر ائدیلمیش گئنیش تدقیق اوْلونمامیشدیر.

آذربایجان خالق ماهنی‌لارینین مووضوع دایره‌سی چوْخ گئنیشدیر. بوُنلارین بیر چوْخلاری حاقّیندا اوللده صؤحبت آچیلمیشدیر. موختلیف اعتقادلارلا طبیعت حادیثه‌لر ایله خوصوصیله تاریخی حادیثه‌لره باغلی ماهنی‌لاریمیز موهوم اهمیته مالیکدیر.

داغلا آرانین، یئرله گؤیون دئیشمه‌لرلی کیمی خالق ماهنی‌لارین‌دا بو مفهوملار اینسان کمی دانیشدیریلیر و موباحیثه‌یه چکیلیر و بئله‌لیکله ده خالقین قدیم اعتقاد و دونیا گؤروشونون ایفاده‌سینه چئوریلیر.

من آرانام ساغ مندەدی، سوْل مندە زرری مندە، یاشیل مندە، آل مندە شیدا بولبول جەجەح

ووران دال مندە یانی آلا خاری بولبول مندەدیر[٦٥]

---

[64] ـ کریل 42 اینجی بوراخیلیش ص 86

[65] ـ باخ کریل 13 نجو بوراخیلیش 1892 ص 232 ـ 230 داغلا ـ آرانین دئییشمه‌سی، شوشادان، یئرله گوُیون دئییشمه‌سی ایله شاماخی‌دان توپلانمیشدیر.

بعضی ماهنی‌لاردا تاریی حادیثه‌لر ایفاده ائدیلیب ـ ساخلانمیشدیر. مثلاً «گنجه‌نین قیرغینی» آدلی ماهنی‌دا (مؤلیفی ائل صنعتکاری حسن‌دیر) XIX عصرین اوللرینده روس قوْشونلاری طرفیندن قانلی دؤیوشلرله گنجه‌نین ضبط ائدیلمه‌سی تصویر اوْلونوز:

بایداقلاری بورج اوستونده قوردولار طیفیل اوشاقلاری هامی قیردیلار. او زامان کی جاواد خانی ووردولار

ساناسان قیریلدی بئله گنجه‌نین ... آل قانا یوْیاندی چوْلو گنجه‌نین...[٦٦]

یاخود زوْرلا وطندن دیدرگین سالینان اسیر ائدیلیب عؤمورلوک، بدبخت اوْلان آذربایجان قیزیلارینی آه و ناله‌لری ایفاده اوْلونان ماهنی:

بیزی آییردیلار آتا ـ آنادان بودور گلدی اسیرلرین کاروانی بئش قیزایدیک بیر آرادا بیر یئده یا الهی درمان ائله بو درده. وس.

ماهنی‌لارین مووضوع و ایدئیاسی

بیر سیرا ماهنی‌لار طبیعته طبیعی حادیثه‌لره مئیوه‌لره چیچک‌لر، حیوانلرا موراجیعتله دئییلمیشدیر. اینسانلار اؤز احوالی روحیه‌سی و حیس‌لر ایله بونلار آراسیندا معین یاخینلیق گؤرموش موقاییسه‌لر آپارمیش و ماهنی‌یا سالمیشلار. عاشیق مراجعت ائتدییی مئیوه و یاخود حوانلار اؤز یاشاییشی خاریجی گؤرونوشو اعتبارایله لیریک ـ پومانتیک بیر گؤرکمه یاخود حیات طرزینه مالیک اوْلموشدور. بونلار عاشیقله معشوق آراسیندا علاقه یارادان گؤزل لیریک پومانتیک واسیطه‌لر کیمی ترنم ائدیلمیشدیر. آی، اولدوز، ساکیت مئشه، آیلی گئجه، کؤلگه‌لیک، چشمه باشی قیرمیزی آلما، جهح جهح ووران بولبول، دوُرنا گؤزلو بوُلاق، قار گؤزلو جئیران، خینالی ککلیک. آهو باخیش‌لی، بوْینو بوکوک بنووشه، قیزیل گول، قرنفیل، نرگیز، شاماما، نار، حیوان وس. وصف اوْلونور عاشیقلرین آرزوسو نیتینی ایفاده ائدیر. بو ایسه اینسانلارا خوْش تأثیر

[66] ـ باخ «ائل شاعیری» 1927 I جیلید ص 62

باغیشلاییر. باهار حیاتدیر، سئوگیدیر، ایکی سئوه‌نین احوالی روحیه‌سینی چاغلایان داغ چایلارینین شیریلتی‌سینا قاریشدیریب پروازلاندیریر، گله‌جه‌یه یاشاماغا چاغیریر. «اوچ تئللی دورنا» «آهو کیمی» «گول آچدی» «آذربایجان مارالی» «بولبوللر اوخور» «ککلیک» وس. ماهنی‌لاردا سئون عاشیقلرین علوی حیس‌لری یوکسک ائموشی‌اوٚنال شکیلده ایفاده ائدیلمیشدیر.

لیریک ماهنی اینسانلاری امه‌یه، زحمته، موباریزه‌یه، روحلاندیران ان قووتلی واسیطه‌لردن بیریدیر. تصادوفی دئییلدیر کی اوزون ایللر ایستثمارچیلار، دین کاهینلری، اینسانلاری شأنلیکدن چالیب اوٚخوماقدان دئمه‌لی بو گوندن بو دونیادان آییرماق اوچون سازی، صؤحبتی، ماهنینی قاداغان ائتمیش حارام حساب ائله‌میشلر.

گول آچیلاندا یاز اوٚلور، به‌به‌به کدریم ـ غمم آز اوٚلور به‌به‌به گؤزل ده عشوه ناز اوٚلور به‌به‌به گل گل گؤزل یار سئویرم سنی

اخود:

کوچه‌لره سو سپمیشم یار گلنده توٚز اوٚلماسین ائله گلسین ائله گئتسین آرامیزدا سؤز اوٚلماسین

و یا

گئتدیم گؤردوم بوٗلاقدادیر ال اوزونو یوماقدادیر قیزیل اوزوک بارماقدادیر بیر بئله جان آلان اوٚلماز بیر بئله قان سالان اوٚلماز.

آذربایجان خالق ماهنی‌لارینین موهوم علامتلریندن بیری سؤزله هاوانین، موسیقی‌نین سیخ وحدتی‌دیر. ماهنی‌لارین سؤزلرینه، متنلرینه اویغون‌دا موسیقی واردیر. زامان کئچدیکجه ائل صنعتکارلاری ماهنی‌لارین هم متن‌لرینده هم‌ده موسیقی‌سینده دَییشیکلیک آپارمیش و بئله‌لیکله اوٚنلاری تکمیل‌لشدیرمیشلر. آکادئمیک م. ج جعفروف یازیر: «ائل ماهنی‌لاریمیزین متن‌لرینده موسیقی ایله یاخینلیق موطلق نظرده توتولموشدور. کیم بیلیر بلکه ماهنی متنی‌نی یارادان قدرتلی بیر صنعتکار یاخود موسیقی بسته‌لین عینی زاماندا استعدادلی

بیر شاعیر ایمیش».[٦٧] بو و یا دیگر ماهنی‌لار زامان کئچدیکجه تکجه موسیقی یوخ همده ایدئیا بدیعی جهتدن تکمیل‌لشیر، ایشله‌نیر داها اوْیناق موسیقی ایله جیلالانیر.

آلمانی آتدیم خارالا قالدی سارالا سارالا داغلاردا دؤندو مارالا آتیرمه کؤینک آی ساری چه‌پکَن

آتیرمه کؤینک ساری چه‌پکَن یئری هارالیسان اؤزو گؤیچک سؤزو گؤیچک هارا مارالی‌سان

آذربایجان شیفاهب خالق ادبیاتیندا ائل ماهنی‌لارینی، آتالار سؤزو، مثل، تاپماجا، بایاتی کیمی ژانرلارلا موقاییسه ائتمک اوْلار. اوْنا گؤره کی خالقین معنوی و مادی حیاتیندا باش وئرن هر بیر کیچیجیک حادیثه همین ژانرلاردا اوْلدوغو کیمی ماهنی‌لاردا دا اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. مثلاً «آپاردی سئل‌لر سارانی» کیمی ماهنی‌لار بو قبیل‌دندیر. یاخود 1919 نجو ایلده چیخان «ماهنی‌لار» کیتابیندا وطن، آزادلیق، دوْستلوق وس. حاقّیندا یئنی ـ یئنی ماهنی‌لار توْپلانمیشدیر.

سؤیله‌دییم آذربایجان دیلی‌دیر من دردییم وطنیمین گولودور بو چالدیغیم ائل سازینین تئلیدیر

گرک سسی اورکلری اوْینادا

یاخود باشقا بیر ماهنی‌دا:

دورنا گؤزلو بولاقلارین جنت کیمی یایلاقلارین گئنیش ـ گئنیش اویماقلارین آذربایجان ـ آذربایجان

داغلارینین باشی قارلی سینه‌سی یاشیل اورمانلی دره‌لرین شیرین نارلی آذربایجان آذربایجان

[67] ـ م. جعفر فیضولی دوشونور باکی 1959 ص 196

ماهنی‌لارین بؤیوک بیر قیسمی عصرلر بوْیو کولئکتیو صورتده ایفا ائدیلمیشدیر. مثلاً «هاخیشتا»لار «گولوم جان» «هالای» ماهنی‌لاری وس. قیزلار گلین‌لر، دسته‌لره بؤلونموش اوز اوزه دایانمیش ماهنی یاریشی کئچیرمیش‌لر بونلار اکثراً بایاتی متن‌لری اوزرینده قورولموشدور. چوْخ زامان خوْر ماهنی‌لارین‌دا موسیقی، رقص، تئاتری عنصرلری بیرلشمیش‌دیر.

داغلار داغلارا باخار زر گوللو باغلار آرادان چایلار آخار اوْوچولو داغلار

بیزیم یئرده عادتدیر زرگوللو باغلار سئون سئونه باخار اوْوچولو داغلار

زرگوللو باغلار بالا اوْوچولو داغلار بالا ایسته‌مه‌یه نیار اوْلان همیشه آغلار

یاخود خوْرلا اوْخونان باشقا بیر ماهنی: (موسیقی‌سی دَییشه‌یینه گؤره متنده ده معین دَییشیکلیک آپاریر). قایا آلتی نردوگن (نردوان) تونقای ملیک کیمدی بو یوْلدان اؤتن

سلام‌علیکم بو ییخیلمیش دونیادا تونقای ملیک وارمی مورادا یئتن سلام‌علیکم

داغلار داغلارا باخار تونقای ملیک آرادان چایلار آخار سلام‌علیکم بیزیم یئرده عادتدیر تونقای ملیک

سئون سئونه باخار سلام‌علیکم

بورادا بایاتی‌یا علاوه اوْلونان متن موسیقی ایله علاقه‌داردیر. همین متنین معین تاریخی حادیثه‌لرله باغلی یارانماسی‌دا ماهنیدان آیدین گؤرونور.

ایکی دسته قیز قاباق ـ قاباغا دوروب بیر بیرینه سؤز دئیرلر، دئدیکجه یئرلرینی دگیشرلر:

حاخیشتا ها حاخیشتا حاخیشتا بیر قوش ایدی باغچادا قوْنموش ایدی شاه اوْغلو گؤرموش ایدی

اوْخونو وورموش ایدی

من بو یوْلدان اؤتمرم چادرانی یئل‌لتمرم دوُل کیشی‌یه گئتمرم کلـــه بـــوْز اوْغـــلان گـــرک

حوققاباز اوْغلان گرک[۶۸]

فوْرما خوصوصیتلری

خالق ماهنی‌لاری موضوع‌جا رنگارنگ اوْلـدوغو کیمـی فوْرماجـادا موختلیـف‌دیـر. مـاهنی‌لاریـن اؤزلرینـه مخصوص فوْرما خوصوصیتلری وار. خالق بونلاردا چوْخ قووتلی و تأثیرلی ایفاده واسیطه‌لرینـدن ایسـتیفاده ائتمیشدیر. عصرلر بوْیو خالق کوتله‌لری اؤز ماهنی‌لارینی جیلالانمیش ایدئیاسینی دریـن‌لشـدیرمیش بـدیعی ائستئتیک و موسیقی جهتدن تکمیل‌لشدیرمیش. خالق ماهنی‌لاری عصرلرین سیناقیندان چیخاراق زمانـه‌میـزه قدر گلیب چیخمیشدیر. بو اؤلمز صنعت اینجی‌لـری اینـدی‌ده یاشـاییر یئنـی یارانـان مـاهنی‌لارلا بیرلیکـده اوْخونور. ماهنی‌لارداکی کومپوزییاسی، اسلوب و وزن کامیلیی بدیعی ایفاده واسیطه‌لرین‌دن مهارتله ایستیفاده اوْلونماسی اوْنلارین خالق آراسیندا گئنیش یاییلماسینا نسیلدن نسیله کئچـرک دیللـر ازبـر اوْلماسـینا سـبب اوْلموشدور.

بیر سیرا ماهنی‌لاردا عینی بیر سؤز بوتون بندلرین اوللینده تکرار اوْلونور: «ایروان‌دا خال قالمـادی» ماهنیسـی بونـا میثـال‌دیـر. لیریـک باشـلانغیجی اوْلان بـو مـاهنی‌دا معـین دؤورون تـاریخی حادیثـه‌لـری‌ده عکـس ائتدیریلمیشدیر. هر بنددن سوْنرا تکرار اوْلونان آشاغیداکی میصراعلار ایسه ماهنی‌یـا خوصوصـی بیـر تـوْن وئریر. اوْنون بدیعی ائموسیونال تأثیرینی آرتیر:

آی قیز او خال نه خال‌دیر سن اورا دوزدورموسن آی نـــاز او خـــال نـــه خـــال‌دیـــر ســـن اورا دوزدورموسن

[68] ـ آرواد آغیسی ماهنی حاخیشتا ـ سئوگی، لایلا، قایانانا، گلین سوْزلری معلیم میرزا عاباس ـ عاباس‌زاده ایکینجی چاپی «مکتبین الکتریک مطبعه‌ده باسیلدی» باکی 1918 ص 21

«بئله ناز اوْلماز ـ اوْلماز» ماهنی‌سینِدادا بوتون بوُنلار «آرخالیغین» سؤزو ایله باشلاییر. بندلرین سوْنوندا ایسه بئله ناز اوْلماز ـ اوْلماز، بئله سؤز اوْلماز اوْلماز میصراعلاری تکرار ائدیلیر. ماهنی‌نین اساس متنی ایسه بایاتی‌دان عیبارت اوْلور. «سماره اود سالمیشام» «پنجره‌دن داش گلیر» وس. ماهنی‌لاردا بو قبیلدندیر.

بعضی ماهنی‌لارین هر بندی بئش میصراعدان عیبارتدیر. هر بنده بیرینجی اوچ میصراع دَییشیلیر دؤردونجو، بئشینجی میصراعلار ایسه نقارت روْلونو اوْیناییر. بوُنلار شوبهه‌سیز ماهنی‌نین اوْخوندوغو هاوا موتیوله علاقه‌دار مئیدانا گلمیش خوصوصی فورمادیر «بولاق باشی...» «جیک ائی جیک ائی»... ماهنی‌لاری بونا یاخشی میثالدیر.

بولاغ باشی بوز اوْلماسین، یئل اسنده توْز اوْلماسین آرالیق‌دا سؤز اوْلماسین آی یارین جان آی یاریم جان

آی یاریم جان

بیر سیرا ماهنی‌لار تهکیه، دئییشمه فورماسیندادیر. بورادا عاشیق و معشوقون حیس و دویغولاری شأن و نیک‌بین بیر طرزده ایفاده اوْلونور:

سن بیر گؤزل جئیران اوْلسان دوزلره قاچاجاق اوْلسان من بیر ماهیر اوْوچو اوْلسان

سنی اوْولاسام نئیلرسن

سن بیر ماهیر اووچو اوْلسان منی اوولایاجاق اوْلسان من بیر قیزیل آلما اوْلسام

صادندیقا گیرسم نئیلرسن

بعضی ماهنی‌لار معین پئشه‌لرله اینسانلارین کوْللئکتیو امه‌یی، محصول ییغیمی و س. ایله علاقه‌دار یارانمیشدیر بو جهتدن آلما، نار، اوزوم وس. ایله باغلی ماهنی‌لار خاراکتئریک‌دیر. ماهنی‌لاردا طبیعت گؤزللیک‌لری بؤیوک شوق ایله ترنم ائدیر. آهو، مارال، ککلیک، بولبول، جئیران، نرگیز، قرنفیل، قیزیل گول

وس. حاقّیندا خالق آراسیندا چوْخلو ماهنی‌لار یاییلمیشدیر. گؤروندویو کیمی اذربایجان خالق ماهنی‌لاری اؤز ایدئیا، مضمونو فورما و پوئتیک خوصوصیتلری ایله دیقتی جلب ائدیر.

ادبیات:

1ـ ف. کؤچرلی، بالالارا هدیه، باکی 1967

2ـ خالق ماهنی‌لاری ترتیب ائدنی آ. باقروف باکی 1961

3ـ ماهنی‌لار باکی 1967

4ـ آذربایجان خالق ماهنی‌لاری ـ نوْت یازیلای. ص. رستم‌اووون‌دور باکی 1967

5ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگیاسی ـ 1 جیلد باکی 1959

6ـ طوْی و هالای ماهنی‌لاری ـ باکی 1980

7ـ نغمه‌لر اینانج‌لار، آلقیشلار ـ توْپلاییب ترتیب ائدنی. آ. نبی‌یئو، یازیچی 1986

8ـ آ. نبی‌یئو. ائل نغمه‌لری ـ خالق اوْیونلاری ـ آذر نشر 1988 ـ کرکوک ماهنی‌لاری ـ گنجلیک باکی 1972

9ـ اوُ حاجی بیگ اوف اثرلری. 1 جیلد 1965

10 بولبول مداوف سئچیلمیش مقاله و معروضه‌لری ـ باکی 1986

11ـ ر. ستم‌زاده ـ اذربایجان خالق نغمه‌لرینین اینقیلابدان سونرا توپلانماسی، نشری و تدقیقی حاقّیندا تدقیق‌لر III کیتاب. باکی 1968

اوُشاق فولکلورو

خالقیمیزین چوْخ عصرلیک شیفاهی یارادیجیلیغی‌نین موهوم بیر حیصه‌سینی‌ده اوشاق فوْلکلورو تشکیل ائدیر. اوشاق فولکلورو نومونه‌لری هم ایدئیا و مضمون هم‌ده فوْرما جهت‌دن اوشاقلارین یاش خوصوصیتلری و پسیخولوگییاسی نظره آلینماقلا یارانیر.

اوشاق فولکلورو حاقّیندا تدقیقات‌چیلار آراسیندا رأی‌لر موختلیف‌دیر. بعضی عالیم‌لر دئییر کی اوشاق فولکلورو بؤیوکلرین اوشاقلار اوچون یاراتدیغی نومونه‌لردیر یاخود بؤیوکلرین یارادیجیلیغی‌دیر کی زامان کئچدیکجه اوشاقلار اوْنلاری اؤز مالی ائدیرلر و بیرده محض سؤزون حقیقی معناسیندا اوشاقلارین اؤز یارادیجیلیغی‌دیر. بیر سیرا آراشدیریجی‌لارین فیکرینه گؤره ایسه اوشاق فوْلکلورو یالنیز و یالنیز اوشاقلارین اؤزلرینین یاراتدیغی و ایفا ائتدییی نومونه‌لردیر.

البته بیزجه بونلارین هر ایکیسینده معین حقیقت واردیر. بیز اؤزوموز حیس ائتمه‌دن بؤیوکلرین یاراتدیغی فولکلور نومونه‌لری اوشاقلارین رئپئرتوآرینا کئچیر و نئجه دئیرلر اوشاقلاشیر. اوشاقلار بؤیوکلردن ائشیتدییی نومونه‌لری زامان کئچدیکجه اؤزنکولشدیریرلر. بئله‌لیکله نتیجه اولاراق دئیه بیلریک کی اوشاق فوْلکلورو هم بؤیوکلرین اوشاقلار اوچون یاراتدیغی و هم‌ده اوشاقلارین اؤزلرینین یاراتدیغی نومونه‌لردن عیبارتدیر.

خالقین یاراتدغی فوْلکلور ژانرلارینین اساس حیصه‌سی اوشاقلار اوچون ده ماراقلی و اهمیتلی‌دیر. مثلاً «کیتاب دده قورقود» «کوراوغلو» حتی «قاچاق نبی» وس. کیمی مشهور قهرمانلیق داستانلاری یالنیز بؤیوک دئییل اوشاقلار طرفیندن ده ماراقلا اوْخونور و سئویلیر. اوْنا گؤره ده بو اثرلر ائله‌جه‌ده بیر سیرا ناغیل‌لار اوشاقلار اوچون ایشله‌دیلیر و اوخو ماتئریالی کیی اوْنلارا تقدیم اوْلونور. بئله‌لیکله اوشاق فوْلکلورو اوشاقلار اوچون یارانان اثرلردیر. اوشاق فوْلکلورونون اساس علامتلری اوْنون محض اوشاقلارین یاش خوصوصیتلرینه اوُیغون اوْلماسی، اوْنلارین داخیلی، معنوی عالمی‌نی عکس ائتدیرمه‌سیدیر.

بو بیر حقیقت‌دیر کی بؤیوکلر همیشه هر بیر دؤورده اؤز اؤولادلارینین تربیه‌سی ایله مشغول اوْلموشلار. بو تربیه یالنیز اوْنلاری امه‌یه آلیشدیرماق، وطنی مدافعه‌یه حاضیرلاماقدان عیبارت اوْلمامیشدیر. اوشاقلارین داخیلی عالمی، معنویاتی اخلاقی، داورانیشی دا اوْنلارین دایم دوشوندورموش ناراحات ائتمیشدیر. ائستئتیک تربیه ده عوموی تربیه کمپکسی‌نین ایچریسینده اؤزونه مخصوص بیر یئر توتموشدور. خالقین شیفاهی شکیلده یارادیب یاشاتدیغی بو نومونه‌لر اوشاقلارین تربیه‌سینده مهم روْل اوْینامیشدیر.

عنعنه‌وی اوشاق فوْلکلورو نومونه‌لری پوئتیک و جاذبه‌داردیر. بدیعی جهتدن دوْلغون و کامیل‌دیر. بو نومونه‌لری عصرلرین سیناغیندان چیخاریب یاشادان ایتیب باتماقدان قوْرویان محض اوْنلارین بدیعی کامیل‌لیبی اوْلموشدور.

هله کئچن عصرین آخیرلاریندان باشلایاراق ان گؤرکملی موعلیم، یازیچی، مربیلر طرفیندن بو نومونه‌لر بؤیوک قایغی ایله سئچیلرک بالاجا اوْخوجولار تقدیم ائدیلمیش، اوْنلارین کیتاب، منتخبات و درسلیک‌لرینده اؤزونه لاییقلی یئر توتموشدور. اوْنلار همین نومونه‌لری اوشاق فوْلکلورو آدی آلتیندا وئرمه‌میشلر. لاکین بو نومونه‌لر کیچیک یاشلی اوشاقلار اوچون نظرده توتولموشدور. م. ش. واضح، آ. او. چئرنیایئوسکی، م. محمود بی‌اوف، آ. شائیق، آ. صحت، ف. آقازاده، ف. کؤچرلی، ر. افندی‌یئو و باشقالارینین درسلیک و قرائت کیتابلاریندا بونو آیدین گؤرمک اوْلار. ف. کؤچرلی حتی توْپلادیغی ماتئریاللار اساسیندا اوُشاقلار اوچون «بالالارا هدیه» (1912) آدلی کیچیک بیر منتخبات‌دا دوزلتمیشدیر. منتخبات و درسلیک‌لرده خالق ادبیاتی‌نین اکثر ژانرلاریندا اوشاقلار اوچون معین نومونه‌لر واردیر. آتالار سؤزو و مثللر، تاپماجالار، اوشاقلار طرفیندن ماراقلا اوْخونور.

اوشاق فولکلورونون ان ماراقلی ژانرلاریندان بیری ناغیل‌لاردیر. عوموميتله ناغیل‌لاری بؤیوک‌لر یا اوشاقلار اوچون یارانمیش ناغیل‌لار کیمی قوروپلاشدیرماق اوْلماز. بوتون ناغیل‌لاری اوشاقلار ماراقلا دینله‌یبر، یاددا ساخلایبر و دؤنه ـ دؤنه هوسله ناغیل ائدیرلر. آنجاق بو ژانر ایچریسینده آل‌ئقوریک ناغیللار قوروپو اوشاقلار اوچون ماراقلی‌دیر.

آل‌ئقوریک ناغیل‌لار بؤیوک اوستالیقلا یارادیلان نومونه‌لردیر. بونلاردا اوشاقلارین یاش خوصوصیتلری، پسیخولوگییاسی ماراق دایبره‌سی چوْخ مهارتله نظره آلینمیش‌دیر. دوزگون اولاراق آل‌ئقوریک ناغیل‌لارین اساس اشتراکچی‌لاری اوْلان اشیاءلار خوصوصیله حیوانلار اینسان کیمی دانیشدیریلیر اینسانلارا خاص اوْلان خاصیتلر اوْنلارین اوزرینه کؤچورولور. آل‌ئقوریک ناغیل‌لارین اکثریتینه موختلیف حیوانلار اشتراک ائدیر.

ناغیل‌لاری دیگر نوعلاریندن فرقلی اوْلاراق بونلار کونکرئت و لاکوْنیک اوْلورلار. بورادا حادیثه‌لر آیـدین و ییغجـام تصـویر اوْلونـور اوزون اوزادی ائپیـزودلارا سـئحرلی مـاجرالارا یئـر وئریلمیـر. و. ای. لیـنن بئلـه ناغیل‌لاردان بحث ائدرک یازیردی: «هر بیر ناغیل‌دا حقیقت عنصرلری واردیر. اگر سیز اوُشـاقلارا خـوْروزلا پیشیگین آدام دیلینده دانیشمادیغی بیر ناغیل دئسه‌نیز اوْنلار بو ناغیل‌لارلا ماراقلانمازلار.

آل‌لئقوریک ناغیل‌لاردا چوْخلو حیوان صورتی واردیر. تولکو، قورد، دووشان، ایـلان، کئچـی، خـوْروز، آت، چاققال، آصلان، قارغا، توْیوق، حـاجی لئـی‌لـک وس. بـونلاردان ان چـوْخ ایشـتیراک ائـدن تولکـودور. اوْ ناغیل‌لاریمیزدا دوْن دان دوْنا گیریر. موختلیف حیله و کلکله چوْخ یئرده ده غالیب گلیر.

«تولکو ـ تولکو تونبه‌گی»، «تولکو بابا و حاجی لئی‌لک» «تولکـو و ککلیـک» «تولکـو و جانـاوار» «تولکـو و ایلان» «تولکونون کله‌ییی» وس. ناغیللاردا تولکو گاه بیر قوْل چوبوق قیریب سبد توْخویور، گاه بیر بیز، بیـر جوت چاریقلیق گؤن تاپیب چاریق تیکیر، گاه الینه تسبیح آلیب باشینا عمامه قوْیوب مـوْللا اولـوب کیتـاب اوْخویور منبرده عابد اوْلور وس. بو ناغیللاردا بیر طرفدن آذربایجانین میلّی و یئرلی خوصوصیتلری عادت و عنعنه‌لری حیات و معیشتی، تربیت تصویرلری اؤز عکسینی تاپیر. دیگر طرفـدن اوشـاقلارا آدلاری چکـیلن حیوانلار اوْنلارین خاریجی گؤرونوشو یاشاییش طرزی، خاصیتلری باره‌ده ایلـک معلومـات وئریلیـر. مـثلاً «تولکو کلک»ی ناغیلیندا، تولکو قارغایا دئییر: «سن یازیق یوزوقـون حیـوانلارین بئلینـی دَلیرسـن، آغزینـی همیشه به‌لییه آچیرسان. قدمین بددیر».

اوشاقلار آیی‌نین قیشدا، یازدا یاشاییشی قوردون اوو آختارماسی، دووشانین خاصیتی، کئچـی‌نـین قوْیونـون، آتین خئیری باره‌ده بو نـاغیللاردان چـوْخ شـئی اؤیرنیرلـر. آنجـاق مسـأله بونـونلا بیتمیـر. خـالق مـاراقلی پرییوملارلا حیوانلاری دانیشدیرماقلا هم‌ده اوشاقلاردا مهم اخلاقی کیفیتلر تربیـه ائـدیر. اوشـاقلاردا امـه‌یـه محبت، بؤیوکلره حؤرمت یولداشلیق، دوْستلوق، قوْرخمازلیق، دیانت، بیرلیک وس. کیفیتلـرین تربیـه‌سـینده

اوْنلاریــن پــاخیللیق تنبــل‌لیــک، آج گؤزلــوک، قوْرخــاق‌لیــق، اؤز باشــینالیق و باشــقا پــیس صــیفتلردن اوزاقلاشماسیندا لاپ کیچیک یاشلاردان بئله ناغیللار مهم روْل اویناییر.

مثلاً «شأن‌گولوم، مونگولوم، من گولوم» اوشاقلارین ان چوْخ سئودییی ناغیللاردانديـر. بو ناغیلی اوْخویان هر بیر بالاجا اوْخوجو کئچی اوْنلارین بــالالاری مســأله‌ســیندن بیــر آنلیقــا اوزاقلاشــیر، اؤز آناســینین بــاجی ـ قارداشلارینین داورانیشی عالمینه دانیشیر. بئله‌لیکله اوشاقلاردا بؤیویون آتا ـ آناسینین سؤزونه باخماق گؤزو آچیق اوْلماق، قوْرخماماق وس. کیمی کیفیت‌لر یارانیب و مؤحکم‌له‌نیر.

لایلا و اوْخشامالار. آذربایجان اوشاق فولکلورونون ان گئنیش یــاییلمیش نومونــه‌لــری ایچریســینده لایــلا و اوخشامالار خوصوصی یئر توتور. لایلالار حــزین موســیقی صــدالاری آلتینــدا اوْخونــور. لایــلالار بئشــیک نغمه‌لریدیر. بونلار ننی نغمه‌لری‌ده دئییلیر. بو نومونه‌لر هله دیل آچمامیش کؤرپه‌لر اوچون آهنگدار بیر ریــتم ایله اوْخونور چونکی بو زامان اوشاقلار یالنیز میمیکا و حرکتله دانیشیرلار. اونــا گــؤره ده ننــی‌لــرین ایلــک نومونه‌لرین‌ده موسیقی و ریتم اوستونلوک تشکیل ائدیر. کؤرپه‌لری یوخویا وئــرن ســؤزدن چــوْخ آهنــگ و موسیقی صدالاری‌دیر. بورادا آنا ـ خالا، بی‌بی، ننه‌لر، چوْخ زامان ایمپروویزاسیایا مئیدان وئریر، ایفــا زامــانی لایلالارین یئنی ـ یئنی نومونه‌لرینی یارادیرلار. بوتون بونلارا برابر لایلاردا آنانین اؤز بالاسینا اوْلان سوْنســوز محبتی اوْنون گله‌جک حیاتدا قازاناجاغی موفقیــت‌لــر حاقّینــداکی آرزولاری ایفــاده اوْلونموشــدور. آنــا اؤز بالاسینا خئیردوعا وئریر اونا اوزون و معنالی عؤمور آرزولاییر قهرمانلاردان خــالق ســرکرده‌لرینــدن عیبــرت گؤتورمه‌یی تووصیه ائدیر. آنالار دونیایا تزه‌جه گؤز آچان کؤرپه‌لری حزین آرزو دوْلو لایلا صــدالاری ایلــه یوخویا وئریرلر:

نرگیزی اوزوم لای لای یاخانا دوزوم لای لای سن بؤیو من قوْجالم طوْیوندا ســوزوم لای لای

لای لای دئییم بویونجا باش یاسدیغیا قوْیونجا پارداقلان قیزیل گولوم بیر ایله‌ییم دوْیونجا

اوشاق پسیخولوگییاسینی، اوْنون داخیلی عالمی‌نی، گله‌جک تربیه یوْللارینی، خالق قـدر دوْغـرو دوروسـت معین‌لشدیرمه‌یی باجاران ایکینجی بیر مربی تاپماق چتیندیر. اوْنا گؤره ده ننی و لای‌لالار یـالنیز کؤرپـه‌لـری یوُخویا وئرمک اوچون دئییل هم‌ده اوْنلارین ائستئتیک تربیه‌سی اوچـون ان تـأثیری واسـیطه‌لـردن بیریـدیر. اوشاقلاردا موسیقی‌یه، ادبیاتا هوش اوْیادان، اوْنون بدیعی ذووقونو اوْخشایان ایلک نومونه‌لر شوبهه‌سـیز لای لای، بایاتی، ماهنی و اوْخشامالاردیر.

لای لای بئشییم لای لای ائویم ائشییم لای لای سن گئت شیرین یوخویا چکیم کئشـیین لای لای

لای لا سسی درین بالا یوخوسو شیرین بالا تانریدان عهدیم بودور طوْیونو گؤروم بالا.

بو نومونه‌لرده نه قدر نوازش، بصیرت، قایغی و سئوینج واردیر:

لای لا دئدیم همیشه کاروان کئچر ائنیشه یاسدیغیوا گول دوزدو بئشییوه بنفشه

بورونوب دوْنا بولبول کؤچ ائتدی سوْنا بولبول بالام دیل آچان گونو مـات قالـدی آنـا بولبول[٦٩]

لای لا فورماسینا گؤره ده بایاتی‌دان سئچیلر. بونلار بعضاً « لای لای» سؤزلری ایله باشـلاییر. بعضـاًده « لای لای» سؤزلری شعرین سوْنوندا ایکی میصراع‌دا مقصده اوُیغون شکیلده تکرار اوْلونور. مثلاً:

آتیبان توتدوم سنی عجب اووتدوم سنی عؤمور اوزدوم جفا چکدیم شـوکور بؤیوتـدوم سنی

بالام لای لای آ لای لای گولوم لای لای آ لای لای

[69] ـ آذری فولکلورو صحیفه‌لری ـ توپلایانی دوقتور س. جاوید ص 49

اوْخشامالار، بونلاردا اؤز مووضوع و مقصدلری اعتباریله لایلالارا اوْخشاییر. اگر لایلالارداکی موسیقی ریتمی آراملی، ساکیت‌لشدیریجی خاراکتئر داشییرسا اوْخشامالاردا ایلندیرمه، اوخشاتما، باشلیجا جهت کیمی نظری جلب ائدیر.

اوْخشامالار، نیک بین لای لالاردیر. اوْخشامالار دا فورماجا موختلیف اوْلور. چوْخ زامان ایمپروویزاسییا ائدن والدین‌لر نئجه دئیرلر نغمه‌نی معلوم قلیبدن چیخاراراق ماراقلی و اوریژینال فوْرمالار یارادیرلار. بئله نومونه‌لرده آنا اؤز کؤرپه‌سینی بؤیوک سئوینج‌له جانلی، اوْیناق بیر دیللە اوْخشاییر، باشقالارینا دا بئله خوشبخت‌لیک آرزولاییر.

قاراباغین یایلاغیندا شکی‌نین گوللو باغیندا تزه گلین صبح چاغیندا اوْغلون آلار لای لای چالار.

آ تانری بوندان بئش دنه وئر گؤیده اوچان قوشلارا وئر قاریمیش قوْجالمیشلارا وئر ائوینده قالمیشلارا وئر. (63 و 2)

عزیزله‌مه‌لر. «کیتاب دده قورقود»دان باشلاییب سوْنراکی بوتون داستانلاردا و یا دیگر درجه‌ده یارانان نومونه‌لرده اؤز بدیعی عکسنی‌ده تاپمشدیر. «بالالی ائو بازاردیر، بالاسیز ائو مزاردیر» دئین خالق یئنی‌جه دونیایا گلن اؤولادینی اوْخشایر، عزیزله‌ییر:

بالا دادی بال دادی بالا آدام آلدادی شیرین شیرین اوْلور آجیسی‌دا بال دادی.

اوبالار اوبانیز اوْلسون بیر بئله بالانیز اوْلسون هامییا بئش ـ بئش اوْلسون قوْی بیزده اوْن بئش اوْلسون.

اوْخشامالاردان اکثریتی عنعنه‌وی فوْرمالاردا یارانیر. بونلارین آز بیر قیسمی ایکی میصراعلی قالانلاری ایسه دؤرد میصراعلی اوْلور. ایکی میصراعلی:

بالاما قوربان اینکلر بالام نه واخت ایمکلر بالاما قوربان بوزدولار بالان نـه واخـت دوز اوینار

دؤرد میصراعلی اوْخشامالاردا اوُشاق فوْلکلورو نومونه‌لری ایچریسینده گئنیش یئـر توتـور. ماراقلیـدیر کـی دؤرد میصراعلی اوْخشامالارین هر بیر میصراعسیندا هئجالاری سایی بئش‌دیر:

داغدا داری‌لار سونبولو ساری‌لار قوْجا قاری‌لار بو بالاما قوربان

اوْغول اورک‌دیر قیزیل دیرکدیر آلین ساخلایین قیزیا گرکدیر.

اوْخشاما ژانرا وئریلن عوموومی آددیر. آنجاق بونلارین ایچریسینده مضـمونونا گـؤره بیـر بیرینـدن سـئچیلن نومونه‌لر وار کی اوْنلاری آرزولامالار بسله‌مه‌لر، اَیلندیرمه‌لر، عزیزله‌مه‌لر وس. کیمـی آدلانـدیرماق دوزگـون اوْلاردی. آنا هله بلکه‌ده اوْلان کؤرپه‌سینین بئشییی باشیندا اؤز آرزولارینی بئله ایفاده ائدیر:

آلتیندا خالچا چالیر کامانچا اوْن دَنه خوْنچا گلر قیزیم چون

الینده وار دف اوستونده صدف قیرمیزی کؤینک گلیر قیزیم چون

اوشاق فولکلورونون بیر قیسمی طبیعته، طبیعت حادیثه‌لرینه، یاغیشا، قـارا، دوْلویـا، آیـا، گونشـه، کولـه‌یـه، ایلدیرما وس. حصر ائدیلمیشدیر. موختلیف مراسیملرله باغلی گونشی چاغیرما، قوْدو ـ قوْدو، لووروز وس. نغمه‌لر بو جهتدن خاراکتئریکدیر.

اوشاقلار اینک، اؤکوز، قوْیون، کئچ و باشقا حیوانلار حاقّینـدا اوْلان مـاهنیلاری‌دا آران، یـایلاق، یئـر، گـؤی وس. آراسینداکی دئییشمه‌لری ده چوْخ سئویرلر. آذربایجانلی‌لارین طبیعت حادیثه‌لرینه موناسیبتی‌نی عکـس ائتدیرن کوله‌یه مراجعتله دئییلن ماهنیلاردا اوشاقلار طرفیندن سئویله ـ سئویله اوْخونور:

آ یئل بابا ـ یئل بابا قوربان سنه گَل بابا تاخیلیمیز یئرده قالدی یاخامیز الده قالدی

آ یئل بابا یئل بابا قوربان سنه گَل بابا

کیچیک یاشلی اوشاقلارین موختلیف اوْیونلاری ایله علاقه‌دار چوْخلو فوْلکلور نومونه‌لری یارادیلمیشدیر. بونلار اوشاقلارین ان چوْخ سئودیبی و ایفا ائتدیبی اثرلردن‌دیر. بورایا یانیلتماجلار، سانامالار، دوزگولر، آجیتمالار، چاشدیرمالار وس. داخیل ائتمک اوْلار. «اینه ـ اینه» «موتال ـ موتال» «اوشودم ها اوشودوم» «الیمی بیچاق کسبدی» «آی زا ـ آی زا نرگیزه» «چتین قوْز ـ چتین قوْز» «بئش‌دی بئش‌دی ها بئش‌دی» وس. بونا میثال اوْلا بیلر.

خالق ایچریسینده ایفا اوْلونان آشاغیداکی سانامالار اوشاقلارین دیلینین ازبریدیر.

اینه ـ اینه اوجو دویمه بال باللیجا باللی کئچی شام آغاجی شاطیر کئچی قوْز آغاجی

قوْطور کئچی هوْپ پان هوُپ پان ییُریل، ییُرتیل، سو ایچ قورتول. (48 ـ 47 و 1)

اکیل ـ به‌کیل قوش ایدی آغاجا قوْنموش ایدی گئتدیم اوْنو توتماغا اوْ منی توتموش ایدی

مئیدانا سالمیش ایدی مئیدانین آغاجلاری دَن گتیریر قوُشلاری چَپر چکدیم یوْل آچدیم

قیزیل گوله دوْلاشدیم بیر دسته گول درمه‌میش ننه‌سی گلدی من قاچدم (147 ـ 146 و 2)

اوشاق اوْیونلاری ایچریسینده «آتئشتی» اوْیونو... خوصوصیله ماراق دوْغورور. قیزلار اوْغلانلار، داشلاردان آلچاق دیوار دوزلدیر، اوْنون اوْرتاسیندا دؤوره ووروب اوْتورور و اوْخویورلار:

آتئشتی تئشتی تئشتی آغاجدان آلما دوشدو چوبان چؤلده گزیردی داوارلارین دوزوردو

چوبان قوْیونا گئدر کوپه‌یی آدام دیدر

قیزلارین اوْیونلاری ایله علاقه‌دار بیر سیرا شعر نومونه‌لری‌ده یارانمیش‌دیر. بورادا قیزلارین اوز عالمی، دوشونجه آرزو و ایستکلری عکس اوْلونموشدور.

الیمی پیچاق کسیبدی دسته پیچاق کسیبدی یاغ گتیرین یاغلایاق بال گتیرین باللایاق

دسمال گتیرین دسماللایاق دسمال دَوه بوینوندا دَوه شیروان یولوندا شیروان یولو بوُز باغلار

دسته ـ دسته گول باغلار او گولون بیرسین اوزه‌یدم تئل‌لریمه دوزه‌یدیم قارداشیمین طوْیوندا اوْتوروب دوروب سوزه‌یدیم (45 ـ ص 1894 و 18 و کریل)

آی‌زا ـ آی‌زا نرگیزه جهیزین گؤتور بیزه بیزدن گئدک تبریزه تبریز خراب اوْلوب گل

دَمیر داراق اوْلوب گل دَمیرچینین قیزلاری یوْلدا قالدی گؤزلری گونش گؤزون اچاندا

صبح شفقین ساچاندا ایگیدلر یئل آتیندا سئودانین قاناتیندا دَمیرچینین باغیندان

قیزلاری اوطاغیندا آی‌زا ـ آی‌زا نرگیزه آپاردیلار تبریزه (58 ـ ص 1894 و 18 و کریل)

اوشاق فولکلورو نومونه‌لری ایچریسینده دوزگولرده خوصوصیله ماراق دوْغورور. بورادا هر شئی اؤلچولوب بیچیلمیشدیر. اوشاقلار شعری یاددا ساخلامالی بر نفسه ریتمله تاکت‌لا اوْخومالدیرلار:

چتین قوْز بیری کاهال بیری بوْز مینديم بوْزون بوْینونا گئتدیم اوروب یولونا اوروب یولو دربه‌در

ایچینده میمون گزر میمونو بالالاری توک گتیریب اوزلری توْرجا گؤرور گؤزلری کور میمونو اورکوتدوم

چیخیب مینديم دالینا سوردوم اوروب باغینا...

اوشودوم ها اوشودوم داغدان آلما داشیدیم آلما جیغیمی آلدیلار منه جرم وئردیلر منه جرم‌دن بیزارام

دَرین قویو قازارام... دارینی سپدیم قوشا قوش منه قاناد وئردی قانادلانـدیم اوچماغـا حـاق قاپیسـین آچماغا

قاپیچی چاپی توْخور ایچینده بولبول اوْخور. (13 و 1)

کیچیک یاشلی اوشاقلارین نیطق اینکیشافی دوزگـون دانیشـیق و تلفـوظ وَردیشـلرینه یییـه‌لنمـه‌سـی سـؤز احتیاطی‌نین آرتماسی واجیب بیر مسأله کیمی بوتـون والـدین‌لـری دوشوندورموشـدور بـو ایـش ده چـوْخ قدیملردن بری ان مهم روْلو محض خالق ادبیاتی نومونه‌لـری اوینامیشـدیر. بیـر سـیرا نـاغیللار، تاپماجـالار خوصوصیله دوزگو و یانیلتماجالار محض بونون اوچون یارادیلمیشدیر. یانیلتماج‌لاردا اساس مقـص دیلـده اوْلان جهتن سؤزلری یاخشی تلفوظ ائتمه‌یـی باجارمـاق تئـز ـ تئـز دانیشـماق، وردیشـلرینه یییـه‌لنمکـدن عیبارتدیر. یانیلتماجلار هم نثر هم‌ده شعر شکلینده اوْلور. حتی بیر ـ بیرینه اویوشمایان چتـین دئیـلن دیلـه یاتمایان سؤزلری ائل صنعتکارلاری اوستالیق‌لا سیرایا دوزوب بدیعی اثر کیمی رئپئرتووارا داخیل ائدیر. مثلاً: «آی قیل قوُیروق، قیر قوْوول گل بو کوْلا گیر، قیّل قوُیروق، قیر قوْوول» «ککلیک کپنک گلین گئـدک گـول دیبینه، گلین گتیرمه‌یه» یاخود:

«گئتدیم گؤردوم بیر دره‌ده یئدی قارا قاشقا تپل سکیل کئچی وار. دئدیم:

ـ آی یئددی قارا قاشقا تپل سکیل کئچی، منیم یئددی قارا قاشقا تپل سکیل کئچی می گؤرون می؟ دئدی

ـ سنین او یئددی قارا قاشقا تپل سکیل کئچی‌ین، منیم یئددی قارا قاشقا تپل سکیل کئچی‌مـین یئـددی قـارا قاشقا تپل سکیل بالاسیدیر» وس.

خالق صنعتکارلاری یاراتدیقلاری بعضی نومونه‌لرده اوشاقلارا معین حادیثـه‌لـر حاقّینـدا علمـی معلومـات‌دا وئریرلر موختلیف حادیثه‌لر باره‌ده بیلیک دایره‌سینی گئنیش‌لندیریرلر. بیر قاری قیشدا یوللار بـوز بـاغلادیغی

زامان غفلتاًً سوروشوب ییخیلیر.[۷۰] او بوزا موراجیعت‌له «آی بوز سن نه گوجلوسن» (باشقا واریانت‌دا برک سن پ. اَ) دئییر:

ـ بیر قاری گئتدی بوز اوسته تاپپادان دَیدی دیز اوسته ـ آی بوز سن نه گوجلو سن

ـ گوجلو اوْلسام منی گون اریتمز ـ آی گون سن نه گوجلوسن ـ گوجلو اوْلسام اوزومو بولود توتماز

ـ آی بولود سن نه گوجلوسن ـ گوجلو اوْلسام مندن یاغیش کئچمز... (11 ـ 8 و 1)

بئله‌لیکله یاغیش، اوت، قویون، قورد، چوبان، سیچان، پیشیک وس. ده اؤز علامت و خوصوصیتلری ایله بو مکالیمه‌یه قوْشولور. آخیردا پیشییین دیلی اله ماهنی بئله یئکون وورولور:

من برکم ـ دوارام بیغلاریمی بورارام یوک اوسته یایلاغیم وار تندیر اوسته قیشلاغیم وار

یاخود «بالیق» آدلی باشقا بیر نومونه‌یه نظر سالاق.

بالیق آی بالیق بیرجه سؤیله‌سن نییه قورودا گزه بیلمیرسن دی نییه سوسوز دؤزه بیلمیرسن منه قولاق آس

آلماز آی آلماز سولار وطنیم سو حیاتیمدیر سولار حیاتیم گؤزوم جانیم‌دیر سودان آیریلسام اوزه بیلمرم

سوسوز بیرجه آن دؤزه بیلرم قیناما منی آلماز آی آلماز آخی وطن‌سیز یاشاماق اولماز.[۷۱]

آذربایجان اوشاق ادبیاتینین یارانیب فورمالاشماسیندا اوشاق فولکلورو نومونه‌لری مهم روْل اویناميشدير. اوشاق فولکلورو نومونه‌لری همیشه یازیچی و شاعیرلریمیزین دیقّتینی جلب ائتمیشدیر. س. اَ. شیروانی، م. اَ

[70] ـ باشقا بیر واریانت‌دا قاری یوْخ اوشاقدیر. (م. اَ. صابیرین «اوشاق و بوز» شعرینده حادیثه اوشاقلا علاقه‌دار تصویر ائدیلیر ـ رئد)

[71] ـ آذری فولکلور صحیفه‌لری ـ توپلایانی. س. جاوید. آبان ـ آذر 1390 ص 56

صابیر، آ. صحت، آ. شاییق، س. س. آخوندوف و باشقالاری هم اؤز اثرلرینده اوشـاق فولکلورونـون لای‌لا، اوخشاما، دوزگو، ناغیـل وس. نومونـه‌لرینـدن ایسـتیفاده ائتمـیش هـمده بـو سـبک‌ده اوریژینـال اثرلرینـی یاراتمشلار. سووئت حاکیمیتی ایللرینده ج. جاببارلی ـ ص. وورغون، آ. شایق، م. رضاقلی‌زاده، م. دیلبـازی، م. سیدزاده و باشقالاری اوشاق فولکلورو نومونه‌لریندن اوستالیقلا ایستیفاده ائتمیشلر.

ادبیات.

1ـ ف. کوچرلی، بالالارا هدیه، گنجلک باکی 1967

2ـ آذربایجان فولکلورو آنتالوگییاسی I کیتاب باکی 1969

3ـ آذربایجان ناغیل‌لاری 5 جیلید 5 نجی جیلید (آللی ـ قوْریک ناغیل‌لار بحثی ص 80 ـ 3) باکی 1964

4ـ فوْلکلور نومونه‌لری ـ ترتیب ائدنی ن. سیدوف، گنجلیک باکی 1980

5ـ بایاتیلار، توپلاییب ترتیب ائدنی، حسن قاسموف آذر نشر 1956

6ـ حیکمتلی سؤزلر ـ اوشاق، گنج نشر 1961

7ـ تاپماجالار ـ آذر نشر 1964

8ـ اوْیانا گئته (اوشاق فولکلورو نومونه‌لری» آذر نشر 1966

9ـ نغمه‌لر، اینانجلار، آلقیشلار، توپلاییب، ترتیب ائدنی آ. نبی‌یئف یازیچی 1986

10ـ م. ح. طهماسب «مکتب» ژورنالیندا فوْلکلورا موناسیبت تدقیقلر V کیتاب 1977

11ـ اَ. قاراباغلی، مکتب‌ده شیفاهی خالق ادبیاتینین تدریسی باکی 1961

12ـ ص. علی‌یئوا، مکتبه قدر یاشلی اوُشاقلارین نطق اینکیشـافیندا آذربایجـان خـالق ناغیـل‌لارینـدا روْلـو. معارف 1975

عاشیق پوئزییاسی

عاشیق یارادیجیلیغی شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین ان بؤیوک و زنگین قوْلونو تشکیل ائدیر. عاشیق پوْئزییاسینین یارادیجیلاری خالق صنعتکارلاری ـ عاشیق‌لاردیر. عاشیق خالقین ان سئویملی نغمه‌کاری‌دیر. «عاشیق صنعتی... خالقا، کوتله‌لره داها یاخین‌دیر، خالقین هیجان و آرزولارینی، خالق موسیقی‌سینین باشقا نوع‌لرینه نیسبتاً داها پارلاق عکس ائتدیریر. عاشیق ایجتیماعی مؤوقعینه گؤره کندلییه، زحمتکش خالقا یاخین‌دیر... عاشیق صنعتی خالقین اؤز یارادیجیلیغیدیر» (253 و 25). عاشیقلار همیشه خالق کوتله‌لری ایچریسینده یاشامیش، خالقین حیات و موباریزه‌سی اوْنلارین یاردیجیلیغی اوچون بیر منبع اوْلموشدور. بو ائل صنعتکارلاری عصرلر بوْیو خالقین کدری ایله کدرلنمیش، سئوینجی ایله سئوینمیشدیر. آذربایجان کندلرینده هئچ بیر مجلیس، طوْی، شادلیق مجلیسی عاشیق‌سیز کئچمه‌میشدیر.

عاشیق صنعتی اوْریژینال و تکرار اوْلونمازدیر. بو صنعت خالقین عصرلر بوْیو الده ائتدییی یارادیجیلیق عنعنه‌لری اوزرینده یارانیب فوْرمالاشمیشدیر. عاشیق صنعتی‌نین بو بنزرسیزلییی حاقّیندا گؤرکملی آذربایجان صنعتکارلاری چوْخ قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر. ح. زردابی گؤستریر کی، «آذربایجان خالقی عاشیغا ائله قولاق آسیر کی، لاپ اتینی‌ده کسسن خبری اوْلماز... یاخود، ح. جاببارلی یازیر: «داغلار باشیندا، سورو یانیندا توتک چالاراق اوْخویان بیر ائل شاعیری، بیر سعدی، بیر هوگوْ، بیر شکسپیرین، تأثیریله بیر اوْ قدرده علاقه‌دار اوْلماز». س. آغامالی اوْغلو عاشیقلارین بیرینجی قوُرولتاییندا چیخیشیندا دئمیشدیر: «عاشیق ائلین آناسی‌دیر. بوُرادا داغلارین، بولاقلارین ایچریسیندن آلینیب دا ائل هاواسینا قاریشمیش سسلری ائشیده‌جک‌سینیز». دئمک عاشیق صنعتی آذربایجانین زنگین طبیعتیندن دوْغموش، دورنا گؤزلو بوُلاقلاریندان قاینایيب چیخمیشدیر.» عاشیغا تمیز هاوا، یاشیل چمن، چؤل چیچک‌لرینین عطری، اوُجا داغلار، گئنیش تارلالار، قوُشلارین جَه ـ جَه‌ی، چایلارین شیریلتیسی ایلهام گتیریر، عاشیق اصل آزاد رسّام‌دیر» (253 و 25)

عاشیقلار خالق آراسیندا یالنیز قوْشما، گرایلی دئین، داستان سؤیله‌ین ائل صنعتکارلاری کیمی دئیل، هم‌ده هوُمانیست مودریک اوُستاد، دار گونده یوْخسوللارین دردینه یانان، اوْنلارا یوْل گؤسترن مصلحت‌چیلر کیمی‌ده مشهور اوْلموشلار. عاشیقلار عاقلی (عقلی)، گئنیش دونیا گؤروشو، تجروبه‌سی، حاضیرجاواب‌لیغی ایله ده خالق ایچریسینده حؤرمت قازانمیشلار. عاشیقلاریمیزین بیر چوْخ شعرلری خالق عاغیل، کامال (کمال)، یاخشیلیق و عدالت تلقین ائدن گؤزل نومونه‌لردیر. عاشیق نئجه اوْلمالیدیر و اوْ، خالقا نئجه خیدمت ائتمه‌لیدیر سوُالینا عاشیق علسگر بئله جاواب وئرمیشدیر:

عاشیق اوْلوب تَرکی ـ وطن اوْلانین ازل باشدان پوْر کامالی گرکدیر

اوْتوروب دوُرماقدا اَدبین بیله معرفت علم‌ینده دوْلو گرکدیر

خالقا حقیقت‌دن مطلب قاندیرا شیطانی اؤلدوره، نَفسین یاندیرا

ائل ایچینده پاک اوْتورا پاک دوُرا دالیسینجا خوْش صدالی گرکدیر.

عاشیق شعری خالق ادبیاتی ژانرلاری ایچریسینده ان چوْخ مولیفی معلوم اوْلان نومونه‌لردیر. بئله‌کی، هر بیر عاشیق شعرینین سوْنوندا اوْنو یارادان مولیفین آدی، تخلصی وئریلیر. بو جهت عاشیق پوْئزییاسی یازیلی ادبیاتا یاخین‌لاشدیریر. معلومدور کی، خالق شعرینین ان عمده خوصوصیت‌لریندن بیری اوْنون مولیفی‌نین معلوم اوْلماماسیدیر، عوموماً خالقا، کوْللئکتیوه عاییدائدیلمه‌سیدیر، داها اطرافلی شرح ائتسک هر بیر نومونه‌نی یارادان مولیف‌ین اثرلرین شیفاهی یاشاما پروْسئسینده آدینین اوُنودولماسیدیر.

ایلک باخیشدا آداما بئله گلیر کی، عاشیق پوْئزییاسی خالق ادبیاتی‌نین بو خوصوصیت‌ینی اؤزونده ائحتیوا ائتمیر. لاکین حادیثه‌لره دیقّتله یاناشدیقدا گؤروروک کی، XV عصرین سوْنلاریندا یاشایان قوربانی‌دن باشلامیش بوتون کلاسیک عاشیق‌لاریمیزین شعرلری شیفاهی یوْللا، خالق حافیظه‌سینده یاشامیش، مجلیس‌دن ـ مجلیسه، آغیزدان ـ آغیزا، عصردن ـ عصره کئچرک دؤورومو‌زه قدر گلیب چیخمیشدیر. بو شعرلر یازییا کؤچورولمه‌میش، چاپ ائدیلمه‌میش، آنجاق شیفاهی شکیل‌ده یاشامیشدیر. بو مودت عرضینده

همین شعرلر خالق یارادیجیلیغی‌نین باشقا نومونه‌لری کیمی هم ایدئیا، هم‌ده فوْرما صنعت‌کارلیق نقطه‌یی ـ نظریندن تکمیل‌لشیب جیلالانمیشدیر اوْنا گؤره‌ده عصرلر بوْیو خالق مجلیس‌لرینی بَزه‌ین هر بیر عاشیق شعری (سوْن بندده مولیفین آدی اوْلسادا) عوموِمی خالقین مالی کیمی یاشامیشدیر. دوْغرودور، بو شعرلر فوْلکلورون باشقا ژانرلارینا نیسبتاً آز دَییشیک‌لییه اوُغرامیشدیر. انجاق، هر حالدا دؤرد ـ بئش عصر شیفاهی دیلده دؤور ائدن عصرین، زامانین حادیثه‌لری ایله علاقه‌دار اوْلاراق معین دئییشیک‌لییه اوُغرامامیش دئییلدیر. «بیر سؤزله، عاشیق یارادیجیلیغینا منسوب هر بیر کیچیک، یاخود بؤیوک اثر خوصوصی معنادا معلوم بَللی تک «مولیفه» مالیک اثر اوْلسادا، عینی زاماندا هم‌ده کوْللئکتیو یارادیجیلیق محصولودور» (52 ، 31).

عاشیق قوْشمالارینین مولیف‌لی‌لییی مسأله‌سی بیر چوْخ داستانلاردا تامام ایله باشقا خاراکتئر آلیر. چونکی بئله داستان اوچون شعرلر قوْشان هر بیر عاشیق سوْن بندلرده اؤز ایمضاسینی دئییل، داستان قهرمانلارینین آدینی وئرمیشدیر. بلکه‌ده کوْراوْغلو، شاه ایسماعیل، یاخود مجنون عاشیق اوْلمامیشدیر. لاکین داستان محض اوْنلارین آدی ایله باغلی اوْلدوغو اوچون اوْنو دوزلدن عاشیق عینی زاماندا قهرمانلاری بیر عاشیق کیمی تصویر ائتمیش و اوْنلارین دیلی ایله شعر دئمیشدیر.

عاشیغین اساس چالغی آلتی سازدیر. اوْنو سازسیز تصور ائتمک مومکون دئییلدیر. عاشیقلارین یانیندا بالابان چالاندا اوْلموشدور. اصلینده عاشیقلارین بالابانچی ایله چیخیش ائتمه‌سی اوْنلارین سسی، ایفاچیلیق مانئراسی ایله علاقه‌داردیر. زنگین، یوکسک ملاحتلی سسه مالیک عاشیقلار هئچ زامان بالابانین موشایعتی ایله اوْخومامیشلار. مثلاً ، جیللی عاشیق مصیب (نصیب اوْ) همیشه بالابان‌سیز چالیب اوْخوموشدور. اوْنون کؤنوللری رام ائدن ملاحتلی سسی، بولبوللری سوُسدوران، یاخیب یاندیریجی زنگوله‌لری قارشیسیندا بالابان دینه بیلمه‌میشدیر. عاشیق مصیّب هم‌ده تک اوْخوموشدور. چونکی اوْنون مقابیلینه چیخان اوْلمامیشدیر.

بئله ایفاچی‌لیق باجاریغینا مالیک اوْلمایان عاشیقلار ایسه همیشه بالابان واسیطه‌سی ایله چیخیش ائتمیشلر. اوْنلارین یانیندا حتی زوُرنا و ناغارا چالانلاردا اوْلموشدور. بعضاً اوْنلار آنسامبل دوزلدرک خوْرلادا اوْخوموشلار. بو، موعاصیر دؤورده‌ده بئله‌دیر.

عاشیق خالقین ان چوْخ سئودییی صنعتکاردیر. اوْ، زامان گوْروُس مکتب نظارت‌چیسی اوْلان پ. ووْستریکوْو یازیردی: «عاشیقلار، عادتاً، کندلرده اوْلورلار. اوْنلار خالقین ایچریسیندن چیخمیش آداملاردیر. چیخیش ائدن عاشیقلارین ایکیدن اسکیک اوْلمور. بیریسی سازدا چالیر، اوْخویور، اوْ بیریسی ایسه دف‌ده اوْنو مشایعت ائدیر. بعضاً اللرینده ساز چالان ایکی عاشیق گؤرورسن، اوْنلار نؤوبه ایله چالیب اوْخویور، دئییشیرلر. بعضاً ایسه عاشیقلار اوْرکستری زورنا بالابان و دف‌دن عیبارت اوْلور. عاشیق زاقافقازییا دؤوره‌سی کندلرینده بؤیوک حؤرمت و شؤهرته مالیکدیر».[۷۲]

عاشیقلار خالق یارادیجیلیغی‌نین باشقا نومونه‌لرینی ایفا ائتمکله، آیری ـ آیری قوْشما، بایاتی، داستان قوْشماقلا یاناشی چوْخلو ساز هاوالاری‌دا یاراتمیشلار. بو هاوالار ناغیل و داستان قهرمانلارینین احوالی ـ روحیه‌سینه، کئچردییی اضطرابلارا، پسیخولوژی حاللارا، گؤستردییی قهرمانلیقلارا وس. اوُیغون یارادیلمیشدیر. «تجنیس»، «دوبئیت»، «دیل قَم»، «یوُرت یئری»، «مخمس»، «ساری تئل»، «گرایلی»، «کَرَمی»، «جلیلی»، «دیوانی»، «گؤیچه گولو»، «اوْوشاری» وس. بو هاوالارین هر بیرینین اؤز اهنگی، اؤز ریتمی، اؤز گؤزلییی و خوصوصیتی وار.

عاشیقلاری اساساً ایکی قروُپا بؤلمک اوْلار: یارادیجی، اوستاد عاشیقلار، پئشه‌کار ایفاچی عاشیقلار.

یارادیجی، یاخود اوستاد عاشیقلار گؤزل شعرلر قوْشور، داستانلار دوزلدیر، هم اؤزلرینین، هم‌ده باشقالارینین اثرلرینی ملاحتلی سسله اوْخوماغی باجاریرلار. اوْنلار بؤیوک طبعه و یارادیجیلیق استعدادینا

[72] ـ س. ح

مالیک‌دیرلر. اوستاد عاشیقلار هم اؤز شعرلرینی ایفا ائدیر، شاز هاوالارینی مهارتله چالیر، هم‌ده اؤزلری هاوالار یارادیرلار. بعضی عاشیقلار ایسه یالنیز شعر قوْشوب ساز چالیرلار، اوْخوماق قابلّیتینه مالیک دئییل‌لر. پئشه‌کار ـ ایفاچی عاشیقلار بو عاشیقلارین یارادیجیلیق قابلیت‌لری یوْخدور، یاخود دا اوْلدوقجا ضعیف‌دیر. پئشه‌کار عاشیقلار اوُستاد عاشیقلارین یاراتدیغی شعر و داستانلاری ازبرله‌ییر، عاشیق‌لیق صنعتی‌نی اؤیرنیر، هاوالاری منیمسه‌ییر و خالق آراسیندا ایفا ائدیرلر. بو عاشیقلارین چوْخ گؤزل سسی و اوْخوماق قابلیّتی واردیر. اوُستاد عاشیقلارین یارادیجیلیغی‌نین قوْرویوب ساخلاماق، تبلیغ ائتمک، یاشاتماق، کوتله‌لره ایدئیا ائستئتیک تأثیر گؤسترمک نقطه‌یی ـ نظردن بو عاشیقلارین خیدمتی میثیل‌سیزدیر.

آذربایجان خالقی عاشیقلاری یوکسک قیمت‌لندیریر، اوْنلارین ناغیل و داستانلارینا بؤیوک ماراقلا قوُلاق آسیر. تصادفی دئییل‌دیر کی عاشیقلارا خالق آراسیندا «ائل عاشیغی»، «حاقّ عاشیغی»، «عاشیق ائل آناسیدیر» وس. دئییلیر.

عاشیق صنعتی زاقافقازییادان باشقا اوْرتا و کیچیک آسیادا دا گئنیش یاییلمیشدیر. قازاخ و قیرغیزلار آکین، باخشی، تاجیک‌لر حافیظ، داغیستان خالقلاری ایسه عاشیق دئییرلر. قازاخ خالقی‌نین ج. جابایئو، داغیستان خالقلارینین س. ستالسکی، حمزت ساداسا، اؤزبکلرین ائرقاش جومن بولبول اوْغلو، پوْلکان شاعیر نظر اوْغلو، فاضیل یوْلداش اوْغلو، قیرغیزلارین توْکتوْکوُل ساتیلقانوْو، آذربایجان خالقی‌نین عاشیق عباس، عاشیق علسگر، خالتانلی تاغی (تقی)، حسین بوْزالقانلی، موْللا جومه و باشقا صنعتکارلاری مشهوردور.

آذربایجان عاشیق پوْئزییاسی قوْنشو خالقلارین آراسیندادا چوْخ سئویلیر. خالقیمیزین بعضی بایاتیلاری، عاشیقلاریمیزین بیر چوْخ قوْشمالاری، بیر سیرا داستانلاریمیز حتی آذربایجان دیلینده، گورجو و ائرمنی‌لر طرفیندن ایفا ائدیلمیشدیر. گورجستان‌دا دا گؤرکملی عاشیقلار یئتیشمیشدیر. اوْنلار اؤز شعرلرینی اذربایجان دیلینده قوْشموشلار. پروفئشور د. علی یئوا یازیر کی، گورجو عاشیقلاری‌دا مخمس، تجنیس، بایاتی، قوْشما،

دوبئیت، یئده‌کله‌مه، دؤشَمه، دوْداق دَیمز، تاپشیرما، غزل وس. شعر فوْرمالاریندان ایستیفاده ائدیردیلر». (س. ح)

اوُستاد ـ شاگیرد.

آذربایجان عاشیق صنعتی‌نین اؤزونه مخصوص خوصوصیت‌لریندن بیریده اوْنـدا عصـرلر بوْیـو ثابیتلـه‌شـن اوُستاد ـ شاگیرد عنعنه‌سیدیر. بو بـاره‌ده بولبـول، م. ح. طهماسـب، اوْ. سـاری وَللـی، م. حکـیم اوْوا معـین ملاحظه‌لر سؤیله‌میشلر. هر بیر اوستادین شاگیردی اوْلمالیدیر. بو باخیمـدان اوسـتاد صـنعتکارلاری شـاگیرد «پروبلئمی» بوتون عؤمور بوْیو دوشوندورموشدور. قدیمدن بَری عاشیقلار اؤز اثرلرینی چاپ ائده بیلمه‌میش. ادبی ارثینی، تجروبه‌سینی گله‌جک نسیللره چاتدیرماق اوچون خوصوصی شاگیردلر یئتیشـدیریب اوْنلارین واسیطه‌سی ایله بو عنعنه‌لری یاشاتمیشلار. شوبهه‌سیز، بؤیوک عاشیقلارین اؤز مکتبی، نئجه دئیرلر، اؤزلرینـه گؤره «ستودییاسی» اوْلموشدور. بو «ستودیا»نین وظیفه‌سی ائللده، اوْبـادا گـؤزه دَیَـن اسـتعدادلاری تاپمـاق، عاشیق صنعتی‌نین سیرلرینه واقیف ائتمک، سوْنرادا مستقیل حیاتا ضمانتدن عیبارت اوْلموشدور. شاگیرد بیـر سیرا خوصوصیت‌لری ـ حافیظه‌سی، ملاحتلی سسی، ایفاچی‌لیق مهارتی، موسیقی‌نی دوُیمـاق قـابلیتی وس. ایله اوستادین دیقّتینی جلب ائتمه‌لی ایدی. بو کیفیتلری اوْلمایان گنجلری اوستاد هئچ زامان شاگیردلییه قبول ائتمزدی. بولبولون یازدیغینا گؤره، حتی عاشیق علسگر همین جهتلری یوْخلایاندان سوْنرا گنجـین آغزینـادا باخاردی، آغزی کیچیک اوْلان (اوْخوماق اوچون، ایفا اوچون مغنّی‌نین آغـزی گئنـیش آچیلمالیـدیر) قبـول ائدیلمزدی (147، 26). شاگیردلییه یارالی گنج‌لر چوْخ قایغی و طلب‌کارلیقلا حاضـیرلانار‌دی. م. حکـیم‌اوْو تعلیمین سازدان باشلاندیغینی یازیر. اوّلجه سازی، اوْنون پرده‌لرینی بیلمک، کؤکله‌مه‌یی، سـوْنرادا چالمـاغی باجارماق اساس سایبلیردی. اؤزو ده اوستاد اوّلجه آسـان هـاوالاردان باشـلایر و مرکبّـه دوغـرو گئـدیردی. شاگیرلره یالنیز 16 یاشـیندان سـوْنرا اوْخوماغـا ایجـازه وئریلیـردی. عاشـیق علسـگر شـاگیرلرینین سسـی فوْرمالاشانا قدر اوْنلارا ائولنمه‌یه‌ده ایجازه وئرمیردی.

اوستاد شاگیردی مجلیس‌لره، طوْیلارا آپاریر. آنجاق شاگیرد اوْنون ایجازه‌سی اوْلمادان اوْخویا بیلمز. گؤزلری چالیب اوْخویان اوُستادیندا اوْلار، اوْنون بوتون حرکتلرینه دیقّت ائدر، هامیسینی گؤروب گؤتورر. شاگیرد اوستادینین یانیندا 5 ـ 4 ایل قالیب، صنعتین اساس سیرلرینه یییه‌له‌نیر. اوْ، سازی ایسته‌دییی مقامدا کؤکله‌مه‌لی، بوتون هاوالاری چالماغی باجارمالی، عاشیق شعری فوْرمالارینی، داستانلاری ازبردن بیلمه‌لی، اوُستادینین یارادیجیلیغینا بلد اوْلمالیدیر. نهایت، اوستاد اؤز شاگیردینی اوستادلار، دینله‌ییجی‌لر قارشیسیندا ایمتحانا چکیر. بو ایمتحان عینی زاماندا مستقیل حیاتا وثیقه اوْلور.

اوُستادلار همیشه ایستعدادلی شاگیرلری ایله، شاگیرلر ایسه مشهور اوستادلاری ایله فخر ائتمیشلر. عاشیق علسگر اوْن‌ایکی شاگیردی ایله فخر ائدیردی. موْللا جومه مجلیس‌لره اؤز شاگیردلری ایله گئدرمیش، اوْ، مجلیس آپارماغی ان ایستعدادلی شاگیردلر تاپشیرار، اؤزو ایسه، تکلیف اوْلونارسا، آخیردا اوْخویارمیش.

عاشیق شعرینین توْپلانماسی و نشری.

کئچمیش زامانلاردا مدرسه تحصیلی گؤرموش ضیالیلار داها چوْخ عرب، فارس دیللرینده یازیلان، کلاسیک شعر اوسلوبوندا یارانان اثرلری یازییا کؤچورورموش، عاشیق یارادیجیلیغینا ایسه اهمیت وئریلمه‌میشدیر. عاشیقلار اؤز شعرلرینی نسیلدن نسیله کئچیررک قوْرویوب ساخلامیشلار. عاشیق شعری یازییا آلینمادیغی اوچون آیری ـ آیری صنعتکارلارین اثرلری عصرلر اؤتدوکجه معین دَییشیکلییه اوُغرامیش، بعضی‌لری ایسه ایتیب ـ باتمیش، یاخود باشقالاری ایله قاریشیق دوشموشدور. حتی بیر چوْخ صنعتکارلارین آدلاری بئله، اوُنودولموشدور. مشهور کلاسیک عاشیقلاریمیزین ترجومه‌یی ـ حاللارینین قالماماسیدا همین بو سبب اوزوندندیر. شوبهه‌سیز، بوتون بوُنلار عاشیق پوئزییاسینین تدقیقی ایشینده بؤیوک چتین‌لیکلر تؤره‌دیر.

بیر عاشیق شعرلرینین توْپلانماسینا قدیم مأخذلرده تصادوفدن ـ تصادوفه ده اوْلسا، راست گلیریک. قوُربانی، ساری عاشیق، عباس توُفارقانلی، عاشیق واله، خسته قاسیم، امراه و باشقالارینین شعرلری جزئی مقداردا اوْلساداً، جونکلرده قالمیشدیر. XIX عصرین اوّللریندن تیفلیس‌ده، موسکوادا و پئتئربورقدا نشر ائدیلن

روس مطبوعاتی صحیفه‌لرینده‌ده بیر سیرا عاشیقلاریمیزین قوْشمالارینا راست گلیریک. لاکین آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی یالنیز سوْوئت حاکمیتی ایللرینده مومکون اوْلموشدور. آذربایجانن رایوْن و کندلرینده توْپلانان یوزلرله نومونه‌لر آز بیر مودتده اوْلجه قزئت و ژورنال صحیفه‌لرینده چاپ اوْلونوب گئنیش اوْخوجو کوتله‌لرینه چاتدیریلمیشدیر. 1927 ـ نجی ایلده ولی خوْلوفلونون ترتیبی ایله «کوْرلوْغلو» و «ائل عاشیقلاری» کیتابلاری چاپ اوْلونموشدور.

عاشیق شعرلرینین ان قیزغین توْپلانما و چاپ اوْلونما دؤورو 30 ـ نجو ایللردیر. مشهور آذربایجان فوْلکلور توْپلاییجیسی ج. علیزاده رایوْن و کندلریمیزی گزرک چوْخلو اثرلر توْپلایير و بیر ـ بیرینین آردینجا عاشیق شعریندن عیبارت کیتابلار چاپ ائتدیریر. عاشیق شعرلری اوْلجه «آذربایجان عاشیقلاری» آدی ایله آیریجا کیتابدا، سوْنرا ایسه 2 جیلیددن عیبارت «عاشیقلار» کیتابلاریندا توْپلانیر. همین ایکی جیلدلیک ایکی دفعه چاپ ائدیلیر. ج. علیزاده کیتابلارا مقدیمه‌لر یازیب، هر بیر عاشیغین حیاتی، یاشادیغی دؤور حاقّیندا معلومات وئرمیشدیر. بوسندان باشقا همین ایللرده آیری ـ آیری عاشیقلاریمیزین‌دا کیتابلاری چاپ ائدیلیر. عاشیق علسگرین، حسین بوْزآلقانلی‌نین، عاشیق اسدین شعر کیتابلارینی بوُنا میثال گؤستره بیلریک.

عاشیق شعرینین توْپلانماسیندا ادبیات‌شوناس سلمان ممتازین‌دا خیدمتینی قئید ائتمه‌لییک. اولنون ترتیب ائتدیبی ایکی جیلدلیک «ائل عاشیقلاری» کیتابی بو جهتدن دیقّته لایيق‌دیر. سوْن زاماندا عاشیقلاریمیزین اوللر توْپلانمیش شعرلریندن عیبارت بیر نئچه مجموعه بوُراخیلمیش، کلاسیک و موعاصیر عاشیقلاریمیزین آیریجا کیتابلاری نشر ائدیلمیشدیر. آذربایجان عالیملریندن ح. اراسلی، ف. قاسیم‌زاده، م. ح. طهماسب، اَ. آخوندوْو، اَ. قاراباغلی، اَ. ائلداراوْوا، آ. نبی‌یئو، م. حکیم‌اوْو، و. ولی‌یئو، س. پاشایئو، م. مُرسل‌وْو، ق. نامازوْو، ائ. ممدوْو و باشقالارینین عاشیق پوْئزییاسینین منشأیینه، فوْرما خوصوصیت‌لرینه و بیر سیرا باشقا نظری مسأله‌لره دایر قیمتلی مقاله‌لری چاپ ائدیلمیشدیر. آکادئمیک، ح. آراسلی «عاشق یارادیجیلیغی» آکادئمیک م. ابراهیم‌وْو «عاشیق پوْئزییاسیندا رئالیزم» م. حیکم‌وْو «آذربایجان عاشیق ادبیاتی»، ق. نامازوْو «عاشیغین سازی

و سؤزو» آدلی قیمتلی تدقیقات اثرلری یازمیشلار. بوتون بوُنلارلا برابر عاشیق صنعتی‌نین بیر چوْخ پروبلئم‌لرینین اؤیرنیلمه‌سی داوام ائدیر.

عاشیق صنعتی‌نین منشأیی حاقّیندا.

معلومدور کی، عاشیق صنعتی موختلیف عصرلرده اؤزونه مخصوص اینکیشاف پیلّه‌لری کئچمیشدیر. چوْخ قدیم زامانلاردان بو صفت‌ین خاراکتئری، مئیدانا گلمه‌سی و اینکیشافی مسأله‌لری اوْ قدرده گئنیش تدقیق ائدیلمه‌میشدیر.

عاشیق یارادیجیلیغیندا قدیم صنعتین بیر سیرا خاراکتئر خوصوصیت‌لری بو و یا دیگر درجه‌ده موحافیظه اوْلونموشدور. بوُنلاردان بیری سینکرئتیزمدیر. سینکرئتیزم صنعتین چوْخ قدیم نومونه‌لرینه خاص اوْلان جهتدیر. ایبتیدایی ایجماع دؤورونون صنعتی اساساً سینکرئتیک خاراکتئر داشییب. سینکرئتیزم موختلیف صنعت نوعلرینین بیر صنعت‌ده چارپازلاشماسی، بیرلشمه‌سیدیر.

شاعیرلیک، خوانندەلیک، بسته‌کارلیق، رقص، آکتیوْرلوق وس. قدیم صنعت‌ده عضوی صورتده بیرلشیردی. بو جهت یالنیز کلاسیک عاشیق صنعتینده دئییل، اوْنون ایندیکی اینکیشاف مرحله‌سینده ده اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. عاشیق صنعتی شعر، موسیقی و رضصین آیریلماز سینتئزیندن عیبارتدیر. بو خوصوصیت موعاصیر عاشیق صنعتینده ده معین درجه‌ده اؤزونو ساخلاماقدادیر. بو اوْنو گؤسترییر کی، عاشیق صنعتی اؤز کؤکلرینی چوْخ قدیم زامانلاردان، ایبتیدایی ایجماع دؤورونـدن گؤتورموش و سوْنرالار معین اینکیشاف مرحله‌لری کئچیرمیشدیر.

خالق صنعتینه مخصوص ایمپروْویزاسییا عاشیق پوْئزییاسیندان اؤزونو داها چوْخ گؤستریر. ایمپروْویزاسییا اوّلجه‌دن حاضیرلیق گؤرمه‌دن، فیکیرله‌شیب دوشونمه‌دن، بداهتاً یاراتماق دئمکدیر. ایمپروْویزاسییا خالق صنعتینده اؤزونو موختلیف فوْرمالاردا گوستریر. مثلاً، بیر ناغیلی، لطیفه‌نی، داستانی سؤیله‌ین صنعتکار زامانا، مجلیسه، احوالی ـ روحیه‌یه اساساً اوْنو دَییشدیریر (ایختیصار یاخود علاوه‌لر ائدیر) بوسنلار ایفا زامانی باش

وئریر. بونون اوچون اوْلجه‌دن حاضیرلیق‌دا گؤرولمه‌یِیر. بوُرادا صنعتکارین باجاریغی، پوْتئیک ایستعدادی، حافیظه‌سی موهوم روْل اوْینایِیر. بئله ایمپروْویزاتورلوق گرک دینله‌ییجی طرفیندن حیسّ ائدیلمه‌سین، آرتیرما، علاوه، ایختیصار (اختصار)، قوْندارما صُنعی خاراکتئر داشیماسین. بو پروسئس‌ده بؤیوک خالق صنعتکارلاری خوصوصیله سئچیرلر. ایمپیروْویزاسییا عاشیق پوْئزییاسینین موهوم جهتیدیر. خوصوصیله دئییشمه زامانی ایمپروْوزیزاسییا اؤزونو داها قاباریق بوروزه (بروز) وئریر. عاشیقلار دئییشمه پروْسئسینده پوْئزییانین، خوصوصیله باغلاما، قیفیل‌بند، تجنیس، دوْداق دَیمز کیمی چتین فورْمالاریندان ایستیفاده ائدیر، بیر ـ بیرینین چتین سیناغا سالیرلار.

عاشیق صنعتی‌نین منشأیی، قدیم تاریخی حاضیردا دا آکتورآل بیر پروبلئم اوْلاراق قالماقدادیر. موعاصیر آذربایجان فوْلکلورشوناسلیغی بو پروْبلئمله چوْخدان مشغول اوْلور و سوْن ایللرده معین نائلیت‌لر الده ائتمیشدیر. موعاصیر عاشیغا بیز ائل صنعتی‌نی یارادان اَن قدیم یارادیجی‌نین خَلَفی کیمی باخمالی‌ییق. یوُخاریدا بحث ائتدییمیز سینکرئتیزم عاشیق یارادیجیلیغی‌نین منشأیینی ایبتیدایی ایجماع دؤورونه آپاریب چیخارمیرمی؟ پروفئسور ت. بنیادوْو تاریخ، آرخئولوگییا، ائتنوقرافییا علملرینین الده ائتدییی نائلیت‌لره اساسلاناراق عاشیق صنعتی‌نین تخمیناً 4 مین ایل بوُندان اوّل مئیدانا گلدییینی سؤیله‌یِیر. عالیمه گؤره عاشیق صنعتی ایلک اؤنجه کؤچری مالدا طایفالار شکلینده یاشایان تورک دیللی قبیله‌لر آراسیندا یارانمیشدیر. آذربایجاندا سازین، سازا بنزر سیملی آلَتینده تخمیناً 3 مین ایل تاریخی واردیر.[۷۳] فولکلورشوناسلیغیمیزین ایندیکی اینکیشاف مرحله‌سینده بو مولاحیظه‌لر، البته، ماراق دوْغورور. آنجاق، بیزجه، عاشیق صنعتی‌نین منشأییني، عوموميتله، صنعتین منشأییني قانونا اوُیغونلوقلاری ایله علاقه‌لی اراشدیریب ایضاح ائتمک داها دوْغرو اوْلار.

[73] ـ تو بنیادوْو. عصرلردن گلن سسلر «گنجلیک» باکی 1966. ص. 43 ـ 42.

قدیم دؤور عاشیق یارادیجیلیغی نومونه‌لری بیزه گلیب چاتمامیشدیر. عوموميتله، فوْلکلورون دیگر ژانرلارینـدا یارانـان ایلکـین نومونـه‌لـرده قالمامیشـدیر. آذربایجـان فولکلورشوناسـلیغی‌نـین سـوْن دؤورده آختاریشلاری نتیجه‌سینده خالق صنعتینی اینکیشاف ائتدیرن صنعتکارلارا تورک دیللی قبیلـه‌لـر ایچریسـینده ایشیق، وارشاق، اوْزان، دده، آغ ساققال، یانشاق وس. کیمی آدلار وئریلدییی معین ائدیلمیشدیر.

تورک دیللی خالقلار ایچریسینده عاشیقلارا «ایشیق»دا دئییلمیشدیر. عاشیق صنعتی‌نـین تـدقیقاتچی‌لاری بـو تئرمینه‌ده زامان ـ زامان اؤز موناسیبتی‌نی بیلدیرمیشـلر. مـثلاً: ج. دیـزدار اوغلـو بـو بـاره‌ده یـازیر: «عاشـیق سؤزجویونون هارادان چیخدیغی هله‌لیک ایثبات اوْلونمامیشدیر، دَییشیک گوروشلر ایره‌لی سورولموشـدور. ب. چلبی عشقی و عاشـیق سـؤزجوکلرینین تورکجـه «ایشـیق» سـؤزجویوندن گلـدییی قناعتینـده‌دیـر». م. کؤپرولوزاده ده عاشیق سؤزونون محض پوْزولاراق «ایشیق» طرزینده تورک دیلینه کئچدییی‌نی سؤیله‌ییر. م. ح. طهماسب بو حاقدا یازیر: «بیزجه «عاشـیغین «اوْزان» و «یانشـاق» آد ـ تیتوُللارینـا غالیـب گلمـه‌سـی پروْسئسی بئله اوُزون و مرکب بیر یوْل کئچمیشدیر کی، بوُرادا دا «عشق»له باغلی «عاشیق» سؤزونون دنیوی (دونیوی)، فلسفی و رمزی معنالاری چوْخ بؤیوک روْل اوْینامیشدیر. لاکین بوُرادا بیر سیرا باشقا سوزلرین‌ده کؤمه‌یی، خیدمتی، ایشتیراکی اوْلموشدور کی، بوُنلاردان بیری «ایشیق»سؤزودور» (45، 31).

و. قوْردلئوسکی بو مسـأله ایلـه بـاغلی اوْلاراق دئییـر: قلنـدرلری XVI عصـرده چـوْخ گئنـیش یـاییلمیش ایصطیلاح اوْلان «ایشیق» آدلاندیریردیلار. بوُرادا بلکه‌ده تورکجه «آد» دئمک اوْلان «ایشیق» سؤزو ایله عربجه «آللاها محبتله یانان» دئمک اوْلان «عاشیق» سؤزونون کوْنتامیناسییاسی باش وئرمیشدیر».[۷٤] (س. ح)

«معلومدور کی، «ایشیق» قدیم تورک خالقلارینین میفولوگییاسـینا داخیـل اوْلمـوش و مقـدس‌لشـمیش بیـر عنصردور. ایشیق آیلا، گونشله، اوْدلا باغلیدیر». اوْغـوز خاقـان داسـتانیندا اوْغـوز خـانن اوزو نوُرانیـدیر و

[74] ـ جاوا دهئیت آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، باکی 1990 ص 44 ـ 43

آروادی گؤیدن دوشن بیر ایشیقدان دوْغولموشدور. اوْغوز خان اوْردولارینا یوْل گؤسترن قوُرد دا اوْغوزون چادیرینا دوشن بیر ایشیق‌دان دوْغولموشدور.

اویغورلارین خاقانی بوُغا خان و دؤرد قارداشیدا بیر آغاج و یا توْرپاغا دوشن سماوی بیر ایشیق‌دان یارادیلمیشدیر. بو خالقلارین ایسلامدان قاباقکی دینلری اوْلان شامان دینینده «اوُچماق» دئدیکلری جنّت ده بیر ایشیق عالمیدیر. تورک دیللی خالقلار هله آذربایجانا گلمه‌میش ایشیغی مقدس بیلمیشلر و اوْنو هر شئیین، حتی دونیانین یارانماسیندا، ایلهام قایناغی حساب ائتمیشلر».[۷۵]

اوْنا گؤرده ده «کوْراوْغلو» داستانیندان قوْپوب قالان قدیم بیر ماهنی‌دا خالق اؤز قهرمانی‌نین دیلله دئییر:

کوْر اوْغلو دئیر: من عاشیغام. عاشیق دئییلم ایشیغام.

بوُرادا چوْخ اینجه مطلب‌لر اوزه چیخیر. ایشیق قدیم تورک خالقلارینین سئویملی، عزیزله‌نن، مقدس سایدیقلاری صنعتکارلارا وئریلمیش آددیر. بئله‌لیکله‌ده اوْنلار مقدس حساب ائدیلمیشلر. هئچ ده تصادوفی دئییلدیر کی، بو مقدس‌لیک بوتون تاریخ بوْیو همین صنعتکارلارین اوزرینده یاشامیشدیر. آدلاری دَییشیلمیش، مقدس‌لیک ایسه یاشامیشدیر. اوْزان، دده مقدس، اؤولییا (اولیا) اوْلموش، عاشیق ـ حاق عاشیغی، تانری عاشیغی، گونش، ایشیق عاشیغی اوْلموش یئنه‌ده مقدس ساییلمیشدیر. مگر بوتون بو آختاریشلار ـ ایشیق، وارساق، اوْزان دده عاشیق صنعتیمیزین چوْخ قدیم‌لییینه دلالت ائله‌میرمی؟ دئمه‌لی، عاشیق صنعتی‌میز خالقین اؤزو قدر قدیم بیر صنعت‌دیر، اؤزوده مقدس و توْخونولماز بیر صنعتدیر.

پروفئسوْر م. سئیدوْو ائرامیزین VII – V عصرلریندن ایندیکی عاشیغا وارساق دئییلدییی قناعتینه گلمیشدیر. تخمیناُ بو عصرلردن باشلایاراق خوصوصیله X – VIII عصرلرده ایسه اوْزان سؤزو ایشله‌نمیشدیر. «کیتابی دده قورقود» داستانلاریندا اوْزانلارین تیپیک صورتلری یارادیلمیشدیر. خالق ایچریسینده بؤیوک حؤرمته مالیک اوْلان اوْزانلار اَلینده قوْپوز ائل ـ ائل گزر، چالار، اوْخویار، ایگیدلره

[75] ـ جاواد هیئت، آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، باکی، 1990، ص 44 ـ 43.

داستانلار قوْشاردی. دده ایسه اوْزانلیغی ایله برابر هم‌ده مودریک، بیلیجی، موشکول ایشلری یوْلونا قوْیان بیر ائل آغ ساققالی اوْلموشدور. باشقا سؤزله اگر اوْزانلار ان چوْخ قوپوزلار، چالیب اوْخونا، ایفا ایله باغلی ائدیلرسه، دده‌لر هم‌ده یارادان صنعتکارلار، مشهور اوْغوزنامه‌لرین اصل یارادیجیلاری اوْلموشلار. «ددهم قوْرود گلیبن بوْی بوْیلادی، سؤی سؤیله‌دی، بو بوْی دَلی دومرولون اوْلسون، مندن سوْنرا آلپ اوْزانلار سؤیله‌سین، آلنی آچیق، جومرد اَرنلر دینله‌سین ـ دئدی» وس.

اوْزانلارین و دده‌لرین تیپیک نوماینده‌سی داستاندا، البته، دده قورقوددور. دوْغرودانا سوْنرالار اؤز یارادیجیلیق قابلیتی، مودریک‌لیبی، آغ ساققالیغی ایله سئچیلن ائل صنعتکارلارینا دده دئییلدییی معلومدور. XVI عصرده دده یادکار، XVII عصرده توراب (تراب) دده، XVIII عصرده دده قاسیم (خسته قاسیم)، XIX عصرده علسگرهٔ موْلا جومه، عاشیق حسین بوْزاآلقانلی و باشقالاری بوُنا میثال اوْلا بیلر. اینده‌ی اوْزانلارلا علاقه‌دار آذربایجاندا یئر آدلاری وار: گنجه‌ده اوْلان اوْزانلار محلّه‌سی بونا آیدین میثالدیر. اوْزانلارلا باغلی خالق ایچریسینده موختلیف ماهنیلاردا یاشاماقدادیر:

قیزیم، قیزیم، قیز آنا ـ قیزیمی وئررم اوْزانا ـ اوْزان آخچا قازانا ـ قیزیم گئیه بَزَنه.

ائویمه اوْزان گلیبدی ـ پَره‌نی پوْزان گلیبدی ـ گوندوز اوْلان ایشلری ـ گئجه یازان گلیبدی

یانشاق سؤزوده معین مودت عاشیق معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. زامان کئچدیکجه بو سؤز اؤز معناسینی معین قدر دَییشمیش ـچوْخ دانیشان، اوُزونجو وس. معنالار داشیمیشدیر). بو تئرمینله علاقه‌دار آذربایجانا یئر، کند آدلاری دا واردیر. خوصوصیله کلبجر رایوْنوناکی یانشاق کندینی گؤسترمک اوْلار کی، بو کندین اهالی‌سینین اکثریتی کئچمیشده عاشیق‌لیقلا مشغول اوْلموشدور.

عاشیق سؤزو ایسه نیسبتاً سوْنرالار ایشله‌نمه‌یه باشلانمیشدیر. اوْزانین نه واخت عاشیقلا عوض اوْلوندوغونو دقیق سؤیله‌مک چتیندیر. آنجاق گؤرونور، بو سؤزلر معین دؤورده قوْشا یاشامیش اوْلجه عاشیق – XIII XIV عصرلردن ایشه عاشیق شکلینده ایشله‌نمیشدیر.

احمد یَسوی، یونیس ایمره کیمی شاعیرلر و اوْنلارین موعاصیرلری عشقی، محبتی گئنیش، عوموومی معنادا گؤتورور، اوْنو خوصوصی وئرگی، حاق وئرگیسی کیمی تلقّی ائدیردیلر. بو معنادا اؤزلرینی عشق اهلی ـ عاشیق آدلاندیران شاعیرلر مقدس‌لشیر علوی‌لشیردیلر. بو شاعیرلره گؤره، عشق اهلی خوصوصی سئچیلمیش اینسانلاردیر، یعنی عاشیق‌لردیر. عشق وئرگی کیمی وئریلیر. عشق حقدن وئریلیر. تمیز اینسانی صافلاشدیریر، اوُجالدیر و سوْن نتیجه‌ده مقدس‌لشدیریر:

یونیس ایمره: عشق اوْدونا وارمی عوض ـ اوْنا یانان یاندیم دئمز ـ اوْ اوْد بو اوْدا بنزه‌مز ـ هئچ بیلینمز زبانه‌سی.

تمیز، مقدس، حقیقی، اوْدو سئومه‌یی ده هر آدام باجارماز. بئله یوکسک ایستعدادا مالیک اوْلان اینسانلار عشق اهلی‌دیر، یعنی عاشیق‌لردیر. بئله عاشیق‌لر، مقدس اینسانلار، وئرگی آلمی شخص‌لر دوْغرودان‌دا اؤز حرکتی، داورانیشی ایله خالق آراسیندا تانینیر، مشهورلاشیر، سئویلیر و تقلید ائدیلیرلر.

اوْنون شمعی چاق شمعی‌دیر ـ دَمی انالحق دمی‌دیر ـ حلاّجی ـ منصور کیمی‌دیر ـ اَن کَمینه دیوانه‌سی

بئله عاشیق‌لرین، محبن دیوانه‌لرینین، عشق جنون‌لارینین ووُرغونلوغو، یعنی بو کیفیت‌لری اوْ زامان ائل ایچریسینده ان چوْخ بهادیرلاری، قهرمانلاری وصف ائدن اوْزانلارین صنعتینه کئچیر، اوْزانلار عاشیق‌لرین عشق ماجرالاری حاقّیندا ماهنی‌لار قوْشماغا باشلاییرلار. بئله عاشیق‌لر البته، اوْزانلار اوچون ده عیبرتلی‌دیر. ائله بوُراداجا باشقا بیر جهتی ده خاطیرلاماق یئرینه دوشر. عاشیق‌لرین چوْخ زامان مقدس کیمی آدلاندیردیغی، بعضاً طریقت، معرفت، حقیقت یوْلو کئچیب حقیقی عاشیق آدلانان شخص‌لرین بئله، محبتی، حقیقی دونیانی، اینسانی محبتی وصف ائدن شعرلره‌ده گلیر. عاشیقلرین محبتی اوْزانلارین یارادیجیلیغینا کئچیب داها چوْخ دونیوی خاراکتئر آلیر. بو یوْللا عشقه دوچار اوْلان اوْزانلار اؤزلرینی عاشیق آدلاندیریر و قوْشدوغو ماهنی‌لارینین دا اساس موضوع‌سو عشق اوْلوردو. بئله‌لیکله، بیر مودّت اوزان ـ عاشیق قوْشا ایشله‌نیر، عشقین ترنّمو بهادیریلیغین تصویرلرینه غلبه چالیر. زامان کئچدیکجه اوْزان عاشیقه، عاشیق‌ده

عاشیغا چئوریلیر. اوْزانلارین ـ عاشیقلرین شعرلرینده عاشیق سؤزو کیمی ثابیت‌لشیر. XIV – XVI عصرلرده موجود اوْلان بوتون آذربایجان بایاتیلاریندادا عاشیق یوْخ، عاشیق ایشله‌نمیشدیر.

من عاشیق بو دا هارای ـ غم منی بوداغ هارای ـ کؤنول ایستر، اَل یئتمز ـ اَییلمز بو داغ هارای.[۷۶]

عاشیق سؤزو حاقّیندا دا موختلیف مولاحیظه‌لر سؤیله‌نمیشدیر. اساس فیکیر بوُدور کی، عاشیق عرب منشألی عشق سؤزوندن گؤتورولوب، عاشیق، یعنی عشقه توُتولان، ووُرولان، مفتون اوْلان معناسیندادیر. سوْنرالار عاشیق آذربایجان دیلی‌نین قایدا قانونلارینا اوُیغون اوْلاراق، «عاشیق» شکلینه دوشموشدور. پروفئسور ح.م. طهماسب سوْن تدقیقاتیندا بوتون بو دئییله‌نلره علاوه اوْلاراق بئله بیر مولاحیظه ایرَلی سورموشدور: «عاشیق»ین کؤکو عربجه‌نین «عشقی»، «عاشیق»ین کؤکو ایسه، بیزجه تورکجه‌نین ایندی آرتیق تامام ایله آرخایک‌لشمیش اوْلان قدیم «آش»یندیر. بو سؤزون آشیلاماق فوْرماسی ایندی ده دیلیمیزده ایشله‌نمکده‌دیر». عالیمین فیکرینجه، حاضیردا اؤزبک دیلینده یاشایان ماهنی، مئلوْدییا معناسیندا ایشله‌نن «آشوُله» و مغّنی معناسیندا ایشله‌نن «آشوُله‌چی»ده همین سؤزله علاقه‌داردیر (41 و 31).

گؤروندویو کیمی، عاشیق صنعتی چوْخ قدیم تاریخه مالیک‌دیر. آنجاق اوْنون آیری ـ آیری نوماینده‌لری بیزه سوْنراکی عصرلرده معلوم اوْلموشدور.

س. ممتاز «موْللا قاسیم و یونیس ایمره» آدلی مقاله‌سینده («معاریف و مدنیّت» ژورنالی، 1929، ن 1) موْللا قاسیم‌ین XIII عصرده یاشادیغی و هئجا وزنینده شعرلر قوْشدوغونو گؤسترییر.

موقابیردن گوذار (گذار) ائتدیم ـ عجایب مردمان گؤردوم ـ قارانقو توْپراق آلتیندا ـ یاتار جیسم ایله جان گؤردوم.

سالمان (سلمان) ممتاز موْللا قاسیم‌ین اوچ شعرینی اَلده ائدیب. «ائل شاعیرلری» (I – II جیلدلر، 28 ـ 1927 ـ جی ایللر) کیتابلاریندا وئرمیشدیر. مقاله‌ده سلمان ممتاز اوْلجه یونیس ایمره‌نین یاشادیغی دؤورو

[76] ـ بایاتی‌لار، ترتیب ائدنی آ. ممّدوْوا. 1977 . ص 13.

شاعیرین اؤز اثرلری اساسیندا دقیقلشدیریر. یونیس ایمره XIII عصرین سوْنو و XIV عصرین اوْللرینده یاشامیشدیر. سلمان ممتاز یازیر: «موْللا قاسیم حسن اوْغلو و یونیس ایمره‌نین موعاصیری، آذربایجان شاعیریدیر. موعاصیر اوْلماسینی یونیس ایمره‌نین آشاغیداکی بئیتی تصدیق ائتمکده‌دیر.

درویش یونیس بو سؤزو اَیری ـ اویرو سؤیله‌مه.

سنی صیغه‌یه چکر بیر موْللا قاسیم گلیر. اسکی‌دن قالما بیاض و جونگلرده «مین کلامی موْللا قاسیم شیروانی»، عنوانی ایله 3 ـ 2 شعر گؤزه چارپماقدادیر». تدقیقاتچی عالیمین دئدییینه گؤره، اگر جونگ‌لر الیازمالاری آختاریلارسا موْللا قاسیمین داها بیر چوْخ شعرلری اوزه چیخاریلا بیلر. هله‌لیک س. ممتاز ایکی تجنیس و بیر ده دیگر بیر شعر الده ائدیب خالقین مالینا چئویرمیشدیر. بوُنلار «صنم، صنم» ردیفلی قوْشما، «بئشینه» ردیفلی معما تجنیس و «گؤردوم» ردیفلی گرایلیدیر. موْللا قاسیمین الده ائدیلمیش شعرلرینین قیمتی نده‌دیر؟

عوومیتله، ایندییه قدر آذربایجان عاشیق یارادیجیلیغی اوزرینده آپاریلان تدقیقاتلارا گؤره هله‌لیک ایلک، عاشیقیمیز XV عصرین سوْنلاری و XVI عصرین اوْللرینده یاشادیغی احتمال اوْلونان قوُربانیدیر. البته، هئچ شوبهه یوْخدور کی، قوُربانیدن اوللرده آذربایجاندا عاشیقلار یاشامیش، گؤزل شعرلری و داستانلاری ایله شؤهرت قازانمیشلار. آنجاق هله‌لیک تاریخین صحیفه‌لریندن بیز قوُربانینی تاپمیشیق. دیگر عاشیقلارین‌دا یئنی تدقیقاتلار و آختاریشلار نتیجه‌سینده اوزه چیخاریلاجاغینا امینیک. چونکی قوُربانی‌نین یارادیجیلیغی عاشیق پوْئزییاسینین باشلانغیجی دئییل، کامیل‌لشمیش، پخته‌لشمیش بیر مرحله‌سینی تشکیل ائتمکده‌دیر.

ماراقلی جهت‌لردن بیریسی یونیس ایمره‌نین موعاصیری اوْلان موْللا قاسیم شیروانلی‌نین هله XIII – XIV عصرلرده عاشیق شعرینین گرایلی، قوْشما، تجنیس فوْرمالاریندان ایستیفاده ائتمه‌سیدیر. اوْنون شعرلری بیزیم بیلدیییمیز، شاهیدی اوْلدوغوموز معنادا فوْرما و مضمون اعتباریله کامیل نومونه‌لردیر. یوُخاریدا گتیردییمیز

میثالدان گؤروندویو کیمی، یونیس ایمره شعر قوْشارکن موْللا قاسیم‌دان احتیاط ائدیر، اوْندان بیر تجروبه‌لی، ایستعدادلی، تانینمیش بیر صنعتکار کیمی دانیشیر. اؤز فیکیرلرینی اساسلاندیرماق اوچون س. ممتاز هر ایکی صنعتکارین شعرلریندن نومونه‌لر وئریب مقایسه آپاریر. بو، گرایلی اوستونده «گؤردوم» ردیفلی شعرلردیر. س. ممتازا گؤره بو ردیفده گرایلینی اوّلجه موْللا قاسیم قوْشموش، یونیس ایمره ایسه اوْنا نظیره دئمیشدیر. شعر موْللا قاسیم‌دا 7، یونیس ایمره‌ده ایسه 9 بنددن عیبارتدیر.

بیر بوُرادا سلمان ممتازین مقایسه‌لریندن ایستیفاده ائدیریک.

موْللا قاسیم: یوُموُلموش شوْل آلا گؤزلر ـ قیامت یوْلونو گؤزلر ـ هانی شیرین شکر سؤزلر؟ ـ دهانی بی‌زبان گؤردوم.

یونیس ایمره: سوْغوُلموش شوْل آلا گؤزلر ـ پوْزولموش آی کیمی اوزلر ـ قاریشمیش قارا توْرپاغا ـ گول دَرن اللری گؤردوم.

موْللا قاسیم: کیمی عیش ایله عشرت‌ده ـ کیمی ذوْق (ذؤوق) ایله صؤحبتده ـ کیمی رنگ ایله محنتده ـ قاتی حالین یامان گؤردوم.

یونیس ایمره: کیمی ذوق ایله عشرت‌ده ـ کیمی عیشی بشارت‌ده ـ کیمی عذابی محنت‌ده ـ دون اوْلموش گونلری گؤردوم.

هئجا وَزنلی شعرین تورک دیللی خالقلار ایچریسینده اینکیشافینین اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده معین ایشلر گؤرولموشدور. بیزه گلیب چاتان قدیم آبیده‌لر اوزرینده آپاریلان مشاهیده‌لری بونا میثال گؤسترمک اوْلار. اوْرفون ـ یئنی‌سئی آبیده‌لری (VI – VIII)، محمود کاشغرینین «دیوانی لغته‌الترک» (XI) یوسیف بالا ساغونلونون «قوُتادقو بیلیک» (XI)، «داستانی احمد حرامی، (XIII)، شاعیر علی‌نین «قصه‌یی یوسیف» (XIII) پوْئماسی وس. کیمی یازیلی آبیده و اثرلرده هئجا وزنلی شعرین قدیم نومونه‌لری ساخلانمیشدیر. بو آبیده‌لردن و تخمیناً بو عصرلرده یاشایان صنعتکارلارین شعرلریندن بیر نئچه نومونه وئرمه‌یی لازیم بیلیریک.

«دیوانی لغته‌الترک». آلپ اَر تونقانین اؤلومونه آغی:

آلپ ارتونقا اؤلدی مو ـ ایسیز آجوُن قالدی موُ ـ اؤزلوک اؤجین آلدی موُ ـ ایمدی یورئک ییرتیلور

اؤزلئک یاراق گؤزئتتی ـ اوْغرو اوُتوزاق اوُزاتتی ـ بَک‌لر بَکین آزیُتتی ـ قاچسا قامو یوُرتیلور

XII عصرده یاشامین شاعیر احمد یَسوی‌نین شعرلریندن میثال:

اوْن سککیز بین عالم‌ده ـ حئیران بوُلغان عاشیق‌لر ـ تاپماق معشوق سوْراغی ـ سَرسان بوُلغان عاشیق‌لر.

شاعیر علی‌نین «قصه‌یی یوسیف» پوْئماسیندا آشاغیداکی کیمی میصراعلار واردیر:

«جوملەسی قوُیو اوزره اوچارلار ایمدی»، «اوْق آلیب قوُش آتماغا واروُر ایمدی»، «آنی گؤروب بیخود اوْلوب داشار ایمدی».

یاخود یونیس ایمره‌نین شعرلریندن آشاغیداکی پارچالارا دیقّت ائدک:

(بئش هئجالی)

یار، یوره‌گیم یار، ـ گؤرکی نه‌لر وار ـ بوُ خلق ایچینده ـ بیزه گولر وار.

یونوس سن بوُردا ـ مئیدان ایستمه ـ مئیدان ایچینده ـ مردانه‌لر وار.

(سککیز هیجالی)

آخار سوُلار تک چاغلارام ـ دردلی جیگریم داغلارام ـ شئیخ کیمی آنیب آغلارام ـ گل گؤر بَنه عشق نئیله‌دی.

من یونیس بیچاره‌یم ـ دوْست ائلینده آواره‌یم ـ باشدان آیاغا یاره‌یئم ـ گل گؤر بنه عشق نئیله‌دی.

بیز هله XIV عصرده قاضی برهان‌الدین‌ین یارادیجیلیغیندا هئجا وزنلی شعرین کامیل نومونه‌لرینه راست گلیریک:

ارنلر اؤز یوْلوندا اَر تک گرک ـ مئیداندا ائرکک کیشی نَر تک گرک ـ یاخشی یامان، قاتی ـ یوُمشاق اوْلسا خوْش،

سرورم دئین کیشی ائرکک گرک.

بؤیوک آذربایجان شاعیری نسیمی‌نین اثرلری ایچریسینده عاشیق شعری فوْرماسیندا یازیلمیش نومونه‌لرده واردیر. تصادفی دئییلدیر کی، نسیمی‌نین گرایلی فوْرماسیندا یازدیغی ساده، آخیجی، لیریک شعرلری خالقین دیلینده ازبر اوْلموش گئنیش یاییلمیشدیر.

باخ بوُ دیلبرین اوْینوُنا ـ گوناهین آلمیش بوْینونا ـ سَحردن عاشیق قوْینونا ـ گیرن دیلبرین قوُلویام.

کیمسه‌نین مالین یئمه‌گیل ـ بو بانا قالیر دئمه‌گیل ـ اوْل سیاست مئیدانیندا ـ حاقلی حاقّین آلاسودور.

XVI عصرین اوّللریندن اعتباراً یازیلی ادبیاتیمیزدا، خوصوصاً شاه ایسماعیل ختایی‌نین و سوْنرالار محمد اَمانی‌نین یارادیجیلیغیندا خالق دیلینده، عاشیق پوْئزییاسی اوُسلوبوندا یازیلمیش اثرلره داها چوْخ راست گلیریک:

کؤنول، نه گزیرسن سئیران یئرینده ـ عالم‌ده هر شئیین وار اوْلماییینجا ـ اوْلورا، اوْلمازا دوْست دئییب گزمه ـ بیر عهدینه بوتون یار اوْلماییینجا. (ختایی)

باهار اوْلدو، نازا گوللر آچیلدی ـ سرو نازیم، سالّانیبان سئیر ائله ـ شکوفه اوْوراقی هر یان ساچیلدی ـ سرو نازیم، سالّانیبان سئیر ائله. (امانی)

معلوم دور کی، آذربایجان توْرپاغی عصرلر بوْیو آردی ـ آراسی کسیلمه‌یَن خاریجی باسقینلارا معروض قالمیشدیر. ایشغالچیلار آذربایجانا سوْخولاراق اوْنون مادّی ثروت‌لرینین داغیتمیش، گؤزل صنعتکارلاری، الیازما و تاریخی کیتابلاری باشقا اؤلکه‌لره آپارمیشلار. لاکین خالق کوتله‌لری اوُستاد صنعتکارلارینین اثرلرینی زامانین بوسرولغانلاریندان کئچیررک ساخلامیشدیر.

عاشیق یارادیجیلیغی‌نین ایدئیا مضمونو.

آذربایجان خالقی‌نین حیاتیندا، موباریزه تاریخینده ائله بیر اهمیتلی، تاثیرلی حادیه اوْلمامیشدیر کیع عاشیقلار اوْنا اؤز موناسیبت‌ینی بیلدیرمه‌سینلر. عاشیق پوْئزییاسیندا خالقین میثیل‌سیز قهرمانلیق هونری، آزادلیق

اوُغروندا موباریزه‌سی، دونیا گؤروشو، حیات و معیشتی، ایستک و آرزولاری، گله‌جه‌یه اینامی، اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. عاشیق همیشه ائل ایچینده مجلیس‌لرده اوْخوموشدور. خالقین خوْشونا گلمه‌ین هئچ بیر قوْشما عاشیق طرفیندن ایکینجی دفعه اوْخونمامیشدیر. چونکی عاشیق مجلیس‌ده دینله‌ییجی‌لرین آرزوسو، خواهیشی ایله حرکت ائدیر، اوْنلارین ذوقونو اوْخشاییر، سیفارشینی یئرینه یئتیریر.

عاشیق یارادیجیلیغیندا محبت لیریکاسی اساس یئر توُتور. بوُرادا تصویر و ترنم ائدیلن محبت رئال، اینسانی، حیاتی محبت‌دیر. عاشیغین هر بیر قوْشماسی مجلیس‌ده گؤردویو ائل گؤزلینه ـ رئال اینسانا حصر ائدیلمیشدیر. چوْخ زامان عاشیقلار قوْشمالارینی گؤردوکلری گؤزلین آدی ایله باغلاییر، اوْنو تعریف ائدیرلر. بو ایسه هر شئیدن اوّل، عاشیق یارادیجیلیغینی هر جور مجردلیک‌دن، خیالی روْمانتیکادان، گؤیلر عالمی، ملک و قیلمانلارین تصویریندن اوُزاقلاشیرمیش، رئالیزمه یاخینلاشدیرمیشدیر. «... عاشیق پوْئزییاسینین حتی لیریک، عاشیقانه شعرلرینده‌ده تئز ـ تئز ایجتیماعی موْتیولر، زمانه‌نین سیاسی و فیکری موباریزه‌لری اؤز عکسینی تاپمیشدیر» (31 و 28). اوْ بیری طرفدن عاشیق پوْئزییاسی اوْرتا عصر فئودال قارانلیقلاریندا، ظلم‌کارلارین خالقی هر جوره اینسانی حیس‌لردن، حیاتی ذوق‌لردن محروم ائتدییی بیر زاماندا اینکیشاف ائتمیش، اؤز رئال محبتی ایله اینسانلاری موعاصیر حیاتا یاشاماغا، موباریزه‌یه چاغیرمیش، حاق‌سیزلیغا قارشی چئوریلمیش، اوْنا گؤره‌ده ایجتیماعی خاراکتئر آلمیشدیر.

عاشیقلار اؤز داستان، ناغیل و قوْشمالاری ایله کوتله‌لره حقیقتی باشا سالماق، اوْنلاری موسیقی‌دن، صنعتدن ذوق آلماغا، حیاتا نیک‌بین گؤزله باخماغا، شن‌لَنمه‌یه چاغیرمیشدیر. عاشیقلار محبت ترنم ائدن شعرلرینده ده اؤز زمانه‌سیندن، ایجتیماعی برابرسیزلیکدن شیکایت‌لنمیشلر. بعضاً بؤیوک مادی چتین‌لیکلر ایچریسینده یاشایان عاشیقلار اؤز ایستکلرینه چاتا بیلمه‌میش، معشوقه اوْنلار اوچون اون یئتمز بیر وارلیغا چئوریلمیشدیر. بئله حالدا عاشیق شعرینده محبت موضوع‌سو ایله یاناشی دونیادان، دؤوردن ناراضی‌لیق عکس ائتدیرن ایجتیماعی موْتیولر عکس اوْلونموشدور.

دئمه‌لی، ایجتیماعی ـ سیاسی لیریکادا عاشیق یارادیجیلیغی‌نین ان اساس موضوعلاریندان اوْلموشدور. دؤورون خئیری ـ شری، یاخشی‌سی ـ پیسی، وارلی ـ یوْخسوللوغو، آغالار ـ قوُللار دونیاسینین بوتون ضیدیت‌لری عاشیق پوئزییاسیندا اؤز بدیعی ایفاده‌سینی تاپمیشدیر. آیری ـ آیری اوُستادلارین یارادیجیلیغی‌نین بؤیوک بیر حیصّه‌سی محض بو موضوع‌دادیر. دونیانین ضدیت‌لری، کئشمه‌کئشلیک‌لری، تالانلاری، قانلار ایچریسینده اؤزلرینی تنها، گوجسوز سانان صنعتکارلار میسکین آبدال، قوُل عباس، شیکسته عباس، قول آللاه قوُلو، میسکین علی، خسته قاسیم و سایره کیمی لقبلر گؤتورموشلر.

هانی بو دونیادا عدالت، دیوان ـ یوْخ کیمسه دردیمه ائیله‌یه درمان. (عباس توفارقانلی)

آی آغالار ناکام گئتدیم دونیادان ـ یارب منیم خانمانیم نئج اوْلدو؟ (خسته قاسیم)

حاقّین درگاهیندا بدبخت قوُل اوْلدوم. (موْللا جومه)

بئله میثاللاری عاشیق شعریندن ایسته‌نیلن قدر گتیرمک اوْلار.

آذربایجان عاشیق شعرینین معین بیر قیسمی‌ده دینی موضوعلارا حصر ائدیلمیشدیر. یوُخاریدا دئدییمیز کیمی، عاشیق یارادیجیلیغی عوموميتله دونیوی بیر صنعتدیر، حیات حقیقتی اوْنون مایاسینی تشکیل ائدیر. بوُرادا سئوگی‌ده وار، نیفرت‌ده وار، حیاتین سرت قانونلارینین رئالیست تصویرلری‌ده وار. بوُنونلا بئله، قدیم‌دن بری ائل صنعتکارلاری دینی موضوعلارا دا ماراق گؤسترمیشلر. عاشیقلار دینی قایدا ـ قانونلارین اخلاقی ـ فلسفی ماهیّت‌ینی دَریندن حیس ائتمیش و اؤز شعرلرینده یئری گلدیکجه اوْنلاردان عمده بیر واسیطه کیمی ایستیفاده ائتمیشلر. خوصوصیله دینی معجزه‌لر پیغمبرله، ایمامللارلا، جنّت و جهنم‌له علاقه‌دار موضوع‌لار عاشیق شعرلرینده آزاد اوْلسا قالمیشدیر. بو جور نومونه‌لره اساس اعتباریله اوستاد عاشیقلارین دئییشمه‌لرینده، باغلاما و قیفیل‌بندلرینده راست گلیریک. آنجاق چوْخ تأسوفله قئید ائتمه‌لییک کی، آذربایجان عاشیقلارینین بو موضوع‌دا شعرلری اوُزون ایللر آمانسیزجاسینا محو ائدیلمیشدیر، حتی داستانلاردان‌دا چیخاریلیب آتیلمیشدیر. هئچ کیم مسئولیت داشیمامیشدیر کی، خیر بوُنلاردا بدیعی

یارادیجیلیق‌دیر، صنعتدیر. خالق صنعتکارلارینین حیاتا، دونیایا، اینسانلارا، کئچمیشه باخیشلارینی عکس ائتدیرن معنوی دوُیغولارینین بدیعی ایفاده‌سیدیر.

ایلک عاشیق داستانیمیز «قوربانی»دن بحث ائدرکن م. ح. طهماسب یازیر: «دده یئدی یارلا قوربانی‌نین دئییشمه‌سی تقدیم ائتدییمیز داستاندا گئتمه‌میشدیر. بو دئییشمه آلتی قاطار قیفیل‌بنددن عیبارت‌دیر.[۷۷] «قوربانی داستانی‌نین اؤزونده بو باره‌ده اوْخویوروق: «اوستادلار دئییلر کی، بو مجلیس‌ده دده یئدی‌یار قوُربانی‌یه اوچ قاطار لاپ اوْ چتین پُخته سؤزلردن دئدی. بو سؤزلر ائله سؤزلر ایدی کی، هله هئچ کس آچا بیلمه‌میشدی. بیری پیغمبردن، بیری امامتدن، بیری ده نَمروتدان، شدّاددان ایدی».[۷۸] بوُرادان معلوم اوْلور کی، همین التی قاطار سؤز «لازیم‌سیز» سایبلیب و داستانادا داخیل ائدیلمه‌دییینه گؤره ایندی ایتیب باتمیشدیر. دینی معمالار ایشلدیلمیش بیر قیفیل‌بنده دیقّت ائدک:

موْللا جومه:

اوْ نه‌دیر کی، حاق قوُراندان ایتیردی ـ اوْ نه‌دیر کی، گئجه گوندوز اوْتوردو ـ اوْ نه‌دیر کی بو یئرلری گؤتوردو ـ بیرجه کلمه هوْهوْ ـ میُشده دایاندی.

عاشیق کؤنول:

ایسمی اعظم‌دیر حاق قوُرآندان ایتیردی ـ اوْ داشدیر کی گئجه گوندوز اوْتوردو ـ قیزیل اؤکوز بو یئرلری گؤتوردو ـ بیرجه کلمه هوْهوْ ـ میشده دایاندی.

عاشیق شعرینین شکیل‌لری

آذربایجان عاشیق شعری فوْرماجا چوْخ زنگین و رنگارنگدیر. بو فوْرمالار، ساز هاوالارینا اوُیغون شکیلده یارادیلمیشدیر. بعضی تدقیقاتچیلار عاشیق شعرینین 71، باشقالاری ایسه 84 شکلی اوْلدوغونو قئید ائدیرلر.

[77] ـ آذربایجان داستانلاری، 5 جیلدده، 1ـ جی جیلد، ص 298 ـ 297 ، 1965.

[78] ـ آذربایجان داستانلاری، 5 جیلدده، 1ـ جی جیلد، ص 31.

م. حکیم‌اوْو 193 عاشیق هاواسینین جدولینی وئرمیشدیر. عاشیق صنعتی‌نین گؤزل بیلیجی‌سی، فیلولوگییا علملری نامزدی قییاس (عجایب) بکیل‌وْوون تدقیقاتیندا ایسه ساز هاوالارینین سایی 73 ـ دور، تدقیقاتچی فیکرینی ثبوتا یئتیرمک مقصدی‌له عاشیق علسگرین شاگیردی اوْلموش عاشیق اسدین بیر قوْشماسیندان آشاغیداکی پارچانی میثال گتیرمیشدیر:

کامیل اوستادلارین گوْلون دَرمه‌سن ـ حقیقتی سینه‌ن اوسته سرمه‌سن ـ 73 هاوادان خبر وئرمه‌سن ـ اؤلوم یئیی‌دی سنه ائل قاباغیندا.

البته، فاکتا اساسلانان بو فیکیر اوْخوجودا داها تصور یارادیر. بوتون بو شعرلر شکیل‌لری ایسه دیلیمیزین قایدا ـ قانونلارینا اوُیغون اوْلان هئجا وزنینده یارادیلمیشدیر.

یئنی شعر شکیل‌لرینین یارانماسی تورک دیللی خالقلارین شیفاهی پوْزئییاسیندا یئددی‌لیک شعر شکلی‌نین یارانماسیندان سوْنرا مئیدانا گلمیشدیر. خالق صنعتیمیز اینکیشاف ائدیب تکمیل‌لشدیکجه یئنی ـ یئنی فوْرمالار یارانمیشدیر. آذربایجان عاشیق شعرینین شکیل‌لری باره‌ده م. ابراهیم‌وْوون، ف. قاسیم‌زاده‌نین، اَ. میراحمدوْوون، و. ولی‌یئوین، م. حکیم‌وْووُن، اَ. ائلداروْوانین، ق. وکیل‌وْوون و باشقالارینین ماراقلی تدقیقات اثرلری واردیر. آذربایجان عاشیق شعرینین اساس شکیل‌لری آشاغیداکیلاردیر.

گرایلی عاشیق پوْئزییاسینین لیریک، آخیجی، ساده و اوْیناق شکلی‌دیر. عادتاً گرایلی 3 و 5 بنددن عیبارت اوْلور. آنجاق گرایلی اوستونده بندلری چوْخ اوْلان موختلیف شعرلر یارانا بیلر. هر میصراع‌دا هئجالارین سایی سککیزدیر، قافیه سیستئمی بئله‌دیر: آ ـ ب ـ و ـ ب، ق ـ ق ـ ق ـ ب، د ـ د ـ د ـ ب وس. بیر قایدا اوْلاراق شعرین سوْن بندینده مولیفین تخلوصی وئریلیر.

عوموميتله عاشیق شعرینین سوْن بندینه موهوربند، یاخود تاپشیرما دئییلیر.

نازلی یارین گول یاناغی ـ یاراشیق‌دیر خال اوستونه ـ اینجه بئلده گوموش کَمَر ـ دوزولوبدور پوُل اوستونه.

... سؤیون آغلار زاری ـ زاری ـ گئتمز کؤنلومون غباری ـ ایتیرمیشم نازلی یاری ـ دوُروم چیخیم یوْل اوستونه.

گرایلی‌نین چیٌغالی، سالاما، نه قاراتلی، موروَت، الیف ـ لام، قایتارما گرایلی، دیل دؤنمز وس. شکیل‌لری واردیر.

قوْشما، مخمس و تجنیس‌لرده اوْلدوغو کیمی، گرایلی‌لاردا دا «جیٌغا» ایشله‌دیلیر. جیغا هر بیر بندده میصراعلارین آراسینا گیریر، بوُدا طبیعی، هاوا ایله علاقه‌داردیر:

اوْوچو ایترسه مارالی ـ کسیلر صبری قارالی ـ داغدان، داشدان خبر آلی ـ اورک یانار ـ یارین آنار ـ دردین قانار ـ چمن سیٌزلار، چؤل وای ائیلر.

سالاما گرایلی‌دا بو شکیله اوْخشاییر، آنجاق اوْنون دؤردونجو میصراع‌سی گرایلی هاواسینا اویغون اوْلاراق دَییشدیریلیر.

سوْنالار گؤللره جوُما ـ سؤزوم یئتیردیم تاماما ـ دوست بوْینونا موْللا جومه.

قوْلون سالار ـ قوربان اوْلار ـ بوسه آلار ـ اوز وای ائیلر.

یاخود قوربانی‌نین ش. ایـ . ختایی‌یه حصر ائتدییی باشقا بیر گرایلی‌سینا نظر سالاق:

گؤزل شاهیم شیخ اوْغلودو ـ شاه ختایی، شاه ختایی ـ شاهی ـ مردانه باغلاندی ـ شاه ختایی، شاه ختایی.

بو دونیادا بیر حاق دیوان ـ اوْ دونیادا جنّت مکان ـ قوْی وار اوْلسون تورکی زبان ـ شاه ختایی، شاه ختایی.

قوُربانی قوُل، اوْ پناهی ـ قیبلهٔیی ـ عالمین ماهی ـ اوْ جهانین قیبله‌گاهی ـ شاه ختایی، شاه ختایی.

قوْشما.

قوْشما عاشیق پوئزییاسینین ان چوْخ یاییلمیش شکلی‌دیر. قوْشما اساساً 3 و 5 بنددن عیبارت اوْلور. هر میصراعدا هئجالارین سایی اوْنبیردیر. قافیه سیستئمی گرایلی‌داکی کیمیدیر.

ایسمی پنهان کؤچدو فانی دونیادان ـ قاریشدی توْرپاغا گؤز حاییف اوْلدو ـ خدانین تدبیری بئله‌یمیش بیـزه ـ سوْلدو یاناقلاری، اوز حاییف اوْلدو.

اجل چاتیب نفس سانا دوزولدو ـ غ هیجران تاپدادی، باغریم اوزولدو ـ یئنـه سـئودیییم‌دن اَلـیم اوزولـدو ـ ایختلاط توکندی، سؤز حاییف اوْلدو.

بو یازیق جومه‌نین دؤنوبدو باختی ـ اسدی اجل یئلی سَرویمی ییخدی ـ دئدیم کی، شـاد اوْلـلام بـو باهـار واختی ـ تؤکولدو بوُرنومدان یاز، حاییف اوْلدو.

قوْشمانین قوْشایاراق، کوللو قوْشما، قوْشما ـ مُستزاد، آیاقلی قوْشما کیمی شکیل‌لری واردیر:

قوْشا یارپاق:

بیر زولفو عنبره، قاشی پیکره ـ بیر گؤزو خوُمارا جانیم پئشکئش‌دیر ـ بیـر یانـاق اَحمـره، اوزو قَمـره ـ بیـر دیشی کؤوهَره جانیم پئشکئش‌دیر.

گوللو قافیه:

دئدیم: قوُلاج نَدیر؟ ـ دئدی قوْلومدو ـ دئدیم: اوُزاق ندیر؟ دئدی: یوْلومدو ـ دئدیم: امراه کیم‌دیر؟ ـ دئدی: قوُلومدو ـ دئدیم گلسن گئدک، سؤیله‌دی: یوْخ، یوْخ!

قوْشما XIV عصردن یازیلی ادبیاتیمیزدا ایشله‌نمکده‌دیر. اوْنون یازیلی ادبیاتدا ایلـک نومونـه‌لرینـی قاضـی برهان‌الدین، ش. ایـ. ختاییع محمد امانی کیمی شاعیرلریمیز یاراتمیشلار. قوْشمانین ان گؤزل نومونـه‌لرینـی یازیلی ادبیاتیمیزدا XVIII عصرده موْللا پناه واقیف‌ین یارادیجیلیغیندا گؤروروک. واقیف ادبـی مکتبـی‌نـین XIX عصرده داوام‌چیلاریندان ن. نباتی‌نین، ق. ذاکیرین یارادیجیلیغیندا قوْشما شرایطله علاقه‌دار مضـمونجا داها دا یئنی‌لشمیشدیر.

آذربایجان سوْوئت ادبیاتیندا دا قوْشمانین گؤزل نومونه‌لری یارانمیشدیر. ص. وورغونون. س. رستم‌یـن، اوْ. ساری وَللی‌نین، ب. واهابزاده‌نین، ح. عاریف‌ین، م. آرازین، م. آصلانین، م. ایسـماعیل‌وْوون و باشـقالارینین قوْشمالاری بوُنا میثال اوْلا بیلر.

تجنیس.

عاشیق پوْئزییاسیندا، جیناس‌لی قافیه‌لر و ردیفلرله یارانان شعره تجنیس دئییلیر. تجنیس‌ده اساساً 5 ـ 3 بنده عیبارت اوْلور. تجنیس عاشیق پوْئزییاسینین زیروه‌سی حساب ائدیلیر. بوُرادا اسـاس اعتباریلـه عاشـیقلارین سؤزلری بؤیوک اوُستالیقلا سئچیب ایشلده بیلمک باجاریغی مئیدانا چیخیر. معلومدور کی، تجنیس فوْرماجا عینی، مضمونجا موختلیف اوْلان جیناس ردیف وقافیه‌لرله یـارانیر. بـوُرادا آز سـؤزله دَریـن معنـا، گئنـیش فیکیرلر ایفاده اوْلونور. تجنیس یاراتماق صنعتکاردان بؤیوک ایستعداد، باجاریق طلب ائدیر. محض بوُنا گؤره ده بئله چتین بیر ژانردا هر عاشیق موفق اوْلا بیلمه‌میشدیر. یالنیز گؤرکملی ایمپروْویزاتـورلار، گئنـیش دونیـا گؤروشونه، زنگین سؤز احتیاطی‌نا یوکسک صـنعتکارلیق باجاریغینـا مالیـک صـنعتکارلار تجنیسـین گـؤزل نومونه‌لرینی یاراتمیشلار. قوربانی‌نین، خسته قاسیم‌ین، عاشیق آلی‌نین، عاشیق علسگرین، مـوْللا جومـه‌نـین، شمکیرلی عاشیق حسین‌ین، بوْزآلقانلی عاشیق حسن‌ین، نؤوره‌س (نؤرس) ایمانین تجنیسلری بوُنـا پـارلاق میثالدیر.

یوْخسول اوچون لازیم اوْلور بیرجه مال لاف ائیله‌مه وار سینه‌ن بیرجه‌م آل.

لیلی گؤستر من مجنونا بیر جامال نیسان چشم‌یم منی ائیلر سنه مال. (خسـتـه قاسیم)

قوُربانی دئیر: بورا گلدین یار ایچین کس جگریم دوْغرا باغریم یار ایچین

یار اوْدور کی، یاردان سوْنرا یار ایچین یاخا ییرتا، زولف داغیدا، یارا اوز (قوُربانی)

شَهدی شکر (کریل) ایچ اَردن نیم‌داش دَهنه پَرداغیدار ایچر دن

یاخشی زَنن خانه قوُرار ایچردن عرض ائیله‌یر هَمسرینه داشی‌نان (عاشیق آلی)

آی نازنین، دردین منیم جانیمی آز قالیب اینجه‌لده، آی اوزه، اوزه

آلیبسان آلیم‌دن دین ایمانیمی مشتاق ائیله‌یبسن آی اوزه ـ اوزه

یار مسکنی آستانامی، دردیمی کامیل باغبان گولو باغدان دردیمی؟

آی بی‌مروت دردین منیم دردیمی آرتیریب یئتیریب آ، یوزه، یوزه (عاشـــــیق علسگر)

تجنیس‌لرین جیغالی تجنیس، آیـاقلی تجنـیس، حـرف اوسـته تجنـیس، دوْداق دَیمـز تجنـیس وس. کیمـی شکیل‌لری‌ده واردیر. بوُنلارین ایچریسینده دوْداق دَیمز تجنیس داها چتین‌دیر. چونکی بوُرادا هـم جیناسـلار ایشله‌نمه‌لی، هم‌ده شعر بوْیو دوْداقلانمایان صامت و صایت‌لردن ایستیفاده ائدیلمه‌لیدیر:

قیش چیلّه‌سی نیدیر ایلیاس گلنده قار سئله دؤننده، یاز آچیلاندا

هرلَنَر گردیسی، آی ائلر قیژ ـ قیژ شاقیلدار لئیسانی، آی ائلر قیژ ـ قیژ (شکمیرلی عاشـیق حسین)

غیض ائیله‌یر، چن چکیلر داغلارا قهریندن سئللری آی ائیلر قیژ ـ قیژ

قارشی گلسه، حسرت چکن یار ـ یار عاغلی چاشار، کؤنلو آی ائیلر قیژ ـ قیژ

عرش ـ اعلادان دال قئیدینه دال الار قاچ ها قاچدی هئی گئریده دال قالار

عاشیق آلی، شاهه قالخار دالغالار چکنده نعره‌سین آی ائیلر قیژ ـ قیژ (عاشیق آلی)

حرف اوستونده تجنیسی ایسه عاشیقلار معین حرف اوستونده قوْشوُرلار. بئله تجنیس‌لرده بوتون میصراعلار عینی حرفله باشلاییب. عینی حرفله‌ده قوُرتارمالیدیر. موْللا جومـه‌نـین میصـراعلاری «ن» حرفـی اوسـتونده قوُرولان بیر تجنیس‌یندن بیر بندینی میثال وئرک:

نازلی یاریم هئچ دوْیمارام بو سندن نوْغلو ـ نابات شیرینِ اوْلماز بوسه سندن

اؤکر جومه چوْخ چکینیر بو سندن نامرلرین دیلین ووُرسون باز ایلان

عاشیق شعرینده تجنیسین آیاقلی تجنیس، دوْداق دَیمز تجنیس، حرف اوستونده تجنیس و باشقا نوعلری ده واردیر. جیغالی تجنیسه بیر نومونه:

آی بی‌موروَت، حسرتینی چمکدن ایللر ایله خسته دوشدوم باشا باش

من عاشیقم باشاباش ـ اوْخو دَرسین، باشاباش ـ عشقیندن سمندرم ـ اوْدا یاندیم باشاباش

جان دئیه‌نه جان دئگینن مردانه باش قوْیانین قوْی یوْلوندا باشاباش (عاشـــــیق علسگر)

حاضیردا یازیلی ادبیاتدا دا تجنیسدن ایستیفاده اوْلونور، عاشیق پوْئزییاسینین بو شکلی‌نین یئنی ـ یئنی نومونه‌لری یارانیر. عاشیق شعرینین یاخشی داوامچیلاریندان اوْلان قییاس عجایبین تجنیسلرینده‌کی صنعتکارلیق و اوْریژینال‌لیق دیقّتی داها چوْخ جلب ائدیر.

قییاس عجایب یگانه تجنیس اوُستاسیدیر. بیز اوْنون تجنیسلرینده هئچ بیر اوُستاد طرفیندن ایشلدیلمه‌ین یئنی جیناسلار گؤروروک. بو جیناسلار سؤزون حقیقی معناسیندا جالاق توُتماز بیر شکیلده ایشلدیلمیشدیر:

بیر تاختا اوستونده بیر شعر یازسام ـ سانارام یئتیرمیش بو تاختا باری ـ نیظامی حاکیمدی صنعت تاختینا ـ کاش منده چیخایدیم بوُ تاختا باری

یاخود:

چاغلایا بیلمزدی جوْشغون طبعیم تک ـ آراز، آمو ـ دریا، ووْلقا، بوُ دوْن دا ـ گئدیب گؤزلییییم، بدرنگ اوْلموشام ـ گؤرنلر تانیماز منی بوُ دوْندا

تجنیسین بوتون نوعلرینده شاعیرین یاراتدیغی نومونه‌لر بؤیوک ماراق دوْغورور. مولیفین بیر دوْداق دَیمز تجنیسینی نظردن کئچیرک. عجایب قدّیندی یای ایندی ندن؟ ـ سنه قاری قیش‌دی یای ایندی ندن؟ ـ یار چیخدی قارشیندان یاییندی ندن؟ ـ سینه‌ن آیناسیندا آی قارا قالدی.

اوُستادنامه.

آدیندان معلوم اوْلدوغو کیمی، اوُستادنامه اوُستاد سؤزو، اوستاد نصیحتی دئمکدیر. بئله شعرلرده اَن چوْخ عاشیقلارین دونیا گؤروشو، حیات حادیثه‌لرینه، دؤوره موناسیبت‌لری، خالقا نصیحتلری ایفاده ائدیلمیشدیر. مثلاً اوُلولو کریم بیر اوُستادنامه‌سینی بئله باشلاییر:

سالام وئریب بیر مجلیسه واراندا ـ یاخشی اَیلش، یاخشی اوْتور، یاخشی دوُر ـ دیندیرَنده کلمه ـ کلمه جاواب وئر ـ گؤرن دئسی: بَرَک‌آللاه یاخشیدیر.

اوُستادنامه‌لرین ایلک نومونه‌لری «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندا وئریلمیشدیر. هر بوْیون آخیرینده دده قورقود «اوْغوزنامه» قوْشمازدان اول دئییر: ـ «قانی دئدییم بَی اَرنلر؟ دونیا منیم دئینلر؟ اجل آلدی، یئر گیزله‌دی. فانی دونیا یئنه قالدی. گلیملی گئدیملی دونیا، سوْن اوُجو اؤلوملو دونیا». آذربایجان عاشیغی دونیا، عالم، زمانه، فلک حاقّیندا نه قدر اوستادنامه یاراتمیشدیر. اؤزوده بوُنلارین هامیسینی عاشیقلار محبت داستانلارینی باشلامازدان اول اوْخویورلار.

اوُستادنامه‌نین یارانماسیندا خالق آفوْریزملرینین، حیات تجروبه‌سینی اؤزونده عکس ائتدیرن اخلاقی، نصیحت‌آمیز آتالار سؤزلرینین موهوم روْلو اوْلموشدور. چوْخ زامان بیر نئچه اتالار سؤزو شعرین وزن و قافیه‌سیندن اوُیغونلاشدیریلیب اوستادنامه کیمی وئریلیر. مثلاً

اولغون جوْشا گلسه کؤپوک یاغ اوْلماز　　سؤیود بار گتیرسه، باغچا باغ اوْلماز

زیبیل تپه اوْلسا، گوللوم داغ اوْلماز　　یئل اَسنده آلچاقلارا ائندیرر

بعضاً عاشیقلار دونیانین وفاسزلیغینی، بئش گونلوک اوْلماسینی، ایسکندر کیمی حؤکمدارلارین بئله اؤلوب گئتدیکلرینی خاطیرلاداراق ظولم‌کارلارا، شاه و سلطان‌لارا عیبرت درسی وئرمک، اوْنلاری دوْغرو یوْلا چاغیرماق ایسته‌میشلر. شوبهه‌سیز، اوُستادنامه‌لرده اخلاقی فیکیرلره، نصیحت‌لره یاناشی، معین دینی موْتیولرده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بو ایسه زامانلا، دؤورلر، دونیا گؤروشو ایله علاقه‌داردیر. گؤرکملی

عاشیقلاریمیزین هامیسی اوستادنامه یاراتمیشلار. آنجاق XVIII عصرده یاشامیش خسته قاسیم اؤز اوُستادنامه‌لری ایله داها چوْخ تانینمیش‌دیر. اوُستادنامه‌لر قوْشمانین شکلی خوصوصیتینه اسالانیر، اوْندان یالنیز مضمون فرقینه گؤره سئچیلیر.

دئییشمه.

عاشیق پوْئزییاسینین گئنیش یاییلمیش شکیللریندن بیریده دئییشمه‌دیر. دئییشمه‌لرین‌ده ایلک نومونه‌لرینه بیز دده قورقود داستانلاریندا راست گلیریک.

دوْغرودور، بوُنلار اساساً تحکییه سجیّه‌سی داشییر:

بئیرک آیدیر: مَره قیزا! ـ نه آغلارسان، نه بوْزلارسان آغام دئییر؟ ـ یاندی باغریم، گؤینه‌دی ایچیم مگر سنین آغان یوْخ اوْلوبدور؟ ـ یوره‌گینه قاینار داغلار قوْیولوبدور. ـ بانی آیدیر: ـ چالما اوْزان! آییتما، اوْزان! قارالیجا من قیزین نه‌سینه گرک اوْزان؟ ـ قارشی یانان قارا داغی سوْرار اوْلسان ـ آغام بئیره‌یین یایلاغیدیر.

آغام بئیرک گئدَلی یایلادیم یوْخ».

دئییشمه عاشیقلارین صنعتکارلیق باجاریغینی، ایستعدادینی، دونیا گؤروشونو، بیلییی‌نی نومایییش ائتیرمک اوچون موهوم واسیطه‌لردن بیریدیر. دئییشمه زامانی عاشیقلار موختلیف شعرلردن ایستیفاده ائدیرلر. مثلاً، حَربه ـ زوْربا، قیفیل‌بند، تجنیس، اوستادنامه، دوْداق‌دَیمز تجنیس وس.

عاشیق‌لیق صنعتینده بئله بیر قایدا تاریخ بوْیو مجلیسلرده داوام ائتمیشدیر: صنعتکارلار خالق قارشیسیندا بیر ـ بیریله یاریشمیش، اؤز چوجلرینی سینامیشلار. مغلوب اوْلانین سازی آلینیب، اؤزو بنده سالینمیشدیر. بو یاریشدا ان چوْخ بداهتاً شعر دئمه‌یی باجاران، دَرین بیلییه مالیک اوستاد عاشیقلار غلبه قازانمیشلار. دئییشمه‌لره بیز ان چوْخ داستانلاریمیزدا راست گلیریک. واله‌له زرنیگارین، عاشیق ییُغوال‌لا عاشیق آلی‌نین دئییشمه‌لری بو جهتدن خاراکتئریکدیر.

عاشیق ییغوال:

اوْ ندیر کی اوْتوزوندا جاواندیر ـ اوْنبئش‌ینده قوْجالاردان اوُلودور؟ ـ اوْ ندیر کی، دیلی آیری، سؤزو بیر ـ هانسی دریا هر دریادان دوْلودور؟

عاشیق آلی:

اوْ آی‌دیر کی اوْتوزوندا جاواندیر ـ اوْنبئشینده قوْجالاردان اوُلودور ـ اوْ قلمدیر، دیلی آیری، سؤزو بیر ـ ائل دریاسی هر دریادان دوْلودور.

مخمّس

مخمس بئش‌لیک دئمکدیر. مخمس‌ده هر بند بئش میصراعدان هر میصراع 16 هئجادان عیبارت اوْلور. آنجاق عاشیقلار بو میصراعلارین بیرینی پارچالاییر و هر بندی اوْن میصراع‌یا چاتدیریرلار. مخمس آدلی عاشیق هاواسی‌دا واردیر! مخمّس‌ده میصراعلار ساز هاوالارینین مئلوْدیک آخاری ایله باغلی اوْلاراق هر دفعه ایکی‌یه بؤلونور. بو نوع شعرلر عاشیق یارادیجیلیغیندا گئنیش یئر توُتور. اوْنون جیغالی نوعینه ایسه نیسبتاً آز تصادوف ائدیلیر.

موْللا جومه‌نین «پری» ردیفلی جیغالی مخمس‌یندن آشاغیداکی نومونه‌یه دیقّت یئتیرک:

ناگهان گؤردو گؤزوم ـ سن تَکی اینسانی: پَری ـ حوری‌سن، ملیک‌سن ـ جنّتین قیّلمانی پری.

یارالار مَلهَمی‌سن ـ دردلرین درمانی پَری ـ گؤزَللر سرداریسان ـ محبوبلارین خانی پری ـ شاه کیمی تاختا چیخیب ـ ائدرسن دیوانی پری.

دیوانینا گلرم ـ عزّت، اکرام قیلارام ـ خیدمتینده قالارام ـ قول قوربانین اوْلارام ـ اگر قبول ائله‌سن ـ قوْل بوْینونا سالارام

قوْلوم بوْینوندا ـ الیم قوْینوندا ـ چیینیم چییینینده ـ عشقین بئینیم‌ده

سارماشیب کؤینک کیمی ـ دؤروم سنین اَینینده ـ اَینینه آل منی گل ـ قات بوُجانا جانی پری.

مخمس کلاسیک عاشیق پوئزییامیزین بیر نوع ائپیک شکلیحساب ائدیلیر. موئللا جومه‌نی عاشیقلار مخمس‌ین آتاسی آدلاندیرمیشلار .آذربایجان سوئوئت عاشیق پوئزییاسیندادا مخمس‌ین گؤزَل نومونه‌لری یارانمیش و یارانماقدادیر.

وجودنامه.

بیر سیرا وجودنامه‌لردن اینسانین آنا بطنینه دوشدویو دؤوردن حیاتی‌نین سوئونا قدر کی دؤورو (اوُشاق‌لیق، مکتب ایللری، ائولنمه‌سی، قوْجالیغی، حتی اوْ دونیاداکی وضعیتی وس.) تصویر ائدیلیر. عباس توفارقانلی‌نین، عاشیق مَددین، عاشیق واله‌ین، خالتانلی تاغی (تقی)نین، موئللا جومه‌نین وجودنامه‌لری بو جهتدن دیقّته لاییقدیر. موعاصیر ائل شاعیرلریندن میسکینلی عاشیق ولی‌نین وجودنامه‌سی‌ده عاشیقلارین رئپئرتوُآریندا اؤزونه مخصوص یئر توُتور.

وجودنامه‌لرین اکثریتی اوْن‌بیر هئجالی اوئلدوغو حالدا، ولی میسکین‌ین «گلدیم ردیفلی وجودنامه‌سی گرایلی شکلینده‌دیر.

عاشیق واله‌ین وجودنامه‌سیندن بیر پارچانی نظردن کئچیرک:

اصلی بَن آدمین وَصفین سؤیله‌دیم: ـ آتا وجودوندان گلدیم آنایا ـ آنا بدنیندن قان اوئلدوم دوُردوم ـ آنام حَملی اوئلدو قالدی وَدایی ... اول باشلانغیج‌دا بنیاد اوئلدو دیل ـ ایکی گؤزلر اوئلدو اوْنا مقابیل ـ ایکی داماق، ایکی جیگر بیر اورک حاصیل ـ دوْققوز گونده تاماملاندیم اعضایی یئریم خیلقت اوئلدو، دؤندوم زیندانا ـ ال آیاق ترپتدیم اوْیان ـ بو یانا ـ دوْققوز آی، دوْققوز گون اوئلدوم نیشانا ـ آللاهینان گلدیم بو گون دونیایا...

دیوانی.

عاشیق پوئزییاسینین یاییلمیش شکیل‌لریندن بیری‌ده دیوانی‌دیر. اوْنون یارانما تاریخی مخمس‌دن داها قدیمدیر. دیوانی اوچ و داها آرتیق بنددن عیبارت اوئلور. هر بند دؤرد میصراعدان، هر میصراع ایسه اوْن‌بئش هئجادان عیبارتدیر. بیرینجی، ایکینجی و دؤردونجو میصراعلار هم قافیه، اوچونجو ایسه سربست‌دیر، قالان

بندلر قوْشما و گرایلی‌دا اوْلدوغو کیمیدیر. دیوانی آدلی بیر نئچه عاشیق هاواسی‌دا واردیر. همین هاوالارین ریتم و (کریل) اوُیغون اوْلاراق دیوانی‌ده ایفا زامانی میصراعار ایکی حیصه‌یه بؤلونور، آغیر تئپله اوْخونور. دیوانی‌ده قوْشما کیمی مضمونونا گؤره موختلیف ـ لیریک، نصیحت‌آمیز، چاغیریش، حربه ـ زوْربا خاراکتئرلی وس. اوْلور.

ایسمیم‌دی عاشیق علسگر ـ بوُدو دؤورانیم منیم ـ غربت ائلده بیر گؤزَل‌ده ـ قالدی پئیمانیم منیم ـ اؤلدورسه‌ده بو سئودادا ـ حالالدی قانیم منیم ـ اینجیمرم دوْست یوْلوندا ـ بو زیاندان کئچمیشم.

آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین هر بیر شکلی‌نین یارانماسی موختلیف ساز هاوالارینین مئیدانا گلمه‌سی ایله باغلی اوْلموشدور.

تصنیف

عاشیق پوْئزییاسینین ماراقلی شکیل‌لریندن بیریده تصنیف‌لردیر. بو شکیل اساس اعتباریله شیفاهی ادبیاتیمیزدا سوْن دؤورلرده توْپلانیب چاپ ائدیلمیشدیر. آختاریشلار نتیجه‌سینده تصنیفلر عاشیق آلی‌نین، آغ عاشیغین (آللاهوئردی)، حسین شمکیرلی‌نین، وارخییانلی عاشیق محمدین، موْلا جومه‌نین، عاشیق بَستی‌نین و باشقا صنعتکارلارین یارادیجیلیغیندا دا اوزه چیخاریلمیشدیر. ساده، آیدین، شیره‌لی، بیر شکلی کیمی چوْخ زامان سربست شعر تأثیرلی باغیشلاییر. تصنیف‌لرین XIII – XIV عصرلرده یاشامیش یونیس ایمره‌نین یارادیجیلیغیندا اوْلماسی بو شکلین قدیم‌لییینی نومایییش ائتدیریر:

قددیم یای اوْلدو ـ باغریم زای اوْلدو ـ ایشیم وای اوْلدو ـ عشقین الیندن

دینله زاریمی ـ وئردیم سَریمی ـ آتدیم عاریمی ـ عشقین الیندن.

موْلا جومه‌نین یارادیجیلیغیندا دا تصنیف اوستونده بیر شعر آشکار ائدیلمیشدیر:

آغلاییب گوللَم ـ گؤز یاشین سیللَم ـ قوربان کسیللَم ـ سن بیزه گلسَن.

گئتمه کوسَر ـ یئل تک اسَرم ـ قوربان کَسرم ـ سن بیزه گلسن.

آغ عاشیغین، عاشیق آلی‌نین یارادیجیلیغیندا تصنیف‌لره خوصوصی یئر وئریلمیشدیر. «آغ عاشیق و سوسنبر» داستانین‌دا بو شکیل‌دن داها چوْخ ایستیفاده ائدیلمیشدیر:

یاشیل باشلی ـ چاتما قاشلی ـ شوخ باخیشلی ـ یاراشیقلی ـ سوسنبریم.

قوُلاج ساچدی ـ قلم قاشدی ـ آغزین آچدی ـ کؤوهَر ساچدی ـ سوسنبریم.

بو نوع صنعت نومونه‌لری یازیلی ادبیاتیمیزا دریـن تـأثیر گؤسترمیشـدیر. خـالق شـاعیر ص. ووغونـون اؤز اثرلرینده بو فوْرمادان یارادیجی صورتده ایستیفاده ائتمه‌سی تصادوفی دئییل.

ائی باهار یازیم ـ دوُرنا آوازیم ـ سن هونَر گؤستر ـ من شعر یازیم.

اوُستاد عاشیقلار

قوُربانی

XVI عصر آذربایجان عاشیق شعرینین هله‌لیک بیزه معلوم اوْلان ایلک نوماینده‌سیدیر. عاشیغین نـه واخـت آنادان اوْلماسی و اؤلمه‌سی هله‌لیک بیزه دقیق معلـوم دئییـل. آنجـاق بیـزه اوْ آیدینـدیر کـی، قوُربـانی شـاه ایسماعیل ختایی‌نین حاکیمیتی ایللرینده (1524 ـ 1501) یاشامیشدیر. حتی اوْ، بیر مودّت شاه ایسماعیل‌ین سارایینده دا اوْلموشدور.

بو صنعتکار «قوربانی»، «دیُریلی قوربان» آدلاری ایله عاشیق صنعت‌یمیزین تاریخینده شـؤهرت تاپمیشـدیر. ایندییه قدر بیز یازمیشیق کی، قوربانی جنوبی آذربایجانین دیُـری کندینـده دونیایـا گلمیشـدیر. سـوْن ایللـر قوربانی‌نین شخصیتینه، یارادیجیلیغینا خوصوصی دیقّت یئتیریلمکده‌دیر. بیر نئچه ایـل بوُنـدان اول جبراییـل رایوْنوندا عاشیغین آنادان اوْلماسـینین 500 ایلـلییـی موناسـیبتیله «قوُربـانی سـاز بـایرامی» کئچیریلمیشـدیر. آختاریشلار گؤسترمیشدیر کی، دیر کندی جبراییل رایوْنونوندادیر. هم‌ده بوُرادا عاشیغین قبری ساخلانمیشدیر. قوُربانی‌نی سالمان ممتاز تاپیب اوزه چیخارمیشدیر. اوْ، «ائـل شـاعیری قوُربـان» («قیزیـل شـرق» ژورنـالی، 1923، ن 3 ـ 2) آدلی مقاله‌سینده عاشیغین یارادیجیلیغینا یوکسک قیمت وئرمیش و شعرلریندن نومونه‌لرده

گتیرمیشدیر. سوْنرا اَلده ائتدییی شعرلرینی «ائـل شـاعیرلری» (I – II جیلـدلر، 28 ـ 1927 ـ جـی ایللـر) کیتابینا داخیل ائتمیشدیر. س. ممتاز یازیر کی، قوربانی‌نین بیر شعری واردیر کی، اوْ، شاه ایسماعیل ختایی‌یه حصر ائدیلمیشدیر. عالیمین دئدییینه گؤره بـو شـعر هـم اوْنـون یاشـادیغی دؤورو و هـمده یئـری حاقّینـدا معلومات وئرن یئگانه منبع‌دیر.

سوْنرالار معلوم اوْلموشدور کی، قورُربانی شاه ایسماعیل ختایی‌یه بیر دئییل، بیر نئچه شعر حصر ائتمیشدیر. بو شعرلرده عاشیغین یاشادیغی دؤورو و ش. ختایی ایله علاقه‌سینی دقیـق‌لشدیرمیشـدیر. سـلمان ممتـازین توْپلادیغی شعر بئله‌دیر.

مرشدی ـ کامیلیم، شیخ[۷۹] اوْغلو شاهیم ـ بیر عرضیم وار قوُللوغونا شاه منیم ـ عزیـز باشـین اوچـون اوْخـو یازغوُمو[۸۰] ـ آگاه اوْل حالیمدان گاه به گاه منیم!

درین درین دریالارا بوْیلادی ـ خنجر آلیب قارا باغریم تئیله‌دی ـ اوْغلو اؤلموش وزیر قضا ائیله‌دی ـ گئتمز دَماغیمدان دوُدی ـ آه منیم.

شاعیر اوْلان درسین آلیر پیریندن[۸۱] ـ باشیم تَولّی‌دیر، اوزوم پای انداز ـ قوْلو باغلی کئچـدیم خوُدآفرینـدن ـ اوزوم گولمز، هئچ آچیلماز، آه منیم.

قوربان دئییر باهار اوْلور گولور یاز ـ کؤللَرده اوزوشور اؤردک ایله قاز ـ باشیم تولّی‌دیـر اوزوم پـای‌انـداز ـ یوْخدور بوُندان اؤزگه بیر متاع(ح) منیم

آیدین اوْلور کی، ش. ایـ. ختایی قوربانی‌نین کامیل مَرشدی‌دیر. قوربانی درسینی پیردن ـ ش. ایسـماعیل‌دان آلمیشدیر. «عزیز باشین اوچون اوْخو یازغومو» (یازدیغیمی) ایفاده‌سی‌ده چوْخ شئی دئییر. بو اوْنو گؤسـتریر

[79] ـ شاه ایسماعیل‌ین آتاسی ـ شیخ حیدر

[80] ـ یازغو ـ عریضه، ایستدعا (تورک)

[81] ـ شاه ایسماعیلا ایشاره‌دیر (قئیدلر س. ممتازین‌دیر)

کی، عاشیق بو «عریضه»سینی یازدیغی دؤوره قدر ش. ایـ. ختایی ایله تانیش ایمـیش. باشـقا سـؤزله، اوْللـر شیخ‌له گؤروشموش ایمیش. س. ممتاز یازیر:

«شاهین وزیرلریندن بیرینه خوْش گلمه‌دییبندن، قوربانی قوْلو باغلی قاراباغ طرفیندن خوُدآفرین کؤرپوسوندن کئچیردَرک ایرانا سورگون ائتمیشدیر. قوُربان‌دا بو احوالاتی شعرله یازیب شاه ایسماعیلا یوْللادیغیندان، اوْنو شاه باغیشلاییب آزاد ائتمیشدیر». سوْنرا س. ممتاز فیکرینی بئلـه یئکونلاشـدیریر: «قوربـان شـاه ایسـماعیل قافاقازی آلدیغی زاماندان یاشامیشدیر». قوربانی‌نین ش. ایـ. ختایی‌نین یانینا دردیندن فریاد ائدرک گلمه‌سینه اوْنون باشقا شعرلرینده‌ده ایشاره‌لر واردیر.

من حاق عاشیقی‌یم حاق یوْلا ماییل ـ کیتابیم قرآن‌دیر، اوْلموشام قاییل ـ ائی منیم سلطانیم شاه ایسـماعیل ـ دردیمین الیندن فریادا گلدیم.[۸۲]

عیبرت‌آمیزدیر کی ش. ایـ. ختایی‌یه عنوانلانان شعرلرده «گلدیم»، «گلمیشم» کیمی ردیفلر ایشله‌دیلمیشـدیر. اگر بیرینجی شعرده عاشیق اؤز حامی‌سینه «یـازغو ـ عریضـه» گؤندریرسـه، ایکینجـی و اوچونجـو شـعرده یازدیقلارینی گؤتورب اوْ، شاهین حوضورونا گلمیشدیر.

دیری داغلاریندان، اوُزاق ائللردن ـ البته کی بیر موسرادا گلمیشم ـ عشقین سیتمیندن چَرخین الینـدن ـ بیـر شاهیم وار اوْنا دادا گلمیشم.

بولبول ایدیم آیری دوشدوم گولوم‌دن ـ فلک ووُردو جیدا سالدی ائلیم‌دن ـ قوربانی‌یم، قارا وزیـر الینـدن ـ شیخ اوْغلونا شیکایته گلمیشم.

قوربانی دیری‌ده اوْتوروب شاه ایسماعیل ختایی ایله باغلی حادیثه‌لری سئیر ائله‌مه‌ییـب. اوْ، بیلاواسـیطه بـو حادیثه‌لرین چوْخوسونون ایشتراکچی‌سی اوْلموشدور. اوْنـا گـؤره ده عاشـیغین شـعرلری بیـر نئچـه عصـر شیفاهی دیلده گلمه‌سینه باخمایاراق حادیثه‌لرین معین قیسمی‌نی اؤزونده قوْرویا بیلمیشدیر.

[82] ـ ح. آراسلی، عاشیق یارادیجیلیغی، باکی، 1960، ص 34.

معلوم‌دور کی، ش. ایـ. ختایی حاکیمیتی اَله آلاندان سوْنرا تبریزی بؤیوک بیر مـدنی مرکـزه چئویرمیشـدیر. اوْنون سارایيندا آذربایجان دیلینده دانیشیلیردی. تبریزده بؤیوک بیر کیتابخانا تشکیل ائتمیشدیر: قارداشـلاری ابراهیم میرزه و سام میرزه تذکیره یازیردیلار. ش. ایـ. ختایی سارایا چوْخلو شاعیرلر توْپلامیشـدیر. حبیبـی محض ش. ایـ. ختایی‌نین سارییندا ملک‌الشعرا روتبه‌سینه چاتمیشدیر. اؤزو بؤیوک دؤولت خادیمی و هم‌ده تانینمیش شاعیر ایدی. خالق شـعری اوسـلوبوندا بایـاتی، گرایلـی، قوْشـمالار یـازیردی. عاشـیقلار اوْنـون شعرلرینی مجلیسلرده اوْخویوردولار، اوْنا چوْخ شعر و عاشیق هاوالاری حصـر ائـدیردیلر. عاشـیقلار اوْنـو شعر، صنعت، ساز هامیسی حساب ائدیردیلر. ش. ایـ. ختایی شاعیرلرله بیرلیکده تانینمیش عاشیقلاری‌دا اؤز سارایینا دعوت ائتمیشدی. س. ممتاز، ح. آراسلی، ح. م. طهماسب، عزیزآقا ممّدوْو و باشقالارینین تصـدیقینه گؤره همین عاشیقلارین بیریده قوربـانی اوْلموشـدور. قوربـانی ختـایی‌نـین شـأنینه «شـاه سـارایی»، «شـاه یوُخوسو»، «شاه دوُرغوُزانی» و «شَر ختایی دیوانی» هاوالارینی یاراتمیشدیر. بیزه گلیـب چاتـان شـعرلریندن آیدین اوْلور کی، قوربانی ش. ایـ. ختایی‌نین بعضی سفرلرینده‌ده ایشتیراک ائتمیشدیر.

چوْخ گومان کی، شاه ایسماعیل‌ین 1514 ـ جو ایلده چالدیران یاخینلیغیندا مغلوبیّت‌یندن سوْنرا تورکیـه‌یـه آپاریلان صنعتکارلار ایچریسینده قوربانی‌ده اولموشدور.

بیزده قوْناق اوْلدوق قارس‌لی عثمانا ـ یونیس‌تک مات قالدیق بحری ـ عمّانا ـ قوربـانی دئیـر: دؤسـون بئلـه زامانا ـ گؤیده‌کی اوُلدوزلار آیه دؤنوبدور.

باشقا شعرلرده ده وطن حسرتی وار: بونلاردا بیزیم احتمالیمیزی گوجله‌ندیریر. «آیـری دوشـدوم وطنـیم‌دن، ائلیم‌دن»، «باش چنلی، قارلی داغلار قال ایندی» ««قان تؤکورسـن غربـت ائلـده گـؤزلریم» ــ دئیـه عاشـیق شیکایت‌لنیر.

باغریم دَلی ـ دَلی سینه‌م پئیکاندیر ـ منیم اوزو گولمز وطـن‌دن آیـری ـ نـه اوْلا بیـر شـادلیق خبـری گلـه ـ یوکله‌نه بارخانام ائیللره دوْغرو.

قاییدان‌دان سوْنرا اوْ یئنه ش. ایه. ختایی‌نین گؤروشونه گئتمیش، بو دفعه اؤز مرشدینی ساغ تاپا بیلمه‌میشدیر. بو قیمتدن عاشیغین داستان واسیطه‌سیله گلیب بیزه چاتان دیوانیلری عوض‌سیز منبع‌دیر:

فلک، سنله اَللَشمه‌یه بیر بئله مئیدان اوْلا! توت الیمدن مئیدان سنین، لطف ائله، احسان اوْلا!

گئتمیش ایدیم مُرشدیمه، دردیمه درمان اوْلا! من نه بیلیم من گلینجه خاک ایله یکسان اوْلا!

کؤلگه‌سینده زولف‌لرینین بیر زامان یاتماق گرک تابوُتو سرو آغاجیندان، کفن تارپاق گرک.

تئز یوُیون، تئز گؤتورون کی منزیله چاتماق گرک باری ایلاهیم، نئجه قیّیدین بیر بئله جاوان ائله؟...

بیر گولو کی، دَره‌ممیرسن، دریب خندان ائیله‌مه بیر کؤنلوکی هؤره‌ممیرس ییخیب ویران ائیله‌مه

حاق تعالی‌دان صدا گلدی، قوربانی چوْخ غم یئمه قوْرخوم بوُدو، بو گون بوُردا چوْخلاری پئشان اوْلا!

داستاندا گؤستریلیر کی، قارا وزیر یالاندان قوربانی‌نین سئوگیلیسی پَری‌نین اؤلدویونو اعلان ائدیر و اوْنون گویا دفن مراسیمینی‌ده تشکیل ائله‌ییر. آنجاق قوربانی بیلیردی کی، بو یالاندیر. بونو بیله ـ بیله اوْ، همین دیوانینی اوْخوموشدور. م. ح. طهماسبه گؤره دیوانی‌نین بیر قیز حاقیندا دئییل، آدلی ـ سانلی، حؤرمتلی، چوْخ جاوان یاشلاریندا اؤلموش گؤرکملی بیر شخصیت حاقیندا دئییلمیش اوْلدوغو شوبهه‌سیزدیر. آیدین گؤرونور کی، بو اؤلن هم‌ده مُرشد ایمیش، قوربانی‌ده اؤزونه «مرشد» انتخاب ائتدییی بو آدامین یانینا اوْنا گؤره گئتمیش ایمیش کی، «دردینه درمان اوْلسونز. بیزجه، بو دیوانی ش. ایه. ختایی‌نین اؤلومونه یازیلمیش مرثیه‌دیر».[۸۳]

[83] ـ م.ح. طهماسب. آذربایجان خالق داستانلاری (اوْرتا عصرلر)، باکی 1972. ص 361.

سلمان ممتاز قوبانی‌نین پوئتیک ایرثینه (ارثینه) چوخ بؤیوک قیمت وئرمیش، اوندان سونسوز محبتله دانیشمیشدیر. «ائل شاعیرلرینین سؤزلری اوْ قدر نارین، اوْ قدر اینجه‌دیر کی، اینسانین اوره‌یی اوْ سوزلردن اؤز پایینی آلمامیش ساووُشا بیلمیر. اونلارین بعضی‌سینی اوْخویاندا آدامین کؤنلو قیزیل گول غنچه‌سی کیمی چیتلاییب، دوْداقلاریندا گولومسه‌مک گؤرونوب، گؤزلری‌ده شَهلالانیر. غملی، غصه‌لی بیر پارچاسی سؤیله‌ندیکده، قایغو اوْخلاری کیمی، قولاق آسانلارین قلبلرینی دَلیک ـ دَلیک ائدیب ایلان کیمی قیوریلدیر. قوربانی ائل شاعیرلرینین ان یاخشیلاریندانديدير». سونرا س. ممتاز عاشیغین «دئدیم ـ دئدی» سوأل ـ جاوابی ایله باشلایان قوْشماسیندان میثاللار وئریر:

دئدیم: دیلبر گئتمه بیر دَم دانیشاق ـ دئدی سؤزون یوْخدور، بهانه‌دیر، بو ـ دئدیم: بیر نظر قیل عاشیق حالیما ـ دئدی: عجب دَلی ـ دیوانه‌دیر بو.

قوربانی 500 ایل بوُندان اَدقم آذربایجانین دیلبر گوشه‌لریندن اوْلان قاراباغین یاماجلاریندا بوْینونو بوکموش بنؤوشه‌نی گؤردو. اوْنون دردی ـ سَرینی (دردسر) شعرینه سالیب هم‌وطنلرینه چاتدیردی. عاشیق بنؤوشه‌نی گؤزَللیک، ناکام‌لیق رزی کیمی وصف ائتدی. ائله بیل ایندییه قدر هامیمیزین هر گون گؤردویومو‌ز بنؤوشه‌ده یئنی کیفیت‌لر اوزه چیخاردی:

باشینا دؤندویوم آی قشنگ پری ـ عادتدیر دَره‌لر یاز بنؤوشه‌نی ـ آغ نازیک اَلینله بیر دسته باغلا ـ تَر بوُخاق آلتیندا دوز بنؤوشه‌نی

تانری سنی خوْش جَمالا یئتیرمیش ـ سنی گؤرَن عاشیق عقلین ایتیرمیش ـ ملک‌لرمی دَرمیش، گؤیدن گتیرمیش ـ حئییف کی، دَریب‌لر آز بنؤوشه‌نی

قوُربان دئیر، کؤنلوم بوُندان سایریدیر ـ نه ائتمیشم یاریم مندن آیریدیر ـ آیرلیق‌می چکیب، بوْینو اَیریدیر ـ هئچ یئرده گؤرمه‌دیم، دوز بنؤوشه‌نی.

قوربانی‌نین شعرلرینده بعضاً کؤچله علاقه‌دار اوْلان تصویرلره‌ده راست گلیریک. اوْنون بئله قوْشمالاری‌دا اؤز بدیعی‌لییی، ایفاده‌لرین یئرلی ـ یئرینده ایشله‌دیلمه‌سی ایله دیقّتی جلب ائدیر:

نه اوْلا بیر شادلیق خبری گله ـ یوکله‌نه بَرخانام ائللره دوْغرو ـ ناشی اوْوچو بَره بَکلر، اَیله‌نر ـ مارااللار سایریشار یوْللارا دوْغرو.

باغچالاردا قوُرودولور باراما ـ ناشی طبیب مَلهم ائیلر یاراما ـ دئدم پَریم زولفلرینی دارما ـ کؤنول گشته چخار خاللارا دوْغرو.

قوربانی هم‌ده گؤزَل گرایلی اوستاسی‌دیر. اوْنون گرایلیلاری اؤز اینجه لیریزمی، آخیجی‌لیغی و خلقی‌لییی ایله سئچیلیر.

آی آغالار، آی قاضیلار ـ یار یامان آللاتدی منی ـ ال آتدیم یار اَته‌یینه ـ اوْ، کنارا آتدی منی

جنّتی‌نین ناری ایدیم ـ آلا گؤز خوُماری ایدیم ـ یوز ایلین بیماری ایدیم ـ گلدی یار، اوْیاتدی منی

توْر آتدیم چشمیم کؤلومه ـ ایلیشدی سوْنام تئلینه ـ دوشدوم بیر نادان اَلینه ـ اوُجوز آلیب ساتدی منی.

قوربانی اؤز شعرلرینده فئوْدال ظولمونه، وزیر و حاکیم‌لرین غدّارلیغینا قارشی چیخمیش سارای ضیدّیتلرینی وزیرلرین زوْراکیل‌لیغینی تنقید آتشینه توتموش، زحمت‌کش کوتله‌لرین آرزو و ایستکلرینی عکس ائتدیرمیشدیر.

ظولم ائیله‌ین وزیر نامرد اوْغلودو آمان آللاه ایمداد ائیله بو ایشه.

اوْنون بیر سیرا شعرلریندن تک‌لیکدن شیکایت، کدر اؤزونو گؤستریر:

گئجه ـ گوندوز واخت ـ بی‌واخت آغلارام چشمیم یاشی جئیحون اوْلور، سئل‌لنیر.

یای مؤوسمو بولبول دیل ـ دیل اؤتنده باغ ـ باغچالار نرگیزله‌نیر، گوللـه‌نیر.

لاکین قوربانی هئچ واخت بدبین‌لییه قاپیلمامیشدیر. اوْ، حاقّین، عدالتین، غلبه‌سینه همیشه اینام بسله‌میشدیر. عاشیغا گؤره بیر زامان ظولم و هرج ـ مرج‌لییه سوْن قوْیولاجاق، «زمستان» گئدیب باهار گله‌جکدیر.

غم چکمه بو قدر، دیوانه کؤنول ـ همیشه روزگار بئله دار اوْلماز ـ اوْنبیر آ چکـن زمسـتان قهـری ـ نئجـه گولدور چؤهره‌سینده خار اوْلماز.

قوربانی اخلاقی ـ نصیحت‌آمیز مضمونلو شعرلرده یازمیشدیر:

مرد اوْدور کی، ایشین توُتا مرد ایلن ـ اَر ایسته‌سن کئچ نامرددن، اَر دیلن ـ رمز آنلایان، سؤز دوشـونن، درد بیلن ـ عالملرده شؤهرت‌لنر، بَللهنیر.

قوُربانی‌نین تجنیسلریده کامیل صنعت نومونه‌لریدیر.

قوُربانی گول دسته باغلار اوْخونا ـ سینه‌م بوُتا یارین موژگان اوْخونا ـ بر نامه یاز هر دیواندا اوْخونا ـ گؤرن دئیه وار اللرین، بیرده یاز

عاشیغین حیات و یـارادیجیلیق حاقّینـدا «قوربـانی» داسـتانی واردیـر. هلـه 1936 ـ جـی ایلـده «ادبیـات» قزئته‌سینده «چوْبان» ایمضاسی ایله «قوربانی» داستانی حاقّیندا بیر مقاله چـاپ اوْلونموشـدور. آنجـاق اوْرادا شعرلریندن ایستیفاده اوْلونمامیشدی. «قوربانی» داستانی‌نین بیر نئچه واریانتی توْپلانیب چاپ اوْلونموشـدور. بو داستانین ایلک دفعه گئنیش شکیل‌ده تدقیقی‌له پروفسور ح. م. طهماسب مشغول اوْلموشدور.

عباس توفارقانلی

عباس توفارقانلی XVI عصرین سوْنلاری، XVII عصرین اوّللرینده یاشاییب یاراتمیشدیر. اوْنون بیر سـیرا شعرلرینده شاه عباس‌لا علاقه‌دار حادیثه‌لر، شاه ظولمو و اؤز باشینالیغیندان شیکایت موْتیولری اؤز عکسـینی تاپمیشدیر. بو اوْنون شاه عباس‌ین حاکیمیتی ایللرینده یاشاییب ـ یاراتدیغینی گؤسترییر. توفارقانلی عباس اؤز دؤورونون اوستاد عاشیقلاریندان اوْلموشدور. اوْ، گؤزل ایسـتعدادا، جوْشـغون طبعـه، بویـوک یـارادیجیلیق قابلیّت‌ینه مالیک صنعتکاردیر. عاشیق عباسین اثرلری بیزه اساساً خالقین، عاشیقلارین حافیظـه‌سـینده گلیـب چاتمیشدیر.

تدقیقاتچی‌لارین دئدییه‌نه گؤره مکمل مدرسه تحصیل گؤرموش، عـرب و دیللـرینین اؤیـره‌نمـیش، عاشـیق شعریندن باشقا، کلاسیک شـعر اوْسـلوبوندا غـزل، قصـیده، ربـاعی‌لـرده یازمیشـدیر. لاکـین بـوُنلار زامـان کئچدیکجه اوُنودولموشدور. یالنیز عاشیغین بیر قیسم قوْشما، گرایلی، تجنیس و اوستانامه‌لـری گلیـب بیـزه چاتمیشدیر. بیز اوْرتا عصر تـذکیره‌چـی و تـاریخ‌چیلـرین یازیلارینـدا دا عبـاس توفارقـانلی‌نـین حیـات و یارادیجیلیغی حاقّیندا قئیدلره راست گلیریک. لاکین توفارقانلی عباسین بعضی شعرلری بیر چـوْخ قاباقجیـل آداملارین، خوانندەلرین جیب دفترلرینده یازیلمیش و ساخلانیلمیشدیر. آنجاق به ساحه‌ده داها گئنیش منبـع عاشیغین اؤز شعرلری و «عباس و گولگز» داستانیدیر. بیز بو شعرلردن و داستاندان اؤیرَنیریـک کـی، عبـاس توفارقانلی، جنوبی آذربایجانین توفارقان کندینده آنادان اوْلموش اوْنا گـؤره‌ده توفارقـانلی تخلصـونو قبـول ائتمیشدیر. اوْ، بیر شعرینده دئییر:

من سنه جان دئدیم، سن‌ده منه جان ـ آلیش عشق اوْدونا، منـیم کیمـی یـان ـ آدیـم عاشـیق عبـاس، یئـریم توفارقان ـ گاهدان آغلا، گاهدان یادا سال منی.

عاشیغین بیر چوْخ شعرلرینده تخلوصو قول عباس، شیکسته عباس وس. شکیل‌لرده ده ایشله‌دیلیر.

«عباس و گولگز» داستانینا گؤره، عباس توفارقانلی گولگز پری آدلی بیر گؤزَله عاشیق اوْلموشـدور. گـولگز پری‌نـین گـؤزَللی‌ییننـی ائشـیدن شـاه عبـاس اؤز پهلیـوانی دَلـی بئجـانی گؤنـدَریب قیـزی زوْرلا اصـفهانا آپارتدیرمیش، سئوگیلی‌سینین دالینجا اصفهانا گئدن عاشیق عباس یوْل اوُزونو چوْخلو قوْشمالار دئمیشـدیر. نهایت، اوْ گلیب اصفهانا چاتمیش، اؤز صنعتی، سؤزو، ایستعدادی ایله سارای‌دا غلبه چالاراق سئوگیلی‌سینه قوْووُشا بیلمیشدیر.

«عباس قدرتلی بیر شاعیر ـ عاشیق اوْلموش، لیریک گؤزَللـه‌مه‌لر، نصیحت‌آمیز اوستادنامه‌لر، معنـالی، هـم‌ده گؤزل تجنیس‌لر، شوخ، اوْیناق گرایلی‌لار، دیوانی‌لـر یاراتـدیغی کیمـی، گـؤزل داسـتانلاردا قوْشـموش، اؤز

دؤورونون اَن چیرکین حادیثه‌لریندن بیرینی، یعنی «گؤزَل قیزلارین گوجله سارایا آپاریلماسی» مساله‌سینی مهارتله بیر داستانچی کیمی ایشله‌میش یاخشی بیر اثر یاراتمیشدیر» (259، 31)

عاشیق عباس قدرتلی بیر صنعتکار اوْلدوغوندان یاشادیغی دؤورده هئچ بیر حادیثه‌یه بیگانه قالمامیشدیر. اوْنو ظالیم شاهلارین حاق‌سیزلیغی، ساری اؤزباشینالیغی، یوْخسوللارین احتیاج ایچریسینده یاشاماسی، آغیر فئوْدال موحاریبه‌لری چوْخ دوشوندورموش و عاشیق بو حادیثه‌لره اؤز موناسیبتینی بیلدیرمیشدیر. عاشیق عباس «بَیَنمز» ردیفلی اوُستادنامه‌سینده اوْ دؤورده گؤردویو صینفی، ایجتیماعی برابرسیزلییه، وارلیلار و یوْخسوللار آراسینداکی کسکین ضیدیتلری آچیق ـ آچیغینا اؤز شعرلرینده تجسم ائتمیشدیر:

آدام وار دوْلانار صحرانی دوزو ـ آدام وار دؤشورر گولو، نرگیزی ـ آدام وار گئیمه‌یه تاپاممااز بئزی ـ آدام وار آل گئیر، شالی بَیَنمز.

آدام وار چوْخ ایشلر ائیلر ایراده ـ آدام وار کی، یئته بیلمز موُرادا ـ آدام وار کی چؤرک تاپمار دونیادا ـ آدام وار یاغ یئیر، بالی بَینمز

آنجاق توفارقانلی عباس اتالار سؤزوندن چوْخ اوستالیقلا ایستیفاده ائدیر، اوْنلار صینفی، ایجتیماعی معنا وئریر، مهارتله اؤز فیکرینین دوشونجه‌سینین ایفاده‌سینه چئویره بیلیر. بو حال، یعنی آتالار سؤزو و آفوْریزملردن ایستیفاده ائدرک گؤزَل اثرلر یاراتماق بیر چوْخ اوستاد عاشیقلارین، اوْ جوملەدن عاشیق عباسین‌دا یارادیجیلیغی‌نین موهوم خوصوصیتلریندن بیریدیر. بوُ جهت ان چوْخ نصیحت‌آمیز اثرلرینده، خوصوصیله اوستادنامه‌لرینده اؤزونو گؤسترییر.

قئید ائتدییمیز کیمی عاشیق عباس XVI عصرین آخیرلاری، XVII عصرین اوللرینده آذربایجان توْرپاغیندا داغیدیجی فئودال موحاریبه‌لرینین باش وئردییی بیر دؤورده یاشامیشدیر». بو زامان شهرلر، کندلر تئز ـ تئز سوْیولور، تالان ائدیلیردی. دسته ـ دسته آداملار یئرلریندن سورگون اوْلونوردولار. آغیر وئرگی‌لر، حَربی تالانلار، سورگونلر، کندلرین، شهرلرین یئرله یکسان ائدیلمه‌سی آزمیش کیمی شاهین نؤکری شهر ـ

شهر، کند ـ کند گزیب گؤزل گلین‌لری و قیزلاری اصفهانا، شاهین حَـرَم‌خاناسـینا آپـاریردیلار» (33، 28).

خالقین بئله آغیر و مشقّت‌لی دؤوروندە عباس توفارقانلی کوتلـه‌لـری سَـفربرلییه چـاغیراراق ایشـغالچی‌لارا قارشی موباریزه آپارماغا، وطنی قوْروماغا روحلاندیریردی.

عباس بو سؤزلری دئیر سَریندن ـ آرخی ووُرون سوُیو گلسین دریندن ـ ائل بیر اوْلسا داغ اوْینادار یئریندن ـ سؤز بیر اوْلسا ضربی کَرَن سیندیرار.

عاشیق بو شعرینده آذربایجان خلقی‌نین یاراتدیغی «ائـل گوجـو سـئل گوجـو» آتـالار سـؤزوندن ایسـتیفاده ائتمیشدیر.

عاشیق عباسین شعرلرینده بیر زمانه‌سیندن شـیکایت، ناراضـی‌لیـق موْتیولرینـه چـوْخ راسـت گلیریـک. اوْ، شاهلارین آذربایجانی تالاماسینا، وار ـ یوْخونو، صنعتکارلارینی زوْرلا باشقا یئرلره آپاریلماسینا دوزه بیلمیـر، اعتراض سسینی اوُجالدیر، فریاد ائدیردی. اوْنون شعرلرینده آیریلیق، انتظار، وطن حسرتی کیمـی موتیـولرده قوّت‌لیدیر:

آی عاریفلر قانلی فلک جَبریندن ـ قوْهومدان، قارداشدان، ائلدن آیریلـدیم ـ فرهـاد کیمـی چکـدیم شـیرین قهرینی ـ جیغا پرواز ائتدی، تئلدن آیریلدیم

یاخود باشقا بیر میثال:

شاه حؤکمویله خان اوستونه خان گئتدی ـ آغلا دیـدم، یـاش یئرینـه قـان گئتـدی ـ قـوْل بوْشـالدی، دیـل دوْلاشدی، جان گئتدی ـ آخیر آپاردیلار دارا، گلمه‌دی

عباس توفارقانلی‌نین اوُستاد نامه‌لری‌ده دیقّتی جلب ائدیر. بو شعرلرده اخلاقـی تربییـه‌وی فیکیرلـر، نجیـب حیسّ‌لر تبلیغ اوْلونور، ایکی اوزلولوک، پاخیـل‌لیـق، خیانـت، اوْغورلـوق، یالتـاقلیق وس. چیـرکین صـیفتلر پیسله‌نیر.

اؤزوندن بؤیویون ساخلا یوْلونو ـ دوشن یئرده سوْروش عرض ـ حالینی ـ امانت، امانت قوآنشو مالینی ـ قوْنشو یوْخ ایسته‌ین، اؤزو وار اوْلماز.

عاشیق عباس چوْخ گؤرکملی لیریک بیر صنعتکاردیر. اوْنون شعرلرینین چوْخو سئوگی ـ محبت موضوعسوندادیر. بو شعرین اؤزونده‌ده اینسانین معنوی عالَمی، اوْنون حوقوق سؤزلوغو، کئچیردییی مشقت‌لر، دوورون حاق‌سیزلیغیندان شیکایت موْتیولری آیدین حیسّ اوْلونور. عاشیق خالق دیلی‌نین اینجه‌لیک‌لریندن مهارتله ایستیفاده ائتمیشدیر. عباسین شعرلری عصرلر بوْیو خالقین حافیظه‌سینده یاشامیش، یئنه اؤز طرواتینی ایتیرمه‌میشدیر.

کؤنول قوُشو گؤیده قاناد بوُلادی　　قیردی شیکار بندین، آچدی‌دا گئتدی

طرلان دوشدو من نادانین اَلینه　　اوْولایا بیلمه‌دیم اوُچدو دا گئتدی

گؤرکملی صنعتکارین سؤز سئچمک، گؤزل تشبیه، موبالیغه و باشقا بدیعی ایفاده‌لری بؤیوک اوستالیقلا ایشله‌تمک باجاریغی اوْخوجونو حئیران ائدیر.

کؤنول، مجنون کیمی یاییین داغلارا　　اَییل، بو لاله‌نین بوُداغیندان اؤپ

پروانه تک دوْلان یارین باشینا　　آرالا تئللرین، قاباغیندان اؤپ!

توفارقانلی عباسین گرایلی‌لاری‌دا گؤزل، صمیمی، آخیجی و خوْشا گلندیر. بو شعرلرده طبیعت گؤزَللیکلری حقیقی صنعت دیلیله تصویر اوْلونور:

بوُدور گلدیم باهار فصلی ـ داغلارین لالا واختی‌دیر ـ آچیلیبدیر قیزیل گوللر ـ بولبولون بالا واختی‌دیر.

عاشیغین گرایلی‌لاریندا غم ـ کدر، زمانه‌دن شیکایت موْتیولری‌ده اؤزونو گؤستریر:

نه آغلارسان، نه سیزلارسان ـ بیری دردی بئش اوْلان کؤنلوم؟ ـ آخیردا زوننار باغلارسان ـ غمه یوْلداش اوْلان کؤنلوم

عاشیق عباس دیللر ازبری اوْلان جینس گرایلی‌لاردا یاراتمیشدیر. بو صنعت اینجی‌لری اوْنون حئیرت‌آمیز یارادیجیلیق قدرتینه عیانی ثبوتدور.

آتاسی‌نان، آناسی‌نان ـ گول گَزین‌دی، گول گزین‌دی[84] ـ آتاسی‌نان، آناسی‌نان ـ گول، گز، ایندی، گول، گز، ایندی[85]

سن منی آغلاما دا گؤر[86] ـ سن منی آغلامادا گؤر[87] ـ سن منی آغلامادا گؤر[88] ـ گولگز ایندی، گولگز ایندی.

یاری آغ لیباس‌دا گؤردوم[89] ـ یاری آعلی باده گؤردوم[90] ـ یاری آغلی بادا گؤردوم[91] ـ گولگز ایندی، گولگز ایندی.[92]

بیش ایشده عباس دایاندی[93] ـ بیر ایشده عباس دایاندی[94] ـ بیر ایشده عباس دا یاندی[95] ـ گول گزین ده، گولگز ایندی[96]

توفارقانلی عباس یالنیز یاشادیغی دؤورده دئییل، سوْنرالار دا عاشیقلاریمیز ایچریسینده اوُستاد سایییلمیش، اوْنون عنعنه‌لری، شعرلری آذربایجان عاشیقلاری اوچون اؤرنک اوْلموشدور.

ساری عاشیق

---

[84] ـ گول (یعنی گولگز پری) گزیندی، گئتدی.

[85] ـ گولمک و اندی گزمک معناسیندا.

[86] ـاوْزون آغلامایان زامان منی گوْر.

[87] ـ منی آغلادیغیم واخت گوْر.

[88] ـ منی دوُرویا چیخمیش حالدا گوْر و یا کفن‌ده گوْر.

[89] ـ یاری آغ لیباسدا گوْر.

[90] ـ یاریسی آغ اوْلان باده.

[91] ـ یارین عاغلی‌نین بادا گئتدی‌ییني، اوْنون چاشدیغینی گوْردوم.

[92] ـ گولگز حال ـ حاضیردا

[93] ـ عباس همین ایشده موْحکم دایاندی.

[94] ـ همین ایشده عباس یاندی (اوْددااندی).

[95] ـ همین ایشدن عباس کناردیر.

[96] ـ گول، دوُر گزین، گولگز ایندی.

ساری عاشیغین زنگین ادبی اِرثی یالنیز آذربایجاندا سوْوئت حاکمیّتی ایللریندن سوْنرا توْپلانیب اؤیرنیلمه‌یه باشلانمیشدیر. 1927 ـ جی ایلده عاشیغین بایاتیلاریندان عیبارت ایلک کیتابین س. ممتاز چاپ ائتدیرمیشدیر. کیتاب «عاشیق عبدالله» آدلانیردی. اوْ واختدان اعتباراً دئمک اوْلار کی، عاشیغین شخصیتینه، ادبی ارثینه دیقّت داهادا آرتمیشدیر.

30 ـ 1920 ـ جو ایللرده اوْنون حیاتی، یارادیجیلیغی حاقّیندا اَ. عابید، ب. بهجت، اَ. دمیرچی‌زاده، ح. آراسلی، اَ. قاراباغلی آرا ـ سیرا مقاله‌لرله چیخیش ائتمیشلر. سوْن ایییرمی ایلده م. ح. طهماسب، اَ. آخوندوْو، م. حکیم‌اوْو، س. پاشایئو، خ. جاببارووْ، س. روستم بو صنعتکارین یارادیجیلیغینی موختلیف ساحه‌لردن ایشیقلاندیرماغا چالیشمیشلار. اوُزون ایللر فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا ساری عاشیقلا باغلی بیر داستانین مؤوجودیتی باره‌ده صؤحبت‌لر گئدیردی. نهایت بو داستان دا اوزه چیخاریلیب، چاپ ائدیلدی. اوسته‌لیک عاشیغین حیاتی ایله علاقه‌دار بیر سیرا روایتلرده توْپلاندی.

ساری عاشیق حاقّیندا XIX عصرین تذکیره‌چیسی قاراداغی بئله معلومات وئرمیشدیر: «ساری عاشیق قاراداغ ماحالیندانديr. چوْخ ـ چوْخ قدیم واختلاردا گلیب قاراباغین زنگه زوْر ماحالینده هَکَری چاینین کناریندا واقع گوله‌بورت آدلی قریه‌ده سکنی' ائدیب». سوْن ایللر عاشیق حاقّیندا یازان آراشدیریجیلار تذکیره‌چینین «قاراداغ ماحالی»یندان مولاحیظه‌سینی دقیق‌لشدیرمیش و بئله بیر عومومی رأی اوزرینده دیقّتی جمع‌لشدیرمیشدیر کی، قاراداغ جنوبی آذربایجاندا اوْلان ماحال دئییل، همده لاچین رایوْنونون اراضی‌سینده بیر کنددیر. بوُرادا همین آددا اوچ کند اوْلوب، بو کندلردن بیر محض هَکری چایی ساحیللرینده مَزمَزَک دَره‌سینین آغزیندا اوْلموشدور. خاراباالاری ایندی‌ده قالماقدادیر. ساری عاشیغین مَزاری‌دا هَکری چایی ساحیللرینده قاراداغلی کندی یاخینلیغینداديr. همین کندین اوست طرفینده‌کی تپه ایندی ده «عاشیق یایلاغی» آدلانیر. عاشیغین سئوگیلیسی یاخشی ایسه مقصودلو کندیندندیر. مزاری‌دا اوْ کندین یاخینلیغینداکی بیر تپه‌ده‌دیر.

آذربایجان عاشیق صنعتی‌نین قدیم عنعنه‌سینه گؤره بوتون عاشیقلار اؤز اثرلرینده بو و یا دیگر درجه‌ده اؤزلری باره‌ده معلومات وئریرلر. بئله عنعنه‌نی بیز البته، ساری عاشیق یارادیجیلیغیندا دا گؤروروک. بعضی بایاتیلاریندا اوْ اؤزو، سئوگیلیسی، یاشادیغی یئر حاقّیندا معین معلوماتلار وئرمیشدیر.

بئله بایاتیلارین بیر قیسمی سوْن ایللر توْپلانیب اوزه چیاریلمیش‌دیر.

من عاشیق آغزیندایام ـ عالمین آغزیندایام ـ اصلیم قارا باغلی‌دیر. مزمزه‌ک آغزیندایام.

من عاشیغام ها کریم ـ دادا یئتیش ها کریم ـ سیزین اوْلسون گئن دونیا ـ مانا (منه) بَسدیر هَکریم

ان مشهور، اوُستاد عاشیقلاریمیز حاقّیندا داستانلار یاراندیغی کیمی ساری عاشیق حاقّینداداً داستان واردیر. عاشیغین اساس یارادیجیلیغی بایاتیلاردان عیبارت اوْلدوغو اوچون داستانداکی حادیثه‌لرده بایاتیلار اوزونده اینکیشاف ائتدیریلیر.

قئید ائدک کی، فوْلکلورو‌موزدا بوتون شعر حیصه‌سی بایاتیلاردان عیبارت «آرزو و قنبر» آدلی باشقا بیر داستانیمیزدا واردیر. سوْن ایللر فوْلکلورو‌موزون تدقیقاتیندا الده ائدیلن نتیجه‌لردن بیری‌ده بودور کی، اوستاد عاشیقلار اؤزلری حاقّیندا هله ساغلیغیندا داستان دوزلدیر، اؤز شعرلرینی، بو شعرلرین یارانماسی ایله باغلی موختلیف احوالاتی بو یوْللا تصویر ائدیرلر. خوصوصیله XIX , XX عصرین اوللری و سوْوئت دؤورونده مئیدانا گلن عاشیق داستانلاری اوزرینده آپاریلان موشاهیده‌لر بو مولاحیظه‌لرین دوْغرولوغونو ثبوت ائتمکده‌دیر. دئمه‌لی «ساری عاشیق و یاخشی» داستانی‌دا ایلک اؤنجه عاشیغی اؤزو طرفیندن دوزولوب قوْشولموشدور. داستان‌دا عاشیغین ترجومه‌یی ـ حالی ایله علاقه‌دار بیر سیرا معلوماتلار ساخلانمیشدیر. بوُنلار صنعتکارین حیاتینین موختلیف ساحه‌لرینی اؤیرنمک اوچون موهوم اهمیته مالیکدیر.

«عاشیغین یاخشییا عاشیق اوْلماسی حقیقت‌دیر. بونا دایر اَلده سَندلر واردیر. محمّد بَی عاشیق پری‌یه محبتینی اعلان ائدرکن بایاتیلارینین بیرینده عاشیق ایله یاخشی‌نین ادلارینی چکمیشدیر:

طرلانین یاخشی پَری ـ قارشیدا یاخشی پری ـ من عاشیقدان یاخشی‌یا ـ یاخشیدان یاخشی پری»[۹۷]

عاشیغین آدیدا موختلیف ایللرده و موختلیف منبعلرده موختلیف شکیلده گتیریلمیشدیر. مثلاً، قاراداغی تذکیره‌سینده گؤسترییر کی، اوْنون آدی قوُربانعلی‌دیر، ائل آراسیندا اوْنا حاق عاشیغی دئییرمیشلر. س. ممتاز ایلک کیتابیندا (1927) اوْنون آدینی عبدالله یازمیش، سوْنرا ایسه (1935) ساری عاشیق اوْلدوغو قناعتینه گلمیشدیر. گویا اوْنا رَنگی (دَریسی) ساری اوْلدوغونا گؤره بئله بیر آد وئریلمیشدیر. ب. بهجت ایسه اوْنون آدینی ساریجا نَبی اوْلدوغونو سؤیله‌ییر. گویا عاشیق آشاغیداکی بایاتی‌سیندا اؤزو بو باره‌ده بئله دئییر:

عاشیغین نبی‌دی آدی ـ غم منی نه بوُدادی ـ آد منیم، یار اؤزگه‌نین ـ نئیلیرم نابود آدی.

معلومدور کی، عاشیق پوْئزییاسی نومونه‌لرینده اوْنو یارادان صنعتکارلار اؤز آدلارینی، یاخود تخلوصلرینی اثرین سوْن بندینده وئریرلر. بو بند «تاپشیرما» آدلانیر. حتی داستان کیمی گئنیش حجملی ائپیک ـ لیریک عنصرلرین بیرلشدییی بیر ژانردادا عاشیقلار اؤز تخلوصونو وئریرلر. بونلار خوصوصیله محبت داستانلارینین آخیریناکی دوُواقعاپمالاردا اؤزونو گؤسترییر. همین دوُواق‌قاپمالاردا داستان دوزلدن عاشیق اؤز تخلوصونو وئریر چونکی داستان بوْیو اوْنون قوْشدوغو شعرلر داستان قهرمانلارینین آدلارینا باغلانمیشدیر. آذربایجان عاشیقلاری عصرلر بوْیو بو عنعنه‌نی بایاتی‌دا دا یاشاتماغا چالیشمیشلار، یالنیز عاشیقلار یوْخ بوتون بایاتی قوْشانلار بئله حرکت ائتمیشلر. بئله‌لیکله، بوتون بایاتی قوْشانلار اؤز آدلارینی بو دؤرد میصراع‌لیق پارچادا ساخلاماغا چالیشمیشلار.

زیاتام باشدان یارا ـ آرتیبدی باشدان، یارا ـ منی حسرت یاراتدی ـ یارادان باشدان یارا

سئیر ائله‌دیک فیرنگی ـ حاقدا بیزه فرض ائندی ـ مظلوم دئر: قوْچ اییدین ـ قوْچاق گرک فارزندی (فرزندی) وس.

[97] ـ س. ممتاز. عاشیق عبدالله. 1927، ص 15

دیقّت وئرسک، گؤرریک کی، گلیب بیزه چاتان بایـاتیلارین چوْخونـدا عاشـیغین آدی چکیلیـر. بـو، چـوْخ زاماندا، شخصیت معناسینی داشیمیر، «عاشیق» عوومیتله، عشقه دوشن، ووسرولان معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. چـوْخ دیقّتـه لاییقـدیر کـی، آ. ممّـدوْوانین XIX – XVI – XVII – XVIII عصـرین الیازمالارینـدان گؤتوروب چاپ ائتدییی بایاتیلارینداچوْخوسو محض عاشیغین آدی ایله باغلیدیر. فوْلکلورشوناسـلیغیمیزدا ساری عاشیغین XVII عصرده یاشادیغی قئید ائدیلیر. اوزلرینده ساز حکّ اوْلونموش گونبذینی تدقیق ائدن آرخئولاقلار اوْنو XVII عصره عایید ائتمیش و بئله‌لیکله ساری عاشیغین‌دا بو عصرده یاشاییب ـ یاراتدیغی قناعتینه گلمیشلر. البته بوتون بوُنلارا یئنی‌دن باخیلمالی دقیق‌لشدیریلمه‌لیدیر. پروفسور م. ح. طهماسبه گؤره، ساری عاشیغین یاشادیغی دؤورو معین‌لشـدیرمک اوچـون یـا بیـر الیازماسـی یازیلیـب اوزه چیخاریلمـالی، یاخوددا گونبذ، قبیر اطرافیندا قازینتی ایشلری آپاریلمالیدیر. عالیمه گـؤره، سـاری عاشـیق اینـدی بیـز ظـن ائتدیییمیز دؤوردن قاباق یاشامیشدیر. م. ح. طهماسب‌ین سؤزونده حقیقت واردیـر، بیـزده سـاری عاشـیغین XVII عصردن اوللر یاشاماسی مولاحیظه‌سینی مدافعه ائدیریک. اولاً، عاشیق حاقّیندا اوْلان روایت، افسانه و داستانداکی بیر سیرا ائپیزودلارین مضمون و ماهیتی بئله بیر مولاحیظه‌نی و سؤیله‌مه‌یه ایمکان وئریـر. هـم‌ده الیازمالاریندان تاپدیغیمیز ان قدیم بایاتی محض «عاشیق»، یاخود «عاشیق، سـؤزو ایلـه باشـلاییر، دئمـه‌لـی، عاشیغا مخصوص اوْلور. مثلاً XVI عصرین اوللرینده یازییا کؤچورولموش بیر بایاتییا نظر سالاق:

من عاشیق یاسمن‌سیز ـ باغلارین یاسمن‌سیز ـ من اؤلدوم گوله حسرت ـ گولشن‌سیز، یاسـمن‌سـیز ـ یـوُغ آغلایان دوست کوُییندە ـ گئتمه‌یین یاسا من‌سیز.

دئیه بیلرلر کی، «عاشیق» و «عاشیق»ی قاریشدیرماق نه قدرجه دوزگـون اوْلار. شـوبهه یوْخـدور کـی، هلـه ساری عاشیغی دونیایا گلمه‌سیندن چوْخ ـ چوْخ اول آذربایجان خالقی بایاتیلار قوْشموش و اوْرادا «عاشـیق» (عوومیتله عاشیق اوْلان) سؤزونو ایشله‌تمیشدیر. بوُنا اعتراض ائتمیریک و بئلـه بایـاتیلار یازییـا سـوْنرالار کؤچورولموشدور. آنجاق چوْخ ماراقلیدیر کی، بیزده آلتی میصراع‌لیق بایاتیلار اوْلموش، بونلار اساساً XVI

عصرده عزیزی‌نین و م. امانی‌نین، هم‌ده ساری عاشیغین یارادیجیلیغیندا مشاهیده ائدیلمیشدیر. سؤنراکی دؤورلرده ایسه بئله بایاتیلار دئمک اولار کی، یارادیلمامیشدیر دئدیکلریمیزدن بئله نتیجه چیخارماق اولار کی، ساری عاشیق لاپ آزی XVI عصرین اوللرینده یاشامیشدیر. قدیمدن و XIII – XIV عصرده «عاشیق» سؤزلریله باشلانان بایاتیلارا گلینجه دئمک اولار کی، بوُنلار سؤنرالار ساری عاشیغین آدینا باغلانمیشدیر. خالق ادبیاتی ژانرلارینین اینکیشافی، اینتشاری یولوندا بئله چارپازلاشمالار، بیرلشمه‌لر، قاریشمالار چوخ اولموشدور.

ساری عاشیغین یارادیجیلیغی ایله علاقه‌دار ان چتین و مباحثه‌لی پروبلئم بو گؤرکملی صنعتکارا و عوموميتله خالقا مخصوص بایاتیلارین طالعی مسأله‌سیدیر. ساری عاشیق بؤیوک صنعتکاردیر، اوُستاددیر، حاق وئرگیسی آلمیش عاشیق‌دیر. ساری عاشیغا قدر آذربایجان خلقی عصرلر بویو بایاتی قوشوب اوخوموشدور. بئله بیر سوأل اورتایا چیخا بیلر: بیز ایندی بؤیوک بیر بایاتی دَنیزینین ایچریسیندن ساری عاشیغین قلبیندن سوزولوب گلنلری سئچه بیلریک می؟ بایاتی ثروتی‌نی هئچ کیم الیمیزدن آلا بیلمز. آنجاق علمی آختاریشلاری، مشاهیده‌لری، مقاییسه‌لری آپارماق لازیم و ضروری‌دیر. دوغرودور، عصرلر بویو شیفاهی دیلده، حافیظه‌لرده یاشایان بو نومونه‌لری ایندی سئچیب آییرماق چوخ چتیندیر. آنجاق علم اؤز ایشین داوام ائتدیرمه‌لیدیر. باشقا سؤزله ساری عاشیغین چاغیردیغی بایاتیلارین هئچ اولماسا، معین بیر قیسمینی سئچمک بیزجه مومکوندور. بونون اوچون، بیزه گؤره آشاغیدا گؤستردییمیز جهتلره دیقّتی جلب ائتمک مصلحتدیر.

1ـ هر شئیدن اوّل عاشیغین اوسلوبو آراشدیریلیب اؤیرنیلمه‌لی، اوزه چیخاریلمالیدیر.

ساری عاشیغین اؤز پوئتیک اوسلوبو واردیر:

عاشیق یامانا گله ـ دردین یامانا گله ـ یاخشی یاخشی‌یا گئده ـ یامان یامانا گله

من عاشیق بو داغ ایلن ـ گول سینمیش بوُداق ایلن ـ سنه یاخشی دئمزلر ـ من اؤلسم بو داغ ایلن

بایاتی بیتکین، بوتؤو شعر پارچاسی اوْلدوغوندان اوزون مودّت ثابیت، دَییشمز قالا بیلیر. فیکریمیزی آیدینلاشدیرماق اوچون ایکی میثال چکمک ایسته‌ییریک.

عاشیغام بوسه داغی ـ اغیارلار بوسه داغی ـ بیر اوْخ بَس کن عاشیقه ـ نه تؤکدون بو سَداغی.[۹۸]

بوُراداکی جیناسلارا دیقّت یئتیرک: بیرینجی میصراعدا بوسه اؤپوش معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. ایکینجی میصراعدا بوُسماق، گؤزله‌مک، یوْلو کسیب گیزلیجه بوُسماق معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. اوچونجو میصراعدا «سَداق» اوْخ قابیدیر. سداق حتی «کیتابی دده قورقود» داستانین‌دا دا ایشله‌نیلمیشدیر. بیر اوْخ قابیغی اؤلدوره بیلر، بو اوْخ قابینی ـ توْرباسینی نییه قاباغیما تؤکدو. بورادا «سداق» سئوگیلی‌نین کیرپیک‌لرینه بنزه‌دیلیب، گؤزلین کیرپی‌یینین بیر توکو عاشغی اؤلدوره بیلر، بوتون کیرپیکلری اوزه تؤکمه‌یه نه احتیاج؟ بیزه بئله گلیر کی، بو بایاتیدا نه ایسه بیر صنعتکار اوسلوبو، مؤهورو قالمیشدیر. شاعیر قلمی نَفَسی حیسّ ائدیلمکده‌دیر. ایندی ایکینجی بیر بایاتی‌یا نظر سالاق:

عزیزیم سوُدا یاندی ـ سال گلدی سوُ دایاندی ـ عشق اوْدونا سو تؤکدوم ـ اوْد دوشدو سوُ دا یاندی.

بو بایاتینین‌دا جیناسلاری چوْخ اوُستالیقلا ایشله‌نمیش، چوْخ تأثیرلی، ساده، صمیمی و یئرلی یئرینده‌دیر. آنجاق بو ساده‌لیک، صمیمی‌لیک، بایاتینین عوموُمی ائموسیوْنالیغینی عاشیغی سالمایان اوْریژیناللیق گؤستریر کی، بوُنو نه واخت ایسه خالق یاردیب، یاشادیب، زمانه‌میزه گتیریب چیخاریب. اوسلوبو اعتباریله ساده اوْلان بو نومونه عوموُمیتله ائلین حافیظه‌سیندن سوزولوب تؤکولموشدور.

2ـ عاشیغین ترجومه‌یی ـ حالی ایله علاقه‌دار یارادیلمیش بایاتیلار. معلومدور کی، عاشیق گزیب ـ دوْلانیشدیغی، مجلیسلر آپاردیغی یئرلرین آدلارینی بیر سیرا بایاتیلاریندا ساخلانمیشدیر. بیرده آذربایجان عاشیق صنعتینده بئله بیر عنعنه یاشاییر: عاشیق گؤردویو و باشینا گلدییی احوالاتلار حاقّیندا یئرینده‌جه

[98] ـ همین بایاتی‌نین جیناسلارین جبار افندی‌زاده‌ده شرح ائتمیشدیر.

ماهنیلار قوْشور. بئله بیر جهتی بیز ساری عاشیغین حیاتیندا دا گؤرمکده‌ییک. بو احوالاتلارلا علاقه‌دار یارانان بایاتیلاریدا دیقّتله آراییب، سئچیب قروپلاشدیرماق اوْلار مثلاً:

عاشیغی تَرسینه قوْی ـ تَر تَنی ترسینه قوْی ـ یاخشینی قیبله‌سینه ـ عاشیغی ترسینه قوْی.

بئله احوالاتلارین بؤیوک بیر قیسمی، نئجه دئیرلر، ساری عاشیغین «معجزه»لریله علاقه‌دار یارانمیشدیر. گوُیا عاشیق کیمین اوزونه باخارسا اوره‌ییندن کئچنلری بیلیرمیش. بوُنلارین بیر قیسمی داستاندا توْپلانمیشدیر. مثلاً، داستانین بیر یئرینده عاشیق بیر دسته قیزا گلیر، بیر آز آرالی ایسه باشقا بیر قیز تک ـ تنها فیکیرلی حال‌دا پئنجر ییغیرمیش، بو قیزین اوره‌ییندن کئچنلری تاپماغی قیزلار عاشیقدان خواهیش ائدیرلر. عاشیق دئییر:

من عاشیق دَرمه ـ دَرمه ـ دَرمه، دَرمه ـ اَکیلمه‌میش بوْستاندان

تیکیلمه‌میش چارداقدان ـ دوْغولمامیش بیر اوْغلان ـ چاغیریر دَرمه ـ دَرمه

قیزلارین آرزوسو ایله عاشیق بو بایاتینی بئله آچیر: پئنجر ییغان قیزین کؤنلومدن کئچیر کی، کاش بیر اوْغلوم اوْلایدی، بوْستانین قیراغیندا بیر قَلبی چارداق تیکه‌یدی. چارداقدا اوْتوروب بوْستانی قوْرویایدی. بوْستانا گیرن اوْلاندا اوْغلوم چاغیریب دئیه‌یدی: بوْستانا گیرن، ئمیشلری دَرمه ـ دَرمه! داستاندا بئله روایتلر چوْخدور. یوُخاریدا دئدییمیز کیمی بوُنلارین هامیسی ساری عاشیغین حاق عاشیغی کیمی شوهرت تاپدیغینی گؤسترییر و بونلارین یاشاماسینین اساس سببلریندن بیریده ائله بوُدور.

3ـ ساری عاشیغین بیر سیرا بایاتیلاری تاپماجا، باغلاما شکلینده دوزلدیلمیشدیر. گؤرونور، دئییشمه‌لرده، یاریشلاردا یالنیز عاشیق شعرینین حَربه ـ زوْرِبا، قیفیل‌بند، باغلاما، تجنیس وس. ایله یاناشی، بایاتی ـ باغلامالاریندان‌دا ایستیفاده ائدیلمیشدیر. بئله باغلامالار چوْخ قیسا و مکمل اوْلدوغوندان آچیلماسی چتین اوْلموشدور.

عاشیق بَنک، بَنکدی ـ سینه‌م بَنک ـ بَنکدی ـ سندن بیر سؤز سوْروشوم ـ آراز نئجه سَنکدی؟

عاشیق بَنک، بَنکدی ـ یوزون خالدی، بَنکدی ـ سن چاغیر آرازی دوُرسون ـ سایِیم نئجه سَنکدی.

4ـ ساری عاشیغین بایاتیلارینین موهوم بیر قیسمی خالق آتالار سؤزو، مثل، آفوْریزم، حیکمتلی سؤزلرینین اساسیندا یارادیلمیشدیر. خالقین عاغیل، ذکا، موْدریکلی‌یینی، سیناق و تجروبه‌لرینین عصرلرین درین‌لییینـدن گتیرن بو حیکمتلی سؤزلر سوْنرادان پوْئتیک وسعت آلاراق، داها تأثیرلی و ائموْسینوُآل بیر شکیل‌ده عاشیغین بایاتیلاریندا یاشاماقدادیر. ساری عاشیق سؤزو حیکمتلی سؤزلر، آفوْریزم‌لر دوزلدرک بایـاتیلارا سـالیب اؤز دینله‌ییجی‌لرینه اؤیود ـ نصیحت‌لر ده وئرمیشدیر:

عاشیق یاریدان کئچر ـ گئجه یاریدان کئچر ـ نامرده دوْستا اوْلانین ـ عؤمرو یاریدان کئچر.

عاشیغام یوز ایلمه‌نی، دویمه‌له، یوز ایلمه‌نی ـ وفالی دوست یاد اوْلماز ـ گؤرمه‌سه یوز ایل منی.

5ـ ساری عاشیق اوسلوبونون اسـاس علامتلرینـدن بیریـده بلکـه‌ده بیرینجـی‌سـی بایـاتیلاردا جیناسـلاردان ایستیفاده ائتمه‌سیدیر. جسارتله دئیه بیلریک کی، عاشیغین بایاتیلارینین اکثریتی جیناسلیدیر و بونو صـنعتکار قصداً بیلرکدن ائتمیشدیر. اوْنا گؤره ده جیناسلی بایاتیلارین اؤزلرینین اوزرینده دیقّتلی مشاهیده‌لر آپارماق و ساری عاشیق قلمی‌نین محصولو اوْلانلاری سئچیب آییرماق مومکوندور. اوسـتالیقلا ایشـله‌دیلـن جیناسـلار شعرین صمیمی‌لییینی، ائموسینوْآل‌لیغینی تاثیر گوجونو آرتیریر، اوْنـدا مئلودیـک و ریتمیـک معنـا چـالاری یارادیر: هم‌ده بو همین نومونه‌نین یاددا قالماسینی اانلاشدیرماق اوچون صنعتکارین ایشله‌تدییی اوصوللاردان بیریدیر:

من عاشیق گولو شان‌دی ـ آچ اوْخو «گولوستان»دی ـ بولبولون گؤز یاشیندان ـ باغچادا گول ایستاندی.[۹۹]

بوُرادا جیناسلار فورما اعتباریله عینی سؤزلردیر. اساس معنا اوچونجـو، دؤردونجـو میصـراعلار حاضـیرلیق روْلونو اوْینایییر. بایاتی «گولوستاندی» سؤزو اوزرینده قوُرولموشدور.

[99] ـ ایستاندی ـ ایسلاندی.

بایاتینی عصرلرین کئشمه‌کئشلریندن، ایمتحانلاردان قوْرویوب گتیرن «بولبولـون گـؤز یاشـلاریندان باغچـادا گول ایسلاندی» میصراعلاریدیر. بو ایکی میصراع آیریلیق‌دا مثل، آفوْریزم کیمی ده ایشله‌نیر. اوّلینجـی ایکـی میصراع دَییشیله‌ده بیلر. آنجاق بوُنلار یوْخ.

ساری عاشیغین خالق دیلی‌نـین اوْینـاقلیغی، اینجـه‌لییـی، صـمیمی‌لییینـدن قیـدالانماق، سـؤزلری سـئچیب، چئشیدله‌ییب ایشله‌تمک مَهارتی اوْخوجونو، دینله‌ییجی‌نی وَجده گتیریر:

من عاشیق بو دار گونده ـ غم منی بوُدار گونده ـ کؤنلوم ایستر یارینی ـ گله‌یدی بوُدار گونده

عاشیغین بایاتیلاری اساساً محبت موضوعسونا حصر ائدیلمیشدیر. بوُرادا عاشیقین سئوگیسی، ایضطرابلاری، معشویه سوْنسوز محبتی حئیرت‌آمیز بیر دیلله تصویر ائدیلیر.

من عاشیق قانلی گول ـ قانلی سئویش، قانلی گول ـ یئمیش بولبول باغرینی ـ چیخمیش آغزی قانلی گول

بو عاشیق اوْدا یاندی ـ اوْد توُتدو، اوْ دا یاندی ـ یار چکدی، من یئریدیم ـ من چکدیم اوْ دایاندی.

ساری عاشیغین یارادیجیلیغی یـالنیز بایـاتیلارلا محدودلاشـمیر. اوْنـون بیـر سـیرا گؤزَللمـه و تجنیسـلریده اوْلموشدور. اؤز بدیعی‌لییی،صمیمی‌لییی ایله سئچیلن بئله نومونه‌لر عاشیغین بو ساحه‌ده‌کـی موفقیـت‌لرینـی نومایییش ائتدیریر:

قارا قاشین اوْخودو، کپرپی‌یین آلماز ـ هارامدان اوْخلاسان، یارام ساغالماز ـ گئدر بو گؤزللیک، سنه‌ده قالماز ـ اگر چی سرخوْش‌سان، آییل، آ یاخشی!

منی سنه عاشیق ائتدی یاراداn ـ (کریل) حاق گؤتورسون آرادان ـ ایسته‌ییرسن خبـر تـوُت گیـل سـاراداn ـ یوْللاریندا منم سایل، آ یاخشی!

یاخود اوْنون هر بندی بئش میصراعدان عیبارت اوْلان تجنیسین بیر یئرینده اوْخویوروق:

گؤزوم گؤرجَک سنی، ایستر کام آلا ـ بوُرقه‌ین اوزوندن داغیدیر یاخشی ـ فلک قوْیماز کیمسه یئتسین کامالا (کمالا) باخما بو گئج ـ رَوین داغیدیر یاخشی ـ عرضی ... حالین سانا عیاندی غرض.[100]

بو تجنیس بئش بنددن عیبارتدیر. سوْنرا گلن بوتون دؤرد بندین بیرینجی اوچ میصراع‌سی هم قافیه، هم‌ده جیناس‌دیر. قالان بوتون بندلرین دؤردونجو میصراعلاری بیرینجی بندده اوْلان «داغیدیر» سؤزو «یاخشی» ردیفی ایله معنالاندیریلیر. بیرینجی بندین بئشینجی میصراعسیندا اوْلان «عیندی غرض» بوتون بندلرین بئشینجی میصراعلاریندا تکرار ائدیلیر. گؤروندویو کیمی، شعر چوْخ ماراقلی بیر قوُرولوشا مالیکدیر.

خسته قاسیم

XVIII عصرده یاشاییب یاراداں گؤرکملی خالق عاشیقلاریمیزدان بیریده خسته قاسیم‌دیر. اوْ، هم نصیحت‌آمیز هم‌ده لیریک شعرلریله شؤهرت قازانمیشدیر. شعرلری گؤستریر کی، خسته قاسیم یوکسک ایستعدادا، بؤیوک یارادیجیلیق قابلیّتینه، درین بیلییه مالیک بیر صنعتکار اوْلموشدور. خسته قاسیمین حیاتی حاقّیندا معلوماتیمیز آزدیر. نه واخت آنادان اوْلدوغو معلوم دئییلدیر. شعریندن معلوم اوْلور کی، اوْ، جنوبی آذربایجانین تیکمه‌داش کندیدن‌دیر:

خسته قاسیم تیکمه داشلی ـ اَلی قانلی، گؤزو یاشلی ـ گؤلدن چیخد، یاشیل باشلی ـ سیلکیندی سوْنالار کیمی.

عاشیغین قبری تیکمه‌داشدادیر. قبری داشینین اوستونده چتین اوْخونان تاریخ بئله‌دیر: 1779 بو، اوْنون اؤلوم تاریخی‌دیر.

خسته قاسیمین شعرلرینی هله XIX، عصرین سوْنلاریندا م. محمودبَی اوْو توْپلانیب چاپ ائتدیرمیش، (کریل)دا (19 ـ جو بوراخیلیش) عاشیغین بیر چوْخ شعرلرینی آذربایجان دیلینده خوصوصی ترانسکریسپییا ایله وئرمیشدیر. بوُندان سوْنرا م. محمودبَی‌اوْو شاماخینین تیرمان کندینده عاشیق اوْروج‌دان «موْللا قاسیم»

[100] ـ س. ممتاز. ائل شاعیرلری، آذرنشر 1935، ص 446.

(«خسته قاسیم»دئر) داستانینی توپلاییب کاسپی قزئتینده (1895، ن 137) چاپ ائتدیرمیشدیر. بوُرادا داستانین قیسا مضمونو و بیر سیرا قوْشمالارین روُسجا حرفی ترجومه‌سی وئریلمیشدیر. حادیثه‌لر تیکمه‌داشدا جریان ائدیر. قای شاهزاده نورالله‌نین اوْغلودور. اوْ، تیکمه‌داشین حاکیمی آلی‌خانین قیزی ملک سیمایا عاشیق‌دیر. داستاندا خسته قاسیم صنعتی عاغلی (عقلی)، تدبیری، حاضیرجاوابلیغی ایله سئچیلیر. حتی اوْ دؤورون حؤکمداری نادیر شاهین‌دا دیقّتینی جلب ائدیر. خسته قاسیمین موختلیف عاشیقلارلا دئییشمه‌لری حاقّیندادا معلومات واردیر. عدالت تقی‌زاده قَبله رایوْنونون حمزه‌لی کندینده‌کی شیخ بابا پیریندن 12 ورق‌لی بیر جونگ تاپمیشدیر. بوُرادا دیگر مولیف‌لرله برابر خسته قاسیمین‌دا بیر شعری واردیر. ایندییه‌دک هئچ یئرده چاپ اوْلونمایان بئش بنددن عیبارت بو قوْشما ماراق دوْغورور:

عاشیق اوْلان معشوقونا ایرمه‌سه ـ جانانی یوْلوندا جانین وئرمه‌سه ـ هر یانا باخاندا سنی گؤرمه‌سه ـ کوْر اوْلسون، اوْ گؤزلر ضیالانماسین:[101]

خسته قاسیم چوْخ زامان سَفرده اوْلموش، «شهرلری، کندلری گزمیش، مجلیس‌لرده اوْخوموش، عاشیقلارلا دئییشمیشدیر.

عاشیغین شعرلرینه اساسلاناراق اوْنون بیر مودت غربت‌ده یاشاماسی اِحتیمالینی ایرَلی سورمک اوْلار:

اوْ بالاریمیز صف ـ صف اوْلوب یوکله‌نیر　　باش آلا قارلی داغلار قال ایندی

بیر ایچمه‌دیک آبی ـ کؤوثر سوُیوندان　　سوْیوق سوُلار، تَر بولاقلار قال ایندی

خسته قاسیم، تامام اوْلدو سؤزلریم　　عشق اوُجوندان کاباب اوْلدو گؤزلریم

غریب یئرده، یاد اؤلکه‌ده گؤزلریم　　وطن دئییب آغلا، آغلار قال ایندی.

خسته قاسیمین چوْخ ماراقلی بر قوْشماسی‌دا واردیر. بئش بنددن عیبارت بو شعرین بوتون میصراعلاری «تَر» سؤزو ایله باشلاییر و بو ؤز بوتون میصراعلاردا اوچ دفعه تکرار اوْلونور. بو، قوْشمانین اَن چتین شکلی‌دیر.

[101] ـ «ادبیات و اینجه صنعت» قزئتی، 1979، 24 فئورال.

تَر غمزن، تَر خدنگ، تر سینه‌سینده ـ تَر آتمیش، تَر پیکان، تـر سـینه‌سـینده ـ تَـر آسـمیش، تَـر نـارین، تَـر سینه‌سینده ـ تَر دَیمز، تَر ساخلار، تَر گولر صنم

خسته قاسیمین آدی ایله باغلی بیر داستادا گؤستریلیر کی، اوْ گزه ـ گزه گلیب داغیستانا چیخمیشدیر:

نه دردی‌نیز اوْلسا منه سؤیله‌یین ـ شیرین نامه یازین، بیان ائیله‌یین ـ کَکلیک، سیز قاسیمی حالال ائیله‌یـین ـ چونکی گئدیر داغیستانا، کَکلیک‌لر!

خسته قاسیم داغیستاندا لزگی احمد آدلی مشهور بیر عاشیقلا دئییشمیشدیر. ح. علیزاده بو بـاره‌ده یـازیر: «اوْ زامان داغیستاندا لزگی احمد آدلی بیر عاشیق وارمیش، اوْ، خسته قاسیمین داغیستانا کئچدیییني بیلیر. خسـته قاسیمین بیر طوی مجلیسینده سوْراغینی آلیر. سازینی چیینینه کئچیریب اوْنون سؤزونون جـاوابینی قایتـاریر. سؤزلری، دانیشیقلاری دوز گلمیر. نهایت، دئییشمه‌سی اوْلورلار. عاشیق‌لیق قایداسی اوزره اوْنـلار اوّل بیـر ـ بیرلرینه حربه ـ زوْربا گلیر، سوْنرا قیفیل‌بند، دیوانی، تجنیس سؤیله‌ییرلر. خسته قاسیم لزگی احمدین بوتـون باغلامالارینی آچیر. لزگی احمد خسته قاسیمین بیر ـ ایکی باغلاماسینی آچیر. آخیردا خسته قاسیم چتین بیر قیفیل‌بند سؤیله‌ییر کی، لزگی احمد اوْنو آچا بیلمیر. بوُنونلادا خسته قاسیم اوْنا اوستون گلیر».

خسته قاسیم اوسـتادنامه‌لـری ایلـه‌ده مشـهوردور. اوْنـون اوسـتادنامه‌لـری اینسـانلار دوْغرولوغـا، عدالتـه، یاخشی‌لیغا، خئییرخواه‌لیغا چاغیریر، مالا، پولا، دؤولتـه، قوْلونـون زوْرونـا آرخالانـاراق یوْخسـوللارا ظـولم ائدنلری دوْغرو یوْلا دعوت ائدیر:

بیر یئره گئدنده اؤزونو اؤیمه ـ شیطانا باج وئریب ـ کیمسه‌یه سؤیمه ـ اگر گوجلـو ایسَـن فقیـری دؤیمـه ـ دئمه وار قوّتیم ، قوْلوم یاخشیدیر.

خسته قاسیم کیمه قیلسین دادینی ـ جانی چیخسین، اؤزو چکسین اوْدونو ـ یاخشی ایگید یامان ائتمز آدینی ـ چونکی یامان آددان اؤلوم یاخشیدیر.

خسته قاسیم گؤزل آفوْریستیک، حیکمت‌آمیز شعرلری ایله دؤوروندەکی، شؤهرت‌پرست حاکیم‌لری، خالقا، جماعته هئچ بیر خئیری دَیمه‌ین، معناسیز و بوْش عؤمور سورن وارلیلاری تنقید ائدیر:

وفالی‌یا اَمک چکسن ایتیرمز ـ بداصیل نصیحت، اؤیود گؤتورمز ـ قاباق طاقی تَر شاماما بیتیرمز ـ گؤی سؤیوددە هئیوا اوْلماز، نار اوْلماز.

بعضاً خسته قاسیمین لیریک طرزده یازدیغی قوْشمالاردا دا اخلاقی ـ تربیه‌وی فیکیرلر اؤز عکسینی تاپیر:

آی آغالار، سیزه بیان ائیله‌ییمـ یئنه یاخشی اوْلار یار آشنالیغی ـ سن سئوسن یاری، سنی سئومه‌یه ـ اوْلار بولبول ایلن خار آشنالیغی... بیر آدام کی، لوْغما این دوْست اوْلور ـ اوْلور یاغیش ایله قار آشنالیغی.

خسته قاسیمین گؤزل باغلامالاری، قیفیل‌بندلری، هَجولری، تجنیسلری، جیغالی قوْشمالاری، دئییشمه و گرایلیلاری‌دا واریر. عاشیق جیغالی تجنیسین تکرار اوْلونماز بیر نومونه‌سینی یاراتمیشدیر:

حقیقت بَحرینده غوّاصام دئین ـ غوّاص ایسن گیر دریایا اوز ها ـ اوز ـ عاشیق دئیر: اوزها ـ اوز ـ سوْنام گؤلده اوزها ـ اوز ـ قاری دوشمن دوْست اوْلماز ـ یالوارسان اوز ها ـ اوز ـ بیر مردیله ایلقارینی ووُر باشا ـ نامرد ایله کَس اولفتی اوز ها ـ اوز

خسته قاسیمین گرایلی‌لاری دا یوکسک صنعت نومونه‌لریدیر:

نه باخیرسان مارال گؤزلوم ـ منه بیگانالار کیمی؟! ـ دوُروب دوْلانیم باشینا ـ شاما پَروانالار کیمی.

گل گئدک چین و ماچینا ـ حسرتم اوزون ماچینا ـ آل منی قوْینون ایچینه ـ ایستکلی بالالار کیمی.

دوْست قاپیسیندا دوْستاغام ـ تئللرینه چوْخ موشتاغام ـ یار، الیندن دویون ـ داغام ـ داغداکی لالالار کیمی.

خسته قاسیمین اینجه، لیریک حیسّلری صنعتکارلیقلا، شعر ـ صنعت دیلی ایله وئره بیلمک باجاریغی اؤزونو آشاغیداکی قوْشمادا داها آیدین گؤسترمیشدیر.

گوموش کمر باغلاییبدیر بئلینه ـ دانیشدیقجا مایيل اوْلدوم دیلینه ـ گول اوُزاتدین نارلی یارین اَلینه ـ جانیم چیخدی گولو مندن آلینجا.

بؤیوک سؤز اوُستادینین باشقا شعرلرده اوْلدوغو کیمی تجنیسلرینده ده بیر شیکایت، ناراضی‌لیق اؤزونو گؤسترییر.

پاییز دَردیم، قیش مؤحنتیم، یاز غمیم ـ هیجران تاپداق ائتمیش یاییلان منی ـ آل دَسته گوموش قلم، یاز کاغیذ ـ قاف‌ینان، میم‌ینن، یای‌یلان منی.

خسته قاسیمین شعرلرینده تک‌لیکدن، درد ـ غمدن، یوْخسوللوقدان، دونیانین ظولموندن شیکایت موْتیولری اساس یئر توتور. تصادوفی دئییلدیر کی، عاشیق اؤزونه «خسته» تخلوصونو گؤتورموشدور. اوْ «خسته جیسمیم»، «خسته جانیم»، «خسته کؤنلوم» دئیه داد چکیر. شوبهه‌سیز، بوُرادا «خسته» سؤزو جیسمانی معناسیندا دئییل، تک‌لیک، ناکاملیق، یوْخسوللوق معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. عاشیق صینیف‌لی جمعیّتین فئودالیزم قارانلیقلارینین سرت قانونلاری قارشیسیندا اؤزونو عاجیز، خسته سایمیشدیر. بیر سیرا عاشیقلار دوشدویو آغیز وضعیّتین، کئچیردییی حیات شرایط‌ینین خاراکتئرینه اوُیغون‌دا اؤزلرینه تخلوص سئچمیشلر. مثلاً: قوُل عباس، میسکین علی، دیلغم، قوُل آللاه قوُلو وب. خسته قاسیم‌دا محض یوُخاریدا دئدییمیز سببه گؤره خسته تخلوصونو قبول ائتمیشدیر.

خسته قاسیمین شعرلری عاشیق پوئزییاسینین قیزیل فوْندونا داخیل اوْلموشدور. بو تکرار اوْلونماز صنعت اینجی‌لری عاشیقلار و خالق کوتله‌لری طرفیندن سئویل هـ سئویله اوْخونماقدادیر.

عاشیق واله

XVIII عصرده اؤز لیریک شعرلری ایله شؤهرت (شهرت) تاپان گؤرکملی عاشیقلاریمیزدان بیری‌ده عاشیق واله‌دیر.

عاشیق واله‌ین بیر سیرا شعرلرینی حسین موفتی افندی قاییبوْ، سوْنرالار فریدون بَی کؤچرلی توْپلاییب ساخلامیشلار. ف. کؤچرلی اوْنون اینسانین دونیایا گلمه‌سی، یاشاماسی، حتی اؤلندن سوْنراکی وضعیتینی تصویر ائدن بؤیوک بیر شعرینی عصرین اوللرینده روس دیلینده چاپ ائتدیرمیشدیر. (س. ح)

ل.لوْپاتینسکی، و. قوْردلئوسکی‌ده اوْ زامان مطبوعاتدا همین شعر باره‌ده مثبت رأی سؤیله‌میشلر. ف. کؤچرلی «آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتئریاللاری» (1925) کیتابی‌نین بیرینجی جیلدی‌نین ایکینجی حیصه‌سینده عاشیق حاقّیندا داها بیر سیرا معلوماتلار و شعرلریندن نومونه‌لر وئرمیشدیر. 1970 ـ جی ایلده اوْنون شعرلری آیریجا کیتابچا حالیندا چاپ اوْلونموشدور.

ف. کؤچرلی یازیر: «نئجه کی، فوق‌ده ذیکر (ذکر) اوْلوندو کربلایی صفی (واله) جانی‌اوْغلو کربلایی عبدالله‌نین و بابا بَی‌ین موعاصیری ایمیش. محلّی تولدو گولابلی قَریه‌سیدیر کی، آتا ـ باباسی‌نین اصلی وطنی‌دیر». ف. کؤچرلی، اَ .آخوندوْو، ف. مهدی، م. حکیم‌اوْو، واله حاقّیندا یازمیش، اوْنون آنادان اوْلما و اؤلمه تاریخلرینی دقیق‌لشدیرمه‌یه چالیشمیشلار. عاشیغین مشهور «وجودنامه»سینده بئله بیر بندی وار:

یوز یاشیندا اوْلدوم پیری ـ ناتوان ـ گلن‌له، گئدنله، قوْنشویلا یامان.

کؤنلومده آه و ـ زار چشمیم‌ده دومان ـ ایسته‌دیم فنادان کؤچم عَقبی‌یا.

عاشیق واله‌ین قبری آبدال ـ گولابلی کندینده سالام تپه‌سی دئییلن یئرده داغین دؤشونده‌دیر. باش داشیندا یازیلیب:

«واله لَقبیم‌دیر، صفی‌دیر آدیم ـ آللاهی سئونلر بودور موُرادیم ـ قبرم یوْل کناریندا ارضی آللاه ـ هر گؤرن دئسین بیر قل‌هوآللاه!»

بئله‌لیکله عاشیق واله‌ین 1722 ـ جی ایلده آنادان اوْلدوغو و 1822 ـ جی ایلده ایسه وفات ائتدییی معین‌لشدیریلیشدیر. عاشیق واله قاراباغ‌دا یاشامیش مشهور عاشیق صمدین شاگیردی اوْلموشدور. بونو عاشیغین شعرلریندن آیدین گؤرمک اوْلار:

اوستادیم صمددیر، ساکینی ـ آبدال ـ گؤرن تک یوزونو نیطقیم اوْلور لال ـ دئییشینده وئرمیر حافیظه ماجال ـ من واله‌م، اوْنا غرّه سن نه سن؟

عاشیق واله موکمّل دینی تحصیل آلمیشدیر. بوُدا عاشیغین یارادیجیلیغنا معین تاثیر گؤسترمیشدیر. واله کلاسیک شرق و آذربایجان ادبیاتینی، زنگین شیفاهی خالق یارادیجیلیغینی دیقّتله اؤیرنمیشدیر. اوْ، تاریخدن ده یاخش معلوماتی اوْلان بیر صنعتکار اوْلموشدور. اوْنون «جاهان نامه‌سی» بو جهتدن خوصوصیله مارالیدیر. نئچه پادشاهلار گلدی صاحیب ـ جنگ ـ جمشیدی، جَم، نوشیروانو هوشنگ ـ دَقیانوس، هولاکو، چینگیز، تیمورلنگ ـ اوْنلاردان بیرجه‌سی بو زامان هانی؟

سوْنرا روستم زال، ارسطو، افلاطون، لوْغمان (لقمان) کیمی فیلوسوف، قهرمان و حکیم‌لردن دانیشان عاشیق دئییر:

دونیا سنده عاشیق حمد وار ایدی ـ نظمی، شعری ـ لعلی گؤهر بار ایدی ـ بیر گؤزل عشقینه گرفتار ایدی ـ اوْنون کیمی پس تجری ـ عمان هانی؟

عاشیق واله همین شعرده کلاسیک شرق پوْئزییاسینین گؤرکملی نوماینده‌لریندن، مشهور شرق داستانلارینین قهرمانلاریندان صؤحبت آچیر:

هانی خسرو، حسن، یوسیف، زولیخا ـ هانی اصلی، کرم، وامیق و عذرا ـ شیخ صنعان سئومیش ایدی بیر ترسا ـ اوْنلارین بیرجه‌سی بو زامان هانی؟

حافیظ و نوَایی، فضولی، جامی ـ شیخ سعدی، هیلالی، عرفی، نیظامی ـ دونیا سنده کئشت ائیله‌ییب تَمامی ـ فردوسی تک نظمی دورّ افشان هانی؟

هانی موْللا پناه، بی‌وفا جاهان ـ تخلوصی «واقیف» نظمی دورّافشان ـ ایندی ایئله‌میسن خاک ایله یکسان ـ تاپماق اوْلماز اوْ کامال‌دا جان، هانی؟

واله‌ین شعرلری اساسیندا «واله و زرنیگار» آدلی بیر داستان‌دا وار. همین داستان چاپ اوْلونموشدور. داستاندا واله‌ین اوستادینین عاشیق صمد اوْلدوغو گؤستریلیر. اثرده تصویر اوْلونور کی، دربند ده زرینگار آدلی مشهور و حاضیرجاواب بیر عاشیق واردیر. نه قدر اوستاد عاشیقلار دربنده گلیب اوْنونلا یاریشیرلارسا، هئچ کس

غالیب گله بیلمیر، عکسینه مغلوب اوْلور و شیدّتلی (شدتلی) جزا آلیرلار. اوستادی صمدین ایجازه‌سی ایله زرنیگارلا یاریشان واله غلبه چالیر و اوْنونلا بیرلیکده وطنه قاییدیر. داستانین بؤیوک بیر حیصه‌سینی واله‌له زرنیگارین دئییشمه‌سی تشکیل ائدیر. محض بو اثر واسیطه‌سیله واله شعرلرینین بؤیوک بیر قیسمی قوْرونوب ساخلانمیش و دؤورومو‌زه قدر گلیب چاتمیشدیر.

گؤرکمیلی سؤز صرّافی‌نین ایجتیماعی ـ سیاسی موْتیولری قوْشمالاریندا فلسفی دوُیوملار چوْخ حیاتی و منطیقی‌دیر.

نئچه نبی‌لری کئچیردین یاندان ـ نوح طوفانی قوْپدو، دوُیمادان قاندان ـ زال اوْغلو روستمی ائیله‌دین جاندان ـ بوکدون سلیمانس فَرماشا، دونیا.

عاشیق واله حاقّیندا آختاریشلار آپاران محمد آللاه مانوْو زرنیگارین دا شخصیتی‌نی دقیق‌لشدیرمیشدیر. زرنیگار عاشیق واله‌ن موعاصیری ایدی. اوْ، دربنده دوْغولوب بوْیا باشا چاتمیشدیر. کیچیک یاشلاریندان ساز چالیب اوْخوماغی اؤیرنمیشدیر. اوْن‌یئددی یاشینا چاتاندا آرتیق بیر اوُستاد کیمی مشهورلاشمیشدی. زرنیگار خانیم دربنده عاشیق واله‌له قارشیلاشمیشدیر. یوکسک اخلاقی کیفیتلری، زنگین معنوی عالمی، شخصی قابلیتی ایله عاشیق واله‌ین دیقّتینی جلب ائدن زرنیگار خانیم اوْنونلا عاییله قوُرماغا راضیلیق وئرمیش، ابدال ـ گولابلی‌یا گلمیش و عؤمرونون سوْنونا قدرده اوْرادا یاشامیشدیر. حاضیردا زرنیگار خانیمین‌دا قبری اوْرادادیر. باش داشیندا اوْنون قوْشدوغو بئله بیر شعر پارچاشی‌دا حکّ ائدیلمیشدیر:

وفایی ـ عشقه دوز ایقار منم ـ صادیقی ـ عاشیقه وفادار منم ـ مَکانی دربندم، عؤره‌تی واله ـ سوْراغی داستانلی زرنیگار منم.

زرنیگار خانیمین حیاتی ایله باغلی «طالع و حقیقت» آدلی داستاندا مؤوجوددور. عاشیق واله »واله و زرنیگار« داستانیندا قوْشما شکلینده، حتی گرایلی فوْرماسیندا چوْخ ماراقلی حربه ـ زوْربا شعر نومونه‌لری اشیله‌تمیشدیر. مثلاً زرنیگار واله دئییر:

قاراباغ‌دان گلن عاشیق ـ غوغالیدیر باشین سنین ـ تؤکدوره‌جم گؤزلریندن ـ قان قاریشیق باشین سنین.

واله جاواب وئریر:

باشینا من دؤنوم خانیم ـ غوغالیدیر باشیم منیم ـ نامرد کیمی اصلان جانیم ـ قطره آخماز یاشیم منیم

زرنیگار اؤزونو مغلوب ائدیلمز بیر اوستاد کیمی گؤستررک واله‌ه هَده ـ قوْرخو گلیر:

زرنیگارام، اصیل‌زاده ـ ایلقار وئرمه‌میشم یادا ـ سحر بوُیوررام جَلاّدا ـ گونه سَرر لشین سنین.

عاشیق واله اؤزونه گووَندییندن، زرنیگارین بو هده ـ قوْرخولاری گؤزَللیک پنجره‌سیندن دوشن شفق کیمی اوْنون قلبینی ایشیقلاندیریب جوُشا گتیریر.

واله‌ی اؤلدورمه، هله ـ گَل دانیشاق گوله ـ گوله ـ آغ سینه‌ن اوسته دینجه‌له ـ یوْل یوْرغونو باشیم منیم.

عاشیق واله تکجه زرنیگارین دئییل، اؤز موعاصیرلرینین هئچ بیرینین قاباغیندان قاچمامیش، سازینین سؤزونون قدرتینه ایناناراق دئیشمیش. «بو عصرده عاشیق گلمز منه تای» ـ دئیرک نئچه ـ نئچه ائلده، ائلاتدا تانینمیش صنعتکارلارا غالیب گلمیشدیر. واله‌ین لیریک شعرلری اؤز صنعتکارلیغی، آخیجی‌لیغی، صمیمی‌لیی ایله دیقّتی جلب ائدیر. زنگین خالق دیلیندن گلن آفوْریزم‌لر، اوْریژینال مجازلار عاشیغین قوْشماسینا خوصوصی رؤونق (رونق) وئریر:

سالللانا، سالللانا باغا چیخاندا ـ سَرو قامتیندن خجالت چکر ـ لاله یاناغیندان، نرگیز گؤزوندن ـ قوْنچا (غنچه) گولوشوندن نَدامت چکر.

عاشیق واله‌ین گرایلی‌لاریندا لیریک حیسّلرین تصویری اؤز ائستئتیک تاثیریله سئچیلیر:

ایتیرمیشم مارالیمی ـ بیر سینه‌سی یارالیمی ـ گوندوز صبر قراریمی ـ گئجه یوُخوم کَسن دیلبر.

بو نه عادتدیر اینسان‌دا؟! ـ ایختیار قوْیمادین جان‌دا ـ بو ظولم اوْلماز موسلمان‌دا ـ کافیرمی‌سن، نه سن دیلبر؟!

«قاراباغ قایتاغی‌سی»، «قاراباغ شَریلی‌سی» کیمی ساز هاوالاری واله‌ین آدی ایله باغلیدیر. قاراباغ شَریلی‌سی عاشیغین «اوْلوم گرایلی‌سینین آهنگینه اوُیغون یارادیلمیشدیر:

آی آنا بوُ بیر جوت سوْنانین ـ هانسی‌نا قوربان من اوْلوم ـ سوزگون باخیب جان آلانین ـ هانسی‌نا قوربان من اوْلوم؟!

XIX عصرده عاشیق پوْئزییاسی

XIX عصرده شیفاهی خالق یارادیجیلیغیمیزین باشقا ژانرلاری واله‌ین آدی ایله باغلیدیر. قاراباغ شَریلیسی عاشیغین ضیاسینین بیر سیرا گؤرکملی نوماینده‌لری یئتیشیر: عاشیق آلی، شمکیرلی عاشیق حسین، عاشیق موسی، موْللا جومه، عاشیق محمود، وارخییانلی عاشیق محمد، عاشیق احمد، یحیی بَی دیلغم، عاشیق علسگر، عاشیق حسن بوْزآلقانلی، خالتانلی تقی و باشقالاری بئله صنعتکارلاراندیر. هر بیر دؤوورده اوْلدوغو کیمی، XIX عصرده عاشیق یارادیجیلیغی‌نین اساس موضوعسونو محبت لیریکاسی تشکیل ائدیر. عاشیقلار اؤز شعرلریندن علوی محبت، عشق یوْلوندا دؤنمزلیک، معنوی صاف‌لیق کیمی یوکسک اینسانی کیفیّتلر تبلیغ ائدیردیلر. اوْنلارین لیریک قهرمانی حقیقی سئون، قلبی حیات عشقیله دؤیونن رئال اینساندیر. شعرده بو قهرمانین چکدییی ایضطرابلار، مشقّتلرده قاباریق شکیلده اؤزونو گؤستردی. عاشیق شعرینده گوجلو محبت موْتیولری ایله یاناشی، ایجتیماعی برابرسیزلیک، میلّی ظولم و اؤزباشینالیق دا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. کلاسیک عاشیق پوْئزییاسینین ثابیت‌لشمیش عنعنه‌لری اوزرینده نشأت تاپان XIX عصر عاشیق صنعتی یئنی ـ یئنی کیفیّتلرله زنگین‌لشمیشدیر. هر شئیدن اوّل بوُرادا ایجتیماعی ـ سیاسی موْتیولر، حیاتا فعال موناسیبت، چوْخ زامان ایسه مداخیله، کسگین تنقید، ساتیرا عاشیق پوْئزییاسیندا مشاهیده ائتدییمیز بو کیفیتلر خالقیمیزین ایجتیماعی ـ ایقتیصادی ـ مدنیّت حیاتیندا باش وئرن موهوم حادیثه‌لرله شرطلنیردی. XIX عصر یازیلی ادبیاتیمزدا یارانان ساتیرانین آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینا تأثیر دایره‌سینی‌ده خوصوصیله قئید ائتمک لازیمدیر. کلاسیک عاشیق پوْئزییامیزدا اساس اعتباریله اؤزونو گؤسترن اینیلتی، شیکایت، ایندی

تنقیده، هَجوه دوْغرو اوز توُتموشدو. بو تنقید و ساتیرا یازیلی ادبیاتیمزدا اوْلدوغو کیمی ایجتیماعی برابرسیزلییه، اؤز باشینالیغا، ظولمه، دین خادیملرینین فیریلداقلارینا قارشی چئوریلمیشدی. آذربایجان عاشیق صنعتی چوْخ حسّاس و چئویکدیر. هر بیر دؤورون اَن عمده حادیثه‌لرینه عاشیقلاریمیز اؤز یارادیجیلیغیندا بو و یا دیگر سویّه‌ده اؤز موناسیبتی‌نی بیلدیرمیشلر. اوْنا گؤره‌ده XIX عصرده یاشایان بعضی عاشیقلار چار مأمورلاری، یئرلی بَی و خانلار طرفیندن تعقیب اوْلونموشلار. مثلاً، عاشیق محمود آذربایجان کندلی کوتله‌لرینین اغیر وضعیّت‌ینی، اوْنلارین وئرگی‌لردن تنگه گلدیکلرینی اؤز شعرلرینده گؤستردییی اوچون دفعه‌لرله تعقیب ائدیلمیشدیر. هارا گئدک احمدلی‌نین الیندن ـ باش تاپمادیق (کریل) فعلیندن ـ نئچه نفر معافلارین الیندن ـ بیز فاغیرلار زاره گلدیک گون به گون (130 و 30)

عاشیق احمد «چار اوصولی ـ ایداره‌سی و یئرلی فئوْدالّلار علیهینه شعر یازدیغینا گؤره آمانسیز تعقیب اوْلونموش، قارداشی پاشا ایله قاچاق دوشموش، عؤمرونون چوْخونو بیر چیینینده ساز، بیر چیینینده توفنگ داغلاردا، مئشه‌لرده کئچیرمیش، ان سوْنْدا ایسه قارداشی ایله بیرلیکده جزا دسته‌سی طرفیندن اؤلدورولموشدور» (87، 2).

XIX عصر آذربایجان عاشیق صنعتی داها بیر سیرا کیفیتلریله سجیّه‌لنیر. بو دؤورده قادین عاشیقلار یاشاییب یاراتمیشلار. بوُنلاردان بعضی‌لرینین بیر نئچه ماهنیسی گلیب بیزه چاتمیش، بعضیلری ایسه بوتون عؤمرونو بو صنعته حصر ائتمیشلر. بو عصرده بلکه‌ده ایلک صنعتکار سسینی آغا بَییم آغا اوُجالتمیشدیر. اوْ، قاراباغ خانی ابراهیم خان جاوانشیرین قیزیدیر. شوشادا آنادن اوْلموشدور. تهرانا فتحعلی‌خانا اَره وئریلمیشدیر. لاکین اوْ، هئچ واخت اؤزونو سارایدا خوْشبخت حساب ائتمه‌میشدیر. «آغاباجی» ایمضاسی ایله شعرلر قوْشموشدور.

من عاشیغام قارا باغ ـ قارا سالخیم، قارا باغ ـ تهران جنّته دؤنسه ـ یاددان چیخماز قاراباغ.

آغا بَییم‌ین بو بایاتیسی اوْ زاماندان قاراباغ شیکسته‌سینین موسیقی صدالاری آلتیندا بوتون آذربایجان ائللرینی دوْلاشماقدادیر.

ماهخانیم، ماهتاب خانیم (شکی)، همایيل (شمکیر)، فاطما، پرناز، زینب، پوسته (شیروان) و باشقا عاشیقلاریمیزدا بو عصرده یاشامیشلار. بو عاشیقلارین شعرلرینین آذربایجان قادینلارینین قیسمتینی، طالعینی، دونیا گؤروشونو، اوْ دؤورون حادیثه‌لرینه موناسیبتینی و نهایت شخصی ایضطرابلارینی اؤیرنمک باخیمیندان موهوم ایجتیماعی ائستئتیک اهمیّتی واردیر. بو عاشیق ـ شاعیرلریمیز خالق پوئزییاسینین عنعنه‌وی شکیللرینده گؤزل صنعت نومونه‌لری یاراتمیشلار. پرنازین، زینبین، پوسته‌نین بایاتیلاری اوْنلارین دؤیونن قلبلرینین بدیعی عکس صداسیدیر.

باغیرلی[۱۰۲] کم اوسته‌دی ـ قیشلاغی جم اوسته‌دی ـ پرناز نه هاوا چالسا ـ هامیسی غم اوسته‌دی.

داغدا بییان وارموْلا ـ سوْیوب یئین وار موْلا ـ بو علاج‌سیز قیرغینا ـ حاییف دئین وار موْلا.

عاشیق پری ائله بیل XIX عصر قادین عاشیقلاریمیزین ایلهام وئریجیسی اوْلموشدور. اوْ، آراز قیراغیندا مارالیان‌دا دوْغولموش، سوْنرا شوشایا گلیب اوْرادا یاشامیشدیر. «عاشیق پری اوْلدوقجا گؤزل، روان طبعلی، عاغیل‌لی و حاضیرجاواب اوْلموشدور. اؤز گؤزل شعرلری و حاضیرجاواب‌لیغی ایله اوْ، آز بیر زاماندا قاراباغ شاعیرلرینین نظرینی جلب ائتمیشدیر. عاشیق پری، میرزه جان مَدَتوْو، جعفر قوُلوخان نَوا، محمد بی عاشیق، طفیلی و باشقا شاعیرلرله دئییشمیش و بو دئییشمه‌لردن غالیب چیخمیشدیر».

داد ائیلرم هارای ناشی اَلیندن ـ یاندی جیگری عشق آتشی الیندن ـ من نه دئییم گؤزوم یاشی اَلیندن ـ اوزوشر سوْنالار، گوللر اوْیناشیر.

مَحبّته حیاتین قانونی طلب‌آتی (شاید: طلبلری، معناسیندا. ک.) کیمی باخان بو عاشیقلارین قلب چیرپینتیلاری زامانه‌نین سرت قانونلارینا توْخونوب چیلیک ـ چیلیک اوْلوردو.

[102] ـ شاماخی رایوْنوندا کنددیر.

بیر دیلبَر پری‌یه پری قان آغلار ـ چکیلیب سینه‌مه دویونلر، داغلار ـ اؤلوبدو بولبولوم، لال اوْلوب بـاغلار ـ سارالیب، ساویلیب گوللر، آغلارام.

XIX عصر قادین عاشیقلاریمیز ایچریسینده عاشیق بَستی‌نـین خوصوصـی مـؤوقعی واردیـر. اوْ، کلبـه‌جـر (کلبجر) رایوْنون لئو سانلی عاشیقلارینین مجلیسلرینده ایشتیراک ائتمـیش، یـازی ـ پـوْزو بیلمـه‌سـه‌ده اؤزو بداهتاً شعرلر قوْشماغا باشلامیشدیر. عاشیق بَستی‌نی فوْلکلورشوناس س. پاشایئو اوزه چیخارمیشدیر. اوْزون ایللر توْپلادیغی شعرلری «لاله» («گنجلیـک» 1970) آدلـی کیتابچـادا نشـر ائتدیرمیشـدیر. بـوُرادا گرایلـی، قوْشمالار، بستی حاقّیندا خالق ایچریسینده دوْلاشان افسانه دیقّتی جلب ائدیر. «بسـتی و چوْبـان» آدلـی بیـر افسانه‌ده گؤستریلیر کی، اوْ، گنج یاشـلاریندا ایـوب آدلـی بیـر چوْبـانی سئومیشـدیر. یانشـاق بئیـین ایّوبـو اؤلدورمه‌سی بستی‌نی روحاً سارسیتمیشدیر. بستی‌ده داها بیر باشقاسینی سـئومه‌مـیش، عـؤمرو بوْیـو ایلـک محبتینی خاطیرلامیشدیر. اؤزوده گؤز یاشلاری ایله اوْخودوغو ماهنیلاری ایله خاطیرلامیشـدیر. عؤمرونـون سوْنلارینا دوْغرو کوْر اوْلموش و «کوْر بستی» آدی ایله تانینمیشدیر.

عاشیق بستی‌نین شعرلری ساده، آخیجی و تاثیرلیدیر.

بیر غَملی بولبولم ـ گوللر اینانمیر ـ مجنون‌سوز لیلی‌یم ـ چؤللر اینانمیر.

گؤز یاشیم سول اوْلور ـ گؤللر اینانمیر ـ بیر قبیر یوْلچویام ـ یوْللار اینانمیر

عاشیق بستی منم ـ ائللر اینانمیر ـ سینّیم دوْخسان اوْلوب ـ ایللر اینانمیر.

شعرلری اوْخودوقجا عاشیق بستی‌نین طبیعی ایستعدادا مالیک بیر صنعتکار اوْلدوغونا شوبهه ائتمیرسن، بستی شعرلرینده چوْخ ماراقلی، اوْریژینال، جذب ائدیجی مقایسه، تشبیه، تضاد و تکریرلر ایشـله‌دیـر. مـثلاً، لالـه ادبیاتدا چوْخ زامان یانار قلبله، یاناقلا مقاییسه (موقاییسه) ائدیلیر. آنجاق عاشیق بستی لاله‌نـی یـارین قـانلی کؤینه‌یینه بنزه‌تمکله غملی و فاجیعه‌لی بیر لؤوحه، منظره یاراتمیشدیر.

یارین قانلی کؤینه‌یی تک ـ قیزارار یوْل اوسته لاله ـ خان چوْبانی گتیردیله ـ بیر شیرین جان ایسته لاله!

یاخود:

قان دامیر داغ لاله‌سیندن ـ سن‌ده قانا بوْیان، داغلار!

عاشیق بستی‌نین شعرلری مضمونجا موختلیف اوْلدوغو کیمی فوْرماجادا رنگارنگ‌دیر. اوْنلار خالق شعریمیزین تاریخینی، فوْرما رنگارنگ‌لیینی اؤیرنمک اوچون بؤیوک اهمیته مالیکدیر.

اوْ یار گزن اوْیلاقلاردا ـ بیرده آچدی بنؤوشه‌لر ـ سپه‌لندی داغا، داشا ـ یوْلدان آشدی بنؤوشه‌لر ـ قارالی قوُشلار کیمی ـ کوْلا دوشدو بنؤوشه‌لر ـ یاریب اوْ توُققو چاپینی ـ نئجه کئچدی بنؤوشه‌لر ـ بیر قوُش کیمی یوْخا چیخدی ـ هارا اوُچدو بنؤوشه‌لر ـ بستی، خان چوبانیم کیمی ـ واخت‌سیز کؤچدو بنؤوشه‌لر.

XIX عصرده یاشاییب، یارادان اوُستادلاردان بیریده خالتانلی تقی‌دیر (تاغیدیر). اوْ تقریباً 1800 ـ جو ایلده قوُبا رایوْنونون خالتان کندینده آنادان اوْلموش و 1906 ـ جی ایلده وفات ائتمیشدیر. شکی‌ده، زاقالاتادا، شیروان‌دا و داغیستاندا اوْنون شعرلری داها چوْخ یاییلمیشدیر. عاشیغین «تقی و گوللو» آدلی داستانی‌دا واردیر.

XIX عصرین تانینمیش عاشیقلاریندان بیریده عاشیق موسی‌دیر. اوْ، گویچه ماحالی‌نین آغ کیلسه کندیندندیر. عاشیغین حیاتی حاقّیندا موختلیف مولاحیظه‌لرله سؤیله‌نمیشدیر. آنجاق سوْن دؤورون آختاریشلارینا گؤره 1819 ـ جو ایلده آنادان اوْلموش، 1912 ـ جی ایلده وفات ائتمیشدیر. گؤرکملی صنعتکار عاشیق شعرینین بوتون فوْرمالاریندا گؤزل اثرلر یاراتمیشدیر. لاکین اوْنون شعرلرینین جزئی بیر قیسمی بیز هگلیب چاتمیشدیر. عاشیغین «نه گوناهی تئللی سازین» آدلی گرایلیسی چوْخ مشهوردور.

مجلیسلری آباد ائیلر ـ نه گوناهی تئللی سازین؟ ـ ملول کؤنوللر شاد ائیلر ـ نه گوناهی تئللی سازین؟

بیر آغاجدیر بیرده دَمیر ـ آرا ووُرمور یالان دئمیر ـ آند ایچمه‌یین، روشوت یئمیر ـ نه گوناهی تئللی سازین؟

عاشیق موسی‌نی ائل ایچینده کوْراوْغلو خوان آدلاندیرمیشلار. اوْنا گؤره‌کی، داستانین شعرلرینی موختلیف کوْراوْغلو هاوالاری اوستونده بؤیوک اوسستالیقلا و زیل سسله اوْخویارمیش. عاشیق موسی بیر صنعتکار

کیمی پختەلشندن سوْنرا تورکیەیه سفر ائتمیش گؤرکملی صنعتکارلارلا دئییشمیش و بعضیلری ایله ده دوْستلوق ائتمیشدیر. «دیلبر»، «گوله ـ گوله»، «بیری یاز»، «کؤینک‌جک»، «آغ اوْلا» «قوْشمالاری»، «آغلار»، «آی اوز به اوز»، «اَیر ـ اَیر» تجنیس‌لری، «مارال»، «ساموار»، «قالمادی»، «پری» کیمی مخمسلری خالق ایچریسینده گئنیش یاییلمیشدیر.

دلی کؤنلوم، سنده نەلر دوْلانیر ـ بیری پاییز، بیری باهار، بیری یاز ـ اوچ علامت گؤزللرین نیشانی: ـ بیری عیشوه، بیری غمزه، بیری ناز.

غربت ائلده کیمدی حالیم سوْروشان ـ آغ اوزونده قوْشا خالی وئر نیشان ـ اوچ شئی‌دی کی، بیر اوْطاغا یاراشان ـ بیری موسی، بیری صحبت، بیری ساز.

XIX عصرین ان تانینمیش صنعتکارلاریندان بیریده عاشیق محمددیر. اوْ، اینديکی زاقاتالا رایوْنونون وارخییان کندینده یاشاییب ـ یاراتمیشدیر. عاشیغین اؤز شعرلرینده و دیگر منبعلرده اوْنون آنادان اوْلدوغو و اؤلدویو ایل حاقّیندا دقیق معلومات یوْخدور. آنجاق ایندییه قدر بیر نئچه منبعده عاشیق محمدین یاشادیغی دؤور تخمینی اوْلاراق گؤستریلمیشدیر. مثلاً، XIX عصرده زاقاتالا دایرەسینی گزیب دوْلاشان و کوللی میقداردا شیفاهی ادبیات نومونەلرینی ـ ناغیل، لطیفه، تمثیل، تاپماجا، آتالار سؤزو، ماهنیلار توْپلایان، بوُ دایرەده یاشایان موختلیف میلّتلرین حیات و یا معیشتی، ائتنوقرافیاسی حاقّیندا قیمتلی ماتئریاللار یازییا آلیب چاپ ائدن آ. فوْن پلوْتتوْ (A. Fon. Plotto) گؤستریر کی، محمد گؤرکملی ایمپروْویزاتور ـ عاشیقدیر، اساس اعتباریله گؤزللیی و محبتی ترنم ائتمیشدیر. ائتنوقراف عاشیق محمدین (اوْنون دئدیییینه گؤره) طوْی اوچون قوْشدوغو «آلا گؤزوم» ماهنیسیندان اطرافلی صؤحبت آچمیشدیر. اوْ، همین شعرین (مخمسین ـ پ. اَ) معین ایختصارلا روُسجا حرفی ترجومەسینی وئرمیشدیر. ف. پلوْتتوْ علاوه ائدیر کی، عاشیق محمدین ماهنیلاری زاقاتالا دایرەسینین موختلیف میلّتلردن عیبارت مجلیسلرینده آذربایجان دیلینده اوْخونور. قئیدین

سوْنون‌دا دئییلیر کی، عاشیق محمد بو یاخینلاردا وفات ائتمیشدیر. 0س. ح) بو قئیدلردن بئله گومان ائتمک اوْلار کی، عاشیق تخمیناً کئچن عصرین 60 ـ 50 ـ جی ایللرینده وفات ائتمیشدیر.

سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده عاشیغین شعرلرینی ح. علیزاده توْپلامیش و 1938 ـ 1930 ـ جی ایللرده «عاشیقلار» کیتابی‌نین موختلیف نشرلرینده اوْنون 40 ـ آ قدر شعرینی چاپ ائتدیرمیشدیر. ح. علیزاده‌نین عاشیق حاقّیناکی قئیدلرینده دئییلیر: «معتبر قوْجا عاشیقلارین دئدیکلرینه گؤره، یوز ایل بوُندان اوّل 65 ـ 60 یاشلاریندا وفات ائتمیشدیر». آکادئمیک ف. قاسیم‌زاده یازیر: «عاشیق محمد XVIII عصرین سوْنو، XIX عصرین اوّللرینده یاشامیشدیر» (127 و 30).

عاشیق محمد باره‌ده اَ. آخوندوْووُن وئردییی معلومات‌دا چوْخ ماراقلیدیر. اوْ یازیر: «ائلداردا، آلی کوْخانین طوْیوندا عاشیق حسین (1891 ـ 1811) وئرخییانلی مشهور عاشیق محمدله گؤروشور. اوْ زامان عاشیق محمدین لاپ قوْجا واختی ایمیش. وارخییانلی عاشیق محمد اوْندان خواهیش ائدیر کی، اوْرتایا چخیب اوْخوسون. حسین اوْرتایا چیخیب «اوُف ـ اوُف ـ ردیفلی شعرینی، سوْنرادا «عجم‌قیزی» آدلی دیوانیسینی اوْخویور. عاشیق محمد چوْخ راضی قالیر. قوْجا عاشیغین سؤزونو یئره سالمایاراق عاشیق حسین «معصوم» داستانینی‌دا سؤیله‌ییر. عاشیق محمد اوْنون صنعتکارلیغینی چوْخ بَیه‌نیر. ائل ایچینده چوْخ اوستاد بیر صنعتکار، گؤزل بیر شاعیر کیمی شؤهرتله‌نن عاشیق محمدهر عاشیغی بَیه‌نمزمیش» (4 و 9). بو قئیدلردن و اؤز شعرلریندن ده گؤرونور کی، عاشیق محمد الینده سازی ائل ـ ائل دوْلانمیش، بیر چوْخ گؤرکملی عاشیقلارلا قارشیلاشمیش، تجروبه‌لی، دونیا گؤرموش بیر صنعتکار کمی مشهورلاشمیشدیر:

محمدم گشت ائله‌دیم ـ بو جومله جاهانی گزیب ـ گنجه‌نی قاراباغی ـ شکی‌نی، شیروانی گزیب ـ خوْی سالماس، ماراغا ـ تبریز تهرانی گزیب...

عاشیق محمدین بوتون شعرلری توْپلانیب اوزه چیخاریلمامیشدیر. آنجاق اَلده اوْلان شعرلریده اوْنون یارادیجیلیغی حاقّیندا معین فیکیرلر سؤیله‌مه‌یه ایمکان وئریر. شعرلریندن گؤرونور کی، اوْ، اینسانین معنوی،

داخیلی عالمینی، لیریک حیسّلرینی اوُستالیقلا ایفاده ائتمه‌یی باجاران، آذربایجان دیلی‌نین اینجه‌لیکلرینه‌دن، زنگین بدیعی ایفاده واسیطه‌لریندن یئرلی ـ یئرینده ایستیفاده ائدن گؤرکملی بیر صنعتکار اوْلموشدور.

باغدا سحر قارشی گلیر، عیشوه نازلی دیلبریم ـ قلم قاشلی، آی قاباقلی، خومار گؤزلو دیلبریم

آغ بوُخاقلی، گول یاناقلی، گونش اوزلو دیلبریم ـ هر طرفدن بیرجه بوُسه وئر قاداسین آلدیغیم.

«عؤمرونون چوْخوسونو عاشیق‌لیقلا کئچیرین محمد عاشیق شعرینین، دئمک اوْلار کی، بوتون شکیل‌لرینده اثرلر یاراتمیشدیر» (127 و 30). اوْنون شعرلری ایچریسینده گرایلی، قوْشما، تجنیس، دیوانی، اوُستادنامه، مخمس وس. نومونه‌لر واردیر. بو اثرلر عاشیق محمدین بیر صنعتکار کیمی شخصیتی حاقّیندادا معین تصور یارادیر:

واخت اوْلار، محمد تئز گلر جوْشا ـ واخت اوْلار، هئچ الیم گئتمز بیر ایشه ـ واخت اوْلار، دؤنرسن دَمیره، داشا ـ واخت اوْلار، شوشه تک سینارسان کؤنول

یاخود:

محمدم، بیر موُرادا یئتمه‌دیم ـ باش گؤتوروب قالماقال‌دان گئتمه‌دیم ـ اؤز اوْخومو بیر منزله آتمادیم ـ اؤزگه‌لر اوْخونا یای اوْلان جانیم.

عاشیغین تجنیس‌لریده کامیل صنعت نومونه‌لریدیر:

ایبتیدا الیندن درسیم آلاندی ـ الیف‌دن اوْخویوب گلدیم یا دالا ـ آچیلاندا فصلی ـ باهار مؤوسومو ـ بولبول مئیلیم اوُچوب قوْنار یا دالا.

کاماندارین اوْخود دریایا دوشدو ـ قیشین چیلّه‌سینده دَریایا دوشدو ـ دَلی کؤنلوم یئنه دریایا دوشدو ـ ایسته‌ییر کی، غواص کیمی یا دالا.

محمدم، یئنه آی یاری سئودیم ـ بایقوش تک یاسلانیب، آی یاری سئودیم ـ عشقه جنون اوْلدوم، آی یاری سئودیم ـ لاییق‌دیر می ایندی اوْنو یاد آلا.

شعرده‌کی «یا دالا» سؤزو بیرینجی بندین ایکینجی میصراعسیندا دال حرفی، دؤردونجو میصراعدا بوداق، ایکنجی بندین دؤردونجو میصراعسیندا دالماق، اوزمک، اوچونجو بندین دؤردونجو میصراعسیندا آلماق معناسیندا ایشله‌دیلمیشدیر.

شکی، قازاتالا زوٚرناسینین عاشیقلاری محمدی، اؤزلرینه اوستاد حساب ائتمیشلر. بو بؤیوک صنعتکارین یارادیجیلیغی XIX عصر آذربایجان عاشیق صنعتی‌نین عنعنه‌لریله سیخ علاقه‌ده اینکیشاف ائتمیشدیر.

عاشیق حسین شمکیرلی

عاشیق حسین شمکیرلی (XIX) عصرین مشهور عاشیقلاریندانديدير. اوٚنون ترجومهٔ حالی و اثرلری باره‌ده ایلک دفعه ولی خوٚلوفلونون ترتیب ائتدییی «ائل عاشیقلاری» (1927 ـ) کیتابیندا معلومات وئریلیر. اوٚ یازیرک

عاشیق حسین گنجه قضاسینین قاپانلی کندینده آنادان اوٚلوبدور. سوٚنرالار اؤزو کؤچوب قاراجا ایرلی‌ده یاشامیشدیر. عاشیق حسین (XIX) عصرین آخیرلاریندا وفات ائتمیشدیر. اؤزوندن سوٚنرا اوٚغلو عاشیق چوبان آتاسی قدر مشهور اوٚلماسادا اؤز واختی‌نین عاشیقلاری آراسیندا برینجی عاشیقلاردان ساییلیردی. سوٚنرالار همت علیزاده اَ. آخوندوف دا عاشیق حسین شمکیرلی‌نین شعرلرینی توٚپلاییب چاپ ائتدیرمیشلر.

اَ. آخوندوف عاشیق حسینین آنادان اوٚلما، وفات ائتمه ایللرینی دقیق‌لشدیرمه‌یه چالیشمیشدیر. اوٚ یازیر:

عاشیق حسین تقریباً 1811 نجی ایلده آنادان اوٚلموشدور. دئییلدییینه گؤره او مشهور شاعر موٚللا پناه واقفین باجیسی اوٚغلودور. حسین عاشیق‌لیق صنعتی‌نی گنجه یاخین‌لیغینداکی آلا باشلی کندینده یاشایان مجنون تخلوصلو شاعیر کربلایی باغیردان اؤیرنمیشدیر. عاشیق 1891 نجی ایلده گده بَی رایونوندا‌کی قالا کنده وفات ائتمیشدیر.

یارادیجیلیغیندان معلوم اوْلور کی شکمیرلی عاشیق حسین سازی سینه‌سینده کندلر ـ شهرلر، اؤلکه‌لر گزمیش گؤرکملی صنعتکارلارلا قارشیلاشمیش صنعت میدانیندان همیشه غالب چیخمیشدیر. اوْنون عاشیق علسگرله دئییشمه‌سی معلومدور. وارخیانلی عاشیق محمد اوْنون صنعتکارلیغینی یوکسک قیمت‌لندیرمیشدیر.

عاشیق حسین اؤز شعرلرینده بی‌لرین مأمورلارین اؤز باشینالیغینی کسگین تنقید آتشینه توُتموشدور. عاشیق اوْ زامان چار حؤکومتی‌نین آذربایجاندا قوْیدوغو «دینمه وئر» وئرگیسی حاقّیندا بیر شعر دئمیشدیر. ولی خوُلوفلو بو باره‌ده یازیر: دینمه وئر چار حؤکومتی طرفیندن یئرسیز ـ یوردسوز آلینان آغیر بیر نالوْقوُن آدیدیر. بو نالوْق یئْغیلان زامان کندلیلرین ماللارینی ـ حیوانلارینی زوْر ایله ساتدیرمیشلار. باجاریب وئره بیلمه‌ینلری دوْستاق ائله‌ییرلرمیش. «دینمه وئر»ی بیلن آدام تاپمادیم.

شعر اوُزون آختاریشلاردان سوْنرا اوزه چیخاریلمیشدیر. چوْخ عیبرت‌آمیز صنعت نومونه‌سی و تاریخی سنده تأثیر باغیشلادیغینا گؤره اوْنو تام شکیل‌ده وئریریک:

پادشاهین بویروغودور سیزلره وئرگی دئییل بیر قانون‌دوُر «دینمه وئر» ـــ عاصی اوْلسان کونده ووراز دیزلره ـ دالدالانیب کونج بوجاغدا سینمه وئر

نؤکرسن آغایا گؤستر خیدمتی ـ آخیرت اوچوندور جانین ذیلتی ـ پیادا خلق ائتمیش خالیق رعیتی ـ آتین وارسا چک بازارا مینمه وئر

حسین دئییر بئله بوُیورموش آغا ـ ائیله سؤزلریمی گوشینده سیرغا ـ کندخودا پریستاو ناچالینک دارغا ـ وئرگی نه‌دیر جان ایسته‌سه دینمه وئر.[۱۰۳]

شمکیرلی عاشیق حین دیگر اوستاد عاشیق کیمی بیر سیرا نصیحت‌آمی شعرلر و اوُستادنامه‌لر قوْشموشدور. اوْنون اوستادنامه‌لرینده عاییله و معیشت‌ده اوْلان نقصانلارین اینسانلارین طبیعتینده اوْلان پیس ـ منفی یاراماز

[103] ـ شعری فیلولوگیا علملری نامزدی قیاس بکیلوف یازیبا آلمیشدیر.

خاصیتلرین تنقیدی ایله برابر مردلیک، قوْرخمازلیق ـ معنوی صافلیق، وطن‌پرورلیک، هوُمانیزم، خیرخواهلیق، دوْستلوق، و باشقا کیفیتلر تبلیغ ائدیلیر.

عاشیغین دؤوردن شیکایتینی بیلدیرن شعرلریده واردیر:

ظالیم فلک سندن شیکایتیم وار ـ آمان فلک نه گتیردین باشیما ـ منی جدا سالدین سن تای توشومدان ـ نییه زَهَر قاتدین شیرین آشیُما.

عاشیق حسینین لیریک شعرلری بدیعی دَیری، ساده‌لیگی و آخیجی‌لیغی ایله دیقتی جلب ائدیر. بو باخیمدان اوْنون ماهنی‌یا چئوریله‌رک دیللر ازبری اوْلموش «آغ گول ـ قیرمیزی گول بیرده ساری گول» قوْشماسی خوصوصی ایله سئچیلیر:

یارین باغچاسیندا اوچ گول آچیلمیش ـ آغ گول بیرده ساری گول ـ هر اوچوده بیر بیرینـدن اؤیمه‌لی ـ آغ گول قیرمیزی گول بیرده ساری گول.

اوُلو سؤز صرافی‌نین گؤزللـه‌مه، مخمس، گرایلی و دئییشمه‌لری، محبت لیریکاسینین گؤزل نومونه‌لریدیر:

گئدیردیم یوْلدان ائیله‌دی ـ بیر قیز منی، بیر قیز منی ـ اوُلوسدان ائللدن ائیله‌دی ـ بیر قیز منی، بیر قیز منی.

قارا قاشلار باغریم کسر ـ گاه عزیزلر گاه‌دا کوسر ـ ساچلاریینان داردان آسار ـ بیر قیز منی، بیر قیز منی.

عاشیق اؤز شعرلرینده خالق دیلی‌نین زنگین‌لیکلریندن اوْنون الوان بدیعی تصویر واسیطه‌لرینـدن اوُستالیقلا ایستیفاده ائتمیشدیر. بو جهتدن «گؤرون» ردیفلی مخمس دیقته لاییقدیر.

اَ. آخوندوفون یازدیغینا گؤره «زارینجی» «زینال عابدینی» «ساریئ» «شکمیر گؤزللـه‌مه‌سی» «عاشیق حسین» وس. کیمی ساز هاوالارینی‌دا عاشیق حسن یاراتمیشدیر.

«ریحان» داستانی

بو داستانی ایلک دفعه و. خوُلوفلو چاپ ائتدیرمیشدیر. 1930 نجی ایللـرده همت علیزاده «عاشیقلار» کیتابیندا اوْنون شعرلریندن نومونه‌لر وئرمیشدیر. بونلار اساساً داستاندا اوْلان شعرلردیر. سوْنرالار عاشیق

حسن شمکیرلینین شعرلرینی چاپ ائدن (1970) اَ. آخوندوف «ریحان» داستانیندان‌دا بیر پارچا وئرمیشدیر. 1980 نجی ایلده یازیچی نشریاتینین بوُراخدیغی «آذربایجان داستانلاری» کیتابیندا داستان چاپ ائدیلمیشدیر. آنجاق قئید ائدیلمه‌لیدیر کی بو نشرلرین هئچ بیریسی و. خولوفلونون واریانتیندان ایرَلی گئده بیلمه‌میشدیر.

«ریحان» داستانیندا دئییلیر کی، ناخچیوان‌لی آغ کشیشین قیّزی ریحان 17 عاشیغی باغلامیش. سازینی آلمیش و بنده سالمیشدیر. بو زامان عاشیق حسینین شاگیردلریندن بیری ناخچیوان‌دا گلیب چیخیر. بوندان خبر توتان ریحان اوْنو یانیّنا چاغیرتدیریر. دئییشلر ریحان اوْنودا باغلاییّر. بوُنونلا اوْ 18 عاشیقی دوُستاق ائدیر. اوْنون الیندن بو عاشیقلاری یالنیز حسین قوُرتارا بیلردی. عاشیق حسین‌له‌ده دئییشمه‌یه حاضی اوْلدوغونو ریحان بیلدیریر. اوْنون عاشیق حسینه یازدیغی مکتوبوندا دئییلیر:

سحر سحر دوْغاندان اولدوزویام ـ عاشیقلارین صحبتی‌یم سازی‌یام ـ ناخچیوانـدا آغ کشیشین قیزی‌یام ـ آدیم بیلسن ریحانه‌ده گلسین

عاشیق حسین یوْلا دوشور ناخچیوانا گلیب چاتیر. بوتون ناخچیوان خبری ائشیدیر هامیدان چوْخ باغلانان عاشیقلار اوْنون یوْلونو گؤزله‌ییردیلر. بؤیوک بیر مجلیس دوزَلیر. ناخچیوانین معتبر آداملاری اوْرایا توْپلاشیر. ریحان پالتارینی دَییشیب مختار بَی آدی ایله اوْ مجلیسده ایشتیراک ائدیر. عاشیق حسین‌دن خواهیش ائدیرلر کی ایندی ریحانا بیر تعریف دئسین. عاشیق حسین جواب وئریر کی من ریحانی گؤرمه‌میش اوْنو تعریف ائده بیلمرم. «مختار بی ریحانین عمی‌سی اوْغلودور» «بوْیو بوُخونو مختاربی کیمیدیر اما ریحان چوْخ گؤزلدیر» دئییرلر. ائله بو آرا عاشیق پاپاغین آلتیندان ریحانین ساچلارینی گؤرور و تانییر اوْ ساعت جوُشه گلیب دئییر:

بوْیون صراحی‌دیر، بدنین بلور ـ اوْ نه‌دیر کی عؤمور بیر ایل یاشار هئی؟ ـ آشفته زلف‌لرین پریشان اوْلموش ـ آل شانه دستینه دارا آ ریحان.

بوُرادا «مختار بی»له اوْنون ایلک دئییشمه‌سی اوْلور. سحریسی بوتون ناخچیوان جماعتی بیر مئیدانا توْپلاشیر. شرط قوْیولور کی عاشیق حسین مغلوب اوْلسا اوْن‌سگیز عاشیغین یانینا زیندانا سالیناجاق، غالیب گلسه ریحان اوْنون ایختیارینا وئریله‌جکدیر. اوْنلار اولجه بیر ـ بیرینه حربه ـ زوربا گلیرلر. سوْنرا ریحان دئییر:

ریحان: مندن سلام اوْلسون عاشیق حسینه ـ اوْ نه‌دیر کی عؤمور بیر ایل یاشار هئی ـ نئجه قلمدر اؤز ـ اؤزونه یازیلار ـ اوْ نه‌دیر کی گوندن ـ گونه جوْشار هئی.

عاشیق حسین ریحانین بوتون باغلامالارینی آچیر. آخیردا اوْ ریحانا بیر باغلاما دئییر. ریحان باغلامانی آچا بیلمیر. عاشیق حسین غلبه چالیر و بوتون عاشیقلاری آزاد ائدیر. ریحان سؤز آراسی حسینه مراجعتله «سن مسلمان من ائرمنی» دئییر. اوْندان عاشیق حسینین تکلیفی ایله ریحان اوْنون شاگیردی، ائرمنی شهریارا اره گئتمه‌یه راضی اوْلور. عاشیقلارین دئدییینه گؤره عاشیق حسین هم ریحانا و هم‌ده ایروانـدا ایکن عاشیق حیدره قیفیل‌بند دئییب اوْنلاری باغلامیشدیر. بو قئیددن و داستان اوزرینده آپاریلان دیقتلی مشاهده‌دن آیدین اوْلور کی دوْغروداندا الیمیزده اوْلان ریحان داستانی تام شکیل‌ده یازییا آلینمامیشدیر.

بوُرادا خاسای بی اوْنون قیزی خاسوْ خانیم ایوانلی عاشیق حیدر، ریحانین قوللوق‌چوسو عاشیق طبلی جهان قاری و باشقا صورتلرده واردیر. بونلار ریحان داستانینین ماراقلی و تاماملاییجی صورتلریدیر.

ریحان داستانی XIX عصر عاشیق یارادیجیلیغین ان یاخشی اثرلریندندیر. هـ. علیـزاده‌نین فیکرینجه بو داستانی سوْنراکی عاشیقلار یاراتمیشلار. آنجاق دیقت‌لی تدقیقات گؤستریر کی داستان عاشیق حسینین اؤزو طرفیندن دوزَلدیلمیشدیر. سوْنرا عاشیقلار اوْنو اوْخوموش و یاشاتمیشلار. عاشیقلارین داستانداکی بوتون قیفیل‌بندلری بیلمه‌مه‌سی ده فیکریمیزی ثبوت ائدیر.

عاشیق حسینین بی چوْبانلا دئییمشمه‌سی‌ده چوْخ ماراقلی‌دیر. عاشیقلارین دئدیکلرینه گؤره ناخچیوانـدان قاییدارکن عاشیق حسین بی چوبانین قوْناغی اوْلور. بی چوبانین شاعیرلیک طبعی وار ایمیش. دئییلدییینه

گؤره اوْ بیر سیرا عاشیقلارلا دئییمیشدیر. اوْنا گؤره‌ده عاشیق حسین کیمی گؤرکملی صنعتکاری گؤرنـده اوْ چوْخ سئوینیر. باشقا هر جور حؤرمت ائدیر. چادیردا اوْنا خوصوصی یئر آییریر وس.

گئجه یاریسی گؤی گوُرولداییر شیمشـک چـالیر گوجلـو یـاغیش یـاغیر ـ گئجـه‌نـین قارانلیغینـدا قوْیـون سورولرینه جاناوارلار سوْخولور. بی‌چوْبان قوْیون ـ قوُزو اوْتارانلاری سسله‌ییر. اوْنلارین هامیسینی یوُخودان اویادیب سورولرین یانیًنا گؤندریر. بیر سؤزله های ـ هارای سالیب بوتون کؤچو آیاغا قالـدیریر. بوتـون بـو حادیثه‌لر آنی بیر واختین ایچریسینده باش وئریر. بوُنلاری چادیردان مشاهده ائدن عاشیق حسین سحر تئزدن یولا دوشرکن ائله آتین اوستونده ایکن اوزونو بی چوْبانا توتوب «یویور» مخمسینی اوْخویـور مخمـس بـی رچوبانین دیلیندن دئییلیر:

قوُدوز دَیمیش جاناوارلار ـ گؤرون نه طوفان ائله‌دی ـ اؤلدوردی یئددی قوْیونو ـ قانینا غلطان ائله‌دی...

یاخود:

ائرکج‌لری یوْخلایین ـ آلا شیشک خاری گئدیب ـ آغ سئیینر، قارا سئیینر ـ گؤی تپه یوُخاری گئدیب...

همـین مخمسـین بـی چوبـانلا دئییشـمه‌لـری اوْخویـان‌دا بئلـه قناعتـه گلیرسـن کـی حسـین شـمکیرلی قوْیون‌چولوق‌لا علاقه‌دار بیر داستان یاراتمیشدیر. بو شعرلر گؤستریر کی حسین قوْیون‌چولوغو چوبـانلارین حیاتینی ـ معیشتینی و پسیخولوگیاسینین چوْخ یاخشی بیلیرمیش. دئمه‌لـی عاشـیق اؤزوده قوْیـون‌چولـوق‌لا مشغول اوْلموشدور. حتّی اوْغلونون آدینی‌دا چوبان قویموشدور. معلومـدور کـی چوبـان سـوْنرالار مشـهور عاشیق کیمی ده تانینمیشدیر. چوْخ ماراقلی‌دیر کی علسگر دول‌گر، مـلا جمعـه، حسـین بوْزآلقـانلی اکیـنچ، خیاط میرزه درزی، افغان چوبان وس. اوْلموشلار. گؤروندویو کیمی گؤرکملی عاشیقلاریمیز عینـی زامانـدا معین بیر صنعت صاحیبی ایدیلر. عاشیقلاریمیزین ترجومهٔ حال بدیعی یارادیجیلیغینی اؤیرنـرکن بـو جهتـی نظره آلماق لازیمدیر.

شعرلریندن آیدین گؤرونور کی عاشیق حسین خالقین حیات و معیشتنه دریندن بلد اولان یوکسک ایمپروویزاسییا مهارتینه مالیک بیر صنعتکار اولموشدور.

عاشیق آلی

XIX عصر عاشیق پوئزییامیزین گؤرکملی و بنزرسیز نومایندهلریندن بیریده عاشیق آلیدیر. عاشیق آلی، عاشیق پوئزییامیزین تاریخینده معین مکتب یاراتمیش، عاشیق علسگرین اوستاد اولموشدور. ندنسه اوزون ایللر عاشیقین زنگی پوئتیک ارثی ائلین آغزیندان ییغیلمامیش قالمیشدیر. هـ. علیزاده یازدیردی: عاشیق آلی گؤیچه ماحالیندانديز. علعسگرین اوستادی اولموشدور. فقط ندنسه اثرلریندن آز نومونه قالمیشدیر.[104] چوخ ماراقلیدیر هـ. علیزاده بیر نئچه ایلین مودتینده عاشیق علعسگرین شعرلرینی اوچ دفعه (1937، 1935، 1934) چاپ ائتدیرمیشدیر. عاشیق آلینین شعرلرینی ایسه اله گتیره بیلمهمیشدیر. هر ایکیسی بؤیوک صنعتکاردیر. بیزجه علعسگر شعرلری داها چوخ ساده، طبیعی، اورهیه یاتان، آخیجی، ریتمیک و مئلودیکدیر. اونلار بؤیوک اوستادین دیلیندن چوخ کامیل و سیغاللی چیخمیشدیر. اونا گؤره ده یاددا قالماسی داها آسان اولموشدور. بیر آزدا اونلاری ائل سیغاللامیشدیر. عاشیق آلی شعرینین اکثریتی الیازمالاری واسیطهسی ایله بیزه چاتمیشدیر.

هـ. علیزادهدن سونرا دا عاشیق آلینین صنعتی زامان ـ زامان ادبی ـ ایجتیماعتیمیزی دوشوندورموشدور. نهایت 1960 نجی ایلده عاشیق آلی آذربایجانین خالق شاعیری فولکلورشوناس ح. عاریفین دیقّتینی اؤزونه جلب ائتمیشدر. « عاشیق آلینی آختاریرام ـ دئیه «علم و حیات» ژورنالی (1968 نومره 2) واسیطهسی ایله ائلیمیزه مراجعت ائتمیشدیر. بو مراجعت خالق آراسیندا بؤیوک عکس صدایا سبب اولموشدور. شاعیر اؤزو بو بارهده یازیر: «من کئچن ایللرده آذربایجانین قاراباغ، گنجه، قازاق، کلبهجر رایونلاریندا ائلهجهده گؤیچه، بوزچالی ماحاللاریندا XVIII – XIX عصر گؤیجه عاشیقلارینین شعرلرینی توپلاماقلا یاناشی، عاشیق

[104] ـ آذربایجان عاشیقلاری، I جیلد؛ 1930 ص 263

آلی‌نین اثرلرینین توپلانماسی ایله ده خوصوصی مشغول اوْلدوم. البته موختلیف یئرلرده موختلیف آدامـلارلا گؤروشدویوم ده بعضی اثرلرین بیر نئچه واریانتینی الده ائتمیشم.

مطبوعاتدا بو حاقدا چیْخیش ائتدییم‌ده گئنیش اوْخوجو کوتله‌سیندن ماراقلی مکتوبلار آلیْرام. بو مکتـوبلارلا بیرگه منه آلی‌نین اوْنون موعاصیرلریندن آغ عاشیغین، ممدحسینین، محرمین، موسی‌نین، علعسگرین، نجفین، زوْدلو عبداله‌نین، میرزه بی‌لرین، عاقیلین، آیدینین[۱۰۵] وب. چاپ اوْلونمامیش اثرلرینی تاپیـب گؤنـدریرلر»[۱۰۶] بو ایللرده قزئتو ژورناللاردا ح. عاریفین عاشیق آلی‌نین شعرلرینین مشایعت ائدن داهـا بیـر نئچـه مقالـه‌سـی چاپ اوْلوندو. نهایت 1975 نجی ایلده آذر نشر شاعیرین اوْ زامانا قدر توْپلادیغی شعرلری آیریجا کیتابچـا حالینا بوُراخدی.

سوْن ایللر عاشیق آلی‌نین صنعتی ایله پروفسور م. حکیموف مشغول اوْلموشدور. اوْ عاشیغین ترجومهٔ حالینا عاییدماتئریاللاری الده ائتمیش و عاشیق آلی‌نین «تورکیه سفری» داستانینی یازییا آلیـب معـارف نشـریاتیندا چاپ ائتدیرمیشدیر.

آذربایجان حؤکومتی عاشیق آلی‌نین آنادان اوْلماسینین 180 ایللییی موناسیبتی خوصوصـی بیـر قـرار قبـول ائتمیشدیر. بو موناسیبتله عاشیغین ایرثینین توْپلانماسی سورعتلنمیش یارادیجیلیغینا عاییدچوْخلـو مقالـه‌لـر درج ائدیلمیشدیر. م. حکیموف مقاله‌لرینین بیریسینده یازیر کی بو قراردان سوْنرا حسین عـاریفین « عاشـیق آلی، قوُولوغونا ایشیق اوزو گؤرمه‌ین دوْققوز مین میصراعدان آرتیـق تصـنیف ـ بایـاتی ـ گرایلـی، قوْشـما، اوُسـتادنامه، قیفیـل‌بنـد، تجنـیس، گوللـو قافیـه ـ دیـوانی ـ مخمـس، و بیـر نئچـه آد دا داسـتان داخیـل اوْلموشدور».[۱۰۷] بوتون بو توْپلانان ماتریاللار اوزرینده گـرگین آپاریلـدی و عاشـیغین شـعرلریندن عیبـارت

[105] ـ گوُیچه عاشیق مکتبی‌نین گوُرکملی نوماینده‌لری

[106] ـ ح. حسین‌زاده، عاشیق آلی «آذربایجان» ژورنالی 1969 نومره 9

[107] ـ م. حکیموف. عاشیق آلی‌نین مودریک سوزّ چشمه‌سی. «مدنی معاریف ایشی» 1981 نومره 4

ایکینجی کیتاب ایشیق اوزو گؤردو».[108] سوْن ایللرده آپاریلان اختاریشلار نتیجه‌سینده گؤرکملی صنعتکارین ترجومهٔ حالی حاقّیندا معین معلوماتلار الده ائدیلمیشدیر.

عاشیق آلی تخمیناً 1801 ـ 1800 اینجی ایللرده گؤیچه ماحالینین قیْزیل ونگ کندینده دوْغولموشدور. بو باره‌ده اوْنون شعرلرینین بیرینده دئییلیر:

ماحالیم گؤیچه‌دیر، کندیم قیْزیل ونگ...

آتاسینین آدی میرزه، آناسینین آدی فاطمادیر. اوْ بسدی آدلی بیر قیزلا ائولنمیش عؤمرونون آخیرینا قدر اوْنونلا یاشامیشدیر.

دئییلدییینه گؤره عاشیق آلی نوْراشئن‌ده ملاخانادان اوْخوموشدور. بوُنونلا بئله کیچیک یاشلاریندان شعره سازا بؤیوک ماراق گؤسترمیشدیر. بو ماراق اوْنا حاق طرفیندن وئریلن شاعیرلیک وئرگی‌سیندن جاغلاییْب جوْشوردو. آلی گؤیچه ـ عاشیق مکتبی‌نین بانیلریندن بیری اوْلان آغ عاشیغا (آللاهوئردی) اوْن ایکی شاگیردلیک ائله‌میشدیر. او آغ عاشیقدان یالنیز عاشیق صنعتی‌نین سیرلرینی دئییل هم ده اوْنون ادب ـ ارکان قایدالارینی دریندن اؤیرنمیشدیر. آلی‌نین حاقدان گلن عاشیق‌لیق وئرگیسی، آغ عاشیقین اوُزون ایللر زحمتی سایه‌سینده پروازلانمیش و اؤز بهره‌سینی وئرمیشدیر. سوْنرالار، آلی بوُتون زاقافقازییادا، ایراندا، کیچیک آسیادا شؤهرت قازانمیشدیر. ائلین شؤهرتلی صنعتکاری الینده ساز، دونیانی دوْلاشمیشدیر:

غریبه‌دیر گزدیم دیار به دیار ـ ازل الده ایروانی گؤرموشم ـ اوره‌ییم‌ده دورلو ـ دورلو یاران وار ـ آراز کیمی کور عوُممانی گؤرموشم

گؤمریدن اوز توتدوم ساری قامیشا ـ ارزرومدان کئچدیم داغ آشا آشا ـ گزدیم تورکیه‌نی من باشدان باشا ـ هم یاخشینی هم یامانی گؤرموشم.

[108] ـ عاشیق آلی ـ توپلاییب ترتیب ائدنلر. علی امیروف ـ شامیل عسگروف، مورسل حیکموف باکی 1982

بؤیوک صنعتکار «تجنیسی آلی» «شیخ آلی» «لوقمان آلی» «دده آلی» آد تیتوالارلا دوْغما خالقی‌نین قلبینده اؤزونه یئر ائله‌میشدیر. عاشیق آلی 20 ـیه قدر شاگیرد یئتیشدیرمیش، گؤیچه عاشیق مکتبی‌نین عنعنه‌لرین اینکیشاف ائتدیریب یاشاتمیشدیر. تقریباً 1895 ـ 1894 اینجی ایللرده دونیا ایشیغیندان محروم اوْلموشدور. بو باره‌ده اوْنون شعرلرینده ده معین معلوماتا راست گلیریک:

گزدیم ائللری سربست گزیردیم ـ حاییف گؤزلریمه، زای اوْلدو گئتدی ـ

یاخود:

بیر زامان (کریل) باشدا ایله‌شن ـ ایندی آیاقلاردا کوْر عاشیق آلی.

بنزرسیز سؤز صرّافی 1911 نجی ایلده تخمیناً 110 یاشیندا وفات ائتمیشدیر. قبری گؤیچه ماحالینین قیْزیل ونگ کندینده‌دیر. عاشیغین خاریجی گؤرونوشو حاقّیندا متخصص‌لرین ائلین آغزیندان آلیب یازدیقلاری آشاغیداکی سؤزلر اهمیتلی‌دیر.

«اوُجا بوْیلو، ساری یاغیْز، باشینا سور پاپاق قوْیان، داغ جئه‌لی عاشیغین سازی، هاوادا میصری قیلینج کیمی اویناداراق گؤر سسلر اوْخودوغو »جنگی کوْراوْغلو»نو بو گون ده آذربایجاندا گؤیچه‌ده یاشایان قوْجالار اوُنوتمامیشلار. (حسین عاریف)

«اوْنو گؤرن گؤیچه قوْجالاری خاطیرلاییرلار کی آلی اوُجا بوْیلو، ائنلی کورکلی، سس‌لی نفسلی، لمسی شیرین عاشیق اوْلوب. گؤیچه‌ده اوْنون بیر ایشی ایرَلیجه‌دن دئدییینی و اوْ ایشین اوْنا بیان اوْلدوغونو خاطیرلادان چوْخلو روایتلر ایندیده دیلده آغیزدا دوْلاشماقدادیر» (م. حکیموف.)

عاشیق آلی‌نین یارادیجیلیغی گئنیش و چوْخ جهتلیدیر. اوْ عاشیق پوْئزییامیزین اکثر شکیللریندن بؤیوک اوُستالیقلا ایستیفاده ائتمیش اؤزو ده یئنی فوْرمالار یاراتمیشدیر. 100 ایلدن آرتیق عؤمور سورن بو صنعتکارین البته ادبی ایرثینی‌نین جزئی بیر حیصه‌سی گلیب بیزه چاتمیش.

یار یانیندا گوناهکارام ـ دوْغرو سؤزوم یالان اوْلدو ـ یئریش ائتدی غم لشگری ـ کؤنلوم شهری تالان اوْلدو.

باخ بو قاشا، باخ بو گؤزه ـ یاندی باغریم، دؤندو گؤزه ـ کئچن سؤزو توُتام اوزه ـ کئچن کئچدی، اوْلان اوْلدو.

عاشیق آلی سنه قوربان ـ گل ائیلهمه باغریمی قان ـ الدن اوُچدو تولک طرلان ـ سار ده ککلیک آلان اوْلدو.

بؤیوک اوستادین لیریک قوْشمالارینین بیر قیسمینده سئوگی ـ محبت حیسلرینین ترنّومو اؤزونه مخصوص یئر توتور. عاشیغین یارادیجیلیغیندا اوْ دؤور اوچون عوموماً زمانه اوچون اینسانلاری دوشودورن ناراحات ائدن ان عمده مطلبلری حقیقی صنعت دیلی ایله عکس ائتدیرمیشدیر بو جهتدن دیللر ازبری اوْلان «نه قالدی» ردیفلی قوْشما داها سجیهویدیر:

گشت ائیلهدیم بو دونیانی دوْلاندیم ـ اللینی کئچیردیم یوزه نه قالدی ـ آیاق گئتدی، ال گتیردی دیش یئدی ـ باخماقدان سئوای گؤزه نه قالدی.

اؤلوم حاقدی چیخماق اوْلماز امریندن ـ ایپک توْرا حلقه سالما دیمردن ـ آیدیر، گوندور گلیب کئچیر عؤموردن ـ تلهسک گؤرن یازا نه قالدی!

هایانا باخیُرام هاوا مخشوشدور ـ گزدییم اوْیلاقلار یادیُما دوشدو ـ بیر گون ائشیدیرسن آلیدا کؤچدی ـ سیندی سیملی سازی تزه نه قالدی.

اوُستاد عاشیقلار ـ ائلین قلبیندن قوْپوب پرورش تاپان نغمهکارلار عؤمرو بوْیو ائلین دردینی چکمیشلر. اطرافدا باش وئرن بوتون حاقسیزلیقلار، عدالتسیزلیکلر غیربرابر ایجتیماعی حیات ائل عاشیقلارینی دایم دوشوندورموش. ناراحات ائتیشدیر. اوْنلارین عؤمرونو توکهدن سؤزون حقیقی معناسیندا ائلین دردی اوْلموشدور. ملا جمعه «حاقّن درگاهیندا بدبخت قوُل اوْلدوم» دئیهرک ظولم، اؤز باشینالیُق، احتیاج ایچریسینده چابالایان دوْغما خالقینا کؤمک ائده بیلمهدییی اوچون «زاری ـ زاری» آغلاییردی، چوْخ زاماندا قارغیشلار یاغدیرماقلا تسلّی تاپیردی.

آذربایجان عاشیق پوئزییاسینا خاص اوئلان بو خوصوصیتی، کیفیتی بیز طبیعی، عاشیق آلی یارادیجیلیغینـدا اوْ دؤورن دیگر دیگر خالق صنعتکارلارینا نیسبت ده داها آیدین و قاباریق گؤروروک.

فلک منه جوُر ائیله‌دی دونیادا ـ یاخشی گونوم یامان گوندن آز اوئلدو...

یاخود.

دونیایا گلنی آغلار گؤرموشم ـ دیلی دئییب اوزو گولن گؤرموشم...

ائله شخص حیاتی کیمی تصویر ائدیلن تورکیه سفرینده‌کی بیر سیرا شعرلر بوُنون اوچون آیدین بیر میثالدیر. عاشیق آلی پوئزییاسینین بؤیوک بیر قیسمی‌نی تجنیسلر تشکیل ائدیر. بو تجنیسلر فلسفی درینلییـی پوئتیـک معنا توُتومـو، اوْریژینـال، خاراکتئریـک جیناسـلاری، خلقـی چیزگیلـری و شخصـی خوصوصـیتلری ایلـه باشقالاریندان سئچیلیر:

صراف گؤزو سئیر ائلییه زیبانی، ـ نادان اصلا بیلمز، آی بئله‌سی نه؟!

جامالین شوقوندان آی ـ گون خوْف ائده ـ گونش بئله‌سینه، آی [109]بئله‌سینه

سین ایچینده اوْخوموشام آغا، لام ـ چارصدرینه مقابیله‌دی آغ آلام ـ ابجد ایله قوللوغوندا «آ» قالام[110] ـ قوُل اوئلام ایلی‌نن آی بئله‌سینه[111]

عاشیق آلی چیٌخ گولشنه نرگیز دَر ـ صراف مایا آغوشوندا نرگیز دَر ـ اوئلماز تایٌ زلیخالار، نرگیزلر ـ اصلی یوخ کیمسه‌ده آی بئله‌سینه[112]

عاشیق آلی‌نین تورکیه سفری حاقّیندا آیریجا داستان دوزلدیلمیشدیر. بو داستان عوومیتله آذربایجان داستان عنعنه‌لری اساسیندا یارانمیٌش گؤزل صنعت نومونه‌سیدیر. XIX عصرده عاشیق حسین شـمکیرلی ـ عاشـیق

---

[109] ـ سینمک ـ گئتمک معناسیندا

[110] ـ ابجد حسابی‌ایندا الف «1» بیرینجی حرف ـ قوللوغوندا «امیر» کیمی دوزدیک دایانمیش دئمکدیر.

[111] ـ بئله گوُزله

[112] ـ سینه معناسیندا

سین سیف الله‌لی، موْللا جومه و باشقا صنعتکارلاریمیز بو تیپ‌ده داستانلار دوزلتمیشلر. بـو داسـتانلار معـین معنادا ترجومهٔ حال خاراکتئری داشییر. XIX عصرده یارانمیش بئله داستانلار قوربانی‌دان باشـلاییٌب گلـن «عاببباس و گولگز» «ساری عاشیق و یاخشی» «خسته قاسیم» «عبدالله و جهان» «واله و زرنگـار» عنعنـه‌لـری اساسیندا دوام و اینکیشاف ائتدیریلمیشدیر. بو داستانلار ساده‌جه همـین عاشـیقلارین شـعرلرینین ییٌغنـاغی، توپلوسو دئییل اولجه‌دن دوشونولموش اوزرینده ایللرله ایش آپاریلمیش کامیل صنعت نومونه‌لریدیر. «عاشیق آلی‌نین تورکیه سفری» اوْنون پوْئتیک عالمی‌نن دونیا گؤروشـونو، صـنعتکارلیق قـدرتینی اؤیرنمـک اوچـون گؤزل بیر منبعدیر.

داستان عینی زاماندا گنج آلی‌نین گؤرکملی صنعتکار کیمی نئجـه پختـه‌لشـدییینی عیـان صـنعتده نومـاییش ائتدیریر. عاشیق آلی تورکیه‌ده اوْ دؤورون بؤیوک صنعتکاری عاشیق ییٌغوال‌لا دئییشـیب ـ یاریٌشـی‌دا قالیـب چیخیب. بوُنا باخمایاراق اوْ عاشیق ییٌغوالین صنعتکارلیق لیاقتینه حؤرمتله یاناشمیش سازینی آلمامیشدیر.

سـوْنرا آلـی تورکیـه‌ده شـؤهرت قـازانمیش عاشـیق اسـمرله اوز ـ اوزه گلمـیش بـو امتحانـدان دا اوزو آغ چیخمیشدیر. وطنینه غالیب سرکرده کیمی دؤنموشدور. «عاشیق آلی‌نـین تورکیـه سـفری» داسـتانیندا ایکـی جهتی نظره چاتدیرماق واجیبدیر. اولا عاشیق بوتاسینا چاتماق احتیاج اوُجوندان غربته گئتمه‌یه مجبور اوْلور. حتی سئوگیلی‌سینه وئردییی وعده‌دن ده اوُزون مودّت کئچیر. اوْنون ساغلیغیٌنا گومـان قـالمیر. آز قـالیر کـی اوْنون سئوگیلیسی بستینی باشقا بیر آداما اره وئرسینلر. داستاندا گؤرودویوموز بو ائپیزودلارلا «باسی بئیـرک» «عاشیق غریب» عنعنه‌لری آراسیندا بیر اوْخشارلیق واردیر.

ایکینجیسی داستاندا آلی‌نین اسمرله دئییشمه‌سینه موهوم یئر آییریلمیشدیر. بعضی عاشیقلارین رئپئرتوآرینـدا اسمرله باغلی حادیثه‌لر، دئییشمه‌لر، آیریجا بیر داستان کیمی دانیشیلیر. اسـمر گـنج عاشـیقدیر. 18 عاشـیغی یاریٌشدا باغلاییب اسیر ائتمیشدیر. اوْن دوْققوزونجو عاشیق آلـی‌دیـر. بؤیـوک مئیدانـدا خـالق قارشیسـیندا،

دئییشمه‌ده آلی غلبه چالیر. داستاندا اوْلان بو ائپیزود واله‌له زرنیگارین، حسین‌له رئیحانین، دئییشمه‌لری سبکی‌سینده‌دیر. یعنی بو عنعنه‌لر اوزرینده قوُرولموشدور.

اسمر خانیم:

مندن سلام اوْلسون آی عاشیق آلی ـ اوْ نه‌دیر کی، اوْندا دورلو حال اوْلور ـ نه جهانا، جهان اوْنا دوْلانیر ـ نه اوسته دوزولوب دالبادال اوْلور.

عاشیق آلی:

آل جاوابین دئییم آی اسمر خانیم ـ اوْ ایلدیر کی اوْندا دورلو حال اوْلور ـ اوْ گون حسابی‌دیر، نامیُن اوسته‌دیر ـ هفته‌لر دوزولوب دالبادال اوْلور.

بو جور دئییشمه‌لر عاشیغین صنعتکارلیق قدرتینی، دونیا گؤروشونون، حاضیر جاوابلیغینی عکس ائتدیرن اؤلمز صنعت نومونه‌لریدیر.

موْللا جومه

موْللا جومه گئنیش دونیا گؤروشونه مالیک بیر صنعتکار اوْلموشدور. اوْنون یارادیجیلیغی اوْ زامانین بیر چوْخ آذربایجان عاشیقلاری اوچون بیر مکتب ایدی. موْللا جومه‌نین زنگین ادبی ارثی یالنیز آذربایجاندا سووئت حاکیمیتی‌نین قورولماسیندان سوْنرا توپلانماغا باشلانمیشدیر. بو ایشله س. ممتاز ـ علیزاده مشغول اوْلموشلار. هـ. علیزاده. م. جومه‌نین شعرلرینی هم عاشیقلاردان توْپلامیش هم‌ده ائوینده اوْلان ال یازمالاریندان سئچیب چاپا حاضیرلامیشدیر. لاکین عاشیغین الیازمالاریناکی شعرلرین هامیسی هله تام چاپ ائدیلمه‌میشدیر. سوْن ایللر موْللا جومه‌نین شعرلری آیریجا کیتابچا حالیندا بوُراخیلمیشدیر. همین کیتابین نشریندن سوْنرا عاشیغین شخصیتینه، یارادیجیلیغینا ماراق داها دا آرتمیشدر. موْللا جومه موْللا اوْلامیشدیر. ساوادلی، علملی، بیلیکلی، اوْلدوغو اوچون اوْنا موْللا دئمیشلر.

فوْلکلور توْپلاییجیلاری، تدقیقات‌چیلار، ادبیات‌شوناسلار موْللا جومه‌نین آنادان اوْلما تاریخینی گاه تخمینی، گاه دا اثرلرینه اساساً گؤسترمیشلر. اوْ اثریمیزین اوللرینده الده اوْلان شعرلرینی سلیقه ایله بیر دفترچه‌یه کؤچورولموش و اوْغلو حسنه یادگار وئرمیشدیر. عاشیغین اوْغلونا اتحاف ائتدیی بیر شعرینده دئییلیر:

مین اوچ یوتز اوْتوز ایکی ـ تاریخده‌دیر ایندی سنه ـ آلتمیشا چاتمیش یاشیم ـ سئودا سروه دوزور یئنه...

اوزولوب بورجوبدن

اوستدن گئدیر گوندن گونه ـ تاپشیریر موْللا جومه ـ اوْغلو سنه دؤنه دؤنه ـ صیدق‌نن یاخشی توتوب ـ گؤز یئتیر دفتره حسن یازدیغیم بو دفتری ـ ساخلا یادگارا حسن.

بوُرادا گؤستریلن هجری تاریخینی میلادییه چئویردیک‌ده 1914 نجی ایل اوْلور ـ دئمه‌لی 1914 نجو ایلده موْللا جومه‌نین یاشی آلتمیشا چاتیب‌میش. بوُرادان عاشیغین تخمیناً 1854 نجو ایلده دوْغولدوغو معلوم اوْلور ـ باشقا بیر شعریده عاشیق آنادان اوْلدوغو یئری بیلدیریر. صنعتی، آد و فامیلیاسی حاقّیندا دقیق معلومات واردیر:

عاشیق آناسی‌یام، شاعیرلر کؤکو ـ گزرم دونیادا دیوانه تکی ـ ماحالیم کؤینوک‌دور شهریم شکی ـ لاییقی کندینین بیناسی‌یام من

بنیم لاییقسی‌یه دوشوبدور مهمان ـ پدریم صلاح‌دیر مادریم ریحان ـ ولدیم حسن‌دیر، اخیم سلیمان ـ فامیلیم موْللا اوْروج اَدناسی‌یام من

موْللا جومه ایلک تحصیلینی مدرسه‌ده آلمیشدیر. آز مودّت ایچریسینده عرب ـ فارس دیللرینی مکمل اؤیرنمیشدیر. آنجاق اوْ مدرسه‌دن تئز اوُزاقلاشمیشدیر. گؤزل طبعه، شاعیرلیک استعدادینا مالیک گنجی شعر، سؤز داها چوْخ جلب ائتمیشدیر. موْللا جومه اؤز شخصی مطالعه‌سی ایله کلاسیک آذربایجان ادبیاتینی، خوصوصیله واقفین، ذاکرین، نباتی‌نین، اثرلرینی، عاشیق یارادیجیلیغی و عوموماً فولکلورو موزو

دریندن اؤیرنمیشدیر. او عینی زاماندا کلاسیک پوئزییانی یاخشی بیلیکله یاناشی عرب و فارس دیللرینه ده یاخیندان بلد اوئلموشدور:

قانارام اوستاددان آلمیشام درسی ـ اوئخوموشام عرب، تورکی اینن فارسی ـ فیکیریم سئیر ایئله‌ییر عرشینن کورسو ـ درین کیتابلارین معناسی‌یام من

جومه‌نین آتاسی صالاح کیشی اکینچی‌لیک‌له مشغول اوئلموشدور. صالاح کیشی یگانه اوئغلو جومه‌نی‌ده کیچیک یاشلاریندان ترفات ایشلرینه آلیشدیرمیشدیر. جوم شعر قوئشماغا کیچیک یاشلاریندان باشلامیشدیر. سوئنرالار بوتون عؤمرو بوئیو موئللا جومه‌نین اساس صنعتی، پئشه‌سی اکینچی‌لیک اوئلمودورـ او عاییله‌سی‌ده بوئنونلا ساخلامیشدیر. اوئ ان چوئخ زاقاتالا، بالاکن رایونلارینین کندلرینده وارلیلارین یانیصندا بیچین بیچمیش و بوندان اوئلان زحمت حاقّی ایله ائوینی دوئلاندیرمیشدیر. قیش واخلاریندا بو یئرلرده مجلیسلر آپارمیشدیر. عاشیغین بیچین‌چیلیکله علاقه‌دار بیر سیرا شعرلرده واردیر. «سَرچه‌لر» «آی آرواد» شعرلرینین، «حاجی کریم» «قاری» هجولرینی بونا میثال گؤسترە بیلریک. موئللا جومه 1920 نجی ایلده اؤلدورولموشدور. عاشیغین اؤلومو ایندیده بیر سیرّ اوئلاراق قالماقدادیر. آذربایجان سووئت حاکیمیتی اوغروندا موباریزه گئتدییی واختلاردا تخمیناً 1920 نجی ایلین مای آیینین آخیرلاریندا آخشا اوستو کندین بیر نئچه حؤرمتلی آداملاری ایله ائویندن چیخاریب آپارمیشلار. او بیر داها ائوینه دؤنمه‌میشدیر. مئیدی‌ده بیر نئچه گون سوئنرا کنددن آرالی یوئلون کناریندان تاپیلمیش و اوئرادا دا دفن ائدیلمیشدیر. قبری ده ابندی اوئرادادیر. (آذربایجان گنج‌لری، قزئتی، 7 اوئکتبر 1989 نجو ایل). موئللا جومه‌نین اکثر شعرلرینده اسم پنهانین آدی چکیلیر، دئییلنه گؤره اوئ گنج یاشلاریندا والی هم‌ده دیندار بیر عاییله‌دن اوئلان قیّزا محبت باغلامیش. آنجاق قیزی یوئخسول عاشیغا وئرمه‌میشلر. موئللا جومه‌ده اوئنون آدینی چکه بیلمه‌میش، اسمی پنهان دئیه وصف ائتمیشدیر. بو باره‌ده چوئخو روایتلر سؤیله‌نیر:

موٚللا جومه غم هیجرانا باتیبدیر ـ آهـی و غمـی آسـمانا چاتیبـدیر ـ اسـمی پنهـان سـنده قـرار توُتوبـدور.

اوٚخشاییرسان لاپ جنته لاییقی

«حاییف اوٚلدو» ردیفلی قوٚشماسیندا ایسه اوٚ اؤز سئوگیلی‌سینین دونیادان ناکـام کؤچدویونـه آجییـر. ناکـام حبت عاشیقی سارسیتمیش، آدینی گیزلی ساخلادیغی سئوگیلیسی حاقّیندا یازدیغی قوٚشمالاردا اسمی پنهـان اوٚلان محبتینی یوکسک پوٚئتیک شکلینده ترنوم ائتمیشدیر:

اسم پنهان نییه مندن کوسوب‌سن ـ دوست مهربان یـا بیـر اوٚلار یـا ایکـی ـ بیـر گـون اؤلسـم هـامی دئیـر حاییف‌دیر ـ جانی یانان یا بیر اوٚلار یا ایکی

عاشیغین یارادیجیلیغیندا اسم پنهان مووجود معنا داشیمیر، اوٚنون حیات ایده‌آلی، آرزو و ایسـته‌یـی، بؤیـوک محبتی کیمی وصف اوٚلونور. باشقا سؤزله، اسم پنهان حاقّینداکی شعرلرده عینی زاماندا دؤوردن، ایجتیمـاعی برابرسیزلیکدن شیکایتله‌نن ناراضی اوٚلان اؤز باشینالیغا، حاقسـیزلیغا گـؤز یوُمـا بیلمـه‌یـن گئنـیش اورکلـی هومانیت بیر عاشیقین مودریک خالق صنعتکارین اعتراض سببی اوجالیر.

موٚللا جومه اینجه ذوق مالیک اینسانین داخیلی، روحی حیس‌لرینی گؤزله، تأثیرله ایفاده‌لرله ایفـاده ائتمـه‌یـه باجاران لیریک بیر شاعیردیر اوٚنون لیریکاسی هـئچ‌ده گـؤیلر عـالمی، گـؤزه گـؤرونمز مفهـوملارلا بـاغلی اوٚلماییب، رئال بیر کئرچک حیاتی لیریکادیر. اوٚنون ترنوم ائتدییی گـؤزللر مجلیسـلرده راسـت گلنـین ائـل قیزلاریدیر. اوٚنلار داخیلن گؤزل اوٚلدوغو کیمی ظاهیراً ده جاذبـدیر. عـاغیللی، کامـاللی گـؤزللردیر. اوٚنـلار موٚللا جومه یارادیجیلیغیندا اؤز آدی ایله تعریف‌لنمیشدیر.

بؤیوک اوُستاد بیر سیرًا شعرلرینده طبیعت گؤزلیکلریندی ده وصف ائتمیشدیر:

گئدیبن زمستان باهار یئتیشدی ـ آبی ـ لئیسان یاغیب داغلار بزه‌نیر ـ بولبولون جانیًنا قهر ایلیشیر ـ آچیلیـب قونچالار باغلار بزه‌نیر.

بعضاً موْللا جومه اوُزون گول عشقی‌لیله آلیشیب یانان، فریاد ائدن بولبوله توتاراق اؤز حیاتی ایله اوْنون مقایسه ائدیر، بولبول اوْخوماغا گؤنول آچماغا چاغیریر:

بیرجه اوْخو گؤروم نئجه سسین وار ـ قیزیل گول اوستونه خوش هوسین وار ـ نه پئشمان دوُرورسان یوْخسا یاسیُن وار ـ مشقت‌می گلیب ایل سنه بولبول

آدیم موْللا جومه صالاح‌زاده‌یم، اوزو قارا بنده، کمتر گدایام ـ من اؤزوم‌ده سن تک یارادان جیدایام ـ دردیمه درد قاتما، گول سنه، بولبول

گؤرکملی شعر اوُستادین شعرلرینین بؤیوک بیر قیسمینده یوْخسوللوغوندان، احتیاجیندان شیکایتله‌نیر، دؤورونون حاقسیزلیغیندان ناراضی‌لیغینی بیلدیریر:

عاریف اوْلان، هئچ بیلمیرم نئیله‌ییم ـ اوْ قدر دردیم وار، قره‌لی یوْخدور.

عاشیغین باشقا بیر قوْشماسیندا اوْنون آغیر گذرانی بئله ایفاده ائدیلمیشدیر:

من جومه‌یم بیر مرادا ایرمه‌دیم ـ هاکی جفا چکدیم، صفا سورمه‌دیم ـ بو دونیادا یاخشی بیر گون گؤرمه‌دیم ـ حاقّین درگاهیندا بدبخت قول اوْلمادیم

موْللا جومه‌ادبی ارثی ایچریسینده هجولرده مهم یئر توُتور ـ بو هجولرین خوصوصوندا بو و یا دیگر وارلیلار، مولکه‌دار و آل ـ وئرچیلر کسکین تنقید آتشینه توتموشلار. «حاجی کریمی هجوی» «جاواد آغا» «آخساق لاچیُن» «دَللک سالام» «آلمالی عیسی دَللک» وس. بونا میثالدیر.

موْللا جومه‌نین اینسانلارا، حیاتا موناسیبتی‌نی ایفاده ائدن شعیرلری‌ده دیقتی جلب ائدیر. بونلار عاشیغین دونیا گؤروشونو معین‌لشدیرمک باخیمیندان‌دا ماراقلیدیر. بو شعرلر گؤستریر کی موْللا جومه حیاتا، محیطه و اوْندا اوْلان ضدیت‌لره آچیق گؤزله باخان، اوْنلارین سببلرینه ماراق ایسته‌یین، دوشونن، آختاران بیر صنعتکاردیر. دوْغرودور عاشیق حیاتدا گؤردویو بو ضیدیتلرین اصیل سببینی آختاریب تاپماقدا چتینلیک چکسه ده بوتون یارادیجیلیغی بوْیو امکچی خالقین آرزو و ایسته‌ییني ترنوم مشاهیده ائتدییی

عدالت‌سیزلیکلری دوزگون قیمت‌لریندن مودریک بیر ائیل صنعتکاری کیمی اؤزونه گؤسترمیشدیر. بو جهتدن عاشیقین «دونیادیر» «ای دونیا» «نئیله‌دین دونیا» «دوْلانا ـ دوْلانا» وس. شعرلری ماراقلیدیر. عاشیغین «دونیادیر» ردیفلی قوْشماسیندا اینسانین هر شئیه قادیر قدرتی حیات عشقی صنعت دیلی ایله تجسوم ائتدیریلیر:

آلتون صفالیدیر، معدن صفاسیز ـ طبیب شفالیدیر، خسته شفاسیز ـ اینسان وفالی‌دیر، دونیا وفاسیز ـ البت باخشی بی‌خبره دونیادیر.

موْللا جومه ایجتیماعی موضوعدا شعرلری چوْخدور. بونلاردان بعضیلری بیلاواسیطه عاشیغین مشغولیتی، امک و زحمتی ایله علاقه‌داردیر. عاشیق بو شعرینده خالقین آغیر وئرگیلر، تؤیجولر آلتیندا عذاب چکدیینی آیدین شکیل‌ده عکس ائتدیریر.

مشه‌لرین اوستوموره بوْرجو وار ـ سالدات پولو، بیرده میرزه خرجی وار ـ آز دئمیرم هله چوْخدور آی آرواد.

خالق ایچریسیندن چیخمیش عصیان باشچیلارینا ائل صنعتکارلاری همیشه رغبت بسله‌میشلر. بئله قهرمانلار خوصوصیله XIX عصرده چوْخ یئتیمیشدیلر. موْللا جومه ده بئله ایگیدلردن اولان جاواد اوْغلونون شجاعتینه «دئییم» ردیفلی تاریخی مخمس قوْشموشدور. جاواد اوْغلو شکی‌ده و اوْنون اطراف یئرلربنده 25 ایله یاخین قاچاقچیلیق ائتمیش چار حؤکومتی‌نه قارشی موباریزه آپارمیشدیر.

موْللا جومه آذربایجان عاشیق و خالق شعرینین موختلیف شکیللرینده چوْخ زنگین بیر ارث قوْیوب گتیرمیشدیر. اوْ ساوادلی بیر عاشیق اوْلدوغونا گؤره شعرلرینین اکثریتینی یازیب ساخلامیْشدیر. ایندی اوْنون الیازمالاریندا عاشیق شعریمیزین فوْرماجا ماراقلی نومونه‌لری واردیر. کلاسیک عاشیق شعرینده «سالالاما گرایلیز شکیلی هله‌لیک یالنیز اوْنون یارادیجیلیغیندا آشکار ائدیلمیشدیر:

عاشیق معشوقدان آیریلسا ـ جانی یانار ـ تزه نه ووراز ـ سیمین قیّزار ـ ساز وای ائیلر ـ یاری یادلا گزن گؤرسه ـ بیر آه چکر ـ قدین بوکر یاشین تؤکر ـ گؤز وای ائیلر

ماراقلیدیر کی همین فوْرمادا گرایلی‌یا بیز موعاصیر عاشیقلاردان حسین جاوانین، میکاییل آزافلی‌نین یارادیجیلیغیندا دا راست گلیریک. موْللا جومه اؤز یارادیجیلیغیندا تجنیس‌لرین چوْخ موختلیف نوعلریندن ایستیفاده ائتمیشدیر. مثلاً حرف اوستده («ز» اول آخیر) تجنیسینده دیقت ائدک:

ز اول یوخدور سنه اؤردک، سنه قاز ـ زامان کئچیر یار حوْضوندا یوز ـ زنبور آوازینا دؤنوبدور، آواز ـ زیانیّم وار چک بوْغازین یوز ها یوز

بو نوع تجنیس باشقا عاشیقلارین یارادیجیلیغیندا چوْخ آز حاللاردا تصادوف ائدیلیر. موْللا جومه بوتون یارادیجیلیغی اعتباری ایله کلاسیک آذربایجان ادبیاتیندا، عاشیق پوْئزییاسی عنعنه‌لرینه باغلی بیر صنعتکار اوْلموشدور. اوْنون الیازمالاریندا ایندی ماراقلی شعرلر ساخلانیر. اوْنلاردان بیریده «دوْلانا ـ دوْلانا» ردیفلی گرایلیسیدیر. قدیمدن بری خالق ایچریسینده دوْلاشان بیر ماهنیدا دئییلیر:

گؤی اوزون آلدی بولود ـ ماهی دوْلانا دوْلانا ـ ظالیملاردان چکدیم آمان ـ راهی دوْلانا ـ دوْلانا

همین ردیفدن ایستیفاده ائدرک عاشیق 21 بنددن عیبارت ماراقلی بیر شعر قوْشموشدور. بورادا ان مشهور عشق فداییلرینین محبت داستان‌لاری قهرمانلارینین آدلاری چکیلر:

زؤهره دئدیم بو دونیادا ـ طاهیر عؤمرون وئردی بادا ـ آخیبان گئتدی دریادا ـ اَلی دوْلانا ـ دوْلانا

جاوان ایکن قددیم ایب ـ گیزلی سیرّین خالقا یاییب ـ کرم یاندی اصلی دئییب ـ دیلی دوْلانا دوْلانا

موْللا جومه اؤزونو دا بو عاشیقلرین سیّراسینا داخیل ائدیر و شعرینی بئله تاماملاییر:

موْللا جومه بیناسینی ـ بیلیر عشقه یاناسینی ـ اسمی پنهان‌خانا سینی ـ قالی (قالیر) دوْلانا دوْلانا

گؤرکملی صنعتکارین دونیا گؤروشونو، حیاتا باخیشینی، عوموميتله پوئتیک دونیاسینی هم‌ده آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین شکیلی خوصوصیت‌لرینی اؤیرنمک اوچون بئله شعرلرین مهم اهمیتی واردیر. موْللا

جومه‌نین محبت موضوعسوندا اوْلان مخمسلری آذربایجان عاشیق پوْئزییاسیندا بو ژانریت ان یاخشی نومونه‌لریندن حساب ائدیلیر. «آماندی» «پری» «گلین» «اوْیناییْر» «دئمیشم» «کاغیذ» و باشقا مخمسلرینی بونا میثال گؤسترمک اوْلار. موْللا جومه‌نین شاگیردی عاشیق محمد حسرتوون دئدییه گؤره عاشیغین «جومه و کؤنول» «صیاد و سالی» آدلی داستان‌لاریدا واردیر. موْللا جومه‌نین عاشیق کؤنول ایله اوْلان دئییشمه‌لرینین اکثریتی الده ائدیلمیشدیر. ر. رستم‌زاده ایشه عاشیغین «باخشی بی و لیلی خانیم، آدلی داستان‌لارینی شیفاهی دیلدن توْپلاییب چاپا حاضیرلامیشدیر. کؤنول ایله دئییشمه‌سینین بیر یئرینده موْللا جومه دئییر.

عاشیق کؤنول: س

ـ اوچ نه ایدی گلدیم آدام اوستونه؟ ـ دانیشاندا بیری باشدا دایاندی ـ ایکیسی دوْلاندی جومله اذانی ـ بیری اوزده، بیری دؤشده دایاندی

موْللا جومه:

عَقیل ـ حیا، ایمان اوچو گلدیلر ـ دانیشاندا عَقیل باشدا دایاندی ـ ایکیسی دوْلاندی جمله اذانی ـ حیا اوزده ایمان دؤشده دایاندی

موْللا جومه‌نین ائله شعرلری‌ده واردیر کی اوْنلارین فورْما جهتدن خوصوصی تدقیقاتا احتیاجی واردیر. بو نومونه‌لر آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین شکلی خوصوصیتلرینین بیر سیرا یئنی جهتلرینی آیدینلاشدیریلماسینا زنگین ماتئریال وئریر.

عاشیق علسگر

خالقیمیزین یئتیشدیردییی ائل صنعتکارلاری ایچریسینده عاشیق علسگرین خوصوصی یئری واردیر. علسگر عاشیق پوْئزییاسی تاریخینده معین بیر مکتب یاراتمیش صنعتکاردیر. هله گنج یاشلاریندان بیر سیرا گؤرکملی شخصلرین صنعتکارلارین دیقتینی جلب ائتمیشدیر. مثلاً ی.ن پوْلوْنسکی هله 1851 نجی ایلده «کاوکاز» قزئتینده چاپ ائتدیردییی مقاله‌لرینین بیرینده گنج علسگردن دانیشمیش اوْنون سسینه، سازینا

ماهنی‌سینا حئیران اوْلدوغونو بیلدیرمیشدیر. عاشیق علسگر ارثی‌نین توْپلانماسی، نشری و اؤیرنیلمه‌سی آذربایجان سوْوئت حاکیمیتی‌نین قورولماسیندان سوْنرا باشلانیر. بو ایشده «دان اوُلدوز» «یئنی کند» و خوصوصیله «ادبیات قزئتی»نین خیدمتی دیقته لاییقدیر. علسگر ارثی‌نی آردیجیل شکیلده توْپلاییب ایکی دفعه نشر ائتدیرن هـ. علیزاده اوْلموشدور.

عاشیغین نوه‌سی فیلولوژیا علملر نامزدی اسلام علسگروف آتاسی عاشیق طالب‌له بیرلیکده علسگر ارثی‌نی یئنیدن توْپلامیش مومکون قدر دقیق‌لشدیرمیش و کیچیک بیر حیسینی 1956 نجی ایلده نشر ائتدیرمیشدیر. نیظامی آدینا ادبیات انیستوتوتونون شیفاهی خالق ادبیاتی شؤعبه‌سی اوُزون ایللر بوْیو علسگرین شعرلرینی توْپلاییب، نهایت 1963 نجی ایلده مکمل آکادئمیک نشرینی چاپ ائتمیشدیر. کیتابدا اولکی نشرلردن فرقلی اوْلاراق قئیدلر ایضاحلار، بعضی نسخه فرقلری، عاشیغین حیات و یارادیجیلیغی باره‌ده نیسبتاً گئنیش معلومات وس. واردیر. عاشیق علسگرین حیات و فعالیتی ایله علاقه‌دار بیر چوْخ احوالات، خاطیره و ائپیزودلاردا بورایا داخیل ائدیلمیشدیر. عاشیق علسگرین آنادان اوْلماسینین 150 ایل‌لییینین موناسیبتی ایله عاشیغین ایکی جیلددن عیبارت اثرلری چاپ ائدیلمیشدیر (1972)

عاشیق علسگر ارثی‌نین تدقیقی ساحه‌سینده ده خیلی ایش گؤرولموشدور. فولکلورشوناس اَ. آخوندوف «علسگرین حیات و یارادیجیلیغی» حاقّیندا نامزدلیک دیس‌سئرتی‌یاسی یازمیش ح. آراسلی ـ ف. قاسیم‌زاده، م. ابراهیموف، م.ح. طهماسب، م. حمیدوف، ای علسگروف، اوْ ساری وللی و باشقالاری موْنوقرافییا و مقاله‌لرینده عاشیغین بدیعی ارثی حاقّیندا قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر. یازیچی و شاعیرلریمیزدن ص. وورغون، ح. مهدی و باشقالاری علسگر یارادیجیلیغی‌نین ادبیاتیمیز، فولکلوروموز تاریخینده‌کی یئری، موقعی، اهمیتی باره‌ده ماراقلی مولاحیظه‌لر ایرَلی سورموشلر.

عاشیق علسگرین حیاتی حاقّینداکی ایلک دفعه م. شمسی جدیل سوْنرادا عاشیغین شعرلرینی توْپلاییب چاپ ائدن ح. علیزاده قیسا معلومات وئرمیشدیر. اوْنلار عاشیق علسگرین حیات و یارادیجیلیغی حاقّینداکی

معلوماتلاری آیری ـ آیری آداملاردان سوْروشوب اؤیرنمیشلر. م. شمسی جدیل «دان اوُلدوز» ژورنالیندا عاشیق علسگردن بحث ائدرک یازیردی: «خالق آراسیندان چیخان شاعیرلریمیزین اوُستادی و مورشید قوْجامان عاشیق علسگریمیزی ده اوُنوتماليييق. عاشیق علسگر بو دمده ارمنیستانین گؤی چای ماحالیندا یاشاییر. اوْنون شعرلری، شیرین ـ شیرین سؤزلری و قوْشمالاری بوتون ارمنیستان، گورجوستان و آذربایجان قضالاریندا چوْخ سورعتله یاییلیب خالق آراسیندا بؤیوک حؤرمت قازانمیشدیر». سوْن ایللرده عاشیق علسگرین ترجومهٔ حالینا داییر بعضی فاکتلار اوزره چیخاریلمیش، اوْنون حیاتی، فعالیتی، دؤورو باره‌ده داها اطرافلی معلومات الده ائدیلمیشدیر.

عاشیق علسگر تخمیناً 1821 نجی ایلده باسار کئچر رایونون آغ کیلسه کندینده آنادان اوْلموشدور. آتاسی علی‌ممّد کلبه‌جر مئشه‌لریندن اوْدون داشییّار، یادا کورک، شانا، قاییرار ـ ساتارمیش. ساز چالا بیلمسه‌ده عاشیق شعرینی یاخشی بیلن ـ شاعیر طبعلی بیر آدام اوْلموشدور. علی‌ممد کیشی‌نین دؤرد اوْغلو و ایکی قیّزی اوْلموشدور. عاییله‌نین بؤیوکلویو اوْنون وضعیاتینی آغیرلاشدیرمیش بونا گؤره اوْ علسگرله ملایم رفتار ائتمیش حتی قیزی «صحنه بانی» ایله اوْنون آراسیندا محبت یاراندیغینی بیلدیک‌ده چوْخ شاد اوْلموش اوْنو همیشه اؤز ائوینده ساخلاماق فیکرینه دوشموشدو. لاکین کربلایی قوربانین قارداشی پوللو محرم بو ایشی پوْزموش، صحنه بانی‌نی گوجله اؤز اوْغلو مصطفی‌یا آلمیشدیر.

کیچیک یاشلاریندان شعر دئمه‌یه، سازا قوُلاق آسماغی سئون علسگر 15 ـ 16 یاشلاریندا آرتیق مستقیل ساز چالماغا سؤز قوْشماغا باشلاییر. اوْنا گؤره ده آتاسی علی‌ممدوف کیشی اونو ماحالدا اوُستاد عاشیق کیمی تانینان قیزیل ونگیل عاشیق آلی‌نین یانینا شاگیرد قوْیموشدور. علسگر عاشیق‌لیق صنعتی‌نین سیربینی اوُستادی آلی‌دان اؤیرنمیشدیر. عاشیق علسگرین یارادیجیلیغی دوُرمادان اینکیشاف ائدیر، هر طرفدن اونو مجلیسلر دعوت ائدیرلر. عاشیق گنجه، قازاق، قاراباغ کردستان، ایروان ـ ناخچیوان، کلبه‌جر ـ شامخور ـ

شرور ـ داغیستان و باشقا ماحاللاری گزیب دوْلاشیر مجلیسلر یوْلا سالیر، عاشیقلارلا دئییشیر همیشه‌ده غالیب چیْخیر.

سئوگیلیسی صحنه‌بانی‌دان گوجلو آیریلان علسگر 40 یاشینا قدر قالمیش، نهایت کلبه‌جر رایونونون یانشاق کندینده یاشایان کالوایی زینالین باجیسی آنا خانیم‌لا ائولنمیش و چوْخ صمیمی بیر عاییله قورموشدور. لاکین بیر سیرا قوْشمالاریندا یئنه‌ده دؤنه ـ دؤنه ایلک محبتی‌نی یادا سالمیشدیر. عاشیق علسگر آذربایجان خالق پوْئزییاسینین ان یاخشی نومونه‌لرینی داستان و قوشمالارینی ازبر بیلیر، بوتون عاشیق هاوالارینی سازدا چالیردی.

بنزرسیز سؤز اوُستادی عاشیق حسین آلی، عاشیق مصطفی، عاشیق نجف، عاشیق اسد و باشقا بیر سیْرا گؤرکملی عاشیقلار یئتیشمیشدیر. عاشیق سؤز شعرلرینین بیرینده ایفتیخارلا اوْنایکی شاگیرد اوْلدوغونو سؤیله‌ییر:

آدیم علسگردی، مرد و مردانه ـ اوْنایکی شاگیردیم ایشلر ـ تولکوسن، آصلانلا گیرمه مئیدانا ـ داناسان سورتونوب کالدان دانیشما

1918 ـ 1919 نجو ایللرده داشناکلار ارمنی و آذربایجان خالقلاری آراسیندا میلّی قیرغین تؤرتمیشدیلر. بو زامان گؤی‌چایین وار ـ یوْخو تالانمیش، اهالی باشقا یئرلره کؤچوب گئتمه‌یه مجبور اوْلموشدور. عاشیق علسگر ده عاییله‌سی ایله بیرلیکده ایندیکی کلبه‌جر رایوْنونون یانشاق کندینه کؤچمه‌یه مجبور اوْلموشدور. علسگر کلبه‌جرده حسین آری قالی اوْغلو آدلی بیر آدامین دَییرمانچیسی اوْلموشدور. آشاغیدا عاشیغین «دوْلانسین» ردیفلی قوْشماسیندان گتیردییمیز بیر بند فیکیریمیزجه همین دؤورده دئییلمیشدیر:

داد سنین الیندن، چرخی ـ کئچمه‌دیر ـ اوریییم‌ده یوز دَرمانسیز یارام وار ـ عاشیق دَییرمانچی، آغا چاروادار ـ طرف گلسین بو بازارا دوْلانسین

علسگر اوُجا بوْی، ائنلی کورک، بدنجه چوْخ ساغلام و قوتلی بیر آدام ایمیش، قارا گؤزلری، قالین ـ قارا چاتما قاشلاری، دوْلو صیفتی وارمیش. اینییه اوُزون اتکلی آرخالیق، اوستوندن چوْخا، آیاغیٌنا مست گئیر، باشیٌنا بوُخارا پاپاق قوْیارمیٌش، همیشه باشینی قیرخدیرار، اوزونده خط ساخلارمیش دئییلنه گؤره، عاشیق علسگر سوْنرا ترتره کؤچوب بیر مودت اوارادا یاشامیشدیر. 1921 نجی ایلده علسگر آغ کیلسه‌یه قاییتمیش «لاکین خسته‌لییی و قوْجالیغی اوُجوندان آرتیق نه عاشیق‌لیق ائده بیلمیشدی، نه‌ده یئنی سؤز سؤیله‌یه بیلمیشدیر». او 1962 نجی ایل مارتین 7 ده تقریباً 100 ـ 106 یاشلاریندا ایکن وفات ائتمیشدیر. قبری آغ کیلسه‌ده‌دیر.

عاشیق علسگر طنگین بیر ارث قوْیوب گئتمیشدیر. هـ علیزاده‌نین یازدیغینا گؤره اوْ ساغلیغیندا اؤز شعرلرینی بیر یئره توْپلاماق ایسته‌میش‌سه‌ده بوُنا موفق اوْلا بیلمه‌میشدیر. عاشیق گؤردویو، مشاهده ائتدییی حادیثه و احوالاتلار حاقّیندا یئرینده‌جه، بداهتاً شعرلر دئمک قابلینه مالیک ایمیش. اوْنون سایسیز ـ حسابسیز شعرلری اوْلموشدور. لاکین بونلارین چوْخو یازیلمادیغی ـ قئید ائدیلمه‌دییی اوچون ایتیب باتمیشدیر. عاشیق علسگرین اثرلری خالقین، عاشیقلارین، ائل شاعیرلرینین مودریک صنعت سئورلرین دیلیندن توْپلانمیشدیر. شعرلریندن گؤرونور کی، عاشیق علسگر بیر ائل صنعتکاری، ائل مصلحت‌چیسی، ائلینین دردینی، غمینی چکن آغ‌ساققال کیمی ایجتیماعی حیاتین هر بیر ساحه‌سینه نظر سالمیش ایتی گؤزلری ایله یاخشی و پیس جهتلری گؤرموش، مشاهده ائتمیش هامیسینادا بو و یا دیگر درجه‌ده اؤز موناسیبتینه بیلدیرمیشدیر. علسگر خالق عاشیقی ایدی. او داییم خالقین سئوینجی و کدرینه شریک اوْلور. اؤز اثرلرینده خالقین آغیر حیاتینی یوکسک پوْئتیک دیلده ترنم ائدیردی.

عاشیق علسگر ظولم و استثمار دونیاسینا قارشی اعتراض ائتمیش، شعرلرینده یئری گلدیکجه، ایجتیماعی برابرسیزلییی، یئرلی حاکیم و چار مأمورلارینین اؤز باشینالیغینی قامچیلامیشدیر. محض بوُنا گؤره‌ده، اوْنون یارادیجیلیغیندا زمانه‌ده دؤوراندان شیکایت، حاکیم طبقه‌لرین اؤز باشینالیغینا اعتراض موْتیولری قوّتلیدیر:

مخنّث زمانه، بی‌مروت فلک ـ شامی صبحه، صبحو شاما چکیرسن ـ لحظه‌ده آچیرسان مین جوره کلک ـ گاهدان اَیبب، گاه نیظاما چکیرسن.

علسگره گؤره، حاکیم طبقه‌لرده اینسانلیق، اینصاف، غیرت، سخاوت قالمامیشدیر. دونیانی ایداره ائدن آداملار ایسه یالانچی و نامرددیر:

بی‌وطنین،مخنث‌ین، ناکسین ـ دوْغرو سؤزون، دوز ایلقارین گؤرمه‌دیم ـ نامردین دونیادا چوْخ چکدیم بحثین ـ ناموسون، غیرتین، عارین گؤرمه‌دیم

عاشیغین محبت لیریکاسیندا حیاتدان، دؤوراندان کوسکونلوک، تک‌لیکدن شیکایتله باغلی بیر کدر واردیر. اوْ، شعرلرینده تئز ـ تئز «قوُل علسگر» « علسگر تک بینوا» «یازیق علسگر» علسگرم شاد اوْلمادیم دونیادا» «من فاغیری غم آتشی یاندیریر» «کؤنول غمگین، اورک دردلی، وَرملی» «خسته کؤنلوم» «اَزل قارا گلدی ایقبالیم منیم» وس. ایفاده‌لر ایشله‌دیر. ایلک باخیشدان بوُنلار عاشیغین شخصی کدری، دردی کیمی تأثیر باغیشلایا بیلر. لاکین بو کدر یوْخ، هر طرفده عدالت‌سیزلیک، احتیاج، اؤزباشینالیق، فیریلداق گؤرن، اؤز سسینی خالقین سسینه قاتیب، ائلین دردینی چکن عاشیغین ایجتیماعی برابرسیزلیکدن دوْغان کدریدیر:

علسگر ده هر علمدن،حالیدیر ـ مؤولام باراتیدیر، اؤز کامالیدیر ـ من چکدییم خالقین قیل و ـ قالیدیر ـ منیم کیمی بینوایا دوشرمی؟

عاشیق علسگر دایم خالقا آرخالانان، خالقین آرزو و ایسته‌ییینی ترنم ائدن بیر صنعتکاردیر:

علسگر، مطبین ائلیندن ایسته ـ کرم اوْلماز مخنث‌ده، ناکس‌ده ـ بَی‌لیک، کؤی‌لوک، سَی‌لیک اوْلان مجلیسده ـ قاچ کی، اوْردا خئییر، برکت اوْلماز.

عاشیق محض ائلی، خالقی، وطنی یوْلوندا اوْنا ائدیلن ظولمله دؤزور، تحقیرله تاب گتیریر. یئنه‌ده اؤز مقصدیندن دؤنموردو:

علسگر، عصیانین چیخیبدی ساندان ـ اؤلدورسن زنبورو ال چکمز شاندان ـ هر چاییدان، مختثدن، ناداندان ـ نه سؤز قالدی صنعتکارا دَیمه‌میش؟

علسگر «چیخیبدیرز ردیفلی شعرینده ایستثمارچی صینیفلرین، خالقین باشینا گتیردییی مصیبتلردن بحث ائدیر و گؤستریر کی، پرستاولار.

بَی‌لر، خانلار آغالیق ائدیر، خالقی سوْیوب تالاییر، اوْنون مادّی و معنوی ثروتلرینی داغیدیر، حیثیتینی تحقیر ائدیرلر:

قوْچولار، قوُلدورلار قاطار تاخیرلار ـ فاغیر ـ فقرایا یان ـ یان باخیرلار ـ کیمی ایسته‌سه‌لر ووُروب یاخیرلار ـ بئشاتانین چاتا ـ چاتی چیخیبدیر.

پرستاو، ناچالنیک گلنده کنده ـ اوْبانی، اوْیماغی ووُرولار بنده ـ خرج اوسته چوْخلاری دؤشده کمنده ـ قامچیدا بئلی‌نین قاتی چیخیبدیر.

عاشیق علسگر دؤورون بیر سیرا حادیثه‌لرینه‌ده بیگانه قالمامیش، یئری گلدیکجه اوْنلارادا اؤز موناسیبتینی بیلدیرمیشدیر.

1905 ـ نجی ایل حادیثه‌لری عاشیق علسگری داها چوْخ تاثیرلندیرمیش، بو موضوع عاشیغین یارادیجیلیغیندا عکس اوْلونموشدور.

عرضه‌لر آتقاز قاییتسا، شاهدان ایمداد اوْلماسا ـ فنادان کؤچمک لازیمدیر. اوْل عقبایا دالبادال. ـ

میصراعلاری ایله بیتن دیوانیسینی‌ده عاشیق 1905 ـ جی ایلده فَهله‌لرین قیش سارایی قاباغیندا گوللـه باران ائدیلدیکلرینی ائشیتدیکدن سوْنرا دئمیشدیر.[۱۱۳] بو موضوع‌دا علسگرین شعرلری بلکه‌ده چوْخ اوْلموشدور. لاکین اوْنلار گلیب بیزه چاتمامیشدیر. لیریک شعرلرینده‌ده بعضاً عاشیق موهوم سیاسی حادیثه‌لره دوْلاییسی

[113] ـ باخ: عاشیق علسگر، 1963، ص 450.

ایله توْخونموشدور. مثلاً، «داغلار» ردیفلی قوْشمالارینین بیرینده ائللدار آدلی ایگید قهرماندان صؤحبت آچان عاشیق آچان عاشیق دئییر:

گؤزللر چشمه‌دن گؤتورمور آبی ـ داد وئره دَهاندا کؤوثر شرابی ـ خاچ‌پرستله دوشدو پوُند اینقیلابی ـ اوْنونچون باغلاندی یوْللارین، داغلار؟

بوُرادا علسگر چار حؤکومتی و یرئلی ایستثمارچیلار طرفیندن تؤره‌دیلن میلّی قیرغینا ایشاره ائتمیشدیر.

XIX عصرده آذربایجان کندلیلری دفعه‌لرله چاریزمین مستملکه‌چیلیک سیاستینه، آغیر وئرگیلره، بَی و خانلارین هرج ـ مرج‌لیینه قارشی عصیان ائتمیشلر. موْللا نور، آدی گؤزل، یارعلی، قاندال ناغی (نقی)، قارا تانری وئردی، دَلی آلی، قاچاق نبی و باشقالاری بئله کندلی عصیانلارینین رهبرلری اوْلموشلار. عاشیق علسگر دَلی آلی‌نین قهرمانلیغیندان روحلاناراق اوْنا بیر نئچه شعر حصر ائتمیشدیر. قوْشمالارین بیرینده اوْخویوروق:

نامردلر الیندن چکیرلر حاشا ـ ناموس‌لو ایگیدسن، سنی یوز یاشا ـ توفنگین گوللـه‌سی ایشله‌ییر داشا ـ تک قایتاریر یوز دوشمنی دَلی آلی!

بوُندان باشقا علسگرین دَلی آلی‌یا حصر ائتدییی ایکی مخمّسی‌ده واردیر.

عاشیق علسگر اخلاقی ـ تَربیه‌وی فیکیرلر تبلیغ ائدن شعرلری‌ده واردیر. شاعیرین بو سَپکیده اوْلان اثرلرینده اَن چوْخ دوْستلوق خئییرخواهلیق، وفا، صداقت وس. کیمی اینسانی صیفتلر تبلیغ اوْلونور: پیس‌لیک، خیانت، نامردلیک، اوْغورلوق و سایره تنقید آتشینه توتولور:

ایگید اوْدور ناموسونو آتماسین ـ دوْست اؤلونجه دوْستا یالان ساتماسین ـ بیر باش کی، ایلقارا قوُربان گئتمه‌سین ـ اوْنو بیر قارپیزا دَییشمک اوْلار.

عاشیق علسگره گؤره مهربانلیق، دوْستلوق، خوش‌رفتار همیشه اینسانلاری بیر ـ بیرینه یاخینلاشدیریر، احوالی ـ روحیه‌نی یاخشیلاشدیریر، آجی سؤز ایسه آدامی پریشان ائدیر:

«جان» دئمکله جاندان جان اسکیک اوْلماز ـ دوْستلاری دایما مهربان ائیلر ـ «چوْر» دئمه‌یین نفی نَدیر دونیادا ـ آباد کؤنول ییخار، پریشان ائیلر.

عاشیق علسگرین محبت لیریکاسی اؤز صمیمی‌لییی، آخیجی‌لیغی، تاثیرلی‌لییی ایله سئچیلیر. عاشیق علسگر هر شئیدن اوّل طبیعت ووُروغونو وطن ووُرغونودور. طبیعتین «قدرتدن یارانان» گؤزلللییی و عاشیغی واله ائتمیشدیر. عاشیق داغلار، دوزلر، بوُلاقلار، الوان چیچکلر، طبیعتین اثری اوْلان لاله‌لی یاماجلاردان ایلهام آلمیش، جوُشه گلمیشدیر. عاشیق علسگر طبیعتین قوْینوندا عادی اینسانلارین سئچه بیلمه‌دییی ظریف، اینجه گؤزللیکلری گؤرموش و بدیعی سؤزون قدرتی ایله اوْنلاری ترنم ائتمیشدیر:

باهار فصلی، یاز آیلاری گلنده ـ سوُسن‌لی، سونبوللو، لاله‌لی داغلار ـ یوْخسولو، اربابی، شاهی، گَدانی ـ توُتماز بیر ـ بیریندن آرالی داغلار

خسته اوچون تپه‌سینده قار اوْلور ـ هر جور چیچک آچیر، لاله‌زار اوْلور ـ چشمه‌سیندن آبی ـ حیات چار اوْلور ـ داغیدیر محنتی، مَلالی داغلار.

قوْشمانی اوْخودوقجا ائله بیل بو مغرور داغلارین اَته‌ییندە دوُروب خَیالا دالیر،باشقا بیر عالمه گئدیرسن. وطن‌ین قوْینوندا اوُجالان بو قدرتدن سنگرلی داغلاردا آذربایجان خالقی‌نین بابک، کوْراوْغلو، نبی کیمی اوْغوللارینین ایزلرینین گؤرور، اوْنلارین قهرمانلیغی ایله اؤیونور، فخر ائدیرسن.

عاشیق علسگرین لیریکاسیندا ائلی‌نین ناموسلو، عاغیللی، ساده و گؤزل قیزلارینین ترنّمی‌ده دیقّتی جلب ائدیر. بوُنلار گول‌اندام، خورشود (خورشید)، هَجَر، مَلَک، شکر خانیم، بَیستان، تئللی، موشک‌ناز، گول خانیم کیمی ساده، عادی کند، ائل، اوْبا قیزلاریدیر. آنجاق علسگر بو کیمی گؤزللرین شخصینده آذربایجان قادینی‌نین ان نجیب دوُیغولارینی، عاغیلینی (عقلینی)، کامالینی، خاریجی و داخیلی گؤزللیکلرینی عوموُمی‌لشدیرمه‌یه موفق اوْموشدور.

علسگرم، دوْغرو یوْلدان آزمارام ـ هرجایی گؤزله تعریف یازمارام ـ یوز ایل کئچسه الیم سندن اوزمرم ـ چکسه‌لر دیلیمدن دارا، بَی‌یستان!

یاخود:

علسگر قوُربانده‌ی، آی بوْینومینه ـ اینجیدن، مرجاندان دوزوب کؤیسونه ـ تَرسا اوزون گؤرسه تئز گلر دینه ـ عالیم گؤرسه، گئدر ساز آلی، گوللو.

علسگره گؤره، خاریجی گؤزللیک هله تام، اصل گؤزللیک دئییلدیر. گؤزللر معناًُ ده گؤزل، عاغیللی، کامال‌لی و صداقتلی اوْلمالیدیرلار. اوستاد دَرین، کامال درین، سؤز درین ـ قوْی سینه‌م اوسته عشقین گؤزلرین ـ قابلیت‌سیز، معرفت‌سیز قیزلارین ـ یوزو بیر دردمند دوُل اوْلا بیلمز!

علسگر تمیز، صاف محبتین تبلیغاتچی‌سیدیر. اوْ، دونیادا بوتون سئونلرین بیر ـ بیرینه قوْووشماسینی آرزولاییر، پیس‌لییه، شَره قارشی چیخیر:

فلک، دردین ایشین سالما موشگوله ـ اهلی ـ دیلی یئتیرسن اهلی دیله ـ بولبولو گوله یاز، گولو بولبوله ـ نؤوچه‌نین اوستونده خار اوْیناماسین

عاشیق علسگر بؤیوک تجنیس اوُستاسیدیر. تجنیس‌لر علسگر پوْئزییاسینین زیرولی حساب اوْلونور. آکادمیک م. عاریف عاشیغین تجنیسلریندن بحث ائدرک یازیر: « علسگرین یاراتدیغی جیناسلارین برابری یوْخدور. بو جیناسلارین اوستونلویو اوْنلارین طبیعی‌لییینده ساده‌لییینده و آیدین‌لیغیندادیر». بو باخیمدان عاشیغین بیر تجنیسینه دیقّت ائدک:

کؤنول، سن کی دوشدون عشقین بَحرینه ـ نارین چالخان، نارین سیلکین، نارین اوز ـ دوْست سنی یاغینا مهمان ائیله‌سه ـ آلماسین در، گولون ایله، نارین اوز!

تیکدیریبسن قصر، ایوان، اوْدا سن ـ اوْ نؤکرین، اوْ سئودییین اوْ دا سن ـ قیّیا باخدین، سنی سالدین اوْدا سن ـ اینصاف ائیله، گل کؤنلومون نارین اوز!

عاشیق اوْلان سؤزون دئمز تَرسینه ـ تَر گزن دونیادان گئدر تَرسینه ـ تَرسینه‌یه قیسمت اوْلسون تَرسینه ـ نارین اوزه قوْی سؤکه‌نسین نارین اوز.

روخصت وئر،سؤزوم دئییم، قاییم آغا ـ یوُیار غسّال قدّیم بوکر قاییم آغا ـ لذت وئرر بال قاتاندا قایماغا ـ اوْنلاردان‌دا لذیذ اوْلار نارین اوز.

طرلان‌سان، اوْلولاتما ساری، دوُر گئدک ـ بوُ سینیق کؤنلومو ساری، دوُر گئدک! ـ علسگرم، بیزه ساری دوُر گئدک ـ بیر دردیمی ائیله‌ییب‌سن، نارین، اوز![114]

تجنیسین بوتون بندلرینده ایشله‌نن جیناسی «نارین اوز»دور. بو جیناس بیرینجی بنده یاواش ـ یاواش (خیردا ـ خیردا، احتیاطلا) و میوه (نار)، ایکینجی‌ده اوْد، آتش، اوچونجوده یوُمشاق معناسیندا ایشله‌نمیشدیر. آخیرینجی بنده‌کی نارین ایسه، آددیر. نارینا مراجعتله عاشیق دردینین یوزه چاتدیغینی سؤیله‌ییر. دؤردونجو بنده ایشله‌نن نارین اوز ایسه سؤیله‌ندیینه گؤره بئله بیر احوالاتلا علاقه‌داردیر. عاشیق علسگر همین تجنیسی قوْشور، دؤردونجو بند اوچون گوُیا «نارین اوز»ه جیناس تاپا بیلمیر، هئی فیکیرلشیرمیش. بیر گون عاشیغی یایلاغا قوْناق چاغیریرلار. اوْ، داغا چیخاندا قوْجا چوْبان عاشیغی گؤروب سئوینجینی گیزله‌ده بیلمیر، قوْناغی عزیزله‌ییر. عاشیق اوچون یئمک تدارک گؤرورلر. چوْبان قیزینی سسله‌ییر و علاوه ائدیر کی، عزیز قوْناق اوچون ان لذیذ طعام ـ نارین اوز گتیرسین. علسگر ماراقلا سوْروشور کی، نارین اوز ندیر؟ چوْبان جاواب وئریر کی، نارین اوز سودون هله قایماق کیمی توُتوشمامیش، ظریف، اینجه، نازیک اوزودور. اوْ، قایماقدان‌دا دادلیدیر. بونو ائشیدنده علسگر سئوینیر، گویا ائله اوْراداجا تجنیس‌ین دؤردونجو بندینی‌ده قوْشور.

بو تجنیس‌ده هر بیر بندین اؤزونه گؤره جیناس واردیر. ایکینجی بندین میصراعسیندا «اوْدا» آلاچیق، ایکینجی میصراعدا باغلاییجی، اوچونجو میصراعدا اوْ (آتش) معنالاریندا ایشله‌نیب. اوچونجو بنده تَرسینه ـ یالان،

[114] ـ یوز

قبیر، بدن دؤردونجو بندده قاییم آغا ـ دوز، بَرک، قایماق، آخیرینجی بندده ایسه ساری ـ قوُش، اوْووُندور (آل)، طرف معنالاریندا ایشلهدیلمیشدیر.

عاشیق علسگر صامیت سسلردن مهارتله ایستیفاده ائدیر کی، بوُدا اوْنون تجنیسلرینه خوصوصی بیر آهنگ و آخیجیلیق گتیریر. مثلاً:

قیشدا داغلار آغ گئییر، یاز قارا ـ ساغ الینله آغ کاغیذا یاز قارا ـ اَسر یئللر، قهر ائیلهیر، یاز قارا ـ داشار چایلار، داشلار گلر چاتا ـ چات.

بیرینجی بندهکی «ر»لر، ایکینجیدهکی «چ»لار، ائله اوستالیقلا سئچیلمیشدیر کی، فیکره، معنا قطعاً خَلَل گلمهمیش، شعرده آهنگدارلیغی ائموْسیونالیغی آرتیرمیش، میصراعلار آراسیندا هارموْنیک منطقی وحدت، یاراتمیشدیر.

عاشیق علسگر دوْداق دَیمز و «جیناس» طلبلرینه رعایت ائتمکله سینوْنیم سؤزلر تاپمیش «باش» یئرینه «کَلّه» «ووُر» یئرینه «چال» ایشلهتمیش، دوْداقلاری بیرلشدیرن «ب» ـ دن قاچمیش، همده «چ» سسی ایله سوْنراکی میصراعنین آهنگینی آرتیرماغا موفق اوْلموشدور. «چال جَنگلین، چک جییرین (جیگرین) چاتا ـ چات!» بیز بو گؤزل سؤزلری ادبی اَلنجه (اگلنجه) و یا فوْرمالیزم ادلاندیرا بیلریک می؟ البته، یوْخ! چونکی عاشیق فیکری فوْرمایا ائففئکته وئرمهمیشدیر، چونکی عاشیق یالنیز قوُرو تأثیره و بدیعی ائففئکته اهمیت وئرمهمیشدیر.[۱۱۵]

عاشیق علسگر اؤزوندن سوْنراکی آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین قوّتلی تأثیر گؤسترمیشدیر. بیر چوْخ گؤرکملی آذربایجان عاشیقلاری علسگره نظیرهلر یامشیلار. بونلاردان شاعیر وَلیَنی، عاشیق حسین بوْزآلقانلینی، میرزه بَیلری، اوُستا عبدالله‌نی، عاشیق تیمورو، عاشیق موسیَنی، عاشیق حسنی و باشقالارینی

[115] ـ باخ: م. عاریف. ادبی ـ تنقیدی مقالهلر، باکی 1958، ص 227.

گؤسترمک اوْلار. عاشیق علسگر یارادیجیلیغیندان یازیلی ادبیاتیمیزین بیر سیرا نوماینده‌لری‌ده فایدالانمیشلار. یئنیجه یازماغا باشلایان هر بیر گنج اوچون علسگر شعرینین پوْئتیکاسی، صنعتکارلیق اعجازی بیر اؤرنکدیر. XIX عصر صنعتکارلارینین ـ آغ عاشیغین، عاشیق آلی‌نین، ممّدحسین‌ین، شمکیرلی عاشیق حسین‌ین، عاشیق علسگرین آغدابانلی عاشیق قوُربانین، بوْزآلقانلی عاشیق حسین‌ین، موْللا جومه‌نین یارادیجیلیغی سیستملی شکیل‌ده ایلک دفعه قییاس (عجایب) وکیل‌وْو آراشدیرمیش، تحلیل ائتمیش، چتین آنلاشیلان دینی ـ فلسفی ایفاده‌لرین، سؤزلرین معناسینی آیدینلاشدیرمیشدیر. قییاس وکیل‌وْو هم‌ده فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا ایلک دفعه دینی خاراکتئرلی عاشیق شعرلرینین تربیه‌وی ـ اخلاقی ماهیّت‌ینی آچیب گؤسترمیش، تقدیر ائتمیش و فیکرینی حیاتی فاکتلارلا اساسلاندیرمیشدیر.

ادبیات:

1ـ عاشیقلار، باکی، 1957، 1960.

2ـ تئللی ساز اوُستادلاری، باکی، 1964.

3ـ آذربایجانین عاشیق و شاعیر قادینلاری، ترتیب ائدنی اَ. جعفرزاده، باکی 1974.

4ـ قوُربانی، 55 شعر، ترتیب ائدنی آ. داداش‌زاده، باکی 1972.

5ـ عباس توُفارقانلی، 72 شعر، ترتیب ائدنی آ. داداش‌زاده، باکی 1973.

6ـ ساری عاشیق، ترتیب ائدنی اَ. آخوندوو 1966.

7ـ خسته قاسیم، ترتیب ائدنی س. پاشایئو، 1975.

8ـ عاشیق واله. آلچاقلی، اوُجالی داغلار، ترتیب ائدنلری ف. مهدی، خ. میرزه‌یئو. باکی 1970.

9ـ عاشیق حسین شمکیرلی، ترتیب ائدنی اَ. آخوندوْو، باکی 1971.

10ـ موْللا جومه، شعرلر، توْپلایانی، ترتیب ائدنی پ. افندی‌یئو، باکی 1966.

11ـ عاشیق آلی، توْپلایانی ح. حسین‌زاده، باکی 1975.

12ـ عاشیق قوربان آغدابانلی، محنت، توپلایانی ح. حسین‌زاده، باکی 1972

13ـ عاشیق علسگر. I - II جیلدلر، EA نشریاتی، 1972.

14ـ امیرعلی و ائهراکلی رجب. شعرلر، 1980.

15ـ سازیم، سؤزوم، باکی 1978

16ـ آذربایجان عاشیقلاری و ائل شاعیرلری. I – II جیلدلر، علم، 1983 و 1984.

17ـ موللا جومه، سئچیلمیش اثرلری، یازیچی 1985.

18ـ ایکی زیروه، یونیس ایمره و عاشیق وئی‌سَل، ترتیب ائدنی م. آصلان، یازیچی، 1982.

19ـ عاشیق شعریندن سئچمه‌لر، ترتیب ائدنلر ح. عاریف، م. حکیم‌وو، گنجلیک 1984.

20ـ اوُستاد عاشیقلار، ترتیب ائدنلر پ. افندی‌یئو، م. حکیم‌اوو، م. ممّدوُوا، گنجلیک 1983.

21ـ خسته بایرامعلی. منیم گؤیچه‌م، ترتیب ائدنی م. خودییئو. یازیچی 1987.

22ـ عاشیق روایتلری، «گنجلیک» 1988.

2ـ تجنیسلر، ترتیب ائدنی ائـ . ممدوُوا، یازیچی 1986.

24ـ او. حاجی‌بَی‌وو. اثرلری، II جیلد باکی 1965.

25ـ ب. ممدوو. سئچیلمیش مقاله و معروضه‌لری، باکی، 1968.

26ـ ح. آراسلی. عاشیق یارادیجیلیغی، باکی 1960.

27ـ م. ابراهیم‌وو. عاشیق پوئزییاسیندا رئالیزم، باکی، 1965.

28ـ اوْ ساری وَللی. قدرتلی شاعیر، اوُستاد صنعتکار، باکی، 1971.

29ـ ف. قاسیم‌زاده. XIX عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی. (کریل) نشریاتی، 1956

30ـ م. ح. طهماسب. آذربایجان خالق داستانلاری (اوْرتا عصرلر) باکی 1972.

31ـ اَ. بَدل‌بی‌لی. موسیقی لغتی، باکی، 199.

32ـ اَ. میراحمدوْو. ادبیات‌شوناسلیق تئرمینلری لغتی، باکی، 1978.

33ـ س. ح.

34ـ م. رفیعلی. ادبیات نظریه‌سینه گیریش، باکی 1958.

35ـ یوْخدو.

36ـ م. سیدوْو. وارساق، اوْزان، عاشیق... «قوبوستان» 1970 نومره 1.

37ـ م. سیدوْو، صایات نوْوا، 1954.

38ـ اَ. ائلداروْوا. عاشیق صنعتی حاقّیندا تاریخی اوْچئرک، آذربایجان اینجه صنعتی، VIII، 1962.

39ـ س. ح.

40ـ و. ولی‌یئو. قاینا سؤز چشمه‌ی، یازیچی 1981.

41ـ و. ولی‌یئو. آذربایجان فوْلکلورو، «معاریف» 1985.

42ـ م. حکیموْو. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان خوصوصی کوُرس، 1975.

43ـ م. حکیموْو. عاشیق شعرینین نوعلری، باکی، 1987.

44ـ م. حکیموْو. آذربایجان عاشیق ادبیاتی، یازیچی، 1983.

45ـ س. پاشایئو، آذربایجان فوْلکلورو و عاشیق یارادیجیلیغی، باکی، 1989.

46ـ س. پاشایئو. XIX عصر عاشیق یارادیجیلیغی، باکی 1989.

47ـ اوْ. افندی‌یئو. عاشیق پوئزییاسینین ائستئتیک پروْبلئملری، باکی، 1983.

48ـ ح. ولی‌یئو. آذربایجان فوْلکلورو و ادبیاتی گورجو منبعلریندن، یازیچی، 1984.

49ـ قییاس عجایب وکیل‌وْو. عاشیق شعرینین خلقی‌لییی و ائستئتیک چالارلاری، «علم و حیات» 1989، نومره 9.

50ـ ق. نامازوْو. عاشیغین سازی و سؤزو. باکی، 1980.

51ـ م. علی‌یئو. آذربایجان شعرینین وزنلری. (کریل) ـ نون نشری. 1983.

52ـ م. آللاه‌مان‌وْو. قاراباغ ادبی محیطی و عاشیق واله. «علم و حیات» 1989، نومره 4.

داستان‌لار

عوموِمی معلومات.

داستان آذربایجان فولکلورونون چوْخ یاییلمیش و ایری حجملی ژانرلاریندان‌دیر. «داستان» سؤزو ادبیات تاریخیمیزده حادیثه احوالات، تصویر، تعریف ترجومهٔ حال حتی تاریخ وس. کیمی بیر نئچه معنادا ایشلنمیشدیر. (60 ـ 57 و 20) مثلاً معلومدور کی «کیتاب دده قوْرقود»دا بو «بوْی» آدلانیر. سوْنرالار اوْنا «حیکایت» «قصه» «ناغیل» و باشقا آدلاردا وئریلمیشدیر.

داستان نثر و نظم حیصه‌لریندن عیبارت اوْلور. نثر حیصه‌سی عاشیقلار طرفیندن ناغیل ائدیلیب، نظم حیصه‌سی ایسه موختلیف عاشیق هاوالاری اوستونده اوْخونور. هر ایکی حیصه عضوی شکیل‌ده بیر بیرینه باغلیدیر. نظم حیصه‌سی لیریک، تأثیرلی، گؤزل شعر نومونه‌لریدیر. بوٗنلاردا داها چوْخ قهرمانلارین دوشدوکلری وضعیتله علاقه‌دار داخیلی حیس و هیجانلار اضطرابلار، ترنوم ائدیلیر.

داستان‌لار عادتاً شأنلیکلرده، طوْی مجلیسلرده ایفا ائدیلیر. بعضاً عاشیقلار بیر داستانی 2 ـ 3 گئجه‌یه دانیشیرلار. داستان اوْلدوقدا دینله‌ییجی‌لر یولرولماسین دییه آرادا قارا وَللی‌ده سؤیله‌نیر. عاشیقلار داستان‌دا تصویر اوْلونان بیر حادیثه‌دن باشقا بیر حادیثه‌یه کئچمک اوچون ماراقلی اوصوللاردان ایستیفاده ائدیرلر. چوْخ زامان دانیشیلان حادیثه ائپیزود تاماملانمیر. یاریمچیق ساخلانیلیر بئله‌لیکله دینله‌ییجی اینتیظاردا قالیر: عاشیق ایسه «ایندی زیادخان طوْی تدارکونده اوْلسون سیزه کیمدن خبر وئریم قارا کئشیش‌دن» یاخود «دلیلر زیندانda قالسین کیمدن دانیشم، چنلی بئلده قوْچ کوْراوْغلودان» وس. دئیه باشقا احوالاتا کئچیر.

آذربایجان داستان‌لاری اساساً قهرمانلیق و محبت داستان‌لاری کیمی تصنیف ائدیلیر. م. ح. طهماسب ایسه قهرمانلیق و محبت داستان‌لارینین موختلیف بؤلگولرینی وئرمیش (112 ـ 108 و 20) اوْنلاردا اخلاقی ـ

تربییه‌وی موضوعدا اوْلان سوژئتلری عاییله ـ اخلاق داستانلاری کیمی قوروپلاشدیریلمیشدیر. بو بؤلگو داستانلارین مووضوع و مضمونونا گؤره قوروپلاشدیریلماسینی دقیق‌لشدیریر. عینی زاماندا اوْنلارین قرمانلیق و محبت موضوعسونا گؤره قوروپلاشدیریلماسینی اینکار ائتمیر.

قهرمانلیق داستانلاری.

قهرمانلیق داستانلاری خالقین موختلیف دؤورلرده ازادلیق اوُغروندا، وطن اوُغروندا آپاردیغی موباریزه‌سی، قهرمانلیغی آزاد سئوگی اوُغروناکی عذابلاری ایله باغلی یارانیب فوْرمالاشمیشدیر.

تورک دیللی خالقلاردا داستان یارادیجیلیغی‌نین قدیم و زنگین عنعنه‌لری اوْلموشدور. هله ایسلامدان قاباق کی دؤورلرده تورک دیللی خالقلار «افراسیاب» «شو» «هون» «گوی تورک» اویغونلارین «اوْغوز قاغان» «بوز قورد» «تورَییش» «کؤچ» و سایره کیمی داستانلار یاراتمیشلار. بو قدیم بهادیرلیق داستانلاریندان آلپ ـ ارنلرین موحاریبه‌لرده ایشتیراکی گؤستردییی رشادتی وصف اوْلونموشدور. افراسیابین تورک آدی «آلپ ار تونقا»دیر. آلپ ارتونقا میلاددان «یئدی یوز اول، ساقا تورکلرینین (توران) بؤیوک خاقانیدیر. اوْ ایران ـ توران ساواشلاریندا ایشتیراک ائدرک ایرانلیلاری دفعه‌لرله مغلوب ائتمیش سوْنرالار کیخسروا یئنی‌لرک اؤلدورولموشدور.». (41 ـ 44). او زامانلار بو قهرمان حاقّیندا چوْخلو روایتلر شعرلر یارادیلمیشدیر. بونلاردان بیر قیسمینی خوصوصیله اوْنون اؤلومونه حصر اوْلونان مرثیه‌نی محمود کاشغرلی «دیوان لغات ترک» یوسف بالاساغونلی «قوتادقو بیلیگ» اثرلرینده یازیب ساخلامیشلار. آذربایجان قهرمانلیق داستانلاری بو اثرلرین عنعنه‌لریندن ایستیفاده ایله یارادیلمیشدیر.

خالق ایچریسیندن چیخمیش قهرمانلارین گؤستردییی ایگیدلیک و شجاعت دوْغما وطنین قوْروماق اوچون یاد ائللی ایشغال‌چیلارا یئرلی استثمارچیلارا قارشی موباریزه قهرمانلیق داستانلارینین باشلیجا ایدئیاسینی تشکیل ائدیر. «کیتاب دده قوْرقود» «کوْراوْغلو» «موْللا نوُر» «قاچاق نبی» «قاچاق کرم» «ستارخان» وس. داستانلاریمیز بونا یاخشی نومونه‌دیر. بو داستانلارین هر بیرینده آذربایجان خالقی‌نین تاریخی‌نین بو و یا

دیگر دؤورو اؤزونه مخصوص شکیلده بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. مثلاً «کیتاب دده قورقود»دا X - XI عصرلرین «کوْراوْغلو»دا XVI – XVII «ستارخان» «قاطر ممد» داستانلاریندا ایسه XX عصرین اوللرینده خالقیمیزین تاریخینده باش وئرن حادیثه‌لر داستانچی‌لیق عنعنه‌لرینه اوُیغون شکیلده تصویر ائدیلمیشدیر. قهرمانلیق داستانلاریندا خالقین حیاتی، عاییله معیشتی، سئوگیسی، محبتی وس. گئنیش بدیعی لوحه‌لرده عکس اوْلونور. بو جهتدن «کیتاب دده قورقود» و «کوْراوْغلو» داستانلاری دَیرلی تاریخی، علمی ائتنوگرافیک اهمیته مالیکدیر.

«کیتاب دده قورقود» داستانلاری.

عوموِمی معلومات.

«دده قورقود» بویلاری خالقیمیزین ان قدیم قهرمانلیق داستانلاریندانديز. ایندییه قدر داستانین فورمالاشما دؤورو X – XI عصرلر قبول ائدیلمیشدی. یعنی اساس اعتباریله بو عصرلرده‌کی حادیثه و احوالاتلار داستانلارین اساس مضمونونو تشکیل ائدیر. بونونلا بئله سوْن ایللر دده قورقود، اوْغوزلار، داستانینین دیگر قهرمانلاری حاقّیندا بیر سیرا یئنی تدقیقاتلارمئیدانا گلمیشلر. بو حاقّدا م. ح. طهماسب، م. سیدوف، ش. جمشیدوف، خ. کوْراوغلو، اِ. علی‌بیگ‌زاده کیمی عالیملرین آختاریشلاری دیقته لاییقدیر. اولغوزلارین آذربایجانا VI , VII عصرلردن گلمه‌یه باشلادیغی معلوم ایدی حاضیردا تدقیقاتچی‌لارین گلدییی نتیجه‌یه گؤره ائرامیزین[116] اوللرینده آذربایجان توْرپاغیندا اوْغوزلار یاشامیشلار. م. ح. طهماسب‌ین بو باره‌ده مولاحیظه‌سی بئله‌دیر:

«1ـ آکاد. و. ل. قوْدلئوسکی بو فیکیرده‌دیر کی اوْغوزلار سلجوقی‌لردن چوْخ چوْخ قاباق بو یئرلرین ساکینلری ایمیشلر.

[116] ـ دقّت ـ ائرامیز یانلشدیر ـ ائرابیزیمکی دگیلدیر ـ ائرادان اول داها دوْغرودور؟

2ـ و. و. بارتولد «کیتاب دده قورقود»دا کی اوغوز قهرمانلارینین فعالیتینی ایسلامیتین بیرینجی عصرینه عاییدائدیر.

3ـ عبدالخالق کوراوغلونون عرب تاریخچی‌سی محمدابن واقیدییه اساسلاناراق وئردییی معلوماتا گؤره اوغوزلار قافقازیا و آنادولویا سلجوقی‌لردن بیر نئچه عصر اول گلمیشدیر.

4ـ دیاربکریه مؤلیفی ابوبکر طهرانی‌یه گؤره اوغوزلار VII عصردن قافقازدا یاشاییرلار.

5ـ نهاد تامی بانارلی «رسملی تورک ادبیاتی تاریخی» الینده یازیر کی اوغوزلار هله هون دؤولتی زامانیندان بورادا یاشامیشلار» (6ـ 5 و VI و 3). بئله‌لیکله تاریخدن داستانین اؤزوندن گتریلن میثال و فاکتلارلا اوغوزلارین محض عصریمیزین اوللریندن قافقازدا دئملی آذربایجاندا یاشاماسی فیکری ثبوتا یئتیریلیر.

آراشدیریجیلار «کیتاب دده قورقود» داستانلارینین VII – VIII عصرلرین محصولو اولدوغونو آیدینلاشدیرماق اوچون داها بیر چوخ فاکتلاردا گتیریرلر. مثلاً، داستانین مقدمه‌سینده دئییلر: «رسول علیه‌السلام زامانینا یاخین بایات بویوندان «قورقود آتا دئرلر بیر ار قوپدو» یاخود «قازان خانین ایونینی یاغمالانماسی» بویوندا اوخویوردوق: «واروبن پیغمبرین اوزون گؤرن، کلوبن اوغوزدا صحابه‌سی اولان... بکدوز امن چاپار یئتدی». دئملی «دده قورقود» محمد پیغمبرین دؤورونده بایات ائلیندن قوپموشدور.

داستانین مشهور آلپ قهرمانلاریندان بیری «بکدوز امن» ایسه پیغمبرین اوزونو گؤرموشدور.

بو دئدیکلریمیزه بعضی جهتلری‌ده علاوه ائتمه‌لییک اولاً داستاندا قورقود کئچمیش اولوب کئچن احوالاتلاری دانیشیر: «قانی دئدیکیم بگ ارنلر؟ دونیا منیم دئینلر؟ اجل آلدی یئر گیزلردی خانی دونیا گئنه قالدی. گلیم‌لی گئدیم‌لی دونیا آخیر سون اوجو اؤلوملو دونیا». بوندان باشقا داستاندا ائله افسانه، اساطیر، احوالات و سؤیله‌مه‌لر وار کی بونلار دوغرودان‌دا خالقیمیزین قدیم و کئچمیش عنعنه‌لری ایله باغلی اولاراق یارانمیش و داستان‌دا اؤز یئرینی توتموشدور. بونلاردان بیری «تپه گؤز» بویودور. یالنیز تپه گؤزله باغلی

دئییل خالقیمیزین چوْخ قدیملردن بری یاراتدیغی افسانه، اساطیر و قهرمانلیق خاطیره‌لری داستان‌دا توْپلانمیشدیر.

اوْغوز قهرمانلاری دده قوْرقود وس. حاقّیندا تورک دیللی خالقلار ایچریسینده چوْخلو روایتلر یاییلمیشدیر. بوُنلار گئنیش معنادا «اوغوزنامه» آدلانیر. کیتاب دده قوْرقودون هر بیر بوْیونون سوْنوندا قوْرقود گلیب اوْغوزنامه قوْشور. «اوغوزنامه» تورک دیللی خالق قدیم مشترک یارادیجیلیغی‌دیر. سوْنرالار هر بیر خالق مستقیل اینکیشاف یوْلونا دوشدوکدن سوْنرا بو مشترک نومونه‌لری میلّی، یئرلی، ائتنیک خوصوصیتلری اساسیندا ایشله‌یش اؤز مستقیل داستان‌لارینی یاراتمیشدیر.

داستانی دیقتله اوْخویاندا آیدین اوْلور کی بورادا اهالی ان چوْخ کؤچری حیات کئچیریر مالدارلیقلا مشغول اوْلورموش. اونا گؤره‌ده کؤچری پاتری آرخال، حیات سورن اینسانلارین حیاتی، موباریزه‌سی، معیشتی، عادت و عنعنه‌سی و دونیا گؤروشو داستاندا اساس یئر توتماقدادیر. بونونلا یاناشی بورادا وطن‌پرورلیک، قوناق‌پرورلیک، آنا و اؤلاد محبتی قادینلارا حؤرمت، موباریزه‌لیک، دوشمنلره نیفرت قهرمانلیق وس. کیمی گؤزل بشری حیسّ‌لرده ایفا ائدیلمیشدیر.

«کیتاب دده قوْرقود» داستانلاری نظم و نثر حیصه‌لریندن عیبارتدیر. داستاندا دئییلر: «ددم قوْرقود» گلدی بوْی بوْیلاری، سؤی سؤیله‌دی بو اوْغوزنامه‌یی دوزدو، قوشدو بئله دئدی». بورادا «بوْی» داستانین نثر حیصه‌سینه دئییلیر. همده داستان معناسیندا ایشله‌نیر. «سؤی» ایسه داستانین نظم حیصه‌سیدیر. ماراقلی‌دیر کی «سؤی» سؤزونو آکادئمیک و بارتولد شرق‌شوناس اِ. روْسی ده شعر، ماهنی کیمی ترجومه ائتمیشلر. شوبهه‌سیز داستانین نثر حیصه‌سی ناغیل ائدیلمیش نظم حیصه‌سی ایسهاوْزانلار قوْپوز چالیب معین هاوا ایله اوْخوموشلار. اوْنا گؤره ده داستاندا نثر و نظم عضوی صورتده بیر بیر ایله باغلیدیر، بیری دیگرینی تاماملاییر. نثر حیصه‌سی چوْخ اوْبرازلی، بدیعی بیر دیلله سؤیله‌نیلیر. م. ح طهماسبین یازدیغینا گؤره «کیتاب دده قوْرقود» گؤسترییر کی بو هئچده داستانچی‌لیغین ایلک نومونه‌سی یوْخ دؤورونه گؤره کامیل، یوکسک

زیروه‌سیدیر. سون زامانلار فولکلورشوناسلیغیمیزدا «قارا ملیک» «قارا اوْغلو» کیمی قدیم داستانلارین اوزه چیخاریلماسی دا بو مولاحیظه‌نی تصدیق ائدیر.

داستانین تدقیقی تاریخی.

کیتاب دده قوْرقوددا دئمک اوْلار کی بوتون دونیا مشغول اوْلور. چوْخ دیقته لاییقدیر کی ایللر کئچدیکجه داستانین بدیعی ائستئتیک ایدئیا و تاریخی اهمیتی داها چوْخ آرتیر. معلومدور کی سوْن ایللرده بوتون دوئنیا فوْلکلورا اوز چئویریر. فوْلکلور بشریتین عوضسیز معنوی ثروتی‌دیر. دونیا عالیم‌لری بئله بیر قناعته گلمیشلر کی بو و یا دیگر بیر خالقین فلسفی، دینی، پئداقوژی، ائتیک، ائستئتیک وس. گؤروشلرینین تدقیقی، فولکلورسوز کئچینه بیلمز. بو باخیمدان کیتاب دده قوْرقود ایکی طرفلی اعتبارلی، معنوی آبیده‌دی. بیر طرفدن اوْ فولکلوردور،شیفاهی یارادیجیلیقدیر. خالقین بوتون معنوی، ائستئتیک ایدئاللاری اوز بدیعی اینعکاسینی تاپیب ایکینجی بیر طرفدن بو اؤلمز آبیده ـ قاموس معنوی خزینه واختیله یازییا کؤچورولموش اؤزوده چوْخ قدیملرده یازییا کؤچورولموش و نئجه دئیرلر سندلشدیریلمیشدیر. اوْنا گؤره ده دونیادا بو اؤلمز آبیده‌یه عوضسیز ائتنیک بیر سووئنیر کیمی باخیرلار.

کیتاب دده قوْرقود داستانینین ال یازماسی ایلک دفعه آلمانییانین درزدئن کیتابخاناسیندان تاپیلمیشدیر. مشهور آلمان شرق‌شوناسی ی. رئیسکی XVIII عصرده داستانین الیازماسینا راست گلمیش لاکین اونون دیلینی لازیمینجا بیلمه‌دییندن اوزرینده علمی ایش آپارمیشدیر. سوْنرالار الیازماسی همین کیتابخانانین کاتالوگونو ترتیب ائدن فلیئشئرین دیقتینی جلب ائتمیدیر. نسخه‌نین اوزرینده عثمان پاشانین اؤلوم تاریخی (1585) اوْلدوغونا گؤره فلیئسئیراوْنو XVI عصر الیازمالاری کاتالوگونا داخیل ائتمیشدیر.

1815 نجی ایلده شرق‌شوناس ف. دیتس الیازماسینین اوزونو چیخاراراق برلین کیتابخاناسینا گتیرمیش و «تپه گؤز» بوْیونو آلمان دیلینه ترجومه‌سی ایله بیرلیکده نشر ائتدیرمیشدیر. ف. دیتس همین نشره یازدیغی

مقدمه‌ده «تپه گؤز» بؤیونو هؤمئرین «اودئسیا»سی ایله مقایسه ائتمیش حتی «اودئسیازنینیارادیلماسیندا بو بؤیدان ایستیفاده اؤلدوغونو سؤیله‌مکله اثرین چؤخ قدیم اؤلماسی مولاحیظه‌سینی ایرَلی سورموشدور.[۱۱۷] 1859 اینجی ایلده آلمان شرق‌شوناسی ت. نیولدئکه داستانی ترجومه ائتمه‌یه چالیشمیش لاکین یاخشی اؤخویا بیلمه‌دییی اوچون ایشی تاماملامیشدیر. یاریمچیق قالمیش بوتون ماتریاللاری اؤز طلبه‌سی و.و. بارتولدا تقدیم ائتمیشدیر.

داستان اوزرینده اینقیلابدان اول ان چؤخ ایش آپاراندا روس آکادئمیکی و. و. بارتولد اؤلموشدور. و. و. بارتولد دئمک اؤلار کی بوتون عؤمور بؤیور آبیده‌نین اوزرینده چالیشمیش اؤنو تدقیقی و ترجومه‌سی ایله مشغول اؤلموشدور. و. و. بارتولدون حاضیرلادیغی ترجومه تام شکیلده اؤنون اؤلوموندن سؤنرا 1950 اینجی ایلده نیظامی ادبیات انیستیتوسو طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر.

و.و. بارتولدون مقاله‌لرینده دیقتی جلب ائدن جهتلردن بیری داستانین یارانما یئری باره‌سینده‌دیر. او اوزون تدقیقاتدان سونرا بئله بیر نتیجه‌یه گلمیشدیر کی بو داستان چؤخ چتین کی قافقاز محیطیندن کناردا فؤرمالاشا بیلردی. (سند حذف)

دؤغرودان‌دا اشرده‌کی حادیثه‌لر اساس اعتباریله آذربایجان‌دا جریان ائدیر. بورادا گنجه، بردع، ناخچیوان، شرور ال اینجه قالاسی، گؤیچه گؤلو، دره شام، درنبد وس. یئر آدلاری قئید اؤلونور. امین عابید بورایا مَردین قالاسی بایبورد حاصاری، طرابوزون، قارا دَنیز، قادلیق داغ، آنجازییا، گورجوستان آغزی، گؤیچه دَنیز وس. آدلاری‌دا علاوه ائدیر. او یازیر کی اؤغوزلار دربنددن گورجوستانا گئدرکن آخار سولاردان کئچیرلر «هئچ شوبهه‌سیز بونلار آراز و کور نهرلری و قؤللاریدیر». قهرمانلار ان چؤخ بو یئرلرده فعالیت گؤستریرلر اؤنلارینقؤنشولاری‌دا، گورجولر، ارمنی و آنجازلاردیر.

[117] ـ ح. آراسلی. اَ. دمیرچی‌زاده، م. عارف، م.ح. طهماسب، دده قؤرقود داستانلاری، «کومونیست» 1957ـ 26 مارت

واختیله آذربایجانا گلمیش بیر چوْخ عالیم و سیاحلاردا دده قوْرقود حاقّیندا ائشیتدیکلرینی اؤز اثرلرینده قئید ائدیب ساخلامیشلار. میثال اوچون 1638 اینجی ایلده آدام اوْلئاری دربندده اوْلدوغو زامان، آذربایجانلیلاردان دده قوْرقود حیکایه‌لرینی ائشیتدییینی قازان خانین و آوادی بورلا خاتونون ائله‌جه‌ده دده قوْرقودون بورادا قبیرلری اوْلدوغونو قئید ائتمیشدیر. همین عصرین اورتالاریندا شاماخی‌یا گلمیش سیاح اولیا چلبی ایسه اؤز «سیاحتنامه»سینده دربندده دده قوْرقودون قبری اوْلدوغونو و شیروان‌لیلارین بو قبره بؤیوک احترام بسله‌دیکلرینی حتبی اعتقاد ائتدیکلرینی یازیر.

1916 اینجی ایلده تورکیه‌ده کیلیسلی روفعت داستانی برلین نسخه‌سی اساسیندا عرب الیفباسی ایله ایلک دفعه نشر ائتدیرمیشدیر. 1938 اینجی ایلده ایسه تورک عالیمی اوْرخان شایق طرفیندن اثر لاتین ایفباسی ایله چاپ ائدیلمیشدیر. بوندان سوْنرا،م. جودت، م. ف کوپرولوزاده، ابوالقدیر اینان، پئرقوْ نایلی، م. گیرزی اوْغلو (1952) و باشقالاری داستانی چاپ ائتدیرمیش و اوزرینده تدقیقات ایشلری آپارمیشلار. مشهور تورک عالیمی محرم ائرکین «کیتاب دده قوْرقود» و اوچ جیلدده چاپ ائتدیرمیشدیر. بورادا داستانین دیلی، بدیعی دَیری، گئنیش تدقیق اوْلونوب و اطرافلی شرحلرده وئریلیر. اوْرخان شایق داستان اوزرینده تدقیقاتلاری عوموم‌ی‌لشدیرمیش بو ساحه‌ده دونیا میقیاسیندا آپاریلان ایشلره نظر سالمیش و داستانی متنله بیرلیکده گئنیش شکیلده 1973 انجی ایلده چاپ ائتدیرمیشدیر.

ایتالیا شرق‌شوناسی پروفسور اِئتتوریٔ روْسی ده داستانین یئنی بیر الیازماسینی واتیکان کیتابخاناسیندان تاپیب علم عالمینه تقدیم ائتمیشدیر. واتیکان‌دا اوْلان الیازماسی XVI عاییید ائدیلیر. بورادا بیر مقدمه و داستانین آلتی بوْیو وئریلمیشدیر: «بوغاجین بوْیو» «قازانین ائوینین یاغما ائدیلمه‌سی» «بامسی بئیرک بوْیو» «اوروزون اسیر اوْلماسیز «یئیرَک بوْیوز و «ایچ اوْغوزلار داش اوْغوزون ووروشماسی».

روس سووئت عالیملریندن و. م ژیرمونسکی، آ. ای شئرباک، آ. ق. تومانسکی، آ. ی یاکوبووسکی، ک. آ. انیوسترانتسئو، آ. کوْنونوو، ی. ویرسالادزه، آ. آ. دیوایئو و باشقالاری بو آبیده‌نین تدقیق تاریخچه‌سینه قیمتلی

علاوه‌لر ائتمیشلر. فیولولوگییا علملری دوْکتورو خ. کوْراوقلی داستان حاقبیندا ایندییه قدر آپاردیغی تدقیقاتلاری بیر مونوگرافییادا عوموميلشديرميشديير.

سووئت حاکیمیتی ایللرینده آذربایجان عالیملری‌ده بو داستان اوزرینده جیدّی علمی تدقیقات ایشلری آپارمیشلار اَ. سولطانلی، م. ح طهماسب، اَ. عابید، م. رفیعلی، م. سیدوف، ش. جمشید و باشقا عالیملریمیزین علمی مقاله و کیتابلاری بوُنا آیدین میثالدیر. ح. آراسلی داستانی اوچ دفعه (1978 ـ 1962 ـ 1939) چاپ ائتدیرمیش، ا. سولطانلی داستان‌دا اوْلان بیر سیرا احوالات و قوْللارین قدیم یونان فولکلورو ایله سسلشن جهتلرینی آشکارا چیخارمیشدیر.

اَ. دمیرچی‌زاده بو عابیده‌نین دیلی اوزرینده مشاهیده‌لر آپارمیشدیر. م. ح. طهماسب «کیتاب دده قوْرقود»ون سون ایللره قدر کی تدقیقاتلارینی عوموميلشديرميش بوْیلارین ایدئیا و بدیعی خوصوصیتلرینی تحلیل ائتمیش اثرین سوْنراکی آذربایجان داستانلارینا تأثیری گئنیش صورتده آیدینلاشدیرمیشدیر.

م. سیدوف داستانین بوْیلارینین منشأیینی حصر ائتدییی مقاله‌لرده ماراقلی علمی فیکیرلر سؤیله‌میشدیر. او سونرا «کیتاب دده قوْرقود»ون آذربایجان میفولوگییاسی ایله علاقه‌سی پروبلئم‌لرینی گئنیش شکیلده شرح ائتمیشدیر. سوْن ایللرده س. جمشیدین داستانین اوزرینده آپاردیغی تدقیقاتلار خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر. مؤلیف داستانا ایکی مونوگرافییا حصر ائتمیش درزدئن الیازماسیندا گؤستریلن عثمان پاشانین شخصیتینی معین‌لشدیرمیش بونونلادا الیازماسینین بیلاواسیطه آذربایجانلا باغلیلیغی مولاحیظه‌سینی ایرَل سورموشدور.

ش، جمشید داستانین بوتون بوْیلارینی اوشاقلار اوچون ایشله‌ییب، ساده‌لشدیرمیش و 1980 اینجی ایلده چاپ ائتدیرمیشدیر.

ش، جمشیدین دوکتورلوق دئسئرتئیاسی «کیتاب دده قوْرقودون تئکستولوژی تحلیلی» آدلانیر. بو اثر عالیمین اوتوز ایللیک آختاریشارینین بهره‌سیدیر. اوْ داستانین هر ایکی الیازماسینی دیقتله اؤیرنمیش مقایسه‌لر

آپارمیش کلی میقداردا سؤزلرین یازیلیشینی دقیق‌لشدیرمیشدیر. اوْنون «کیتاب دده قوْرقود» مونوگرافییاسی آنکارادا چاپ اوْلونموشدور (1990)

سوْن ایللر درئزدمن الیازماسیندا اوْلان آنجاق ایندییه قدر اهمیت وئریلمه‌ین تاریخه‌ده دیقت یئتیریلمیشدیر. آراشدیریجیلار بو تاریخین 466 اوْلدوغونو آیدینلاشدیرمیشلار. همین هیجری تاریخ میلادی‌یه چئوریلنده 1074 اونجو ایل آلینیر. دئملی «کیتاب دده قوْرقود»ون ایلک الیازماسینین تاریخی بیر آز دا قدیملره آپاریلیر. ایکی یوز ایلدیر کی «کیتاب دده قوْرقود» دونیا فوْلکلورشوناسلیغی‌نین دیلیندن دوشمور. خوصوصیله سوْن ایللر داستانی دونیا خالقلاری اؤز دیللرینه ترجومه ائدیر و بئله‌لیکله‌ده داستانین تدقیقات خریطه‌سی گئنیشله‌نیر. «کیتاب دده قوْرقودز انگلیس، آلمان، دیللرینه ترجومه اوْلونموش آمریکادا ـ تئخاسدا، لوْندون‌دا، سوریخ، چاپ ائدیلمیشدیر. داستانی فارس دیلینده ایسه تبریزده ابن سینا نشریاتی بوراخمیشدیر. خاریجی اؤلکه‌ده چیخان بیر سیرا لغت و انسیکلوپدئیالاردا دا داستان حاقّیندا ماراقلی قئیدلر وئریلمیشدیر.

تئخاس‌دا داستانی انگلیس دیلینه چئویرن لوئیس جئفری مشهور تاریخچی رشیدالدینه اساسلاناراق دده قوْرقود حاقّیندا بئله یازیر: «دده قوْرقود ایکی یوز دوخسان بئش ایل (295) یاشامیش و اوْغوز حؤکمرانی اینال سیریا و گوی‌خان زامانیندا ائلچی صیفتی ایله پیغمبرین یانینا گؤندریلمیش اؤزو ایسلام دینینی قبول ائتمیش اوْغوزون خانینی‌دا موسلمان ائتمیشدیر».

بلگراد اونیورسیتئتین پروفسورو سلاوولییوب جیندیچ اوْرخان شایق «گوگ یای»ین کیتابی اساسیندا داستانی صرب ـ خوروات دیلینه ترجومه ائتمیشدیر. (1981) مقدمه‌ده جیندیچ‌ین بئله قئیدلری‌ده وار:

«کیتاب تاریخچی‌لرین و فوْلکلورشوناسلارین خوصوصیله ماراقینا سبب اوْلموشدور. بودا تصادوفی دئییلدیر. داستان بیزه قدیم تورک طایفالارینین حیاتی، اوْنلارین ایجتیماعی موناسیبتلری، ایسلاما قدر کی دووره مخصوص عقیده و اینامالاری بعضی‌لری فئودالیزم ائپوخاسینا بعضی‌لری ایسه بو گونون اؤزونو قدر قوْرونوب ساخلانان خوصوصیتلری حاقّیندا گئنیش معلومات وئرن نادیر یازیلی ادبی آبیده‌دیر. بو کیتاب

بدیعی اثر کیمی داها بؤیوک اهمیت کسب ائدیر. بورادا قهرمانلیق سوژئت‌لری خالق صنعتکارلارینین بیر نئچه عصر عرضینده ائپیک عنعنه‌لری یارادانلارین و قوْرویوب ساخلایانلارین ماهیر صنعتین اوزونده تجسم ائتدیریر».

کیتاب دده قوْرقود تدقیق اوْلوندوقجا بیزه یاخینلاشیر. کیتاب دده قوْرقود تدقیق اوْلوندوقجا تدقیقاتی، درینلشدیکجه بیز اؤزموزو داها یاخشی تانییر، اؤیرَنیریک. اوْنا گؤره ده بیر طرفدن داستان علمی جهتدن اؤیرَنیلیر، قدیم اعتقاد عادت و عنعنه، میفولوگییا تاپیلیر آیدین اوْلور کی کیتاب دده قوْرقود بیزیم بوتون معنوی عالمیمیزه اؤز تأثیرینی گؤستریب. «کیتاب دده قوْرقود» بیر قدیم الیازماسیندا یاشاییر بیرده بیزیم فوْلکلورروموزدا یازیلی و شیفاهی ادبیاتیمیزدا.

داستان حاقّیندا ب. واهاب‌زاده، نبی خزری، آنار کیمی گؤرکملی صنعتکارلار آختاریشلار آپاریب اؤز مولاحیظه‌لرینی سؤیله‌ییرلر. ن. خزری داستان موْتیولری اساسیندا «سیریلمیش قیلینج» پیسی‌نی‌ده یازمیشدیر. آنار آلتی ایل داستانی اؤیرنمکله مشغول اوْلموشدور. ایکی سریالی «دده قوْرقود» کینوْ فیلمینی چکمیشدیر. نهایت «دده قوْرقود دونیاسی» آدلی گؤزل علمی بیر اثر یازمیشدیر. یازیچیلاریمیزین داستانا مراجعتی تصادوفی دئییلدیر. بودا اولجه‌دن مووجود اوْلان بیر عنعنه‌دیر. م. رضاقولی‌زاده‌نین «آنا اوره‌یی ـ داغ چیچه‌یی»، اَ. دمیرچی‌زاده‌نین «قاراجا چوبان» اثرلرینی یادا سالاق «کیتاب دده قوْرقود» بیزیم حیات کیتابیمیز، قاموسوموزدور. «کیتاب دده قوْرقود» بیزیم فخریمیز، غروروموزدور. تصادوفی دئییلدیر کی آذربایجان رئسپوبلیکاسی کیتاب دده قوْرقود انیسیکلوپئدییاسی یاراتماق حاقّیندا قرار قبول ائتمیشدیر.

داستانین بوْیلاری.

کیتاب دده قوْرقود اون ایکی بوْیدان و بیر مقدمه‌دن عیبارتدیر. مقدمه‌ده اساس اعتباریله دده قوْرقود تعریفله‌نیر اوْنون نصیحت‌آمیز توصیه‌لری و مدریک خالق ایفاده‌لری وئریلیر. ماراقلیدیر کی بو آفوریزملرین چوْخوسو حال حاضیردا آتالار سؤزو و مثل کیمی خالق ایچریسینده دوْلاشماقدادیر. کیتاب دده قوْرقوددا‌کی

اون ایکی بۆیون هر بیرینده بیر قهرمانین ایگیدلییی ناغیل ائدیلر. داستاندا تصویر ائدیلن قبیله ـ طایفانین باشیندا خانلار خانی، بایندیرخان دورور. او گؤستریشلر وئریلر مجلیس‌لر قوردورور، اوْغوز قهرمان‌لارینا باشچی‌لیق ائدیر وس. آنجاق داستانین اساس قهرمانی قازان خان و باشقا ایگیدلردیر. اوْنلار خاریجی باسقین‌چیلارا قارشی ووروشور وطن، ائل اوغروندا موباریزه آپاریرلار.

دده قوْرقود داستانین بۆیلاری خالق حیاتینین موختلیف ساحه‌لرینی احاطه ائدیر. بورادا یالنیز وطن یوْلوندا موباریزه، موحاریبه دئییل خالقین معیشتی، سئوگیسی آرزوسو عادت ـ عنعنه‌لری وس. علاقه‌دار موهوم مسأله‌لرده اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر.

«دیرسه‌خان‌اوْغلو بوُغاجین بوْیو»ندا قهرمان نذیر ـ نیازدان سوْنرا دونیایا گلیر. بوْیدا تصویر ائدیلر کی «خانلار خانی خان بایندیر ایلده بیر کره طوْی ائدیب اوْغوز بیلرینی قوْناقلاردی». یئنه بایندیر خان بیر مجلیس تشکیل ائدیر بوتون بیلری اوْرایا چاغیریر. اوْغلو اوْلانی آغ اوْطاغا، قیزی اوْلانی قیرمیزی اوْطاغا، اوولادی اوْلمایانی ایسه قارا اوطاغا یئرلشدیریرلر. دیرسه‌خان آدلی بیر نفری‌ده قارا اوْطاغا آپاریرلار. بوندان خان چوْخ مأیوس اوْلور، احوالاتی خاتوتونا سؤیله‌ییر. خاتون بئله مصلحت گؤرو کی آج گؤرسه دوْیورسن، یالینچیق گؤرسه دوُناتسین، بورجلونو بوْرجوندان قوُرتارسین، تپه کیمی ات ییغیب گؤل کیمی قیمیز ساغدیرسین اوُلوو طوْی ائله‌سین...».

بئله‌لیکله دیرسه‌خانین بیر اوْغلو اوْلور اون بئش یاشینا چاتارکن بو ایگید، بایندیر خانین جاماعاتا هوجوم چکن قیزمیش بوغاسی ایله دؤیوشور اوْنو اؤلدورور. دده قوْرقود ایگیده بوُغاج آدینی قویور. بوُغاجین قهرمانلیغی دیرسه خانین قیرخ ایگیدینین خوشونا گلمیر. اوْنا حسد آپاریرلار. نهایت اوْنلارین خیانتی نتیجه‌سینده دیرسه‌خان اوْدا اؤز اوْغلونو آغیر یارالاییر. بوغاجین آناسی 40 اینجه بئللی قیزلا گئدیب اؤولادینی تاپیر. خیضیرین مصلحتی ایله آناسی بوغاجی ساغالدیر. بو دفعه‌ده قیرخ نامرد دیرسه‌خانین اؤزونو محو ائتمک ایسته‌ییر لاکین بوُغاج آتاسینی خیلاص ائدیر.

بو بۆیدا آنانین اؤز اوْغلونون یولونو گؤزلەمەسی سوْنرادا گلیب اوْنو خیلاص ائتمەسی چوْخ تأثیرلر تصویر ائدیلمیشدیر.آنانین اؤولادینا اوْلان سوْنسوز محبتی اوْنون کئچیردییی هیجانلار، اضطرابلار بو بۆیدا چوْخ گؤزل وئریلمیشدیر. بوغاجین قهرمانلیغینا، اوْنون آتا و آناسینا اوْلان محبتینه حصر ائدیلن تصویرلرده ماراقلا اوْخونور.

«سالور قازانین ائوینین یاغمالانماسیز بۆیوندا گؤستریلیر کی قازان خانین اوْودا اوْلدوغونو جاسوسلار دوشمنه خبر وئریر. اوْنلار گلیب قازان خانین وار دؤولتی‌نی ـ مال قاراسینی، آت و دَوەلرینی آپاریر آناسینی، آروادی ـ ساچی اوزون بوُرلا خاتونو و اوْغلو اوروزو اسیر ائدیرلر. بوُندان خبر توتان قازان خان قاراجا چوبانین کمکی ایله دوشمنلری تاپیر بؤیوک ساواش اوْلور. قازان خان اؤز طرفدالاری ایله غلبه چالیب گئری دؤنور. دده قوْرقود گلیب شأنلیک کئچیریر بو احوالاتلاردان «اوْغوزنامه» دوزَلدیر اؤزنصیحتلری ایله دینله‌ییجی‌لره خئیر دعا وئریر.

بۆیداکی اساس ایدئیا وطن‌پرورلیکدیر. قازان خان اؤز یوردونو قوْرویور دوشمنلرین قفیل باسقینی‌نین ائشیدن بوتون اوْغوز باهادیرلاری آیاغا قالخیر. قازان خانین آناسی ـ آروادی، اوْغلو و باشقا آداملار اسیرلیکدن خیلاص ائدیلیر. همین بۆیدا آنا ـ اؤولاد اهمیتیندن ناموس عصمت مدافیعه‌سیندن، خوصوصی احتراسلا بحث اوْلونور. مثلاً دوشمنلر قازان خان‌دان انتقام آلماق اوچون اوْنون اسیر آلینمیش آروادینی مجلیسه گتیریب شراب پایلاتماق ایسته‌ییرلر. لاکین قیرخ اینجه بئللی قیز هامیسی بیر آغیزدان اؤزلرینین بوُرلا خاتون اوْلدوغونو دئییرلر. بئله اوْلدوقدا شؤکلو ملیک تاپشیریر کی قازانین اوْغلو اوروزو دوْغراییب اتیندن قوْوورما حاضیرلاسینلار کیم یئمه‌سه دئمه‌لی اوْ اوروزون آناسی‌دیر. آنا اؤولادینی چوْخ سئویر اوْنون اؤلومونه هئچ وجهه ایله راضی اوْلا بیلمیر. آنجاق ناموس مقدس‌دیر. اونا گوره ده اوروز آناسینا مصلحت گؤرور کی باشقالاری اوْنون اتیندن بیر تیکه یئسه اوْ ایکی تیکه یئسین، دوشمنه باش اَیمک اونا تسلیم اوْلماق ناموسو ساتماق اوْلماز.

بوُرادا بیر جهت‌ده لاییق‌دیر. قازان خان اؤز آناسینی وار ـ دؤولتدن بوتون اسیرلردن عزیز ساییر دوشمنه چاتان کیمی آغ‌بیرچکلی آناسینی طلب ائدیر. «مره شؤکلوملیک! آغیز خزینه‌ام بوْل آغچامی گتیریب‌سن ـ سنه خرجلیک اوْلسون. قیرخ اینجه بئللی قیزلا بوُرلا خاتونو گتیریب‌سن ـ سنه یئسیر اوْلسون. قیرخ ایییه‌له اوْغلوم اوروزو گتیریب‌سن ـ قوُلون اوْلسون. توْولا توْولا شاهباز آتلاریمی گتیریب‌سن سنه مین اَت اوْلسون قاریجیق آنامی گتیریب‌سن مره کافیر! آنامی وئرگیل مانا، ساواشمادان، ووروشمادان قایداییم، گئری دؤنه‌ییم، گئده‌ییم».

بوتون بوُنلار خالقین قدیم عادت ـ عنعنه‌لری دونیا گؤروشو، وطن‌پرورلییی حاقّیندا دا جانلی تصور یارادیر. «دده قوْرقود»دا ان شیرین و ماراقلی بوْیلاردان بیری‌ده «بامسی بئیرک‌ین بوْیو»دور. بوْیون اولینده یئنه بایيندیر خانین تشکیل ائتدییی بؤیوک بیر مجلیس تصویر اوْلونور مجلیسده‌کی بای بوراخانین و بای‌بئجان خانین اؤولادی یوْخدور. گویا «او زامان اوْغوز بیلری‌نین آلقیشی آلقیش، قارغیشی قارغیش ایدی». اوْنا گؤره اوْنلار هر ایکی خانا اؤولاد آرزولاییرلار بیر مودّتدن سوْنرا بای‌بوراخانین اوْغلو بای‌بئجان خانین ایسه قیزی اوْلور. اوشاقلار بیریندن خبرسیز بؤیویورلر. بای بوراخان اؤز بزیرگانلارینی روم ائلینه گؤندریر کی اوْغلو بؤیویه‌نه قدر اوْنون اوچون اوْرادا ارمغان گتیرسینلر. بزیرگانلار16 ایلدن سونرا قاییدیرلار. آرتیق بئیرک بؤیوموشدور. بزیرگانلار گئری دؤنرکن دوشمنلر هوجوم ائدیب اوْنلارین گتیردییی هدیه‌لری آلیرلار. بو زمان بئیرک دوشمنلری مغلوب ائدیب بزیرگانلارین مالّلارینی اؤزلرینه قایتارير. بو حادیثه‌دن حالی اوْلان بای‌بورا چوْخ سئوینیر. دده قوْرقودو چاغیریرلار. اوْ گلیب خئیردعا وئریر و اوْغلانی بامسی بئیرک آدلاندیریر. بوندان سوْنرا داستان‌دا بئیرکله بای‌بئجان قیزی بانو چیچکین ایلک گؤروش صحنه‌سی تصویر ائدیلیر. اوْنلار بیر بیرینی تانییر عهد پیمان باغلاییرلار لاکین دوشمن‌لر بامسی بئیره‌ییی قیرخ ایگید ایله بیرلیکده اسیر ائدیب قالایا سالیرلار. بئیرَک 16 ایل قوربتده قالیر.

یالانچی اوْغلو یالینجیق دئییلن بیر نفر بئیرَیین اؤلوم خبرینی گتیریر و بانو چیچه‌یبی آلماق اوچون حاضیرلاشیر. آغلاماقدان بئیرَیین آتاسینین گؤزلری کوْر اوْلور. یئدی باجیسی آغ چیخاریر قارا گئییر قوربت ائلده بو حادیثه‌نی ائشیدن بئیرک دوشمن قیزینین کمکی ایله زیندانداندان قورتاریب وطنینه دؤنور. اوْنون گلمه‌سی، باجیلاری ایله صؤحبتی اوْزان پالتاریندا گؤردویو ایشلر بو بوْیون ان تصویرلی و ماراقلی صحنه‌لردندیر. نهایت بئیرَک بانو چیچکین طوْی مجلیسینه گلیب چیخیر. اوْنو بوُرادا دلی اوْزان آدلاندیریرلار. قازان خان ایجازه وئریر کی دَلی اوزان هارادا ایسته‌سه چالیب اوْخوسون بئیرک قادینلارین مجلیسینی سئچیر. اؤز نیشانلی‌سینی تانییر و مجلیس اهلی اوْغوز بیلری قازان خان هامی دَلی اوزانین بئیرَک اوْلدوغونو بیلیرلر. حقیقت آیدینلاشیر. بئیرَک یالانچی اوْغلو یالینچیغین تقصیریندن کئچیر گئدیب اسیرلیکده اوْلان 40 یوْلداشینی آزاد ائدیب گتیریر. قیرخ گون قیرخ گئجه طوْی ائدیب بانو چیچکله خوْشبخت یاشاییرلار.

قیسا مضمونونو دانیشدیغیمیز بو بوْی بیر چوْخ آذربایجان ناغیل داستانلاریمیزین یارانماسینا اوْنلارین بعضی ائپیزودلارینا اؤز تأثیرینی گؤسترمیشدیر. بوْیون اساسینا نیشانلی‌نین اؤز سئوگیلی‌سینین طوْیونا گلیب چیخماسی سوژئتی قوْیولموشدور. معلومدور کی بو بیر چوْخ دونیا خالقلارینین ائپوسلاریندا گؤردویوموز سوژئته بنزه‌ییر. مثلاً «اودئسییا» اثرینده اوْدیسئی‌ده 20 ایلدن سوْنرا قاییدیر. بئیرک کیمی اوْنودا تانیمیرلار وس.

داستان‌دا اوْلان بئله قدیم ائپیزود و سوژئت‌لر اثرین حقیقتاً قدیم تاریخه مالیک اوْلدوغونو بورادا قدیم خالق افسانه و اساطیرلریندن ایستیفاده ائدیلدییینی ثبوت ائتمکده‌دیر. ماراقلیدیر کی بو بوْی بی‌لرین حیاتینین تصویری ایله باشلاییر. لاکین سونرا حادیثه‌لر عوموميتله صیرف اینسانی حیس و هیجانلارین اضطرابلارین عاییله و معیشت مسأله‌لرینین تصویری ایله قورتاریر. عدالت، حقیقت، هومانیزم، تعریفله‌نیر. یالان، خیانت،

قوُلدورلوق ایسه پیسله‌نیر. تصادوفی دئییلدیر کی همین بوْیون تأثیری ایله سوْنرالار «عاشیق قریب» کیمی گؤزل داستانیمیز فوْرمالاشمیشدیر.

«دوُخا قوجا اوغلو دَلی 4777404 – 5 4797997–8

دوْمرول»دا داستانین ماراقلی بوْیلاریندااندیر. بوْیدا گؤستریلیر کی دَلی دوْمرول بیر قورو چایین اوزرینده کؤرپو سالیر، کؤرپودن کئچندن اوْتوز آقچا کئچمه‌یندن ایسه دؤیه دؤیه قیرخ آقچا آلیر. سبب‌ین سوْروشاندا جاواب وئریر کی ائلده مندن دَلی، گوجلو وارمی کی چیخسین قاباغا منیم باهادیرلیغیم روُما، شاما یاییلمیشدیر. بیر گون کؤرپونون یانیندا یاخشی، گؤزل بیر ایگید جان وئریر. قوْهوملاری آغلاشاندا دَلی دوْمرول شور و شور کی بس ایگیدی کیم اؤلدوردو «آل قانادلی عزراییل» دئیه جاواب وئریرلر. دَلی دوْمرول عزراییل حاقّیندا ایلک دفعه ایدی کی ائشیدیردی. او آللاها یالواریر کی عزراییلی اوْنون گؤزلری اؤنونه گتیرسین مقصدی اوْدور کی عزراییل‌له ساواشسین بیرده او یاخشی ایییدین جانینی آلا بیلمه‌سین.

دوْمرولون بو سؤزو آللاها هئچ خوش گئتمیر. عزرائیله امر ائدیر کی گئدیب ایگیدی قوْرخوتسون سونرادا جانینی آلسین. بیر گون دوْمرول قیرخ یوْلداشی ایله شأنلیک ائدرکن غفلتدن عزرائیل گلیر اوْنو قوْرخودور. عزرائیل اونا دئییر منله ساواشماق ایسته‌ییردین گلمیشم سنن جانینی آلام جانینی وئریرسن یوخسا منیم‌له جنگه گیریرسن؟

دوْمرول عزرائیلی ایلک دفعه گؤروردو یوْلداشلارینا دئییر کی قاپی پنجره‌لری باغلاییین من اوْنو اؤلدوروم بیرده یاخشی ایگیدلرین جانینی آلماسین. عزرائیل بیر گؤیرچینه دؤنوب پنجره‌دن اوُچوب گئدیر. دَلی دوْمرول الینی الینه ووروب «قاس ـ قاس» گولور.

بیر گون اوْودان قاییدارکن عزراییل دَلی دوْمرولون آتینین گؤزونه گؤرونور. آت هورکور اونو یئره آتیر. عزرائیل دَلی دوْمرولون سینه‌سینه چؤکور. او عزرائیله یالوارماقا باشلاییر. باغیشلانماسینی خواهیش ائدیر. عزرائیل ایسه اوْنا دئییر کی منه یوْخ آللاها یالوار.

دَلی دوْمرول اؤیرَنیر کی جانی وئریب آلان آللاه تعالادیر. اوْ آللاهلا خبرله‌شیر اوْنو اوُجالاردان اوُجا آدلاندیریر و یالواریر کی آلیرسا اوْنون جانینی ائله آللاه اؤزو آلسین. دَلی دوْمرولون سؤزلری آللاها خوش گلیر. عزرائیله دئییر کی دوْمرول منیم بیرلییمی بیلدیسه اوندا قوْی جان عوضینه جان وئرسین. دَلی دوْمرول اولجه آتاسینین سونرا آناسینین یانینا گلیر. دردینی اوْنلارا دانیشیر. آتا ـ آناسی ایله «دونیا عزیز ـ جان شیرین» دئیه امتناع ائدیرلر. بو زامان عزراییل یئنه دوْمرولون باشینین اوستونو کسیر. او ایسه عزرائیله یالواریر کی «یاد قیزی حالالیم وار، ایکی اوْغلانجیغیم وار» اوْنلارلا حاللاشیم جانیمی سوْنرا آل. دوْمرولون بوتون احوالاتلاری حالالینا دانیشیر و سوْن سؤزو بو اوْلور:

گؤزون کیمی توتارسا کؤنلون کیمی سئورسه سن اوْنا وارغیل ایکی اوْغلان‌جیغی اؤکسوز قویماغیل

عورت ایسه اوْنسوز یاشاماق ایسته‌مه‌دییینی سؤیله‌ییر. دوْمرول آللاها یالواریر کی اوْنلارین ایکیسی‌نینده جانینی بیرگه آلسین. بونلارین حرکتی آللاهین خوْشونا گلیر. عزرائیله امر ائدیر قوْجالارین جانینی آلسین جاوانلار ایسه یوز قیرخ ایل عؤمور وئریر. بوندان دده قوْرقود گلیر بوْی بوْیلاییر، سؤی سؤیله‌ییر و بو داستانی دَلی دوْمرولا اتحاف ائدیر.

بو بوْیدا گؤرونور کی ایسلام دینی هله خالقین بوتون طبقه‌لری ایچریسینده گئنیش یاییلمامیشدیر. آللاهدان، عزرائیلدن خبری اوْلمایان ایگیدلر هله‌ده ائل آراسیندا دوْلاشماقدادیرلار. بئله آداملارا کاهینلر، آللاهین معجزه‌لری حاقّیندا ائپیزودلار دانیشیب سوْن آندا اوْنلاری دا ایسلام دینینی قبول ائتمه‌یه چاغیریردیلار.

بو بوْیدا دونیا خالقلاری ایچریسینده یاییلمیش ایکی سوژئت واردیر. اوْنلاردان بیریسی قهرمانینین عزرائیللله موباریزه‌سیدیر. معلومدور کی بو خوصوصیله یونان اساطیرینده گئنیش یاییلمیشدیر. ایکینجی سوژئت ایسه آروادینین اؤز جانینی ارینه قوربان وئرمه‌سیدیر کی بو سوژئت‌ده قدیم یونان اساطیریندن گؤتورولموش و ائرامیزدان اول IV عصرده یاشامیش یونان دراماتورقو ائوری‌پیدین «آلکئستا» اثرینده ایشلنمیشدیر.

«قانلی قوْجا اوْغلو قان تورالی‌نین بوْیو»ندا قوْجا آتا اوْغلونا مراجعته دئییر: «آتان اؤلوب یئرینی من توتموشام. من اؤلنده ده یئریمی سن توتماق اوچون گرک ائولنه‌سن» قان تورالی ایسه جاوابیندا دئییر کی اوْغوزدان منه لایق قیز یوْخدور. آتاسینین «نئجه قیز ایسته‌ییرسن» سوألینا جاواب اوْلارق او دئییر: «من یئریمدن دوُرمادان اوْل دوُرموش اوْلا من قارا قوچ آتیما مینمه‌دن، اوْل مینمیش اوْلا، من قانلی کافیر ائلینه وارمادان اوْل وارمیش منه باش گتیرمیش اوْلا». آتا جاواب وئریر کی اوْغول قیز گؤرمک سندن مال ـ ریضا سندن. قانلی قوْجا بیرده ایچ و داش اوْغوزو آختاریر. اوْغلو ایسته‌دییی کیمی قیز تاپا بیلمیر. اوْرادان طرابوزانا یوْلا توشور. طرابوزون تکوُرونون (حؤکمدارینین ـ رئد) سئل جان خاتون آدلی بیر قیزی واریدی. او ایگیدلرین گوجونو سینایییردی. اوْنو آلماق ایسته‌ین اولجه بوُغا ایله سوْنرا آصلانلا نهایت ایسه بوُغرا (دده) ایله ووروشمالی ایدی. مغلوب اوْلانلارین باشی کسیلیردی. بئله‌لیکله اوْتوز ایکی ایگیدین باشی بورجودن آسیلمیشدی. بونلار هله یالنیز بوُغا ایله دؤیوشده مغلوب اوْلموشدولار. آصلان و دَوه‌یه هئچ نوبه بئله چاتمامیشدی. ایندی قان تورالی‌دا بونلارلا دؤیوشمه‌لی ایدی. بونلاری قانلی قوْجا گؤروب واهیمه‌یه دوشور. اوْغلونو بو بوْیدان دؤندرمه‌یه چالیشیر. لاکین قان تورالی مقصدیندن دؤنمور. آتاسینین، آناسینین الینی اؤپوب یوْلا دوشور. قان توُرالی آچیق مئیداندا دؤیوشمه‌لی ایدی. سئل جان خاتون مئیدانین کناریندا کؤشک تیکدیرمیشدی. یانیندا اوْلان قیزلار آل گئییندیکلری حالدا سئل جان خاتون ساری گئییینمیشدی. قارا شاپکالی تکوُر ایسه ایلیشمیشدی. تکوُرون امرایله قان تورالی‌نین پالتارینی تامام سوْیوندوروروْلار. او بئلینه بوز باغلاییب. مئیدانا گیریر. قان تورالی‌نی گؤرن کیمی سئل جان خاتون اوْنا عاشیق اوْلور. قان تورالی دَمیر زنجیرلی بوُغانی اؤلدورور. بونو گؤرن تکور «قیزی وئرین آپارسین» دئییر. آنجاق تکورون قارداشی اوْغلو راضی اوْلمور. آخیرا قدر ووروشسون دئییر. قان تورالی آصلانا، دَوه‌یه‌ده قالیب گلیر. اوْندا تکور دئییر: «واله بو ییگیدی گؤزوم گؤردو، کؤنلوم سئودی».

سئل جان خاتونو قان تورالی‌یا وئریرلر. اوْنلار یئدی گون، یئدی گئجه یوْل گلیب اوْغوزون سرحدینه چاتیرلار. قان تورالی قیرخ یولداشینا دئییر کی: گئدین آتامی ـ آنامی موشتولوق‌لایین. اوْنلار اوْغوزون کناریندا «دورنالی، توراجلی، ککلیک‌لی سوْیوق بولاقلی، چاییُر ـ چمنلی بیر یئرده» دینجه‌لیرلر. قان تورالی‌نی یوُخو توُتور. «او زامان اوْغوز ییگیدلرینه نه قضا گلسه یوُخودان گلیردی». سئل‌جان خاتون ایسه آتلاری یَهرله‌ییر سیلاحلانیر هوندور یئره چیخیب کئشیک چکیر. تکوُر قیزینی وئردییی اوچون پئشمان اوْلور. اوْنلارین دالینجا آلتی یوز قوْشون گؤندریر. قوشونو گؤزن سئل جان خاتون قانتورالی‌نی اوْیادیر. دوشمنله وورشماقا باشلاییرلار. « سئل جان خاتون قاچانی قوومادی آمان دئیه‌نی اؤلدورمه‌دی» ائله ساندی کی یاغی باسیلدی. قان‌تورالی‌نی‌دا ایتیردی. بو زامان قانتورالی‌نین آتاسی ـ آناسی گلیب اوْغلونو آختاریرلار. سئل جان خاتون اوْنلاری تانییر. قان‌تورالی‌نی آختارماغا گئدیر. گؤرور کی اوْنون آتینی اوْخلامیشلار اؤزونو یارالامیشلار. سئل جان خاتون یاغیلارلا یئنیدن دؤیوشور. قان‌تورالی اولجه اوْنو تانیمیر. سوْنرا ایکیسی بیرلیکده دوشمنله ووروشور قالیب گلیرلر. قان‌تورالی دوشونور کی سئل جان خاتون اوْنو اؤلومدن خیلاص ائتدییینی دانیشیب اوْغوزدا اویونه‌جک. بو ایسه اوْنا عار گلیر، و سئل جان خاتونو اؤلدورمک ایسته‌ییر. اوْنلار دؤیوشمه‌لی اوْلورلار سئل جان خاتون اوْخ آتیب، قان تورالی‌نی قوْرخودور. بوُندان سوْنرا اوْنلار باریشیر و اوْغوزا گلیرلر. دده قوْرقود قوْپوز چالیب اوْنلارا خئیر دعا وئریر.

بو بوْیدا قدیم ناغیل و داستان‌لارلا علاقه‌دار بیر نئچه سوژئت ساخلانمیشدیر. اوْنلاردان بیری نیشانلانمادیر معلومدور کی بو سوژئتین اؤزو ده موختلیف واریانت و شکیل‌لرده ایشلنمیش‌دیر. بوُرادا آتا اوْغلو اوچون قیز آختاریر. نیشانلامادا معین مانعلری دفع ائتمک شکلینده تصویر اوْلونموشدور. قیزین بو یوْللا ایگید، جسور، نیشانلی آختارماسی بیر سیرا ناغیل و داستانلارمیزدا تصویر اوْلونموشدور. حتی ن. گنجوی‌ده بئله ناغیللاردان اؤز یارادیجیلیغیندا ایستیفاده ائتمیشدیر. بونا اوْخشار بیر سیرا سوژئتلر ایسه محض قهرمانلا قیز آراسیندا اوْلان یاریشی، مسابیقه اوزرینده قورولور. بامسی بئیرک بوْیوندا ائله‌جه‌ده «شاه اسماعیل» داستانیندا

بو سوژئتلره راست گلیریک. بئله یاریشلار داها سوْنراکی داستانلاریمیزدا ساز و سؤز یاریشی اوزرینده قوُرولور. «واله و زرنیگار» «ریحان» وس. داستانلار بوُنا میثال اوْلا بیلر.

بیر جهتەده دیقت ائدک. بوْیدا تصویر ائدیلیر کی دَمیر زنجیردن بوُغانی بورا خیرلار «بوغا بوینوزو ایله بیر مرمر داشی یوْغوردو». «پئندیر کیمی دیدری». بونو گؤرن قیرخ ایگید آغلاییر. قان تورالی ایسه اوْنلارا مراجعتله: «نییه آغلارسیز قوْلچا قوْپوزو گؤتورون اوْیون منی» دئییر. بوندان سوْنرا قان تورالی آصلانْلا و دوه ایله دؤیوشدن اول عینی سؤزلرله ایگیدلره مراجعت ائدیر. گؤروندویو کیمی بورادا قوْپوز، سؤز مقدس‌لیک اوْغوز رمزی کیمی گؤستریلیر. همده گؤرونور اوْغوز قهرمانلاری دؤیوشدن قاباق قوْپوز چالار قهرمانلیق ماهنیلاری اوْخویارمیشلار. قوْپوز و ماهنی‌نین صدالاری آلتیندا اوْنلار غلبه چالارمیش، سوْنرالار بو عنعنەلر اؤزونو «کوْراوْغلو» داستانیندا داها آیدین گؤسترمیشدیر. «کوْراوْغلو» اوزو ساز چالان گؤزل سسله اوْخویان عاشیقدیر. اوْ اولجه ساز چالیب اوْخویار سوْنرا ایسه میصری قیلینجی چیخاریب دؤیوشه گیرر غلبه چالاردی.

بو بوْیداکی حادیثەلر «کوْراوْغلونون ارضروم سفری» قوْلونداکی کیمی اینکیشاف ائتدیریلمیشدیر. کوْراوْغلو داستانیندا دَمیرچی اوْغلو ارضروما گئدیر. جعفر پاشانین پهلوانی قارا پهلوانلا مئیداندا گوله‌شیر، چوْخ چتین‌لیکله اوْنا غلبه چالیر. تئللی خانیمی آلیب گئری دؤنور چنلی بئلین سرحدینده دینجینی آلیر یوخویا گئدیر. تئللی خانیم اوْنو اوْیاتمادان جعفر پاشانین قوْشونلاری ایله ووُروشور. نهایت دَمیرچی اوْغلودا دؤیوشه گیریشیر. اوْنو بارلاییرلار. کوْراوْغلو گلیب اوْنلاری خیلاص ائدیر. بو خوصوصیتلر «کیتاب دده قوْرقود» بویلارینین آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین باشقا ژانرلارینا موهوم تأثیر ائتدیینی گؤسترییر.

«باساطین تپه گؤزو اؤلدورمه‌سی بوْیو»دا داستانین موهوم قوللاریندان بیریدی. اؤزوده دیگر بوْیلاردان اؤز قدیم‌لییی بیر سیرا قدیم افسانه و اساطیرلرله باغلی‌لیغی باخیمیندان سئچیلیر: بوْی ایکی بیر بیر ایله باغلی سوژئتله باشلاییر: بونلاردان بیری باساطلا او بیریسی ایسه تپه‌گؤزله علاقه‌داردیر. نتیجه اعتباری ایله هر

ایکی صورت حاقّیندا اوْلان احوالاتلار عوموﻣی آخینا قوْووشور و بئله‌لیکله‌ده اؤز کوْمپوزی‌سییاسی مضمونو اعتبار ایله چوْخ ماراقلی بر بوْی آلینمیش اوْلور. بوْیون قیسا مضمونو بئله‌دیر: گونلرین بیر گونو اوْغوز ائلینه یاغی هوجوم ائدر ائل اؤز یئریندن کؤچور قاچا قاچدا آروزون کؤرپه اوْغلو کؤچدن دوشور. اوْنو بیر آصلان گؤتورور سود وئریب بسله‌ییر. اوْغوز بیر مودتدن سوْنرا یئنه یاتاغینا قاییدیر. ایلخیچی خبر گتیریر کی قامیشلیقدان بیر آصلان چیخیر آداما اوْخشاییر. آنجاق حیوان کیمی یئرییر. آت باسیر، قان سوْمورور. آروز دئییر کی جو منیم اوْغلانجیغیم اوْلاجاقدیر. اوْغلانی آصلاندان آلیب آروزا وئریرلر. آنجاق او اینسانلار آراسیندا یاشایا بیلمیر یئنه مئشه‌یه قاچیر. دده قوْرقود گلیر اوْنون باشا سالیر کی سن اینسان‌سان، اینسانلار آراسیندا یاشامالیسان اولو قارداشینین آدی قیْیان سلجوقدور. سنین آدیندا باساط اوْلسون.

ایکینجی بیر احوالات ایسه اوْغوزون ساری چوْبانی ایله علاقه‌دار باش وئریر. قوْیون اوْتاراندا چوبان پری قیزلارینی گؤروب بیرینی توُتور. پری قیزی گئدرکن دئییر: «چوبان ایل تامام اوْلاجاق منده امانتین وار گل آل. آما اوْغوزون باشینا زاوال گتیردین». دوْغرودواندا بیر ایلدن سوْنرا یایلاغا کؤچنده چوبان بیر ییغناغا راست گلیر. ساپانینین داشی ایله ووردوقجا ییغناق بؤیویور اوْ قوْرخوب قاچیر. سوْنرا بایيندیر خان اوْغوز بی‌لری ایله سئیره چیخاندا همین ییغناقا راست گلیر. بی‌لر ووردوقجا ییغناق بؤیویور آروز قوْجا اؤز ماهمیزی ایله ییغناقی دئشیر گؤرورلر کی اوْنون ایچیندن بیر اوْغلان چیخدی. آنجاق تپه‌سینده تکجه بیر گؤزو وار آروزون آرزوسو ایله تپه گؤزو ده اونا وئریرلر کی باساطلا بیرلیکده بؤیوتسون دایه گتیریرلر.» تپه گؤزه بیر سوْردو ـ اوْلانجا سودون آلدی، ایکی سوْردو قانین آلدی اوچ سوْردو جانین آلدی.» تپه‌گؤز بوتون دایه‌لری هلاک ائدیر. سوْنرا اوْنا هر گون قازانلاردا سود وئریرلر بئله‌لیکله تپه‌گؤز بؤیویور. اوغلانجیقلارلا اوْیناياندا «کیمینین بورنون، کیمینین قوُلاغین یئمه‌یه باشلاییر». آروزون نصیحتلری هئچ بیر نتیجه وئرمیر. او مجبور اوْلوب تپه‌گؤز ائودن قوْوور. ائله بو زامان اناسی گلیب تپه‌گؤزون بارماغینا بیر اوزوک تاخیر و دئییر: «اوْغول

سنه اوْخ باتماسین، تنین قیلینج کسمه‌سین». تپه‌گؤز اوْغوزدان چیخیب قارا داغدا مسکن سالیر. حرامی اوْلور کئچنلری هم سوْیور هم‌ده توُتوب یئییر.

سوْنرا تپه‌گؤز اوْغوزا هوجوم ائله‌ییر. بیر آغاجی کؤکوندن چیخاریب آتیر و اللی ـ آلتمیش آدامی هلاک ائدیر. حتی آدلی ـ سانلی بهادورلاری‌دا اؤلدورور. بوُنلارین ایچریسینده قازانین قارداشی قارا گونه دؤزن اوْغلو آلپ رستم دَمیر دوْنلو موُماق، بیغی قانلی بی دوُز اَمن و بیر چوْخ باشقالاری واریدی. تپه‌گؤزون الیندن آروز قوْجا قان قوُسور اوْغلو قیُیان سلجوقون اؤدو یاریلیر. «آلپلار باشی قازانا ضرب اوُردو دونیا باشینا دار اوْلدو.» وس. اوْغوز بئدی دفعه قاچیب تپه گؤزون الیندن قورُتارماق ایسته‌ییر. هر دفعه تپه‌گؤز ائلین قاباغینی کسیب گئری اؤز یئرینه قایتاریر. نهایت دده قوْرقودو چاغیریرلار کسیم کسمه‌سینی خواهیش ائدیرلر. بئله‌لیکله تپه‌گؤز گونده اوْغوزدان ایکی آدام و بئش یوز قوْیون آلیر. اوْنون آشینی بیشیرمک اوچون ایسه دده قوْرقود یوکلو قوْجا و پایاقلی قوْجانی قارا داغا گؤندریر. «دؤرد اوْغلو اوْلان اوچونو وئریر اوچ اوْغلو اوْلان ایکیسینی وئریر،».

بیر گون بیر قوْجا قارینین یگانه اوْغلونا نوبه چاتیر. قاری گؤزو یاشلی آختاریب باساطی تاپیر دردینی اوْنا سؤیله‌ییر. باساط ائوینه دؤنور. «یئله‌ییم‌دن بیر توُتام اوْخ چیخاردی بئلینه بئلینه سوْخدو، قیلینجین حمائیل قوُشاندی یایین قاریسینا بوُراخدی. اَتحلری قیورادی باباسینین، آناسینین الین اؤپدو، حالاللاشدی: خوْش قالین ـ دئدی». سوْنرا باساط تپه‌گؤزون اوْلدوغو سالاخ‌خانا قایاسینا گلیر. باساطی گؤررکن تپه‌گؤز قاس ـ قاس گولور و دئییر کی: «اوْغوزدان یئنه بیزه بیر تورفنده قوزو گلدی».

باساط قوْجالاردان اؤیرَنیر کی تپه‌گؤزون یالنیز گؤزو اتدندی. او شیشی اوْجاغا قوْیوب قیزدیریر و یوخودا ایکن تپه‌گؤزون گؤزونه باسیب اوْنو کوْر ائدیر. بوُندان سوْنرا تپه‌گؤزله باساطین ووروشماسی باشلانیر. آصلان سودو ایله بسله‌نن باساط تپه‌گؤز قارشیسیندا چوْخ عاجیز ایدی. اؤز گوجو ـ قووه‌سی اله اونا هئچ وجهه ایله غلبه چالا بیلمه‌دی اوْنا گؤره ده بورادا باساط فند ایشلتمه‌لی اوْلور. تپه‌گؤز ماغارانین آغزینی

کسیب قوْیونلاری بیر بیر یوْخلاییب بوراخماقدا ایکن باساط بیر قوْچو کسیب دریسینه گیریر و تپه‌گؤزون الیندن قاچیب قورتاریر.

سوْنرا تپه‌گؤز باساطی آناسینین وئردییی اوزوکله آلداتماق ایسته‌ییر بیر شئی حاصیل اوْلمور. تپه‌گؤز باساطی بیر گونبذه آپاریر اوْرادا اوْنون آلتون آقچاسی توْپلانمیشدی. باساط آنبارا گیرن کیمی تپه‌گؤز قاپیلاری باغلاییر بوراداندا باساط بیر تهر قوُرتاریر. نهایت تپه‌گؤز دئییر کی اوْرادا ایکی قیلینج وار بیر قین‌لی او بیریسی ایسه قین‌سیزدیر. یالنیز او قین‌سیز قیلینج منیم باشیمی کسر. باساط گؤرور کی قیلینجا یاخینلاشماق ممکن دئییل او زنجیردن آسیلی حالدا ترپه‌نیر. باساط اوْخلار زنجیری قیریر. قیلینجی گؤتورور بیر یئره قدر تپه‌گؤز دوشمنین باساط اوْلدوغونو بیلمیر. گؤزلری کوْر اوْلدوغونا گؤره اوْنو گؤرمور. تپه‌گؤز باساطا مراجعت ائدرک اوْنون کیم اوْلدوغونو سوْروشور. باساط ایسه جاوابیندا دئییر: « قابا عَلم گؤتورن خانیمیز بایندیر خان قیریش گونو اؤندن تپه‌ن آلپیمیز سالور اوْغلو قازان

آنام آدن سوْرا اوْلسان قابا آغاج آتا آدین دئییرن قوْغان آصلان منیم آدیم سوْرارسان آروز اوْغلو باساط‌دیر.

تپه‌گؤز باساطی تانییر. اوْندان آمان ایسته‌ییر «قارداش منه قییما» دئییر. باساط ایسه تپه‌گؤزون بوتون وحشی‌لیک‌لرینی آزغین‌لیغینی ائله گتیردییی فلاکتلری بیر داها یادا سالیر اوْنون اؤلومه لاییق اوْلدوقونو دئییر. سوْنرا باساط تپه‌گؤزو اؤز قیلینجی ایله اؤلدورور سورویوب ماغارانین قاپیسی آغزینا گتیریر. اوْغوز ائلینه خبر چاتیر، دده قوْرقود گلیب «شادلیق چالیر».

کیتاب دده قوْرقودون بیر چوْخ تدقیقاتچیلاری او جوملەدن و. و. بارتولد، و. م. ژیرموُنسکی و باشقالاری بو سوژئتین قدیم اساطیرلرله باغلی یاراندیغی سؤیله‌میشلر. «بو بوْی باشقالاریندان فرقلی اوْلاراق دونیا خالقلارینین فوْلکلورو ایله چوْخ گئنیش علاقه‌یه مالیکدیر. بو سوژئتین اوْغوزلارلا گئنئتیک جهتدن قوْهوم اوْلان همده قوْنشو اوْلان اورتا آسیا قافقاز، یاخین و اورتا شرق اؤلکه‌لری خالقلاری فوْلکلوروندان باشقا

اوْغوزلارلا هئچ علاقه‌سی اوْلمایان فرانسیز ـ ایتالییان آلمان، اسکاندیناوییا خالقلاریندا ائله‌جه ده یونان، فین، اسلاوییان خالقلاریندان 200 دن آرتیق وئرسییا و واریانتی واردیر». (134 ـ 19)

معلومدور کی بو بوْی حاقّیندا ایلک مولاحیظه سؤیله‌ین آلمان شرق‌شوناسی ف. دتیس اوْلموشدور. او درئزدئن الیازماسیندان گؤتوردویو تپه‌گؤز بوْیونو آلمان دیلینه ترجومه ائتمیش و دئیشدیر: «بوراداکی تپه‌گؤز باشقا سیکلوپلارا همده هوْمئرین سیکلوپونا بوتون جهتلر ایله بنزه‌ییر. آنجاق اوْغوز سیکلوپو یونانلیلارین کیندان الینما دئییل، یونانلارین کی بوُنون تقلیدیدیر.» (63 ـ 14) بوُنون اوچون دیتس بیر نئچه دلیل گتیریر. اوْنلاردان بیری بوُدور کی «شرق یونان شعریتینی تانیمامیشدیر». البته بو تیپلی مولاحیظه‌لرین تصدیقی اوچون گرگین آختاریش و آراشدیرمالار لازیمدیر. آنجاق مسله بوراسیندادیر کی دیتس کیمی تانینمیش بیر شرق‌شوناسین تپه‌گؤز حاقّیندا بئله بیر فیکری ثبوت ائدیر کی دوْغرودان‌دا اوْغوز تپه‌گؤزو قدیم و اوریژینالدیر.

پروفسور اَ. سولطانلی کیتاب دده قوْرقودا حصر ائتدییی قیمتلی تدقیقاتیندا هوْمئرین اوْدیسیاسیندا اوْلان پوْلیفئم‌له تپه‌گؤزو نیسبتاً تفصیلاتی ایله مقایسه ائتمیش چوْخ ماراقلی نتیجه‌لره گلمیشدیر. مقایسه‌لر گؤستریر کی اودئسیا و تپه‌گؤز بوْیو آراسیندا هم اوْخشارلیق همده فرقلی جهتلر واردیر. مثلاً تپه‌گؤزون دوْغولماسی، اوشاقلیقی معلوم اوْلدوغو حالدا پوْلیفئمین دوْغولماسی اوُشاقلیقی حاقّیندا هئچ بیر معلومات یوْخدور. تپه‌گؤز آدام یئیندیر. پوْلیفئم ایسه اینسان کیمی اَت، میوه یئییر. اوْ یالنیز بیر دفعه اینتیقام آلماق اوچون اودیسئیین آلتی یوْلداشینی یئمیشدیر. تپه‌گؤزتک‌دیر پوْلیفئم ایسه چوْخلو تک گؤزلرین ایچریسینده اشاییر. تپه‌گؤز ایشله‌میر، یئییب یاتیر. پوْلیفئم ایسه سؤزون حقیقی معناسیندا زحمتکشدیر، چوْباندیر قوْیون ساخلاییر وس. بو موقاییسه‌نی آرتیرماق بوُرایا تپه‌گؤزله پوْلیفئمین اوْخشار جهتلرینی علاوه ائتمک اودئیسی و باساط صورتلری حاقّیندا دا دانیشماق اوْلار. بورادا باساط شعورلو اوْلاراق تپه‌گؤزو اؤلدورمه‌یه گئدیر. او خالقین قبیله‌نین اینتیقامینی آلماغا گئدیر. ائله گلن بؤیوک فلاکتین آغیرلیغینی چوْخ یاخشی باشا دوشور

آتاسی آناسی بیلیر کی باساط اؤلومه گئدیر چونکی تپه‌گؤزله آلپلار آلپی قازان خان باجارا بیلمیر. بئله‌لیکله باساط خالقین خیلاص‌کاری کیمی چیخیش ائدیر، بئله جهتلر آذربایجان داستانینین مستقیل‌لیینه، ایدئیا و فورما کامیل‌لیینه دلالت ائدیر.

و. م. ژیرموُنسکی تپه‌گؤز سوژئتینین اورتا آسیا خالقلاری ایچریسینده یاییلماسیندان دانیشاراق گؤستریر کی اوْرادا بوُنون اوْنایکیدن آرتیق واریانتی یازییا آلینیب اوْتلاردان سگگیزی قازاقلاردا اوچو قیرقیزلاردا بیری ایسه تورکمنلرده‌دیر. ماراقلیدیر کی همین خالقلاردا تپه‌گؤز کله گؤز دئییل تک گؤز آدلانیر. مثلاً قازاقلار بیر گؤزلو، یالقیز گؤزلو دئو، قیرغیزلار یالقیز گؤز، تورکمنلر ایسه یئکه گؤز دئییرلر. اوْرتا آسیا خالقلاریندا اساس قهرمان اووچودور. اوْوا گئدن قهرمان تک گؤزون ماغاراسینا دوشور اؤلوم قوْرخوسو قارشیسیندا شیشی قیزدیریب اوْنو کوْر ائدیر سوْنرا دا اؤلدورور. (222 و 218 و 18)

م. ح طهماسب تپه‌گؤز سوژئتینه خوصوصی بیر مقاله حصر ائتمیش و بورادا او تپه‌گؤزله علاقه‌دار اوْلان سوژئتلرین مقایسه‌لی تحلیلینی وئریش «1001 گئجه» اودئسییا»دا اوْلان سوژئت و واریانتلارینی تدقیقاتا جلب ائله‌میشدیر. مقاله‌نین اساس حیصه‌سی بو سوژئتین شیمالی قافقاز خالقلاری خوصوصیله اوسئتینلر ایچریسینده یاییلماسینا حصر ائدیلمیشدیر. معلومدور کی اوسئتینلرده بو سوژئت اساس و باش قهرمانلاردان بیری اوروزماقلا باغلیدیر. بیر گون اوروزماق اووا چیخیر. داغین اته‌یینده قوْیون اوْتاران آزمان بیر چوْبانا راست گلیر. قوْیون آرخاسینجا قاچان اوروزماق تک گؤزلو چوبانین الینه کئچیر یوخودا اوْلار کن اوْنون گؤزونو کوْر ائدیر و اؤلومدن قورتارماق اوچون سئویملی کئچیسی اوْلان بوْدزوْنو کسیر اوْنون دریسینه گیریب ماغارادان چیخیب بوتون سورولری گتیریب نارتلار آراسیندا بؤلوشدورور. پروفسور م. ح. طهماسب بو باره‌ده یازیر:

«بیزین «باساط ـ تپه‌گؤز» داستانیمیز بوتون شرقده و غربده مشهور اوْلان 200دن آرتیق واریانت ایچریسینده اؤزونه مخصوص خوصوصیتلره مالیک اوریژینال اساطیری بهادیرلیق داستانی‌دیر. بو داستان اؤز قورولوشونا

کومپوزیسی‌سیاسینا، سوژئت و موْتیولرینه، شعرلرینه بدیعی‌لیک دَیرینه، ائموسیوْنال گوجونه نهایت مفکورَوی ایستیقامتینه مقصد و آمالینه گؤره بوتون واریانتلاردان فرقله‌نیر. سایدیغیمیز آخیرینجی خوصوصت آذربایجان اوْزانینین بو کؤهنه ـ قدیم سوژئت ناغیلا افسانه‌یه وئرمیش اوْلدوغو یئنی ذیروه، یئنی معنا، یئنی ایدئیادیر». (28 و 2 و ج و 13)

تپه‌گؤز سوژئتینین آنادوْلو واریانتی‌نین قیسا مضمونو اوْرخان شایق گؤک یایین دده قوْرقود (1938) کیتابیندا وئریلمیشدیر. «پوساط» چوْخ ایگید بیر گنج‌دیر. او چوْخ تئز ـ توز شیر اوْولاماغا گئدیر بئله او سفرلرینین بیریسینده او گزه گزه گلیب تپه‌گؤزلر اؤلکه‌سینه چیخیر. بورا اوْن سگگیز قبیله‌دن بیرینین مسکنی‌دیر. بو یئر قاف داغینین آرخاسیندادیر. بو تپه‌گؤزلردن بیر بالاجیسینی پوساط اوْغورلییر ائوینه گتیریر اوْنو اینسان کیمی تربیه ائتمه‌یه چالیشیر» (215 و 18) م. ح طهماسبه گؤره تورک واریانتی‌نین آذربایجان تپه‌گؤزونو اوْخشار جهتلری واردیر.

تپه‌گؤزون آذربایجان ناغیللاریندا‌کی دیولره اوْخشار جهتلری چوْخدور. دیولرده آزماندیر، قوْرخونجدور. بعضاً آدام یئییر. بنی‌اینسانین اوْلدوغو یئره گیرنده اوْنلار «آدام مادام ایسی گلیر، قایسی بادام ایسی گلیر» دئییر. دیولرده خوصوصی ماغارادا یاشاییر بعضاً یئرین آلتیندا اوْلور چوْخلو داش ـ قاش ییغیب بؤیوک خزینه دوزلدیرلر. خزینه‌نین کئشییني چکیرلر. دیولره ده هئچ نه باتمیر اوْنلارین جانی شوشه‌ده اوْلور. شوشه‌نی سیندیریب ایچینده‌ک قوُشو توتوب اؤلدوردوکده دیولر داغ کیمی اوُچوب تؤکولورلر. مثلاً ملیک‌ممد ناغیلیندا قهرمان دیوین آیاغینا قیلینج وورور او ایسه باشینین اوستونده دوران قیزا «آیاغیمی میلچم یئدی» دئییر. بوُنا اوْخشار احوالات باساطلا تپه‌گؤز آراسیندا دا باش وئریر. باساط قاراداغا چاتاندا اؤزونه گونه وئرن تپه‌گؤزه اوْخ آتیر. اوْخ پارالانیب یئره دوشور.

ماراق دوْغوران جهتلردن بیریده تپه‌گؤزون معجزه‌لی بیر صورتده دونیایا گلمه‌سیدیر. تپه‌گؤز پری‌لرین اؤولادیدیر. عوومیتله پری‌لر و ائله‌جه‌ده سو پری‌لری قوُشلاری حاقّیندا دا آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی

نومونه‌لرین‌ده تصویرلره تئز ـ تئز راست گلیریک. مثلاً بوُنلار چوْخ زامان گؤیرچین شکلینده پیدا اوْلورلار. هله واختی ایله نیظامی گنجوی‌نین ایستیفده ائتدییی «خیر و شر» ناغیلیندا گؤیرچین‌لر اؤز آرالاریندا صؤحبت ائدیر و خئیره نجات یوْلو گؤستریرلر. «شاه اسماعیل» داستانینداداا «باجیلی ـ باجیلی» دئیه صؤحبت ائدن بئله قوُشلار واردیر. دیقت ائدیلسه بوُنلار خیرخواه قوشلاردیر قهرمانا کؤمک گؤستریرلر. آنجاق تپه‌گؤزون آناسی انتقام آلماق اوچون اوْغوز ائلینه بئله بلا گؤندریر. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا آزمان ـ نهنگ، اؤزوده منفی قوه کیمی تصویر ائدیلن اژدهالاردا دیقت ائدیلسه محض سو ایله علاقه‌دار تصویر اوْلونورلار. اوْنلار سویو کسیر و بونونلادا ائله فلاکت گتیریرلر. نهایت ائلین قهرمانی اوْنو اؤلدوردوکدن سوْنرا فلاکت سوْووشور. بعضی داستان‌لاردا قهرمان تصادوفدن گؤزل بیر باغا دوشور. حوض‌دا پری قیزلاری چیمیر. قهرمان گیزلیجه اوْنلاردان ان گؤزلینین پالتارینی اوغورلاییر زوْرلا اؤزونه رام ائدیر. چوْخ حاللاردا پری قیزی بیر مودتدن سونرا اؤز پالتارینی الده ائدن کیمی گئییینر، اوچور و یوْخ اوْلور. گؤروندویو کیمی شیفاهی ادبیاتیمیزدا پری‌لردن بیر قیسمی سو ایله حووضلا باغلی تصویر ائدیلیر. عوموميتله اوْغوزلا علاقه‌دار اساطیرلردن‌ده پری صورتلرینه راست گلیریک. اساطیره گؤره اوْغوز خانین اؤولادلاریندان بیر قیسمی‌ده محض پری‌لرله علاقه‌داردیر. دئمه‌لی تپه‌گؤز بوْیو ـ عینی زاماندا آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین دیگر ژانرلاری ایله‌ده باغلی‌دیر. همده عوموميتله تورک دیللی خالقلارین فولکلورو ایله علاقه‌داردیر.

باساط بوْیدا ماراقلی و مکمل صورتدیر. دوْغرودور دونیا خالقلارینین فوْلکلوروندا شیرین (آصلانین) قوردون مارالین، کؤرپه اوُشاغی آپاریب سود وئرمه‌سی بؤیوتمه‌سی باره‌ده سوژئتلر چوْخدور. باساطلا علاقه‌دار اساطیر ایندیده همین سوژئت‌لر ایچریسینده خوصوصی بیر یئر توتماقدادیر. گؤرونور چوْخ قدیم دؤورلردن باشلایاراق باساط ـ تپه‌گؤز حاقّیندا آذربایجاندا چوْخلو اساطیر ـ افسانه‌لر اوْلموشدور. بونلاردان هله‌لیک بیزه معلوم اوْلدوغونا گؤره ان قدیمی باره‌ده XIVعصرین تاریخچی‌سی ابوبکر بن عبدالله بن آیبک

الدوواداری معلومات وئریر. اصلاً سلجوق اوْغوزو اوْلان دواداری X عصره قدر آذربایجان تاریخینده باش وئرمیش حادیثه‌لر حاقّیندا یازدیغی کیتابیندا ایلک «اوْغوزنامه»نین آدینی چکیر. تأسوف کی اونون حاقّیندا بحث ائتدییی کیتاب هله‌لیک تاپیلمامیشدیر. او حتّی کیتابین خاریجی گؤرونوشونو حجمینی کاغیذینی‌دا تصویر ائتمیشدیر.

اَ. دواداری اؤز اثرینده کیتاب دده قوْرقوددا اولان تپه‌گؤز احوالاتی ایله علاقه‌دار چوْخ ماراقلی بیر ائپیزود گتیریر. بو حاقدا امین ـ عابید ده دده قوْرقود داستانینا حصر ائتدییی مقاله‌سینده بحث ائتمیشدیر. بیزه گلیب چاتمایان همین کیتابدا تپه‌گؤز باره‌ده یازیلمیشدیر: اوغوزنامه آدلانان بو کیتابدا اوْنلارین (یعنی اوْغوزلارین ـ پ اَ) تپه‌گؤز دئدیکلری بیر آدامین سرگذشتی وار. تپه‌گؤز اوْنلارین مملکتلرینی ییخیب داغیتمیش و بؤیوکلرینی اؤلدورموش. اوْغوزلارین کؤهنه اعتقادلارینا گؤره تپه‌گؤز عجایب بیر آدام ایمیش. تپه‌سینده تک بیر گؤزو واریمیش اونا نه قیلینج نه نیزه ایشلمه‌زمیش آناسی بؤیوک دنیزین جینلریندن آتاسی‌دا قوْجامان نهنگ بیر آدام ایمیش. او قدر کی باشینا اوْن‌اوچ قوْیون دریسیندن بیر پاپاق گئییرمیش... نهایت تورکلرین ایچیندن یئتیشن اَرس (آروز) اوْغلو پوُساط آدیندا بیر قهرمان او تپه‌گؤزو اؤلدورموشدور. بو وقایعه‌ده بئله اوْلموشدور بیر قیز واریمیش اوْنو یئتن (باسان) آداما گئده‌جه‌ییني سؤیله‌میش. ارس اوْغلو بوساط قیزی یئندی و قیزلار برابر آتاسی ارسین یانینا گلدی و آتاسینا قیزی یئندییینی خبر وئردی. آتاسی‌دا جاواب اوْلاراق:

ـ منده ائیله ساندیم کی تپه‌گؤزو اؤلدورموشسون ـ دئدی. بوساط بو سؤزون اوزرینه همن گیتدی و تپه‌گؤزو عقلین قبول ائتمه‌یه‌جه‌یی خوارزمی بیر شکیلده اؤلدوردو». [۱۱۸]

بو معلوماتین بیر نئچه جهتدن اهمیتی وار اولاً ا. عابید بیر سیرا خاریجی منبعلردن ایستیفاده ائدرک و اَ. دوادارینین بو معلوماتیندان نتیجه چیخاراق یازیر کی اوْغوزنامه‌نین تورکجه متنی V – VI عصرلرده

[118] ـ ا. عابید عیشرت دوُورونده‌کی آذربایجان ادبیاتینا عاید وثیقه‌لر «آذربایجان»ی اوُیرنمه یوْلو 1930 نومره 3 ص 50.

یازیلمیش اوْلمالیدیر. بوندان سوْنرا همین متن فارسجایا، فارسجادان‌دا عرب دیلینه ترجومه ائدیلمیشدیر (62 ـ 28). سوْنرا گؤرونور آذربایجان شرایطینده عوموميتله اوغوزنامه حقینده و خوصوصیله تپه‌گؤزله علاقه‌دار سوژئتلر موختلیف واریانتلاردا دوْلاشمیشدیر. سوْن ایللر اوزه چیخاریلان «قارا اوْغلو» داستانینداکی تپه‌گؤز سوژئتی‌ده بو مولاحیظه‌نی بیر داها تصدیق ائدیر.

بوتون بو دئدیکلریمیز گؤستریر کی کیتاب دده قوْرقود داستانیندا «باساطین اؤلدورولمه»ی بوْیو اؤز قدیم‌لییی، گئنیش شاخه‌لییی ایدئیا و بدیعی کامیل‌لییی، قدیم افسانه و اساطیرلرله باغلی‌لیغی باخیمیندان خوصوصی بیر موقعه‌یه مالیکدیر.

کیتاب دده قوْرقود داستانیندا ایسلام دینی‌نین‌ده تأثیری اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. داستان اؤزو قدیم سوژئتلر، روایتلر، باهادیرلیق ماهنیلاری، میفلر و میفولوژی سوژئتلر توْپلوسودور. بو جهتدن تورک دونیاسیندا مئیدانا گلمیش تپه‌گؤز سوژئتی جان عوضینه جان ایسته‌مه (دَلی دوْمرولون بوْیو) ارین قاییتماسی (بامسی بئیرک بوْیو) اووچو آللاهی بکیل‌له علاقه‌دار سوژئتلر (بکیل اوْغلو ایمرانین بوْیو) و ساییره ایسلامدان اول دونیا خالقلاری ایچریسینده گزن سوژئتلردیر. بوُنلار سوْنرا شیفاهی دیلده دوْلاشدیقجا ـ کامیل‌لشدیکجه خالق اسلاملا علاقه‌دار اعتقادلاری داستانا علاوه ائتمیشدیر. اوْنودا اوُنوتمامامالی کی پراکنده حالیندا اوْلان بوْیلار بیر نئچه دفعه سیستم‌لی شکیلده یازییا آلینماسی گومان ائدیلیر. بیزه گلیب چاتان ال یازماسی ایله بوْیلارین داها سوْنراکی واریانتیدیر. مقدمه‌ده دده قوْرقودون محمد پیغمبرین زامانیندا آنادان اوْلدوغو گؤستریلیر. ایسلام دینی‌نین تأثیری مقدمه‌ده داها گوجلودور.

اوْغوز قهرمانلاریندان دلی دوْمرول آللاه، عزرائیل حاقّیندا ائشیدمه‌میشدیر. آنجاق سوْنرا آللاهین و عزرائیلین گوجونو گؤرور و ایناناراق دئییر:

اوُجالاردان اوُجاسان کیمسه بیلمز نئجه‌سن گؤرکولو تانری نئچه جاهیللر سنی گؤیده آرار یئرده ایستر

سوْن خوب مؤمنلر کؤنلومده‌سن دایيم دوران جاببار تانری باقی قالان ستّار تانری.

باساطین تپه‌گؤزو اؤلدوردویو بوْیدا باساط نه قدر گوجلو، قوّتلی اوْلسادا یئنه ده آللاهین، تانرینین کؤمک ایله تپه‌گؤز کیمی آزغین دوشمنه غلبه چالیر.

« ـ اوْغلان قوُرتاردین؟

ـ تانریم قوُرتاردی». تپه‌گؤزله باساطین بو مکالیمه‌سی دفعه‌لرله تکرار اوْلونور. نهایت باساطین دیلیندن «لا اله الا الله، محمد رسول الله» کلامینی ائشیدیریک.

عیبرت‌آمیزدیر کی داستاندا هئچ بیر چتین ایش آللاهسیز کئچمیر. آللاها یالواریب اؤولاد ایسته‌ییرلر اؤولادادا آد قوْیاندا «آدینی من وئردیم یاشینی آللاه وئرسین» دئییرلر. اوْغلو اوروز دوشمنلره اسیر دوشنده قازان خان «تانری وئرمیشدیر، تانریدا آلدی» دئییر. اوْغوز باهادیرلاری غالیب گلدییی دوشمن توْرپاقلاریندا کیمسه‌نین یئرینه مسجید تیکیرلر، داستان‌دا موسلمان دینینی قبول ائدن دیگر دین نوماینده‌لریده وار. «آنا حاقّی، تانری حاقّی» دئییرلر. قازان خان داستانین بیر یئرینده دئییر: «محمد دینی عشق ایله قیلینج ووردوم».

ایسلام تعلیمینه گؤره آللاه بیردیر اؤزوده بؤیوکدور. داستاندا تئز ـ تئز بئله ایفاده‌لر ائشیدیلیر: «آمان آللاهین (تانرینین) بیرلیینه یوْخدور گومان آللاه حاقّیندا قهرمانلار بئله ایفاده‌لر ایشله‌دیرلر: «حاقّ تعالا» «اولوو تانری» «غنی تانری» «اوجا تانری» «قادیر تانری» «عزیز تانری»، اوْغوز بهادیرلاری همیشه بؤیوک و مسؤلیتلی دؤیوشدن قاباق ناماز قیلیرلار: «اوْغوز بی‌لری هپ یئتدیلر. آری سوُدان آبدست آلدیلار، آغ آلیملارینی یئره قوْیدولار، اکی روکعت ناماز قیلدیلار، آدی گؤرکولو محمده صالاوات گتیردیلر».

کیتاب دده قوْرقود بویلارینین هامیسی‌نین سوْنوندا آلقیشلار واردیر. بو آلیقیشلاردا داستانین هم قدیم‌لییی، ایسلامدان اولکی گؤروشلر و هم‌ده ایسلاملا علاقه‌دار اعتقادلار چوْخ اوستالیقلا چارپازلاشدیریلمیشدیر. قدیم آلقیشلار: «قارا داغا یئتدییینده آنشیت وئرسین» «قانلی ـ قانلی سولاردان کئچید وئرسین» «یئرلی قارا داغلارین ییخیلماسین» «گولگه‌لیجه قابا آغاجین کسیلمه‌سین» «قامَن آخان گؤرکولو سویون قوروماسین»

«قاناتلارین اوُجلاری قیریلماسین»، «چالیشیندا قارا پوْلاد اوز قیلینجین کوتَلمه‌سین» «دورتوشرکن آلا گؤندرین اوُفانماسین»

ایسلاملا باغلی آلقیشلار:

«آللاه وئرین اومیدین اوزولمه‌سین» «آغ ساققالی بابان یئری جنت اوْلسون» «آغ بیرچکلی آنان یئری بهشت اوْلسون» «آغ آلنین‌دا بئش کلمه دوعا قیلدیق قبول اوْلونسون» «ییغیشدیرسین، دوروشه‌ورسون گوناهینیزی قادیر تانری، آدی گؤرکلو محمده باغلانسین».

دده قوْرقود صورتی

دده قوْرقود داستانینین اساس صورتلریندندیر. او داستانین بوتون بوْیلاریندا ایشتیراک ائدیر. دده قوْرقود صورتی حاقّیندا آز یازیلمیشدیر. تاریخده قوْرقود آدیندا شخصتلر یاشامیشدیر. «XI عصرده اوْغوز سرکرده‌لریندن بیرینین XVI عصرده تورکیه سولطانی بایزیدین اوْغلانلاریندان بیرینین قوْرقود ایدی.» (11 ـ 28)آنجاق داستاندا اوْ ائپیک صورت کیمی دده قوْرقوددور. ائله دده قوْرقود صورتی حاقّیندا موختلیف مولاحیظه‌لر واردیر. بعضیلری اونودا تاریخی شخصیت اوْلدوغونو گؤسترمیشلر. تاریخچی رشیدالدین اوْنون VII عصرده محمد پیغمبرین دؤورونده یاشادیغینی قئید ائدیر. یاخود XVII عصرده آذربایجاندا اوْلموش سیّاح آدام اوْلئاری یازیر: «قوْرقود حاقّیندا دئییلیر کی او محمدین دوْستو ایمیش. همیشه اوْنون یانیندا اوْلارمیش. تحصیلینی‌ده اوْنون یانیندا آلمیشدیر. لاکین اوْ محمددن سوْنرا 300 ایل یاشامیشدیر.» (18 ـ 28) «دده قوْرقود ان اسکی تورک شاعیری اوْلوب میلادین VII – VIII عصرلرینده یاشامیش و «دده قوْرقود کیتابی» آدیندا ماثاللاردان عیبارت اثر یازمیشدیر».[119] بئله قئیدلر اوْلسادا البته ایندییه قدر دده قوْرقود تاریخین صحیفه‌لریندن تاپیلمامیشدیر. اونا گؤره ده اوندان بیر ائپیک صورت کیمی صؤحبت آچماق گرکدیر. بونون اوچون‌ده اساس منبع ائله داستانین اؤزودور.

[119] ـ تورک مشهورلاری ائسیکلو پئدییاسی استانبول 1944 ـ ص 99

اولجه قئید ائدک کی قوْرقود سؤزونون ائتیمولوگییاسی حاقّیندا فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا مولاحیظه‌لر واردیر. م. سیدوف بو سؤزو ایکی یئره بؤلور: «قوْر» و «قوُت». عالیمه گؤره قوْر ـ قوُت ایسه خوشبخت‌لیک معناسیندادیر. م. سیدوفون بو باره‌ده گئنیش تدقیقاتی واردیر. او قوْرقودون میفولوژی کؤکونو آچمیشدیر. گلدییني نتیجه ایسه بئله‌دیر: ««قوْرقوت خوشبختلیک مایاسی، بخت مایاسی، جان ـ روح مایاسی... دئمکدیر.» (143 ـ 27)

داستانین مقدمه‌سینده اوْخویوروق: «رسول علیه‌السلام زامانینا یاخین بایات بوْیوندان قورقوت آتا دئرلر بیر اَر قوْپدو» بایات اوْغوز قبیله‌لریندندیر. آذربایجانلی‌لارین فوْرمالاشماسیندا اساس روْل اوینامیشدیر. اؤزوده موسیقی، مغنّی و صنعتکارلاری ایله سئچیلیردی. آذربایجاندا اوْنلارجا بایات آدلی یئر، کند مووجوددور. قاراباغ‌دا بایات کندینین جاماعاتی فیضولی‌نین اؤزونون و آتاسینین باره‌سینده چوْخلو روایتلر سؤیله‌ییرلر. م. پ واقف، م. ف آخوندوف‌دا همین قبیله‌یه مخصوصدورلار. بایاتی شعر فورماسی‌دا همین سوْی‌لا باغلیدیر. بوتون بوُنلاردان سوْنرا بایات قبیله‌سینین مدنیت تاریخیمیزده اوْینادیغی موهوم روْل گؤز قاباغیندادیر. بایاتدان قوْپموش دده قوْرقود داستانین ان مرکب و کامیل صورتلریندندیر. هر شئیدن اول او اوْزاندیر. الینده قوْپوز، منقبه‌لر گزیب، شادلیقلاردا شوله‌دن مجلیسلرده ایشتیراک ائدیر. هر بیر بوْیون آخیریندا گؤستریلیر کی دده قوْرقود دوزوب قوْشان بوْی، داستان یارادان اوُستاددیر. اوْ داستانلاری حاضیرلاییب اوزانلارا وئریر. اوْنلاردا مجلیسلرده قوْپوزون صدالاری آلتیندا اوْخویورلار.

قوْرقود اوزان‌لیق‌لا برابر همده دده‌دیر. دده مودریک، آغ ساققال، بیلیجی، پیرانی آداملارا وئریلن آددیر. یئنه داستانین مقدمه‌سینه مراجعت ائدک: « قوْرقود آتا اوْغوز قومونون موشکولونو حل ائدردی، هر نه ایش اوْلسا قوْرقود آتایا دانیشماییینجا ایشله‌مزلردی. هر نه کی بویورسا قبول ائدرلردی. سؤزون توتوب تامام ائدرلردی». دده قوْرقودون اوْغوزون باش‌بیلنی اوْلماسینا داییر داستاندان چوْخلو میثاللار چکمک اوْلار. بامسی بئیرک بوْیوندا بانی چیچکین قارداشی دَلی قارجارین یایینا یالنیز دده قوْرقود گئده بیلیر. باساطین تپه‌گؤزون

اؤلدوردویو بوْیدا دا اوْغوز ائلینین قنیمی اوْلان تپه‌گؤزون مسکنینه یالنیز دده قوْرقود گئدیب ایشی یوْلونا قوْیا بیلیر. بکیل اوْغلو ایمرانین بوْیوندا وطن سرحدلرینین کئشییینی چکمه‌یه گئدن قهرمانین بئلینه قیلینجی دده قوْرقود باغلاییر وس.

بوتون بوُنلاردان باشقا دده قوْرقود مقدس شخصیت‌دیر. توخونولمازدیر. دَلی قارجار اوْنو وورماق اوچون قیلینجی قالدیراندا الی قورویور گؤیده قالیر.

دده قوْرقود گله‌جکدن خبر وئرن بیر اولیادیر، پیغمبردیر. «اوْغوزون اوْل کیشی تامام بیلیجی‌سی ایدی، نه دئرسه اوْلاردی. غیبدن دوُرلو خبر سؤیلردی، حاق تعالا اوْنون کؤنلونه ایلهام ائدردی». اوْغوزلارین مقدس سایدیغی قوْپوزو داها مئیدان قاباق دده قوْرقود قاییرمیشدیر. (38 ـ 20). دده قوْرقود اولیاء ـ مقدس اوْلدوغو اوچون قوپوزا مقدسدیر. الینده قوْپوز اوْلان دوشمنه‌ده اوْغوز بهادیرلاری سیلاح قالدیرامامیشلار. قوْپوز ـ دده قوْرقود یادگاری ان چتین دؤیوشلرده قهرمانلارین کؤمکینه چاتمیشدیر. بو جهتدن «اوشون قوجا اوْغلو» سکره‌یین بوْیو» اوْندا چوْخ عیبرت‌آمیز بیر صحنه واردیر. بؤیوک قارداش اکرک اسیر دوشور کیچیک قارداش سکرک بؤیویوب قارداشینی آختارییر دوشمنین اونا قارشی گؤندریلمه‌میش بوتون قوشونلارینی قیریب محو ائدیر. آخیردا یوْرولوب یاتیر. کافیرلر اکرگی زیندانداندان چیخاریب گؤندریرلر کی اوْنو اؤلدورسون (قارداشی اوْلدوغونو بیلمیرلر قارداشلاردا بیر بیرینی تانیمیرلار). یوخودا اوْلان اکرکین بئلینده قوْپوزو گؤرن سکرک اونا دَیمیرک « ـ مره کافیر! ددهم قوْرقود قوْپوزو حؤرمتینه چالمادیم. اگر الینده قوْپوز اوْلماسایدی آغام باشی اوچون سنی ایکی پارا قیلاردیم ـ دئییر».

بوتون یوُخاریدا یازیلانلارا یئکون ووراراق دئیه بیلریک کی دده قوْرقود داستاندا اوْزان ـ دده ـ آغ ساققال، حکیم، لوقمان، سرکرده، اؤلیا وس. کیمی تصویر اوْلونموشدور. دده قوْرقودلا علاقه‌دار تورک دیللی خالقلار آراسیندا چوْخلو افسانه‌لر دوْلاشماقدادیر. دده قوْرقودون اؤلومو حاقّیندا اوْلان افسانه‌لر خوصوصیله ماراقلیدیر دده قوْرقود یوخودا بیر نئچه قبیر قازان گؤرور بو قبیری کیمین چوْخ قازیرسیز ـ دئییر. جاواب

وئریرلر کی دده قوْرقود اوچون. او اؤلومدن قوْرخاراق دونیانین اوْ بیری اوُجونا قاچیر. اوْرادا دا همین حادیثه‌نین شاهیدی اوْلور. بئله‌لیکله دونیانین دؤرد طرفینه قاچیردا دا اوْرادادا همین یوُخونو گؤرور. دده قوْرقود قاچیب سوُیون اوستونده یاشاماق قرارینا گلیر. 100 ایل اوْرادا یاشاییر. نهایت یوْرولوب یوُخویا گئدیر. اؤلوم ایلان جیلدینه گیریب یوُخودا ایکن اوْنو چالیب اؤلدورور. اوْرتا آسیادان توْپلانمیش باشقا بیر افسانه‌نین سوْنوندا تصویر ائدیلیر کی گویا قوْرقود سو اوزرینه سردییی خالچانین اوستونده اوْتوروب اؤز قوپوزونو چالیر، اوْ خویور، قوپوز چالیندیغی اوچون اؤلوم اوْنا یاخینلاشا بیلمیر، بیر هفته گؤزونو یوممور نهایت یوْرولوب یاتیر. قوْرقودون ماهنی و موسیقی‌سینین سوسماسیندان ایستیفاده ائدن اؤلوم ایلان شکلینه دوشرک خالچانین اوستونه چیخیر اوْنو اؤلدورور. افسانه‌یه گؤره گویا قوْرقود و اوْراداجا ساحیل‌ده دفن ائدیرلر قوپوزونودا قبرینین اوستونه قوْیورلار. گویا قوپوز ایندیده هر جومه گونو خوْز ـ خوْر، خوْر ـ خوُت دئیه سسلنیر، آغلاییر، بؤیوک نغمه‌کارین یاسینی ساخلاییر. (35 ـ 20).

دده قوْرقود خیضرلا عینی‌لشدیریرلر. موْللا نصرالدینله مقایسه ائدیرلر. بئله گؤرنور کی دده قوْرقود دا ابدی حیات اوُغروندا چالیشان تانریدیر. دده قوْرقود آرتیق افسانه‌وی‌لشمیش بیر قهرماندیر. بیر سیرا منبعلرده گؤستریلیر کی اوْنون آذربایجان‌دا ـ درنبدده، تورکیه‌ده،اورتا آسیادا، قبیرلری واردیر. روایته گؤره حتی بوتون شئیلرین‌ده آدینی دده قوْرقود قوْیموشدور.آنجاق دؤرد اشیانی اوْ دوْغرو آدلاندیرا بیلمه‌میشدیر:

گلینه آیران دئمه‌دی او دده قوْرقود آیرانا دوْیوران دئمه‌دی او دده قوْرقود

ایندیه تیکن دئمه‌دی او دده قوْرقود تیکه‌نه سؤکن دئمه‌دی او دده قوْرقود.[۱۲۰]

اثرین مقدمه‌سینده دده قوْرقودون دیلی ایله بیر چوْخ آتالار سؤزو و آفوریزملر وئریلمیشدیر. بوُرادا خالق تجروبه‌سی عاغلی یئنه دده قوْرقودون آدی ایله علاقه‌دار وئریلیر. دده قوْرقود سؤیله‌میش:

[120] ـ م. ف. آخوندوف دوزلتدییی یئنی الیفبا ایله خالق آراسیندا مشهور اوْلان بو ماهنی‌نی یازیب ساخلامیشدیر. ماراقلی‌دیر کی بورادا ماهنی بیلاواسیطه دده قوْرقودون اوْز دیلیندن دئییلمیشدیر. یعنی «او دده قوْرقود» دئییل «من دده قوْرقود» شکلینده ایشلنمیشدیر. اوْزوده دده خوْرت ـ خوْرت یازیلمیشدیر. یادیمیزا سالاق کی دده قوْرقودا دده خوْرت ـ خورت

یاپا یاپا قارلار یاغسا یازا قالماز قاری دوشمن دوْست اوْلماز کول تپه‌جیک اوْلماز

ار مالینا قییماییینجا آدی چیخماز قیز آنادان گؤرمه‌ییینجه اؤیود آلماز

اوغول آتادان گؤرمه‌ییینجه سفره آچماز کؤنلون اوُجا توتان ارده دؤولت اوْلماز

اوْغول داها نئیله‌سین بابا اؤلوب مال قالماسا بابا مالیندان نه فایدا باشدا دؤولت اوْلماسا وس.

بئله بیر مولاحیظه واردیر کی دده قوْرقود هم‌ده داستانین یارادیجیسیدیر. البته بو مولاحیظه‌یه بیردن بیره جاواب وئرمک چتیندیر. بئله بؤیوک بیر داستانین اؤزوده موختلیف دؤور حادیثه‌لرین‌نین توْپلاندیغی بئله بیر مرکب اثرین بیر صنعتکار طرفیندن یارادیلدیغینی سؤیله‌مک چتیندیر. دوزدور داستانین بوتون بوْیلارنین آخیرلاریندا دده قوْرقود اوْغوزنامه یارادیجیسی کیمی قئید ائدیلیر. آنجاق دیقت ائدیلسه دده قوْرقود بو بوْیلاری نه واخت‌سا کئچمیش‌ده دوزوب قوشموش اوزانلارین عوموملی‌لشمیش اوستادی کیمی خاطیرلانیر. بئله مولاحیظه‌لر کوْراوْغلو داستانی حاقّیندا دا سؤیله‌نمکده‌دیر گوُیا کوْراوْغلودا عاشیق ـ شاعیر اوْلموش و داستانی‌دا اوْ یاراتمیشدیر. باشقا بیر مولاحیظه‌یه گؤره ایسه گوُیا کوْراوْغلو گنج یاشلارین‌دا بیر کاروانی ساخلامیش و صاندیقدان عاشیق جنونون چیخاریب چنلی‌بئله گتیرمیشدیر. جنون کوْراوْغلونون عاشیقی اوْلموش اوْنون ایگیدلیکلری حاقّیندا داستان قوْشموشدور کی بودا کوْراوْغلو داستانیدیر.

بو مولاحیظه‌لری آراشدیرماق اوچون گلین بو گوندن کئچمیشه کیچیک بیر سیاحت ائدک. ائله سوْنراکی قهرمانلیق داستانلاریمیزی گؤتورک. XIX عصرین اوللرینده «ستارخان» «قاطیر ممد» بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده یارانان «کاماللین داستانی»نی یادا سالاق. بو داستانلارین‌دا قهرمانلاری عاشیقلار کیمی چیخیش ائدیر و داستان بوْیو اؤز آدلاریندان ماهنیلار اوْخویورلار. آنجاق هئچ کس دئیه بیلمز کی قاچاق نبی، قاچاق کرم یاخود کامال قاسیموف عاشیق اوْلموشدور. بوتون بو داستانلارین ارَیه ـ عرصه‌یه گتیرن عاشیقلار قهرمانلارین آدیندان شعرلر سؤیله‌ییرلر.

دوزدور بیز بیلیریک کی «قاچاق نبی» «قاطیر ممد» داستانلاریندا عوصیانچیلار ایچریسینده عاشیقلاردا اوْلموشدور. اوْنلار بو احوالاتلاری ماهنیلارین مشایعتی ایله ایفا ائتمیشلر. دئمه‌لی نتیجه بودور کی کیتاب دده قوْرقود اوزانلار کوْراوْغلونو و سوْنراکی داستانلاریمیزی ایسه عاشیقلار کوللئکتیوی یاراتمیشدیر. دده قوْرقود، عاشیق جنون‌دا همین داستانلاری دوزوب قوْشان اوْزان و عاشیقلارین عوموميلشدیریلمیش صورتلریدیر.

قاراچا چوْبان صورتی.

داستانین ان ماراقلی صورتلریندن اوْلان قاراجا چوْبان امکچی خالقین نومایندەسیدیر. اوْندا خالق گوجو قوتی واردیر. چوبان بیزده همده اؤز عاغلی باجاریقی، تدبیری، سخاوتی ایله مشهوردور. «آتالار دئمیشدیر کی یوْرولدون ساربانا ـ آجدین چوبانا» کیمی خالق مثلی داستانلاردا تئز ـ تئز تکرار ائدیلیر. چوبان عینی زاماندا برکت سخاوت، بوْللوق ـ خئیرخواهلیق رمزیدیر. داستان و ناغیللاردا همیشه او آج و یوْرغون قهرمانلاری دوْیدورور اوْنلارا کؤمک ائدیر. مصلحت وئریر یوْل گؤسترير.

بئله گوجلو، سخاوتلی چوبانلارین تیپیک بیر صورتی‌ده کیتاب دده قوْرقود دا وئریلن قاراجا چوباندیر. داستاندا اوْنا مراجعت‌له دئییلر:

قارانقو آخشام اوْلاندا قایغیلی چوْبان قارلا یاغمور یاغاندا چاخماقلی چوْبان

سودو پئندیری بوْل قایماقلی چوْبان.

قازان خانین ائوینی یاغمالایان دوشمنلردن بیرینین یادینا دوشور کی قازانین دَمیر قاپی دربند ده اون‌مین قوْیونو وار. اوْنلاری دخی گؤتورسک «قازانا اولوو حئیف ائدریک». آلتی یوز دوشمن قوْیونلاری اله کئچیرمک اوچون دربنده گؤندریلیر. قاراجا چوبان هدله گئجه ایکن «قایغولو بیر واقعه گؤرور». ایکی قارداشینی اوْیادیر آغیلین آغزینی برکیدیر. تپه کیمی داش ییغیب مدافعه‌یه حاضیرلاشیر. دوشمنلرین نه یاغلی دیلی نه‌ده هَده ـ قوْرخوسو قاراجا چوبانی آلدادا بیلمیر او قوه‌سینی صرف ائدیر دوشمنلرله سوْنا قدر

ووروشور حتّی ییغدیغی داشلار قورتاردیقدان سوْنرا ساپاندینا قوْیون ـ کئچی‌ده قوْیوب آتیر. ایکی قارداشی بو دؤیوشده شهید اوْلور. آنجاق قاراجا چوبان تسلیم اوْلمور دوشمنلر قاچیب داغیلماغا مجبور اوْلورلار.

اوْزان قاراجا چوْبانی چوْخ ماراقلی و شیرین ایفاده‌لرله تصویر ائدیر. قاراجا چوبان نهنگ بیر اینسان‌دیر. اوْنون ساپاندینین ایچی اوچ یاشار دانا دریسیندندیر. قوْللاری اوچ کئچی‌نین توتکوندن توْخونموشدور. هر آتاندا اون‌ایکی باتمان داش آتیر. آتدیغی داش یئرده دوشمور. دوشنده توْز کیمی سوْورولور اوْجاق کیمی اوْیولور داش دوشن یئرده اوچ ایل اوْت بیتمیر.

بوْیدان گؤروندویو کیمی قازان خانی قاراجا چوبانین ایتی اوْنون یانینا گتیریر. چوبان قازان‌خانا اوْلوب کئچنلری ناغیل ائدیر. لاکین قازان خان دوشمندن اینتیقام آلماق اوچون اوزو تک گئتمک ایسته‌ییر چوبانلا گئتمه‌یی شأنینه سیغیشدیرمیر. اونا گؤره ده قاراجا چوْبانی بؤیوک بیر آغاجا باغلاییر اؤزو تک یوْلا دوشور. قاراجا چوبان ایسه آغاجی کؤکوندن قوْپاریب قازان خانین آرخاسینجا یوْلا دوشور، قازن خان: «آغاجی هارا آپاریرسان؟ دئیه خبر آلدیقدا چوبان جاواب وئریر کی سن دوشمنله دؤیوشدن آجان‌دا من بو آغاجلا سنه خؤرک بیشره‌جه‌یم» بو سؤزلر قازان خانین خوْشونا گلیر اوْ قاراجا چوبانی اؤزو ایله آپارماغا راضی‌لیق وئریر.

بئله قووَلی قهرمانلار شوبهه‌سیز خالقین منافعینی قوْرویوب دوشمنلر اوزرینده غلبه چالیب خالقی تهلیکه‌دن قوُرتاریب. محض اوْنا گؤره ده خالق اؤز قهرمانلارینین مغلوب ائدیلمزلییینی حیرت‌آمیز بیر دیلله تصویر ائدیر.

کیتاب دده قوْرقود داستانلاریندا قادین صورتلری.

عوموميتله شیفاهی خالق ادبیاتیمیزدا قادین صورتینی تصویرینه گئنیش یئر وئریلیر. خالق «آصلانین ائرکه‌یی، دیشیسی اوْلماز» «آرواد ائوین گولودور» آتالار سؤزلرین‌ده بیر سیرا حاضیر جاواب ناغیللاریندا گؤسترير کی قادینلاردا آغلی، دوشونجه‌سی،حتی فیزیکی قوَسی اعتبارایله کیشیلرده بیر سیرادا دوُرور. کیتاب دده قوْرقود

بوْیلاریندا دا ماراقلی قادین صورتلری واردیر. بوراداکی قادینلار عاغیللی، تدبیرلی، خاریجی گؤرونوشجه گؤزل، اینسان‌پرور و قهرمان کیمی تصویر ائدیلمیشدیر. داستان‌دا «آنا حاقّی ـ تانری حاقّی» دئییلیر. آنا نسیل آرتیران اؤولاد بؤیودن ـ مقدس بیر وارلیق کیمی عزیزله‌نیر و تعیرفله‌نیر:

بری گل‌گیل باشیم باختی ائویم تاختی ائودن چیخدی یوروین‌ده سلوی بوْیلوم

توْپوغوم‌دا سارماشان‌دا قارا ساچلیم قورولو یایا بنذر چاتما قاشلیم

قوْشا بادام سیغمایان دار آغیزلیم کؤز آلماسینا بنذر آل یاناقلیم

قادینیم دیله‌ییم دؤله‌ییم.

قادینلار هر شئیدن اول گؤزل و قایغی‌کش آنادیرلار. «دیرسه‌خان اوْغلو بوغاجین بوْیوز «سالور قازانین ائوینین یاغمالانماسی» «بوْیلاریندا آتالارین بالالارینا اوْلان محبتی‌نین عیبرت‌آمیز نومونه‌سی عکس اوْلونموشدور:

قادینلار همده گؤزل دوْست، صادق و وفالی عؤمور یوْلداشیدیرلار. «بامسی بئیرک»، «دلی دوْمرول» بوْیلاری بوُنا آیدین میثالدیر. دَلی دوْمرول‌دا والدینین قییمادیغی جانی قهرمانا حیات یوْلداشی باغیشلاییر. بو داستاندا قادینلار همده مغلوب ائدیلمز شجاعتی قهرمان کیمی تصویر ائدیلمیشدیر. اوروزون اسیر اوْلدوغو بوْیدا بوُرلا خاتون یاغیلارا قارشی ووروشور. ماراقلیدیر کی داستاندا قهرمانلار اؤزلرینه محض بئله ایگید قیزلار آختاریرلار.

قان‌تورالی بوْیوندا قهرمان اؤزو کیمی ایگید، دؤنمز، رشادتلی بیر نیشانلی آختاریر. بو نیشانلی لازیم گلنده دوشمن قوْشونو ایله قارشی‌لاشمالی دؤیوشه گیرمه‌لی و حتی غلبه بئله قازانمالیدیر. دوْغرودواندا اوْنون سئوگیلیسی سئلجان خاتون بؤیوک بیر قوْشونلا اوز ـ اوزه گلیر و غالیب چیخیر. بامسی بئیرکین نیشانلی‌سی بانو چیچک جنگ‌آور کیمی آت چاپیر، قیلینج وورور گولشیر وس. بو عنعنه یعنی قادینلارین کیشلر کیمی

عقلی و فیزیکی جهتدن قوتلی اوْلماسی سوْنراکی ناغیل و داستانلاریمیزدا دا قاباریق شکیلده تصویر ائدیلمیشدیر.

کیتاب دده قوْرقود دا او زامان عاییله‌ده، جمعیت‌ده قادینلارا موناسیبته داییر ماراقلی معلوماتا راست گلیریک. داستانداکی مقدمه‌ده قادینلار دؤرد یئره بؤلونور. بوُرادا ائودار، قوْناق‌پرور، ایش گوزار، سخاوتلی، خوش‌رفتار قادینلار تعریفله‌نیر عکسینه گزه‌ین، پینتی، اسرافچی، دئدی ـ قوْدو ایله مشغول اوْلان قادینلار پیسله‌نیر.

قاریلار، (قادین‌لار) دؤرد دورلودور:

بیریسی سوْلدوران سوْی‌دو بیریسی دوْلدوران طوْی‌دو. بیریسی ائوین دایاغیدیر بیریسی نئجه سویلرسن بایاغیدیر.

اوْزان ائوین دایاغی اوْدور کی یازیدان ـ یاباندان ائوه بیر قوْناق گلسه ار آدام اوْلماسا اوْل اوْنو یئدیررر، ایچیرر، آغیرلار، عزیزلر، گؤندرر. اوْل عاییشه، فاطیمه، سوْیودور. خانیم اوْجاغینا بوُنجیلاییین، عورت گلسین.

گلدین اوْل کیمی سوْلدوران سوْیدور. صاباح‌دانجا یئریندن اوزو دورار، الین ـ اوُزون یوسمادان دوْققوز بازلاماج ایلن بیر گووَلَک، یوْغورو گووَرلر دوْیونجا تیخا ـ باسا یئیر، الین بؤیرونه اوُرار، آییدار: ـ بو ائوی خاراب اوْلاسی اره وارالیدان بری دخی قارنیم دوْیمادی اوزوم گولمه‌دی، آیاغیم باشماق، اوزوم یاشماق گؤرمه‌دی دئیر.

آه نوْلایدی بو اؤله‌یدی بیرینه دخی وارایدیم ـ دئیر.

اوْجاغینا خانیم بونجیلاییین عورت گلمه‌سین

گلدین اوْل کیم دوْلدوران طوْی‌دور،... یئریندن اورو دورار الین اوُزون یومادان، اوْبانین اوْل اوُجوندان بو اوُجوندان بو اوجونا، بو اوجوندان اوْل اوُجونا چارپیشدیرار. گزدی، اؤیله‌دن سوْنرا ائوینه گلدی گؤزدو کیم

اوْغرو کؤپک یئکه دانا ائوینی بیر بیرینه قاتمیش طوْیوق کوْماسینا، صیغیر دامینا دؤنموش... اوْجاغینا بوُنون کیمی عورت گلمه‌سین.

گلدین اوْل کیمی نئجه سؤیلرسن بایاغیدیر. ائوینه یازیدان ـ یاباندان بیر اوُدلو (آبیرلی) قوناق گلسه اَر آدام ائوده اوْلسا اوْنا دئسه کی دوُر ات‌مک گتیر یئیه‌لیم یودا یئسین...

عرت آیدیر: ـ نئیله‌ییم؟ بو ییخیلاجاق ائوده اوُن یوْخ ـ الک یوْخ. دَوه دَییرماندان گلمه‌دی... الین اوُرار، یؤنون آنارو صاغریسین الینه دؤندرر. اوْندان دخی سیزی خانیم الـله ساخلاسین».

کیتاب دده قوْرقود و سوْنراکی خالق داستانلاریمیز.

دده قوْرقود بوْیلاری سوْنراکی داستانلاریمیزا قوتلی تأثیر گؤسترمیشدیر. سوْنراکی قهرمانلیق داستانلاریمیزدا فوْرما اعتباری ایله کیتاب دده قوْرقود کیمی قوُرولموشدور. بونا ان یاخشی ثبوت کوْراوْغلو داستانیدیر. کیتاب دده قوْرقوددا دده قوْرقود بوتون بوْیلاردا ایشتیراک ائتدییی کیمی، کوْراوْغلودا، کوْراوْغلونون بوتون قوْللارییندا فعالیت گؤسترییر. دَلیلر چتین‌لییه دوشنده کوْراوْغلو اوْنلارین هاراییینا چاتیر. بوْیلاردا دا کیم چتین وضعیته دوشسه مصلحت اوچون دده قوْرقودون یانینا گلیر. آنجاق کوْراوْغلو اساساً قهرمان دده قوْرقود ایسه دده بیلیجی، مصلحتچی اوزاندیر.

بوتون خالق داستانلاریمیز کیتاب دده قوْرقود کیمی نثر و نظم حیصه‌لریندن عیبارتدیر. بوُنلاردان باشقا کیتاب دده قوْرقود دا آیری ـ آیری ائپیزود و احوالاتلاردا واردیر کی اوْنلار بو و یا دیگر شکیلده کوْراوْغلو داستانیندا ایستیفاده ائدیلمیشدیر.

اولاً قئید ائدک کی دده قوْرقود بوْیلاریندا اوْلدوقو کیمی کوْراوْغلودادا قهرمانلار «دَلی» آدلانیرلار. «حمزه‌نین قیرآتی قاچیرماسی» قوْلوندا کوْراوْغلونون عاشیق پالتاریندا حسن پاشانین مجلیسینه گئتمه‌سی بامسی بئیره‌یین اوزان پالتاریندا طوْی مجلیسینه گئتمه‌سینه چوْخ بنزه‌ییر. حسن پاشا کوْراوْغلویا ایجازه وئریر کی گئدیب یئسین دوْیسون سوْنرا مجلیسه گلسین. بئیرک قازان خانین ایجازه‌سی ایله یئییر. ایچیر سوْنرا مجلیسه

گلیر وس. بامسی بئیرَیه روم ائلیندن دنیز قولونون دان اوْلان بوْز آیغیر گتیریرلر. کوْراوْغلونوندا قیرآتی دَنیز آیغیریندان اوْلموشدور. بئیرَک حبسدن قوُرتاران کیمی آتینین یانینا گلیر بوْز آیغیز اوْنو تانییب کیشنه‌ییر.

قیرآت اؤزونو دَلی‌لییه ووراندا حسن پاشا عاشیق لیباسیندا اوْلان کوْراوْغلونو قیرآتین یانینا سالیر کی چالیب ـ چاغیرسین. قیرآتی ساکیت‌لشدیرسین. وفالی قیرآت کوْراوْغلونو تانییب اوْنون اوز گؤزونو یالاییر.

هر ایکی داستانی دیقتله اوْخویاندا قارشیمیزا چوْخ ماراقلی مسأله‌لر چیخیر. مثلاً دده قوْرقود بوْیلاریندا قهرمانلارا چوْخ زامان دوشمن اؤلدوردویو، ایگیدلیک گؤستردییی، ائل آراسیندا مشهورلاشدیغی اوچون آد قوْیورلار. بوُدا اوْنون اؤزونو ایلک دفعه قهرمان کیمی تانیتدیغی حادیثه ایله علاقه‌دار اوْلور. بوغاج، بامسی بئیرک، دَلی دوْمرول وس. یاخود اوْغوز بهادیرلاریندان دانیشاندا بئله ایفاده‌لر ایشله‌دییلر: «قارا دره آغزیندا قادیر وئرن قارا بوغا دریسیندن بئشییننین یاپیغی اوْلان آجیغی توُتاندا قارداشی کول ائله‌یَن بیغین انسه‌سینده یئددی یئرده دؤین قارا گونه...» «دَمیر قاپی دربنده‌کی دَمیر قاپییی تَپیب آلان آلتمیش توتام آلا گؤندره‌نین اوُجوندا ار بؤیوردن قییان سلجوق اوْغلو دَلی دوْندار...» «آلتمیش ارکج دریسیندن کوُرک ائله‌سه توْپوقلارینی اؤرتمه‌ین قوْلو بوُدو اوُزون بالدیرلاری اینجه قازان بی‌ین دائیسی آغ آغیزلی آروز قوْجا» وس. بونلاری اوْخویارکن خالقین کوْراوْغلو و دَلی‌لری حاقّینداکی تصویرلری گؤزونوزون قارشیسینداجانلانیر.

کوْراوْغلونون دلی‌لریده گؤستردییی قهرمانلیغا ایگیدلیینین خاراکتئرینه اوُیغون آدلانیرلار. دَمیرچی اوْغلو دَلی حسن تانری تانیماز یوْلا سیغماز هالای پوْزان توُپ داغیدان وس. بوتون بوُنلار گؤستریر کی قهرمانلیق داستانلاریمیزدا خوصوصیله کوْراوْغلودا ان قدیم آبیده‌لردن اوْلان دده قوْرقود داستانلارینین عنعنه‌لریندن گئنیش شکیلده ایستیفاده ائدیلمیشدیر. بوُدا کوْراوْغلونو یارادان عاشیقلار کوْلئکتیوینین دوْغرودان دا اوزانلارین خلیفه اوْلدوغونو بیر داها تصدیق ائدیر.

دده قوْرقود بوْیلاری خالق روْمانلارینین‌دا فوْرمالاشماسینا کؤمک ائتمیشدیر. بوُرادا دا هم فوْرما هم ده مضمون جهتدن اوْخشارلیق چوْخدور. یوُخاریدا دئدییمیز کیمی «عاشیق قریبز داستانی، اؤز سوژئت خطی

قهرمانلارینین لعینین تصویری نوقطه نظریندن بامسی بئیرک بوْیو اوزرینده قوُرولموشدور. لاکین اوْنو قئید ائتمه‌لییک کی عاشیق قریبی وطندن دیدرگین سالان احتیاج ایدیسه بئیرَیی دوشمنلر اسیر ائدیب آپارمیشلار. بئیرَک اؤز قهرمانلیقی ایله سئچیلیر قریب ایسه صنعتکار عاشیقدیر.

ثبوت اوچون باشقا بیر مقایسه آپاراق. بامسی بئیرک اوزون آیریلیقدان سوْنرا نیشانلی‌سینین طوْیونا گلیب چیخیر. چوْخ چتین‌لیکله قادینلارین مجلیسینه داخیل اوْلا بیلیر. «مقصودم اوْل دور کی اره واران قیز قالخا اوْینایا من قوْپوز چالام» دئییر. قادینلار هیم‌لشیرلرکی دَلی اوزان نه تانییر کیمی ایسه قالدیرین اوْیناسین. «قیصرجا یئنگه» و «بوْغازجا فاطمانی» اوْینادیرلار. بئیرک ایکیسی نه تانییر. قوْپوزون صدالاری آلتیندا اوْخودوغو ماهنیلارلا اوْنلاری «بئی آبیر» ائله‌ییر. نهایت بانی چیچک اوْیناییر. بئیرک قوْپوز چالیب اوْخوماق دا داوام ائدیر. عاشیق قریبین همت علی‌زاده واریانتی‌ندا دا بئله بیر صحنه وار عاشیق قریب نیشانلی‌سینین طوْیونا گلیر، ساز چالیر، قیزلار بیر بیر اوْینایییر. اودا سئوگیلیسی صنمی آختاریر:

دستینده توتوب نرگیزی اَینینه گئییب قیرمیزی آی شیخ‌الاسلامین قیزی سن دئییلسن یاریم منیم

سن منیم سولطانیم خانیم سانا قوربان شیرین جانیم وزیر قیزی مارال خانیم سن دئییلسن یاریم منیم

آستا ـ آستا یئری دایان بیر سؤز دئییم سنده اینان یالاما دوداق کئچل خوبان سن دئییلسن یاریم منیم

سن منیم سولطانیم خانیم سانا قوربان شرین خانیم دور سوز یئری صنم خانیم سن‌سن وفاداریم منیم[۱۲۱]

[121] ـ عاشیقلار II جیلید ـ آذر نشر ـ 1936 ص 42 رئد. م حسین

یاخود، باشقا بیر ائپیزود بامسی بئیرک بیر گون اووا گئدیر، جئیرانا راست گلیر. اوْنون دالینجا بانو چیچه‌یین یاشادیغی چادرا گلیب چیخیر. اوْنلار بیر بیرینی تانییرلار، سئویشیرلر. شاه اسماعیلین اوْو دالینجا گئتمه‌سی قارشیسینا گولذارین چیخیب اوْنو قارشیلاماسی بیر بیرینه وورولمالاری وس. ده اوْخشار جهتلردیر. بانو چیچکله بئیرَیین اوْخ آتیب آت چاپماسی گولشمه‌لری شاه اسماعیللا عرب زنگی احوالاتینی خاطیرلادیر.

کیتاب دده قوْرقود دا باساطین تپه‌گؤزو اؤلدورمه‌سی بوْیو واردیر. «نوْوروز» داستانیندادا کلّه‌گؤز قهرمانینا راست گلیریک. اوْدا یوْل کناریندا دوُرور گلن گئدنی سوْیو غارت ائدیر. نوروز اوْنونلا وورووشور و اوْنو اؤلدورور.

بیلدییمیز کیمی دده قوْرقود داستانیندا اوْزان مقدس‌دیر. بیلیجی اؤلیا ساییلیر. حتی الینده قوْپوز (ساز) اوْلان دوشمن بئله اؤلدورولمور، بو جهته مجبت داستانلارین‌دا دا تصادوف ائدیریک. قدّار حؤکمدارلار بئله حاقّ عاشیقلارینا ال قالدیرماقدان چیکینیرلر. («عباس و گولگز» داستانیندا اولدوقو کیمی). «اصلی و کرم» داستانیندا کرمین دوْغرودواندا حاق عاشیقی اوْلدوغونو یوْخلاماق اوچون تابوتا آدام قوْیوب دیری یاخود اؤلو اوْلدوغونو اوْندان خبر آلیرلار. کرم دئییر کی «دیری ایدی ایندی اؤلموشدور». آچیب گؤرورلر کی دوْغرودان‌دا بئله‌دیر. بوُنا گؤره ده عاشیغی بیلیجی، مقدس ساییر اوْنا توْخونمورلار.

اصلی و کرم داستانیندا اصلی‌نی آختارماق اوچون ارضروما سوْنراداحلبه گئدیر. یوْل اوزونو آغلاییر. داغدان چایدان خارابالیقدان اصلینی خبر آلیر. بونا بنزر بیر صحنه قازان خانین ائوینین یاغمالانماسی بوْیوندا دا واردیر. قازان خان دا مال ـ دؤولتی اوْغورلاندیقدان سوْنرا تالانمیش یوُردونا مراجعت ائدیر خبرلشیر مالینی، دؤولتینی اسیر آپاریلمیش عایله‌سینی اوْندان سوْروشور. سوْنرا قاباغینا سوُ چیخیر. «سو حاقّی دیداری گؤرموشدور. من سوُیلا خبرلشیم» دئییر. سوْنرا قوُردا توُش اوْلور. اوْندان خبر توتور وس.

محبت داستانلاریمیزدا فوْرما جهتدن ده دده قوْرقود عنعنه‌لری گؤرونمکده‌دیر. مثلاً کیتاب دده قوْرقوددا مقدمه واردیر. یوُخاریدا دئییلدییی کیمی بوُرادا دده قوْرقودون عاغیللی، حیکمتلی، اخلاقی نصیحتلری آفوریزملری وئریلمیشدیر:

تکبورلوک ائیله‌یه‌نن تانری سئومز یاد اوْغلو ساخلاماقلا اوْغول اوْلماز...

بوُنا بنزر اخلاقی نصیحت‌آمیز فیکیرلر تبلیغ ائدن اوُستادنامه‌لر سوْنرالار خالق اوْمانلاری اوللینده اوْخونموشدور.

دده قوْرقود داستانلارینین هر بیرینین سوْنوندا «دده قوْرقود گلیب قوْپوز چالیر یا آد قوْیور یاخود دا بیر خئیوخواه مصلحتچی کیمی خئیردوُعا وئریر». «یئرلی قارا داغلارین ییخیلماسین، کؤلگه‌لیجه قارا آغاجین کسیلمه‌سین چاپارکن بوْز آتین بوُدرمه‌سین، چالیشیندا قارا پوْلاد اوز قیلینجین کوتلمه‌سین...» وس.

بئله سوْنلوقلار سوْنرا یارانان خالق دوُمانلاریمیزدا دا واردیر. قهرمانلار اوزاق سفردن قاییدیب اؤز سئوگیلیسینی‌ده گتیریر. بؤیوک شادلیق اوْلور. بو زامان عاشیق گلیب اوْنلارین سوْیونو ائدیب و دوُواق قاپما سؤیله‌ییر.

یاخود داستانلارین اوللرینده اؤولادلارین بؤیوک نذیر ـ نیازدان سوْنرا دونیایا گلمه‌سی مسأله‌سینیده بوریا علاوه ائتمک اوْلار. «اصلی و کرم» «لیلی و مجنون» «شاه اسماعیل» و باشقا داستانلاریمیزدا بئله باشلاییر.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی دده قوْرقود بوْیلاری حقیقتاً بیزیم هم قهرمانلیق هم‌ده محبت داستانلاریمیزین یارانیب فوْرمالاشماسیندا موهوم روْل اوْینامیشدیر.

کیتاب دده قوْرقود داستانینی تدقیق ائدن متخصص‌لرین اکثریتی بئله نتیجه‌یه گلمیشلر کی بو داستان ایلکین دئییل. او معین و ثابیت عنعنه‌لر اساسیندا فوْرمالاشمیشدیر. گله‌جک آختاریشلار البته بو دؤورون دیگر آبیده‌لرینی ده اوزه چیخاراجاقدیر. فولکلورشوناس آزاد نبی یئوین توْپلادیغی و 1977 اینجی ایلده نشر ائتدیردییی «قارا اوْغلو» داستانی همین مولاحیظه‌نی بیر داها تصدیق ائتدی. م. ح طهماسب، ت. حاجی‌یئف،

خ علی‌میرزایوف و باشقالاری داستانین اوریژینال‌لیغینی و اهمیتینی قئید ائتمیش بو اثرین بیر سیرا ائپیزودلارینین حتی کیتاب دده قوْرقوددان اوْلکی دؤورلرلع سس‌لشدییینی گؤسترمیشلر. «قارا اوْغلو»دا دده قوْرقود اوسلوبو آیدین ـ آشکاردیر. بو داستاندا سؤزون حقیقی معناسیندا اوْزان یارادیجیلیغیدیر. قارا اوْغلو دا عینی زاماندا کوْراوْغلو ایله باغلی چوْخلو ائپیزود سوژئتلر واردیر بونلارین ان ماراقلیسی سئحیرلی سو احوالاتی و آتلارین منشأییی ـ تعلیمی ایله باغلی تصویرلردیر. گؤرونور آ. نبی‌یئوین کوْراوْغلوداکی قوْشا بوُلاق احوالاتی بیزیم چوْخ قدیم داستان عنعنه‌لری ایله سسله‌شیر مولاحیظه‌سی ایله داضی‌لاشماق لازیمدیر. قاراوْغلو کیتاب دده قوْرقود داراست گلدییمیز مقدمه یئرینده «داستان قاباغیز ایله باشلاییر. ورادا دده سؤزو نصیحتی، وصیتی واردیر:

ددەم دئدی ظولم ائدَنی اوُدار تورپاق ددەم دئدی سودو حرام اوْلماز حلال ددەم دئدی سؤز قیلینج‌دیر (30 ـ 6)

مقدمه‌دن سوْنرا «قارالی بیز باشلیغی آلتینا بیر حیصه وئریلیر. بو ایسه عوومیتله داستانین اساس حادیثه‌لرینه گیریش اوْلور اوْیناییر. بوُرادا مادر شاهلیق دؤورو تصویر ائدیلیر.

خانلار خانی توُران خاتون ملایم گؤزل باشچیدیر. توران خاتونون زامانیندا صلح ـ امین آمانلیق حؤکم سورور. بوْللوق وار، هامی برابر یاشاییر. بیر گون اوْنا خبر وئریرلر کی طایفا ایچینده کوزه خاتون قریبه بیر وارلیق دوْغوب باشیندا تک گؤزو وار. ائلین اوْنونلا نئجه رفتار ائتمک سوألینا توُران خاتون جاواب وئریر کی ساخلایین. بو وارلیق بؤیویور طایفا ایچینده مشهور آغ ـ ساققال دده چالماقان ایگیدلره بیر بیر آد قوْیور آنجاق نؤبه تک گؤزه چاتاندا اوْ «بو کی کله گؤزدورز دئییر. بونونلادا اوْنون آدی طایفا ایچینده کله گؤز قالیر.

کله‌گؤز بؤیویور توران خاتونون باشچی‌لیق ائتدییی طایفا ایچینه نفاق دوشور. بونون گوناهینی خالق کله گؤزده گؤرور. بیر گون کله گؤز توران خاتونو اوْغورالاییب داغا آپاریر اتینی شیشه چکیر. طایفایا فلاکت

گلیر، قان دوشور. ائله بوُراداجا طایفا آغ ساققالی اوْزان مئیدانا چیخیر. بو حادیثه‌لری نغمه‌یه سالیر اوْخویور. ائله داستاندا اساس اعتبار ایله بوُندان سوْنرا باشلاییر. توران خاتونون وصیتی ایله طایفایا باشچی ایگیدلردن سئچیلمه‌لی ایدی. بو ایگید قارالی بی‌دیر. او توران خاتونون وصیتلرینی آنا سودو کیمی قبول ئدیر عینی بیر طایفایا منسوب اوْلان آغ پاپاق و قارا پاپاق ایگیدلر دده‌نین ـ اوْزانین مصلحتی ایله آغ قوْیونلو و قارا قوْیونلو اوْماقلا ایکی یئره آیریلیرلار. بو زامان قریب بیر سس ائشیدیلیر بو قوْیونلو طایفاسینین آللاهی مقدسدیر، دردینین چوْخلوغوندان شیکایت ائدیر:

دئدیم کیم‌سن دردین نه‌دیر دئدی: قوْیونلار اوُلوسونون آللاهییام دردیم چوْخدور.

بنی انسان منیم اوْغلوم سوْن نفسیم‌دیر. قوْپوزونو اسیرگه‌مه چال دینله‌ییم، قوپوز سسین... قوپوز ایله دوْغولموشام ایسته‌ییرم قوْپوز ایله کؤچ ائیله‌ییم بو دونیادا (35 ـ 34 و 6).

قوْپوز یئنه دیله گلیر، اوزان اوْخویور. بو ماهنی جاناوارین ـ قوردون دیلیندن اوْخونور ـ قورد ـ قوْیونلار طایفاسینین آللاهی اوْلوب ایندی اوْنا خیانت ائدیبلر، ایگیدلره اوْنون سودونو ایچیریب اوره‌یینی ایسه یئدیریبلر. بوُنونلادا عهد ـ پیمان پوْزموش قوُردون سیُرلرینی بیان ائتمیشلر. بونا جاواب اوْلاراقدا قوُرد ـ جاناوار آللاهی دونیایا تپه‌گؤزو گتیریب کی اینسانلاردان اینتیقام آلسین. بوُرادا قوُرد طایفا ـ اوُلوس توتئمی‌دیر. بو تصویرلرده خالقیمیزین قدیم توتئم اوْلماسی حیواندارلیقلا خوصوصیله قوْیون‌چوُلوقلا علاقه‌داردیر. مثلاً خالق آراسیندا «قورد اورَییی یئییب» «قورد بالاسی قورد اوْلار» «قورد نه بیلیر قاطیر باهادیر» «قوردلا قوزو بیر یئرده اوْتلاییر» «قوردا رحم ائتمک، قوْیونا ظولم ائتمک دئمکدیر» «قوردان قوْرخان، قوْیون ساخلاماز» «قورددان چوبان اوْلماز» وس. کیمی آتالار سؤزو و مثل‌لر واردیر. آنجاق قورد کوُلتو بورادا ضعیفله‌میشدیر. قورد کوُلتونون ایزلری، کوْراوْغلو داستانیندا دا قالمیشدیر.

قارا اوْغلو داستانین اولینده قورد مقدس ساییلیر، فئتیش‌لشدیریلیر. قوردون قدیملرده توتئم اوْلماسی بئله اثرلرده بیر داها تصدیق اوْلونور. قوردون سیرّی آچیلان کیمی اوْ مقدس‌لیکدن چیخیر ائله بلا گلیر.

اووچی پریم ناغیلیندا دا بئله بیر اعتقاد وار. «اووچویا دئمیشدیلر کی ایلانین ـ توتئمین سنه وئردییی سیرّی هئچ کیمه آچما. پریم بو سیرّی اوزون مودت ساخلایا بیلمیر نهایت آروادینا سؤیله‌ییر. بوُنا گؤره ده جاناوارلار اوْنو گودور نهایت توُتوب پاچالاییرلار». داستانداکی و ناغیلداکی اعتقادلارین بیر ـ بیرینه اوْخشارلیغی گؤز قاباغیندادیر.

داستاندا اوْلان بیر ائپیزودا دا دیقت یئرَک: توران خاتونون ـ قادینین عوضینه قارالی بی طایفا باشچیسی سئچیلیر. چوْخ ماراقلیدیر کی مادر شاهلیق قورتاریر پدر شاهلیق باشلاییر. جمعیتین اینکیشافی تاریخینده اؤزونه گؤره موهوم روْل اوْینایان بو مرحله‌لر عینی زاماندا موافق خالق صنعتی نومونه‌لری مئیدانا گتیرمیشدیر. ف. ائنگئلسه گؤره میفولوگییا مادرشاهلیق دؤرونون ائپوس ایسه پدرشاهلیق دؤورونون محصولودور.» (سند حذف) چوْخ دیقته لاییقدیر کی کیچیک بیر داستاندا مادرشاهلیقین اؤز یئرینی پدرشاهلیقا وئرمه‌سی ایزلری ساخلانمیشدیر. بوُرادا مادرشاهلیقلا علاقه‌دار حادیثه‌لر: طایفا یکرنگلییی، اساطیری تصویرلر، قورد، سو کوُلتو وس. چوْخ قدیم دؤورلرله سسله‌شیر. قارالی بی‌ین باشچی اوْلماسی ایله احوالاتلار دَییشیلیر داستان، ائپوس باشلاییر. قارالی بَی‌ده اختیاری اوْغلو سدرَکه وئریر و بوُندان سوْنرا حادیثه‌لر اساساً سدرَکین اطرافیندا جریان ائدیر. او بؤیوک ایگیدلیکلر گؤسترییر اوزان گلیب اوْنا قاراواوْغلو آدینی قوْیور.

قاراواوْغلو فوْرما اعتباری ایله دده قوْرقودا یاخیندیر. داستاندا نثرله شعر نؤبه‌له‌شیر و عوموميتله اوزان یارادیجیلیغی دؤورونون اوسلوبو اؤزونو گؤسترییر. آنجاق قاراواوْغلو داستانینین نشر کیمی وئریلمیش حیصه‌سینه خوصوصیله دیقت یئتیریلمه‌لیدیر. بیزجه بو حیسلرین چوْخو ائله شعرله دئییلمیشدیر. «قوْر آتینی مئیمه‌لی‌سن اونلره سئیمه‌لی‌سن، سود چشمه‌سین کئچمه‌لی‌سن، آینالی‌دان ایچمه‌لی‌سن آغ بوُلاغی اوْیمالی‌سان، باشین اوستو کسمه‌لی‌سن» وس. عوموميتله داستانین نثر حیصه‌سی‌ده «سوْندا بیر نئچه آبزاسی

چیخماق شرطی ایله» خوصوصی بیر ریتم، تاکت، موسیقی ایله اوْخونور ایفا ائدیلیر. قارا اوْغلو ائله بیل بؤیوک گئنیش احاطه‌لی بیر داستانین قَلپه‌لریدیر. بعضاً ایسه خیلاصه‌سیدیر.

بیزجه داستاندا اوللر توران خاتون، دده چالماغین، قارالی بی کلبه گؤز، قارا اوْغلو، سرَک قورد، سئحرلی سو و ساییره ایله باغلی آیری ـ آیری قوْللار و بوْیلار اوْلموشدور. اوُزون عصرلر حافیظه‌لرده یاشاماسی بو داستانین بیر چوْخ فصیل و بوْیلارینین یاددان چیخماسینا همده دیگر قهرمانلیق داستانلارینین حادیثه و ائپیزودلاری ایله قاینایيب قاریشماسینا سبب اوْلموشدور.

پروْفسور ت. حاجی‌یئف یازیر: «قارا اوْغلو داستانی اوْنو ماستیک سیستیمنه دیل ـ اوسلوب خوصوصیتلرینه شعر فوْرمالارینا عوومیتله پوئتیکاسینا بدیعی نوْرماللارینا گؤره دده قوْرقودا اوُیغون گلیر.»[۱۲۲]

نتیجه اوْلاراق دئمه‌لییک کی قاراوْغلو داستانی فوْلکلورشوناسلیغیمیزدا قیمتلی بیر تاپینتی حساب ائدیله بیلر داستانین هم ایدئیا، مضمون و فوْرما خوصوصیتلری دیگر داستانلاریمیزلا علاقه‌لی جهتلری همده دیل خوصوصیتلری اؤز هر طرفلی تدقیقینی گؤزله‌ییر.

«قاراملیک» داستانی قهرمانلیق داستانلارین سیراسیندادیر. حادیثه‌لر XII عصرده جریان ائدیر اساس اعتبار ایله بو دؤوره‌کی تاریخ حادیثه‌لرین بدیعی انعکاسیدیر. ایندییه قدر بیزه داستانین ایکی واریانتی معلومدور. بیرینجی واریانتی م. س اردوبادی قلمه آلیب چاپ ائله‌میشدیر. («وطن اوْغروندا» ژورنالی 1941 ن 8 ـ 7 ـ 6) ایکینجی بیر واریانتی ایسه موعلیم سیدعلی نوری‌یئو یازییا آلمیشدیر اوْنون دئدییینه گؤره داستانی اوزون مودت تبریزده یاشامیش ایندی سومقاییت ساکینی اوْلان محمدعلی عزیزوف‌دان توْپلامیشدیر. اودا واختیله بوُنو تبریزلی کاظیم آدلی بیر پینه‌چیدن ائشیدمیشدیر. سیدعلی نوری‌یئو واریانتی قیسادیر. باشقا سؤزله بورادا داستان حادیثه‌لرینین خولاصه‌سی وئریلمیشدیر (108 ـ 105 ـ 20) م. س اردوبادی ایسه نیسبتاً گئنیش شکیلده قلمه آلمیشدیر. او دؤنه ـ دؤنه قئید ائدیر کی عاشیقلار ایندیده بو داستانی بؤیوک هوسله دانیشیرلار.

[122] ـ ت. حاجی‌یئف، یازیچی دیلی و ایدئیا بدیعی تحلیل معارف 1979 ص 5

م. س. اردوبادی عاشیقلاردان یازییا آلدیغی متنلرده کیچیک بیر ایضاحاتدا وئرمیشدیر. داستانی باشا دوشمک اوچون البته بو قئیدلرین معین اهمیتی واردیر. قاراملیک حاضیردا تبریز شهرینین مشهور بیر محله‌سینین آدیدیر. لاکین آذربایجان آتا بَی‌یی، قیزیل آرسلان دؤورونده (XII عصر) قاراملیک آدینی آذربایجانین گنج و قهرمان بیر اوْغلو داشییردی. آتابی ائلده گیزلین دؤورونده باشلایاراق آذربایجان پایتختی اوْلان تبریزده ایلده بیر دفعه ایگیدلیک قهرمانلیق و پهلوان‌لیق یاریشی اعلان اوْلونوردو. نوروز بایرامی‌نین ایکینجی گونو خالق بؤیوک دوزه ییغیشار و هر کس اورادا ایگیدلیک نومونه‌سی گؤستریردی. بو یاریش‌دا حؤکمدارلارین اؤزلری‌ده ایشتیراک ائدر و بیرینجی‌لیک قازانانلاری مکافات‌لاندیراردیلار.

خالق آراسینداکی روایتلره گؤره اوْ زامان دونیادا آتابی ائلده گیزین اوْغلو محمددن ایگید و قهرمان بیر آدام یوخویمیش. بونا گؤره ده تاریخده اوْنون آدینا «جهان پهلوان» دئییرلرمیش. دئییلدییینه گؤره آتابی محمد اَلینی یاتمیش دوه‌نین بئلینه قویدوغو زامان دوه نه قدر قوتلی اوْلورسا اوْلسون یئریندن قالخا بیلمزمیش گویا او دؤرد میس مجمعه‌نی بیر ـ بیرینی اوستونه قوْیوب خمیر کیمی بوکر بیر دسته آت نالینی اووجونون ایچریسینده سیخیب موما دؤندرر و آتین بؤیروندن یومروق ایله ووروب ییخارمیش. حتی اؤکوزو الینه گؤتوروب آلتی ـ یئددی آرشین اوجالیغیندا اوْلان دیوارین او بیری طرفینه آتارمیش...

عاشیقلارین دئدییینه گؤره اوْنون نصرت‌الدین آدینا بیر اوْغلو واریمیش. نصرت‌الدین‌ده آتاسی کیمی پهلوان و ایگید ایمیش. عؤمورونده اوْنون آرخاسینی یئره گتیرن اوْلمامیشدیر. نصرت‌الدین تبریزده اؤز عمی‌سی قیزیل ارسلانین یانیندا قالدیغی زامانلار ایگیدلیک و قهرمانلیق یاریشلاریندا ایشتیراک ائدیب بیرینجی‌لیک قازانیردی. قیزیل آرسلانین اؤزوده «نصرت‌الدین هزره ده قارداشیمین واریشیدیر ـ دئیه فخر ائدیردی.» بوُندان سوْنرا م. س. اردوبادی عاشیقلارین دیلیندن یازدیغی روایتلری وئرمیشدیر. بوُنلار بیر بیر ایله علاقه‌سی اوْلان اوچون روایتدیر. ائله بیل کی بؤیوک بیر داستانین چارپانالاریدیر. داستان قاراملیکین آدینا باغلانمیشدیر. بوتون حادیثه‌لرده اوْنون اطرافیندا جریان ائدیر. حادیثه‌لر تبریزده، گئدیر. یوُخاریداکی قئید ده

گؤستردییمیز بؤیوک بیر یاریش تصویر اوْلونور او دؤورون حؤکمدارلاری‌دا بو یاریشا تاماشا ائدیرلر پهلوانلار گزیشیر یاریشیرلار. اؤزوده بوُنلارین هامیسی زادگان زومره‌سینه منصوبدورلار... بوُنلارین ایچریسینده 18 یاشلی، قارا بنیز، آریق بیر اوْغلان‌دا واریدی. پالتارلاری یاماقلی ایدی. آیاغینا چاریق گئیمیشدی. قیلینجی‌نین قینیندا قیزیل گوموش داش ـ قاش یوخویدی. بو قاراملیک‌لیدی اوْنو هئچ سایا سالمیر یاریشا بوراخماق ایسته‌میردیلر. قوْجا آناسینین خواهیشی ایله اوْدا یاریشیر و غلبه قازانیر. بونو گؤرن نصرت‌الدین اؤز کامانینی اوْنا باغیشلاییر. ائله بو گوندن قاراملیک دیله ـ دیشه دوشور اوْنون دوشمنلری آرتیر. اونو محو ائتمک ایسته‌ییرلر آنجاق او اوْجان داغینا چکیلیر قاچاق اوْلور موباریزه‌نی داوام ائتدیریر. ائله نصرت‌الدین اؤزو قاراملیکلی تعقیب ائدیر اؤزونه چیخماغا قوْیمور.

روایتلردن بیرینده قاراملیکین سئوگیلیسی رخساره‌یه محبتی تصویر اوْلونور. رخساره ده سئوگیلی‌سینین اوجباتین‌دان چوْخ اذیتلر چکیر.

اوْجان داغی اوْجان داغی داشلارین ککلیک اوْیلاغی اسن مه‌لر رُخساراما سالام آپار سحر چاغی

نصرت‌الدین رخسارنه‌نی قوهوم اقرباسی ایله بیرلیکده حبس ائتدیریر کبینینی باشقا آداما کسدیریر. آنجاق طوْی گئجه‌سی قاراملیک سئوگیلی‌سینی آزاد ائدیب داغلارا آپاریر.

اوچونجو روایت صیرف تاریخی حادیثه‌لر اوزرینده قوُرولموشدور. قیزیل ارسلان اؤلدورولدوکدن سوْنرا سالجوق طوْغرول حبسدن قاچیر و تبریزه هوجوم ائدیر. آنجاق سلجوق طوْغرولونون قوْشونلارینا تاب گتیرمک اوْلمور اوْ شهره گیریر. بو زامان قیزیل ارسلان‌نی خسته، قوْجا وزیری شمس‌الدین مکتوب یازیب شیمالی آذربایجانین قوْشونونون سرکرده‌سی فخرالدینی کؤمکه چاغیریر. نصرت‌الدین فخرالدین و قاراملیک موحاصیره‌یه آلیب طوْغرول قوْشونلارینی قیریرلار و تبریزی آزاد ائدیرلر. نصرت‌الدین تبریز اوُغروندا شهید اوْلانلار ایچریسینده قاراملیکی تانییر دیز چؤکور و دئییر:

«دونیانین لعنتی منه گلسین سنی یاشاماغا قوْیمادیم».[۱۲۳] او گوندن تبریزده همین محله قاراملیکین آدینی داشییر. یوْخسول بیر دوُل قادینین اوْغلو قاراملیک آذربایجانین جوانشیر، بابک، اوْغوز بهادرلارینین واریشی کیمی چیخیش ائدیر. قاراملیک داستان‌دا گئنیش اورکلی، صمیمی، صداقتلی بیر گنج کیمی سئویلیر. داستانین صؤحبت آچدیغیمیز هر ایکی واریانتین‌دا شعر نومونه‌لری‌ده واردیر:

قاراملیک قاراملیک حسرت قالدیم یارا ملیک یارین یادلارا یاد اوْلور قیل باشینا چارا ملیک. قاراملیک قاراملیک

قیزیل قوْلباق شمشاد قوْلدا سئیرقیب‌لر ساغدا سوْلدا آنان قالیب گؤزو یوْلدا قاراملیک ـ قاراملیک قیل باشینا چارا ملیک.

داستانین هر ایکی واریانتی‌نین یاریم‌چیق‌دا اوْلسا گلیب بیزه چاتان مضمونو ایله تانیش‌لیق گؤسترییر کی بوُراداکی حادیثه‌لر قدیم تاریخیمیزدن گؤتورولوب بیر سیرا صورتلرین: قیزیل آرسلان ـ محمد جهان پهلوان، نصرت ـ طوْغرول ابوبکر و باشقالارینین فعالیت گؤستردییی عصر اوْلموشدور آنجاق شعر پارچالاری سوْنراکی دؤورلرین محصولودور: بورادا قاراملیک قاچاق دوشور داغلاردا گیزله‌نیر اوْرادا موباریزه‌سینی داوام ائتدیریر. ماراقلیدیر کی شعر پارچالاری XIX عصرین «قاچاق» نغمه‌لرینی خاطیرلادیر.

«کوْراوْغلو» داستانی

داستانین یارانما دؤورو:

کوْراوْغلونون ایندیه قدر اوْلان بوتون تدقیقاتچیلاری اوْنون XVII – XVIII عصرلرین تاریخی حادیثه‌لر ایله سسلشدییی قناعتینده‌دیر. بو دورده آذربایجاندا باش وئرن تاریخی حادیثه‌لر داستانین اوزولونو تشکیل ائدیر. کوْراوْغلو داستانین اؤزونده استثمارچیلارا پاشا ـ بی و خانلارا قارشی کسگین نفرت واردیر. XIX

[123] ـ آذربایجان کلاسیک ادبیاتی کیتابخاناسی I جیلد، خالق ادبیاتی باکی 1982 ـ ص 69

عصرده م. محمود بی اوفون توْپلادیغی و کوْراوْغلویا عاید ائتدییی آتالار سؤزلریندن بیری بئله‌دیر: «نه شاها باخیر نه خودکارا»

یاخود قهرمانین داستان بوْیو سؤیله‌دییی قوْشمالاردان بیر نئچه میثال:

دوْلون آت بئلینه قوچ دده‌لی‌لریم خودکاری تختیندن ائندیرک هوْیدو تالایاق مالینی آلاق جانینی شاهین چیراغینی سؤندورک هوْیدوُ

بورادا کوْراوْغلونون ایکی بؤیوک دوشمنی‌نین آدی چکیلیر. تورکیه سولطانی و ایران شاهی. بیر سیرا قدیم یازیلی منبعلرده داستانین اساس حادیثه‌لری ایله علاقه‌دار دئییلر کی بونلار ایران شاهی، شاه عاببباس و تورکیه سوُلطانی سلطان مرادین دؤورونده اوْلموشدور.

من قیرآتی بسله‌میشم قهرینده گؤزل گؤرمه‌میشم یارین تهرینده

جومه گونو استانبولون شهرینده خودکاری تختیندن سالللام انشاءالله

یاخود

قوچ ایگید یالایار اؤزو اؤز قانین کوْراوْغلو هر یانا ایشلر فرمانین

ایندی بی پاشانین خودکارین خانین دریسینی سامان تپیلسین گرک.

کوْراوْغلو داستانی XVI, XVII عصرلرده باش وئرن جلالی‌لر حرکاتی ایله ده علاقه‌لندیریلیر. جلالی‌لر اساساُ تورک پاشالارینا قارشی چئوریلمیش حرکاتدیر. توْقات‌دا 1518 اینجی ایلده شیخ جلالی ایلک بؤیوک عصیان قالدیرمیشدیر. گومان کی جلالی‌لر اوْنون آدی ایله علاقه‌داردیر. سونرالار زاقافقازییانی‌دا بوُرموش بورادا باش وئرن ـ کندلی عصیانلاری ایله قاینایب قاریشمیشدیر. بوتون XVI - XVII عصرلر فئودال اسارتینه اؤلچویه گلمز وئرگی‌لره قارشی چئوریلمیش ـ کندلی حرکاتی دؤورودور. خوصوصیله آذربایجان بوتون رئگی اوْنلاردان داها چوْخ عصیانلاری ایله سجیه‌لنیردی. XVII عصرین تاریخچیلری ح.

روُملو، م. منشی، اولیاچلبی و بو اثرلرین ده بو دؤورون حادیثه‌لری حاقّیندا قیمتلی ماتئریاللار ساخلانمیشدیر.

آذربایجاندا XVI عصرین اوللرینده ش. ای. خطایی‌نین باشچی‌لیق ائتدییی قدرتلی صفوی دؤولتی یارانمیشدی. XVI عصرین ایکنجی یاریسی XVII عصرین اوللرینده صفوی دؤولتی ایله عثمانلی ائمپرییاسی آراسیندا آردی ـ آراسی کسیلمه‌ین موباریزه‌لر اوْلموشدور. بوُنلار چوْخ زامان آذربایجان تورپاغیندا گئدیردی. ش. ای خطایی‌نین اؤلوموندن سونرا صفوی دؤولتی ضعیف‌له‌مه‌یه باشلاییر. شاه طهماسب‌له III سولطان مراد آراسیندا موحاریبه اوْلور عثمانلی سوُلطانی غالیب گلیر. تبریزله بیرلیکده بوتون آذربایجان ایشغال ائدیر. «بو سولطانین واختینداکی قدر بلا و بدبخت‌لییی خالق هئچ بیر واخت گؤرمه‌میشدی». XVI عصرین سوْنلاریندا آذربایجاندا پاشالیقلار مئیدانا گلمیشدیر. دربند، شیروان، گنجه، ایروان، پاشالیقلاری بو زامان موحاریبه‌لر داغینتی‌لارلا برابر خالق آغیر وئرگیلر آلتیندا اینله‌ییردی. آ. باکی‌خانوف «گلستان ـ ارم»ده یازیر کی دربند و شیروان‌دا عثمان‌پاشا حؤکمرانلیق ائتمیشدیر. س.ْنرا حسن پاشا، محمود پاشا، احمد پاشا، شیروان‌دا آغالیق ائتمیشدیر. یئنه آ. باکی‌خانوف یازیر کی جعفر پاشا روُم (عوثمانلی) قوشونلار ایله دربنده هوجوم ائتمیش قیزیل باشلارلا موحاریبه آپارمیش داغیستاندا کوره قالاسینی آلمیش و اهالینی غارت ائله‌میشدیر.

1573 ـ 1571 انجو ایللرده تبریزده صنعتکارلار و شهر یوْخسوللارینی‌نین بؤیوک بیر عصیان اوْلموشدور. عصیان اشتراکچی‌لاری شهر یوْخسوللاری و صنعتکارلاری ایدی. چکمه‌چی، ماهوت توْخویان، شالوار دوز، شتربان (دوه‌چی) سبزه فروش، پهلوانلار، قهرمانلار وس. عصیان شاه طرفیندن آمانسیزجاسینا یاتیریلمیشدیر. ح. روُملو، ای. منشی‌نین یازدیغینا گؤره عصیان‌دا قصابلار سیلکده موهوم روْل اوْینامیشدیر. ح. روُملو پهلوانلار حرکاتینین باشچی‌لاریندان بیرینین آدینین عوض اوْلدوغونو یازیر. (سند حذف) پروفسور ای. تی پطروشفسکی بونون ائیواز اوْلا بیله‌جه‌ییی فرضیه‌سینی ایرَلی سورور.

بیزه بئله گلیر کی تبریزده باش وئرن بو عصیان کؤراوٚغلو داستانینین تاریخی زمینه‌سینه داخیل اوٚلموشدور. چوٚخ ماراقلیدیر کی قصابلارینداا اساس روٚل اوٚینادیغی بو عصیان باشچی‌لاریندان بیری عوض ـ ائیوازدیر. دیقت ائدیلسه بو داستاندا دا بئله‌دیر: ائیواز عوض‌سیز بیر پهلوان، همده قصاب آلی‌نین اوٚغلودور. بئله اوٚلدوقدا داستانداکی ائیوازین تاریخی عوض ـ ائیوازین پروتو تیپی اوٚلماسینا شوبهه یئری قالمیر.

1578 ـ 1577 اینجی ایللرده شیرواندا یئنی بیر خالق عصیان اوٚلموشدور. تاریخچی ح. روٗملونون تصویر ائتدییینه گؤره عصان قدّارجاسینا یاتیریلمیش و اوٚنون اشتراچی‌لاریندان 400 نفرینین باشی کسیلیب شاهین سارایینا گؤندریلمیشدیر. (سندحذف) اسکندر منشی 1508 ایلده طالش‌دا نامعلوم بیر درویشین رهبرلییی آلتیندا باش وئرمیش خالق عصیانیندان بحث ائدیر عصیان باشچیسی توتولموش یاندیریلمیشدیر. بونا باخمایاراق عصیان یئنه داوام ائتدیریلمیش. اردبیله حرکت ائدن عصیانچیلار اوٚرادا مغلوب ائدیلمیشدی.[۱۲٤]

XVII عصرین اوللرینده شاه عاببباس آذربایجانا ایشغالچی کیمی گلیر. ایندی پاشالیقلار عوضینه آذربایجاندا بیگلر بیگ‌لیک‌لره بؤلونموشدور. بوٗنلارین باشینداادا شاه عاببباسین قوهوملاری دایانمیشدیر. شاه عاببباسین موحاریبه‌لری بوتون XVII عصرین بیرینجی یاریسینی احاطه ائدیر. XVII عصرین اوللرینده باش وئرن بوتون بو کشمکش‌لیکلره موحاریبه‌لره ـ تالانلارا، خاریجی ایشغالچی و یئرلی استثمارچیلارین آغیر وئرگی‌لرینی‌ده علاوه ائدک.

مشهور سووئت تاریخچیسی ای. پ. پطروشفسکی‌نین یازدیغینا گؤره بو دؤورده آذربایجان کندلرینده 35 نوع وئرگی و ملکفیّت تطبیق ائدیلیردی. جهاد ـ عشر، تفاوت، کسیم، باغ باشی، چوبان بگی، جوت باشی، دستک باشی افراجات، آت آرپاسی، اوٗلاق، سوٗرسات، پیشکش، بایراملیق، بی‌یار... بئله‌لیکله ان چوٚخ اذیت چکن محو ائدیلن وار ـ یوٚخدان چیخان خالق کوتله‌لری کندلی‌لر یوٚخسوللار ایدی. بوتون بو دؤورده آذربایجاندا آردی ـ آراسی کسیلمه‌دن کندلی حرکاتلاری باش وئرمیشدیر.

[124] ـ اسکندمنشی، تاریخ عالم آرای عباسی ـ ص 201 ـ 200

خوصوصیله شیروان، اردبیل، ماراغا، قاراباغ، تبریز کوردوستان و باشقا رایونلاردا، ایالتلرده کندلی کوتله‌لری، غصب‌دارلارا قارشی موباریزه آپاریرلار. دۆغرودور بو عصیان‌لار داغینیق ایدی. کوتله‌لر یکدیل‌لیکله حرکت ائتمه‌یی باجارمیر، بیر ـ بیریندن برسیز ووروشور اونا گؤره ده چۆخ زامان ایشغالچی‌لارین اوردولاری قارشیسیندا اوزون مودّت دایانا بیلمیردیلر. لاکین بونا باخمایاراق خالقین قهرمان اوغوللاری اؤز وطنی‌نی سوْن نفسه‌دَک قوْروموش ایشغالچی‌لارا قارشی آمانسیز اوْلموشلار. «کوْراوْغلو» داستانی آذربایجانین موختلیف رایونلاریندا خاریجی و یئرلی دوشمنلره قارشی آلوولانان کندلی عصیانلارینین عوموم خالق موباریزه‌سینین بدیعی انعکاسی کیمی مئیدانا چیخمیشدیر.

لاکین اوُنوتمامالی‌ییق کی کوْراوْغلو خالق داستانیدیر. او اوزون مودّت خالقین شیفاهی دیلینده عاشیقلارین سیملی سازلاریندا یاشایاراق زمانه‌میزه قدر گلیب چیخمیشدیر. اونا گؤره ده خالق داستاندا هم XVI – XVII عصردن اولکی بیر سیرا قهرمانلیق حادیثه‌لریندن هم‌ده سوْنراکی موباریزه صحیفه‌لریندن کوْراوْغلونون فوْرمالاشدیرارکن ایستیفاده ائتمیشدیر. کوْراوْغلو داستانیندا خالقیمیزین قهرمانلیق موباریزه‌سینین بؤیوک بیر دؤورو یوکسک صنعتکارلیقلا اؤز بدیعی ایستیفاده‌سینی تاپمیشدیر.

کوْراوْغلونون توْپلانماسی و نشری

کوْراوْغلونون آیری ـ آیری قوْشمالاری هله XVII – XVIII عصرلرین جُنگ‌لرین‌ده ساخلانمیشدیر.

مثلاً:

سوسن سونبولون سولماسین دیدَن یاشی ایله دوْلماسین نرگیزین اسگیک اوْلماسین یازا دؤنسون قیشین داغلار

کۆراوْغلو سانا بندەدیر. دردیندن پراکندەدیر چونکی ایوازیم سندەدیر اوْلسون یوز مین یاشیم داغلار[۱۲۵]

همین عصرلرده گورجی الیفباسی ایله آذربایجان دیلینده یازیلمیش بیر سیرا کۆراوْغلو قۆشمالارینا راست گلیریک:

سئیر ائیلەدیم ائللرینی من قوربان قوجدوم یارین بئللرینی آلا گؤز

دوْست باغین گوللرینی من قوربان دررەم ناز ایلن ناز ایلن ناز ایلن ای ناز ایلن شاه بیزیلن.[۱۲۶]

یاخود اورتا عصرلره عاییدائدیلن باشقا بیر الیازماسیندا قالان قۆشمالاردان وئردییمیز آشاغیداکی نومونه یئنەده کۆراوْغلو داستانی ماهنیلارینین موسیقی ایله علاقەدار ایفا ائدیلدییینی گؤسترمکدەدیر.

ایللر ایلن آرزومانی‌ین چکرم یئری های معلوم چکرم بروْی گؤزوم یاشی عوُممان اوْلموش سئل سوْنام!

سئل بروْی ـ بروْی

عاشیق اوْلورم من گوناهکار اوْلمادیم یئری های یئری های معلوم اوْلمادیم بروْی زارا گلمیش افغانیمدان ائل سوْنام بروْی ـ بروْی.

1804 اینجی ایلده شاعیر عندلیب قاراجاداغی خالق یارادیجیلیغی نومونەلریندن عیبارت الیازماسینا کۆراوْغلودان‌دا بیر سیرا شعرلر داخیل ائتمیشدیر.

[125] ـ رئسپوبلیکا الیازمالاری انیستیتونو جونگ نمره 618

[126] ـ گورجو الیفباسی ایله آذربایجان دیلینده یازیلمیشدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی XIX عصرین اوللریندن خوصوصیله آذربایجانین روسی‌یایا بیرلشدیریلمه‌سیندن سونرا داستانین توْپلانماسی ایشی سورعتله‌نیر. او زامان پطرزبورگ‌دا، مسکووادا، تیبلیس‌ده چیخان بیر سیرا غزئت و ژورناللاردا کوْراوْغلو داستانیندان پارچالارا حتّی تنقیدی قئیدلره تصادوف ائدیریک.

ای. شوپئتین متنی

کوْراوْغلو داستانینین حاقّیندا ایلک مطبوع معلوماتا «تفلیس ورقلری» (68 ن 1930) غزئتینده راست گلیریک. بوُرادا قالا حاقّیندا معلومات وئریلیر و داستانین بیرینجی قوْلوندان کیچیک بیر ائپیزود نقل ائدیلیر. روس مطبوعاتیندا داستانین حقیقی متنی ای. شوپئن طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. (سند حذف). ای. شوپئن میلّیتجه پوْلیاکدیر. چار حؤکومتین مأمورو کیمی بیر مودّت زاقافقازییادا ایشله‌میشدیر. ائله بو زامان آراز چایی ساحیللریندن کوْراوْغلو داستانینا عایید ماتئریاللار توْپلامیشدیر. او زاقافقازییانین سیاحت زامانی کوْراوْغلو قالاسینا راست گلمیش، قالا حاقّیندا معلوماتلاری و داستانی بیر آذربایجانلی عاشیقدان توْپلامیشدیر. او عاشیقین آدینی «اوْمیر» یازیر. بو یا عؤمر یا خوددا امیردیر. ای. شوپئن یازیر: «عاشیق او چوُنقورونو (سازینی ـ پ اَ) کؤمکله‌ییب چوْخ اوزون بیر حیکایه باشلادی. حیکایه‌نین معین بیر حیصه‌سینی نقل ائدیر، بیر حیصه‌سینی‌ده اوْخویوردو. من شاعیر دئییلم ترجومه‌سین‌ده گوناهلاندیرا بیلمیرم. آنجاق چالیشمیشام کی حادیثه‌لر آراسیندا علاقه‌لر ساخلاییم عاشیقین اساس فیکیرلرینی قورویوم». متندن آیدین اوْلور کی عاشیق (ای شوپئن اوْنو بارد آدلاندیریر) کوْراوْغلو داستانینی چوْخ یاخشی بیلیرمیش. متندن اولجه قالانین روْمانتیک شکیلده تصویری وئریلیر. بوُندان سوْنرا قالا صاحیبی‌نین ـ کوْراوْغلونون ماجرالاری نقل اوْلونور. متنین ایکی حیصه‌یه بؤلمک اوْلار.

بیرینجی حیصه داستانین قیزیل فوْندونا داخیل اوْلان قوْللارین نقلی‌دیر: «آلی کیشی» «حمزه‌نین قیرآتی آپارماسی» و «بایازید سفری» سفریندن بیر حیصه بورادا همین قوْللارین مضمونونو دانیشماغا احتیاج دوُیموروق آنجاق بیر ایکی تفرعات وئرمکله عاشیقین داستانی نه قدر اینجه‌لیکلرینه قدر بیلمه‌سینی

نومایيش ائتديرمک ايسته‌ييريک وس. «آلی کيی» قوْلو اولدن آخيرا قدر چوْخ دقيق‌ليکله نقل اوْلونور. داستاندا بئله بير يئر وار. آتا ايله اوْغول اينتيقام آليب گئری دؤنندن اوْنلاری پاشانين آداملاری تعقيب ائديرلر. روشن دئيير کس آتا کهر آتلار گلير آتا مصلحت بيلير کی آتلاری سوُلانميش شوملوغا سورسون. سوْنرا قارا و آغ آتلار گلنده ده آلی کيشی‌نين مصلحتی ايله قارا تيکانليقا و داشليغا گيرير و خيلاص اوْلورلار. همين ائپيزود بوتون دقيق‌ليی ايله ای. شوپئنين متينده وئريلميشدير آنجاق ترجومه خطالاری واردير. ای. شوْپئنين متينده همين قوْلون سوْنوندا گؤستريلير کی کوْراوْغلو اطرافينا سيلاح‌داشلار توْپلاييير. گورجوستاندا تيفليسين ياخينليغيندا دره ـ چيچک‌ده، استانبول سولطانينين تورپاغيندا حتی گئنيش پرات چايی‌نين (ای شوپئن فرات چايی‌نی بئله يازير) ساحيللرينده اؤزونه قالالار تيکير. نهايت اوْنون سوْراغی گئديب کوْنکيٌيارا (خودکارا ـ پ ـ اَ) چاتير. ائله بورادان دا داستانين حمزه‌نين قيراتی قاچيرماسی قوْلو باشلاييير. بو قوْل چوْخ قيسا نقل اوْلونور. خودکار قيرآتی اوْغورلايانا بؤيوک مکافات وعده ائديير. ساتقين‌ليق‌لا قوناق صيفتی ايله چنلی‌بئله گليب قيرآتی قاچيريرلار. «کوْراوْغلو الينده عصا چينينده ساز پايی ـ پيادا عوْثمانلی‌لارين مرکزينه گليب چيخير.» عاشيق‌ليقی ايله هامينی حئيران قوْيور. کوْراوْغلو سولطانی اوْنون مهترلرينی آلدادير، آتين يانينا اؤزونو ساليير آت اوْنو تانييير.

اوچونجو ائپيزود دا گؤستريلير کی کوْراوْغلو چنلی‌بئل دوزن‌ليينده اوزاقدان کروان گلدييينی گؤرور آنجاق کروان باشی قارالتی‌نی گؤروب دايانير و گئری دؤنمک ايسته‌ييير. کوْراوْغلو کاروانی آللادير. اولجه ياپينجی‌سينی و اوْنون دالينجادا بير سرينج قاتيغی قايادان آتير گويا اوراداکی قارالتی قارا قوش ايميش اودا اوُچوب گئديير. کاروان چنلی‌بئله طرف يان آليير بو احوالات بوتونلوکده داستانين بايزيد سفرينده نقل اوْلونور. ای. شوپئنين متينده‌ن او قدر ده فرقلنمير.

آنجاق بوُندان سوْنرا ای شوپئن متنده سوْن ائپيزودی نقل ائديير کی بو آذربايجان داستانينين هئچ بير واريانتيندا يوْخدور. گويا کرواندا راس سوُلدانا آدلی بير گورجو قيزی اوْلور. کوْراوْغلو اونا ووروُلور چنلی

بئله گتیریر قیز اوْنا اره گئتمکدن امتناع ائدیر دئییر کی سن قاچاقسان اؤزونده موسلمانسان، بوُندان سوْنرا کوْراوْغلو سیلاح داشلارین‌دان گیزلی کیلسه‌یه گئدیر موباریزه‌لردن سوْیویور. بونا دؤزه بیلمه‌ین کوْراوْغلو میصری قیلینجی ایله دَلیلرین بیر نئچه‌سینی اؤلدوروب غیب اوْلور. دیقت ائدین ای. شوپئنین بو سون حیکایتنی کوْراوْغلو داستانینین اساس دوْغما ائپیزودی ایله باشلاییر و سوْنرا تامامیله یابانچی بیر مجرایا یؤنه‌لدیلیر بو احوالات کوْراوْغلو کیمی قهرمانا افترادان باشقا بیر شئی دئییلدیر. همین بو ائپیزودا گؤره ده آذربایجان کوْراوْغلوشوناسلاری ای شوْپئنی کسگین تنقید ائتمیش و اوْنون متنینی‌ده بوتونلوکده یارارسیز سایمیشلار. ای شوْپئن بو ائپیزود حاقّیندا دئییر کی «سوْن احوالات منیم اختراع‌مدیر» بیز بونو بئله باشا دوشک کی اوْ بو احوالاتی آذربایجان عاشیغی عؤمردن ائشیدمه‌میش نه واخت ایسه گورجو ناغیل‌چیلارین‌دان یازییا آلمیش و بو متنه داخیل ائتمیشدیر. کوْراوْغلو کیمی خالق قهرمانینین آدینا XIX عصردن توْپلانیب چاپ ائدیلن بعضی متنلرده یاد ائپیزودلار داخیل ائدیلمیشدیر. مثلاً آ. واسکازکا او کارا اوْقلی) «کاوکاز 1846 ن 9)

... سوْن مقاله ای شوپئنین ائپیزودونا یاخیندیر. کوْراوْغلونون عاقیبتی بورادا دا فاجیعه‌لی صورتده بیتیر. اوْنا گؤره ده ای شوپئنین راس سودانا احوالاتینی آذربایجان داستانینا افترا کیمی قبول ائدیب علمی قیمتی وئرمک لازیمدیر. ای شوپئنین متنی کوْراوْغلونون ان قدیم مطبوع حیصه‌سیدیر. بورادا هم‌ده داستانین تاریخی قهرمانلاری فوْرمالاشماسی حاقّیندا ماراقلی و ضیدیتلی مولاحیظه‌لرده وار. اوْنا گؤره ده بو متنه تنقیدی یاناشماق یارارسیز یئرلرینه کسیب آتماق موعاصیر فوْلکلورشوناسلیغیمیزین اینکیشافی فوْقوندن حقیقی قیمتتی وئرمک و نهایت کوْراوْغلونون تدقیقاتی تاریخینده اوْندان ایستیفاده ائتمک گرکدیر.

و. خوْدزکونون نشری.

کوْراوْغلو داستانی کیتابچا شکلینده ایلک دفعه 1842 اینجی ایلده چاپ ائدیلمیشدیر. بونو توْپلایان او زامانلار گیلان‌دا (ایران) روسییا کوْنسولو اوْلان پولیاک یازیچیسی و ائتنوگرافی الکساندیر خوْدزکو ایدی. آ.

خ.دزکو پوللییاک یازیچیسیدیر. پطرزبورگ اونیورسیتئسینده موحاضیره‌لر اوخوموش 13 ایل ایراندا یاشامیش جنوبی آذربایجاندان کورّاوغلونو توپلامیشدیر. 13 مجلیسدن عیبارت بو داستان لوندون‌دا اینگیلیس دیلینده نشر اولونموشدور. آ. خودزکو واریانتی‌نین الیازماسینین اوریژینالی (فارس و آذربایجان دیللرینده) پاریسین میلّی کیتابخاناسیندا قورونور. 1856 اینجی ایلده س. س. پئنن داستانی روس دیلینه ترجومه ائدرک اولجه کاوکاز قزئتینده حیصه ـ حیصه سونرا ایسه آیریجا کیتابچا شکلینده چاپ ائتدیریلمیشدیر. (سند حذف)

آ. خودزکونون کیتابینین اوریژینالی ـ الیازماسی پاریسین میلّی کیتابخاناسیندا ساخلانیلیر. الیازماسینین صورتی بو یاخینلاردا رئسپوبلیکامیزا گتیریلمیشدیر. ال یازماسینین نثر حیصه‌سی فارسجا و قوشمالاری ایسه آذربایجان دیلینده‌دیر. دئملی بئله قناعت حاصیل اولور کی آ. خودزکو الیازماسینی الده ائتمیش و بئله‌لیکله ترجومه‌چیسی و نشر ائدنی اولموشدور. دوغرودان دا آ. خودزکو کیتابین هئچ بیر یئرینده اؤزونو توپلاییجی کیمی تقدیم ائتمیر. الیازماسینین آخیریندا توپلاییجی‌لارین آدلاری واردیر. حاضیردا همین الیازماسی اوزرینده ایش آپاریلیر و یاخین گلجلده بوتون حقیقتلر اوزه چیخمالیدیر.

آ. خودوزکو داستانین بوتون قوللارینی بیلن و ایسته‌دییی واخت گونلرله اوخوسان خوصوصی صنعتکارلار ـ کورّاوغلو خوانلار اولدوغونو یازیر. حتی س. س. پئنن ترجومه‌دن قاباق زاقافقازییادا بیر نئچه کورّاوغلو خوان تاپیب اونلارا قولاق آسمیش و داستانین اوریژیناللیغینین بیر داها شاهیدی اولموشدور. او شام، قیرآت، چونقور، عاشیق وس. سؤزلری ترجومه ائله‌مه‌میشدیر.

او زامان کورّاوغلونو توپلاییب چاپ ائدن ای شوپئن، آ. خودزکو، آ. هاکست ها اوزئن و باشقا بورژووا عالم، سیاح و ائتنوگرافلاری اثره و اونون قهرمانینا دوزگون قیمت وئره بیلمه‌میش اونو خالقین حیات و موباریزه‌سیندن تجرید ائتمه‌یه چالیشمیشلار. بونا باخمایاراق اونلارین توپلادیقلاری نومونه‌لر و واریانتلار مهم علمی اهمیته مالیکدیر و داستانین اؤیرنیلمه‌سی ایشینه بؤیوک کؤمک گؤسترییر.

1856 اینجی ایلده کۆراوْغلونون روس دیلینده نشری مطبوعاتدا بۆیوک موباحیثه‌یه سبب اوْلور. «سوْورئمون‌نیک رن 10)، ژورنالیندا داستان حاقّیندا ایمضاسیز رأی درج ائدیلیر. ایندییه قدر فوْلکلورشوناسلیقدا بو رئسئن‌زییانین ن. ق. چئرنئشئوسکی‌نین یازدیغی گوُمان ائدیلیردی. سونراکی تدقیقاتلار ایسه رئسئن‌زییانین مشهور روس فوْلکلوشوناسی آ. ن. پیُپین طرفیندن یازیلدیغینی معین‌لشدیرمیشدیر. (79 ـ 76 و 26). رئسئن‌زییادان دئییلر: «ایرانین شیمالیندا‌کی کؤچری حیات سورن تاتار (آذربایجان ـ رئد) قبیله‌لری اوْنون (کۆراوْغلونو) (رئد ـ) روْمانتیک حیاتی حاقّیندا اوْلان خاطیره‌لری خوصوصی بیر محبتله قوْرویوب ساخلاییرلار کۆراوْغلو اوْنلارین میلّی قهرمانی عینی زاماندا میلّی شاعیریدیر».

کۆراوْغلو داستانین‌دان چوْخ ماراقلی حیصه‌نی زاقافقازییا موعلیملر، سئمیناریاسینین مداومی میرزا ولی‌زاده چاپ ائتمیشدیر. بورادا روس دیلینه حرفی ترجومه‌سی ایله داستانین بیر نئچه اوْریژینال قوْشماسی آذربایجانا وئریلمیشدیر.[۱۲۷]

کۆراوْغلو XIX عصرین اوْرتالارییندا آلمان و فرانسیز دیللرینه ترجومه اوْلونموشدور. ژورژ ساتدین فرانسیز دیلینه ترجومه‌سی 1853 انجی ایلده پاریس‌ده نشر اوْلونموشدور. ترجومه‌چی همده تدقیقاتچی کیمی چیخیش ائدیر. او کۆراوْغلودان تاریخی شخصیت کیمی صؤحبت آچیر. «قیلینج کیمی معجزه‌لر یارادان ماهنیلارینا، سازینا حئیران قالدیغینی بیلدیریر. کۆراوْغلو ایدئیالدیر، کامیل‌لیک نومونه‌سیدیر. اوْنون هونرلری حاقّیندا روایتلر مرکزی آسیادان توتموش فرات چاییناداک آغیزدان آغیزا گزیر.

آ. ن ساموییلو ویچی‌نین «دده قورقود کۆراوْغلو حاقّیندا افسانه» حاقّی آدلی مقاله‌سی‌ده چاپ اوْلونموشدور. مقاله‌ده آکادئمیکین گلدییی آشاغیداکی نتیجه چوْخ ماراقلی ایدی. « کۆراوْغلو ـ یعنی کوْر کیشی‌نین اوْغلو

[127] (کریل)ون IX، 1890 ص 122

بو آد چوْخ ـ چوْخ قدیمدیر. بونون یاییلماسی ایله علاقه‌دار اوْلاراق گوْراوْغلو ـ یعنی بیر قبیر اوْغلو سوْنرادان مئیدانا گلمیشدیر.»

بوتون بوُنلارا باخمایاراق کوْراوْغلو داستانی تام شکیلده آذربایجاندا سووئت حاکیمیتی‌نین قورولماسیندان سوْنرا توْپلانیب نشر ائدیلمیش و اؤیرنیلمیشدیر.

و. خولوفلونون کوْراوْغلوسو.

1920 اینجی ایللرده فردی ائکسپئدییاسییا زامانی طوْووزدا عاشیق حسین بوْزآلقانلی‌نین دیلیندن یازییا آلینمیشدیر. بورادا کوْراوْغلو حاقّیندا روایتلر گنجه، شامخور، قازاق، طوْووز، آغ استافادا اوْلان قالالار: «ائللدار اوْغوزو» «قارا ول تپه‌سی» « کوْراوْغلو قالاسی» « کوْراوْغلو قایاسی» کیمی یئر آدلاری حاقّیندا دانیشیلیر آتالار سؤزلری گتیریلیر. آ. خوْدزکونون نشری یوکسک قیمت‌لندیریلیر. کیتابدا بئله باشلیقلار وار. « کوْراوْغلو کیمدیر» «نیگار خانیمین گتیریلمه‌سی» «دَمیرچی اوْغلونون دَلیلر جرگه‌سینه گیرمه‌سی» « کوْراوْغلونون تاجیری قاچاندا» «جنون عاشیق» «جنون عاشیق و تئللی خانیم» «توْپلاییجینین دئدییینه گؤره بونلار داستانین آیریلماز حیصه‌لریدیر. آنجاق ناتامام اوْلدوغونا گؤره داستانین اساس حیصه‌سینه داخیل ائدیلمه‌میشدیر. اساس ایکی قوْل توْقات سفری و باغداد سفری وئریلمیشدیر. اوْ یازیر: «عاشیقلار دئییر کی کوْراوْغلو قیرخ گئجه‌لیک صؤحبتدیر.» و. خولوفلونون نشری کوْراوْغلونون سوْنراکی نشرلری اوچون اساس منبعلردن بیری اوْلموشدور.

1937 نجی ایلده شامخورون سیف‌اللی کندینده عاشیق حسین‌دن داستانین بیر نئچه قوْلو یازیلیب ادبیات قزئتینده حیصه ـ حیصه درج اوْلونموشدور. کوْراوْغلونون کیتابچا شکلینده ایلک گئنیش نشری مشهور فوْلکلور توْپلاییجیسی ح. علیزاده‌یه عاییددیر. اوْ، 1941 اینجی ایلده داستانین 14 قوْلونو چاپ ائتدیرمیش کیتابین سوْنوندا قیرخدان چوْخ مستقیل قوْشما وئرمیشدیر.

م. ح. طهماسب کۆراوغلونون XIX عصردن بری توپلاناراق نشر اولونمایان بوتون موجود واریانت و قوللارینین اوزرینده دیقتله ایشلهیرک 1949 انجی ایلده داستانین علمی متنینی حاضیرلاییب چاپ ائتدیرمیشدی. بورایا داستانین 17 قولو داخیل ائدیلمیشدیر. همین کیتاب سونرالار تکمیللشرک دفعهلرله چاپ اولونموشدور.

سون ایللر کۆراوغلو داستانینین بیر سیرا یئنی قوللاری توپلانمیشدیر: «گیزیر اوغلو مصطفیبیین چنلی بئله گلمهسی»، «میصری قیلینج اوغورلانماسی» «بنؤشه خانیمین چنلی بئله گلمهسی». آ. نبییئو «زرنیشان خانیمین چنلی بئله گلمهسی» ایسه م. حکیموف طرفیندن شیفاهی دیلدن یازییا آلینیب چاپ ائتدیریلمیشدیر. علی قوربانوف طرفیندن توپلانان «مرجان خانیمین چنلی بئله گلمهیی» قولو داستانین 1975 اینجی ایل نشرینه داخیل ائدیلمیشدیر. آ. نبییئو داستانین دربنددن توپلادیغی واریانتی چاپا حاضیرلامیشدیر.

کۆراوغلو بیر نئچه دفعه کیتابچا شکلینده روس دیلینده ده (1940 و 1960) چاپ اولونموشدور. آذربایجان سوئوت عالیملرینیدن م. عاریف، ح. آراسلی، م. ح. طهماسب، م. رفیعلی، ف فرهادوف، م. سیدوف و باقالاری داستانین تدقیقی ایله مشغول اولموش بیر سیرا علمی تنقیدی مقالهلر یازمیشلار. آ. نبییئو داستانین آذربایجان ـ اؤزبک واریانتلارینی مقایسهلی صورتده تدقیق ائتمیشدیر. 1979 اونجو ایلده پاریسده «افسانهدن اوپئرایا سووئت آذربایجاندا کۆراوغلو موضوعسونون تکاملی» آدلی کیتاب فرانسیز دیلینده چاپ اولونموشدور. مونوگرافییانین مؤلیفی «لوْر ملیک اووا سیّار»دیر. بو تدقیقاتلاردا کۆراوغلونون ایدئیا ـ مضمون و بدیعی خوصوصیتلری داستانین تاریخی اهمیتی بارهده اطرافالی معلومات وئریلمیشدیر.

سون ایللر کۆراوغلو داستانین باشقا بیر الیازماسینی مشهور گورجو تووکولوقو ل. گ. چیلائیدزه الده ائتمیشدیر. (سند حذف) نوسخه گورجوستان (کریل) کئکئلیدزه آدینا الیازمالاری انیستیتوتوندا قورونور. داستانین ان بؤیوک واریانتیدیر. 28 قولدان عیبارتدیر.

« کۆراوغلو» داستانین واریانتلاری

خالقیمیزین قهرمانلیق داستانی کۆراوْغلونون موْتیولری یاخین شرق، زاقافقازیا و اورتا و کیچیک آسیا خالقلارینین‌دا دیقتینی جلب ائتمیشدیر. بو خالقلاردا کۆراوْغلودان ایلهام آلاراق اؤز میلّی قهرمانلارینی میلّی ائپوسلارینی یاراتمیشلار. هر بیر خالق کۆراوْغلو سوژئتینی اؤز یارادیجیلیق عنعنه‌سینه اویغون ایشلمیش اؤزلرینه مخصوص یئنی واریانتلار یاراتمیشدیر. ائپوسون ارمنی، گورجو، کورد، تورکمن، اؤزبک، تاجیک، قازاق، تورک واریانتلاری‌دا واردیر.

اوْرتا آسیادا یارانمیش کۆراوْغلو، «قوْرقولو» کیمی داستانلار نیسبتاً ناغیل‌واری خاراکتئر داشییر. کۆراوْغلو و قورقولودا ائپوس قهرمانلاری اژدها و دیولر ایله ووروشور پری‌لرین کؤمکی ایله مانعه‌لری آرادان قالدیریر و دوشمن اوزرینده غلبه چالیرلار. دوْغرودو آذربایجان ائپوسونون بیر نئچه قهرمانینین آدی باشقا واریانتلاردا دا واردیر. مثلاً «ایواز» (حسن» «تئللی» «نیگار» و باشقالاری آنجاق بو صورتلر آدلارینین عینی‌لیینه باخمایاراق هر بیر خالقین اؤز قهرمانی‌دیر و اؤز میلّی خوصوصیتلرینین تجسمی‌دور.

اوْرتا آسیا واریانتلارین‌دا کۆراوْغلونون قیرخ سیلاح‌داشی اوْلدوغو تصویر ائدیلیر. مثلاً اؤزبک داستانیندا قهرمانین دؤیوشلر اوچون حاضیرلانماسی بئله تصویر اوْلونور: اصفهان شاهی تورکمن‌لر اوزرینه هوجوم ائدیر. اسیر دوشنلر ایچریسینده روشن جیغالی بی و اونون باجیسی بی‌بی هلال‌دا واریدی. روشن بیر تاجیرین ائوینده قول اوْلور. بیرگون تصادوفاً بی‌بی هلال‌لا راستلاشیر سئویشیر و سوْنرادا ائوله‌نیرلر. بیر گون جیغالی‌بین چوبانی روستم، بی‌بی هلالی اؤلموش گؤرور آپاریب دفن ائدیر. قبیرده بی‌بی هلالین اوْغلو دوْغولور اؤلموش آنانین دؤشونه سود گلیر اوُشاق اوْندان ایچیب بیر مودّت یاشاییر سوْنرا دیرناقلاری ایله قبری دئشیب چیخیر. چوبان روستم بالاسی اؤلموش مادیانی تئز ـ تئز همین قبرین یانیندا گؤرور. آت اوُشاغی امیزدیریر. روستم اوشاغی توتوب ائوه گتیریر و آدینی گوراوْغلو (قبیراوْغلو) قوْیور. بیر مودّتدن سونرا گوْراوْغلو وطنینه دؤنور اوْنو طایفا باشچیسی سئچیرلر تاج قوْیما مراسیمینده اوْنون آتینی سئحیرلی پری‌لر اوْغورلاییرلار. گوْراوْغلو آتینین آرخاسینجا ارم باغینا گئدیر وس.

ائپیک ـ رومانتیک داستان اوْلان گوْراوْغلودا قهرمان یالنیز آتینی تاپدیقدان سونرا موباریزه‌یه باشلاییر.

داستان تاجیک خالقی آراسیندا قورقولو، گوْراوْغلو آدلاری ایله مشهوردور. قورقولونون سوژئتی اساساً بئله‌دیر: چامبول آدیندا گؤزل امک و عدالت اؤلکه‌سی مووجوددور. یاد ائللی ایشغال‌چیلار موختلیف تیرانلار تئز ـ تئز بورایا هوجوم ائدیرلر. چامبولون خالقی و اوْنون شؤهرتلی پهلوانلاری دوشمنلرین بوتون باسقینلارینی دفع ائدیر و نتیجه‌ده غلبه چالیرلار. قورقولونون اساس قهرمانی یوُخاری طبقه‌نین نوماینده‌سی دئییل خالقین آراسیندان چیخمیش قصاب اوْغلوز آوازدیر.

تورکمن خالقی‌نین یاراتدیغی گوْراوْغلو (قبیر اوْغلو) ائپوسونون قیسا مضمونو بئله‌دیر. پهلوان آدی بی اؤلدوکدن سوْنرا اوْنون بیر اوْغلو دوْغولور. اوْنا روشن آدی وئریلیر. اوشاق قبیردن تاپیلدیغی اوچون اوْنو گوْراوْغو چاغیرماغا باشلاییرلار. خوگوار خان گوْراوْغلونون دایی‌سی موْمینی اؤلدورور و باباسی جیغالی‌بین گؤزلرینی چیخارتدیریر. گوْراوْغلو، کور جیغالی‌بیین و اؤلدورولموش دایی‌سی مومینین آروادی گول‌اندامین یانیندا بؤیویور. بیردن خونخوار خانین سرکرده‌لریندن بیریسی اوْلان عرب ریحان گول‌اندامی اوْغورلاییب آپاریر. گوْراوْغلو کیچیک یاشلاریندان همین ییرتیجی خاندان و اوْنون طرفدارلاریندان اینتیقام آلماغا حاضیرلاشیر. حیدّتلنمیش گوْراوْغلو اطرافینا 40 نفر پهلوان ـ سیلاحداش توْپلاییب افسانه‌وی قیرآتین بئلینده بؤیوک ایگیدلیکلر گؤستریر. عرب ریحانین خونخوار خانین بوتون یوروشلرینی دفع ائدیر. دوشمنلر اوزرینده غلبه چالیر. آغا یونس، پری آدلی بیر قیزلا ائوله‌نیر لاکین ائولادی اوْلمادیغیندان قصاب بوُلدورون اوْغلونو اوْغوللوغا گؤتورور.

گوْراوْغلو صورتینده تورکمن خالقینا عاییید اوْلان اَن یاخشی خوصوصیت‌لر ـ قوْرخمازلیق، ایگیدلیک، حربی اوستالیق اؤز سؤزونه صادق‌لیک و سایره تجسم ائتدیریلمیشدیر.

داستانین تورک واریانتی‌دا دیقتی جلب ائدیر. کوْراوْغلو داستانی هله کئچن عصردن باشلایاراق تورکیه‌ده توْپلانیب نشر ائدیلمیشدیر. ان کامیل واریانت 1972 نجی ایلده محمد کمال طرفیندن چاپ اوْلونموشدور.

تورک واریانتی بیر سیرا باشقا واریانتلارین او جوملەدن بۆلقار واریانتی‌نین یارانماسینادا موهوم تأثیر گؤسترمیشدیر. XIX عصرده ماجار عالیمی ای. کۆنۆشون توپلادیغی واریانتا گؤره بۆلو شهرینده بۆلو بی آدلی فئودال یاشاییر. اوْ ایالتیندن کئچن هر بیر ایلخی‌دان بیر آت باج آلیر.

بیر گون اؤز ایلخیچی‌سیندان یاخشی بیر آت ایسته‌ییر. ایلخیچی سئچیب گتیریر. یۆلدا آتلار چایدان کئچه بیلمیر. بیر آریق دایچا آسانلیقلا چایی اوزوب کئچیر. ایلخیچی آغاسینا بونو باغیشلاییر. بۆلوُ بی حیرصله‌نیب اوْنون گؤزلرینی چیخارتدیریر. ایلخیچی‌نین اوْن‌بئش یاشلی پهلوان اوْغلو اینتیقام اوچون حاضیرلاشیر. آتاسی‌نین مصلحتی ایله آتی بؤیودور و اینتیقامینی آلیر. چنلی‌بئل‌ده مسکن سالیر. اوّلجه بورایا استانبولون باش قصابینین اوْغلو ایوازی گتیریر. سوْنرا سازبندین اوْغلو محمد پهلوان کنعان و باشقالاری گتیریلیر. کۆراوْغلونون اوْغلو حسین ماجرالاری قیرآتین اوْغورلانماسی و کۆراوْغلونون ایلخیچی پالتاریندا بۆلو بی‌ین ساراییینا گئتمه‌سی وس. داستانین مستقیل قوللارینی تشکیل ائدیر. بۆلقار تورکلریندن اوْلان واریانتی 1957 نجی ایلده صوفیادا رضا موْللوْو چاپ ائتدیرمیشدیر.

کۆراوْغلو داستانینین گورجو وئرسیالاری‌دا چاپ ائدیلمیشدیر. همین نشره وئریلن مقدمه‌ده داستانین گورجو خالقی ایچریسینده یاییلماسی شاخه‌لنمه‌سی، کۆراوْغلونون گورجو فولکلورو و ادبیاتی ایله علاقه‌سی مسأله‌لری آراشدیریلمیشدیر. همده ایندییه قدر داستانین گورجو خالقی ایچریسینده عصریمیزین اوّللریندن بری دوْلاشان آیری ـ آیری روایت، ائپیزود و حیصه‌لریده توْپلانیب روس دیلینده کیتابا علاوه اوْلونموشدور. گورجو عالیمی ل. چلا ایدزئنین بو تدقیقاتیندا قصورلاردا واردیر. بورادا کۆراوْغلونون عوموِمی سویه‌سینه خلل گتیرن بعضی تصادوفی ائپیزود و روایتلر واردیر کی بونلار داستانین عوموِمی روحونا اویغون دئییلدیر.

کۆراوْغلو صورتی:

کۆراوْغلو داستانین باش قهرمانی‌دیر. داستاندا اوْلان بوتون ایدئیالارین اساس داشییجی‌سیدیر. کۆراوْغلو تاریخله باغلی بیر داستان‌دیر. اوْنا گؤره ده تدقیقاتچیلار ایکی عصرلیک بیر دؤورده داستانین تاریخله

علاقه‌سی باره‌ده موختلیف فیکیرلر سؤیله‌میشلر. کۆراوْغلو تاریخی شخصیت‌دیرمی؟ بو سوألا جواب وئرمک ایسته‌میشلر قئید ائدک کی بیر سیرا تاریخی اثرلرده کۆراوْغلونون آدینا راست گلینیر. «آذربایجان تاریخی»[۱۲۸] کیتابیندا کۆراوْغلونون باشچی‌لیق ائتدییی خالق عصیانیندان دانیشیلیر. XVI عصرین سونلاری XVII عصرین اوللرینده باش وئرن بو عصیانلار حاقّیندا اسکندربیگ منشی، آ. تبریزی، زکریه آکوُلسکی، اولیا چلبی و باشقالاری یازمیشلار.

اورتا عصرلر آذربایجان تاریخی‌نین مشهور تدقیقات‌چیسی ای. پ. پطروشفسکی گؤسترییر کی: جلالی دسته‌لری رهبرلری ایچریسینده ایروواندان اوْلان آذربایجانلی‌لار ایشتیراک ائدیردیلر. بوُنلاردان محمد کاناکئرلری‌نین آدینی چکیر. تاریخچی عالیم اورتا عصر تاریخچی‌لرینین اثرلرینه اساسلاناراق همین عصیانچی‌لاردان داها 23 اونون آدینی اؤز اثرینه داخیل ائتمیشدیر.

اوْنلاردان گیریزاوْغلو مصطفی‌بی، کوْسا صفر، قاراقاش، دَلی نصیب، تانری تانیماز، یولا سیغماز، گؤیه باخان و باشقا ایگیدلرین آدلاری واردیر. ای پطروشفسکی گؤسترییر کی تاریخی منبع‌لرده کۆراوْغلو آذربایجاندا عصیانلارا باشچی‌لیق ائدیر. آ. خودزکونون کۆراوْغلوسوندا ایسه قهرمان اساس اعتباریله جنوبی آذربایجانین سالماس، خوی رایونلاریندا فعالیت گؤسترییر. حتی سالماس رایونوندا کۆراوْغلونون تیکدیردییی قالانین خرابه‌لیک‌لرینی گؤستریرلر. ای. پ. پطروشفسکی‌نین احتمالینا گؤره جلالی حرکاتی باشچی‌لاریندان بیری اؤزونه اوللر آذربایجاندا افسانه‌لرده شؤهرت‌لنمیش کۆراوْغلو آدینی قبول ائتمیشدیر.

XIX عصرده چاپ اوْلونان یازیلاردا دا کۆراوْغلو تاریخده یاشامیش قهرمان و همده شاعیر کیمی تقدیم اوْلونور. ای. شوْپئن یازیر: «بعضیلری دئییرلر کی بو شؤهرتلی قاچاق تاتار (آذربایجانلی. پ. اَ) اوْلموشدور. تیموری‌لر سولاله‌سینین سوقوطوندان سوْنرا آق‌قویونلو و قارا قویونلولارین آراسیندا اوْلان چکیشمه‌لردن ایستیفاده ائدرک قدیم قالالاری توتموش اوْرادان‌دا آمان‌سیز یوروشلر ائله‌میشدیر.». آ. خودزکو، آ.

[128] ـ باخ آذربایجان تاریخی I جیلد 1958 ص 266

هاکست‌هااوزئن، میرزه ولی‌زاده‌نین یازیلاریندادا بیز بونا راست گلیریک. آ. خودزکونون کۆراوْغلوسو روس دیلینده چاپ ائدن قافقاز قزئتی نشرین اوللرینده رئداکسیانین آدیندان وئردییی قئیدده یازیردی: آسیادا و عوموميتله شرق‌ده ائله بیر گوشه تاپماق اوْلماز کی بو آد (کۆراوْغلو آدی) اوْرادا مشهور اوْلماسین. سیز حتی اوْنو بئسادایییادا مولداوییادا، بئله ائشیدرسینیز. بو کۆراوْغلونون یالنیز یوللار جنگ‌آوری اوْلماییب معین تاریخ یوْل اوْینامیش اوْلدوغونو ثبوت ائدیرمی؟ هر حالدا اوْنون آسیاداکی شؤهرتی، هوآمئرین یونانستان‌داکی شؤهرتی قدر بؤیوکدور.

مشهور کۆراوْغلوشوناسلاردا ـ م. ح. طهماسب، ح. کوراوقلی اوندان تاریخی شخصیت کیمی دانیشمیشلار. خ. کوراوقلی تورکیه‌ده آرخیوده یئنی ماتئریاللار الده ائتدییینی یازیر. همین آرخیو سندلرینده کۆراوْغلو XVI عصرین سوْنلاریندا تورکیه اراضی‌سینده یاشامیش عصیانچی و شاعیر کیمی تقدیم اوْلونور. البته تاریخی کۆراوْغلونون آخاریشلاری هله داوام ائدیر. آختاریشلاردا همیشه یئنی تاپینتی‌لارلا نتیجه‌لنیر. خالق تاریخی کۆراوْغلونو گؤتوروب داستانا سالمیش و ائپیک صورت کیمی عصرلرله ایشله‌ییب تکمیل‌لشدیرمیشدیر.

کۆراوْغلو داستانینین بیرینجی قولو «آلی کیشی» آدلانیر. بو قوْل چوْخ ماراقلی و قدیم قوللاراندیر. بو قول‌دا خالق اینتیقام‌چیسی اوْلان کۆراوْغلو گله‌جک دؤیوشلر اوچون حاضیرلانیر. گؤزلری دَنیز جینسیندن اوْلان ایکی قوْلونا قوربان ائدیلن آلی کیشی‌نین یگانه اؤولادی رؤوشن‌دیر. رؤوشن بوتون آذربایجان کندلرینده بؤیوین میلیونلارلا کندلی بالالاریندان بیریدیر. هئچ کسدن فرقلنمه‌یَن عادی بیر اینساندیر. آنجاق خالقا گؤره بئله عادی بیر اینسان هئچ زامان اوْنو اوْ دؤورون فئودال ظولموندن، داغیدیجی موحاریبه‌لردن و آغیر وئرگی‌لردن قوْرویا بیلمزدی. بئله بیر قووّه عادی رؤوشن‌ده یوْخ ایدی. عادی بیر ایلخیچی بالاسینی داستان قهرمانی سئچن خالق بیلیردی کی، رؤوشنه فوق‌العاده گوج، قووّت لازیمدیر. اوْزون عصرلرین تجروبه‌سینده، عنعنه‌لرینه آرخالانان خالقا گؤره بو گوجو رؤوشنه آنا توْرپاق وئره بیلردی. اوْنا گؤره ده رؤوشن آنا توْرپاغین سئحیرلی سوْیوندان گوج ـ قووت آلیر. اوْنون آتی قیرآت («قیر» ـ اوْد دئمکدیر)دا

فوق‌العاده قووَیه مالیک ایدی. رؤوشنین قیلینجی‌دا ایلدیریم پارچاسیندان دوزلدیلمیشدیر. بوتون بوُنلاردان سوْنرا خالقا گؤره رؤوشن ـ کوْراوْغلو غصب‌کارلارا قارشی موباریزه‌یه حاضیر ایدی.

کوْراوْغلو داستاندا خالقین بوتون گؤزل کیفیتلرینی اؤزونده توْپلایان تیپیک بیر صورتدیر. خالق صنعتکاری اؤز قهرمانلارینی هر بیر دؤورده بؤیوک عوموملی‌لشدیرمه، تیپیک‌لشدیرمه سایه‌سینده بوْیا ـ باشا چاتدیریرلار. کوْراوْغلو اطرافینا خالقین ان ایگید، وطن‌پرور اوْغوللارینی تولپلاییر. محض اوْنا گؤره ده «کوْراوْغلو» داستانی‌نین اساس ایدئیاسی خاریجی غصب‌کارلاردان و یئرلی فئوداللاردان وطنی مدافعه ائتمک ایدئیاسیدیر. وطن محبتی داستانین اولیندن آخیرنا قدر قیزیل بیر خطله کئچیر. داستاندا چنلی‌بئل آذربایجانین ـ وطنین رمزیدیر. چنلی‌بئل کوْراوْغلونون سیلاح‌داشلاری اوچون ان مقدس، ان عزیز یئردیر. کوْراوْغلو و سیلاح‌داشلاری سوْن داملا قانینا قدر ووُروشار، جانلاریندا کئچیر، محو اوْلارلار، آنجاق چنلی‌بئله دوشمن آیاغی دَیمه‌یه یوْل وئرمزلر.

خالقین وطنه اوْلان محبتی چنلی‌بئلین ـ وطنین مغرور داغلارینین تعریفینه حصر ائدیلن قوْشمالاردادا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

منی‌بنیادان بَسله‌دی ـ داغلار قوْینوندا، قوْینوندا ـ تولک طرلانلار، سسله‌دی ـ داغلار قوْینوندا، قوْینوندا.

دوْلاندا ایگید یاشیما ـ یاغی چیخدی ساواشیما ـ دَلی‌لر گلدی باشیما ـ داغلار قوْینوندا، قوْینوندا.

سفر ائیله‌دیم هر یانا ـ شاهلاری گتیردیم جانا ـ قیرآتیم گلدی جؤولانا ـ داغلار قوْینوندا، قوْینوندا.

«کوْراوْغلو» داستانیندا زاقافقازییا خالقلاری آراسینداکی تاریخی دوْستلوغون تصویرینه‌ده موهوم یئر وئریلمیشدیر. تاریخی معلومات و فاکتلار گؤسترییر کی، XVI – XVII عصرلرده زاقافقازییا خالقلاری ـ

گورجولر، لزگی‌لر، کوردلر و آذربایجانلیلار اوْلموشدور. داستانین بیر یئرینده کوْراوْغلو اؤز سیلاح‌داشلاری ایله فخر ائدرک خوْتکارا[۱۲۹] بئله دئییر:

قیرخ مین گورجو، لزگی، روستم اوْولادی ـ چکر قیلینج، کسر دَمیر، پوْلادی ـ سالار جانا قوْرخو کوْراوْغلو آدی ـ کوْراوْغلو اوستونه شیرلرله گلیب.

«کوْراوْغلو» داستانیندا، دوْستلوق، یوْلداشلیق، قارداشلیق، دوشمنه قارشی موباریزه‌ده قووّلری بیرلشدیرمک و س. ایفاده ائدیلمیشدیر.

کوْراوْغلو زحمت‌کش کوتله‌لرین نوماینده‌سیدیر. محض یوْخسوللارین نوماینده‌سی اوْلدوغونا گؤره‌ده اوْ، فخر ائدیر:

قوُل دئیرلر، قوُلون بوْینون بوُرارلار ـ قوُللار قاباغیندا گئدن تیرم من.

اوْنا گؤره ده اوْ، وارلیلاردان آلدیغی مالی یوْخسوللار آراسیندا پایلاییر. یوْخسوللاردا دایم کوْراوْغلونو مدافعه ائدیر، اوْنا کؤمک گؤستریرلر. داستانین «دوُرنا تئللی» قوْلوندا قوْجا بیچینچی کوْراوْغلونون سیلاح‌داشلارینین آسیلاجاغینی ائشیدیب آغلاییر، آصلان پاشا کیمی ظالیملارا لعنتلر یاغدیریر. کوْراوْغلو اؤز یوْلداشلارینی آزاد ائتدیکدن سوْنرا آصلان پاشانین خزینه‌سینی آچیب یوْخسوللارا پایلاییر. بو یوْخسوللار ایچریسینده قوْجا بیچینچی‌ده وار ایدی.

کوْراوْغلو همده حساس و قایغی‌کش، تدبیرلی بیر ایگیددیر. اوْ، چنلی‌بئله پناه گتیرن هر بیر آدامی جیدّی یوْخلاییر. یوْخسوللارین نوماینده‌سی اوْلدوغونو بیلدیکدن سوْنرا اؤز دسته‌سینه قبول ائدرک اوْنا هر شئ اؤیرَدیر، اوْنو قهرمان کیمی، دؤیوشچو کیمی یئتیشدیریر.

[129] ـ خوْتکار ـ خوُنخوار (قان ایچن) سوّزونون خالق دیلینده تلفظودور.

داستاندا کۆراوْغلو یالنیز قهرمان، سرکرده دئییل، عینی زاماندا گؤزل صنعتکار، عاشیق شاعیردیر. اوْ، میصری قیلینجلا، سازی اوستونده قوْشا گزدیریر، هانسی لازیم اوْلاندا عینی درجهده اوُستالیقلا اوْنلاردان ایستیفاده ائدیر.

اؤولیا چلبی «سیاحت‌نامه»سینده سلطان اوْردوسوندا خیدمت ائدن جلالی‌لر دسته‌سینده اوْلان موسیقی‌چیلرین، ایمپروْویزاتور ـ شاعیرلرین اَن مشهورلاری ایچریسینده کۆراوْغلونون آدینی چکیر. بوتون XIX عصر روس مطبوعاتی اوْندان شاعیر ـ ایمپیرووویزاتور کیمی صؤحبت آچیر، اوْنو هوْمئرله مقایسه ائدیرلر: «سوْورئمئن‌نیک» ژورنالیندا (1856، نومره 10) چاپ اوْلونان رئسئزییادا اوْ، آذربایجانلیلارین میلّی شاعیری آدلاندیریلمیشدیر. داستاندا کۆراوْغلو اؤزونو عاشیق آدلاندیریر، عاشیغام و همده ایشیغام دئییر. قیرآت قاچیریلاندا بوتون چنلی‌بئل اوْنو مذّمت ائدیر. اوْندا کۆراوْغلو دئییر:

کۆراوْغلویام دئییم سنه ـ اوْد توتوب آلیشدی سینه ـ عاشیق‌لیغم بَسدی منه ـ شاد اوْل کؤنول نه مَلولسان.

ص. وورغون‌دا کۆراوْغلودان بیر شاعیر کیمی دانیشیر. م. ح. طهماسیبه گؤره ایسه گویا تاریخده کۆراوْغلو آدیندا بیر عاشیق اوْلموش، داستانی‌دا اوْ دوزلتمیشدیر (150 ـ 20). آذربایجان خالقی کۆراوْغلونون عاشیق‌لیغینی‌دا اعجازکار قووَلرله باغلاییر. بوُرادا چوْخ اینجه بیر مطلب وار. دیقّت ائدین محبت داستانلاریندا عادی اینسانلار خیضرین الیندن عشق باده‌سی ایچیر، حاق عاشغی اوْلورلار. کۆراوْغلو ایسه آنا توْرپاغین گؤبه‌ییندن قاینایب کوکره‌ین قوْشا بوُلاغین کؤپوکلو ـ سئحرلی سوُیوندا ایچندن سوْنرا عاشیق اوْلور. بوُرادا آذربایجان داستانچی‌لاری افسانه‌وی بوُتادان، وطن توْرپاغینداکی رئال بوُلاغی داها اوستون سایمیشلار.

«کۆراوْغلو» آذربایجان خالقی‌نین ساز ـ سؤز، معنویات ـ بدیعیّات، پسیفیکا و قهرمانلیق یادداشیدیر. داستانین بیرینجی قوْلو «کۆراوْغلو»نون خالقیمیزین قدیم افسانه، اساطیر، ناغیل و عوومیتله، قهرمانلیق عنعنه‌لری اوزرینده نشأت تاپدیغینی گؤسترمکده‌دیر. کۆراوْغلو صورتی قدیم و زنگین اساطیرلریمیزدن ایستیفاده ایله

آته ـ قانا دوْلموشدور. بوُنونلا بئله تصادوفی دئییل‌دیر کی، تدقیقاتچیلار کوْراوْغلونو خالقیمیزین قدیم ائپیک و تاریخی قهرمانلاردان بابکله (141 ـ 134، 20) سالور قازانلا (75 ـ 74، 28) مقایسه ائدیب موختلیف اوْخشارلیقلار اوزه چیخارمیشلار. خوصوصیله بابک و کوْراوْغلو، اوْنلارین باشچی‌لیق ائتدییی خالق حرکاتلاری آراسیندا اوْخشارلیقلار داها چوْخدور.

بابک حرکاتی تاریخده «خرمی‌لر» آدی ایله مشهوردور. بوُنلارین خوصوصی یاشاییش طرزی موناسیبتلری اوْلموشدور. «خرمی‌لر» برابرلیک شعارینی ایرَلی سورور، ایستثمارچیلار، خاریجی ایشغالچیلارا قارشی آمانسیز ایدیلر. بوتون بو جهتلری بیز چنلی‌بئل ائلینده‌ده گؤرمکده‌ییک. داستاندا دئییلدییی کیمی چنلی‌بئلین اؤز قایدا ـ قانونلاری وار ایدی. بوُرادا یاشایانلار هامیسی قادین کیشیلرده برابر حوقوقا مالیک ایدیلر.

اوْنلار اؤزلرینی سربست حیسّ ائدیر، بیر ـ بیرینه حساسلیقلا یاناشیرلار. بیر شخصین دردی ائلین دردی کیمی حیس ائدیلیر. بوُرادا صینیف‌لر یولخدور، ایستثمار یوْخدور. چنلی‌بئل ائلی آذربایجان خالقی‌نین آزادلیغا، سربست‌لییه، برابرلییه مئیلی‌نین گؤزل بیر ایفاده‌سیدیر.

خرمی‌لرین مسکنی بَز قالاسیدیر. بوُرا یوکسک بیر یئرده، خوصوصی استراتژی اهمیته مالیک داغدا یئرلشیردی. قالا آلینماز ایدی. اوُزون مودّت عرب خلیفه‌لری دفعه‌لرله بَز قالاسینا باسقین ائتمیشدیلر. آنجاق اوْرایا باتا بیلمه‌میشدیلر. دیقّت ائدیلدیکده چنلی‌بئل‌ده تخمیناُ بئله بیر ساحه‌ده یئرلشمیشدیر. آلی کیشی بوُرانی چوْخ چتین‌لیکله آختاریب تاپمیشدیر.

قیررام قایالاری، ییخارام داغی ـ خانلر زَهر ایچر، سلطانلار آغی ـ چنلی‌بئلدی قوْچ کوْراوْغلو اوْیلاغی ـ شاه‌دا گلسه، چنلی بئله قوْیمارام.

کوْراوْغلو و خالق.

«کوْراوْغلو» داستانی خالق کوتله‌لرینین یارادیجی‌لیق محصولودور. بو داستاندا اوْنا گؤره‌ده خالق احوالی ـ روحیه‌سی، خالق موباریزه‌سی، خالق پسیخولوْگییاسی، خالق دونیا گؤروشو ایفاده ائدیلمیشدیر. داستانین

اساس ایشتیراکچیلاری ایلخیچی، دمیرچی، چوْبان، نال‌بند (نعل‌بند)، قول و باشقالاریندان عیبارتدیر. اوْنلار خالقین دوشمنلرینه، پاشالارا، خانلارا، سلطانلارا، بَی‌لره، شاهلارا قارشی آمانسیز موباریزه آپاریرلار. کوْراوْغلو همیشه خالقین سؤزو ایله حرکت ائدی. اوْنونلا مصلحت‌لشیر. بیر حادیثه گؤزله‌نیلدیکده اوْ، سیلاح‌داشلارینا مراجعت ائدیر:

ایگید دلی‌لریم، خبردار اوْنون ـ بو گون بر تدبیره گلمک گرکدیر.

کوْراوْغلو تجروبه‌سینده گؤرور کی، خالقین سؤزونه، مصلحتینه باخاندا اوُدوزمور، سیلاح‌داشلاری نه قدر چوْخ اولسا اوْ قدر تئز غلبه چالیر.

داستان آذربایجان خالقی‌نین عصرلر بوْیو تجروبه و سیناقدان کئچمیش بئله بیر فلسفه‌سینی ایرَلی آتیر کی، قهرمانین قووَسی خالقلا یاخین‌لیغیندا، خالقا آرخالانماسینیندادیر. ماراقلیدیر کی، کوْراوْغلو داستاندا بیر نئچه دفعه یوْلداشلارینین خالقین سؤزوندن چیخیر، اوْنا گؤره ده بؤیوک فلاکتلره دوشور. «کوْراوْغلو ایله بوْلو بَی» قوْلوندا اوْ، خالقدان خبرسیز ووُروشا گئتدییی اوچون توُتولور. خالق و قهرمان مسأله‌سی، خوصوصیله «حمزه‌نین قیرآتی آپارماسی» قوْلوندا داها قاباریق شکیلده تصویر ائدیلمیشدیر. معلومدور کی، کوْراوْغلو یوْلداشلارینین سؤزونه باخمایاراق حمزه‌نی قبول ائدیر. نتیجه‌ده حمزه قیرآتی گؤتورب قاچیر. دلی‌لر کوْراوْغلونو مذمت ائدیر. کوْراوْغلو حتی اوْنلاردان آیریلماق، بیر داها اوْنلاری ائشیتمه‌مک درجه‌سینه گلیر. کیچیک بیر احتیاط‌سیزلیق بؤیوک بیر حادیثه‌یه سبب اوْلموشدور. بس نه ائتمه‌لی؟ بوتون بوُنلاری گؤتور ـ قوْی ائدن عاغیللی، تدبیرلی نیگار خانیم دلی‌لر آدیندان کوْراوْغلویا مراجعت ائدرک دئییر:

... کل قوْشوب کوتان چکمه‌ین ـ نانین سفره‌یه تیکمه‌ین ـ آرینین قهرین چکمه‌ین ـ بالین قدرینی نه بیلر؟...

کوْراوْغلو اؤز سهولرینی باشا دوشور. آییلیر، گئدیب دوشمنلرین الیندن قیرآتی قوُرتاریب گتیریر. بو زامان یوْلداشلاری کوْراوْغلونو اینجیتدیکلرینه گؤره خجالت چکیر، باشلارینی آشاغی سالیرلار. کوْراوْغلو ایله «سیرحاقلی ایدینیز» دئیه اؤز سهولرینی اعتراف ائدیر و سؤز وئریر کی، بیرده اوْنلارین سؤزوندن

چیخمایاجاق. بوُنونلا خالق دئمک ایسته‌ییر کی، توْرپاقلا، آنا یوُردلا، دوْغما خالق ایله باغلی اوْلان قهرمانلارین قووَسی توکنمزدیر. بو باغلی‌لیق اوْنلارین غلبه‌سینین رهنی‌دیر. آنا یوُردو قهرمان اوچون گوج و ایلهام منبع‌ییدیر. تصادوفی دئییلدیر کی، داستانین اولینده کوْراوْغلو مغلوب ائدیلمز قووَتی، دوشمنلری سارسیدان نعره‌نی آنا توْرپاغین دوُرنا گؤزلو قوْشا بوُلاغینین کؤپویوندن آلمیشدیر. کوْراوْغلو ائلین قدرتی، وطنی، یوْلداشلاری ایله فخر ائدیر:

دئمه کی، کوْراوْغلو تکدی ـ یئتمیش یئددی دلی‌سی وار...

کوْراوْغلونون اوُجا بوْیو ـ هر یئرده توتولر هوْیوس ـ چنلی بئلده گؤتور ـ قوْیو ـ آغیر اوْبا، اوُلوسو وار.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، «کوْراوْغلو» داستانی بؤیوک بیر خالق حرکاتی، خالق موباریزه‌سی ایله باغلی یارانمیشدیر. بو موباریزه‌نین اساس قهرمانلاری‌دا محض زحمت‌کش خالقین نوماینده‌لریدیر. اوْنا گؤره‌ده خالقین قهرمانلیغی، موباریزه‌سی، احوالی ـ روُحیه‌سی داستاندا چوْخ آیدین شکیلده موحافیظه ائدیلمیشدیر.

قادین صورتلری.

«کوْراوْغلو» داستانین‌دا بیر سیرا قادین صورتلری واردیر. بوُنلاردان نیگار خانیم، تئللی خانیم، رقیّه خانیم، محبوب خانیم، دونیا خانیم، بنؤوشه خانیم و باشقالاری کوْراوْغلونون خاریجی ایشغالچی‌لارا و یئرلی فئوْدالالارا قارشی آپاردیغی موباریزه‌ده فعال ایشتیراک ائدیرلر. داستاندا اوْلجه قادینلار کوْراوْغلونون باشچی‌لیق ائتدییی حرکاتا ساده‌جه رغبت بَسله‌ییرلر. لاکن سوْنرا اوْنلار اؤز خواهیشلری ایله چنلی‌بئله گلیب، بیلاواسیطه دؤیوشلرده ایشتیراک ائدیر، کوْراوْغلویا و اوْنون سیلاح‌داشلارینا معنوی قووَت وئریرلر. اثرده قادینلارین قهرمانلیغی، موباریزلییی ایله یاناشی اوْنلارین عاغلی (عقلی)، تدبیری، گؤزللییی‌ده تصویر ائدیلمیشدیر.

«کۆراوْغلو» داستانیندا هر طرفلی و کامیل ایشله‌نمیش قادین صورتلریندن بیری نیگار خانیمدیر. اوْ، تورکیه سلطانی‌نین قیزیدیر. نیگار کۆراوْغلونون ایگیدلی‌ییني ائشیتدیکدن سوْنرا اوْنا گؤندردییی مکتوبو بئله تاماملاییر:

من خوْتکار قیزییام، نیگاردیر آدیم ـ شاهلارا، خالارا محل قوْیمادیم ـ بیر سنسن دونیادا منیم موُرادیم ـ ایسته‌رم اؤزونه ائیله یار منی.

نیگار خانیم چنلی بئله گلیب و کۆراوْغلونون صادق عؤمور یوْلداشی اوْلور. سوْنرالاردا اؤز عقلی، تدبیری، مصلحتی ایله بوتون ایگیدلرین رغبتینی قازانیر. بیر حادیثه اوْلدوقدا نیگار کۆراوْغلونو عوض ائدیر، اؤز عاغیللی تدبیرلری ایله بوتون ایشلرین عهده‌سیندن گلمه‌یی باجاریر.

داستانین قهرمانلارلا علاقه‌دار یئرلرینی اوْخویارکن قارشیمیزدا ماراقلی پنجره‌لر آچلیر. دیقّت، ائدیلرسه، بوُنلار هامیسی بَی، پاشا، خوتکار قیزلاریدیر. لاکین اوْنلاری سارای دبدبه‌لری، عیش ـ عیشرت ماراقلاندیرمیر. قادینلار اؤز خواهیشلری ایله چنلی‌بئله ـ قادینلارا آزادلق، حوقوق وئریلن بیر یئره گلیب قهرمانلارلا عؤمور سورمک قرارینا گلیرلر. نیگار و باشقالا قادینلار اؤز یئرلرینده چادرا ایله گزیر، قیرخ اینجه بئللی قیزلارلا سیاحته چیخیر. مثلاً، نیگاره شهره چیخارکن خوْتکار بوتون کوچه‌لرده‌کی آداملاری قوْودورور، بوتون دوکانلاری باغلاتدیریر، قیزینین اوزونو گؤرن اوْلماسین.

لاکین چنلی‌بئله گلن قادینلار تامام ایله سربستدیرلر. اوْنلار کیشی‌لرله بر مجلیس اوْتورور، یئییر، ایچیرلر، کیشیلرله برابر مصلحت و مشورتلرده ایشتیراک ائدیرلر. دئمه‌لی، قادینلار چنلی‌بئلین برابر حوقوقلو و وطن‌داشلاریدیر. بو جهت «کۆراوْغلو» داستانی‌نین ان گؤزل مزیّتلریندندیر. خالق داستاندا نیگارین سیماسیندا گؤزل و قایغی‌کش آنا صیفتلرینی‌ده مهارتله عوموميلشدیرمیشدیر. معلومدور کی، کۆراوْغلو و نیگارین اؤولادی اوْلمور. لاکین نیگار اؤولادسیز عؤمرو عؤمور سایمیر. اوْنون دا اوره‌یی آنا لایلاسی چالماق

بالاسینی اوْووُتماق عشقی ایله چیرپینیر. اوْنون بو آرزوسو ایله علاقه‌دار دوشونجه‌لری داستانین ان تأثیرلی یئرلریندیر. بیر گون مجلیس‌ده اوْ اؤز قلب‌چیرپینتیلارینی کوْراوْغلویا مراجعتله بئله ایفاده ائدیر.

نئجه باخیم ائو ـ ائشییه ـ یارالی کؤنلوم اوشویه ـ توْز بوروموش بوْش بئشییه ـ شیرین لایلا چالان یوْخدور

چنلی‌بئلی گوللر بَزر ـ گوللر سارالسا کیم اوزر؟ ـ هر قوش بالاسی‌ینان گزر ـ نییه سنین بالان یوْخدور؟

بوُندان سوْنرا کوْراوْغلو ایوازی چنلی‌بئله گتیریر، نیگار ائل عادتی ایله اوْنو یاخاسیندان کئچیریب اوْغوللوغا قبول ائدیر. بئله نجیب اینسانی خوصوصیتلرله یاناشی، قادینلار لازیم گلنده اَلده سلاح وطنی مدافعه‌یه‌ده قالخیرلار. مثلاً، «حسن پاشانین چنلی‌بئله گلمه‌سی» قوْلوندا بوتون قادینلار سیلاح گؤتوروب وطنین مدفعه‌سینده ایشتراک ائدیرلر.

«بنؤوشه خانیمین چنلی‌بئله گلمه‌سی» قوْلوندا ایسه نیگار کیشی پالتاریندا دوشمنله ووُروشور (149 ـ 122، 6)

تئللی خانیم صورتی باشقا قادینلاردان فرقلی اوْلاراق داستاندا اؤز قهرمانلیغی، پهلوان‌لیغی ایله سئچیلیر. «کوْراوْغلونون ارضروم سفری» قوْلوندا اوْ، جسور بیر سرکرده کیی گئییه‌رک زیندانا سالینمیش عاشیق جونونو کوْراوْغلو آدی ایله آزاد ائدیب چنلی‌بئله یوْلا سالیر.

«کوْراوْغلو» داستانینداکی قادین صورتلری اؤز قهرمانلیغی، ایگیدلییی، شجاعتی ایله بیر سیرا چتین‌لیکلری آرادان قالدیریر، کوْراوْغلو قهرمانلیغینا ان چتین آندا کؤمک گؤستریر، داستانین یاددان چیخماز، اوُنودولماز صورتلری کیمی اوْخوجونو اوُزون مودّت متأثر ائدیرلر.

داستانین قوُرولوشو.

«کوْراوْغلو» داستانی مؤحکم کوْمپوْزیسی‌یایا و سوژئت خطینه مالیک بیر اثردیر. ایندییه قدر داستانین 22 ـ دن چوْخ قوْلو بیزه معلومدور. «آلی کیشی» آدلانان بیرینجی قوْلدا قهرمانین دؤیوشه و موباریزه‌لره حاضیرلانماسی تصویر ائدیلیر. آتاسینین گؤزو چیخاریلدیقدان سوْنرا کوْراوْغلو سیلاح‌داشلاری ایله بیرلیکده

دوشمنلره قارشی موباریزه‌یه آتیلیر. هر بیر قولدا کۆراوْغلونون و سیلاح‌داشلارینین دؤیوشلریندن ماراقلی صحنه‌لر وئریلیر. کۆراوْغلو اساس قهرمان کیمی بوتون قوللاردا ایشتیراک ائدیر. آنجاق هر بیر قوْلون اؤزونون کۆراوْغلودان باشقادا قهرمانی واردیر. همین قهرمان ووُروشور، ایگیدلیکلر گؤستریر، دوشمنه غلبه چالیر. قوْل بو قهرانن خوشبخت‌لییی ایله، یعنی ائولنمه‌سی ایله تاماملانیر. مثلاً، «دوُرنا تئللی» قولونون قهرمانی ایواز، «ارضروم سفری» قوْلونون قهرمانی دمیرچی اوْغلو، «محبوب خانیم‌ین چنلی‌بئله گلمه‌سی» قوْلوندا بئله احمد وب. اؤز آرزولارینا قوْووشورلار.

داستاندا اوْلان قوللارین هامیسی مستقیل قهرمانا، بیتکین سوژئت خطینه مالیک اثرلردیر. بوُنونلا برابر، بو قوْللار چوْخ سیخ شکیل‌ده بیر ـ بیری ایله باغلی‌دیر، بیری دیگرینی تاماملاییر. باش قهرمان کۆراوْغلو ایسه قولدان ـ قوْلا حادیثه‌لرین اینکیشافی ایله علاقه‌دار بیر سرکرده کیمی یوکسه‌لیرع کامیل‌لشیر، مغلوب اوْلماز بیر قووَیه چئوریلیر. داستانین سوْنوندا ایسه ائله بیل، قهرمانین دؤیوشلر ایچریسینده کئچن حیاتینا یئکون ووُرولور. کۆراوْغلونون قوْجالیغی تصویر ائدیلیر. بونونلادا اثر تاماملانیر. دوْغرودور، خالق اؤز عالمینده خاریجی ایشغالچی‌لارا قارشی دؤیوشلره سوْن قوْلشماق ایسته‌میر، اوْنا گؤره‌ده قوْجالمیش کۆراوْغلونو یئنی‌دن دؤیوشلره گؤندریر. شوبهه‌سیز بوُدا خالقین آرزوسو ایله علاقه‌داردیر. بوُنونلا بیرلیکده قئید ائتمک لازیمدیر کی، «کۆراوْغلو»داکی، «دربند سفری» قوْلو داستانین عوموِمی سوژئت خطیندن کنارا چیخیر. بئله‌کی، داستان بوْیو سوْنسوز کیمی تصویر ائدیلن کۆراوْغلونون همین قوْلدا کۆراوْغلو آدلی بیر اؤولادی اوْلدوغو گؤستریلیر. بو جهت «کۆراوْغلو»نون آرتیق بؤیوک بر خالق ائپووئیاسی کیمی اینکیشاف ائتدییینی ثبوت ائتمکده‌دیر.

«کۆراوْغلو»نون دیلی و بدیعی خوصوصیتلری.

داستان ساده خالق دیلینده یاادیلمیشدیر. بوُرادا دیلیمیزین بوتون اینجه‌لیکلری، زنگین‌لییی اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. خالق بو اثری عصرلر بوْیو مجلیسلرده اوْخویا ـ اوْخویا، تکمیل‌لشدیره ـ تکمیل‌لشدیره زمانه‌میزه قدر گتیریب چیخارمیشدیر.

«کوْراوْغلو» داستانیندا فئودالیزم دؤورونه عاید موختلیف سیلاح آدلاری، دؤیوش ایصطلاحلاری واردیر. مثلاً، جیدا، قیلینج، شئشپر، قالخان، توْپوز، کوشتو، حربه ـ زوْربا، حلقه بَکوش وس.

یوُخاریدا دئییلدییی کیمی، داستان نثر و نظم حیصه‌لریندن عیبارتدیر: نثر حیصه‌سینی عاشیقلار ساده، آخیجی، جذب ائدیجی بیر دیلله ناغیل ائدیر، نظم حیصه‌سینی ایسه سازدا چالیب اوْخویارلار. نظم حیصه‌س رنگارنگ شعر شکیل‌لریندن عیبارتدیر. همین شعرلر داستاندا تصویر ائدیلن حادیثه‌لرله عضوی صورتده باغلیدیر، اثری شعرسیز تصور ائتمک مومکون دئییلدیر. چونکی بو شعرلرده قهرمانلارین حیسّ و هیجانلاری، داخیلی ایضطرابلاری، رشادتی تجسّم ائتدیریلمیشدیر. اثرده‌کی قوْشمالار و گرایلی‌لار همیشه نثر حیصه‌سینده ناغیل اوْلونان حادیثه‌لری تاماملاییر. داستاندا اوْلان شعرلر مضمونونا گؤره موختلیفدیر. اوْنلار دؤیوشکن روُحلو، ایجتماعی مضمونلو، اخلاقی ـ تربیه‌وی، لیریک، ساتیریک، فلسفی مندرجلی اثرلردیر.

داستانین یوکسک کامیل و صنعت مجسّمه‌سی اوْلماسی باره‌ده هله 1842 ـ نجی ایلده آ. خوْدزکوْ یازیردی: «کوْراوْغلونون طبیعی قایالاردان بیلور فوّاره‌لرله فانتان وئرن، داغ چشمه‌سی کیمی صاف و تمیز قوْشمالاری هئچ بیر چتین‌لیک اوْلمادان اؤز ـ اؤزونه قلبی‌نین درینلییندن آخیب گلمیشدیر. بو قوشمالارین قهرمانی کوْراوْغلونون اؤزونون گؤیلر عالمی ایله، آللاهلار، سیمرغ و وحشی روحلارلا هئچ بیر علاقه‌سی یوْخدور». بو جهتدن داستان‌دا قهرمانین اؤز سیرداشی قیرآتینا حصر ائتدییی ماهنیلار خوصوصیله اهمیتلی‌دیر. «قیرآتی تانریدان ایسته»، «آلما گؤزلو، قیز بیرچکلی قیرآت گل»، «جانیم قیرآت، گؤزوم قیرآت»، «آت ایگیدین قارداشیدیر»، «سکسن مین خزینه پولادا وئرمه» وس. ایفاده‌لر قیرآتین تعریفینه حصر اوْلونموشدور. یئنه آ.

خوْدوزکو یازیر: «اؤز سئویملی قیرآتی‌نین قاچیریلماسی موناسیبتی ایله کوْراوْغلونون اوْخودوغو ماهنیلان ان گؤزل ائلئگییا حساب ائدیلیر کی، شرق پوْئزییاسی بوُنونلا فخر ائده بیلر».

«کوْراوْغلو» داستانینداکی بیر سیرا شعرلر خالق ماهنیسی کیمی دیللرده ازبر اوْلموشدور، چوْخ زمان بوُنلاردان حتی مثل کیمی‌ده ایستیفاده ائدیلیر:

سالام وئردیم سالام آلماز ـ گؤرم کسسین سالام سنی ـ آخچاسیز، پول‌سوز عاشیغام ـ پوُلوم یوْخدور آلام سنی.

منه قارا دئین گؤزل، ـ قاش ـ گؤزون قارا دئییلمی؟ ـ تؤکولوبدور دال گردانا ـ ساچلارین قارا دئییلمیی؟

کئچر دؤوران بئله قالماز ـ شاد اوْل کؤنول نه ملول‌سان...

بنیادان گؤزل اوْلمایان ـ تئلین قدرینی نه بیلر...

«کوْراوْغلو» داستانیندا گؤزل خالق ایفاده‌لری ـ بنزَتمه‌لر، تشبیه‌لرع مقایسه و ایدیوْملار دا ایشله‌دیلمیشدیر. بوُ ایفاده‌لر داستانین دیلینی شیرین‌لشدیریر، اوْنون ماراقلا، هوسله اوْخونماسینی تامین ائدیر. خالق اؤز قهرمانلارینی بوُرادا آصلانا، شاهینه، قارتالا، لاچینا، قیزیل قوُشا، قاف داغینا، آیا، گونشه وس. بنزَدیر. مثلاً، «کوْراوْغلو ائله قالخدی کی، ائله بیل قاف داغی یئریندن گوُرولتو ایله اوْیندی». «قارغالار نئینر لاچینا»، «کوْراوْغلونو گؤرن قوْشون شاهین گؤرموش جوجه‌لر کیمی پرن ـ پرن دوشدو»، «قیرآت آغزینی دَییرمان کیمی آییریب خلیل پاشانین باشینی سالدی آغزینا» وس.

داستاندا پاشا، خان، سلطان، شاه قارغایا، سئرچه‌یه، کرتنکله‌یه، تولکویه بنزَدیلیر: «سئرچه‌یه باخ قاراقوُشا دوْن بیچیر»، «یوزمین تولکو نئینر بیر آج آصلانا؟»، «پاشا، کوْراوْغلویا کله ـ کله‌لر نه ائدیب کی، سنین کیمی کرتنکله‌له نه ائله‌سین» وس.

ماراقلی ایدیوْماتیک ایفاده‌لر داستانین دیلینه خوصوصی بیر رؤونق وئریر: «من کیمینله بوْستان اکدییمی یاخشی بیلیرم»، «باخدی کی، نیگار خانیمین سؤزوندن ایشیق گلیر»، «قصاب آلی‌نین چیچه‌یی چیرتلادی»،

«جعفر پاشاجین آتینا میندی»، «بیر پاشا کوْراوْغلونون بیر دَلی‌سینین گؤزونو پیله‌یه بیلمه‌ییب» وس. کیمی میثاللارین سایینی آرتیرا بیلریک.

بوتون بوُنلار گؤستریر کی، «کوْراوْغلو» خالقی‌میزین بدیعی تفکروندن سوزولموشع یوکسک شاعیرانه بیر دیلله یارادیلمیش، اؤلمز صنعت نومونه‌سیدیر.

داستانین اهمیتی.

«کوْراوْغلو خالقیمیزین موباریزه تاریخی‌نین بیر دؤورونو عکس ائتدیرن بدیعی آبیده‌دیر. آکادئمیک ب. آ. قرئکوْو گؤستریر کی، داستان خالقین اؤزو طرفیندن سؤیله‌نمیش تاریخدیر. (سند حذف) بو جهتدن «کوْراوْغلو»نون بؤیوک تاریخی اهمیتی واردیر. اوْ بیری طرفدن «کوْراوْغلو»آذربایجان خالقی‌نین شاعیرانه خیالینی، یارادیجیلیق دوهاسینی نومایییش ائتدیرن صنعت اثریدیر. اوْنا گؤره‌ده «کوْراوْغلو» دونیا خالقلارینین «ایلیادا»، «اوْدیته‌یا»، «ایقوْر پوْلکو داستانی»، «ماناس»، «آمیرانی»، «جانقار»، «نارت»، «کیتابی ـ دده قورقود» وس. اثرلری ایله بیر سیرادا دوُرور. «کوْراوْغلو» سوْنرالار باشقا خالق قهرمانلیق داستانلارینین یارانماسینادا موءوم تأثیر گؤسترمیشدیر.

داستان اوزن عصرلر بوْیو خالقیمیزین وطن‌پرورلیک، دوشمنه نیفرت، میلّی افتخار حیسّ روحوندا تربیه‌سینده موهوم روْل اوْینامیشدیر.

آلمان فاشیستلرینه قارشی موباریزه آپاران آذربایجان اوْغوللارینی «کوْراوْغلو» قوْشمالاری یئنی ـ یئنی رشادته قهرمانلیغا روحلاندیرمیشدیر. خالقین وطن‌پرورلییی‌نین کؤکو قدیم قهرمانلیق داستانلاریندان باشلایاراق اوُزاق بیر کئچمیشدن گلیرع س‌س‌ری خالق آرتیستی، مشهور سوْوئت بسته‌کاری او ـ حاجی‌بَی‌اوْو همین داستان اساسیندا دؤورومو‌زون ان گؤزل اثرلریندن اوْلان «کوْراوْغلو» اوْپئراسینی یازمیشدیر.

XIX عصرده یارانان قهرمانلیق نغمه‌لری.

XIX عصرده مئیدانا گلن ـ ایجتیماعی سیاسی شرایطله علاقه‌دار اوْلاراق آذربایجان خالق قهرمانلاری حاقّیندا بیر سیرا نغمه، ماهنی، داستان و ائل هاوالاری یارانماغا باشلاییر. خالق ادبیاتی‌نین بو نومونه‌لرینین قهرمانلاری اوْ زامان آذربایجاندا فعالیت گؤسترن کندلی حرکاتینین فعال ایشتیراکلار، هم‌ده روس چاریزمینین نوماینده‌لری طرفیندن ایستثمار اوْلونوردو. خوصوصیله کندلی کوتله‌لرینین وضعیتی آغیر ایدی. حدّیندن آرتیق وئرگیلر، اؤز باشینالیق، زوْراکیلیق، احتیاج اوْنلاری تنگه گتیرمیشدی. اوْنا گؤره‌ده کندلیلرین چار مأمورلاری ایله بیرلشن یئرلی بَی‌لر علیهینه کوتله‌وی چیخیش و عصیانلار چوْخالدی.

بوتون XIX عصر بوْیو اؤلکه‌ده، اوْنون خاریجینده ده آد چیخاران مشهور قهرمانلار فعالیت گؤستمیشلر. همین عصیان باشچی‌لاریندان موْللا نور، یارعلی، حاجی محمد، شکی‌لی محمد جاواد اوْغلو، آدی گؤزل، دَلی آلی، قاچاق کرم، قاچاق تانری وئردی، قانداق ناغی، قاچاق نبی و باشقالارینین آدلارینی چکه بیلریک. قاچاقلار خالقین ایچریسیندن چیخمیش، خالقی مدافعه ائتمیش، اوْنا کؤمک الینی اوُزاتمیشلار. بوتون بو خالق قهرمانلاری حاقّیندا سایسیز ـ حسابسیز فولکلور نومونه‌لری یارانمیش و یاشاماقدادیر. همین نومونه‌لرده بو ایگیدلر قوْرخماز، جسور، مرد، عدالت سئون، هوُمانیست، دوشمنه قارشی آمانسیز یوْخسوللارین طرفداری کیمی تصویر اوْلونموشلار. بو نومونه‌لر فولکلوروموزا «قاچاق نغمه‌لری» آدی ایله داخیل اوْلموشدور. خالق قهرمانلاری حاقّیندا یارانان ـ سایسیز ـ حسابسیز نومونه‌لرین توْپلانماسیع نشری و اؤیرنمه‌سی، شوبهه‌سیز، سوْوئت حاکیمیتی ایللرینه عاییدیر. آذربایجاندا سوْوئت حاکیمیتی‌نین قوُرولماسیندان سوْنرا قاچاق نغمه‌لرینی سالمان ممتاز، همت علیزاده، حنفی زینالللی توْپلامیشلار. هـ . علیزاده‌نین «عاشیقلار» کیتابیندا قاچاق نبی، هجر، قاچاق کرم، قاندال ناغی، دَلی آلی و باشقا قهرمانلار حاقّیندا نغمه‌لر واردیر.

خالق ادبیاتیمیزین عوموميتله ادبیات‌شوناسلیغیمیزین بیر سیرا مسأله‌لریندن دانیشیلارکن بو نومونه‌لردن ده بحث ائدیلمیشدیر. رشیدبَی افندی‌یئو، هـ . علیزاده، ف. قاسیم‌زاده، ح. آراسلی، م. ح. طهماسب، ک.

طالیب‌زاده و باشقالارینین کیتابلاریندا بوُنا راست گلیریک. بو نغمه‌لریمیز باره‌ده ر. روستم‌زاده نامزدلیک دیسّئرتاسییاسی‌دا یازیلمیشدیر.

هـ . علیزاده‌نین توْپلادیغی ماتئریاللار ایچریسینده قاچاق قوْرخماز، قاچاق یوسف، قاچاق کرم، گنجه باسارلی قاندال ناغی و باشقالارینین ایگیدلیینی تصویر ائدن آیری ـ آیری ماهنیلار دیقّتینی جلب ائدیر. قاچاق قوْرخمازین ماهنیلاریندان بیرینده دئییلیر:

دالیمجا یئریدی پرستاو، قاچاق ـ یوْخدور بیر کیمسه‌میز، عریضه یازاق ـ قوْهومدان، قارداشدان دوشموشوک اوُزاق ـ آغلا، تئللیم، آیریلیرسان ائلیندن ـ تاسما کمر آسیلیبدیر بئلیندن.

یاخود، قاچاق یوسف حاقّیندا اوْلان «آغلارام» ردیفلی ماهنی‌ین بیر بندینده اوْخویوروق:

قیسمت بوُیدی بیزه داغلاردا گزک ـ ظولم‌کار دیوانا عریضه یازاق ـ بیر ایگیده اینصافدیر می یوز قازاق ـ یوْخدور منیم بیر ایمدادیم، آغلارام.[۱۳۰]

قاندال ناغی (ناغی نصیب اوْغلو بایراموْ) 1864 ـ نجو ایلده توْووُز رایوْنوندا آنادان اوْلموشدور. اؤز آغاسینین تحقیر و ظولمونه دؤزه بیلمه‌یرک اوْنو اؤلدوروب قاچاق دوشموشدور. ناغی‌نی توُتوب سورگونه گؤندرمیشلر، آیاغیندا قاندال سورگوندن قاچمیش، اوْنا گؤره‌ده «قاندال» لقبینی آلمیشدیر. نهایت، ووُروشمالارین بیرینده 1916 ـ نجی ایلده اؤلدورولموشدور. اوْنون قهرمانلیغی، دوشمنه قارشی آمانسیز اوْلماسی، یوْخسوللارا کؤمه‌یی باره‌ده چوْخلو روایت و ماهنیلار دوزلدیلمیشدیر.

های ووُرون قوچاقلاریم ـ دوشمن گلیب یئتیریبدیر ـ موصروف ایله لیوْون بَیی ـ تانری بیزه یئتیریبدیر.

قاچاق کرم‌ین مشهور دؤیوشونو قول ولی تصویر ائتمیشدیر. دئییشمه‌دن گؤرونور کی، کرم دؤیوشلرده یوْرولوب ایرانا کئچیب، اوْرادان‌دا باشقا یئره گئتمک فیکرینده‌دیر. بیر سؤزله، اوْ، دعواسیز یوْلونا داوام ائتمک

[130] ـ عاشیقلار، II جیلد، 1936، ص 75

ایسته‌ییر. آنجاق زالی خان اوْنا یوْل وئرمیر، اوْنو محو ائتمک ایسته‌ییر. بو زامان کرم دؤیوشه باشلاییر و زالینی محو ائدیر.[۱۳۱]

قاچاق کرم، قارا تانری وئردی، قاندال ناغی حاقّیندا خالق ایچریسینده اوْلان روایت، خاطیره، ائپیزوْد و قهرمانلیق نغمه‌لریندن ایستیفاده ائدیب کیچیک داستانلار دوزلتمیشلر (8). بو داستانلاردا خالق قهرمانلارینین حاکیم طبقه‌لره، چار مأمورلارینا قارشی باریشما مؤوقعی، خالقین آزادلیغی اوُغروناکی موباریزه‌سی بؤیوک هیجانلا تصویر ائدیلیر. دوْغرودور، همین نومونه‌لر تام داستانلاشا بیلمه‌سه‌ده، XIX عصر قاچاق‌چیلیق حرکاتینی بدیعی دیلله عکس ائتدیرن ان یاخشی نومونه‌لر کیمی اهمیتلیدیر.

دیقّتی جلب ائدن جهتلردن بیری بو داستانلارین اوُستالیقلا کلاسیک داستان عنعنه‌لری اوزرینده اینکیشاف ائتدیریلمه‌سیدیر. خوصوصیله قهرمان کوْراوْغلونون دؤیوش نصیحت‌لری بوسرادا آچیقجا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. مثلاً، قارا تانری وئردی سیلاح‌داشلارینی دؤیوشه روحلاندیراراق اوْخویور:

چاغیریرام حاقّی، دوشورم یوْلا ـ بو دردی کنیازدا اؤلسه قوْیمارام ـ سار گلیب طرلانا مئیدان اوْخودو ـ عؤمرومه بیرجه گون قالسا، قوْیمارام.

گؤر نه گلدی تانری وئردی باشینا ـ ایندی سز باخارسیز تَر ساواشینا ـ دونیا دؤنسه قازاق، سالدات، قوْشونا ـ یئرده، گؤیده قوْشون اوْلسا، قوْیمارام!

XIX عصر کندلی حرکاتینین گؤرکملی نوماینده‌لریندن بیری ده موْللا نوردور: اوْ، قوُبا، دربند، شاماخی، شکیع زاقاتالا طرفلرده فعالیت گؤستریلمیشدیر. XIX عصر روس مطبوعاتیندا، همچنین بئستوژئو ـ مارلینسکی‌نین اثرلرینده اوْنون آدینا تئز ـ تئز راست گلیریک. موْللا نور حاقّیندا خالق آراسیندا اوْلان روایت و داستاندا بیر پارچا توْپلانیب نشر ائدیلمیشدیر. XIX عصر داستانچیلیق عنعنه‌سی بوُرادا موحافیظه

[131] ـ عاشیقلار، توْپلایانی هـ. علیزاده، II جیلد، 1936، ص. 157 ـ 155.

اوْلونموشدور. داستاندا قهرانليقلا برابر محبت موْتيولريده واردير. موْللا نور ـ آی سلطان سوژئتی کوْراوْغلو ـ نيگار، نبی ـ هجر سوژئتينه اوُيغوندور (156 ـ 145، 6).

«قاچاق نبی» داستانی.

«قاچاق نبی» داستانی 30 ـ نجو ايللرده توْپلانماغا باشلانميشدير. اوّلجه مطبوعات صحيفه‌لرينده حيصه ـ حيصه جاپ اوْلونموش. 1938 ـ جی ايلده آيريجا کيتابچا حالیندا بوُراخيلميشدير. سوْنرالار داستانی اَ. آخوندوْو توْپلاميش و 1961 ـ 1941 ـ جی ايللرده ايکی دفعه کيتاب حالیندا چاپ ائتديرميشدير. داستانين بير واريانتی‌دا ح. قاسيموْو کيتابچا حالیندا بوُراخميشدير. (1960). آ. نبی‌يئوين 1977ـ جی ايلده چاپ ائتديرديیی واريانتدا ماراقليدير. بوُرادا نبی‌نين اوُشاقليغی، قاچاق دوشمه‌سی، هجرله اوْلان محبت مَجاره‌لری چوْخ ماراقلی، تأثيرلی بير ديلله ناغيل ائديلير.

نبی 1854 ـ جو ايلده قوُبادلی رايوْنونون آشاغی موْللوُ کندينده آنادان اوْلموشدور. آتاسی يوْخسول کندلی ايدی. اوُشاق ياشلاريندان موْزدور اوْلان نبی وارليلارين ظولمونو اؤزباشينالیغينی گؤزلری ايله گؤرموش، بو عدالت‌سيزلييه داوام ائده بيلمه‌يرک قاچاق دوشموش و 20 ايله ياخين موباريزه آپارميشدير.

اوْ، 1896 ـ جی ايلده ايراندا ووُروشمالارين بيرينده هلاک اوْلموشدور. آذربايجان خالقی XIX عصر قهرمانلاری ايچريسينده ان چوْخ نبی حاقّيندا روايت، خاطيره، ائپيزود، ماهنی و نغمه‌لر ياراتميشدير. بو روايت و ماهنيلار نبی‌نين ايلک موفقيتلی دؤيوشلريندن جوُشا گلن ائل صنعتکارلاری طرفيندن سؤيله‌نميشدير. نغمه ماهنينی، ماهنی خاطيره‌نی، خاطيره احوالاتی، احوالات ائپيزودو چکيب چَتيرميش، آذربايجان رايون و ايالتلرينين مجليسلرينی نبی‌نين بو تعريف نامه‌لری بزَميشدير. بوتون بوُنلار ـ قوْجالاردان، نبی‌نی گؤرنلردن خاطيره‌لر، خالق عاشيقلاريندا اوْلان نومونه‌لر توْپلانميش و بير بؤيوک داستاندا بيرلشديريلميشدير.

نبی داستانین باش قهرمانیدیر، بوتون حیصه‌لرده ایشتیراک ائدیر. نبی صورتینده خالقیمیزین ایگیدلرینه مخصوص اَن گؤزل کیفیتلری عوموميلشديريلميشديير. داستانین اؤزونده نبی‌نین قاچاق دوشمه‌سی اوچون بیر سیرا توتارلی احوالات و ائپیزودلار تصویر اوْلونور. بوُنلار قهرمانین حیاتیندا حقیقتاً ده باش وئرن حادیثه‌لردیر. اوْنون قاچاق دوشمزدن اوّل دئدییی سؤزلر چوْخ تأثیرلیدی. «سالامات قال، آی ائل! من گرک ظالیملاردان بوتون یازیق ـ یوُزوقلارین اینتیقامینی آلام! داها منیم اوْیلاغیم داغلار، دره‌لری. یاتاندا دؤشه‌یین گؤی اوْت، یوْرغانیم بولود، یاستیغیم‌دا قایالاردی (13. 3). سوْنرالار بوتون فعالیتی بوْیو آشاغیداکی سؤزلر نبی‌نین دیلینده ازبر اوْلور:

آلار قووت ـ گوجو ائلیندن نبی ـ ائل ـ اوْبانی سالماز دیلیندن نبی!

هر شئیدن اول نبی دوشوندویو وضعیتله، سئچدییی حیات طرزیله علاقه‌دار چوْخ باجاریقلی، عاغیللی، تدبیرلی بیر ایگیددیر، باشچیدیر. خالق قهرمانی کوْراوْغلو کیمی اوْنوندا اؤزونه مخصوص دؤیوش قایدالاری واردیر. قاچاق نبی خالقا، ائله داها یاخشی کؤمک الینی اوزاتماق اوچون تئز ـ تئز عاغیللی تدبیرلر دوشونور. داستاندا چار مأمور، رئیس و دگر حؤکومت آداملارینین، یئرلی ایستثمارچیلارین نوماینده‌لری‌ده تصویر ائدیلمیشدیر. مثلاً، ناخچیوان قضا ناچالینکی سلاووْچینسکی، گوْروس ناچالینکی ایسماعیل بَی، جبرائیل ناچارلینکی آللاهوئردی بَی، گنجه یارانالی ناکاشیدزه، ایروان یارانالی فرئزه، زنگه‌زور ناچالینکی سوُشئوسکی، سوْنرالار زنگه‌زوْرا ناچالینک تعیین اوْلونان سلیم بَی، شوشا ناچالینکی عبدالرحیم بَی وزیروْو، پرستاو یوزباش‌وْو، پر یستاو مهدی بی، قارا کیلسه پریستاوی ایسماعیل بی وس. بئله تیپلردندیر.

داستاندا نبی و اوْنون سیلاح‌داشلارینین فعالیت دایره‌سینین گئنیش اوْلدوغودا گؤستریلیر. ارمنستان، گورجوستان، آذربایجان، ایران. اوْ هله آرا بیر داغیستانادا کؤمک الینی اوُزادیردی. بیر نئچه گونلویه هَشترخانادا گئدیب چیخیر. بوتون بو اؤلکه و ولایتلرین رایوْن، کند و اوْیماقلاریندا، دره و تپه‌لرینده، چینقیللاریندا، اوُچوروملاریندا نبی‌نین مسکین یئری، ایزلری و خاطیره‌لری قالمیشدیر.

داستاندا یوْخسول کندلیلرین نبی‌یه کؤمک‌لیک گؤسترمه‌سی تصویر اوْلونور. «هجرین حبس ائدیلمه‌سی» حیکایه‌سینده نبی خسته هجری گؤتوروب اؤز یاخین دوْستونون ائوینده قوْیور. («سلیم بی‌ین زنگه‌زورا ناچالینک گؤندریلمه‌سی» فصلینده ایسه نبی‌نین کندلی دوْستو سلیم بی‌ین قوْشونلا گلدییینی اوْنا خبر وئرمک اوچون بیر نئچه گون داغلاری، دره‌لری، کندلری دوْلاشیر، نهایت نبی‌نین تاپیر، حتی اؤلومدن بئله قوْرخمایاراق نبی‌نی ائوینده گیزله‌دیر. بوئتون بوُنلار گؤسترییر کی، نبی موختلیف میلّتلردن اوْلان یوْخسوللارین دوْستودور. نبی‌نین معناًُ بئله بیر اینسان اوْلماسی داستانیندا بین‌الملل بیر اثر کیمی اینکیشاف ائتمه‌سینه سبب اوْلموشدور. نبی دسته‌سینه آدام قبول ائدنده ده بیر پرنسیپه رعایت ائدیر. خالق نبی‌نی، نبی ایسه خالقی مدافعه ائدیر. آرخیو سندلری گؤسترییر کی، نبی‌نی گیزلتمک اوستونده موختلیف رایوْن و کندلرده دفعه‌لرله خالقین نومیانده‌لری حبس ائدیلمیش اوْنلارا آغیر جزالار وئریلمیشدیر.

داستانین سوْنوندا نبی‌نین اؤلدورولمه‌سی تصویر اوْلونور. نبی‌نین اؤلومو آذربایجان و ایران زحمت‌کشلرینی متأثر ائدیر. داستانین تأثیرلی یئرلریندن بیریده قهرمانین اؤلومو ایله علاقه‌دار وئریلن تصویرلردیر. خالق اؤز قهرمان اؤولادینی چوْخ تأثیرلی ماهنیلارلا، آغیلارلا یوْلا سالیر. آناسی گؤزلین دیلیندن دئییلمیش بیر بایاتی‌یا دیقّت ائدک.

عزیزیم تیکه ـ تیکه ـــ داغلاندیم تیکه ـ تیکه ـــ آنان ساچینی یوْلور ـــ کَفنین تیکه ـ تیکه.

نبی‌نین اؤلومو ایله علاقه‌دار دئییلمیش نغمه‌لرده عوموم خالق کدرلی ایفاده ائدیلیر:

داغیتدی اورمودا دوشمنلر اوْبا ـ قارا یوُردو گؤروم قالسین خارابا ـ قوچ نبی گئدیبدی آییلماز خوابا ـ داراسین ساچینی تئللر آغلاسین ـ یئریسین اوستونه ائللر آغلاسین!

قاچاق نبی‌نین بیرینجی دؤیوش یوْلداشی هجردیر. هجر چوْخ باجاریقلی، قوْرخماز، چئویک، قوْچاق و اَرینه صادیق بیر قادیندیر. اوْ، لاپ گنج یاشلاریندا اؤز کندلرینده گؤردویو نبی‌یه عاشیق اوْلموشدور. نبی‌نین ایگیدلییی، مغرورلوغو بوتون خاصیتلری هجرین اوریینندن ایدی. اوْنا گؤره ده آتا و آناسینین راضیلیغی

اوْلماسا بئله، سئودییی نبی ایله قوْشولوب داغلارا قاچمیشدیر. ائله بیل هجر نبی اوچون یارانمیشدی. نبی هله هجری گؤزو توُتاندان دئمیشدی کی، قاچاق آروادی اوْلماق چوْخ چتیندیر. بَرکه بوْشا دوشمک، مئشه‌لرده، جنگل‌لیکلرده گئجه‌لمک، دعوایا دوشمک، آج ـ سوسوز قالماق و هامیسینا تاب گتیرمک لازیمدیر، بوسنلار خوصوصیله قادینلار اوچون چتین ایدی. هجر نبی‌نین دئدیکلرینین هامیسینی قبول ائله‌میش و بوتون موباریزه‌لری بوْیو بیر دفعه‌ده شیکایت‌لنمه‌میشدیر.

داستانی واراقلادیقجا بو ایگید آذربایجان قیزینین قهرمانلیغی، پوْلاد ایراده‌سی، مردلییی، دؤیوشکن‌لییی، عاغلی قارشیسیندا باش آییرسن. هجرده ظولمکارلارا قارشی سوْنسوز بیر نیفرت واردیر. نبی‌دن اؤترو اوْنون عاییله‌سینی هر آددیم باشی تعقیب ائدیر، ایجیدیر، گئت ـ گله سالیرلار. نهایت، ایکی قارداشینی سیبیره عؤمورلوک سورگون ائدیرلر. نئچه دفعه خسته هجری توتوب خوصوصی کامئرایا سالیرلار. هجره چوْخ شئی‌لر وعد ائدیرلر. لاکین هئچ بی رشئی: شان ـ شؤهرت، دؤولت اوْنو یوْلوندان دؤندره بیلمیر. داستان بوْیو هجر باشقا قادینلار کیمی دینج حیات، ائو ـ ائشیک، اوولاد آرزولاییر: «هجر یئرده اوْتوردو، نبی‌نین باشینی دیزینین اوستونه آلدی، قارا ساچلارینی تومارلایا ـ توُمارلایا دئدی: ـ گؤره‌سن نه واخت بیز آرخایین دینج یاشایاجاغیق، اوْغول ـ اوُشاق صاحیبی اوْلاجاغیق (60، 3).

اری ایله اوْلان بئله صؤحبتلری اوْخویاندا «کوْراوْغلو» داستانیندا «ایوازین چنلی‌بئله گتیریلمه‌سی» قوْلوندا کوْراوْغلو ایله نیگارین اؤولاد حسرتینین تصویرلری گلیب گؤزوموزون قارشیسیندا دایانیر. هجرین اؤولادی یوْخدور، آنجاق دسته‌سینه گلن هر بیر جاوان، ایگید ائله بیل اوْنون دوْغما بالاسیدیر. هجر اوْنلارا آنالیق قایغی‌سی گؤستریر، اؤولادی کیمی، قارداشی کیمی قوْرویور. بو جهتدن داستانین «نبی سیسیان داغلاریندا» و «مهدی‌نین اؤلدورولمه‌سی» فصیل‌لری داها سجیّه‌ویدیر.

فوْلکلورشوناس آزاد نبی‌یئورین یئنی توْپلادیغی داستاندا ایندییه قدر باشقا واریانتلاردا راست گلمه‌دییمیز یئنی بیر ائپیزود وار. بوُرادا دئییلیر: هجری ظالیملار قازاماتا سالیر، اوْرادا اوْنون بیر اوْغلو دونیایا گلیر، قدّار دوشمنلر اوُشاغی قوْنداقدا ایکن محو ائدیرلر. آنا ناله‌سینی بوتون ائل ائشیدیر:

نه ظالیم اوزون وار، آی قوْجا دونیا ـ ظولمون عرشه چیخدی، سای، قوْجا دونیا ـ توتدون فقیرلره وای، قوْجا دونیا

کئچدی شاشکالارا کؤرپه‌م، آی نبی! ـ هارداسان، هارداسان، های ـ هارای نبی (80 ـ 41، 6).

هجر عاغیللی، قایغی‌کش، مهربان بیر آذربایجان قادینیدیر. بئله، اوْ، دؤیوشکندیر. هجر دؤیوش زامانی هئچ بیر یوْلداشیندان، حتی نبی‌دنده گئری قالمیر. اوْنون هئچ بیر گوللـه‌سیده بوْشا چیخمیر. ائله اوْنا گؤره‌ده خالق نغمه‌لرینه اوْنون آدی نبی ایله قوْشا چکیلیر:

قوْی سنه دئسینلر آی قاچاق نبی! ـ هجری اؤزوندن آی قوْچاق نبی!

نبی‌نین ساغ اَلی اوْنون سیلاح‌داشی اوْلوب، اوْدا هجر ایدی. سوْنرا قارداشی مهدی بو دسته‌یه قوْشولموش و گوندن ـ گونه اوْنون یانینا گلن‌لرین سایی آرتمیشدیر. آنجاق نبی هر کس دسته‌سینه قبوا ائله‌میردی. ان چوْخو 45 سیلاح‌داشی اوْلدوغو تصویر اوْلونور. «اوْنلاردان‌دا بئش ـ آلتی‌سی آرواد ایدی» (84، 3). بعضاً بو دسته ایکی یئره بؤلونور، اوْ بیریسی‌نین باشیندا ایسه هجر دوُروردو.

داستاندا نبی حرکاتی‌نین 30ـ دان چوْخ نومایینده‌سینین صورتی واردیر. بوُنلار ایچریسینده شوْتلاندلی محمد، روسوسلو تونج ولی، تئللی قارا، کربلایی ایمان، مهدی، جیران خانیم، آغا حسین، قاسیم، عزیز، بالاکیسی، موْسئس، نیفتالی، دَلی محمود، محمدحسین زامان وب. خوصوصیله دیقّتی جلب ائدیر. داستان بوْیو نبی سیلاح‌داشلاریندان مهدی، تئللی قارا، قوْجا، زین‌العابدین، آوانئس، زامان، قاسیم و باشقالارینین و باشقالارینین دؤیولرده قهرمانجاسنا هلاک اوْلماسی گؤستریلیر. بوتون بو قهرمانلارین رَشادتینه داستاندا موهوم صحیفه‌لر آیریلمیش، اوْنلارین تعریفینه چوْخلو ماهنیلار حصر ائدیلمیشدیر.

«قاچاق نبی» فوْرماسی اعتباریله اؤزوندن اوّلکی داستانلاردان فرقله‌نیر. بوُرادا نبی و سیلاح‌داشلارینین موختلیف دؤورلرده موختلیف دوشمنلرله ووُروشمالاری یاری تاریخی، یاری خاطیره و چوْخ یئرده ایسه بدیعی شکیلده تصویر اوْلونموشدور. داستانین بؤیوک بیر حیصه‌سی خاطیره‌چیلردن توْپلانمیشدیر. خالق داستانلاریمیزدا اوْلان بدیعی تصویر واسیطه‌لری، تصویر مانئرالاری، عنعنه‌وی اوصوللار بوُرادا چوْخ آیدینجاسینا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

داستاندا اوْلان قوْشمالار اوْلکی داستانلاریمیزا نیسبتاًً آزدیر. اساس یئر تصویره وئریلمیشدیر. قوْشمالارین بیر چوْخوسودا تصویر اوْلونان حادیثه‌لرله لازیمی قدر علاقه‌لندیریلمه‌میشدیر.

«قاچاق نبی» داستانیندا اَن چوْخ آدی چکیلن، ایشتیراک ائدن عاشیق احمددیر. اوْ، ائله بیل نبی‌نین فعالیتینی ایزله‌ییر. هاردا نبی قهرمانلیق گؤسترسه، عاشیق احمد اوْراداجا بو ایگیدلییی شعره سالیر. عاشیق احمددن باشقا داستاندا عاشیق آتا، عاشیق عباس و باشقالارینین‌دا آدلاری وار، اوْنلاردا نبی و سیلاح‌داشلارینا چوْخلو شعرلر حصر ائتمیشلر.

بعضی فصیل‌لرده گویا عاشیق احمدین نبی‌نین دسته‌سی ایله گزدییی گؤستریلیر. عاشیق قوْشمالاریندان باشقا داستاندا خالق ماهنیلاری، بایاتی و آغیلاردا واردیر کی، بوُنلاردا بیلاواسیطه عصیانچیلارلا علاقه‌دار مئیدانا گلمیشدیر. داستانین بو فوْرما خوصوصیتلری یالنیز «قاچاق نبی» داستانینا دئییل، همین ایللرده مئیدانا گلمیش و قاچاق کرم، قاندال ناغی، قاچاق تانری وئردی و باشقالاری حاقّیندا دا یارانمیش احوالات، ائپیزود، قوْشما و داستانلارا دا عاییددیر. چونکی دؤوره، زامان و شرایط گؤره ده خالق ادبیاتیندا معین فوْرما دَییشیک‌لیکلری مئیدانا گلیر. «قاچاق نبی» یازیلی ادبیاتیمیزدا بیر سیرا اثرلرین یارانماسینا اؤز تأثیرینی گؤسترمیشدیر.

«ستارخان» داستانی.

«ستارخان» داستانین‌داکی حادیثه‌لر 1905 ـ جی ایل بیرینجی روُس اینقیلابیندان سوْنرا جنوبی آذربایجاندا و ایراندا باش وئرن ازادلیق حرکاتینی احاطه ائدیر. 1905 ـ جی ایل روس اینقیلابیندان سوْنرا بوتون شرقده،

اوْرتا آسیادا اینقیلابی حرکات گئنیش‌لنیر. جنوبی آذربایجاندا ستارخانین باشچی‌لیغی ایله باش وئرن اینقیلاب شرق‌ده ان قووّتلی خالق حرکاتی ایدی. بو عصیان بوتون شرقده، روسییادا قاباقجیل آداملارین دیقّتینی اؤزونه جلب ائله‌میشدیر. و. ای. لئنین بو اینقیلاب حاقّیندا بیر نئچه مقاله یازمیشدیر. اینقیلاب رهبری ستارخانی آذربایجان پوُقاچوْوو آدلاندیرمیشدیر. ستارخان، اینقیلاب، اینقیلابین باشقا فدایی‌لری حاقّیندا چوْخلو روایت، ماهنیلار، خاطیره‌لر یارانیب خالقین دیلینده، اینقیلاب سنگرلرینده اوْخونموشدور. بو ماهنیلاردا قهرمانلار تعریفله‌نیر، اینقیلابی دوشمنلری، ایران شاهی و اوْنون آل آلتیلاری ایسه لاغا قوْیولور. لعنتله دامغالانیردی:

تبریزده وار اینقیلاب ـ محمدعلی، دینمه گئت یات ـ گئت اؤزونه کؤمک تاپ ـ یوْراغانی سازلا، اؤرت، یات! ـ آل کؤمک انگلیس‌دن.[۱۳۲]

خالق اؤز ماهنیلاریندا ان چوْخ اینقیلاب مجاهیدی ستارخانی ترنّم ائدیردی. ستارخانین ایگیدلیبی، ووُروشمالاری، دوشمنه نیفرتی، وطنه، ائله محبتی باره‌ده ائله اوْنون اؤز دیلیندن دئییلن نغمه‌لرده شؤهرتلندیریلیردی.[۱۳۳]

عصیانین گئدیشی، اینقیلابچیلارین فداکارلیغی، دؤیوشلر، شاه قوْشونلارینین آمانسیزلیغی، هئچ بیر شئی خالقین گؤزوندن قاچمیردی. خالق هر بیر دؤیوشه، هر بیر ظفره بئله ماهنی ایله جاواب وئریردی.

«یاشاسین ستارخان» ماهنیسی بو جهتدن دیقّته لاییقدیر.

اینقیلابچیلارین ایضطرابلاری، مشقّتلری، موباریزه‌لری، شیکایت، آغیرلیق وس. کلاسیک ماهنیلاریمیزین فوْرما، عنعنه‌لری اساسیندا یارانان ماهنیلاردا چوْخ ایناندیریجی شکیلده ایفا اوْلونوردو. واختیله ستارخانین دیلینده دئییلمیش آشاغیداکی پارچالارا دیقّت ائدک:

---

[132] ـ ج. خندان. عاشیق حسین جاوان. «اینقیلاب و مدنیّت»، 1948، ن 7.

[133] ـ م. ر. عافیت. اینقیلابی حرکاتین گوُرکملی سرکرده‌سی، «آذربایجان» ژورنالی، 1968، ن 10.

اوْتورموشدوم خیاباندا ـ گوللـه باشیما یاغاندا ـ دوشمنلر من قوْواندا ـ آی آنا جان، یارالاندیم! ـ آی باجی جان، یارالاندیم!

اوْتورموشدوم داملار اوسته ـ اؤلدوردولر میلّت اوستده ـ گوللـه گلیر دسته ـ دسته ـ آی آنا جان، یارالاندیم! ـ آی باجی جان، یارالاندیم».[۱۳٤]

ستارخان حرکاتی ایله باغلی ماهنی، روایت و احوالاتلاردان ایستیفاده اوْلوناراق سوْنرالار بیر داستاندا دوزلدیلمیشدیر. بو داستانین یارادیجیلیسی ایسه عاشیق حسین جاواندیر. اوْنون دوزلتدییی داستاندا بیر حیصه چاپ اوْلونموشدور. عاشیق اوْلجه داستانی «فرمان» ایمضاسی ایله چاپ ائتدیرمیشدیر. «ستارخان» داستانینن قیسا مضمونو بئله‌دیر: ایران شاهی محمدعلی شاه ایراندا، جنوبی آذربایجاندا ظولمونو، اؤزباشینالیغینی گون ـ گوندن آرتیریردی. خوصوصیله، جنوبی آذربایجان خالقی آجیناجاقلی حیات کئچیریردی. اوْنا گؤره‌ده خالق آراسیندا تئز ـ تئز عصیانلار باش وئریردی. بو عصیانین باشچیسی ستارخان ایدی. اوْ، آزادلیق، امین ـ آمانلیق، امنیت ایسته‌ییردی. ستارخان سیلاح‌داشلاری ایله مصلحتله‌شیب محمدعلی شاهین سارایینا شعرله بیر مکتوب گؤندریر. آذربایجانا ایستقلالیّت، مختاریّت خواهیش ائدیرلر: اینسان اوْلان وطنینی ساتماسین ـ تمیز قانین ناپاک قانا قاتماسین ـ ناموسون، غیرتین، عارین آتماسین ـ اؤزو اؤز یوُردوندا پایدار اوْلسون[۱۳۵]

آذربایجاندا اوْلان بو جمعیت تئزلیکله داغیلسین. ستارخان ایسه اؤز سیلاح‌داشلارینی مبارزه‌دن دؤنمه‌مه‌یه چاغیریر.

ستارخان اؤز دسته‌سینی بؤیوتمک ایسته‌ییر کی، بوتون آذربایجان مجاهیدلرینی توْپلاسین، باشا سالسین، دؤیوشه حاضیرلاسین.

---

[134] ـ عاشیقلار. توْپلایانی هـ. علیزاده، II جیلد، 1936، ص 9.

[135] ـ بو و بوُندان سوْنرا میثال کتیریلن قوْشمالار عاشیق حسین جاوانین «آزادلیق ماهنیلاری» (1950) کیتابیندان گوْتورولموشدور.

آزادلیق یوْلوندا آخسادا قانیم ـ قوربااندیر وطنه بو جیسمی ـ جانیم ـــ قوْی دؤنسون گولشنه آذربایجانیم ـ باغیم دوْلسون شیرین بارا گئدیم من.

بو مقصدله ده قمر آتینی مینیر، دیلینده وطن سؤزو تبریزه گئدیر.

محمدعلی شاه جنوبی آذربایجاندا اوْلان عصیانلاردان چوْخ ناراحات ایدی. بیر گون اوْ، سارای اَهلینی بیر یئره توْپلاییر اوْنلاردان بیر تدبیر ایسته‌ییر. نهایت، اوْنا مصلحت گؤرورلر کی، ائله جنوبی آذربایجانین اؤزوندن چیخمیش بیر حؤرمتلی شخص واسیطه‌سیله خالقی، عصیانی، اغتشاشلاری ساکیت ائتمک اوْلار. بئله بیر آدام ایسه ستارخان ایدی. اوْنا گؤره ده شاه ستارخانی سارایا دعوت ائدیر. سیلاح‌داشلارینین بوتون اعتراضلارینا باخمایاراق اوْ سارایا گلیر و شاه ایله گؤروشور. شاه پول ـ قیزیل وئرمکله ستارخانی یوْلدا چیخارماق ایسته‌ییر. بئله اوْلدوقدا ستارخان پوُللاری‌دا شاهین اوستونه آتیر و دئییر: «شاه، منی نه حساب ائدیرسن؟ یوْخسا ستارخانی قیزیل ـ گوموشله ساتین آلماق ایسته‌ییرسن؟ آنجاق بیل کی، ستارخان آذربایجانلیدیر، اوْ، دونیا جیفه‌سینه آللانیب اؤز وطنینی، اؤز خالقینی ساتماز. آنجاق سن آذربایجاندا امنیت ایسته‌ییرسن‌سه، اوْندا اؤز حاقّیمیزی اؤزوموزه وئر. قوْی بیزده اینسان کیمی آزاد حیات سورک. اوْندا بیزده راحات اوْلاریق، سیزده!»

بو سؤزلر ائشیدن محمدعلی شاه ستارخانین توُتولماسینی امر ائدیر. لاکین ستارخان تاپانچاسینی چیخاریر. الینده حاضیر توُتور. مهارتله سارایدان چیخیب قاچیر، اؤزونو تبریزه یئتیریر. سیلاح‌داشلارینی یانینا چاغیریر، عصیانچی دسته‌لرینی بیرلشدیریب وطن و خالقین آزادلیغی اوُغروندا موباریزه‌یه باشلاییر.

آذربایجان جاوانلاری ـ یئرییین دوشمان اوستونه! ـ کوْراوْغلولار، جاوانشیرلر ـ مرد گئدین مئیدان اوستونه.

آت سالین گیرین مئیدانا ـــ جنگ ائدین مرد ـ مردانا ـــ بوْیانسین دوشمن آل قانا ـــ هَره‌میز بیر خان اوستونه.

داستاندا ستارخانین آیری ـ آیری واختلارداکی دؤیوشلریندن رئالیست صحنه‌لر گتیریلیر. تاریخی حادیثه، موباریزه و دؤیوشلر خالق دیلینه مخصوص ساده و صمیمی شکیلده تصویر اوْلونور. شاه عصیانچیلارین اوزرینه ماکو خانی، سوْنرا اؤز سرکرده‌سی رحیم خانی گؤندریر. ستارخان اینقیلابچیلاری دؤیوشه دعوت ائله‌ییر. روحلاندیریر خالقین قهرمان کئچمیشیندن، اؤولادلاریندان عیربت گؤتورمه‌یه چاغیریر.

ماراقلیدیر کی، ستارخان تبریزه، آذربایجانا هوجوم ائدن شاه قوْشونلارینین سرکرده‌لرینه قان تؤکمه‌مه‌یی، چیخیب گئتمه‌یی تکلیف ائدیر. ستارخان دئییر ک، بیزی اینجیتمه‌یین، ظولمونوز، سوْیغونچولوغونوز بسدیر. آنجاق هئچ کس اوْنون تکلیفینی قبول ائتمیر، شاهین ظولمو داها دا آرتیر. شاه قوْشونلاری اینقیلابچیلار اوزرینه باسقین ائدیرلر. بئله اوْلدوقدا ستارخان اؤز مجاهیدلرینه دؤیوش امرنی وئریر. بو دؤیوشلرده اوْ، غلبه چالیر.

ستارخان دا بو تاریخده قالاجاق ـ آزادلیغی ائل گوجونه آلاجاق ـ بو مکان دونیایا ایشیق سالاجاق ـ سس دوشه‌جک بو جاهانا ائریسین!

شاه قوْشونلارینین مغلوبیّتیندن سوْنرا داستاندا چاپ اوْلونان بو پارچانین سوْنوندا دونیا گؤرموش مودریک بیر قوْجا ستارخانین یانینا گلیر. 70 یاشلی بو قوْجانین ستارخانلا صؤحبتی چوْخ تأثیرلیدیر. قوْجا، آذربایجان خالقی‌نین آدیندان دانیشیر. اوْ، ستارخاناچوْخ قیمتلی مصلحتلر وئریر. خالقین اوْنلارلا فخر ائتدییینی سؤیله‌ییر. ستارخان غالبیّتله تبریزه دؤنور و تبریزین سیماسیندا آذربایجانا اوْلان محبتینی بئله ایفاده ائدیر:

گئجه گوندوز قیلینج ووُررام ـ سنه خوْش گون آلیم، تبریز ـ مظلوم‌لار اوْلسون آسوده ـ من‌ده دیلشاد اوْلوم، تبریز.

حقیقتین اوْجاغی‌سان ـ جنّتین بیر بوُجاغیسان ـ عزیز آنا قوُجاغیسان ـ آچیب غنچه، گولون، تبریز.

سنین کیم آنا هانی ـ شؤهرتین توُتوب دونیانی ـ یاخشی ساخلا ستارخانی ـ سنه اوْغول اوْلوم، تبریز.

بۇندان سوڭرا ستارخان باغير (باقر) خانا دئيير كى، منيم داها هئچ بير آرزوم يوخدور. وطنيم، خالقيم آزاددير. داستانين بير پارچاسى اوڭنون قهرمانى ستارخانين شأنينه دئييلن اتحافلا تاماملانير. عوموميليكده ايسه داستان هله تاماملانماميشدير.

عاشيق حسين جاوان «ستارخان» داستانيندا كلاسيک عنعنه‌لره صادق بير صنعتكار كيمى چيخيش ائدير. خوصوصيله بۇرادا «كۇراوڭغلو» داستانى‌نين تأثيرى اؤزونو گؤسترمكده‌دير. ستارخان صورتينده عاشيق كۇراوڭغلويا مخصوص قهرمانليق، دؤيوشكن‌ليک، دوشمنله باريشمازليق، بۇنونلا ياناشى عاليجناب‌ليق، قايغى‌كش‌ليک وس. كيمى كيفيتلرى جمع‌لشديرميشدير. داستان جنوبى آذربايجاندا عصرين اوللرينده گئنيش‌لنن آزادليق موباريزه‌سينى عكس ائتديرن بير نومونه كيمى اهمّيتليدير.

محبت داستانلارى

عوموميى معلومات.

محبت داستانلارى، باشقا سؤزله دئسک، خالق روڭمانلارى، فوڭلكلورو‌موزون بؤيوک بير قوڭلونو تشكيل ائدير. اگر قهرمانليق داستانلارى ان چوخ قهرمانليقلا، اؤزوده وطن، خالق، آزادليق، ايستقلاليّت اوغروندا دؤيوشلرله علاقه‌داردير‌سا، خالق روڭمانلارى نيسبتاً دينج ياشاييش دؤورونون محصولودور. بۇرادا وفا، صداقت، تميز عشق، معنوى صافليق، دوڭستلوق، يوڭلداشليق، هوڭمانيزم، محبت اوغروندا قهرمانليق وس. موضوعلار اساس يئر توڭتور. خالقيميزين محبت داستانلارى اوڭلدوقجا چوخدور. بۇنلار هاميسى نشر ائديلمه‌ميش، چوڭخوسودا ياريمچيق توڭپلانديغى اوچون اوزه چيخاريلماميشدير.

خالق روڭمانلاريندا قهرمانلار اساساً ايكى نفردن، عاشيق و معشوق‌دان عيبارت اوڭلورلار. اثرده بۇنلارين سئوگيسى، محبت، اؤز آرزولارينا چاتماق يوڭلوندا دوشدوكلرى چتين‌ليكلردن دانيشيلير. «بيزيم محبت داستانلاريميزين، دئمک اوڭلار كيع هاميسى‌نين، «كيتابى ـ دده قورقود» و «كۇراوڭغلو» كيمى قهرمانليق داستانلاريميزين ايسه بير سيرا بوڭى و قوللارينين اساس مضمونو، يعنى سوژئتى قهرمانين اؤز بۇتاسينا

چاتماق اوُغروندا آپاردیغی موباریزه‌نین تصویریندن عیبارتدیر» (65، 20). م. ح. طهماسب قهرمانلارین داستاندا همین موباریزه‌سینی، باشقا سؤزله، ماجرالارینی عوموِمی شکیلده دؤرد مرحله‌یه آییریر.

قهرمانلارین بو ماجرالاری، موباریزه‌لری یوْللاریندا دا خالق اؤزونون بیر سیرا مولاحیظه‌لرینی ایرلی سورور.

هر بیر داستان واسیطه‌سله آذربایجان خالقی بیر فیکیر، آرزو، مقصد ایرلی سورموشدور. بو فیکیرلر اوُزون عصرلرین حیات و معیشت طرزیندن، موباریزه تاریخیندن، کشمکشیندن کئچیب گلن آرزولاردیر. بو ایدئاللارین جارچیلاری ایسه داستانلارین قهرمانلاریدیر، ماراقلیدیر کی، بو قهرمانلار خالقین دردی حسرتی ایله علاقه‌دار موختلیف وضعیتلره دوشور، حتی بو وضعیتلرله علاقه‌دار آد، لقب‌ده قبول ائدیرلر. قئیس (مجنون)، محمود (کرم)، رسول (غریب)، قوربانی (قوربان) وب. بیز بوُرایا رؤوشن (کوْراوْغلو)، قوْرقود (دده) وب. علاوه‌لریده ائده بیلریک. بوُنلارین هامیسیندا ـ کوْراوْغلودا، کرم‌ده، غریب و شاه اسماعیل‌دا، عباس و باشقالارینین شخصنده ائلین قهرمانلیغی، عاغلی (عقلی)، گوجو، گؤزللییی، صنعتی، اینسانیّتی، وفا و صداقتی جمع‌لشدیریلمیشدیر. بوسنلارین تربیه‌وی تأثیریده ائله بوُندان دوْغور.

فورما خوصوصیتلری.

محبت داستانلاری فوْرما جهتدن ده دیقّتی جلب ائدیر. بو داستانلار اوستادنامه‌لرله باشلانیر. هر بیر داستانین اوّلینده عادتاً اوچ اوُستادنامه وئریلیر. البته، بوُرادا اساس مقصد دینله‌ییجیلره گؤزل اینسانی کیفیّتلر آشیلاماقدان عیبارتدیر. اوْ بیری طرفدن ایسه عاشیقلار بونون واسیطه‌سیله اؤز کئچمیش اوستادلارینی یاد ائدیر، اوْنلارین خاطیره‌لرینی ابدی‌لشدیریرلر:

فرصت الده ایکن یاخشی‌لیق ائله ـ همیشه الینده ایختیار اوْلماز ـ گل گووَنمه دؤولتینه، مالینا ـ مالا، مولکه، عؤرمه اعتبار اوْلماز.

عاشیقلار اوستادنامه یارادارکن خالقین تجروبه‌سینی ایفاده ائدن آتالار سؤزوندن، آفوْریزملردن ایستیفاده ائدیرلر. چوخ زامان بیر نئچه آتالار سؤزونو شعرین وزنینه اوُیغونلاشدیریب سؤیله‌ییرلر. مثلاً:

اوُلغون جوْشا گلسه، کؤپوک یاغ اوْلماز ـ سؤیود بار گتیرسه، باغچا بار اوْلماز ـ زیبیل تپه اوْلسا، کوللوک داغ اوْلماز ـ یئل اَسنده آلچاقلارا ائندیریر.

محبت داستانلاریندا عاشیقلار خالق دیلی‌نین زنگین‌لیکلریندن باجاریقلا ایستیفاده ائدیر، گؤزل ایفاده، عیباره، بنزتمه، مقایسه‌لرله داستانی شیرین‌لشدیریر، ماراقلی تَحکییه اوصولو یارادیرلار. مثلاً، «دریالار مرکب اوْلسا ایدی، مئشه‌لر قلم، اوْنون دؤولتینی حسابلاماق اوْلمازدی»، ««اؤزونه یئددی قلم ایله زینت وئریب اوْندؤرد گئجه‌لیک آی کیمی شفقلندی، اوْنون قاباغینا چیخدی»، «قدرتین کَرمی جوُشه گلیب گؤزللیک پایلایاندا ایلک قلمی بو قیزا چکیب»، «باشدان گئیییندی آیاقدان قیفیللاندی، آیاقدان گئیییندی، باشدان قیفیللاندی» وس.

محبت داستانلاریمیزدا قافیه‌لی نثرین گؤزل نومونه‌لرینه‌ده راست گلیریک: «گؤردو کی، بو چادیرا بیر قیز اَیله‌شیب، نه تَهر ایله‌شیب؟ قیز، نه قیز؟ فرشته‌یی کردار ـ اورک باسان، صارفا (صفرا) کسن، گؤزونو سوزن، جانلار اوزن، دویمه دوثزن، غونچا دهان، گولو رئیحان، سوزگون باخان، گل منی گؤر، دردیمدن اؤل، اَلینی ووُرما، گئریده دوُرا!» وس.

محبت داستانلاری دوُواق قاپما ایله تاماملانیر. دوُواق قاپما سئوگیلی‌لرین اؤز آرزولارینا چاتیب خوشبخت اوْلماسی موناسیبتیله توْیا گلن عاشیقلارین اوْخودوقلاری مخمسلردیر. اساساً چوخ شأن، شوُخ کؤنول آان بیر مضمونا مالیک اوْلور. دوواق قاپمالارین اؤزلریده اوُستاد عاشیقلارین مخمسلریدیر. دوواق قاپما چوخ زامان داستانی یارادان، دوزوب قوْشان عاشیغین، داستانچی‌نین آدی ایله علاقه‌دار اوْلور.

خالق روْمانلاریندا بعضی خارق‌العاده قووَلرین ایشتیراکینادا راست گلیریک. بونلار قهرمانا کؤمک ائدیرلر. مثلاً، «عاشیق غریب»ده خیضر اوچجه گونه غریبی وطنه گتیریر. حال بو کی اوْ، بو یوْلو 40 گونه گئده بیلردی. یاخود، شاه اسماعیلین گؤزلرینین ساغالماسی، کرمین، اصلی‌نین کشیش طرفیندن طیلیسم‌لنمه‌سی، عاشیق عباس‌ین، قوربانی‌نین دفعه‌لرله خارق‌العاده قووَلر طرفیندن اؤلومدن خیلاص ائدیلمه‌لری وس. بوُنا

آیدین میثالدیر. لاکن بئله صحنه‌لر رؤمانلاردا آزدیر و داستان حادیثه‌لرینین اساس اینکیشافینی، قهرمانلارین اساس موباریزه و فعالیتینی معین ائتمیر.

داستانلارین یارانما یؤللاری.

محبت داستانلاریمیز موختلف یؤللارلا یارانمیشدیر. بیر سیرا خالق رؤمانلاریمیز اؤز منشأیینی چوخ قدیم زامانلارین روایت، حیکایه، افسانه و قصه‌لریندن آلمیشدیر. بیز بۇنلارا میثال اؤلاراق «لیلی و مجنون»، «فرهاد و شیرین»، «شاه اسماعیل»، «اصلی و کرم»، «نؤروروز» وس. داستانلاریمیزی گؤسترە بیلریک.

بیر چوخ محبت داستانلاریمیز ساده‌جه خالق ناغیللاری اساسیندا دوزلدیلمیشدیر. خوصوصیله سئحیرلی ناغیللاریمیز داستانلار اوچون چوخ ماتئریال وئرمیشدیر. مسأله بۇراسیندادیر کی، داستان یاراتماق ایسته‌ین عاشیقلار ـ داستانچیلار هله معاصیر حادیثه‌لری قاوراییب، درک ائدیب صنعته چئویره‌نه قدر خالقین کئچمیش یارادیجیلیق خزینه‌سینه نظر سالیر، موضوع فؤرما، ایدئیا باخیمیندان یارانان ناغیللاری ایشله‌ییب داستان چئویریردیلر. م. ح. طهماسب بو باره‌ده یازیر: «داستانچی زنگین خالق ناغیللارینین خزینه‌سیندن اؤنون موضوعسونا اویغون اؤلانی گؤتورور و چوخ زامان ناغیل موتیولرینی معنالاندیراراق، بوتؤو بیر داستان، یاخود ائپیزود دوزلدیر» (55، 18).

و. م. ژیرموفسکی و ح. ظریف‌وْ دا اؤزبک خالق داستانلاریندان دانیشارکن اؤنون بؤیوک بیر حیصه‌سینین محض خالقین سئحیرلی ناغیللاری اساسیندا ایشله‌ندییینی قئید ائدیرلر. (س. ح). بوتون بۇنلارا گؤره ده بیر سیرا خالق رؤمانلاریمیز گاه ناغیل، گاهدا داستان آدلانیر. ناغیللاردان دوزلن داستانلارا میثال اؤلاراق «آلی خان و پری خانیم»، «شاهزاده سیف‌المولوک»، «شاهزاده ابولفضل»، «ابراهیم»، «محمد و حورنساء»، «محمد و گول‌اندام» و باشقالارینی گؤسترە بیلریک.

داستانلاریمیزین بعضیلری دونیا خالقلاری ایچریسینده قدیمدن بری دؤلاشان مشهور بین‌الخالق سوژئتلرین ایشله‌نمه‌سی نتیجه‌سینده فؤرمالاشمیشدیر. بئله سوژئتلره «آتا و اؤغولون بیر ـ بیرینی تانیمادان داعوا

مئیدانیندا قارشیلاشماسی»، «اَر اؤز آروادینین توْیوندا»، یاخود «اَرین قاییتماسی»، قهرمانلیقلا نیشانلانما، کیمی سوژئتلری میثال گؤسترمک اوْلار. همین سوژئتلر عصرلر بوْیو یا مستقیل شکیلده، یاخود دا بو و یا دیگر داستانلاریمیزین ایچریسینده ایشله‌نمکده‌دیر...«اَرین قاییتماسی»، «قهرمانلیقلا نیشانلانما» سوژئتی‌نین ان یاخشی نومونه‌سینی بیر «بامسی بئیرک بوْیو»ندا گؤرورک، «آتا ایله اوْغولون قارشیلاشماسی»ندان «کیتابی ـ دده قورقود»ون، «قازان خانین اوْغلو اوُروزون اسیر دوشمه‌سی بوْیو»ندا و «کوْراوْغلونون دربند سفری» قوْلوندا ایستیفاده ائدیلمیشدیر. محبت داستانلاری ایچریسینده «عاشیق غریب» و «شاهزاده ابولفضل»، «اَر اؤز آروادینین توْیوندا» سوژئتی‌نین آذربایجان خالقی طرفیندن اؤز میلّی، یئرلی، ائتنیک خوصوصیتلری اساسیندا ایشله‌نیلمه‌سی نتیجه‌سینده فوْرمالاشمیشدیر.

محبت داستانلاریمیزین بیر چوْخونون یارانماسی و فوْرمالاشماسی بیلاواسیطه عاشیقلار، اوْنلارین حیات و فعالیتی ایله علاقه‌داردیر. هله‌لیک آدی بیزه معلوم اوْلان ایلک آذربایجان عاشیغی قوربانی‌ده سوْنرا یاشایان بیر سیرا گؤرکملی، اوستاد عاشیقلاریمیز حاقّیندا داستانلار واردیر. بوُنلاری عاشیق داستانلاری آدلاندیرا بیلریک. عاشیق داستانلاریمیزین یارانماسی بیزجه ایکی یوْللا گئتمیشدیر. اوّلاً، هر بیر مشهور اوُستاد عاشیق اؤزو حاقّیندا داستان دوزلتمیشدیر. بوُرادا اوْنون حیاتینین اساس فاکتلاری و شعرلری داخیل ائدیلمیشدیر. ایکینجیسی ایسه اوُستاد عاشیقلارین اؤلوموندن سوْنرا دیگر عاشیقلارین یاراتدیغی داستانلاردیر. بو داستانلاردا یئنه همین عاشیقلارا حصر اوْلونموش، اوْرادا اوُستادلارین ان یاخشی اثرلری توْپلانمیشدیر. لاکین قدیمدن بری یارانان بئله داستانلار شیفاهی حالدا یاشامیش، دؤورلری، عصرلری کئچیب گلمیش، هئچ شوبهه‌سیز، عاشیقلار موختلیف تاریخی ـ ایجتیماعی شرایطده بو داستانلاری زامانین طَلبی، خالقین ذؤوقو اساسیندا ایشله‌میش، جیلالامیش، تکمیل‌لشدیرمیش، بئله‌لیکله، هم ایدئیا، همده فوْرما جهتدن اینکیشاف ائتدیرمیشلر. عاشیق داستانلاریدا سوْنرالار باشقا محبت داستانلاریمیزین سیراسینا داخیل اوْلموشدور.

«قوربانی»، «عباس و گولگز»، «ساری عاشیق و یاخشی»، «خسته قاسیم»، «عبدالله و جاهان»، «واله و زرنیگار»، «حسین و کشیش قیزی ریحان»، «دلیغم» و باشقا داستانلاری بوٗنا میثال گؤسترمک اوٚلار.

م. ح. طهماسب آذربایجان داستانلاری اوزرینده آپاردیغی سوٚن تدقیقاتیندا عاشیق داستانلاریمیزین واختیله عاشیقلارین اؤزلری طرفیند یارادیلدیغی قناعتینه گلمیشدیر. اوٚ، قدیمدن بری آذربایجاندا خوصوصی داستانچیلارین اوٚلدوغونو یازیر و بوٗنلارا میثال اوٚلاراق قوربانی، عباس توفارقانلی، عاشیق شئنلیک و باشقالارینین آدلارینی چکیر. «داستان یارادیجیلیغیمیز حاقّیندا» مقاله‌سینده ایسه م. ح. طهماسب اؤز فیکرینی بئله یئکونلاشدیریر: «آذربایجان ائپوٚسو تاریخینده فردی یارادیجیلیق اساس و ایلکین اوٚلموش، یعنی هر بیر داستان معین بیر اوستاد طرفیندن یارادیلدیقدان سوٚنرا ایفایا کئچیب کوٚللئکتیو یارادیجیلیق اوصولو اوٚلاراق آیدینلاشدیریلماسی، دونیا ائپوٚس‌شوناسلیغی عالمینده گئدن موباحیثه‌لرین حلّینه کؤمک ائده بیله‌جک بیر نومونه کیمی خوصوصی اهمیّته مالیکدیر.»[۱۳۶]

عاشیق و خالق پوئزییاسی اوٗسلوبوندا یازیب ـ یارادان یازیلی ادبیات نوماینده‌لری حاقّینیندادا بعضاً داستانلار دوزلدیلمیشدیر. بوٗرادادا اساس موضوع همین صنعتکارین ترجومه‌یی ـ حالینین بعضی جهتلریندن عیبارت اوٚلور. اوٚنلارین شعرلری ده داستان داخیل ائدیلیر. «واقیف»، «ذاکیر»، «نباتی» داستانلارینی بوٗنا میثال گؤسترمک اوٚلار.

(هئچ نه یوخدور بو سطیرده)

داستانلارین توٚپلانماسی، نشری و اویرنیلمه‌سی.

محبت داستانلارینین آیری ـ آیری قوٚشمالارینا بیز هله XVII – XIX عصرین جونگلرینده راست گلیریک. اوٚ، دؤورلرده معین مقصدلر اوچون ترتیب اوٚلونان آلیازالارینا بیر سیرا داستانلاردان پارچالار دوشموشدور. مثلاً، آ. قاراجا داغی‌نین الیزامالارینی بوٗنا میثال گؤسترمک اوٚلار. فوٚلکلورو‌موزون دیگر اثرلری

[136] ـ داستان یارادیجیلیغیمیز حاقّیندا، «ادبیات و اینجه صنعت» قزئتی، 1967، ن 5.

کیمی خالق روْمانلارینین دا توْپلانیب نشر ائدیلمه‌سی XIX عصرله علاقه‌داردیر. بو عصرین بیر سیرا روس مطبوعاتی صحیفه‌لرینده «شاه اسماعیل»، «نوْوروز»، «آلی خان»، «عاشیق غریب»، «اصلی و کرم» داستانلاری یا بوتؤو شکیلده نشر ائدیلمیش، اوْنلارین قیسا مضمونلاری وئریلمیش، یادا اوْنلاردان آیری ـ آیری پارچالار چاپ ائدیلمیشدیر. بو، XX عصرده ده داوام ائتدیریلمیشدیر. لاکین محبت داستانلاریمیزین‌دا کوتله‌وی شکیل‌ده توْپلانماسی، نشری و اؤیرَنیلمه‌سی سوْوئت حاکیمیتی‌نین قوُرولماسیندان سوْنرا مومکون اوْلموشدور. بو ایللرده داستانلار هم مطبوعات صحیفه‌لرینده حیصه حصه، همده کیتابچا شکلینده چاپ ائدیلمه‌یه باشلاییر. س. ممتازین «ائل شاعیرلری»، هـ . علیزاده‌نین «عاشیقلار» کیتابلارینا خالق روْمانلاریمیزدان چوْخلو قوْشمالار داخیل ائدیلمیش، هـ . علیزاده‌نین توْپلادیغی داستانلار کیتاب حالیندا اوْخوجولارا چاتدیریلیر.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سوْنرا محبت داستانلارینین توْپلانماسی و تدقیقی داوام ائتدیریلمیشدیر. 1961 ـ ج ایلده اَ. آخوندوْووُن توْپلادیغی داستانلار آذرنشر طرفیندن ایکی جیلدده بوُراخیلمیشدیر. آذربایجان EA نیظامی آدینا ادبیات انستیتوتونون فولکلور شؤعبه‌سی طرفیندن داستانلاریمیز اوْلجه 5 جیلددن عیبارت، سوْنرادا آیریجا بیر جیلدده بوُراخیلمیشدیر.

«یازیچی» نشریاتی‌دا یئنی داستانلاردان عیبارت بیر کیتاب چاپ ائله‌میشدیر (1980). سوْن ایللرده محبت داستانلاریمیزین منشأیی، فوْرمالاشماسی، ایدئیا و بدیع خوصوصیتلری حاقّیندا قیمتلی تدقیقات اثرلریده یازیلمیشدیر.

«اصلی و کرم» داستانی

سالمان ممتاز «اصلی و کرم»ی شاهکار داستان آدلاندیرمیشدیر. خالق روْمانلاریمیز ایچریسینده ان چوخ یاییلان «اصلی و کرم» و «عاشیق غریب»دیر. «اصلی و کرمین بوتون تورک دیللی خالقلار ایچریسینده، مثلاً: تورک، تورکمن، اؤزبک، قازاخ وب. واریانتلاری واردیر.

داستان ائرمنی خالقی ایچریسینده ده عینی درجه‌ده یاییلمیشدیر. «اصلی و کرم» قدیم داستانلاریمیز سیراسینا داخیلدیر. داستاندا اوْلان حادیثه‌لر آذربایجانین قدیم شهرلریندن بیری اوْلان گنجه‌ده باشلاییر. بعضی واریانتلارا گؤره ایسه اصفهان‌دا باش وئریر. داستان ائله بیر اراضینی احاطه ائدیر کی، آذربایجانلی و ارمنیلر قوْنشودورلار. عیبرت‌آمیزدیر ک، داستانین تورکمن واریانتیندا حادیثه‌لر تبریزده باش وئریر. محمود ایله مریم‌ین ایلک گؤروشباغی ایسه «گنجه ـ قاراباغ، آدلانیر. دئمه‌لی چوخلو خالقلار ایچریسینده واریانتی اوْلان «اصلی و کرم‌ین اساس باشلانغیج اراضیسی قافقازدیر، خوصوصیله زاقافقازییادیر. آذربایجان و ارمنی خالقلارینین قاباقجیل فیکیرلی مدنیت خادیملری بو داستانا یوکسک قیمت وئرمیش، اوْرادا ایفاده ائدیلن ایدئیالاری تبلیغ ائله‌میشلر. م. محمودبَی‌وْو، اسدالله بَی شاختاختلی، احمدبَی آغایئو، نریمان نریمانوْو داستان حاقّیندا قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر. اوْنلار داستان حاقّیندا معلومات وئرمیش، اوْنون قیسا مضمونونو شرح ائله‌میش و قوْشمالارین حرفی ترجومه‌سینی گتیرمشلر. خوصوصیله احمدبَی آغایئو آذربایجان خالق پوْئزییاسیندان دانیشارکن محبت داستانلاریندان بحث ائتمیش، «اصلی و کرم»ه خوصوصی قیمت وئرمیشدیر. بئله بیر ماراقلی و موباحیثه‌لی مولاحیظه‌ده یوروتموشدور: کرمین اصلی‌نین آرخاسینجا گتیردییی یئرلر تورک ـ تاتار خالقلارینین وطن حسرتیله دوْلاندیغی اراضیدیر. 1913 ـ جو ایلده او. حاجی‌بَی‌وْو «اصلی و کرم» اوْپئراسینی یازمیشدیر. اوْپئرا تئز بیر زاماندا تاماشاچیلارین محبتینی قازاندی، اوْ زامان خالق آراسیندا بئله بیر مثل دوْغوب یاییلدی: «اصلی کرم نئچه کرم» یعنی اوْپئرایا نئچه کرم باخماق اوْلار کی. ن. نریمانوْو اوْپئرایا رئسئنزییا یازدی. او. حاجی‌بَی‌وْووُن ایستعدادینی یوکسک قیمت‌لندیردی، خوصوصیله خالق یارادیجیلیغینا حسّاس و داهی‌یانه موناسیبت ن. نریمانوْوو حئیران قوْیدو. ن. نریمانوْو اوْپئرانین اساسینا قوْیولان داستاندان صؤحبت آچدی، خالق ایدئاللارینین بؤیوکلوک و عضولویونو حئیرتلیکله شرح ائتدی.

داستاندا حادیثه‌لر گنجه‌ده باش وئریر. زییاد (زیاد) خان و اوْنون وزیری قارا کشیش اوُزون نذیر ـ نیازدان سوْنرا اؤولادلاری اوْلور. قارا کشیش قیزی مریم بؤیوینده زیاد خانین اوْغلو محمودا وئرَجه‌یینی وعد

ائتمیشدی. اوُشاقلار آیری ـ آیریلیقدا تَربیه اوْلونوردو. 16 ـ 15 یاشلارینا چاتینجا بیر ـ بیرینی گؤره بیلمه‌میشدیلر.

بیر دفعه باغچادا محمود غفلتدن مریمی گؤرور و اوْنا ووُرولور. گنجلر آراسیندا بئله بیر مشاعیره اوْلور:

محمود:

آی گؤزل قیز، صدآفرین اصلینه ـ آلا گؤزلوم، طرلانیمی گتیر وئرا! ـ منم اوْ طرلانین اوْوچو- صیادی ـ آلا گؤزلوم، طرلانییمی گتیر وئرا!

مریم:

من بیلیرم بو طرلانین ایشینی ـ کرم ائیله، طرلانینی گل آپار ـ طرلان گرک یئسین اوْووُن دؤشونو ـ کرم ائیله طرلانینی گل آپار.

بوُندان سوْنرا گنجلر بیر ـ بیرینی کرم و اصلی آدلاندیریرلار. اوْغلونون محبتیندن خبر توتان زیاد خان قارا کشیشه خبر گؤندریر کی، توْی تدراکی گؤرسون. اوزده راضیلیق وئرن قار کشیش اوچ آی مؤهلت ایسته‌ییر و ائله اوْ گئجه عاییله‌سینی‌ده گؤتوروب گیزلیجه گنجه‌نی ترک ائدیر. بوُندان خبر توتان کرم لَله‌سی صوفی ایله بیرلیکده اصلی‌نین سوْراغی ایله یوْلا دوشور.

قارا کشیش گنجه‌دن چیخدیقدان سوْنرا اوْلجه ارمنیستانا، سوْنرا گورجوستانا، اوْرادان یئنه ارمنیستانا، ارضروما و نهایت، حلبه گلیب چیخیر.

داستانین اساس حیصه‌سینی کرمین «سیاحتی» تشکیل ائدیر. اوْ هارا گلیرسه، کشیشین اوْرادان یوْلو دوشدویونو سؤیله‌ییرلر. کرمین فاجیعه‌سیده ائله بوُرادان باشلاییر. اوْ، یوْل بوْیو گؤزل، تأثیرلی قوْشمالار سؤیله‌ییر، یوْللاردان، داغلاردان، چایلاردان سئوگیلی‌سینی خبر آلیر، حتی قوُرو کَله‌یه، ویرانه‌یه مراجعت ائدیر،اوْنلارلا دئییشیر.بو قوْشمالاردا خالقین موختلیف ایجتیماعی ـ سیاسی گؤروشلری، حیاتا باخیشی وس. ایفاده ائدیلمیشدیر.

کرم بیر ـ ایکی یئرده اصلینی تاپیب اوْنونلا گؤروشمه‌یه موفق اوْلور. بیر دفعه قارا کشیش آرتیق قیزی کرمه وئرمه‌یه راضی اوْلدوغونو، توْیا باشلاماق واختی‌نین گلیب چادتیغینی دا بیلدیریر. یئنه گئجه آراسی اوْ، کرمی و صوفی‌نی آلدادیب قاچیر. ایکینجی دفعه ایسه کشیش کرمی اوْغرو آدلاندیریر. اوْنو ائل ایچینده روسوای (رسوا) ائتمک ایسته‌ییر. نهایت، داستانین سوْنوندا اصلی و کرم حَلب شهرینده گؤروشورلر. داستاندا گؤستریلدییی کیمی، حلب پاشاسینین و بیر چوْخ آداملارین طلبی ایله کشیش قیرمیزی کرمه وئرمه‌یه مجبور ائدیلیر، قارا کشیش کرمدن اینتیقام آلماغی قطع ائدیر. اوْ، اصلی‌نین توْی پالتارینین دویمه‌لرینی طیلیسم‌له‌ییر. نه اصلی، نه‌ده کرم پالتارین دویمه‌لرینی آچا بیلمیرلر. کرم یانیقلی بیر قوْشما دئییر. دویمه‌لر آچیلماغا باشلاییر. لاکین آخیرینجی دویمه‌یه چاتارکن باشداکی دویمه یئنه باغلانیر. بئله بیر وضعیتده فغان ائدن کرم درین بیر آه چکیر، آغزیندان چیخان آلوْ بَدنینی بورویور و اوْنو یاندیرماغا باشلاییر. کرم آز بیر مودّتده یانیب کول اوْلور. اصلی اؤزوده طلیسم‌لی اوْلدوغوندان هئچ بیر وَجهله کرمی سؤندوره بیلمه‌ییر و آلشیب یانیر.

کئچمیشده ارمنی و آذربایجان خالقلاری یاخین قوْنشو اوْلدوقلاری اوچون بیر ـ بیرلرینه یاخشی موناسیبتده اوْلموشلار. هر ایکی خالقین گنجلری اوُشاقلیقدان بیر یئرده یاشادیقلاری، بؤیودوکلری اوچون سئویشمیش، بیرگه حیات قوُرماق ایسته‌میشلر. لاکین کؤهنه عادت ـ عنعنه‌لر، فئودال احکاملاری، دؤورون عدالتسیز قایدا ـ قانونلاری اوْنلارا مانع اوْلموش و نتیجه‌ده عاغیلا (عقله) گلمز فاجیعه‌لره گتیریب چیخارمیشدیر. عصرلر بوْیو مین جور عذاب ـ اذیّت چکن، زامانین حاقسیزلیغی اوزوندن آرزو و ایستکلرینه چاتمایان گنجلرین فاجیعه‌لری اصلی و کرمین شخصینده عوموملی‌لشدیریلمیشدیر.

«اصلی و کرم» داستانین‌دا ایکی سئوگیلی‌نین ناکام اوْلماسینا سبب محض ایجتیماعی قوُرولوش و چوروک اعتقادلار، احکاملار اوْلموشدور. داستانداکی قوْشما و گرایلیلاردا دا بیز بوُنو آیدین حیس ائدیریک.

کرم و اصلی موختلیف دیللره، میلّتلره منسوب اوْلدوغونا گؤره بیر ـ بیرینه قوْووشا بیلمزلر. بوُنو میلّتچی‌لر عصرلر بوْیو تبلیغ ائله‌میشلر. سجیّه‌ویدیر کی، بوتون واریانتلاردا بو جهت قاباریق شکیلده اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. بیزیم داستاندا:

سحر، سحر، شبنم توتار قیزیل گول ـ قیزیل گول چیغاسین چکر اوْ بولبول ـ کرم دئیر، سندن آلیم کامی دل ـ سن دؤن اوْل مسلمان، من آلیم سنی![۱۳۷]

تورک واریانتیندا:

اینانما سن کشیشلرین فَندینه ـ هفته پرهیزینه، اللی گونونه ـ گل اصلیم گیر سن‌ده ایسلام دینینه ـ گل قیز مسلمان اوْل، قالما ارمنی.

تورکمن واریانتیندا:

ائل ـ ائله یئرئلی، شئفرئی بارالی ـ کاضی‌دان، موْللادان خبر آلالی ـ خئر دین قبول بوْلسا شوْندا بارلالی ـ یا سن مسلمان بوْل، یامن ارمنی.

دین، میلّت آیریلیغی سئونلره مانع اوْلور و نتیجه‌ده اوْنلاری فیزیکی جهتدن محو ائدیر. بئله بیر موضوع‌یا اثر حصر ائدن آذربایجان خالقی داستان‌دا آچیق ـ آیدین بئله بیر ایدئیا ایرَلی سورور کی، دین، میلّت آیریلغی موختلیف خالقلارین بیر ـ بیرینه یاخینلاشماسینا، دوْستلوغونا مانع اوْلا بیلمز. [۱۳۸]

داستانین ان عمده جهتلریندن بیری خالق کوتله‌لرینین اصلی و کرمین طرفداری کیمی تصویر ائدیلمه‌سیدیر. خالقا گؤره کرمین و اصلی‌نین یانیب کول اوْلمالارینا سبب محض دینین، کؤهنه عادت ـ عنعنه‌لرین قاطع مدافعه‌چیسی اوْلان قارا کشیش‌لر، دین نوماینده‌لریدیر. داستاندا بوتون گوناهلار قارا کشیش‌ین اوزرینه قوْیولور. چونکی اوْ، موختلیف یالان و حیله ایله، دین پرده‌سی آلتیندا هم اصلینی، هم‌ده کرمی محو

---

[137] ـ کریل، جونگ، 5181

[138] ـ باخ: پاشا افندی‌یئو، «اصلی و کرم» داستانی، 1957ـ جی ایلین علمی ـ تدقیقات ایشی، APU ـ نون کیتابخاناسی.

ائتمیشدیر. ا«اصلی و کرم» داستانیندا دینین نوماینده‌سی قارا کشیش عینی زاماندا قاطع میلّتچیدیر. اوْ، اوُزون ایللر بوْیو بیر یئرده یاشادیغی، اؤلکه‌نی بیرلیکده ایراده ائتدییی، قوْنشو اوْلدوغو زیاد خانین تکلیفینی یئره سالیر و اؤز یگانه قیزی اصلی‌نین ده فاجیعه‌سینه سبب اوْلور. اوْ، اصلینی و آروادینی گؤتوروب دیار به دیار قاچیر. اؤلکه‌لر گزیر، کرمین عنوانینا یالانلار یاغدیریر. اوْنو اوْغرو آدلاندیریر. بوتون فیریلداقلاردان اَلی اوزولدوکده خالقین، حلب پاشاسینین تضییقی ایله قیزی کرمه وئرمه‌یه مجبور ائدیلدییی زاماندا طیلیسم و جادودان ایستیفاده ائدیر. قارا کشیش دوْغما قیزینین محوینه راضیدیر، لاکین اوْنون آذربایجانلی کرمه اَره گئتمه‌سینه راضی دئییلدیر.

آتان کشیش، کیلسه‌لری، کندی وار ـ حیله‌گردی، بیلمک اوْلمور، فندی وار ـ بیر دویمه‌نین هشتادسککیز بَندی وار ـ آچیلسین اصلی‌دن دویمه، من اؤلوم.

«اصلی و کرم» داستانینین سوْنوندا بئله بیر رمزی صحنه واردیر. اصلی و کرمین قبیرلری یاناشی، قارا کشیش‌ین آرزوسونا گؤره اوْنون قبری‌ده بوُنلارین اوْرتاسیندادیر. هر ایکی گنجین قبیرلری‌نین اوستوندن چیخان قیزیل گوللر بؤیودوکجه بیر ـ بیرینه یاخینلاشیر، قوْووشماق ایسته‌ییرلر، لاکین قارا کشیش‌ین قبری اوستوندن یوکسلن قارا تیکان گوللرین بیر ـ بیرینه یاخینلاشماسینا مانع اوْلور. رمزی شکیلده وئریلن بو ائپیزودلا خالق دینی احکاملاری، اوْنون تبلیغات‌چیسی اوْلان کشیشلری ـ قارا قووَلری دامغالاییر. قارا کشیش داستاندا خالق طرفیندن چوخ مهارتله ایشله‌نمیش منفی بیر صورتدیر.

اصلی و کرم داستانین اساس صورتلریندندیر. کرم، شاه اسماعیل کیمی اؤز آرزوسو، ایدئالی اوُغروندا موباریزه آپاران قهرمان دئییلدیر. عاشیق غریب کیمی صنعتی، سؤزو ایله‌ده غلبه چالیب سئوگیلی‌سینه قوْووشماق اوْنا نصیب اوْلمور. چونکی اوْ اؤز داخیلی عالمی، خاراکتئری اعتباریله باشقا طبیعته مالیکدیر. حقیقتاً ده داستاندا کرم باشقا خالق روْمانلارینین قهرمانلارینا نیسبتاً خاراکتئرجه ضعیف، عاجیز صورتدیر. بیز داستاندا اوْنو همیشه آه ـ زار ائدن گؤروروک. اوْ دوشونور کی، اگر کشیشه یالوارسا، بو ایشی دوزلتمک

اوْلار. لاکین کشیش هر وجهله یوْلا گلمیر. کرمین محوینه چالیشیر. علاجسیز قالان کرم تئز ـ تئز قارا بختیندن، زمانه‌سیندن، بدبخت سئوگیلی‌سیندن شیکایتله‌نیر، اؤز کدرینی، کؤنول آهینی ایفاده ائدن قوْشمالار سؤیله‌ییر:

اوجا داغلار باشین قار آلدی گئتدی ـ طرلانین مسکنین سار آلدی گئتدی ـ هر کیم کی، یار سئودی، یار آلدی گئتدی ـ بیزیم کی ده قارا گلدی بئله باخ!

یاخود:

ازل باشدان قارا یازیلدی یازیم ـ بیر آه چکسم یارا یئتر آوازیم.

داستان بوْیو کرم درد، غم ایچریسینده‌دیر. اوْنون دردینی بیلن، ایضطرابلارینی باشا دوشن یوْخدور. کرم تکدیر، اوْنا گؤره‌ده همیشه شیکایتله‌نیر، آه ـ زار ائدیر، آغلاییر:

بیر اوْد قالخدی، اورَییمدن آلیشدیم ـ اوْد توُتوبان جیسمیم یاندی، آغلارام ـ ظالیم کشیش یئنه حیله ائیله‌دی ـ موردا حیله‌لرین قاندیم، آغلارام.

بوتون بوُنلارلا یاناشی، کرم گؤزل صنعتکاردیر، حاقّ عاشیغیدیر. کرم معنوی جهتدن تمیز بیر اینسان، هوُمانیست بیر خالق نغمه‌کاریدیر. اوْ، سئوگیلیسی یوْلوندا بوتون وارلیغینی، عؤمرونو بئله قوُربان وئریر.

اصلی‌ده خالق طرفیندن اوُستالیقلا یارادیلمیش بیر صورتدیر. اوْ، عیصمتلی، ناموسلو، صداقتلی بیر قیزدیر. لاکین اوْ، آتا ـ آناسینین اسیردیر. اصلی بیر نوع، لیلی صورتینی خاطیرلادیر. اوْ دا لیلی کیمی حاقسیزلیغا اعتراض ائده بیلمیر، آتاسی هارا ایسته‌سه، اوْنو زوْرلا آپاریر. اصلی دوشدویو فاجیعه‌لرین اصلی سببینی، کؤکونو گؤره بیلمیر. اصلی‌یه گؤره اوْنو بئله آغیر وضعیته سالان فلکدیر:

اصلی دئیر، من ایسترم اورکدن ـ کشیش بیزی قورتارمادی کلکدن ـ شیکایت ائیلرم قانلی فلکدن ـ یازی یازان یازیب بئله ایشلری.

اثرین سوْنوندا هر ایکی قهرمان اؤز ایدئاللاری یوْلوندا محو اوْلور. لاکین بوُ، اوْنلارین جیسمانی اؤلومودور. اوْنلار معنوی غلبه چالیر، اوْخوجونون نظرینده یوکسلیرلر. اصلی و کرمین اؤلومو اوْخوجونون اوْنلارا اوْلان محبتینی داها دا آرتیریر.

صوفی صورتیده داستاندا موهوم یئر توُتور. کرمین داخیلی هیجانلارینی، ایضطرالارینی، قلب چیرپینتیلارینی اصلی‌ده سوْنرا یالنیز صوفی حیسّ ائدیر. صوفی یوْلداشلیق، دوْستلوق رمزی کیمی وئریلمیشدیر. اوْ، کرمله اصلینی بیر ـ بیرینه چاتدیرماق اوچون الیندن گلن هر بیر واسیطه‌یه ال آتیر.

«اصلی و کرم» داستانیندا چوخ قاباریق بیر شکیلده ترنم ائدیلن موهوم مساله‌لردن بیری وطن محبتی‌دیر، غریبلیک دردیدیر کی، بودا هر شئیدن اوّل، کرمین اصلی‌نین دالینجا گئدرکن دئدییی سایسیز ـ حسابسیز قوْشمالاردا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. کرم گنجه‌دن چیخماقلا غربته دوشور. اوْ، هئچ بیر زمان دوْغما یوُردونو اوُنوتمور، هر زامان وطنی‌نین، عاییله‌سینین عشقی ایله یاشاییر:

کرم دئیر، عریان قالدی بدنیم ـ من اؤلنده کیملر بیچر کفنیم؟ ـ آمان لَله، یادا دوشدو وطنیم ـ بیلن یوْخدور گؤرسه‌ده‌یدی یوْل منه.

کرم داغلاردان، یوْلاردان، گؤیله گئدن دورنالاردان همیشه اؤز وطنینی سوْروشور:

قاطا ـ قاطار گؤی اوزونده سوزورسوز ـ اَیلن دوُرنام، اَیلن، خبر سوْراییم.

کرمین وطن حسرتینی ایفاده ائدن قوْشمالاری خوصوصیله یوْلدا، چتین‌لییه دوشدویو زامان داها تأثیرلی اوْلور. ارضروم داغینا چاتارکن چوْغون، بوْران، قار باشلاییر. بو قوْشمالاردا کرمین ایضطرابلاری، هیجانلار چوْخ آیدین وئریلمیشدیر:

ترک ائتمیشم آغیر ـ آغیر ائلیمی ـ الیمدن آلدیلار غوْنچا گولومو ـ اوْنونچون غربته سالدیم یوْلومو ـ ائللر آغلار، وطن آغلار، یوْل آغلار.

داستانین بیر یئرینده کرم ائلینی، وطنینی، عایله‌سینی یادا سالاراق بئله دئییر:

قارشی دوُران قاولی داغلار ـ داغلار بیزیم داغلار موْلا؟ ـ آغ بیر چکلی قوْجا آنام ـ اوْغول دئییب آغلار موْلا.

یوکسک وطن‌پرورلیک اؤلکه‌نین باشی قارلی داغلارینین، گؤزل چایلارینین، چمنلرینین تعریفینده ده اؤزونو گؤستریر. کرم بیر نئچه دفعه داغلارا مراجعتله شعر دئییر. شوبهه‌سیز، داغلار آدی آلتیندا کرم اؤز وطنینی، اوْنون گؤزللیکلرینی تعریفله‌ییر.

بوتون بوُنلارلا یاناشی «اصلی و کرم» داستانیندا اوْ دؤورون ایجتیماعی سیاسی وضعیتی، خالقین دونیا گؤروشو، دؤوره موناسیبتی‌ده ایفا ائدیلمیشدیر. بو جهتدن کرمین اصلینی آختارماغا گئدرکن یوْلدا راست گلدییی آداملارلا صؤحبتی، موختلیف اشیالارلا دئییشمه‌سی دیقّتی جلب ائدیر. کرم بیر ویرانه‌یه راست گلیر. اوْنونلا صؤحبت ائدیر. معلوم اوْلور ک، اوّللر بو بؤیوک شهر اوْلموش، لاکین فئودال چکیشمه‌لری، داغیدیجی موحاریبه‌لر بو گؤزل شهری خارابا زارا چئویرمیشدیر. ویرانه اؤزونون اوّلکی عظمت و قدرتینی بئله سؤیله‌ییر:

اوچ یوز آلتمیش چشمه‌لریم آخاردی ـ گؤزللریم سئیرنگاها چیخاردی ـ هر خانه‌مه اوچ یوز دَوه سیغاردی ـ باخیرسانمی خان[۱۳۹] یئریمده داشما!

یاخود، کرمین قوُرو کلّه ایله صؤحبتینی گؤتورک. کرم کلّه‌یه راست گلنده اوْنون ساغ واختینی خاطیرلاییر و نئجه آدام اوْلدوغونو، خئییرخواه‌می، الی آچیق‌می، عالیجناب‌می، مهربان‌می، یوْخسا غدّارمی، ظولمکارمی، خسیس‌می، ساتقین‌می اوْلدوغونو سوْروشور:

کلّه، بو دونیادا سن نه مرددینمی؟ ـ دونیا مالی اوچون بیر آج قوردونمو؟ ـ یئدیرمز، ایچیرمز بیر ناکس‌دینمی؟ ـ سفره‌سی مئیداندا آردینمی، کلّه؟!

بو دئییشمه‌لرده خالقین فلسفی گؤروشلری، عصرلر بوْیو آپاردیغی حیاتی مشاهیده‌لر اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

[139] ـ خان ـ کاروان‌سارا

کرم، سؤزون اصل معناسیندا هومانیست صنعتکاردیر. حقیقت جارچی‌سیدیر. اوْنون بیر اؤلویه مراجعتله دئدییی قوْشماسینا دیقّت ائدک:

توتماز ایدین بیر فقیرین الینی ـ سوْرمازایدین یوْخسوللارین حالینی ـ حرام، حلال قازاندیغین مالینی ـ بو فانی دونیادا تؤکموش گئدیرسن.

بوُرادا عاشیق پیس، یاراماز، غدّار، حیله‌گر، خسیس آداملاری لعنتله‌ییر. گؤزل آداملاری عدالتلی اینسانلاری ایسه تعریفله‌ییر. بوُنونلا کرم اینسانلاری مهربانلیغا، دوستلوغا، دوْغرولوغا، عدالته، یوْخسوللارا کؤمک ائتمه‌یه چاغیریر. اوْنون هوُمانیزمی محض بوُرادا اؤزونو گؤستریر.

کرم بوتون اینسانلیغی ابدی اوْلاراق خوشبخت گؤرمک ایسته‌ییر. اوْدور کی، اوْ، اوچ شئیین اوْلماسینی آرزولاییر. اوْنلاردان بیری آیریلیق، بیر یوْخسوللوق، دیگری ایسه اؤلومدور.

«اصلی و کرم» داستانیندا وفا، صداقت، صاف و نجیب محبت، دوْستلوق تبلیغ ائدیلیر. خالق گؤسترمک ایسته‌ییرکی، هئچ بیر صُنعی سدّ، دین، وارلیلیق، یوْخسلولوق مسأله‌لری، فئودال اخلاقی اینسانلارین محبتینه مانع اوْلا بیلمز. آزاد سئوگی، صاف محبت، معنوی اوستونلوک فئودال اخلاقینا، احکاملارینا قارشی قوْیولور. داستان واسیطه‌سیله خالق اینسانلاری خوشبخت حیاتا، عدالتلی اوْلماغا، تَرکی ـ دونیالیق فلسفه‌سینین عکسینه اوْلاراق دونیادا خوْش گذران کئچیرمه‌یه چاغیریر. بوُرادا حیات عشقی، یاشاماق احتراصی چوْخ گوجلودور. مثلاً، داستاندا بئله ائپیزوْد واردیر. کرم اصلی‌نین دالینجا گئدرکن یوْل کناریندا قبیرستان‌لیقدان بیر سس ائشیدیر. یاخینلاشدیقدا گؤزل بیر قیزین قبری قوْجاقلایاراق، گؤز یاشلاری تؤکدویونو گؤرور. کرم قیزین آدینی سوْروشور، قاراداشینین‌می، آناسینین‌می، آتاسینین‌می اؤلدویونو خبر آلیر. نازلی جاواب وئریر کی، سئوگیلیسی، نیشانلیسی اؤلموشدور. کرم قیزین نیشانلی‌سینین نه زامان اؤلدویونو سوْروشور. نازلی جاواب وئریر کی، یئددی ایلدیر. کرم نازلی‌یا دئییر کی، آرتیق ایندی نیشانلین چورموش اوْلار، عبث یئره اؤزونه اذیت وئرمه. نازلی جاوابیندا دئییر:

سوْنالار اوُچسادا، گؤللر قوُروماز ـ اطرافینی چاییر ـ چمن بورومز ـ یار عشقیله دوْلانیرام بو یئری.

اصلی و کرم صورتلری عصرلر بوْیو وفا و صداقتین رمزی کیمی خالقین، خالق صنعتکارلارینین دیلینده یاشاماقدادیر. داستانلا علاقه‌دار بیر چوْخ عاشیق هاوالاری مئیدانا گلمیشدیر. مثلاً، «کرمی»، «یانیق کرمی»، «قوُبا کرمی»، «هیجران کرمی»، «اَرَس‌بَر کرمی»، «کرم گؤزللـه‌مه‌سی» وس.

داستانا خوصوصی بیر علمی ـ تدقیقات اثری حصر ائدن ت. خالیص‌بَی‌لی‌نین فیکرینجه، بو قدر هاوا و مئلودییالارین موجودیّتی «اصلی و کرم»ین ایدئیا و مضمون زنگین‌لییی ایله علاقه‌داردیر و بو، اوْنو دیگر آذربایجان محبت داستانلاریندان فرقلندیرن خوصوصیتلردن بیریدیر.

بیر چوْخ قاباقجیل یازیچیلار، ایجتیماعی خادیملر بو داستانا مراجعت ائتمیش، اوْنون اساسیندا گؤرکملی اثرلر یاراتمیشلار.

آذربایجانین گؤرمکلی ادیبی و ایجتیماعی خادیمی ن. نریمانوْوون «بهادر و سوْنا» اثرینده ده «اصلی و کرم» سوژئتیندن ایستیفاده اوْلونموشدور.

«عاشیق غریب» داستانی

خالق ایچریسینده ان چوخ یاییلان داستانلاردان بیری ده «عاشیق غریب»دیر. یوُخاریدا دئییلدییی کیمی، «عاشیق غریب» داستانینین مرکزینده «ار اؤز آروادینین توْیوندا»، یاخود «ارین قاییتماسی سوژئتی قوْیولموشدور. بو سوژئت چوخ قدیم زامانلاردان بری بوتون دونیا خالقلاری ایچریسینده یاییلمیشدیر. معلومدور کی، بو سوژئت هله قدیم یوُنان ائپوْسو «اوْدیسئیا»دا دا واردیر. XIX عصرین سوْنلاریندا روس عالیمی پروْفسور ن. ف. سوُمتسوْو (N. F. Sumtsov) «اَر اؤز آروادینین توْیوندا» آدلی مقاله‌سینده همین موضوعنون شعر، نغمه، ناغیل، بیُلیّنا، پوْئما وس. شکیللرده دانمارکا، انگلیس، فرانسیز ، آلمان، صرب، بوْلقاز، پوْلیاک وس. خالقلار ایچریسینده ایشله‌نمه‌سیندن دانیشیر و بو اثرلرله روس خالقی‌نین همین سوژئت اساسیندا یاراتدیغی «دوْبرینیا نیکیتیچ» بیلیناسی آراسیندا اوْلان اوْخشار و فرقلی جهتلری گؤستریردی.

ن. ف. سوُمت‌سوْو بئله بیر نتیجه‌یه گلیر کی، همین موضوعداکی پوْرئست و نغمه‌لرین اؤیرنیلمه‌سینین ادبیات تاریخ‌چیسی و ائتنوقراف اوچون اهمیتی دونیا خالقلارینین ادبی علاقه‌لری حاقّیندا گئنیش لؤوحه‌لر آچماسیندان، خالق ادبیاتی ایله یازیلی ادبیاتین قارشیلیقلی تاثیرینین آیدینلاشدیریلماسیندان عیبارتدیر. (س. ح) «اَر اؤز آروادینینتوْیوندا» آدلی سوژئتین قیساجا مضمونو بئله‌دیر: گنج اَر توْیدان بیر آز سوْنرا آروادینی ترک ائدیر. اوْ، تیجارته، سیاحته، یاخود دا موباریزه‌یه گئتمه‌یه مجبور اوْلور. آیریلارکن آروادیندان 9ـ 7 ایل مؤهلت ایسته‌ییر. غریب اؤلکه‌ده اَر چوخ زامان اوْندان آسیلی اوْلمایان سببلره گؤره گئجیکیر. گنج و گؤزل آروادا اَرینین اؤلمه‌سی باره‌ده یالان معلومات وئریرلر. آرواد بوُنا اینانمیر، یئنه‌ده اَرینی گؤزله‌ییر. لاکین آروادی اره گئتمه‌یه مجبور ائدیرلر. ناعلاج قالان آرواد راضیلیق وئریر، توْی باشلانیر.

اَر اوُزاق اؤلکه‌ده آروادین خبرینی ائشیدیر و سئحرلی قووَلرین واسیطه‌سیله قیرخ گونلوک یوْلو 3 ـ 2 گونه گلیب وطنه چاتیر. اوْ، دیلنچی، چوخ زامان ایسه عاشیق ـ نغمه‌کار پالتاریندا آروادینین توْی مجلیسینه داخیل اوْلور. اوّلجه اوْنو تانیمیرلار. لاکین یاواش ـ یاواش پییالا، اوزوک، قوْلباق، خال، چاپیق و باشقا نیشانه‌لر واسیطه‌سیله اَر ـ آرواد بیر ـ بیرینی تانییر. یالانچی جزالاندیریلیر.

بو سوژئت دونیانی موختلیف خالقلاریندا موختلیف دَییشیک‌لیکلره اوُغرامیشدیر. بوُنا باخمایاراق قیسا مضمونونو وئردییمیز سوژئت بوتون خالقلاردا اؤزونو موحافیظه ائدیب ساخلایا بیلمیشدیر. آذربایجان خالقی ایلک دفعه همین موضوع‌نو «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندا «بامسی بئیره‌یین بوْیو»ندا ایشله‌میشدیر. سوژئت خالق آراسیندا سوْنرالار داها گئنیش مقیاسدا اینکیشاف ائتمیش «عاشیق غریب»، قیسماُ ده «شاهزاده ابولفضل» داستانلاریمیز، بو موضوع اساسیندا فوْرمالاشمیشدیر. چوْخ ماراقلیدیر کی، آذربایجان داستانلاریندا سوژئت اَر ایله آروادین آراسیندا دئییل، نیشانلیلار آراسیندا قوُرولور. «شاهزاده ابولفضل» داستانیندا حادیثه‌لر عوموِمی سوژئته قیسماُ یاخیندیر: ابولفضل صنعتکار دئییل، قهرماندیر،

پهلواندیر. آنجاق اوْ دا نیشانلی‌سینین توْیونا عاشیق پالتاریندا گلیب چیخیر. اوْنو اوْلجه تانیمیرلار و آخیردا بوتون مسأله‌لر آیدینلاشیر، یالانچی جزاسینی آلیر.

بامسی بئیرک ده قهرماندیر، بوُنا باخمایاراق، اوْ دا نیشانلی‌سینین تولیونا اوْزان پالتاریندا گلیر. «بامسی بئیرک» و «عاشیق غریب» بیر ـ بیرینه داها چوْخ یاخیندیر. باشقا سؤزله دئسک، عینی سوژئتی «بامسی بئیرک»ده اوْزانلار، «عاشیق غریب»ده ایسه عاشیقلار ایشله‌میشلر. بوتون بوُنلاردان گؤروندویو کیمی، «عاشیق غریب» داستانی حاقّیندا، بحث ائتدییمیز همین مشهور، قدیم سوژئتین اوْ دؤورده یئنی‌دن ایشله‌نمه‌سی نتیجه‌سینده فوْرمالاشمیشدیر. لاکین بو دئییلنلره بئله بیر مسأله‌نی‌ده علاوه ائتمک لازیمدیر. اوْدا داستان قهرمانینین آدی ایله باغلی اوْلان «غریب»لیک مسأله‌سیدیر. روسولون آدینین غریبه چئویریلمه‌سی تصادوفی دئییلدیر. بو، آذربایجان خالقی‌نین تاریخینده باش وئرن بیر سیرا ایجتیماعی ـ سیاسی حادیثه‌لرله علاقه‌داردیر.

بیزجه «عاشیق غریب»ده غریبین، داها دوْغروسو غریب‌لییین بر نوع عوموملی‌لشدیریلمیش رمزی یارادیلمیشدر. غریب‌لیک کئچمیش زامانلاردا هر بیر دؤورون بَلاسی اوْلموشدور. موختلیف داغیدیجی موحاریبه‌لر، سورگونلر، زوْرلا باشقا اؤلکه‌لره کؤچورولمه‌لر، یاد یئرلرده عذاب و اذیت چکن اینسانلارین ایضطرابلاری، شیفاهی ادبیاتدا غریب‌لیک موضوعسونون مئیدانا گلیب یاییلماسینا سبب اوْلوردو. غریب‌لیک خالق یارادیجیلیغی‌نین بوتون نوعلرینده موهو یئر توُتور. ناغیللاردا، آتالار سؤزلرینده، بایاتیلاردا، موختلیف عاشیق شعرلرینده غریبلیکدن شکایته تئز ـ تئز راست گلیریک. محض اوْنا گؤره ده خالق ادبیاتیندا غریبلیک، اینتظار، حسرت ایفاده ائدن نومونه‌لر یارانیر و یاییلیردی. بیزجه بو مسأله‌ده عاشیق‌لیق صنعتی‌نین سیّارلیق خوصوصیتینی‌ده نظره آلماق لازیمدیر. عاشیق ائلی گزیر، اؤلکه‌لر، ولایتلر دوْلاشیر. عاشیق واله‌ین، خسته قاسیم‌ین، حسین شمکیرلی‌نین، موْللا جومه‌نین، عاشیق علعسگرین و باشقالارینین دوْلاشدیغی یئرلر حاقّیندا معلوماتیمیز واردیر. فیکیریمیزجه عاشیقلاری اؤلکه ـ اؤلکه گزمه‌یه وادار ائدن موهوم سببلردن بیری‌ده احتیاج ایدی. اوْنلار گزیر، مجلیس آپاریر، چالیر اوْخویور، دئییشیر، خالقین روحونو اوْخشاییر، هم‌ده بیر

پارچا چؤرک قازانیردیلار. بیرده عاشیق‌لیق صنعتی‌نین طبیعتی بئله‌دیر. عاشیق سیّار صنعتکاردیر ـ نغمه‌کاردیر. زامان کئچدیکجه بو خوصوصیت عاشیق یارادیجیلیغیندا اطرافلی صورتده اؤز انعکاسینی تاپماغا باشلاییر. شیفاهی ادبیات اثرلرینده عؤمرونو یاد یئرلرده کئچیرمه‌یه مجبور اوْلان عاشیقلارین صورتلری یارانیر. یوُخاریدا گؤستریلن سببلر، نهایت، شیفاهی خالق یارادیجیلیغیندا تام، بیتمیش بر غریب صورتینین یارانماسینا سبب اوْلوردو. هله، قدیمدن بَری شیفاهی دیلده دوْلاشان بئله سوژئتلرین موجودلوغو دا بو پروْسئسی آسانلاشدیریردی.

داستانین مرکزینه ایکی عاشیقین محبتی مسأله‌سی قوْیولموشدور. بوتون باشقا حادیثه و احوالاتلار بو فوْندا تصویر ائدیلیر. غریبین آتاسی سؤوداگار اینسان، اؤزو تامام ایله یوْخسوللاشمیشدیر. بوتون فاجیعه و فلاکتلرده ائله بوُرادان باشلاییردی. شاه صنمین آتاسی خوْجا صنعان قطعی شکیلده بیلدیریر کی، اگر 40 کیسه قیزیل اوْلماسا، یعنی غریب وارلی اوْلماسا قیزی وئرمه‌یه راضی دئییلدیر. خالق «عاشیق غریب داستانیندا گؤسترمک ایسته‌ییر کی، اصل محبته، حقیقی سئوگییه هئچ بیر قووه ـ یوْخسوللوق زنگین‌لیک، ایجتیماعی برابرسیزلیک مانع اوْلمامالیدیر. اینسانی زینتلندیرن وار ـ دؤولت یوْخ، اوْنون سؤزو، صنعتی، عاغلی (عقلی) و معنوی تمیزلییدیر. داستاندا زنگین‌لیک، وار ـ دؤولت، صنعت، شعر، سؤز و ساز قارشی قارشی‌یا قوْیولور، ایکینجیلره اوستونلوک وئریلیر. غریبی وطندن دیدرگین سالان، یاد اؤلکه‌لرده پول اَلده ائتمه‌یه مجبور ائدن ده اوْنون یوْخسوللوغودور. داستاندا چوْخ دیقّته لاییق بیر ائپیزود واردیر. غریب سئوگیلی‌سیندن آیریلیب اوزاق سفره گئتمه‌لیدیر. سوْن دفعه شاه صنم‌له گؤروشمک اوچون اوْنلارین باغینا گلمیشدیر. بو گؤروش زامانی شاه صنم غریبه 40 کیسه قیزیل وئریب دئییر کی، آپاریب آتاسینا وئرسین، توْی ائله‌سین. بو غریبه توْخونور: اوْ جاواب وئریر کی، «من اؤز قازانجیملا، زحمتیم‌له توْی ائده‌جه‌یم». بو احوالات گؤستریر کی، بیزیم خالق روْمانلاریمیزی قهرمانلاری ساده اوْلدوقلاری قدر ده مغروردولار. اوْنلار هئچ واخت آسان یوْللا قازانج الده ائتمکله مقصده چاتماغا اؤیرنمه‌میشلر. زحمت سئورلیک، معنوی

تمیزلیک، صداقت، هوُمانیزم، وطن‌پرورلیک، مردلیک، قهرمانلیق وس. قهرمانلاری سجیّه‌لندیرن اساس کیفیّتلردندیر.

غریب داستانن باش صورتیدیر. اساس حادیثه‌لر اوْنون اطرافیندا جریان ائدیر. غریب مجنون، کرم، شاه اسماعیل صورتلریندن فرقله‌نیر. کرم گونلرین آه ـ زارلا کئچیریر. مجنون صحرالاری دوْلاشیر، شاه اسماعیل قیلینج گوجو ایله سعادته چاتر. غریبین گوجو، قووّتی ایسه سازی و سوزودور. داستاندا غریبین گزدییی یئرلرده کئچیردییی ایضطرابلار، وطن حسرتی، آیریلیقدان شیکایت موهوم یئر توتور. تبریزدن چخدیقدان سوْنرا هر یئرده اوْ، هیجران و غریبلیکدن سؤز آچیر. هله تیفلیس‌ده ایکن اوْخودوغو بیر قوْشمادا دئییر:

کیمیمیز وار، بوُردا بیزی دیندیره ـ کیمسه‌نه یوْخ حالیم یاردا بیلدیره ـ قوْرخوم بوسدور طوفان بیزی اؤلدوره ـ رسول قالا بوُردا یارالی، داغلارا!

بوُرادا غریبین دیلی ایله چوخ تأثیرلی قوْشمالار دئییلیر. بوُنلار یالنیز بیر عاشیغین، بیر اینسانین شیکایتلری، دوشونجه‌لری، اعتراضلاری دئییلدیر. بو شعرلرین آرخاسیندا مینلرله وطندن آیری دوشموش، باشقا یئرلرده میسکین حیات سورن اینسانلارین حیسّ و دویغولاری عوموملشدیریلیشدیر. محض بو جهت غریب‌لیک حاقّیندا دئییلن بیر سیرا باشقا قولشمالارین دا داستاندا اؤزونه یئر توُتماسینا سبب اوْلموشدور.

آی جماعت، هئچ کس غریب اوْلماسین ـ غریبین پئشه‌سی آه و ـ زار اوْلار ـ غریب دینه یئربه‌یئردن قینارلار ـ یئرلی دینه ائللرینه جار اوْلار.

داستانین بیر چوْخ قوْشمالاریندا غریبین ده کرم کیمی اؤز گونونو آه ـ فریادلا کئچرمه‌سی تصویر ائدیلیر. اوْ، یاد اؤلکه‌ده وطن، ائل، سئوگیلی، آنا، باجی حرتی ایله یاشاییر. «عاشیق غریب»ده اوْلان بیر سیرا قوْشمالار قاییتماق اوچون سفر ائدن بیر اینسانین دئییل، عؤمورلوک غربته محکوم ائدیلن، بوتون حوقوقلاری الیندن آلینان بیر محبوسون اورک سیزیلتیلاریندان عیبارتدیر:

آیریلدیم ائلیمدن، چیخدیم غریبه ـ آغلارام، سیزلارام، کیمسه‌م یوْخ منیم ـ غریب اوْلوب دوشدوم دیلدن ـ دیللره ـ آغلارام، سیزلارام، کیمسه‌م یوْخ منیم.

گنج یاشیمدا ترک ائیله‌یم وطنیم ـ غربت ائللر اوْلوب منیم مَسکنیم ـ گؤز یاشلی، گوزو یوْلدا صنم‌یم ـ آغلارام، سیزلارام، کیمسه‌م یوْخ منیم.

داستانین اساس صورتلریندن اوْلان شاه صنم لیلی‌نین و اصلی‌نین باجیسیدیر. اوْ، بوتون عؤمرونو، گونونو، حیاتینی غریب‌ین صاف محبتینه قوربان وئرمیشدیر. شاه صنم اوّلجه غریبین 7 ایل آیریلیق تکلیفینه راضی اوْلور، آنجاق سوْنرا بو هیجرانین نه قدر آغیر و آمانسیز اوْلدوغونو گؤرور. عذاب ـ اذیتلر ایچریسینده بوْغلور. شاه صنم‌ینده داخیلی ایضطرالارینین تصویرینه داستاندا بیر چوْخ قوْشمالار حصر ائدیلمیشدیر. اوْ، هله داستانین اوّلینده غریبین تکلیفینی ردّ ائدن آناسنا مراجعتله دئییر:

ساریلیق‌دا هئیوالاردان ساریام ـ ایسمیم پاک‌دیر، لاپ سوُدان دا دوُرویام ـ وئرمه‌سزده من غریبین یاریام ـ آنا، من یازیغی نه دیندیریرسن؟

شاه صنمین شخصینده فئودال ـ پاتریارخال محیط ایچریسینده دؤرولمز آغیر شرایطده یاشایان آذربایجان قادینلارینین وضعیّتی قلمه آلینمیشدیر. شاه صنم چوْخ آغیر گونلر کئچیریر. غریبسیز اوْنون اوچون عؤمور یوْخدور. صداقتلی سئوگیلی هئچ اوْلمازسا اؤلوم آیاغیندا دونیالار قدر سئودیی غریبی گؤرمه‌یی آرزولاییر:

سن گؤروگونن بیر قضانین ایشینی ـ آخیدیر دیده‌مین قانلی یاشینی ـ غسّاللار دوزنده قبیر داشینی ـ داشلار دوزلمه‌مش، غریب گله‌یدی.

گؤللرینده اؤزمک اوچون سوْنام جان ـ عشقین آتشینده یاندی سینه‌م جان ـ پیر قاپیدان چاغیرآیدی: «صنم جان» ـ ائلدن اوزولمه‌میش، غریب گله‌یدی.

من صنمم، جاندان ـ باشدان کئچنده ـ اجل کؤینه‌یینی مانا بیچنده ـ لوله ـ لوله زهرلری ایچنده ـ گؤزلر سوزولمه‌میش، غریب گله‌یدی!

چوخ زامان شخصی، فردی شیکایت کیمی گؤزه چارپان بو شیکایتلر، روُحس ایضطرابلار، گؤزیاشلاری و اینیلتیلر ایجتیماعی خاراکتئر داشییر. شاه صنمین دردی، سئوینجی بیزی بیر آنلیق اوْ دؤوره آپاریب چیخاریر، فئودال ـ پاتریالخال جمعیتده قادینلارین یاشاییشی، حوقوقو، مؤوقعیی وس. گؤزوموزون قارشیسیندا جانلانیر. اوُزاق سفردن ساغ ـ سالامات قاییدان سئوگیلیسینه شاه صنم اوْن سؤز کئچن گونلرینی بئله تصویر ائدیر:

... سنی منه اؤلدو خبر وئردیلر ـ جیگریجییم دلیک دلیک دلدیلر ـ آزاری، دردلری جانا سالدیلار ـ یار، سن گلدیییینی ایند آنلادیم.

توتدوم سنین اوچون ایللرله یاس ـ آغلاتدم دوْستلاری، بوتون اناش ـ موژدَیله سیلیندی کؤنلومون پاسی ـ یار، سن گلدیییینی ایند آنلادیم.

اوْلموشدوم همیشه زیندان قوْناغی ـ آتماز ایدیم هئچ طرفه آیاغی ـ حاضیر ایدی منده زهر چاناغی ـ یار، سن گلدیییینی ایند آنلادیم.

داستانلاریمیزدا آنا صورتی خوصوصی بیر دیقّت و اوُستالیقلا ایشلهنمیشدیر. آنا داستانین اَن مقدس و اولو صورتیدیر. بو، تصادفی دئییلدیر. بو قدیم بیر عنعنهدیر. آنایا اؤولاد محبتی، قارشیلیقلی حؤرمت هله «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندا چوْخ مهارتله تصور اوْلونموشدور. دیرسه خانین اوْغلو بوُغاجا آنانین محبتی، قازان خانن آروادی بوُرلا خاتونون اوْغلو اوروزا محبتی وس. بو باخیمدان ماراقلیدیر.

خالق روْمانلاریمیزدا اوُزاق سفره گئدن قهرمان ایلک نؤوبهده آناسینین یانینا گلیر، اوْندا روخصت، حالاللیق ایستهییر. «اتی سوروب آناسینین یانینا گلدی، اوْندان گئتمک اوچون روخصت ایستهدی. شاه اسماعیلین آناسی سَلمی خانیم اوْغلونون بئله اوُزاق سفره گئتمک ایستهدییینی ائشیدیب گؤزلریندن یاش تؤکمهیه باشلادی. شاه اسماعیل ایسه آناسینا مراجعتله: «آنا سودون حالال ائله» ـ دئیه اوْندان حالاللیق ایستهدی».

بوتون خالق روْمانلاریمیزدا قهرمانلاردان سوْنرا ان چوخ اذیت چکن آنالاردیر. آیریلیق دردی، شیکایت، یگانه اؤولادین هیجرانی اوْنلاری چوخ آغیر بیر وضعیته گتیریب چیخاریر. بو آنالارین ان تیپیک نوماینده‌سی «عاشیق غریب» داستانیندا تصویر اوْلونان بانی خانیمدیر. اوْ، بالاسینین خوشبخت‌لییینی گوزله‌ین، اوْنا وار قووَسی ایله چالیشان گئنیش قلبلی بیر آنادیر. غریبین سعادتی اوچون بانی دوْغما وطنین، ائوین آتیب غربت ائله دوشور. بوُرادا چوخ آغیر گذران کئچیرمه‌یه مجبور اوْلور. هله داستانین اوّلینده تیفلیسه گئدرکن بوتون عاییله قارا، بوْرانا، چوْوغونا دوشور. «برک قار باغدی، بولران باشلادی. ارَلی گئده بیلمه‌دیلر. آغلاشیب بیر ـ بیرینه قاریشدیلار. شهربانی بیهوش اوْلوب یئره ییخیلدی». آنا بو عذاب و اذیتلریه یالنیز غریبین خوْشبختلییی اوچون دؤزمه‌یه مجبور اوْلور. بوتون داستان بوْیو آنا عذاب ـ اذیت، ایضطراب ایچریسینده‌دیر. نهایت یوْلونو گؤزله‌مکن یوْرولان آنانین آغلاماقدان گؤزلری کوْر اوْلور. آنانین دیلیندن چیخان یانیقلی ماهنیلاری اوْخودوقجا گؤزوموزون قارشیسیندا بؤیوک بیر دونیا جانلانیر. آنا قلبی، آنا دردی، آنا ایضطرابلاری، اؤولاد محبتی وس. داستاندا چوْخ تأثیرلی شکیلده تصور اوْلونور:

بیر سؤزوم وار آغالارا، خانلارا ـ گؤزدن اوْلدوم اوْغول، اوْغول دئیه من! ـ قوربان اوْلوم خبر وئرن جانلارا ـ گؤزدن اوْلدوم اوْغول، اوْغول دئیه من!

بیر یانیم یاپیشمیش اوْجاق داشینا ـ اوزوم دایانمایین چشمین یاشینا ـ گؤزوم گؤرمور گئدیم داغلار باشینا ـ گؤزدن اوْلدوم اوْغول، اوْغول دئیه من!

من بانی‌یام گئجه ـ گوندوز هئی‌له‌رم ـ هر کسدن غریبن ایین ایلرم ـ اوْندان سوْنرا بو دونیانی نئیلرم ـ گؤزدن اوْلدوم اوْغول، اوْغول دئیه من!

یالنیز غریبین قاییتماسیندان سوْنرا آنا اؤز موُرادینا چاتا بیلیر. اوْ، سئوینجینی اوْغلونا مراجعتله دئدییی ماهنیلاریندا ایفاده ائدیر:

چوْخ گؤزله‌دیم بو یئرلرین یازینی ـ اوْغلومون اوُچوردوم من شاهبازینی ـ امانت ساخلادیم غریب سازینی ـ چوْخ عجب گلیبدی غریبیم منیم.

ایلک باخیشدا آداما ائله گلیر کی، بو قادینلارین هامیسی‌نین بئلینی بوکن غریبین دردیدیر. آنجاق دیقّت ائدیلدیکده بو، ایشین یالنیز ظاهیری جهتی اوْلدوغو آیدینلاشیر. بوُنلارین هر بیری، نئجه دئیرلر، غریبی بهانه ائدیب اؤز آجی طالعیندن شیکایتله‌نیر. میثال اوچون، غریبین باجیسی دئییر:

فلک بیر داش سالدی، یاردی باشیمی ـ آغییا دؤندردی حالا آشیمی...

داستانین مثبت صورتلری حاقّ، عدالت، گؤزللیک، صداقت، اینسان‌پرورلیک کیمی گؤزل کیفیتلرین جارچیلاریدیر. دَلی محمود دوْستلوق، یوْلداشلیق رمزیدیر. اوْ، غریبله تانیش اوْلاندان سوْنرا آخیرا قدر اوْنا کؤمک ائدیر. خالق داستاندا شاه وَلد کیمی، داش قلبلی، گول اوْغلان کیمی یالانچی، خیانتکار تیپلری نیفرتله دامغالاییر.

وطن‌پرورلیک، دوْغما یوُردا، اوْنون طبیعی گؤزللیکلرینه محبت حیسّلرینین تصویری «عاشیق غریب» داستانینین ان موهوم خوصویتلریندن بیریدیر.

خالق اوْ دؤورده‌کی وضعیّتی، شهرلرین بؤیومه‌سی، تیجارتین اینکیشافی وس. مسأله‌لره عاییید ماراقلی معلوماتلاردا بو داستاندا ساخلانمیشدیر. بوسرادا اساساً حلب، ارضروم، اصفهان، تیفلیس، تبریز شهرلرینین آدلاری چکیلیر. تیفلیس و تبریز حاقّیندا داها چوْخ دانیشیلیر. غریب تیفلیس‌ده اؤز وطنی تبریزی تعریفله‌ییر. بو تعریف اوْ زامانکی تبریزی گؤزلریمیز قارشیسیندا جانلاندیریر:

تبریزین اطرافی داغدی، مئشه‌دی ـ ایچینده اوْتوران بَی‌دی، پاشادی ـ سککیزمین محلّه، بئش‌مین گوشه‌دی ـ چارشوسو، بازاری، یوْلو تبریزین.

تبریزین اوْ زامانکی زنگین‌لییینی، آیر ـ آیری اؤلکه‌لرله علاقه‌سینی نظره چاتدیرماق اوچون گتیریلن بو مقایسه‌لر ماراقلیدیر:

دویوسو گیلاندان آکیلیر، گلیر ـ قوْیوُنو موُغاندان چکیلیر، گلیر ـ هینددن، هیندیستاندان تؤکولور گلیر ـ دارچینی، میخه‌یی، هئل تبریزین.

گؤروندویو کیمی، تبریز بوتون شرقده بؤیوک بیر تیجارت مرکزی کیمی تصویر ائدیلیر. بوتون بوُنلار گؤستریر کی، داستان تیجارتین ان چوْخ اینکیشاف ائتدییی دؤورون بیر سیرا خوصوصیتلرینی اؤزونده ساخلامیشدیر. غریبین آتاسی سؤودَگر، شاه صنمین آتاسی خوْجادیر. آناسی، باجیسی و سئوگیلیسی غریبه وطندن اوْلان احوالاتدان دا محض خوْجالار، بزیرگانلار واسیطه‌سیله خبر گؤندریرلر. بزیرگانلار ایسه تبریز تیفلیس، ارضروم وس. شهرلری گزیرلر. اصفهان ایسه داستاندا منفی معنادا خاطیرلانیر. شهر بؤیویور، گئنیشله‌نیر. آنجاق اوْرادا اوْغرو، قوُلدور، لوْطولارین سایی آرتیر. غریبین وار ـ دؤولتینی الیندن آلانلاردا اصفهان لوْطولاری اوْلور.

«عاشیق غریب»ده اوْلان موهوم مسأله‌لردن بیریده خالقین اؤز گله‌جه‌ینه بؤیوک اینامla باخماسی، نیک‌بین بیر احوالی ـ روحیه‌نین تبلیغ ائدیلمه‌سیدیر. حاق، عدالت، تمیز، صاف محبت اثرین سوْنوندا غلبه چالیر. خالق نغمه‌کاری اؤز آرزوسونا چاتیر. صاف و بوللوُر (بلور) محبت، وفا و صداقتین تبلیغی، وطنه یوکسک سئوگی، سؤزون، صنعتین معنوی زنگین‌لییی وارا، دؤولته قارشی قوْیولماسی وس. «عاشیق غریب» داستانینین گئنیش خالق کوتله‌لری ایچریسینده اوزون عصرلر بوْیو یاشاماسینا و سئویلمه‌سینه سبب اوْلموشدور.

غریب و شاه صنم وفا، صداقت، ایلقار رمی کیمی خالقین دیلینده ازبردیر. بیر چوْخ آذربایجان صنعتکارلاریدا اؤز اثرلرینده غریبدن یوکسک طبعه مالیک خالق نغمه‌کاری، سوْنسوز محبتله سئون عاشیق کیمی دانیشمیشلار. م. ی. لئرموْنتوْو XIX عصرین اوللرینده قافقازا، آذربایجانا گلرکن خالقین دیلیندن ائشیدییی بو داستان اساسیندا اؤزونون «عاشیق غریب» اثرینی یازمیشدیر. بو اثر تدقیقاتچیلارین دئدییی

کیمی، «عاشیق غریب»ین شاماخی واریانتینا داها چوْخ اوُیغون گلیر.[۱۴۰] همین داستان اساسیندا آذربایجان بسته‌کاری ذوالفقار حاجی‌بَی اوْو «عاشیق غریب»، س‌س‌ری خالق آرتیستی ر.م. قلی‌یئر ایسه «شاه صنم» اوْپئراسینی بسته‌له‌میشدیر. ر. م. قلی‌یئرین «شاه صنم» اوْپئراسینین لیبرئتتوسونو ج. جبارلی یازمیشدیر. بونونلا علاقه‌دار ادیبین آرخیویندە بو موضوعدا چوْخلو شعر پارچالاری و شخصی قئیدلری واردیر. ج. جبارلی همین موضوعدا اؤزوده اوْریژینال بیر شعر یازمیشدیر. بوُرادا ایکی سئوگیلی‌نین وفالی و روْمانتیک محبتیندن دانیشیلیر.

«عاشیق غریب» زاقافقازییادا، کیچیک و اوْرتا آسیا خالقلاری ایچریسینده یاییلمیش داستانلاردانديدير. اوْنون تورک، تورکمن، اؤزبک و باشقا واریانتلاریدا واردیر.

«عباس و گولگز» داستانی

عاشیق داستانلاریمیز ایچریسینده اؤز ایدئیا ـ بدیعی دَیری اعتباری ایله «عباس و گولگز» موهوم یئر توُتور. «عباس و گولگز» داستانینین بیر نئچه واریانتی واردیر. پروفسور ح. م. طهماسبین یازدیغینا گوره، بونلار اساساً ایکی واریانت اطرافیندا بیرله‌شیر. بیر واریانتا گؤره شاه عباس عدالت گؤستررک آداملاری طرفیندن توُتولموش عاشیق عباس و حرم‌خانایا گتیریلمیش پری‌نی آزاد ائدیر. باشقا بیر واریانتا گؤره ایسه حرم‌خانادا توْپلانمیش قیزلارین آتا و قارداشلاری عصیان قالدیریر، کروانا هوجوم ائدرک اسیرلری آزاد ائدیر، اؤلومخ محکوم اوْلونموش عاشیق عبّاس خیلاص ائدیرلر. (س. ح)

«عباس و گولگز» داستانینین اساس ایدئیاسی، خالق کوتله‌لرینین شاه عباس ایستبدادینا، ظولمونه قارشی موباریزه و نیفرتی تشکیل ائدیر. بوُدا داستاندا بیر سیرا مساله‌لرله باغلیدیر. تاریخدن معلومدور کی، شاه عباس غدّار، ظولمکار، آمانسیز بیر حؤکومدار اوْلموشدور. اوْنون واختیندا زحمت‌کش خالق موحاریبه،

[140] ـ (س. ح) س. یعقوب‌اوْوا «عاشیق غریب» داستانی‌نین باشقا خالقلاردا اوْلان واریانتلاری، آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینا دایر تدقیقلر، I کیتاب، 1961، ص 215

آجیلیق و سفالتدن باشقا بیر شئی گؤرمه‌میشدیر. بوتون بوُنلاردان علاوه اوْ، تابع ائتدییی اؤلکه‌لرله غدارجاسینا رفتار ائتمیش، آغیر فیزیکی جزالار ایشله‌تمیش، کوتله‌وی قیرغینلار تؤرتمیشدیر. شاه عباس تورکیه اوردولاری ایله موحاربیه ائتدییی زامانلاردا دوشمنلرین کئچه‌جه‌یی یئرلرده اوْلان شهر و کؤرپولری داغیدیر، اهالینین بیر حیصه‌سینی محو ائدیر، بیر حیصه‌سینی ایسه زوْرلا باشقا رایوْنلارا کؤچورودو. (س. ح) میثال اوچون شاه عباسین امری ایله گنجه طرفده یاشایان یئرلی چاقیرلی قبیله‌سی تامام ایله محو ائدیلمیشدیر. (س. ح).

ایران دئسپوْتیزمینه قارشی تئز ـ تئز عصیان ائدن آذربایجان قبیله‌لرینی، خوصوصیله تَکه‌لیلری شاه عباس کؤرپه‌دن قوْجاسینا قدر قیلینجدان کئچیرتمیشدیر. (س. ح.)

شاه عباسین آذربایجاندا تؤرتدییی جینایتلر حاقّیندا تاریخدن چوْخلو میثاللار گؤسترمک اوْلار. بوتون بو اؤزباشینالیقلار، حاقسیزلیقلار خالقین معویاتیندا سیلینمز ایزلر بوُراخیردی. شاه عباسین ظولمو حاقّیندا آذربایجان خالقی ایچریسینده کوللی (کلی) میقداردا ناغیل و روایتلرده دوْلاشماقدادیر. شاه عباس دئسپوْلیزمینی، اوْنون آمانسیز حؤکمرانلیغینی بؤیوک آذربایجان یازیچی و متفکری م. ف. آخوُندوْلو «آلدانمیش کَواکیب» اثرینده چوْخ گؤزل تصویر ائتمیشدیر.

معلومدور کی، شاه عباسین حاکیمیت باشینا کئچدییی دؤوره قدر صفوی دؤولتی آذربایجان دؤولتی ایدی. شاه عباس حاکیمیتده اوْلان قیزیل‌باش آذربایجان طایفالارینی سارایدان و قوْشونون ترکیبیندن کنار ائدیر. اؤلکه‌ده فارسلاشدیرما سیاستی یورودور. شوبهه‌سیز، بوتون بوُنلار خالق روایت، ناغیل و داستانلاریندا بو و یا دیگر درجه‌ده اؤز عکسینی تاپیردی کی، بوُنلارین ان گؤرکملی‌سی «عباس و گولگز» داستانیدیر.

شاه عباس حؤکمرانلیغی‌نین ان غدار، رَذیل جهتلریندن بیری خالقین گؤزل قیزلارینی زوْرلا حَرم‌خانایا توْپلایاراق عؤمورلوک بدبخت ائتمه‌سی ایدی. بو، عومیتله، صفوی حؤکمرانلیغی دؤورونده یاییلمیش و ان وحشی عادت ایدی. خالقین وطنینی ضبط ائتمک، وار ـ یوْخونو تالاییب آپارماق اوْنا مادّی جهتدن ضربه

ووُروردو. گؤزل گلین و قیزلاری شاه حرم‌خاناسینا آپارماق ایسه داها بؤیوک معنوی سارسینتیلارا سبب اوْلوردو. بوُنو خالق هئچ واخت اوُنوتمور، اوْنا قارشی ناغیل و داستانلاریندا بو باره‌ده صؤحبت آچیر، اؤز نیفرتینی، کینینی، غضبینی بدیعی لؤوحه‌لرله ابدی‌لشدیریردی.

شاه عباسین قیزلاری حرم‌خانادا چوروتمه‌سی حاقّیندا بیر چوْخ منبع‌لرده معلومات وئریلمکده‌دیر. م. ف. آخوندوْووُن «آلدانمیش کواکیب‌ینده بئله بیر یئر وار: شاه موقّتی اوْلاراق حاکیمیتدن ال چکیر. حرم‌خانادا اوْلان حرملرین ده طالاغینی (طلاقینی) وئرمک قرارینا گلیر. قادینلارین بیر چوْخو باشقا علاجی اوْمادیغینا گؤره یئنه حَرم کیمی قالماغا راضی اولور، ایکی نفر ایسه اؤز وطنلرینه قاییتماغی اوستون توتور. بوُنلاردا بیر گورجو قیزیدیر. اوْ بیریسی دیلبر قزوین اهلیندن بیر تاجیرین قیزی و بیر جاوان و خوْشرو اوْغلانا نامیزد ایدی. خوُبرو اوْلماق اوچون غفلتاًُ شاهین دَلاللارینین چوُغولچولوغو ایله آتاسیندان مطالیبه اوْلونوب شاهین حرم‌خاناسینا داخیل اوْلموشدو. ذیکر اوْلونان کیفیّتی اؤز آرزوسونا یئتیشمه‌یه واسیطه بیلیب آتاسی ائوینه قاییتدی و نامیزدینه واصیل اوْلدو». [۱۴۱]

بو تاریخی حقیقت اوْ زامانلار آذربایجانا گلمیش آوروْپا سیّاح و تاریخچیلرینین ده اثرلرینده ساخلانماقدادیر. مثلاًُ، هوْللاند سیّاحی یان سترئیس «اوچ سیاحت آدلی اثریندن شاه عباسین حاکیمیتی ایللرینده شاماخیدا شاهیدی اوْلدوغونو بیر حادیثه‌نی ناغیل ائدیر. اوْ، اوّلجه گؤستریر کی، شاه عباسین تابع‌لییینده اوْلان یئرلی فئودالار اؤز حیمایه‌لرینده اوْلان کندلردن گؤزل قیزلاری سئچیب زوْرلا شاه حرم‌خاناسینا گؤندرمه‌یه بوْرجلو ایدیلر. سوْنرا سیّاح گؤستریر کی، شاماخی ایالتینده شاه اوچون 500 گؤزل قیز و اوْغلان ییغیلدی. بوُنون اوچون شاهین امری ایله اعلان اوْلوندو کی، هر کس ایکی یاشیندان 17 یاشینا قدر اوُشاقلاری ایله معین اوْلموش یئره توْپلانیشدان سوْنرا والدینلرین ناله و فغانلاری آلتیندا اصفهانا یوْلا

[141] ـ م. ف. آخوندوْو، اثرلری، I جیلد، 1949، ص 287

سالینیرلار. مولیف گؤستریر کی، کیمین پوئلو وارسا، اؤولادینی ساتین آلیب، خیلاص ائدیر، یوْخسوللارین اوُشاقلاری ایسه زوْرلا آپاریلیردی. (س. ح)

«عباس و گولگز» داستانیندا خالقین شاه عباسین محض بو سیاستینه سوْنسوز نیفرتی اؤز بدیعی ایفادهسینی تاپمیشدیر.

«عباس و گولگز» داستانیnین یارانماسی و فوْرمالاشماسی بارهده موختلیف فیکیرلر وار. عاشیق عباسین شعرلرینی توْپلاییب چاپ ائتدیرن هـ. علیزاده واختیله بو حاقدا بئله بیر قیسا معلومات وئرمیشدیر. «عاشیق عباس گنج یاشلاریندا مشهور باتمان قیلینج محمدخانین باجیسی گولگزی پریnی سئویر. گولگز پرینین آرخاسینجا تبریزه گئدیر. اوْ طرفدن شاه عباسدا قیزین گؤزللیک سوْراغینی آلدیغی اوچون اؤز پهلوانی بئجانی تبریزه ـ قیزی گتیرمهیه گؤندریر. عاشیق عباس هله تبریزه چاتمامیش بئجان زوْرلا قیزی آلیب شاه عبّاسا آپاریر. عاشیق عباس تبریزه گلیب احوالاتی بیلر ـ بیلمز یئنه گولگزین آرخاسینجا اصفهانا یوْلا دوشور. شهره چاتیر و چتینلیکلهده اوْلسا سئوگیلیسینه قوْووُشور. روایته گؤره، عاشیق عباس بو سئوگی سفرینده سایسیز ـ حسابسیز شعرلر سؤیلهییر کی، عاشیقلاردا اوْ شعرلره اساسلاناراق عاشیق عباسین گولگز پری ایله سئویشمهسینی بیر مارجرالی بؤیوک داستا شکلینده ناغیل ائدیرلر»[۱۴۲]

گؤروندویو کیمیۀ بوُرادا داستانین عاشیق عباسین شعرلری اساسیندا سوْنراکی دؤورون عاشیقلاری طرفیندن یارادیلدیغی گؤستریلیر. سوْنراکی دؤورده ح. آراسلی، م. ابراهیم اوْو، اَ. آخوندوْو، م. سیدوْو و باشقالارینین دا مقاله و کیتابلاریندا همین فیکره راست گلیریک. م. ح. طهماسب «آذربایجان خالق داستانی (اوْرتا عصرله)» آدلی اثرینده «عباس و گولگز» داستانیnین یارانماسی بارهده دیگر بیر مولاحیظه ایرلی سورور. م. ح. طهماسبه گؤره، «عباس و گولگز» داشتانیnین یارادیجیسی عاشیق عباسین اؤزودور. داستاندا اساس قووه عاشیق عباسلا گولگز پریnین داخیلی هیجانلارینین تصویرینه وئریلمیشدیر. اثرین سوْنونا قدر عباسلا

[142] ـ عاشیقلار، «آذر نشر»، 1938، ص 5.

گولگز آیریلیق کئچیریر. عباس ساده بیر ائل عاشیغی، شاع عباس ایسه بؤیوک بیر حؤکمداردیر. محض اوْنا گؤره‌ده عباس موباریزه، قهرمانلیق، دؤیوش یوْلونو دئییل، صنعتی ایله غلبه قازانماق یوْلون سئچمه‌یه مجبور اوْلور. عاشیغی خیلاص ائده‌جک یگانه عامیل اوْنون ایستعدادی، صنعتی ایدی.

تبریزدن گولگز پری‌نی آپاریرلار. بؤیوک بیر کروان گئدیر. بو کروانی دَلی بئجان آپاریر. گولگز پری کروانین قاباغینداکی کجاوه‌ده‌دیر. عباس تبریزدن اصفهانا قدر کروانین آرخاسینجا گلیر، اوره‌یی‌نین دردلرینی یوْل اوْزونو اوْخودوغو قوْشمالاردا ایفاده ائدیر. دؤوردن شیکایت، فلک‌دن ناراضی‌لیق بو قوْشمالارین اساس مضمونونو تشکیل ائدیر:

هانی بو اؤلکه‌ده عدالت، دیوان؟! ـ یوْخ کیمسه ائیله‌سین دردیمه درمان ـ هئچ اینصافا گلمز بی‌اینصاف سروان ـ ساربان چکر، مایا بوْزلار، نَر گئدر.

بو سؤزلر عاشیق عباسین فَردی ایضطرابلاریندان دوْغمور. «همین شعرلر گؤستریر کی، عاشیغین شخصی طالع‌یی و حیاتی عوموم خالق فاجیعه‌شیندن تَجرید اوْلونمامیشدیر».[۱۴۳] عباسین بو شعرلری دیلدن ـ دیله، مجلیسدن ـ مجلیسه دوْلاشدیقجا، اثردن ـ اثره کئچدیکجه ایشله‌نیر، جیلالانیر، خالقین آرزو و دوشونجه‌لری ایله قاینایيب قاریشیر. بئله‌لیکله، بیر صنعتکار طرفیندن شاه ایستبدادی علیه‌ینه دئییلمیش قوْشمالار عومومی خالقین دردی، کدری و هیجانلاری کیمی، نیشانلیلاری، باجی و قیزلاری زوْرلا شاه سارای و حرم‌خاناسینا آپاریلان مینلرله اینسانلارین ایضطرابلاری کیمی عوموميلشمیشدیر:

مجلیسیمه صُراحی‌لر دوزولدو ـ عینیم یاشی قابدان قابا سوزولدو ـ آغلا، عباس آلین یاردان اوزولدو ـ بو گون آخیر زامان اوْلموش، آی اوْلموش!

[143] ـ م. ابراهیم‌اوْو. عاشیق پوئزییاسیندا رئالیزم، باکی 1966، ص 34.

عباس یالقیز، کیمسه‌سیز بیر عاشیقدیر. گؤز گؤره گؤره اوْنون دونیالار قدر سئودییی سئوگیلی‌سینین الیندن آلیب آپاریرلار. اوْنون هئچ بیر شئیه گوجو چاتمیر. بئله بیر زاماندا، شوبهه‌سیز، اوْ دایا آغلامالی، یا یالوارمالی، یادا زمانه‌یه لعنتلر یاغدیرمالی ایدی:

من عبّاسام، هئچ واخت سؤیله‌مه‌م یالان ـ ائلیمه، اؤلکه‌مه سالدیلار تالان ـ خوْجا، دَلی بئجان، آللاهوئردی خان ـ قوْیما دَلی بئجان یاریم آپاردی؟!

اصفهاندا عاشیق عباس شاه عباس‌لا اوز ـ اوزه گلیر. داستانین بو حیصه‌سینده شاه عباسین سارای ظولمو، جزا اوُصوللاری حاقّیندا موهوم تصویرلر وئریلیر. عاشیق عباس گؤرن، اوْنون گولگز پری‌نین نیشانلی‌سی اوْلدوغونو بیلن شاه عباس در حال اوْنو زَهَر قوُیوسونا سالماغی امر ائدیر.

داستاندا تصویر ائدیلدییینه گؤره، عاشیق عباس حاقّ عاشیغی اوْلدوغوندان زَهَر قوُیوسوندا ساغ ـ سالامات قالیر. شاه بوُندان سوْنرا موختلیف حیله‌لره اَل آتیر. گولگز پری‌نین پالتارینی بیر قاریبا گئیدیریب سارایا گتیریرلر. قاری عباسین اوزونه دوُرور کی، عاشیق عباس دئییل. شاه عباسی سئویر وس. لاکین بو تدبیرلرینی هئچ بیری باش توتمور. شاه عباسین «غضبی آرتیر، آغزی کؤپوک‌لنیر»، جلاّد چاغیریر. عاشیق عباسی دار آغاجینا آپاریرلار. اوْ، اوزونو گولگزه طرف توُتاراق اوْخویور:

دوُروم، دوْلانیم باشینا ـ آلا گؤزلو یار، گئدیرم ـ اؤلسم بوْیونا صاداغا (صدقه) ـ قالسان، اینتیظار گئدیرم!

عباسی اؤلوم آیاغیندا گؤرن گولگز پری اؤزونو سئوگیلی‌سینین اوستونه آتیر. بو صحنه داستاندا بئله تصویر اوْلونور: «من بوُندان آیریلمایاجاغام، منی‌ده بوُنونلا اؤلدورون... عباس بیر اؤزونه باخدی بیر بوْینونا ساریلمیش پری‌یه باخدی، بیرده دؤنوب بیر دار آغاجینا، جلاّدا باخدی، اوره‌یی غبار ائله‌دی، تک‌لیک، کیم‌سیزلیک اوْنا اثر ائله‌دی، یوردو، آداملاری یادینا دوشدو. باتمان قیلینج گلیب گؤزونون قاباغیندا دوُردو.

سازی سینه‌سینه باسیب دئدی:

شاه حؤکموله خان اوستونه خان گئتدی ـ آغـلا دیـدم، یـاش یئرینـه قـان گئتـدی ـ قـوْل بوْشـالدی، دیـل دوْلاشدی، جان گئتدی ـ آخیر آپاردیلار دارا، گلمه‌دی».

گؤروندویو کیمی یوْخسول بیر عاشیغین نیشانلیسی الیندن آلینیر، من‌لیبی، جیثیتی تاپـدالانیر، سـوْن نتیجـه‌ده دار آغاجینا آپاریلیر. لاکین عاشیق اؤلوم آیاغیندا دا اؤز سئوگیسـینده، قصـد و غایـه‌سـیندن دؤنمـور، حتـی اؤلومه‌ده ووقارلا گئدیر.

داستاندا بیر سیرا ایکینجی درجه‌لی صورتلرده واردیر کی، بوُنلاردان بیری لوت قنبردیر. بو آدام تبریزدنـدیر. عاشیق عباس ایلک دفعه تبریزده اوْنونلا تانیش اوْلور. قنبر عبّاسا چوْخ بؤیوک کؤمک گؤستریر.

لوت قنبر وفالی دوْستدور. اوْ، دوْست یوْلوندا جانیندان بئله کئچمه‌یه راضیدیر. شاه عباسین آداملاری گولگز پری‌نی زوْرلا آپاردیقدا عباسی احوالاتدان بئله آگاه ائدیر:

باشینا دؤندویوم، قوربان اوْلدوغوم ـ عباس، آپاردیلار یارینی سنین ـ آلیشیب اوْدونا بریان اوْلدوغوم ـ عباس آپاردیلار یارینی سنین.

«عباس و گولگز» داستانیندا دیگر خالق روْمانلاریندا اوْلدوغو کیمی، وطن محبتی‌ده ایفاده ائدیلمیشـدیر. بـو عباسین وطندن آیریلاراق گولگز پری‌نـین آرخاسـینجا گزدییـی یئرلـرده دئـدییی قوْشـمالاردا خوصوصـیله قووّتلیدیر. اوْ، ائلیندن، دوْغما یوُردوندان آیری دوشدویو اوچون همیشه ناراحاتدیر، درد چکیر، وطنینی هئچ واخت یاددان چیخارمیر:

آیری دوشدوم وطنیم‌دن، ائلیمدن ـ بولبولومـدن، گولشـنیم‌دن، گولومـدن ـ مـن نـه دئـدیم سـن اینجیـدین دیلیمدن ـ حسرت قالدیم من، درمه‌دیم گولوم، یارا!

بوتون دئییلنلرده گؤروندویو کیمی، «عباس و گولگز» عاشیق داستانلاریمیزین آن گؤزل، ایدئیا ـ بدیعی دَیری اعتباریله ان اهمیتلی‌سی ساییلا بیلر. بو داستان زامان کئچدیکجه داهادا مکمل‌لشمیش، تک بیر عاشیغین، بیر

صنعتکارین دوشونجه‌لری، دویغولاری، حیس و اضطرابلاری چرچیوه‌سیندن چیخاراق کوللئکتیو یارادیجیلیق محصولونا چئوریلمیشدیر.

«شاه اسماعیل» داستانی

«شاه اسماعیل» خالق ایچریسینده گئنیش یاییلان ماراقلی داستانلاریمیزدان بیریدیر. یوُخاریدا بحث ائتدییمیز خالق روٌمانلاریندان «شاه اسماعیل»ی فرقلندیرن جهتلردن بیری اوٌندا قهرمانلیق و محبت موٌتیولرینین سیخ بیرلشمه‌سیدیر. «شاه اسماعیل» یالنیز یوکسک محبتله سئومه‌یی باجاران عاشیق دئییل، هم‌ده او سئوگیلی‌سینه چاتماق اوچون قیلینج گوجو ایله موباریزه آپاران مغلوب ائدیلمز بیر قهرماندیر.

محبت داستانلاریمیز ایچریسینده بو سبک‌ده «نوٌوروز و قنداب»، «محمد و گول‌اندام» و باشقالاریدا واردیر. «شاه اسماعیل» داستانیندا یوُخاریدا آدلاری چکیلن اثرلردن فرقلی اوٌلاراق محبتله، قهرمانلیقلا یاناشی، هله خالقین عدالتلی بیر حؤکمدار آرزوسو اؤز عکسینی تاپمیشدیر. محض بو جهت «شاه اسماعیل»ی ان سئویملی خالق روٌمانلاریمیز سیراسینا گتیریب چیخارمیشدیر.

داستانین مئیدانا گلمه‌سی و قهران شاه اسماعیلین پروٌتوتیپی باره‌ده بیر سیرا فیکیرلر سؤیله‌نمیشدیر. ح. آراسلی قئید ائدیر کی، بیز بو داستانین یئتی صفوی دؤولتی دؤورونده حاکیمیت‌ده باش وئرن تاریخی حادیثه‌لرله علاقه‌دار اوٌلاراق I شاه اسماعیلین آدینا دوزلمیش اوٌلدوغون احتمال ائده بیلریک (87، 16). اوٌ، سوٌنرا بئله بیر نتیجه‌یه گلمیشدیر کی، چوٌخ احتمال کی، عاشیقلار بو داستانیI شاه اسماعیلین آدینا دوزلتمیشلر. بلکه‌ده شاه اسماعیل‌ین قهرمانلیغی، اوٌنون حاکیمیتی اؤز ظولم‌کار داییسی اوٌغلانلاریندان ایگیدلیکله آلماسی سوٌنراکی عاشیق یارادیجیلیغیمیزدا بو حؤکمدارین آدی ایله علاقه‌دار یئنی بیر داستانین یارانماسینا سبب اوٌلموشدور (65، 17).

م.ح. طهماسب ایسه آذربایجان داستانلارینا حصر ائتدییی تدقیقاتیندا بئله بیر نتیجه‌یه گلیر کی، داستانین قهرمانینین. پروٌتوتیپی I شاه اسماعیل دئییل، ختایی‌نین نوه‌سی II شاه اسماعیلدیر. قئید ائتمک ایسته‌ییریک

کی، ح.م. طهماسب تاریخدن و داستاندان چوْخ ماراقلی و ایناندیریجی دلیل‌لر گتیریر. مثلاً، داستان قهرمانی‌نین آتاسی شاه ایدی، II شاه اسماعیلین آتاسی شاه اوْلموشدور. II شاه اسماعیل حقیقتاً اؤز آتاسی طرفیندن جزالانمیشدی و ایگیرمی ایلده آرتیق قالادا اسیر ائدیلمیشدیر. بیر سیرا منبعلرده گؤستریلیر کی، II شاه اسماعیلین زیندانداندان آزاد ائدیلمه‌سینده اوْنون پری‌خان آدلی باجیسی اساس روْل اوْینامیشدیر. داستاندا دار َمدار پری شاه اسماعیلا موهوم کؤمک گؤسترییر وس. (190 ـ 188، 20).

بوتون بو دئییلنلری نظردن کئچیردیکدن سوْنرا بیز یئنه‌ده ح. آراسلی‌نین فیکری ایله راضیلاشماق ایسته‌ییریک. دوْغرودور، « شاه اسماعیل» داستانیندا مشهور آذربایجان حؤکمداری، شاعیری، دؤولت خادیمی شاه اسماعیل ختایی‌نین حیاتی و فعالیتی ایله علاقه‌دار ائله بیر موهوم تاریخی فاکت ساخلانیلمامیشدیر. آنجاق شاه اسماعیل ختایی بیر شاعیر، حؤکمدار اوْلماق اعتباریله آذربایجان خالقی‌نن تاریخینده، مدنیّتی‌نین اینکیشافیندا بؤیوک روْل اوْینامیش، هم‌ده شاعیر، صنعتکار کیمی ائل ایچریسینده شؤهرت تاپمیشدیر.

معلومدور کی، شاه اسماعیل ختایی یوکسک طبعه و ایستعدادا مالیک لیریک شاعیر اوْلموشدور. اوْنون عاشیق شعری اوسلوبوندا یازدیغی قوْشمالاری عاشیق شعرینین بوتون طلبلرینه اوُیغونلاشدیریلمیشدیر. شاه اسماعیل ختایی شعری، صنعتی یوکسک قیمت‌لندیریردی. مشهور آذربایجان عاشیغی دیریلی قوربانی‌نین بیر مودّت اوْنون ساریسیندا یاشادیغی قئید ائدیلیر. قوربانی‌نین شاه اسماعیلا مراجعتله یازدیغی قوْشمالاری‌دا واردیر. شاه اسماعیل ختایی‌نین عاشیقلار ایچریسینده بؤیوک حؤرمتی وار ایدی. اوْنا گؤره ده ختایی‌نین آدی ایله باغلی ساز هاواسی و خوصوصی قوْشما فوْرماسی مئیدانا چیخمیشدیر. حتی ختایی‌نین عروض وزنینده یازدیغی غزللری‌ده ساز موْتیولرینه اویغونلاشدیراراق عاشیقلار طرفیندن اوْخونوردو (164، 12).

تاریخدن معلومدور کی، شاه اسماعیل ختایی حاقّیندا هله XVI – XVII عصرلرده بیر داستان یارانمیشدی. بوُرادا شاه اسماعیل بیر تاریخی شخصیت کیمی قلمه وئریلیر. خوصوصیله اوْنون چالدیران موحاربه‌سیله

گؤستردییی قهرمانلیق، سئوگیلیسی تاجلی خانیم‌ین جَسورلوغو، اسیر دوشمه‌سی و قیزیل باش علسگرلرینین ایگیدلییی همین داستانین اساسینی تشکیل ائدیر.

تاجلی خانیم شاه اسماعیلین سرکرده‌لریندن عبدی‌بَی‌ین قیزیدیر. داستانین بیر یئرینده تصویر اوْلونور کی، عبدی بَی موحاریبه‌ده قهرمانجاسینا اؤلدورولور. بو زامان شاه اسماعیل حئیفسیله‌نرک آغلاییر:

ایسته‌دیییم سن‌دین، آللاه گتیردی ـ اوْدلو کؤنلوم اوسته کولو یئتیردی ـ دوشمنیمی آرالیقدان گؤتوردو ـ عبدی بَی‌دن اؤترو، تاجلی، آغلارام (39، 17)

تاجلی خانیم ایسه بیر چوْخ اوْخ یارالاری آلدیقدان سوْنرا اسیرلیکدن قوُرتاراراق اؤز قارداشی سرکرده دوُرموش خان ایله بیرلیکده شاهین یانینا گلیر. تاجلی خانیم شاه اسماعیلی کدرلی گؤروب دئییر:

ایرانین شاهی‌سان، تورکوستان خانی ـ مُرشدی ـ کامیل‌سن، جاهانین جانی ـ عبدی بَیین اوْلدو شاهین قوربانی ـ تاجلی بَییم سنه قوُربان، آغلاما (338، 12).

بوتون بوُنلار گؤسترییر کی، الیمیزده اوْلان « شاه اسماعیل» داستانی ختایی‌نین آدی و فعالیتی ایله علاقه‌دار یارانا بیلردی. بوُندان سوْنرا « شاه اسماعیل» باشقا خالق روْمانلاریمیز کیمی تامام ایله مستقیل اینکیشاف ائتمیش، بیر عاشیغین، قهرمانین سئوگی ماجرالاریندان بحث ائدن ناغیل‌واری بیر داستانا چئوریلمیشدیر. پروفسور م.ح. طهماسیبین داستانا II شاه اسماعیل‌لا علاقه‌دار تاریخی فاکتلارین موجودّیتی حاقّیناکی فیکرینه گلدیکده ایسه، بوُنو دئیه بیلریک کی، « شاه اسماعیل» داستانی‌نین ایلک فوْرمالاشما و سوْنراکی اینکیشاف پروْسئسینده همین احوالاتلاردا اوْرایا عاشیقلار طرفیندن داخیل ائدیله بیلردی. فیکیریمیزجه، بوُ، ائله بئله‌ده اوْلموشدور. دئمه‌لی، II شاه اسماعیل‌لا علاقه‌دار فاکتلار داستانی داهادا زنگین‌لشدیرمیش و ماراقلی ائتمیشدیر. بوتون دئدیکلریمیزدن بئله بر نتیجه‌یه گلمک اوْلار کی، داستان شاه اسماعیل ختایی‌نین آدی ایله علاقه‌دار مئیدانا گلمیش، آنجاق اوْنون نوه‌سی II شاه اسماعیلین حیاتی ایله علاقه‌دار احوالاتلاردا سوْنرادان داستانا علاوه اوْلونموشدور.

داستانین اساس قهرمانی شاه اسماعیلدیر. شاه اسماعیل حؤکمدار اوْغلودور. لاکین خالق اوْنو سئوه ـ سئوه تصویر ائدیر. اوْنا گؤره کی، گنج قهرمان، عدالتلی و رحم‌دل‌دیر. داستاندا ایفاده ائدیلن اساس ایدئیا عدالت حؤکمدار و حاقّین، عدالتین ظولم، اؤزباشینالیق، ایستبداد اوزرینده طنطنه‌سی مسأله‌سیدیر. عؤمرونده بوُنو گؤرمه‌ین خالق هئچ اوْلماسا ناغیللاردا، داستانلاردا عدالتین غلبه‌سینی آرزولاییردی. عصرلر بوْیو حؤکمدار، پادشاه مساله‌سی خالق کوتله‌لرینی دوشوندورموشدور. نیظامی گنجه‌وی ده اؤز اثرلرینده خالقین بو موضوعدا یاراتدیغی بیر چوْخ ناغیل و افسانه‌لردن یارادیجی صورتده ایستیفاده ائتمیشلر بو موضوع قدیمدن بَری بیر چوْخ ناغیللاریمیزدا دا ایفاده ائدیلمیشدیر. ظالیم، غدّار، رَذیل حؤکمدارین یئرینه خالق اوْنون عدالتلی قیزینی، یاخود اوْغلونو تعیین ائدیر. مثلاً، «نوشاپری خانیم ـ ناغیلیندا آتاسینین ظولمونه، غدّارلیغینا، اؤز باشینالیغینا دؤزه بیلمه‌ین قیزی خالقین کؤمه‌یی ایله اوْنو تاختدان سالیر و اؤزو اؤلکه‌نی عدالتله ایداره ائتمه‌یه باشلاییر.

بوتون بوُنلار اوْ زامان خالقین دونیا گؤروشونده اوْلان معین محدودیّتلرله علاقه‌داردیر. خالقین شعور وهله کئچمیشده شاهلیق اوُصولونون کؤکونه بالتا چالماق درجه‌سینه قدر اینکیشاف ائتمیشدی. خالق شاهلیق اوصولونون تامام ایله داغیلماسینی تصور ائتمیردی. اوْدور کی، خالقین اوْ زامانکی دوشونجه‌سینه گؤره همیشه حؤکمدار، پادشاه لازیمدیر. آنجاق، پادشاه غدّار، داش‌قلبلی، ظولمکار دئییل، عادل اوْلمالی ایدی.

شاه اسماعیل دا بئله عدالتلی حؤکمدارلارین بیر صورتیدیر. آنجاق خالق داستاندا اساساً اوْنون حؤکمدارلیغینی، دؤولت فعالیّتینی دئییل، سئوگینی، محبتینی، عشق یوْلوندا گؤستردییی قهرمانلیقلاری داها چوْخ تصویر ائدیر. شاه اسماعیل، هر شئیدن اول، سوْن‌سوز محبتله سئون بیر عاشیقدیر.

آتاسی اؤلکه‌نین بوتون گؤزللرینی توْپلاییر، اوْغلونا: «هانسی خوْشونا گلسع سئچ، توْی ائدیب سنه آلیم» ـ دئییر: شاه اسماعیل آتاسینا بئله جاواب وئریر:

حوری‌لر،پری‌لر ییغیلیب باغا ـ هئچ بیریسی گولعُذارا بنزه‌مز ـ ...

کیمیسی آل گئییب، کیمی قیرمیزی ـ کیمیسی گول دَریر، کیمی نرگیزی ـ هامیدان گؤیچکدی وزیرین قیزی ـ اوْداکی، هئچ گولعذار بنزه‌مز.

بوتون خالق روْمانلاریمیزدا تصویر ائدیلن عاشیقلر کیمی شاه اسماعیل‌دا اؤز عهدینه صادق، محبتی، عشقی، وفانی مقدس سایان بیر قهرماندیر. سئوگیلیسی یوْلوندا اذیّتلره قاتلاشماق، حتی جاندان کئچمک بئله قهرمانلارینحیات کیتابلارینین ایلک صحیفه‌سینده یازیلمیشدیر. مثلاً، شاه اسماعیل گولزاری گتیرمه‌یه گئدرکن یوْلدا اوْنا ایکی گؤزل راست گلیر. بیریسی یئددی قارداشین یگانه باجیسی رَمدار پری، اوْ بیریسی ایسه عرب‌زنگی ایدی ـ لاکین شاه اسماعیل گولزارا وئردییی سؤزونه خیلاف چیخمیر، اوْنون سئوگیسینه خیانت ائتمیر. هر ایکی گؤزل قارشیسیندا جسارتله اعتراف ائدیر کی، اوْنون اوُزاق ائلده نیشانلی‌سی وار. بئله‌لیکله گولزارا چاتماق اوچون آخیرا قدر موباریزه آپاریر.

صاف، علوی محبتی اوُغروندا موباریزه‌ده غریبدن، کرمدن، عباسدان، مجنوندان فرقلی اوْلاراق شاه اسماعیل اؤز قهرمانلیغینا، قیلینجی‌نین گوجونه آرخالانیر و محض بوُنون واسیطه‌سیله‌ده غلبه چالیب سئوگیلی‌سینه قوْووُشور. اوْ، عرب‌زنگی ایله دئییشمه‌لرینین بیرینده ایشاره ائدرک دئییر:

چوْخ دانیشما، عرب، دوْیموشام جانا ـ داعوا ایسته‌ییرسن، گیرک مئیدانا ـ سیییررم قیلینجی، بوُلاشار قانا ـ یوْل وئر، عرب، یوْل وئر، اینجیتمه منی!

اوْنودا علاوه ائدک کی، شاه اسماعیل غدّار، ظولمکار عَدیل شاها قارشی موباریزه آپاراندا تامامیله دَییشیر، حاقّ، عدالت، دوْغرولوق، امین ـ آمانلیق اوچون چالیشان بیر شاهزده‌یه چئوریلیر. بو نقطه‌یی ـ نظردن گنج شاهزاده‌نین موباریزه‌سی صیرف ایجتیماعی معنا کَسب ائدیر.

عَدیل شاه ایسه داستاندا تامامیله اوْغلونا ضیدّ بیر مؤوقعده دایانیر. داستانین اوّلینده اوْغول حسرتی ایله چیرپینان بو حؤکمدار سوْنرا آزغینلاشیر، قوُدوزلاشیر. اوْنون شخصی حیسّلری اوْغلونا اوْلان محبتینه اوستون گلیر. اوْ، اوْغلونو قوْناق چاغیریب زَهرله‌مک ایسته‌ییر. بوُندان بیر شئی حاصیل اوْلمادیقدا، شاه اسماعیل‌ین

اؤز اوْخونون کیریشی ایله قوْللارینی باغلادیر و گؤزلرینی چیخارتدیریر. هئچ شوبههسیز، خالق بوُرادا حؤکمدارلارین دایم تطبیق ائتدیکلری فیزیک جزالارا قارشیدا چیخمیشدیر.

« شاه اسماعیل» داستانیندا عرب‌زنگی صورتیده چوْخ ماراقلیدیر. اوْ، حیاتدان اینجیتمیش «ناموس‌سوز کیشیلره عیبرت اوْلماق اوچون هاردا کیمی تاپسام اؤلدورَجه‌یم» ـ دئمیشدیر. عرب‌زنگی یوْل کناریندا مسکن سالیب، گلیب گئدنلری سوْیور، کیمی مغلوب ائتسه اؤلدورور،

اوْنا غالیب گلنه اره گئدجه‌یینه سؤز وئریر. شاه اسماعیل‌دا عرب‌زنگی ایله اوز ـ اوزه گلیر. بیرینجی گون اوْنلاردان هئچ بیری دیگرینه اوستون گَله بیلمیر.

عرب زنگی اوْنا دئییر:

اوْغلان، مئی ایچمیسن، یوْخسا کی، بَنگی؟ ـ قوْرخودان سارالیب اوزونون رنگی ـ هله ائشیتمه‌دین عرب زنگی ـ چوْخ سنین کیمیلر باش وئریب گئدر!

شاه اسماعیل جاوابیندا دئییر:

بیر سن گل باخ قایناغینا، جوْشوما ـ ال ووُرا بیلمزسن طرلان قوُشوما ـ ایندی باخاجاقسان نَر ساواشیما ـ یوْل وئر، عرب، یوْل وئر، اینجیتمه منی! (158 و 2 و 5)

شاه اسماعیل غالیب گلدیکدن سوْنرا عرب زنگی عؤمرو بوْیو اوْنا دوْست، سیرداش اوْلاجاغینا سؤز وئریر. دوْغروداندا، بئله اوْلور. داستانین سوْنونا قدر عرب زنگی شاه اسماعیلی بوتون چتین‌لیکلردن قوْرویور. حتی سئوگیلیسی گولزاری غدّار آتانین اَلیندن آلاندا عرب‌زنگی اوْلور. دئمه‌لی، عرب‌زنگی داستاندا دوْستلوغون بیر رمزی کیمی وئریلمیشدیر.

آذربایجان خالق روْمانلارینداقهرمانلارا کؤمک گؤسترن، یوْلداشلیق، دوْستلوق رمزی اوْلان قادین صورتلری چوْخدور. بوُنلارین چوْخوسو قهرمانین اوزاق سَفره بوتاسینین دالینجا گئتدییی واخت یوْلدا اوْنا راست گلیر. اوْنلار گؤزللیک‌ده، عاغیل (عقل)دا، تدبیرده هئچده بوتادان گئری قالمیرلار. حتی قهرمانلار بیر مودّت

بوٗنلارین یانیندا قالیر، بعضاً توٗیلاری‌دا اوٗلور. آنجاق بوٗنلار آراسیندا اَر ـ آرواد موناسیبتی اوٗلمور. اصلی سئوگیسینه صادق قهرمان گئجه‌لر قیلینجینی اوٗرتایا قوٗیوب یاتیر، بعضاً ائله اوٗلور کی، بیر مودّت بوٗنا دا یاددان چیخیر. مثلاً: «نوٗوروز و قندآب» داستانیندا بئله بیر حادیثه باش وئریر: گؤزل بیر باغچادا بولبول گولدن اؤتری جانینی فَدا ائدیر: گول یارپاغینین دالینجا شیغییارکن تیکان اوٗنون اوره‌یینین باشیندان کئچیر. بو حادیثه نوٗوروزو آییلدیر، اوٗ، یوٗلونا داوام ائدیر. دئمه‌لییک کی، ایلک باخیشدا بئله تأثرات اوٗ یانیر کی، قهرمان سفردن بیر نئچه گؤزل گتیریر. آنجاق حقیقت بئله دئییلدیر. بو گؤزللرین یالنیز بیری حقیقی سئوگیلیدیر. قالانلاری ایسه قهرمانین کؤمکچی‌لری، دوٗستلاریدیر.

« شاه اسماعیل» داستانیندا رَمدار پری، عرب‌زنگی بئله صورتلردندیر. آذربایجان داستانلاریندا تصویر اوٗلونان بئله صورتلرین ان خاراکتئری «شاهزاده ابولفضل»ده‌کی رعنا خانیمدیر. اوٗ، اؤزوده سوٗنسوز محبتله سئون بیر عاشیقدیر. رعنا بوتون عؤمرونو، گونونو، خیانتی سئودییی ابولفضله فَدا ائتمیشدیر. داستاندا رعنا ایله علاقه‌دار ائپیزودلاری اوٗخودوقدا بیز اوٗنون گئنیش قلبینه، بؤیوک محبتینه، عصمتینه، صداقتینه، دوٗستلوغونا حئیران اوٗلوروق. اوٗ، سئودییی شاهزاده ابوالفضل‌ین باشقا بیر گؤزله ووُرولدوغونو ائشیتدیکده چوٗخ پیس وضعیته دوشور. رعنا خانیم آغلاییب دئدی:«منیم سئوگیلیم، آللاه ائله‌مه‌سین سنین باشیندان بیر توک اسکیک اوٗلسون. اوٗنسوز دا منیم عؤمروم سوٗنا چاتیبدی. سندن سوٗنرا من یاشایاجاغام می؟ عزیزیم، من عشقدن خبردارام، بیلیرم کی، اؤز ایختیاریندا دئییل‌سن، محبت سنی چکیب آپاریر. من اَزل گوندن سنین یوٗلوندا جانیمدان کئچمیشم. سنه ایذن وئریرم، گئت، آنجاق منه قوٗلاق آس!» (278، 1، 4). سوٗنرا اوٗ، ابولفضله سئوگیلی‌سینه قوٗووشماق اوچون یوٗل گؤستریر، مصلحتلر وئریر.

رعنا داستان بوٗیو ابولفضل‌ین اؤز مقصدینه چاتماق اوٗغروناکی موباریزه‌سینه کؤمک ائدیر. اوٗنو بوتون ایشلره سؤوق ائدن ده ابولفضله اوٗلان علوی محبتی ایدی. رعنا حتی تیکه ـ تیکه اوٗلموش ابولفضلی دیریلدیر (رَمدار پرینین شاه اسماعیلا کؤمه‌یینی خاطیرلایاق)، تزه‌دن اوٗنو سئودییی قیزین آرخاسینجا

گؤندریر. داستانین سوْنودا چوْخ تأثیرلی بیر شکیلده قوُرتاریر. رعنانین کؤمه‌یی ایله سَرونازا قوْووُشان ابولفضل یوْلوستو بوُنلارا گلیر. رعنا سئوینیر، راحات نفس آلیر. چونکی عؤمرو قدر سئودییی ابوالفضل موُرادینا یئتیشمیشدیر. آنجاق بوُندان سوْنرا اوْ، یاشاماق ایسته‌میر. اوْ، یالنیز و یالنیز ابوالفضل‌له دونیا اوزونده قالا بیلردی.

آنام یوْخدو سینه‌سینی داغلاسین ـ آتام یوْخدو فَراغیمدان آغلاسین ـ قوْی کنیزلر گؤزلریمی باغلاسین ـ حالال ائله، دَخی من گئدر اوْلدوم.

بو سؤزلردن سوْنرا: «بیر کؤنولده ایکی محبت اوْلماز» ـ دئیه زَهر ایچیب اؤزونو مَحو ائدیر. رعنا خانیمین فاجیعه‌سی اوُزون مودّت اوْخوجونو دوشوندورور. اوْ، تأثیردن آسانلیقلا یاخاسینی قوُرتارا بیلمیر.

رعنا خانیم صورتینی بیز عرب زنگی ایله مقاییسه ائده بیلریک. آنجاق هر ایکی صورتین داستان قهرمانینا موناسیبتینده چوْخ اینجه فرقلر واردیر. عرب زنگی ده سؤز وئرمیشدیر کی، اوْنا غالیب گلن قهرمانا اَره گئده‌جکدیر. آنجاق عرب زنگی‌دهمحبتدن، سئوگیدن داها چوْخ دوْستلوق، یوْلداشلیق حیسّلری وار. رعنا ایسه محض تمیز،مقدّس محبتی نامینه قهرمانا کؤمک ائدیر. بوتون بوُنلار گؤستریر کی، آذربایجان خالقی داستانلاریمیزی یالنیز صیرف محبت، سئوگی ایله محدودلاشدیرمامیش، اوْ دؤورون دوْستلوق، یوْلداشلیق، اینسانلیق فلسفه‌سینه دایر اَن دَیرلی فیکیرلرینه ده بدیعی دوْن گئیدیریب تبلیغ ائتمیشدیر.

« شاه اسماعیل» داستانی اساسیندا گؤرکملی آذربایجان بسته‌کاری موسلم (مسلم) ماقامایئو « شاه اسماعیل» اوْپئراسینی یازمیشدیر.

«آلی خان و پَری خانیم» داستانی

قدیم ناغیل سوُژئتلری اساسیندا دوزلدیلن داستانلار ایچریسینده «آلی خان و پری خانیم» موهوم یئر توُتور. خالق ایچریسینده یاییلان و شؤهرت تاپان بو ناغیل بیر سیرا خوصوصیتلرینه گؤره داستان ژانرینا چوْخ یاخین ایدی. اوْنا گؤره ده عاشیقلار همین ناغیلی ایشله‌ییب گؤزل بیر داستانا چئویرمیشلر. م. ح. طهماسبین

یازدیغینا گؤره، «آلی خان» داستانینین اساسینی تشکیل ائدن ناغیل شرق و غرب خالقلاری ایچریسینده چوْخ گئنیش یاییلمیش،حتی آارنئ ـ آندرئیئو (Aarne – Andreyev) جدولینده ده 883 نؤمره آلتیندا «بؤهتانا دوشموش قیز» آدی ایله قئید اوْلونموشدور (380، 20).

«الی خان و پری خانیم» هم قوْیولان اخلاقی ـ ایجتیماعی ایدئیالار، هم‌ده فوْرما بیتکین‌لیبی اعتباری ایله چوْخ دیقّته لاییق اثرلردن بیریدیر. بو داستاندا یاخشی‌لیق حؤرمت، اینسان‌پرورلیک، سخاوت، عیصمت، دیانت، یالان وس. کیمی اینسانی کیفیتلر ماراقلی و تأثیرلی ائپیزودلاردا وئریلمیشدیر. اثرده بیر چوْخ بدیعی جهتدن یئتکین صورتلر واردیر. بونلاردان بیریسی تاپدیقدیر. تاپدیق حیاتی اوچون حاجی صیّادا، اوْنون عاییله‌سینه عؤمرو بوْیو بوْرجلودور. بو عاییله اوْنو اؤز دوْغما اؤولادی کیمی بؤیوتموشدور. محمد، پَری تاپدیغی اؤز قارداشی بیلیرلر و اوْنا اینانیرلار.

بیر گون حاجی صیّاد آروادینی و اوْغلو محمدی گؤتوروب حجّه گئدیر. تاپدیغا تاپشیریر کی، باجیسی پری‌دن موغایات اوْلسون. لاکین چوْخ کئچمیر کی، قوْنشوسو خانی قاری احوالاتی تفصیلاتی ایله تاپدیغا دانیشیر و آخیردا بئله دئییر: «سنه ائو ـ ائشیکدن پای اوْلماق اوچون پری ایله آرانی سازلا».[144] بوُندان سوْنرا تاپدیق پری‌نین ناموسونا توْخونماق ایسته‌ییر. بئله‌لیکله، اوْ، یالنیز باجیسی پری‌یه دئییل، اییرمی ایل دوُز ـ چؤرک کسدییی بو عاییله‌ده خیانت ائتمک فیکرینه دوشور.

ائل صنعتکارلارینین شرحینه گؤره، تاپدیغی بوتون خیانتلره سؤوق ائدن دؤولته اوْلان حریص‌لیبی ایدی. دوْغرودان دا، تاریخین تجروبه‌سی گؤسترییر کی، کئچمیشده صینیفلی جمعیّتین خاراکتئری، داخیلی ماهیّتی اینسانلاری خیانته، ساتقین‌لیغا، پیس ایشلر گؤرمه‌یه یوُوارلاتمیشدیر. اوْ زامان اوْغول آتایا، قارداش قارداشا خیانت ائدیر، دوشمن کسیلیردی. صنعتکارلار اؤز من‌لییینی حیثیّتین ایتیرن بئله ناخلف آداملارین صورتلرینی یارادیب، کسکین تنقید ائدیردیلر.

[144] ـ داستانلار و ناغیللار، توْپلایانی هـ. علیزاده، باکی، 1937، ص 160.

داستانین سوْنوندا ماراقلی بیر اوصوللا تاپدیغین بوتون فیریلداقلاری آچیلیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو صورتین موهوم تربیه‌وی اهمیتی واردیر. تاپدیغین خبیث، مَکرلی، حیله‌گر و غدّار سیماسینی آچماقلا عاشیقلار دینله‌ییجیلرده بئله اینسانلارا قارشی کسکین نیفرت اوْیاتماغا، هم‌ده بئله چیرکین صیفتلردن آداملاری اوُزاق اوْلماغا چاغیرمیشلار.

داستانین دیقّت مرکزینده دایانان ایکینجی صورتی پری خانیمدیر. پری آیدان آری، سوُدان دوُرو بیر قیزدیر. اوْ، بوتون آذربایجان قیزلاری اوچون اؤرنک اوْلاجاق گؤزل اخلاقی کیفیتلری اؤزونده توْپلامیش بیر گنجدیر. پری حدّیندن آرتیق گؤزل، گؤزل اوْلدوغو قدرده عیصمتلی‌دیر. اوْنون گؤزلری قارشیسیندا اؤولادلارینی اؤلدورورلر. بوتون بوُنلارا باخمایاراق، پری اؤز ناموُسونو، عیصمتینی قوْرویوب ساخلاماغی باجاریر. زامانین بوتون غدّارلیغینا سینه گریر و نهایت، بو گیردابلاردان غالیب چیخیر. اوْنو سئودیرن، شؤهرتلندیرنده بو مردلییی و متانتیدیر.

پری داستان بوْیو ناموسلو، صداقتلی، تمیز بیر اینسان کیمی تصویر اوْلونموشدور. عاییله ناموسو، قادین عیصمتی اوْنون حیاتینین معناسینی تشکیل ائدیر. بوتون بوُنلارلا برابر اوْ، اؤز آتا ـ آناسینی،وطنینی سئون بی گنجدیر. یاد اؤلکه‌ده اوْنون حیاتی چوْخ گؤزل قوُرولموشدور. گؤزل، وارلی، قهرمان، عالیجناب بیر آداما اَره گئتمیشدیر. اوْنون هئچ نه‌یه احتیاجی یوْخدور. حتی گول پاچاسی تک ایکی بالاسی‌دا دونیایا گلمیشدیر.لاکین وطن، ائل، والدین محبتی اوْنون قلبینی گؤینه‌دیر.

ائله بو مقصدله‌ده اوْ، دوْغما یوُردونو زیارت ائتمک اوچون یوْلا دوشور.

پری مهربان نوازشکار بیر آنادیر. اوْ، بالالارینی عؤمرو قدر سئویر، اوْنلارلا فخر ائدیر. لاکین ائله بیر آن یاخینلاشیرکی، ایکی یوْل آیریجیندا چیخیلماز بیر وضعیتده قالمالی اوْلور، بو خیث، ایینرنج، حیله‌گر، اینتیقامچی غدّار وزیرین ایسته‌ییندن بوْیون اشیمه‌لی، یادا بالالاریندان محروم اوْلمالیدیر. بو بیر نؤع بوسرلا خاتونلا اوْغلو اوروزون اسیرلیکده‌کی وضعیّتینی خاطیرلادیر. اوْ زامان اوروز جسارتله آناسینا دئییردی:

«قوْی منی تیکه ـ تیکه دوْغراسینلار، بیشیرسینلر، کنیزلر بیر یئیه‌نده سن ایکی یئی، آنجاق دوشمنلر ناموُسوموزا توْخونماسینلار.

دوْغرودو، «کیتابی ـ دده قورقود»دا قازان خان کؤمه‌یه گلیر. اوْنلاری خیلاص ائدیر. آنجاق بو داستاندا قارا وزیر پری‌نین هر ایکی اوْغلونو اؤلدِورور. پری داستان بوْیو حیاتین بئله سَرت حادیثه‌لری ایله توْقّقوُشور، آج ـ سوسوز، یالاواج قالیر، نؤکرچیلیک ائدیر وس. نهایت حاق، عدالت غلبه چالیر، هر شئی آیدینلاشیر، اوْ، یئنیدن سئوگیلیسی آلی خانا قوْووشور.

«آلی خان و پری خانیم» داستانیندا اوْلان ماراقلی صورتلردن بیریده بوُداق چوْباندیر. چوْبان شیفاهی ادبیاتیمیزدا ان سئویملی صورتلردن بیریدیر. «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلاریندان باشلایاراق، بیر چوْخ ناغیللاریمیزا قدر خالق عاغیللی، تدبیرلی، مرد چوْبان صورتلری یاراتمیشدیر. «آلی خان و پری خانیم» داستانیناکی بوُداق چوْباندا بئله صورتلردندیر. اوْ، پری‌نین باشینا گلنلرله تانیش اوْلدوقدان سوْنرا آخیرا قدر اوْنا کؤمک گؤستریر. بوداق چوباندا دا قاراجا چوْباندا اوْلدوغو کیمی دئدیییینی یئتیرمک، سؤزونون اوستونده دوُرماق، صداقت وس. خوصوصیتلر واردیر. مثلاً، قارا وزیر و آلی خان درویش پالتاریندا حاجی صیّادگیله گلیرلر. نؤکر کئچل احمد (پری خانیم) بیر ناغیل سؤیله‌ییر، اؤز باشینا گلناحوالاتلاری دانیشیر. بو زامان بوُداق چوْبان اَلینده چوْماق قاپینین آغزینی کسیب دایانیر و هئچ کسی نه چؤله، نه‌ده ایچرییه بوُراخیر. تاپدیق، قارا وزیر هر دفعه قاچماق ایسته‌دیکده بوُداق اوْنلاری یئرینده اوْتوردور. پری ناغیلینی دانیشدیقجا اوْ، داهادا تأثیرله‌نیر، حیرصینی بوْغا بیلمیر. آتادان، قارداشدان، تاپدیقدان، قارا وزیر و باشقالاریندان پری‌نین حئیفینی آلماق ایسته‌ییر. اثر بئله‌ده قوُرتاریر.

داستانین اوّلینده گؤستریلیر کی، حاجی صیّاد اؤولاد حسرتی ایله یاشاییر، اؤولاد اوچون حتی وارینی ـ دؤولتینی بئله خرجله‌مه‌یه حاضیردیر. مکّه‌یه گئدنه قدر اوْنون داخیلی سیماسی آچیلمامیشدیر. حتی اوْخوجولار اوْنو دیقّتلی، خئییرخواه بیر آدام کیمی تانییییردیلار. لاکین قاییداندان سوْنرا اوْ، تامامیله

باشقالاشیر: آتالیق حوقوقلارینا آرخالاناراق بوتون عاییله‌سی اوزرینده حؤکمرانلیق ائدیر. آنانین رأیینی سوْروشمادان دوْغما بالاسینی جزالاندیریر. محمد ایسه اوْغول دئییل، آتاسینین دئدییینی کوْرکوْرانه یئرینه یئتیرن نؤکر روْلونو اوْیناییر. بو حادیثه‌دن سوْنرا حاجی صیّاد تامامیله اوْخوجونون نظریندن دوشور، شخصی فیکری، من‌لییی اوْلمایان بیر آداما چئوریلیر. آنجاق پری نؤکر صیفتی ایله اوْنلاردا ایشله‌دییی زامان اوْ یئنه اوْلکی حاجی صیّادا چئوریلیر. بوُنو بیر خوصوصیله پری‌نین اوُتانا ـ اوُتانا «بیزیم یئرلردن ایکی درویش گلیب، ایذن (اذن) وئرین، اوْنلار منیم قوْناغیم اوْلسون» خواهیشینه ممنونیّتله وئردییی «گئت چاغیر گلسینلر، سنین قوْناغین، منیم قوْناغیم، تفاوتو یوْخدور» ـ جاوابیندان آیدین گؤروروک.

خالقین، عوموميتله، شیفاهی ادبیاتیمیزدا نیفرتله تصویر ائتدییی صورتلر ایچریسینده قارا وزیر خوصوصی یئر توُتور. قارا وزیر حیله‌سی، یالانی، خاینلییی و غدّارلیغی ایله فرقله‌نیر. حتی آلی خان بئله چوْخ زامان اؤز وزیرینین قارشیسیندا عاجیز قالیر، اوْنون فیتنه‌سیندن احتیاط ائدیر. قارا وزیر صورتینه بیز خالق ادبیاتیمیزین باشقا نومونه‌لرینده‌ده تئز ـ تئز راست گلیریک. «قوربانی»، «اصلی و کرم»، «عباس و گولگز» داستانلاریندادا قارا وزیر صورتلری واردیر. لاکین بوُنلارین هئچ بیری اوْ بیرینه بنزه‌میر، هَره‌سینین اؤزونه مخصوص خوصوصیتلری واردیر.

نیظامی‌نین راست رؤوشنی‌ده بئله خیانت ائدیر. بوتون بوُنلارا گؤره‌ده خالق بئله بیر قناعته گلیر کی، حؤکمدار اؤزو اؤلکه‌نی ایداره ائتمه‌لیدیر. حؤکم‌دا عاغیللی، کامالللی، عدالتلی اوْلمالی، اؤلکه‌نی بئله حیله‌گر وزیرلره تاپشیرمامالیدیر.

«آلی خان و پری خانیم» داستانیندا اوْلان وزیر جلاّددیر، قاتیلدیر، اؤز دوْستونا خیانت ائدیر. بو بؤیوک خیانت باش توُتمادیقدا ایسه اوُشاق قاتیلینه چئوریلیر، اؤلدوردویو بالالارین میّتینی آرابایا قوْیوب آتاسینین حوضورونا گتیریر.

وزیر آدی آلتیندا تصویر اوْلونان بو قارا قووَلر خالقین دوشمنلری ـ اینسانلیق، آزادلیق، دوْستلوق دوشمنلریدیر. حیات، سئوگی، محبت، ناموس، عیصمت، گؤزل عادت ـ عنعنه دوشمنلری، گؤزللیک دوشمنلریدیر. خالق بوُنلاری «قارا» سؤزو آلتیندا عوموميلشديريب لعنتله دامغالاییر. سوْن آندا ایسه حقیقتین، گؤزلليين، عیصمتین، اینسانیّتین، عدالتین بو قارا گوروه چوُلار اوزرینده غلبه‌سینی تأمین ائدیر.

«آلی خان و پری خانیم» داستانی فوْرما جهتدنده ماراقلیدیر. باشقا داستانلاریمیزدان فرقلی اوْلاراق بوُرادا بیر صحنه‌جیک تشکیل اوْلونور و داستان سؤیله‌نیر. اؤزوده داستانین اوّلینده باش وئرن احوالاتلار یئنیدن پری‌نین دیلی ایله دانیشیلیر. چوْخ ماراقلیدیر کی، بو، تکرار کیمی گؤرونمور، اوْخوجو بونا دیقّتله، تامام ایله یئنی بیر احوالات کیمی قوُلاق آسیر. بو ایسه داستان یارادانلارین یوکسک صنعتکارلیق باجاریغینی گؤسترير. داستانین موهوم تربیه‌وی اهمیّتینی‌ده قئید ائتمک لازیمدیر. بو تربیه‌نین تبلیغینی بیز آلی خانین تَکیمنینده، پری‌نین دؤنمزلییینده، آنا نوازشینده، بوداق چوْبانین صداقتینده گؤروروک. ائله بونا گؤره ده «الی خان و پری خانیم» عصرلر اوزونو گاه ناغیل، گاه افسانه، گاه‌دا داستان شکلینده خالقیمیزین مجلیسلرینی بزَمیش، گؤزل تربیه‌وی کیفیتلر آشیلامیشدیر.

بؤیوک سوزئت دراماتوْرقوُج، جبارلی‌دا «سیتاره» اوْپئرا لیبئرتتوْسونو همین داستاندان ایستیفاده ائدرک یازمیشدیر.

ادبیات

1ـ «کیتابی ـ دده قورقود»، باکی، 1962، 1978، «یازیچی»، 1988.

2ـ «کوْراوْغلو»، ترتیب ائدنی م.ح.طهماسب، باکی، 1975، 1960، 1956، 1949.

3ـ «قاچاق نبی»، توْپلایانی اَ. آخوندوْو، باکی، 1961.

4ـ آذربایجان داستانلاری، I – V جیلدلر، EA نشریاتی، 1970 ـ 1965.

5ـ خالق داستانلاری، I – II جیلدلر، ترتیب ائدنی اَ. آخوْندوْو، باکی 1961.

6ـ آذربایجان داستانلاری، توْپلایانی آ. نبی‌یئو، باکی، 1977.

7ـ آذربایجان محبت داستانلاری، باکی، 1980.

8ـ کوْراوْغلو نوَه‌لری، توْپلایانی ر. روستم‌زاده، باکی، 1968.

9ـ یئددی داستان، توْپلایانی، ترتیب ائدنی. روستم‌زاده، آذرنشر، 1989.

10ـ آذربایجان خالق داستانلاری، توْپلایانی اَ. آخوندوْو، باکی، 1980.

11ـ آذربایجان ادبیاتی اینجیلری، داستانلار، یازیچی، 1987.

12ـ آذربایجان ادبیاتی تاریخی، I جیلد، 1960.

13ـ «تدقیق‌لر» I – VII جیلدلر، 1987 ـ 1961.

14ـ اَ. سلطانلی، مقاله‌لر، 1971.

15ـ اَ. دمیرچی‌زاده «کیتابی ـ دده قورقود» داستانلارنین دیلی، باکی، 1959.

16ـ ح. آراسلی، XVII – XVIII عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی، باکی، 1959.

17ـ ح. آراسلی، عاشیق یارادیجیلیغی، 1960.

18ـ (س. ح)

19ـ (س. ح)

20ـ م.ح. طهماسب، آذربایجان خالق داستانلاری (اوْرتا عصرلر) «علم»، 1972.

21ـ (س. ح)

22ـ (س. ح)

23ـ ف. فرهادوْو. «کوْراوْغلو» زاقافقازییا خالقلارینین قهرمانلیق شؤهرتیدیر. «آذربایجان» ژورنالی، 1968، ن. ا.

24ـ م. سیدوْو. آذربایجان میفیک تفکرونون قایناقلاری، «یازیچی». 1983.

25ـ م. سیدوْو. «دده قورقود» بوْیلارینین منشأیی مسأله‌سینه دایر، آذربایجان، 1966، ن، 6.

26ـ (س. ح)

27ـ (س. ح)

28ـ ش. جمشیدوْو. «کیتابی ـ دده قورقود»وُ وَرقله‌یرکن، باکی، 1968.

29ـ ش. جمشیدوْو. «کیتابی ـ دده قورقود» باکی، 1977.

30ـ و. وَلی‌یئو. آذربایجان فوْلکلورو، باکی، 1985.

31ـ و. وَلی‌یئو. آذربایجان قهرمانلیق داستانلاری، باکی، 1980.

32ـ م. حکیم‌وْو «کوْراوْغلو»داستانیندا تصویر و ایفاده واسیطه‌لری، «آذربایجان دیلی و ادبیاتی تدریسی»، 1976، ن، 4.

33ـ (س. ح)

34ـ آنار. دده قورقود دونیاسی، «آذربایجان» ژورنالی، 1985، ن. 11.

35ـ آ. میشی‌یئو. «کاوکاز» قزئتی «کوْراوْغلو» ائپوْسو حاقّیندا، ادبی ارمنیستان، II کیتاب، 1967.

36ـ ر. روستم‌زاده. قهرمانلیق نغمه‌لرینین تصنیفی و ژانر خوصوصیتلری،«تدقیقلر»، II کیتاب، 1966.

37ـ ت. خالیص‌بَی‌لی.محبته خالق آبیده‌سی، «یازیچی» 1989.

38ـ آ. نبی‌یئو. (س. ح)

39ـ آ. نبی‌یئو قهرمانلیق صحیفه‌لری، پاکی، 1975.

40ـ پ. افندی‌یئو. «کوْراوْغلو» داستانی روس مطبوعاتیندا، آذربایجان EA خبرلری، 1958، ن. ا.

41ـ پ. افندی‌یئو. «کوْراوْغلو» داستانینین سووئت حاکیمیتی ایللرینده نشری و تدقیقی، و. ای. بئنین آدینا API ـ نین اثرلری، VII ج، 1959.

42ـ پ. افندی‌یئو. آذربایجان خالقی‌نین قهرمانلیق داستانی، «آذربایجان» ژورنالی، 1956، ن. 9.

43ـ اَ. فرضعلی. دده قورقود یوُردو، آذر نشر، 1989.

اوچونجو بؤلمه

سوْوئت دؤورو آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی

فوْلکلور خالقین بدیعی صنعت نومونه‌سی اوْلماق اعتباری ایله سوْوئت دؤورونده ده مئیدانا گلمیش و گلمه‌کده‌دیر. 1917ـ نجی ایلدن سوْنرا یارانان خالق ادبیاتی نومونه‌لری سوْوئت فوْلکلورونا داخیل ائدیلیر. سوْوئت دؤورو فوْلکلوروندا کلاسیک خالق یارادیجیلیغیندان فرقلی اوْلاراق بیر سیرا اؤزونه مخصوص خوصوصیتلر یارانمیشدیر. چوْخ تأسوفلر اوْلسون کی، سوْوئت دؤورو فوْلکلورونون خوصوصیتلری، نظری پروْبلملری (مشکل‌لری، ک.) آذربایجان فوْلکلورشوناسلاری طرفیندن لازیمینجا ایشله‌نیب حاضیرلانمامیشدیر. بیر سؤزله، سوْوئت دؤور فوْلکلورو باره‌ده دئمک اوْلار کی، دانیشیلمامیشدیر. آنجاق اوُنودولمامالیدیر کی، بو بؤیوک بیر دؤورون یارادیجیلیق محصولو، بدیعی صنعت نومونه‌لریدیر.

عوموميتله، فوْلکلوردا عنعنه گوجلودور. اوْنو عصرلرین دَرینلیکلریندن گتیریب چیخاران دا همین ثابیت‌لشمیش عنعنه‌لردیر. بو عنعنه‌لر اؤزونو سوْوئت دؤورو خالق یارادیجیلیغیندا دا گؤسترمکده‌دیر. فوْلکلور جانلی اوْرگانیزیمدیر، همیشه یاشار صنعتدیر، حرکتده، اینکیشافدا، دَییشیلمکده‌دیر. حاضیردا شیفاهی خالق ادبیاتینین نه اینکی دایمتزه نومونه‌لری یارانیر، عینی زاماندا دؤوره، زامانا گؤره بیر چوْخ عنعنه‌وی نومونه‌لری یئنی‌لشیر، یئنی چالار و کیفیتلر کسب ائدیر و بئله‌لیکله سوْوئت فوْلکلور صنعتینه داخیل اوْلور. بوُدا فاکتدیر کی، سوْوئت دؤورونده یئنی یارانان نومونه‌لردن داها چوْخ عنعنه‌وی فوْلکلور ایفا اوْلونور. بوُرایا خوصوصیله بایاتیلار، ماهنیلار، عاشیق شعرلری و داستانلار داخیلدیر. دئمه‌لی، سوْوئت فوْلکلورونا هم یئنی یارانان نومونه‌لر و هم‌ده ایندی خالق طرفیندن ایفا ائدیلن اثرلر داخیلدیر.

سوْوئت فوْلکلورو یئنی دؤورو، یئنی شرایطی، یئنی محیط و موناسیبتلری عکس ائتدیریر. سوْوئت خالقنین شیفاهی ادبیاتی امکچی کوتلهلرین یارادیجیلیق محصولودور. بو یارادیجیلیقدا یئنی قوُرولوش، حیات طرزی، صلح، اَمک، دوْستلوق، بینالملل‌چیلیک ایدئیالاری ترنم اوْلونور. یئنی یارانان شیفاهی خالق ادبیاتیندا تنقید، ساتیرا دا واردیر. سآنجاق بو تنقید کؤهنهلیکلره، کئچمیشین قالیقلارینا، اوْغرولارا وس. قارشی چئوریلمیشدیر.وطنپرورلیکده سوْوئت دؤورو خالق یارادیجیلیغینین اساس ایدئیا مضمونونو تشکیل ائدیر. وطنینین چیچکلنمهسی اوُغروندا، خوشبخت گلهجک اوُغروندا موباریزه بیر چوْخ نومونهلرین اساس موضوعسودور.

فوْلکلور سوْوئت دؤورونده یازیلی ادبیاتلا سیخ علاقهده اینکیشاف ائدیر. خالقین صنعتکارلاری موضوع، دیل، فورْما، تصویر ماتریاللاری ایله منسوب اوْلدوغو خالقا اوْ قدر یاخیندیرلار کی، حتی اوْنلارین بیر سیرا اثرلری خالقین دیلینه دوشور، اوْنون خوصوصی یارادیجیلیغی کیمی یاییلیب اینکیشاف ائدیر.

ج. جبارلی، ص. ووُرغون، ر. رضا، اوْ، ساریوللی، ب. واهابزاده، ح. عاریف، ن. خزری و باشقا شاعیرلرین بیر سیرا شعرلری خالق ماهنیسی کیمی دیلدن ـ دیله دوْلاشیر. بوُنونلا بئله، اوُنوتمامالییق کی، ادبیات و فوْلکلور نه قدر بیر ـ بیرینه یاخینلاشسالار دا، اوْنلاری عینیلشدیرمک اوْلماز. هم یازیلی ادبیات، همده شیفاهی خالق ادبیاتی اؤز خوصوصی، اوْریژینال یوْلو ایله یارانیر و اینکیشاف ائدیر.

سوْوئت دؤورو فوْلکلوو عوموم سوْوئت مدنیتینه داخیلدیر. کئچمیش سوْوئت اتفاقیندا یاشایان بوتون خالقلار شیفاهی یارادیجیلیغینی عادت ـ عنعنهلری، میلّی خوصوصیتلی زَمینینده، آنا دیلینده یارادیرلار. بوتون بوُ خالقلارین شیفاهی ادبیاتینین موضوعسو یئنی منبعدن ـ اوْنلارین گوندهلیک حیات و فعالیتیندن گؤتورولور. یئنی دؤورده شیفاهی ادبیات خالقین بوتون حیاتینا داخیل اوْلموش، اوْنون یارادیجی امهییني ترنم ائدن ساحهلردن بیرینه چئوریلمیشدیر.

موعاصیر دؤور شیفاهی خالق ادبیاتینین یارادیجیلاری دا تحصیل، ساواد، دونیا گؤروشو، مدنی سویه اعتباری ایله اینکیشاف ائتمیش سوْوئت آداملاریدیر. موعاصیر دؤورده فوْلکلورون یاییلماسی‌دا اؤز خاراکتئرینی دَییشمیشدیر. کلاسیک فوْلکلوردا شیفاهی‌لیک، مؤلیف‌سیزلیک، متنلرین موختلیف‌لییی اساس خوصوصیتلردن سایییلیردی، هم‌ده اساس اعتباری ایله شیفاهی شکیلده یاییلیردی. ایندی ایسه کلاسیک عنعنه‌لر اساسیندا یارانان فوْلکلور اثرلرینین بیر قیسمی‌نین مولیفی معلوم اوْلور.

خالق ادبیاتیمیزین مضمونوندا، ایدئیاسیندا مئیدانا گلن دَییشیک‌لیکلر، شوبهه‌سیز، اؤز نوبه‌سینده اوْنون فوْرماسینادا تأثیرینی گؤسترمه‌یه بیلمزدی. سوْوئت دؤورو خالق ادبیاتی اوُزون مودّت کلاسیک عنعنه‌لر اساسیندا یارادیلمیش، یئنی مضمون و ایدئیا خالق صنعتکارلاری طرفیندن فوْلکلورون کلاسیک فوْرمالارینا سالینمیشدیر. خالق یئنی دؤورون حادیثه‌لرینی ناغیل، روایت، بایاتی، لطیفه، آتالار سؤزو، ماهنی، خوصوصی ایله عاشیق شعری واسیطه‌سیله تصویر ائدیردی. بو ژانرلار حال ـ حاضیردا دا سوْوئت دؤورو فوْلکلورو‌موزون اساس فوْرمالاری آلاراق قالماقدادیر.

سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده خالق یارادیجیلیغی‌نین کوتله‌وی فوْرمالاری مئیدانا گلمیشدیر. کلوبلاردا، مدنیت سارایلاریندا، مکتبلرده سایسیز ـ حساب‌سیز اؤز فعالیت دَرنکلری، رقص، خوْر گروپلاری وس. بوُنا میثال اوْلا بیلر.

کوْللئکتیولیک سوْوئت دؤورو خالق ادبیاتینین اساس خوصوصیتلریندن بیری اوْلاراق قالیر. کوْللئکتیولیک بوتون حیاتیمیزین، یارادیجیلیق فعالیتیمیزین اساسینی تشکیل ائدیر، ائله بو پرنسیپ (اصول، ک.) اؤزو یارادیجیلیقدادا کوْللئکتیو فوْرمالارین موجود اوْلماسینا شرایط یارادیر. دوْغرودور، دؤورو‌موزده اینسانلارین اؤز استعدادینی فردی اوْلاراق اینکیشاف ائتدیرمه‌سینه شرایط یارادیلمیشدیر. لاکین بو عوموِمی، بیرگه، هامینین دوشوندویو، فیکیرلشدییی، کئچیردییی حیس و دوُیغونون، سئوینج و کدرین کوْللئکتیو صورتده ایفاده‌سینه مانع اوْلمور. عکسینه، بئله عوموِمی فیکیر و حیسلر کوْللئکتیو طرفیندن موختلیف، اؤزو ده یئنی

فوْرمالاردا ایفاده اوْلونور. سوْوئت دؤورو فوْلکلورو زحمتکش‌لرین کوتله‌وی بدیعی یارادیجیلیغی‌نین کوْللئکتیو فوْرماسیدیر. بوُ، خالقین موسیقی، خوْر، تئاتر ساحه‌لرینده اؤزونو داها آیدین گؤسترییر.

آذربایجان خالقی‌نین عصرلر بوْیو یاراتدیغی شیفاهی یارادیجیلیغین ان یاخشی نومونه‌لری ده سوْوئت دؤورو خالق ادبیاتی ایله یاناشی یاشاییر، معنوی ثروتیمیزین ان یاخشی اینجیلری کیمی گئنیش خالق کوتله‌لری طرفیندن سئویله ـ سئویله اوْخونور.

عصرلر بوْیو خالق کوتله‌لری ظولم و اسارت ایچینده یاشامیشدیر.همیشه‌ده بوُ اسارتدن یاخا قوُرتارماغا جان آتمیشدیر. نهایت، روسی‌یادا بئله بیر اینقیلب ـ اوْکتیابر چئوریلیشی باش وئردی. فهله ـ کندلی حؤکومتی قوُرولدو، بوتون حاکیمیت سوْوئتلره وئریلدی. بشر تاریخینده ایلک دفعه کئچمیش چار روُسی‌یاسیندا باش وئرن بو اینقیلابین صدالاری چار اوصولی ـ ایداره‌سینین حؤکم سوردویو، بوتون اوُجقارلاردا یاییلدی. بو اینقیلابین صدالاری طبیعی گلیب آذربایجانا دا چاتدی. هر بیر حادیثه‌یه، احوالاتا چوْخ دیقّتله و حساسلیقلا یاناشان و بو و یا دیگر درجه‌ده جاواب وئرن خالق صنعتکارلاری، اوْ جومله‌دن عاشیقلار هله اوُزاقدان صداسینی ائشیتدییی اینقیلاب حاقّیندا ماهنیلار قوْشماغا باشلادیلار. البته، همیشه اوْلدوغو کیمی، گئنیش خالق کوتله‌لری دوْغرودان دا بو اینقیلابین اوْنلای عصرلرین ظولم و عذابلاریندان قوُرتاراجاغینا اینانیردی. بوُنا گؤره ده چوْخلو فوْلکلور نومونه‌لری یارادیب ایفا ائله‌ییردی. بو، تاریخی بیر فاکتدیر. مئیدانا گلن یوزلرله شیفاهی خالق ادبیاتی نومونه‌لری گؤز قاباغیندادیر. اوْنا گؤره ده بو نومونه‌لردن صؤحبت آچماق لازیمدیر. 1917 ـ 1920 ـ نجی ایللر آراسیندا، یعنی هله آذربایجاندا سوْوئت حاکیمیتی قوُرولدوغو دؤوره قدر بئله ائل صنعتکارلاری، معین میقداردا شیفاهی ادبیات نومونه‌لری یاراتمیشدیر.

اینقیلاب آذربایجانین بیر سیرا گوشه‌لرینده بئله عکس ـ صدا وئرمیشدیر. سوْن دؤورلرین آختاریشلاری گؤسترییر کی، بو موضوعدا آذربایجاندا ایلک فوْلکلور نومونه‌لری 1918 ـ نجی ایلدن یارانماغا

باشلامیشدیر. بئله بیر ماهنینی قیراق کسمنلی عاشیق محمد 1918 ـ نجی ایلده قوْشموش و گنجه‌ده مجلیسلرین بیرینده ایفا ائتمیشدیر:

اوْ منیم مرشدیم، دینیم، ایمانیم،

شوسرالارین دوز پلانی گلیرمی؟

زلزله دوشوبدو جاهان ایچینه،

زامانانین پهلوانی گلیرمی؟

همین ماهنینی قوْشوب ایفا ائتدییینه گؤره گنج عاشیق محمدی حبس ائدیب جزالاندیرمیشلار. ماهنی قاداغان (قدغن) اوْلونسادا، خالق آراسیندا موختلیف واریانتلاردا یاشامیشدیر.

بیر سیرا ائل صنعتکارلاریمیزین رئپئرتوُآریندا بو دؤورده اینقیلاب، شوُرا، ن. نریمانوف موضوعلاری معین یئر توُتماغا باشلاییر. میرزه صمد، خیاط میرزه، اسماعیل کاتیبده اینتیظار ایچینده، قولاغی سسده اینقیلابی، شوُرانی، نریمانی گؤزله‌میشلر. خیاط میرزه‌نین اؤز دوْست ـ مصاحیبینه مراجعتله اوْخودوغو «گلیرمی» ردیفله قوْشماسینا دیقّت ائدک:

بیر خبر ایسترم، آی دوْست ـ مصاحب

اوْ سوْوئتین هر پلانی گلیرمی؟

قافقازین رهبری، حکیمی ـ لوْغمان (لقمان)،

قوْجا شرقین نریمانی گلیرمی؟

یئنیجه یارادیجیلیغا باشلایان و عاشیقلارلا بحثه گیرن اسماعیل کاتیب تجروبه‌لی صنعتکار، عاشیق میرزه صمده مراجعتله اؤز نیگرانچی‌لیغینی بئله بیلدیریردی:

بیر خبرین وارمی، آی میرزه قارداش،

شوُرالارین اوْل پلانی گلیرمی؟

دینله‌ییرمی شرقین آهی ـ ناله‌سی،

اینقیلابین قهرمانی گلیرمی؟

ماهنیلاردان گتیردییییمیز میثاللارا دیقّت ائدک: «میرزه قارداش»، «دوْست مصاحب»، «آی جاماعات»، وس. ایفاده‌لر عاشیقلارین اینقلابا ایناندیقلارینی، گؤزو یوْلدا، نئجه دئیرلر قولاغی سسده اوْلدوغونو ثبوت ائدیر. اینقیلابین صدالاری شکی‌د، لاییسقی کندینده ملاجمعه‌نینده قوْلاغینا چاتیر. قوْجامان ائل صنعتکاری اؤز سئوینجینی هم یئرلیلرینه مراجعتله اوْخودوغو بیر ماهنیسیندا بئله ایفاده ائدیردی:

آی جاماعات، گلین سیزه سؤیله‌ییم،

آزادلیقدان خوْش بیر صدا ائشیتدیم،

بی‌لرین توْرپاغی گئدیر اَلیندن،

آزادلیقدان خوْش بیر صدا ائشیتدیم...

جمعه بولبولدور بوُ فنا دونیادا،

سؤزلری دوشه‌جک سانا دونیادا،

ووُرون ضربه بَیه، خانا دونیادا،

آزادلیقدان خوْش بیر صدا ائشیتدیم.

1918ـ نجی ایلده آذربایجان دموکراتیک رئسپوبلیکاسی اعلان ائدیلدی. میلّی، سوُوئرئن (SUveren) دؤولت کیمی دموکراتیک رئسپوبلیکا علم، مدنیت، معاریف، ادبیاتین اینکیشافی اوون بیر سیًرا تدبیرلر حیاتا کئچیرمه‌یه باشلادی. بو تدبیرلر خالق کوتله‌لری ایچریسینده گئنیش عکس ـ صدا تاپدی. بو دؤورده طبیعی، چوْخلو فوْلکلور نومونه‌لری مئیدانا گلمیشدیر. تأسوفلر اوْلسون کی، بوسنلار واختیندا یازییا آلینیب ساخلانمامیش، چاپ ائدیلمه‌میش، اوُنودولوب یادداشلاردان سیلینمیشدیر.

آنجاق آلیمیزده بیر سیرا شیفاهی ادبیات نومونه‌لری واردیر کی، محض بو دؤورون محصولو اوْلدوغو آیدینجاسینا گؤرونمکده‌دیر. مثلاً، 1919ـ نجو ایلده باکی‌دا «نوْوروز» مطبعه‌سینده «ماهنیلار» آدیندا بیر کیتاب چاپ ائدیلمیشدیر. بو کیتابداکی نومونه‌لر اوْ زامان آذربایجان خالقی‌نین بئینینده، شوعوروندا، احوالی ـ روحیه‌سینده مئیدانا گلن تبدلاتلاری آشکارجا نومایییش ائتدیرمکده‌دیر.

بو ماهنیلارین آذربایجان خالقی‌نین احوالی ـ روحیه‌سینی، دونیا گؤروشونو، رئسپوبلیکایا موناسیبتی، آزادلیغا مئیلی‌نی اؤیرنمک اوچون مهم اهمیت واردیر. کیتابدا توْپلانمیش ماهنیلاردا وطن، اوْنون گؤزللیک‌لری، آنا یوُردا محبت، آنا دیلی، آزادلیق وس. ایلک پلانا چکیلیب ترنم ائدیلیر. خالقین بو حیس و هیجانلاری ماهنیلارا چئوریلرک قلبلردن سوزولوب گلیر. بو ماهنیلاردا مستقیل‌لییه، موباریزه‌یه و غلبه‌یه، آزادلیغا بؤیوک اینام واردیر. «ماهنیلار» کیتابی «قاباق سؤزو» (اؤن سؤز معناسیندا ـ پ. اَ) آدلی شعرلر باشلاییر. بوُرادا آنا دیلی، وطن ایلک پلانا چکیلیر:

سؤیله‌دییم آذربایجان دیلیدیر،

دردییم اؤز وطنیمین گولودور،

بو چالدیغیم ائل سازینین تئلیدیر،

گرک سسی اورکلری اوْیناداِ.

خالق دوْغروداندا تزه یوْللارین آچیلاجاغینا، آنا دیلی‌نین نهایت اؤلکه‌ده غلبه چالاجاغینا بؤیوک اینام بسله‌میشدیر.

... بوُندان بؤیله تازا یوْللار آچیلار،

اوْ یوْللارا الوان چیچک ساچیلار.

اؤزگه شیوه، اؤزگه سؤزدن قاچیلار،

داها بیرده بیز اوُیماریق هر یادا.

کیتابدا 9 بنددن عیبارت گرایلی اوستونده «آذربایجان» آدلی بیر ماهنی چاپ اوْلونوب. بو اهنی ائله بیل آذربایجان دموکراتیک رئسپوبلیکاسینین هیمنیدیر. مستقیل‌لیک، سوُوئرئنلیک قازانان بیر خالق برکتلی توْرپاغینی، وار ـ دؤولتینی، طبیعی ثروتلرینی وصف ائدیر.

داغلارینین باشی قارلی، ... ایپک پامبیق، یونون چوْخدور،

سینه‌سی یاشیل اوْرمانلی، آرپا، بوُغدا، دویون، چوْخدور،

دره‌لرین شیرین نارلی، هر شئیین وار، نه‌یین یوْخدور؟

آذربایجان، آذربایجان. آذربایجان، آذربایجان!

ماهنیدا رئسپوبلیکامیزین بوتون طبیعی ثروتلری سادالانیر، اوْنلاردان فخرله، بؤیوک غرور حیسله صؤحبت آچیلیر.

دوُرنا گؤزلو بوُلاقلارین، صحرالارین سونبولودور،

جنت کیمی یایلاقلارین، ایل مدام اوستو گولودور،

گئنیش ـ گئنیش اوْیماقلارین باغچالارین بولبولودور،

آذربایجان، آذربایجان! آذربایجان، آذربایجان!

کیتابدا آذربایجان دموکراتیک رئسپوبلیکاسینین لیدئری محمدامین رسول‌زاده‌نین دیلیندن آذربایجانی ـ گنج رئسپوبلیکانی تعریف ائدن بیر ماهنی‌دا وئریلمیشدیر:

ائی مبعوثلار[145] سیز خبردار اوْلونوز،

گؤردویونوز آذربایجان بیزیمدیر.

مساواتدیر اوْنون دوْغما آناسی،

[145] ـ ائلچیلر، دئپوُتاتلار.

شیرین دیللی گؤزل اوْغلان بیزیمدیر.

بیز دوْغموشوق، کؤبگینی کسمیشیک،

پروانه تک دؤرد یانیندا اسمیشیک،

بو جوْجوُغا کم باخاندان کوسموشوک،

لایلامیزا اوُیوب یانان بیزیمدیر.

اَل ـ آیاغین دوْغان کیمی بَله‌دیک،

باسدیق یئره شیرین یوُخو دیله‌دیک،

گؤرون نئجه، بیز مهربان ولدیک،

ننیسینده ساکیت دوُران بیزیمدیر.

بو اوْغلانین قوُربان اوْلوم گؤرونه،

من ماییل‌ام گئجه ـ گوندوز سؤزونه،

باخماسینلار بدنظرلر یوزونه،

حاق ساخلاسین اوْنو بو جان بیزیمدیر.

گؤرک نئجه راحات یاتیر بو جوْجوق،

قوْیمامیشام آیاق یالین، باش آچیق

من سئویرم اوْغلوم گزه چیل ـ جیْزیق

ایپک گئین، قیزیل تاخان بیزیمدیر.

اوُجا ایوان، یوُمشاق دیوان بیزیمدیر.

آی... بیزیمدیر.

بو دؤورده یارانان بیر ناغیل حاقّیندادا دانیشماق واجیبدیر. «عصریمیزین ناغیلی» آدلانان بو اثر آذربایجاندا اینقیلابین غلبه‌سی عرفه‌سینده فوْرمالاشمیشدیر. ناغیل بو دؤورده خالقین شعوروندا مئیدانا گلن تبدلاتی عکس ائتدیریر. کلاسیک ناغیللاریمیزین عنعنه‌لری اساسیندا فوْرمالاشان بو اثر جمعیتده باش وئرن حادیثه‌لری، خالق موباریزه‌سینین کئچدییی مرحله‌لرین ائپیک فوْرمادا ایفاده‌سینین ایلک نومونه‌سی کیمی تاریخی اهمیته مالیکدیر. بشر تاریخینده اینسانلارین کئچدییی آغیر، اذیتلی یوْل، آغالار، قوُللار دونیاسی، صینیفلر موباریزه‌سی شیرین، صمیمی، ماراقلی بیر دیلله نقل اوْلونور.

زحمت‌کشلر اوُزون عصرلر بوْیو بو ظولم و اذیتدن چیخیش یوْلو تاپا بیلمه‌میشدیر. نهایت، اوُزون و اذیتلی یوْل کئچمیش اَزیلن صینیفلر اصیل حقیقتی باشا دوشموش و موباریزه‌یه قالخمیشدیر.[١٤٦]

تبدلاتین تأثیرینی آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین دیگر ژانرلاریندادا گؤرمک مومکوندور. بو جهتدن بایاتیلار خوصوصی اهمیته مالیکدیر. هر شئیدن اول، ظولمون اسارتین آلت ـ اوست اوْلدوغونا شاهید اوْلان خالق کئچمیش، داغیلمیش، ییخیلمیش قوُرولوشون آغیر ایللرینی یادا سالیر:

عزیزیم قارا ایدی، عزیزیم، سوْیوُلوردو،

کیرپییین قارا ایدی، سوُ داشیب سوْیوُلوردو،

بی‌لر، خانلار الیندن قامچیلارین آلتیندا

گونوموز قارا ایدی. دَریمیز سوْیولوُردو.

اینقیلابین دوْغرودان‌دا آزادلیق گتیرجه‌ییه اینام بسله‌ین خالق اؤز سئوینجینی بئله ایفاده ائدیردی:

[146] ـ باخ: «کمونیست» غزئتی، 1920 ـ نجی ایل، 6 مای.

من عاشیق، وطنه باخ، عزیزینم، غم گئتدی،

کؤینه‌یی کته‌نه باخ. اَلم گئتدی، غم گئتدی،

چار ظولمونو محو ائدیب، اوْکتیابر آیيندا،

مرادا یئته‌نه باخ. ائللر مرادا یئتدی.

1920 ـ نجی ایلین آپرئلین 28ـ ده آذربایجان روُس اوْردوسو طرفیندن ضبط اوْلوندو. تأسف کی، اوْنون صنعتکارلاری بو اینقیلابین اساس ماهیتینی یاخشی درک ائتمه‌دییی اوچون اوْنو سئوینجله و بؤیوک اومیدله قارشیلادی. تئز بیر زاماندا اینقیلابی، نریمانوْفو، 28 آپرئلی وصف ائدن صدالار ائشیدیلمه‌یه باشلادی.

بو صدالار ایچریسینده واختیله اوُزاقدان اوْکتیابرین، نریمانوْفون سوْراغینی ائشیدن عاشیق محمد قهرمان اوْغلونون دا سسی وار ایدی.

آی جاماعات، گلین سیزه سؤیله‌ییم،

شوُرالارین دوز پلانی گلیبدیر!

... کاسیبلارین دین ایمانی گلیبدی!

یئنی قوُرولوشون تأثیری، دَییشن حیاتین سورعتلی آخاری نورَس ایمانین یارادیجیلیغیندادا ایزلر سالمیشدیر:

بو مژده‌نی تئز یئتیرین میلّته،

قوجا شرقین نریمانی گلیبدی،

قوُرولوب جاه ـ جلال، داغیلیب ظولمت،

یئر اوزونون خوْش زامانی گلیبدی.

کئچمیش آغیر، مشقتلی حیاتینی گؤرن، ایلک محبتی زوْرلا الیندن آلینان، عذاب و ذیلتدن دونیا ایشیغینا حسرت قالان قوْجا عاشیق بَستی‌ده یئنی دؤورانا اؤز اینامینی بیلدیرمیشدیر:

گلدی شوُرا، گلدی، یوْل غئیرت ائیله!

ائل، غئیرت ائیله! سوُسما، تئللی سازیم

یوْرولما، اوُسانما، تئل، غئیرت ائیله!

اَل، غئیرت ائیله! بستی، بیر تعریف‌ده،

سوُ باسار دَهنه‌نی، گل، غئیرت ائیله!

بئل، غئیرت ائیله! چال ـ چاغیر، چال ـ چاغیر،

نیظام اوْردو گلدی. دیل، غئیرت ائیله!

عؤمور (عمر) ـ گونو مزدورلوق‌دا کئچن، احتیاج و تحقیرلره معروض قالان چوْبان افقان شوُرالار زمانه‌سینی یوْخسوللارین، فقیرلرینآزادلیق بایرامی کیمی سجیّه‌لندیرمیشدیر:

گلین دوْستلار، گلین شادلیق ائیله‌یک،

بو دؤوراندی، من دئدیییم، بو دؤوران

هر کس اؤز اَمه‌یینی یئییب دوْلانسین،

بوُ دؤوراندا من دئدیییم، بو دؤوران.

یئنی موتیوی گؤیچه‌لی عاشیق محمدین «کاسیبلار» ردیفلی قوْشماسیندا دا گؤرمک اوْلار:

ساکینیم آغ کیلسه، محمد آدیم

حئییف اوْلا یوْخدور علمیم، ساوادیم،

گئجه ـ گوندوز بوُدور مطلب مرادیم

یاشاسین یاشاسین، شوُرا، کاسیبلار!

نریمانوْف حاقّیندا خالق ناغیلی.

خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لری ایچریسینده گؤرکملی ادبی، ایجتیماعی خادیم نریمان نریمانوْف حاقّیندا بیر ناغیل واردیر. ناغیلدا ن ـ نریمانوْفون یوْخسول کوتله‌لرین ایشی، آزادلیق و خوشبخت‌لییی اوُغروندا قهرمان موباریزه‌سیندن ساده بیر دیلله دانیشیلیر.

ن. نریمانوف بوتون شرق خالقلارینین تانیدیغی و چوْخ سئودییی اینقیلابچیلاردان اوْلموشدور. خالق همین ناغیلدا اوْنو بؤیوک و مغلوب ائدیلمز پهلوان کیمی تصویر ائدیر. نریمان حتی آصلانلارین، شیرلرین‌ده دیلینی بیلیر. اوْنلار بو قهرمانین، جسور اینانین کمالینا حئیران اوْلوب اؤز گوجلرینین یاریسینی اوْنا باغیشلاییرلار. نریمانوْف ناغیلدا باجاریقلی بیر حکیم کیمی ده سئویلیر.

«نریمان حاقّیندا خالق ماثالی»دا شرق اینقیلابچیسی نریمانوْفون اینقیلاب اوُغروناکی موباریزه‌سینین خالق طرفیندن قاورانیلمیش و اؤز ساده و طبیعی سوزگجیندن کئچمیش بیر ایفاده‌سیدیر». بو قئیدین مولیفی بیزجه همین ژورنالین رئداکتوْرو، مشهور اینقیلابچی و ادبیات‌شوناس روح‌الله آخوُندوْف‌دور. معلومدور کی، ر. آخوندوف خالق یارادیجیلیغینی ـ داستانلاریمیزی، عاشیق پوْئزییاسینی یاخشی بیلیر و سئویردی. اوْ، خالق ناغیللارینا، اوْنون یارانما تاریخینه یوُخاریداکی قئیدینده دوزگون تاریخی قیمت وئریر، خالق یارادیجیلیغینی اوْنون حیات اوُغروناکی موباریزه‌سینین اینعکاسی کیمی خاراکتئریزه ائدیر («معاریف و مدنیت»، 1927، ن 4_5).

ن. نریمانوْفا حصر ائدیلن ناغیلی دانیشان آدامین اؤزو حاقّینادا بوُرادا معلومات وئریلمیشدیر. بوُ، دونیا گؤرموش، کئچمیشین ظولم و اذیتلرینه دؤزموش پیرانی بیر کیشیدیر. اوْنون اوره‌ییندە بؤیوک اینقیلابچی نریمان نریمانوْفا سوْنسوز حؤرمت و محبت واردیر.

یئنی قوُرولوشون ایلک بهره‌لرینی گؤرموش خالق نریمان نریمانوفا، اوْنون ایده‌آل و مقصدلرینه واله اوْلدوغونو، اوْنو آنلاییب باشا دوشدویونو صمیمی سؤزلرله ایفاده ائدیر. ناغیلی دانیشیب قوُرتاراندان سوْنرا قوْجانی دیقّتله دینله‌ین توْپلاییجی دا بئله یازیر: «آلا قارانلیقلار ایچریسینده منه دوْغرو چئوریلمیش صمیمی

و ایختیارجا گؤزلریندن چیخان ایکی داملا گؤز یاشینین ساققالینا دوْغرو یوُوارلاندیغینی گؤردوم». بوُدور، ایختیار قوْجالارین، خالق نومایندەلرینین، اوْنون بؤیوک اؤولادلارینا اوْلان سوْنسوز محبتی‌نین ایفادەسی.

ناغیل کلاسیک ناغیللاریمیز کیمی باشلانیر. خالق کئچمیش فوْرمانی اوْلدوغو کیمی ساخلاماغا چالیشمیش، لاکین یئنی دؤورون حادیثەلرینی، اینقیلابی موباریزەلری ناغیل شکلینده صنعتکارلیقلا دینلەییجی‌لره چاتدیرمیشدیر. ناغیلدا دئییلیر: دونیادا نیکلای (نیکوْلای) پادشاه آدلی ظالیم بیر حؤکمران یاشاییردی. خالق اوْنون ظولموندن جانا دوْیموشدور. بیر گون نیکوْلای پادشاهین گؤزونون آغی ـ قاراسی اوْلان اوْغلو بَرک خستەلنیر. دونیانین هر یئرینی گزیرلر، حکیم‌لر توْپلاییرلار. حکیم اوْنون اوْغلونو ساغلادا بیلمەدییی اوچون نیکوْلای پادشاه بوتون حکیم‌لرین بوْینونو ووُردورور.

بیر قاری پادشاها دئییر کی، قاف داغینین آرخاسیندا یوْخسول بیر آنانین یگانه اوْغلو اوْلان نریمان آدلی عاغیللی، بیلیکلی بیر حیکم وار. یالنیز اوْ، سنین اوْغلونون دردینه علاج ائده بیلر. اوُزون آختاریشدان سوْنرا نریمانی تاپیب پادشاهین حوضورونا گتیریرلر. آنجاق نریمان ذره قدر چکینمەدن، قوْرخمادان پادشاهین قارشیسیندا بئله شرط قوْیور: «من ایستەیرم کی، سنین یئددی خزینەنین یئددیسی‌ده روُس و موسلمان و نه قدر فاغیر (فقیر) جاماعات وارسا، اوْنلارا پایلانسین، ائوینده‌کی مال ـ دؤولت خالقا وئریلسین. پَیەلرده‌کی اؤکوزلر اکینچی‌لره، تؤولەده‌کی یوْرغا آتلار فقیر آراباچیلارا پایلانسین». بو سؤزلر پادشاهی سارسیدیر. اوْ، هئچ وجهله نریمانلا راضیلاشا بیلمزدی. پادشاه اوزده نریمانا حؤرمت ائتسەده، گیزلی خیانته اَل آتیر. نریمانی یاخشی بیر اوْتاقدا یئرلشدیریر. چوْخ یوْرولدوغونا گؤره، نریمان بَرک یوُخویا گئدیر. یوُخودا گؤرور کی، بوتون جاماعات هامیسی قیرمیزی مخمردن شالوار، آرخالیق گئییب، قوُرشاق باغلاییب، گوموشدن کمر تاخیب، آیاقلارینداا اوُزون بوْغاز چکمه، باشلارینداا بوُخارا پاپاق، اَللرینده کاغیذ ـ قلم... آغیزلارینداا آغ چؤرکله شیرین حالوا دیشلەییرلر. یوُخو بیچاره‌نین فیکرینی اوْ قدر مشغول ائدیر کی، اَل ـ آیاغینین باغلانماسیندان بئله خبری اوْلمور.

نیکوْلای پادشاه نریمانی قفیلدن توُتدوراراق، اَل ـ آیاغینی زنجیرلدیب قارانلیق، نملی زیندانا سالدیریر. پادشاه اؤز دوشمنلرینی پارچالاتدیرماق اوچون زیندانا آصلان و شیرلر ساخلاییردی. اوْنلار نریمانا کؤمک ائدیر، اَلینین زنجیرلرینی قیریر و یئمک وئریرلر. نریمان چوْخ چتینلیکله زیندانلدان قاچاراق، دوْغما وطنینه قاییدیر. جاماعات اوْنو گؤروب سئوینیر. هر کس اوْنو اؤز ائوینه قوْناق چاغیرماق ایسته‌ییر. نریمان ایسه دئییر: «جاماعات، قوْناقلیق واختی دئییلدیر، ایچیمیزده نه قدر باشی پاپاقلی وارسا، گرک هامیمیز یوْلا دوشمک، ظالیم نیکوْلایین کؤکونو کسک. اَلی توفنگ توُتان حاضیرلاشسین». اوْ ساعات هامی بالتا، خنجر، توفنگ، یابا ایله یاراقلانیر. سحر تئزدن نریمانلا بیرلیکده یوْلا دوشورلر.

بوُندان سوْنرا ناغیلدا نریمانین باشچی‌لیغی ایله خالقین نیکوْلای پادشاها، اوْنون وزیر و وکیللرینه، قوْشونلارینا قارشی موباریزه‌سیندن بحث ائدیلیر. موحاریبه‌نین گئدیشینده نریمان اوزونو نیکوْلایین عسگرلرینه توُتوب دئییر کی، سیز کیمین اوچون قان تؤکورسونوز، باخین کیمه قارشی ووُروشورسوُنوز؟ سیزین باالارینیز، آتا ـ آنالارینیز وار، سیز اؤلسه‌نیز، اوْنلاری کیم ساخلایاجاق؟ بوُنو ائشیدن نیکوْلایین عسگرلری نریمانین طرفینه کئچیرلر. خالق غلبه چالیر. نریمان خالقلا بیرلیکده آختاریب نیکوْلایی بیر صاندیغین ایچیندن تاپیر، اوْنو، وزیرلرینی محو ائدیر. «اوْندان سوْنرا بیرده نیکوْلای کیمی ظالیم پادشاه جاماعاتا آغالیق ائتمه‌ییب»

ناغیلدا نریمان نریمانوف شرقین بؤیوک ایصلاحاتچیسی، یوْخسوللارین پناهی، اومیدی، اؤولادی، خسته‌لره شفا وئرن لقمان کیمی تصویر ائدیلیر. اوْ، یوُخودا یوْخسوللارین خوْشبخت‌لییینی گؤرور.

بو ایللرده عاشیق پوْئزییاسی داها چوْخ اینکیشاف ائتمیشدیر. ائل صنعتکارلاری کلاسیک عنعنه‌لره اسالاناراق موعاصیر دؤورون موهوم (مهم) یئنیلیک‌لرینی قوْشدوُغو یئنی ـ یئنی ماهنیلاریندا وصف ائدیردیلر. بیر طرفدن اوْنلار قدیم و زنگین عنعنه‌لری یاشادیر، کلاسیک موضوعلاردا یئن ـ یئنی ماهنیلار قوْشوب ایفا ائدیر، دیگر طرفدن ایسه اوْنلار اثرلرینده یاشادیقلاری دؤورون گؤر و مرکب حادیثه‌لرینه اؤز موناسیبتینی

بیلدیریرلر. محبت لیریکاسی یئنه‌ده آپاریجی موضوع اوْلاراق چالیر. گؤزللیک، وفا، صداقت، صاف، تمیز محبت، اینسانی معناًُ یوکسلدن، تمیزله‌ین عامیل کییمی تلقی اوْلونوردو.

یارادیجیلیغا اینقیلابدان اول باشلایان عاشیقلار عنعنه‌وی موضوعلارا داها چوْخ مئیل ائدیرلر. حیاط میرزه، شاعیر ولی، مسکین علی، علی مردانلی نجف، عاشیق علی سوُلدوزلو، عاشیق بیلال، دیبروْ (کامال) و باشقالارینین یارادیجیلیغینا نظر سالساق، بوُنو آیدینجا گؤررییک. اوْنلارین مراجعت ائتدییی موضوعلار، عوموميتله بو دؤورده آذربایجان عاشیق یارادیجیلیغی اوچون سجیه‌وی ایدی.

باشینا دؤندویوم وفالی دلبر،

دوْلان گل سانیما سن شیرین، شیرین.

آلا گؤزلرینه، قلم قاشینا

جان قوُربان ائیلرم من شیرین، شیرین.

عاشیقلاریمیزین یارادیجیلیغیندا عاشیق پوْئزییاسینین گرایلی، قوْشما، دیوانی، تجنیس، مخمس، اوُستادنامه، دئییشمه وس. کیمی عنعنه‌وی شکیللریندن گئنیش ایستیفاده اوْلونور:

یارادان آیری هرگز یئمه‌م یارینان،

عزیز طبیب قارا باغریم یارینان،

گشت ائله‌دیم بیر وفالی یارینان،

اغیار اَلی دَیدی نه قانه دؤندو.

طبیعت، وطنین گؤزللیکلری، آل ـ یاشیل گئییننن یاماجلار، دوُرنا گؤزلو بوُلاقلار، باشی بوُلودلار دؤیَجله‌ین داغلار عاشیق شعرلرینده اؤزونه مخصوص شکیلده تصویر اوْلونور:

ککلییین صداسی، اؤردَیین سسی،

ائشیتجک دیریلدیر ایللر خسته‌سی

ییغیلاندا قیز گلینلر دسته‌سی،

گول ـ گوله سالیرلار آسمانا داغلار.[۱۴۷]

عاشیق علی‌نین گرایلیلارییندا گؤزل، عشوه‌لی، عاغیللی، شوُخ گئییملی ائلات قیزلاری صنعتکارلیقلا وصف ائدیلیر. عاشیق «گلین» ردیفلی گرایلیسیندا قاشین عنعنه‌وی اوٚلاراق کامانا (کمانا) بنزه‌دیلمه‌سینی «صیادین کمانی کیمی قاشلارینی قوُران گلین» شکلینده ایشلتمکله یئنی قووَتلی مجازی چالار یاراتمیشدیر.

دوٚلان شاه دؤورانی کیمی،

گؤزللر سلطانی کیمی،

صیادین کمانی کیمی،

قاشلارینی قوُران گلین.

یاخود: «آچیلیب» ردیفلی گرایلی‌یا نظر سالاق:

... گؤردوم اَلده حناسی‌نی،

بو گوللرین سوٚناسی‌نی،

یئل آتیبدیر جوُناسی‌نی

سرینده تئللر آچیلیب.

خالق ماهنی‌سینی خاطیرلادان بو شعرین اؤزونده‌ده پوٚئتیک باخیمدان بیر یئنی‌لیک حیس اوٚلونور.

عاشیق علی‌نین هم عنعنه‌وی و هم موعاصیر موضوعلاردا یاراتدیغی شعرلر عاشیق پوٚئزییامیزین تعریفه لاییق نومونه‌لریدیر:

گنجه‌نین کَلاغایی

اؤرتوبسن باشا یاراشیر،

[147] ـ ح. علیزاده. عاشیقلار، آذرنشر، 1935، ص 198.

قاناووُز دوْن، خارا قولفتا

آلا، قوُماشا یاراشیر.

تَر یاشین لباسینا،

لباسین یاشا یاراشیر.

یاخیبسان سیاه سورمه

اوْ قایطان قاشا یاراشیر.

زلف‌لرین بوُرما ـ بوُرما

گئچیبدیر قوُلاغا گؤیچک.[۱۴۸]

عاشیق یاشادیغی حیاتدا باش وئرن حادیثه‌لره اؤز موناسیبتی‌نی بیلدیریر، دوْغما یوُردونون گؤزللیکلری اوْنو جوُشا گتیریر. یاشادیغی کندده، رایوْندا منصوب اوْلدوغو رئسپوبلیکانین شهرلرینده باش وئرن یئنی‌لیکلر اوْنون اوچون اَن سئویملی موضوع‌یا چئوریلیر. هر بیر نائلیتی سازدا، سؤزده بیان ائتمک آذربایجان عاشیقلارینین اَن گؤزل عنعنه‌سیدیر. بو جهتدن عاشیق موسی‌نین، عاشیق نجف‌ین، عاشیق شمشیرین، عاشیق فَتوللا (فتح‌الله)نین و باشقالارینین 30ـ نجو ایللره عاییدشعرلری خوصوصیله دیقّته لاییقدیر.

30ـ نجو ایللرین عاشیق شعرینی نظردن کئچیرنده حیاتیمیزین موختلیف ساحه‌لرینین بدیعی تابلوْلاری گؤزوموزون قارشیسیندا جانلانیر. دَرین مشاهیده قابلیّتینه مالیک ائل صنعتکارلارینین قوْشدوغو شعرلر قاینار حیاتیمیزین بدیعی سالنامه‌سینی یاراتماق باخیمیندان چوْخ اهمیتلیدیر. کوْلخوْز قوُرولوشونداکی نائلیتلر، زحمتکش‌لرین بؤیوک اَمک خاروُقه‌لری، اوُجقار کندلره وئریلن ایشیق، علم، مکتب، تحصیل، مدنیت وس. بو شعرلرین اکثریتینین اساس موضوع‌سودور. قوْجامان ائل صنعتکاری عاشیق علی‌نین «پامبیق» ردیفلی

[148] ـ ح. علیزاده. عاشیقلار، آذرنشر، 1935، ص 290.

مخمسینده اوْ زامانین حیاتین نفسی دوُیولور. عاشیقین بوُموضوعدا اثر یاراتماغی هر شئیدن اول دؤورون طلبی ایدی.

پامبیغین ضربه‌چیسی

دؤنمز قهرمانلاری وار،

تَر تؤکن، ایش باجاران

جانا دوُیان جانلاری وار.

یئرلری قاریش ـ قاریش.

اَله‌ین کوْتانلاری وار.

دوشمنه قارشی چیخان

آلیجی طرلانلاری وار.

اؤزوندن ایراق ائیلر

اوْ فتنه، فعل‌لری پامبیق.

اینقیلابین ایلک ایللرینده مئیدانا گلن فوْلکلور نومونه‌لرینین بؤیوک بیر قیسمینده امکله باغلی شعرلر اوْنون پلانا چکیلیر. آذربایجان عاشیقلاریندان حسین بوْزآلقانلی، عاشیق میرزه، عاشیق اسد، عاشیق محمد، عاشیق علی، عاشیق نجف و باشقالارینین یارادیجیلیغیندا بو جهت دیقّتی داها چوْخ جلب ائدیر.

خوْلخوْز، سوْرخوْز، پامبیق، فابریک، زاووْد، 8 مارت، 12 دئکابر (سئچکی‌لر گونو ـ رئد). کوْنستیتویا گونو، امک قهرمانلاری وس. موضوعلاردا بوُ دؤورده چوْخلو شعرلر یاراندی:

گؤزه سئچکی‌لر، سئچیلدی، قادینلار مالیکدیر سسه،

اوْن‌ایکی دئکابر گونو، آغ اوزده قارا تئل اَسه،

خوْش گون، خوْش صؤحبت کئچیلدی، اوْنلاردا گلدی هَوسه

اوْن ایکی دئکابر گونو. اوْ ایکی دئکابر گونو.

ساز آلینده فتوللانین (فتح‌الله)،

اؤلکه سورو خوش دؤورانین،

من دئدیم گؤزه داستانین

اوْن ایکی دئکابر گونو.

وطنپرورلیک 30ـ نجو ایللرده شیفاهی خالق ادبیاتیندا اساس موضوعلاردان بیرینی تشکیل ائدیردی. وطنین بوتون مادی و معنوی گؤزللیکلری، طبیعی ثروتلرینه عاشیقلار یئنی ـ یئنی ماهنیلار حصر ائدیردیلر. وطن موضوع‌سو خالق صنعتکارلارینین رئپئرتوُآریندا خوصوصی یئر توُتوردو. زحمتکشلرین ایچریسیندنچیخمیش اوْردویا خالق دونیادا صولح، امن ـ امانلی اوْردوسو کیمی باخیردی.

30ـ نجو ایللرده آلمانییادا فاشیست‌لر حاکیمیت باشینا کئچدیلر. اوْنلار دونیا موحاریبه‌سی قوْرخوسو تؤرَدیردیلر. بو زامان حتی ایشغالچیلیغا باشلادیلار. خالق اؤز گؤزونو قیزیل اوْردوُیا دیکمیشدیر و اوْنا مدافعه‌چی کیمی باخیردی. اوْنا گؤره ده بو موضوعدا دا چوْخلو خالق ادبیاتی مئیدانا گلدی. وطنپرورلیک موْتیولری عاشیق شعرینده بو مقاملاردا گوجله‌نمه‌یه باشلادی. عاشیق اسدین «قیزیل اوْردو» ردیفلی قوْشماسی بوُنا میثالدیر:

ائللریم ائشیدین دوْغرو سؤزومدو،

قیزیل عسگر عزیزیم‌دی، گؤزومدو،

آزادلیق، سعادت، شادلیق بیزیمدی

دوشمنیمیز قالیب چاش، قیزیل اوْردو!

یاخود عاشیق میرزه «سنین» ردیفلی قوْشماسیندا سیلاحلی قووَلریمیزی آلقیشلاییردی:

زحمتکشی مدافعه ایشلرین.

کاپیتالا ووُردون سونکو، نئشترین،

شرقین، غربین بوتون زحمتکشلری

همیشه گؤزله‌ییر یوْللارین سنین

1930 ـ نجو ایللر فوْلکلورو‌موزون اساس موضوعلاریندان بیریده دوْستلوق، قارداشلیق، بین‌الملل‌چیلیکدیر. دوْستلوق و بین‌الملل‌چیلیک عوموميتله اینجه صنعتیمیزین آپاریجی موضوعلاریندان اوْلموشدور. اوْنا گؤره ده ائل صنعتکارلاری موعاصیر حیاتیمیزلا باغلی هانسی بیر موضوع اوْلور ـ اوْلسون، بو دوْستلوغون ماهیتینی عکس ائتدیرمه‌یه چالیشیرلار. 30ـ نجو ایللرده قوْشدوغو بیر ماهنیسیندا عاشیق رستم بئله دئییردی:

بو ائللری قارداشلیغا چاغیران،

بین‌الملل کامان، تئل منیم‌کیدیر،

قارشی دوُران هر انگلی داغیدان

کؤپوکلو، دالغالی سئل منیم‌کیدیر.

باکی تفلیس، قلبلر قلبی مسکوا،

یئر، گؤی، دَنیز، اوُددوغوموز بوُهاوا،

آراز، کور، آرپاچای، لال آخان نئوا

گؤی گول کیمی گؤزل گول منیم‌کیدیر.

1930ـ نجو ایللرده عاشیق اسد «منده‌دیر» ردیفلی بیر شعر قوْشموشدو. بو شعرده «رئسپوبلیکالار یاریشیر»، یاخود ساده‌جه اوْلاراق «یاریش»دا دئییلیردی. اوْ زامان همین شعر دوْغروداندا ائل ایچریسینده تئز عکس ـ

صدا تاپدی، یاییلدی، حتی اوْنا چوْخلو نظیره‌لرده دئییلدی. ماهنی‌نین اساس مضمونو بو ایدی کی، کئچمیش چار روُسی‌یاسیندا مستملکه حالیندا یاشایان روُس، اوُکراینا، بئلوروُس، اؤزبک، قازاخ، آذربایجان وب. میلّتلر ایندی دوْست و مهربان اوْلموشلار. بو خالقلار مدنی، اقتصادی جهتدن بیر ـ بیرینه کؤمک ائدیر، بیری ـ دیگرینین اینکیشاف و چیچک‌لنمه‌سی اوچون الیندن گله‌نی اسیرگه‌میر. هر بیر متفّق رئسپوبلیکانین بو طبیعی ثروتلری دوست‌جاسینا، قارداش‌جاسینا، مهربانلیقلا عوموم خالق ایشینه صرف اوْلونور. بئله‌لیکله‌ده بوتون رئسپوبلیکالار اینکیشاف ائدیر و قاباقجیل صنایع اؤلکه‌سینه چئوریلیر. رئسپوبلیکالار آراسیندا قیزغین یوْلداشلیق، سوسیالیزم یاریشی گئدیر. بوُدا اوْنلارین داها دا اینکیشافی اوچون تکان وئرن عامیللردن بیریدیر:

روُسی‌یا دئییر: گلین گیرک یاریشا،

دئمیر منده، بوُغدا باغی منده‌دیر.

اوُکراینا اوْنا جاواب وئریر کی،

داش کؤمورون قاراداغی منده‌دیر.

بئلوْروسی‌یا اوْردا قالدیریر سسین،

ائشیدجک دونیانین گلیر هوه‌سی،

دئییر: منده واردیر شالبان تایاسی

تاختانین گؤیچه‌یی، ساغی منده‌دیر.

اؤزبکستان دئییر منده ده چوْخدور،

پامبیق معدنی‌یَم هئچ تاییم یوْخدور.

آذربایجان دئییر: بو سؤزوم حاخدیر (حقدیر ـ ک)

بیر بری باخ، نفت بوُلاغی منده‌دیر... (35 و 11).

آذربایجان عاشیقلارینین قوُرولتایلاری.

سوْوئت دؤورو عاشیق پوْئزییاسی، عوموميتله عاشیق صنعتیمیزده یئنی بیر مرحلهدیر. 1920 ـ نجی ایللردن سوْنرا دؤولتیمیز بوُ خالق صنعتکارلارینین یازیب ـ یاراتماسی اوچون هر جور شرایط یاراتدی. خالق صنعتیِنین، عوموميتله مدنیت و اینجه صنعتیمیزین دیگر ساحهلرینده اوْلدوغو کیمی، عاشیق صنعتیِنین اینکیشافیِنا دا حؤکومتیمیز آردیجیل قایغی گؤسترمهیه باشلادی. آذربایجان کند و رایوْنلاریندا چوْخلو عاشیقلار یاشاییب یارادیردیلار. اوْنلارین یارادیجیلیغینا ایستیقامت وئرمک، استعداد و باجاریغی اوْنلاری آشکارا چیخاریب موعاصیر قوُروجولوق ایشینه فعال شکیلده جلب ائتمک لازیم ایدی. رئسپوبلیکادا رایوْنلار آراسی اوْلمپیادا و باخیشلار تشکیل اوْلوندو. ان یاخشی صنعتکارلارین چیخیشلارینا باکیدا یئکون ووُرولدو.

1928 ـ نجی ایل ماین 5ـ 7 ـ ده ایسه باکیدا آذربایجان عاشیقلارینین I قوُرولتایی کئچیریلدی. قوُرولتایین ایشینه س. آغامآلی اوْغلو، ر. آخوندوْف، م. قلییئف، و. خوُلوفلو، او. حاجیبیاوف، ح. زینالللی و باشقا دؤولت و مدنیت خادیملریمیز رهبرلیک ائدیردیلر.[۱۴۹] آذربایجانین موختلیف رایوْنلاریندان قوُرولتایا 150 نفر عاشیق دعوت اوْلونموشدو. بوُنلارین و باشقا عاشیقلاریمیز وار ایدی. قوُرولتایین آچیلمیش گونو روحالله آخوندوف، صمدآغا آغامآلی اوْغلو، رئسپوبلیکانین عاشیقلاری آدیندان عاشیق بیلال تبریک نطقی ایله چیخیش ائتمیشلر. سوْنرا قوُرولتایدا او. حاجیبَیاوْف معروضه ائتمیشدیر. اوْ، عاشیق صنعتیِنین تاریخینه توْخونموش، آذربایجاندا فعالیت گؤسترن بیر سیرا مشهور عاشیقلارین آدلارینیدا چکمیشدیر. بوُرادا عاشیقلار، سازاندالار، زورناچیلار حاقّیندا ماراقلی قئیدلره راست گلیریک. او. حاجی بَیاوْفا گؤره، قوُرولتای عاشیق یارادیجیلیغی ایله گئنیش خالق کوتلهلری، خوصوصیله شهر اهالیسیِنین داها یاخیندان تانیش اوْلماسینا ایمکان یاراداجاقدیر. عاشیق ایفاچیلیق مهارتینی (کریل) محیطده اؤیرَنمیر، اوْنا تمیز هاوا،

[149] ـ «کمونیست» قزئتی، 1928، ن 104.

یاشیل چمن، چؤل چیچکلرینین عطری، اوُجا داغلار، گئنیش تارلالار، قوُشلارین جَح ـ جَحی، چایلارین شیریلتیسی ایلهام گتیریر. عاشیق اصل آزاد رسامدیر (253 و 13).

سوْنرا او. حاجی بَی‌اوْف اؤز چیخیشیندا موعاصیر دؤورده عاشیق یارادیجیلیغی‌نین داهادا اینکیشاف ائتدیریلمه‌سی، بو صنعتین کوتله‌لره داهادا یاخینلاشدیریلماسی و کوتله‌وی‌لشدیریلمه‌سی باره‌ده اؤز تکلیفلرینی ایرَلی سورموشدور. چونکی بسته‌کارا گؤره «عاشیق صنعتی خالقین اؤز یارادیجیلیغیدیر».

قوُرولتای‌دا خالق معاریف کوْمیساری مصطفی قلی‌یئف عاشیق صنعتینده مشاهیده ائتدییی یئنی جهتلری خاراکتئریزه ائدرک گؤستردی کی، «اینقلابدان سوْنرا عاشیقلار دیگر ماهنیلار قوْشدولار، اوْنلارین شعری داها آرتیق پارلادی، سازلارینین سیملری یئنی ایلهاملا سسلنمه‌یه باشلادی. اوْکتیابردان سوْنراکی عاشیق شعرلری اینقلابی روحلا قانادلاندی، کوْللئکتیولیک ایدئیاسی، یئنی حیات قوُرولوجوغو و خالقین ذَکا و قووَسینه اینام روُحو ایله پرواز ائله‌دی».[۱۵۰]

قوُرولتایین تشکیلات کمیته‌سی عاشیق یارادیجیلیغی حاقّیندا بیر سیرا نظری مقاله‌لر یازماغی توصیه ائتدی. گنج فوْلکلور توْپلایان ح. علیزاده‌نین الده ائتدییی ماتئرییاللارین نشر مصلحت بیلیندی. قوُرولتایین اجلاسلاریندا عاشیق ـ نوماینده‌لرین صنعتینه باخیش کئچیریلدی. بو باخشیدا اؤز ایفاچیلیق اوُستالیغی ایله سئچیلن عاشیقلاردان حسین بوْزآلقانلی، اسد، میرزه، محمد (قیراق کسمنلی)، اسماعیل (زااتالا) مکافات لاییق گؤرولدولر.

حؤکومتیمیزین بو تدبیری، شوبهه‌سیز، آذربایجاندا عاشیق صنعتی‌نین اینکیشافیندا، بو صنعتده ایجتیماعی، اینقلابی موشوعلارین گوجلنمه‌سینده مهم روْل اوْینادی. عاشیقلاریمیز موعاصیر قوُرولوجوغون فعال ایشتیراکچیلاری اوْلدو، هم‌ده عاشیقلارین سیٌرالارینا یئنی، گنج قووَلر گلدی. بیر سیرا عاشیقلاریمیز، اوْ جومله‌دن حسین بوْزآلقانلی، عاشیق میرزه، عاشق اسد، عاشیق اسلام، عاشیق نجف آذربایجان یازیچیلاری

[150] ـ «کمونیست» قزئتی، 1928، ن 110.

اتفاقیندا عضو قبول ائدیلدیلر. 1936 ـ نجی ایلده آذربایجان سوْوئت حاکیمیتی قوُرولماسینین 15 ایللییی موناسیبتی ایله مسکوادا آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعتی اوْن گونلویونده مدنیت خادیملریمیزله برابر آذربایجان عاشیقلاری‌دا یاخیندان ایشتیراک ائدیر و اؤز اوْریژینال صنعتی ایله هامینین رغبتینی قازانیر. دئکادا موناسیبتی ایله مسکوادا، مرکزی مطبوعاتدا چاپ اوْلونان مقاله‌لرده آذربایجان عاشیق پوْئزییاسی یوکسک قیمت‌لندیریلدی. «بیر نفسه آلتی ساعات اوْخویان، همده دینله‌ینجی‌لرین دیقّتینی گرگین وضعیتده ساخلایان نغمه‌کار تاپماق چوْخ چتیندیر. اؤزونده نغمه‌کار شاعیر، آکتیوْر، رقاص، چالغیچی باجاریغینی بیرلشدیرن اینسان ایسه چوْخ نادیر حاللاردا تاپیلار. بئله نادیر، هر طرفلی استعدادا آذربایجان عاشیقلاری مالیکدیر». یاخود: «کریل ـ نین گونده‌لیک سیاستی و بین‌الخالق حیات ساحه‌سینده ائله بیر بؤیوک حادیثه یوْخدور کی، عاشیقلارین یارادیجیلیغیندا اؤز عکسینی تاپمامیش اوْلسون». («ایزوئستییا»، 1938. ن 58).

آذربایجان عاشیقلارینین II قوُرولتایی 1938 ـ نجی ایلده مارت آیینda باکی شهرینده کئچیریلمیشدیر. آذربایجانین موتلیف رایوْنلاریندان قوُرولتایا 150 ـ یه قدر ائل نغمه‌کاری دعوت اوْلونموشدو. همین عاشیقلار ایچریسینده عاشیق حسین بوْزآلقانلی، عاشیق میرزه، عاشیق اسد، محمد، عاشیق همای، عاشیق مقصود، عاشیق فتح‌الله، عاشیق موسی و باشقالاریدا وارایدیلار. بوُندان باشقا قارداش گرجستان و داغستاندان دا عاشیقلار چاغیریلمیشدی. حتی مسکوادان‌دا نوماینده‌لر گلمیشدی.

قوُرولتایین تشکیلات کمیته‌سینه م. ابراهیم‌اوْف، اَ. آغایئف، اَ. سَرکیسوْف، او. حاجی‌بَی‌اوْف، بولبول، اوْ. قوُربانوْف (ساری وَللی)، علی ولی‌یئف، ص. ووُرغون، س. رستم، چ. آصلان‌اوْف، و باشقالاری داخیل ایدیلر. قوُرولتای‌دان بیر نئچه آی اول آذربایجان رایوْنلارینا نوماینده‌لر گؤندریلمیش، بوُنلار خالق استعدادلاری ایله گؤروشموش، مسابقه‌لر کئچیرمیش وان یاخشی نوماینده‌لری قوُرولتایا دعوت ائله‌میشدیلر. اعزام اوْلونانلار ایچریسینده ح. علیزاده، ف. گؤی‌چایلی، عوض صادق و باشقالاری وار ایدی. معروضه‌چیلر ایسه م. ابراهیم‌اوْف، بولبول، اوْ. قوُبانوْف (ساری وُللی)، او. حاجی‌بَی اوْف یوْلداشلار تعیین ائدیلمیشدیلر.

بولبول اؤز معروضه‌سینده آذربایجان عاشیق صنعتی، کئچمیشده اوْنون آیری ـ آیری نوماینده‌لرینه موناسیبت، اوْنلارین یوُخاری صینیف نوماینده‌لری طرفیندن تعقیب و تحقیر اوْلونماسی حاقّیندا دانیشمیشدیر. سوْنرا معروضه‌چی عاشیق صنعتینده اوْلان سینکرئتیزم، اوْنلارین ایفا ائله‌دییی شعر فورْمالاری، موُسیقی و مئلودییالاری، موعاصیر عاشیق پوْئزییاسیندامئیدانا گلن یئنی کیفیتلر وس. توْخونموشدور. آخیردا ناطیق سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده عاشیق پوْئزییاسی و مئلوْدییالارینین توْپلانماسی ساحه‌سینده گؤردویو ایشلر باره‌ده ده معلومات وئرمیشدیر (20 ـ 17 و 14).

او. حاجی‌بَی‌اوْف معروضه‌سینده اساساً عاشیق صنعتی، موسیقی‌سی و سوْوئت موسیقی مدنیت مسأله‌لری باره‌ده دانیشمیشدیر. داهی بسته‌کارین معروضه اوچون توُتدوغو تئزیسلرده آشاغیداکی کیمی قئیدلره راست گلیریک. (س. ح). «عاشیق صنعتی یئنیدن دیریلیب»، «خالق موسیقی یارادیجیلیغی ایشینده بو گون بؤیوک بیر روْل اوْیناماسی یالنیز سوْوئت شرایطی داخیلینده مومکون ایدی». «عاشیق صنعتی اَن یوکسک درجه‌سینه قالخماق قابلیّتینه مالیکدیر». «عاشیق صنعتی‌نین کوْمپوزیتورلارا تأثیری»، «عاشیق سازینین پرده‌لری»، «کوْمپوزیتورلار و عاشیقلار»، «خلقی‌لیک»، «مکتبلرده تدریس» و سایره. بو قئیدلر گؤسترییر کی، بؤیوک صنعتکار عاشیق صنعتینه یوکسک قیمت وئریر. موعاصیر دؤورده بو صنعتین قارشیسیندا مهم وظیفه‌لر دایاندیغینی بیر داها خاطیرلادیردی.

قوُرولتای آذربایجان یازیچیلار اتفاقی یانیندا عاشیقلار شؤعبه‌سی یاراتماغی مقصده موافق سایدی. شؤعبه بوتون آذربایجان عاشیقلارینا مصلحتلر وئرملی، رهبرلییی گوجلندیرملی، گنج استعدادلارین اوزه چیخاریلماسینا سعی گؤسترملی ایدی. عاشیقلار گؤردولر کی، اوْنلارین صنعتی زحمت‌کش خالق، دؤولت طرفیندن یوکسک قیمت‌لندیریلیر. اوْنلارا بؤیوک حؤرمت و احترام بسله‌نیلیر. اوْنا گؤره ده عاشیقلار داها بؤیوک هوس و احتراصلا یئنی حیاتی ترنم ائتمه‌یه باشلادیلار.

عاشیقلار سوْوئت مدنیتیمیزین فعال عضولری اوْلدولار. ایندی اوْنلارین یارادیجیلیغی ایجتیماعی ـ سیاسی، مدنی و بین‌الخالق حیاتیمیزین بوتون ساحه‌لرینی احاطه ائله‌ییردی. پوشکینین، نیظامینین، روستاوئلینین یوُبیلئیلری، چئلیوسکینچیلرین شیمال قطبونو فتح ائتمه‌سی، ایسپان خالقینین فاشیزمه قارشی موباریزه‌سی وس. آذربایجان عاشیقلارینین یارادیجیلیغیندا اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر.

آذربایجان سوْوئت عاشیقلارینین 30ـ نجو ایللرده حیاتیمیزین موختلیف ساحه‌لرینه حصر ائتدیکلری شعرلری خوصوصی بیر مجموعه شکلینده چاپدان چیخمیشدیر.[۱۵۱]

عاشیق حسین بوْزآلقانلی

عاشیق حسین بوْزآلقانلی آذربایجان عاشیق پوئزییاسینین گؤرکملی نومایندەلریندن بیریدیر. اوْنون یارادیجیلق فعالیتی ایکی دؤوره ـ هم اینقیلابدان اوله، هم‌ده سوْنراکی دؤوره تصادوف ائدیر. عاشیق حسین زنگین ادبی ارثی یالنیز آذربایجان سوْوئت حاکیمیتی‌نین قوُرولماسیندان سوْنرا توْپلانماغا، نشر ائدیلمه‌یه و اؤیرنیلمه‌یه باشلانمیشدیر. اوْنون حاقّیندا ایلک دفعه مطبوع معلوماتا و. خوُلوفلونون 1927 ـ نجی ایلده چاپ ائتدیردییی «کوْراوْغلو» کیتابیندا راست گلیریک. و. خوُلوفلو بو کیتابدا عاشیق حسین‌ین ترجومهٔ ـ حالی حاقّیندا ایلک معلومات و شعرلریندن نومونه‌لر ده وئرمیشدیر.

عاشیق حسین‌ین شعرلرینی سوْنرالار ح. علیزاده توْپلامیش، اوْنلاری 30 ـ نجو ایللرده چخان موختلیف عاشیق کیتابلاریندا وئرمیش، نهایت، 1938 ـ نجی ایلده بؤیوک صنعتکارین شعرلرینی آیریجا کیتابچا شکلینده چاپ ائتدیرمیشدیر.

عاشیق حسین بوْزآلقانلی‌نین شعرلرینده عیبارت باشقا بیر کیتاب 1975 ـ نجی ایلده چاپ اوْلونموشدور. عاشیغین ترجومهٔ ـ حالی هله ایندییه‌دک تام شکیلده دقیق‌لشدیریلمه‌میشدیر. عاشیق حسین‌ین آنادان

[151] ـ عاشیغین سسی، ترتیب ائدنلری م.ح. طهماسب و چ. آصلانوْوا، باکی. 1939.

اوْلدوغو ایل اؤزونون یازدیغی شعرلری واسیطه‌سیله دقیق‌لشدیرمک لازیمدیر. عاشیق سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده «گؤردوم» ردیفلی قوْشماسیندا دئییر:

مین ایکی یوز سکسنینده دوْغولدوم

دوْخسانیندا یاخشی ـ یامانی گؤردوم.

دئدیلر کی، ایران گلدی، قاییتدی.

دَوه‌دن، قاطیردان کاروانی گؤردوم.

بوُرادا گؤستریلن هیجری تاریخینی میلادییه چئوریردیکده 1864 ـ نجو ایل آلینیر. دئملی، عاشیق حسین بوْزآلقانلی 1864 ـ نجو ایلده توْووُز رایوْنونون بوْزآلقانلی کندینده آنادان اوْلموشدور.

عاشیق حسین بوْزآلقانلی کیچیک یاشلاریندا اوچ ایل ملا (موْللا) یانیندا اوْخوموشدور. چوْخ چتین‌لیکله اوْخویوب یازماغی باجارمیشدیر. ائله اوْنون تحصیلی‌ده بوُندان عیبارت اوْلاراق قالمیشدیر. حسنین آتاسی چوْدار اوْلموشدور.[۱۵۲] و. خوُلوفلو یازیر کی، عاشیق حسینین دئدییه گؤره اوْنون باباسی قاراباغلی ایمیش، کؤچوب گلیب بوْزآلقانلی‌دا یوُرد سالمیشدیر.

حسین‌ده عاشیقلیغا هوس کیچیک یاشلاریندان اوْیانمیشدیر. آنجاق اوْ، 19 ـ 18 یاشلاریندا آرتیق ساز چالیر و سؤز قوْشورموش، عاشیق حسین هئچ بیر اوُستاد یانیندا شاگیردلیک ائتمه‌میشدیر. اؤز سعی، باجاریغی نتیجه‌سینده عاشیقلیغین سیرلرینه یییه‌لنمیش، ماهیر بیر صنعتکار کیمی یوکسلمیشدیر.

و. خولوفلو یازیر کی، عاشیق حسین عاشیقلیغی اؤزونه خوصوصی بیر صنعت کیمی سئچمه‌میشدیر. اوْنون اساس صنعتی اکینچیلیک اوْلموشدور. بوُنونلا برابر، اوْ، توْی، شنلیک مجلیسلرینده همیشه ایشتیراک ائله‌میشدیر. تیفلیس، بوْرچالی، گؤیچه، قازاخ، شامخوْر، گنجه طرفلرده گزیب دوْلانمیشدیر. بوتون بو یئرلری گزدییی، دوْلاندیغی، مجلیسلر آپردیغی واختلاردا هئچ بیر عاشیق اوْنون قاباغینا چیخا بیلمه‌میشدیر.

[152] ـ چوْدار: قوْیون آل وئری ائدن.

ولی خوُلوفلو عاشیق حسینین «آل وئرچیلر»، «قصدی نه‌دیر؟»، «وار ایمیش»، «گئری دوُر» شعرلرینی اوْنون دیلیندن گؤتورب کیتابا سالمیشدیر.

بوْزآلقانلی عاشیق حسینین گذرینی اینقیلابدان قاباق چوْخ آجیناجاقلی و کشمه‌کشلر ایچریسینده کئچمیشدیر. اوْنا گؤره کی، کندین کوْخاسی، وارلیلاری همیشه اوْنون آتاسی ایله عداوت ساخلامیشلار. اوْنو حبس ائتمک، اؤلدورمک ایسته‌میشلر. عاشیغین بو دؤور شعرلرینده کدر، شیکایت، حتی فریاد حیسّلری‌ده تصور ائدیلیردی، عشق، محبت، هیجران فوْنوندا اوْ، دؤوروندن شیکایتلرینی بوروزه (بروز) وئریردی:

خسته جیسمیم بیر جانانین الیندن

یانیب آتشینه اَرییییر، لَله.

هیجرانین لشکری، غمین کاروانی

صف چکیب اوستومه یئرییییر، لَله.

حت ایش اوْ یئره گلیر کی، کوْخانین اوْغلو اسد حسینین آتاسینی اؤلدورور. بو عداوت، قان دعواسی نتیجه‌سینده عاشیق حسین تعقیب اوْلونور. اوْنو چالیب ـ اوْخوماغا بئله قوْیمورلار. حتی ائویندن، ائشییندن‌ده دیدرگین سالیرلار.

و. خوُلوفلو گؤستریر کی، عاشیق حسین گنجه و قازاخ ماحاللاریندا قابیل عاشیقلاردان ساییلیر. قازاخ جاماعاتی آراسیندا و همده عاشیقلار آراسیندا چوْخ حؤرمتی وار. عاشیق حسین بوْزآلقانلی یالنیز فعالیت گؤستردییی طرفلرده دئییل، بوتون آذربایجان‌دا شؤهرت تاپمیشدیر. سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده قازانیلان نائیلیتلرین قوجامان عاشیغین شعرلرینده اؤز عکسینی تاپدیغینی گؤروروک.

عاشیق حسین بوْزآلقانلی 1941ـ نجی ایلین نوْیابریندا وفات ائتمیشدیر.

عاشیق حسین آذربایجان خالقی‌نین زنگین شیفاهی یارادیجیلیغینی اؤز حافیظه‌سینده توپلامیشدیر: داستان، ناغیل، بایاتی و اوُستاد عاشیقلاریمیزین اثرلرینی یاخشی منیمسه‌میشدی، خوصوصیله «کؤراوغلو» داستانینی یاخشی بیلیردی.

عاشیغین شعرلری موضوع‌جا رنگارنگدیر. اوْ موختلف فوْرمالاردان چوْخ اوُستالیقلا ایستیفاده ائتمیشدیر. قوْشما، گرایلی، گؤزَللمه، مخمس، تجنیس، جیغالی تجنیس، دوْداق دَیمز، اوُستادنامه، داستان و باشقا شکیللرده زنگین ارث قوْیوب گئتمیشدیر.

عاشیق حسین بوْزآلقانلی قدرتلی بیر لیریکدیر. اوْنون گؤزَللمه‌لری اوْریژیناللیغی و آخیجی‌لیغی ایله دیقّتی جلب ائدیر. اوْ هم آیری ـ آیری گؤزَللره اؤز آدلاری ایله شعرلر حصر ائله‌میش، هم‌ده عوموميتله گؤزَللییی وصف ائدن اثرلر یاراتمیشدیر. عاشیق حسین زنگین سؤز احتیاطینا، سؤزلری سئچیب ایشله‌ده بیلمک قابلیّتینه مالیک بیر صنعتکاردیر. او بعضاً شعرلرینده سئوگیلی‌سینی بی‌مروت آدلاندیریر، عاشیقین چکدییی اضطرابلارا محل قوْیمادیغی اوچون اوْنو مذمت ائدیر. اوْنون معشوقه‌سی هم چوْخ گؤزل، هم‌ده چوْخ اینصافسیز و رحم‌سیزدیر، حتی عاشیق اوْنو گؤرَنده تعجبله‌نیر:

تعجب ائله‌دیم، بو نئجه جاندی،

بئله بشر اوْلماز آللاه، آماندی،

حوُریدی، ملک‌دی، یوْخسا قیلماندی،

سوْنالار صفینده سانا یئریدی.

سوْنرا اوْخوجو آنلاییر کی، بو گؤزل رئال بیر اینساندیر. عاشیق اوْنون حئیرت‌آمیز گؤزَلییینی تجسم ائتدیرمک اوچون موختلیف مجازلار ایشله‌تمیشدیر:

قوُبا قاز یئریشلی، مارال باخیشلی،

عنّابی دوْداقلی، میرواری دیشلی،

اوُجو گولاباتین خوُرمایی ساچلی،

تئلینه شیرمایی شانا یئریدی.

عاشیغین لیریک قهرمانی صاف و تمیز عشقی هر شئیدن اوستون توُتور. اوْ دایم سئوگیلی‌سینه قوْووُشماق، اوْنون وصالینا چاتماق آرزوسو ایله یاشاییر. حتی دین و شریعت قایدا ـ قانونلاری اوْنون بو محبتینه مانع اوْلا بیلمیر.

عاشیق حسینین یوکسک صنعتکارلیقلا دئییلمیش تجنیسلری و جیغالی تجنیسلری چوْخ اوْلوب، اوْنلارین آز بیر قیسمی بیزه گلیب چاتمیشدیر. عاشیغین «آی آتا ـ آتا» جیغالی تجنیسیندن اوْنون بنزرسیز بیر سؤز صرافی اوْلماسی آیدین گؤرونور. دیگر اوُستاد عاشیقلاریمیزین یارادیجیلیغیندا اوْلدوغو کیمی، عاشیق حسینین ده شعرلرینده دؤوردن، زمانه‌دن، احتیاجدان شیکایت حیسّلرینه راست گلیریک. بو جهت عاشیغین اینقیلابدان اول کی بوتون یارادیجیلیغیندا باشلیجا خوصوصیت کیی نظره چارپیر.

م. پ. واقفه نظیره اوْلاراق قوْشدوغو شعرده عاشیق دئییر:

اوُن اوْلسایدی کسدیرردیک اریشته،

دویو آلمامیشیق یوُیولا تئشتده،

یئدی گوندور خانیم چیخیبدیر کئشته

قاپیلار گزمکدن ماجال‌دا یوْخدور.

عاشیغین بوُ دؤورده قوْشدوغو «مسکوا»، «باکی»، «باخ» ردیفلی مخمسلری‌ده سیاسی لیریکانین یاخشی نومونه‌لریندندیر. سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده‌کی جوْشقون فعالیتی اوْنو خالقا، ایجتیماعیّته سئودیریر. عاشیغا امکدار اینجه صنعت خادیمی کیمی فخری آد وئریلیر.

ص. ووُرغون عاشیغا مراجعتله «دانیشاق» ردیفلی بیر قوْشما یازمیشدیر.

عاشیق حسین، کؤکله صدفلی سازی،

مین جاوابلی بیر سوألدان دانیشاق.

مئیدان قوُراق صؤحبت آچاق، ساز توُتاق،

گول یاناقدا قوْشا خالدان دانیشاق.

شاعیرلردن اوْ ساری وَللی، ج. خندان، اَ. ضییاتای، ایٌ. سلطان، اَ. اسماعیل اوْف دا عاشیق حسینه شعر حصر ائلەمیشلر. عاشیق حسین «باشینا دؤندویوم» ردیفلی قوْشماسی ایله شاعیرلره جاواب گؤندرمیشدیر.

عاشیق حسین بیر سیرا داستانلارییندا مولیفیدیر. اوْ، هله 30 ـ نجو ایللرده «نریمان»، «خانلار»، «قارا تانری وئردی» و باشقا داستانلار یاراتمیشدیر.

توْووز رایوْنونون بوْزآلقانلی کندینده آچیلمیش «عاشیق حسین آدینا آذربایجان اوْزان ـ عاشیق صنعتی موزئیی» (1984) بؤیوک صنعتکارین آدینی داشییر. موزئیین قارشیسیندا اوْنون محتشم بوستو اوُجالدیلمیشدیر.

عاشیق میرزه

سوْوئت دؤورو آذربایجان عاشیق پوْئزیاسینین نوماینده‌لرینده بیری‌ده عاشیق میرزه‌دیر.

اوْنون شعرلری یالنیز سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده توْپلانیب چاپ ائدیلمیشدیر. عاشیق میرزه‌نین شعرلرینی توْپلاماقلا ح. علیزاده مشغول اوْلموشدور. اوْنون چاپ ائتدیردییی «عاشیقلار» کیتابیندا ایلک دفعه عاشیق میرزه‌نین شعرلری‌ده وئریلمیشدیر. سوْنرالار «عاشیغین سسی» کیتابیندا اوْنون شعرلرینین بیر قیسمی نشر ائدیلمیشدیر. بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده‌ده، موحاریبه‌دن سوْنرا چیخان عاشیق کیتابلاریادا میرزه‌نین شعرلری داخیل ائدیلمیشدیر. نهایت، عاشیغین شعرلریندن عیبارت کیتابچادا بوُراخیلمیشدیر (10).

عاشیق میرزه 1888ـ نجی ایلده توْووُز رایوْنونون جیلوْودارلی کندینده یوْخسول کندلی عاییله‌سینده آنادان اوْلموشدور. اوْنون آتاسی بنّا ایدی. میرزه اولجه آتاسی ایله بیرلیکده ایشله‌میش، سوْنرا اکینچی‌لک و اوْوچولوقلا مشغول اوْلموشدور. اوْندا کیچیک یاشلاریندان عاشیقلیق صنعتینه هوس وار ایدی. بوُنا گؤره ده

اوْع بیر مودّت مشهور صنعتکار عاشیق حسین بوْزآلقانلی‌نین یانیندا شاگیرد اوْلموشدور. آز بیر زامان ایچریسینده آذربایجان خالقی‌نین عصرلر بوْیو یاراتدیغی ناغیللاری، داستانلاری، بایاتیلاری گؤرکملی عاشیقلاریمیزین شعرلرینی عاشیق حسن‌دن اؤیرنمیشدیر. عاشیق میرزه‌نین ملاحتلی سس، دینله‌ییجی‌لری واله ائدن شیرین دانیشیغی وار ایدی. اوْ، 70ـ دن آرتیق عاشیق هاواسینی گؤزل چالار و ملاحتلی سسی ایله دینله‌ییجی‌لری حئیران ائدردی.

1930 ـ نجو ایللرده عاشیق یارادیجیلیغنا باخیشلار کئچیریلیر، قوُرولتایلار چاغیریلیر، عاشیقلار یازیچیلار اتفاقی سیرالارینا قبول ائدیلیردی.

1926ـ نجی ایلده قازاخ قضاسی عاشیقلارینین یارادیجیلیغینا باخیش زامانی عاشیق میرزه بیرینجی‌لیک قازانیر. 1928ـ نجی ایلده عاشیقلارین I قورولتاییندا فعال ایشتیراک ائدن میرزه ایکینجی مکافاتا لایق گؤرولور. اوْ، 1934ـ نجو ایلده زاقافقازییا و 1935 ـ نجی ایلده باکی اینجه صنعت اوْلیمپیاداسیندا ایشتیراک ائتمیشدیر.

1938ـ نجی ایلده مسکواردا کئچیریلن آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعتی اوْن گونلویو زامانی عاشیق میرزه پایتخت زحمتکشلرینین قارشیسیندا بؤیوک صنعتکارلیقلا چیخیش ائدیر. عاشیق میرزه آذربایجان یازیچیلار اتفاقی عضولویونه قبول ائدیلیر.

عاشیق میرزه 1930ـ نجو ایلدن زحمتکشلر آراسیندا، امک جیبهه‌سینده چالیشمیشدیر. اؤز شعرلری ایله زحمتکشلری یئنی امک قهرمانلیغینا روحلاندیرمیشدیر. اوْ، بؤیوک خارقه‌لر یارادان کوْمسوْموُلچولارا، شیمال قطبونو فتح ائدن پاپانینچی‌لره، سوسیالیزم قوُروجولوغونون افسانه‌وی امک قهرمانلارینا، کریل، وطنیمیزین کئشیینی چکن جسور سرحدچیلره، خالقیمیزین دینج و یارادیجی امه‌یینی خاریجی ایشغالچیلاردان قوْروویان عسگرلره شعرلر قوْشموشدور.

عاشیق میرزه بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده آن محصولدار و گرگین ایشله‌ین عاشیقلاریمیزدان اوْلموشدور. اوْ، موحاریبه‌نین ایلک گونلرینده «جبهه‌یه دوْغرو»، «قیزیل عسگر»، «بالا»، «بیلمز»، «پارچالانماز» وس. شعرلری ایله چیخیش ائتمیشدیر.

دوشمن سوْخولماقلا وطنیمیزه،

وطن پارچالانماز، ائل پارچالانماز،

بوُلودلار نه قدر سارسادا گؤیو،

گونش پارچالانماز، ایل پارچالانماز!

عاشیق گؤسترییر کی، خالقیمیزین گونو توکنمز، دوْستلوق و یئک‌دیللیک سارسیلمازدیر. دوشمن اوزرینده سوْن غلبه اوچون بیر بایراق آلتیندا بیرلشمک لازیمدیر.

ائللر آل بیر اوْلوب قالخیب آیاغا،

ییرتیجی دوشمنه ضربه ووُرماغا،

بیرلیکده آند ایچک قیزیل بایراغا

بیرلیک پارچالانماز، دیل پارچالانماز!

«آنانین اوْغلونا نصحیت» آدلی شعرینده اوْ، آنانین دیلیله جیبهه‌یه یوْلا دوشن اوْغلونا نصیحت وئریر، ساده و ماراقلی بیر دیلله گنجلرده قهرمانلیق، وطن‌پرورلیک، دوشمنه کسکین نیفرت حیسّلری تربییه ائدیر:

کوْمسوْموْلسان، آدین چیخیب،

یاییلیب هر یانا، اوْغول،

مرد آنا دوْغوبدور سنی،

سن‌ده اوْل مردانه، اوْغول!

قهرمانلیق آدی سنده

اوْلسون بیر نیشانا، اوْغول!

عاشیق میرزه بیر نئچه دفعه جبهه‌یه گئتمیش دؤیوشچولر آراسیندا اؤز ملاحتلی سسیله خالقیمیزین قهرمانلیق کئچمیشینه دایر گؤزل قوْشمالار اوْخوموشدور. اوْ، جبهه‌دن گلندن سوْنرا یازیردی: «الیمده تئللی ساز، دیلیمده نغمه‌لر مرد ایگیدلرین گؤروشونه گئتمیشدیم. قلبی وطن عشقیله آلیشیب یانان، گؤزلرینده شیمشک پارلایان، «اینتیقام»، «اینتیقام» ـ دئیه نعره‌سی آسیمانا اوُجالان، هجوم چکن، دوشمنه قان اوُددوردان قهرمانلاریمیزی گؤردوم».

عاشیق ووُلقا ـ دوْن ساحیللرینی گزمیش، بریانسک مئشه‌لرینده دؤیوشچولر آراسیندا اوْلموش، سوْوئت آداملارینین افسانه‌وی قهرمانلیقلاری حاقّیندا ماهنیلار یاراتمیشدیر. اوْ، فاشیست ایشغالچی‌لاری اوچون مزارستانا چئوریلن استالینگرادا تاماشا ائتمیش، بو گؤروشدن تأثیرلنرک عاشیق قهرمان شهرین دیلی ایله سؤیله‌دییی قوْشماسینی اوُزاق گؤرنلیکله بئله تاماملامیشدیر:

قیزیل اوْردو قیصاصیمی آلاجاق،

بوتون دونیا گؤروشومه گله‌جک،

شؤهرتیم تاریخده مین ایل قالاجاق،

هامییا بو سؤزوم عیاندی منیم.

بریانسک جبهه‌سینده اوْلارکن عاشیق میرزه دوشمن قوْوولدوقدان شوْنرا بوْش قالمیش کندلردن صؤحبت ائدیر: ائولر داغیلمیش، اهالیسی قاچمیش شهرلر بوْشالمیشدیر. چای کنارلاریندا پالتار یوُیان قوْجا بیر قاری فاشیست‌لرین ییرتیجی‌لیغیندان داد چکیر. ائله بو گونلرده فاشیستلرین کنده 170 آدامی دار آغاجیندان آسدیغینی ناغیل ائدیر. «قارینین سؤزلرینی ائشیدیب توکلریم بیز ـ بیز اوْلدو. بوُرادا دئدیم:

خیلی گزدیم روسی‌یانین ائلینده،

باغلاریندا بار آغاجی گؤرموشم.

باخدیقجا اینسانلار ذوق آلیر اوْندان،

آلما، هئیوا، نار آغاجی گؤرموشم.

اوْ، اَجلاف، اوْ قوُلدور، حرامی، یاغی،

چالیب، تالاییبدیر نئجه اوْیماغی،

هارایا کی، دَییب مردار آیاغی،

اوْ یئرلرده دار آغاجی گؤرموشم».

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی غلبه ایله باشا چاتدیقدان سوْنرا سوْوئت خالقی دینج قوُروُجولوق ایشلرینه باشلاییر. موحاریبه‌نین ووُردوغو یارلاری تئزلیکله ساغالتماق، بؤیوک برپا ایشینده یئنی ـ یئنی موفقیتلر اَلده ائتمک اساس وظیفه کیمی قارشی‌یا قوْیولور.

اَمه‌یین ترنمی، صلح و دئموکراتییا اوُغروندا موباریزه، یئنی موحاریبه قیزیشدیریجی‌لارینین ایفشاسی عاشیق پوْئزییاسینین اساس موضوعلاریندان اوْلور. بئله بیر زاماندا عاشیق میرزه قوْجالیغینا باخمایاراق بؤیوک هوسله «سرحدچی قارداشیما»، «صولحون دایاغی»، «قوْل چکک»، «سنده گول»، «ایشیق دوشدو» وس. شعرلرینی قوْشور.

عاشیق میرزه‌نین یارادیجیلیغیندا اساس یئری سیاسی ـ ایجتیماعی مضمونلو شعرلر توُتور. ائله بیل عاشیق یاشادیغی دؤورده هئچ موهوم حادیثه‌یه بیگانه قالمامیشدیر. اوْنون «بیتدیلی بوساطی»، «اوْروجلوق»، «موْللالار»، «تنبل» و باشقا بوُنو آیدین ثبوت ائتمکده‌دیر. عاشیغین لیریک، اخلاقی ـ تربیه‌وی شعرلری‌ده واردیر. «سنین‌له»، «مهربان» وس. قوْشمالاری بوُنا میثال اوْلا بیلر:

گؤرنده تیترَییر قلبیمین باشی،

یاخشی یارین پیس اوْلاندا یوْلداشی،

میرزه دئیر، بیرجه گزک یاناشی،

همی یئرده، هم هاوادا سنین‌له.

یاخود:

باغبان بسله‌ییبدیر بار بیزیم اوچون،

همی هیوا، همی نار بیزیم اوچون،

هر نه کی ایسته‌سن وار بیزیم اوچون،

گَل میرزه‌ینَن دوْلان باغی مهربان

عاشیق میرزه‌نین قدیر، ناغی، اکبر و بیر سیرا عاشیقلارین یئتیشدیریلمه‌سینده ده موهوم خیدمتی واردیر. اوْ، یوْرولماق بیلمه‌ین صنعتکار، گؤزل اینسان و ایستعدادلی بیر مغنّی ایدی. میرزه‌نین شعرلری آذربایجان سوْوئت عاشیق پوْئزییاسینین اَن گؤزل نومونه‌لریندندیر. عاشیق میرزه 1954ـ نجو ایلین اییوُن آیییندا وفات ائتمیشدیر.

عاشیق اسد

یارادیجیلیغی سوْوئت حاکیمیتی ایللرینه دوشن عاشیقلاردان بیریده عاشیق اسددیر. اوْنون شعرلری موختلیف مطبوعات صحیفه‌لرینده، موختلیف مجموعه و منتخباتلاردا دؤنه ـ دؤنه چاپ ائدیلمیشدیر. ح. علیزاده اوْنون شعرلریندن عیبارت کیتابچا (1939) ائتدیرمیشدیر.

عاشیق اسد 1874ـ نجو ایلده باسار کئچیر رایوْنونون بؤیوک قاراقوْیونلو کندینده آنادان اوْلموشدور. اوْنون اوُشاقلیق و گنجلیک ایللری بوُرادا کئچمیشدیر.

عاشیق اسدین آتاسی احمد توْووُز رایوْنونون بوْزآلقانلی کندیندن ایدی. یئرلی بَی‌لرین ظولموندن قاچیب قارا قوْیونلویا گئتمیشدی. 12 یاشینا چاتاندا اسدین آتاسی وفات ائدیر. ائله همین واختلاردان باشلایاراق او مزدورلوق ائله‌مه‌یه باشلاییر. بئش ایلدن سوْنرا مزدورلوغو آتیب چوْخ هوس گؤستردییی عاشیقلیق صنعتینی

اؤیرنمک فیکرینه دوشور. بو مقصدله اوْ، عاشیق علسگرین یانیندا دؤرد ایل شاگیرد اوْلور. عاشیق صنعتی‌نین سیرلرینی بؤیوک اوستاددان اؤیرنن عاشیق اسد اؤزو موستقیل عاشیقلیغا باشلاییر.

عاشیق اسد سوْنرالار توْووُز رایوْنونا کؤچموش و عؤمرونون سوْنونا قدر اوْرادا یاشامیشدیر. «گؤزل، ملاحتلی سس، میثیل‌سیز ایفاچیلیق قابلیتینی مالیک اوْلدوغو، کلاسیک عاشیقلارین و عاشیق طرزینده یازان شاعیرلرین سایسیز ـ حسابسیز شعرلرینی، ان گؤزل داستانلاری، خوصوصیله «کوْراوْغلو» قوْللارینی یاخشی بیلدییی اوچون خالق ایچریسینده شؤهرتلنمیشدیر» (117، 15).

عاشیق اسد 1928 و 1938 ـ نجی ایللرده کئچیریلن آذربایجان عاشیقلاری قوُرولتایلارینین ایشتیراکچیسی اوْلموشدور. اوْ، 1936 ـ نجی ایلده آذربایجان مدنیت خادیملرینین مسکوادا قبولوندا و 1938 ـ نجی ایلده مسکوادا آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعتی اون گونلوکلرینده فعال ایشتیراک ائتمیش، «شرف نیشانی» اوْردئنی ایله تلطیف ائدیلمیشدیر. عاشیق اسد آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوو اوْلموشدور.

گؤرکملی عاشیق 1951 ـ ینجی ایلده وفات ائتمیشدیر.

عاشیق اسد یارادیجیلیغا ائرکن باشلامیشدیر. کلاسیک عاشیق شعری فوْرمالاریندا لیریک اثرلر یاراتمیشدیر. اوْنون قوْشما، گرایلی، دئییشمه و خمسلری لیریکانین یاخشی نومونه‌لری ساییلا بیلر. بو شعرلر خالق دیلینه، اوْنون زنگین‌لیکلرینه یاخشی بلد اوْلان روان طبعلی بیر صنعتکارین گئنیش یارادیجیلیق رئپئرتوُآرینا مالیک اوْلدوغونو گؤسترییر.

عاشیغین «ائله‌دین» ردیفلی زنجیرلی مخمسی یوکسک صنعتکارلیق نومونه‌سیدیر. بو فوْرمادا شعر دئمک یوکسک صنعتکارلیق طلب ائدیر. آکادمیک ح. آراسلی‌نین یازدیغی کیمی، بوُرادا وزنین تئز ـ تئز دَییشمه‌سی، مخمس بندلرینین زنجیرلنمه‌سی عاشیقدان خوصوصی باجاریق طلب ائدیر. کلاسیک و موعاصیر عاشیق شعرینده بو فوْرمانین چوْخ گؤزل نومونه‌لری واردیر.

جان آلان گئتمه دایان،

بیل منی جاندان ائله‌دین!

طبیعت بزک ووُروب،

شوکتی شاندان ائله‌دین!

کیپریکلرین اوْخ کیمیدیر،

قاشی کاماندان ائله‌دین!

اوْخویوردوم قوُمرو کیمی،

منی لیساندان ائله‌دین.

خوْشدور لیسانین

یوْخدور نقصانین

گؤزلدیر جانین،

خوْشدور دؤورانین،

اوْلوم مهمانین،

خالیندیر قوْشا،

سنی یوز یاشا،

دؤوران ووُر باشا،

بئله سوزوب، سالللانیشلا،

اینسانی حئیران ائله‌دین!

اینقیلابدان اول عاشیق اسدین شعرلرینده ظولمدن، احتیاجدان، اؤز باشینالیقدان شیکایتده معین یئر توُتوردو.

آذرباجان خالقینین آلده ائله‌دییی بوتون نائلیتلر عاشیق اسدین یارادیجیلیغیندا بو و یا دیگر درجه‌ده اؤز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. عاشیق «باخین» ردیفلی شعرینده آذربایجان سوْوئت رئسپوبلیکاسینی بؤیوک ایلهاملا ترنم ائدیر.

بیز گونشلر اؤلکه‌سی‌ییک،

میلیونلارین گوُر سسی‌ییک،

قهرمانلار دسته‌سی‌ییک،

بو گؤزل دؤورانا باخین!

آذربایجان کندی، اوْنون یئنیدن قوُرولماسی، کنده گئدن کوْللئکتیولشمه، کوْلخوْز حرکاتی، مدنی یوکسه‌لیش، معاریف و مکتب، قادینلاری معنوی اینتباهی وس. باره‌ده بیز عاشیق اسدین یارادیجیلیغیندا چوْخ ماراقلی اثرلره راست گلیریک.

عاشیق اسد کلاسیک عاشیق شعرینین، خوصوصیله لیریک حیسّلرین ایفاده‌سی اوچون ایشله‌نن فوْرمالارییندا یئنی دؤورون سیاسی ـ ایجتیماعی، مدنی حادیثه‌لرینی چوْخ اوُستالیقلا ایفاده ائتمیشدیر. بو جهتدن اوْنون «دئییشمه»لری، «یاریش» قوْشماسی دیقته لاییقدیر.

اوْ نه‌دی هوس‌نن دَریللر دوزدن؟

اوْ نه‌دی سئچیلمیر اؤردکدن، قازدان؟

اوْ نه‌دیۀ مدام نه ایسته‌ییر بیزدن؟

عوض وئریر بیزه آلدان، دانیشاق؟

اسد:

پامبیقدیر هوس‌نن دَریللر دوزدن،

قادنیلار سئچیلمیر اؤردکدن، قازدان،

فابریکامیز پامبیق ایسته‌یین بیزدن،

عوضینه وئریر شالدان دانیشاق!

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده قوْجامان عاشیق اؤز شعرلری ایله آرخا جبهه‌ده خالقیمیزی یئنی ـ یئنی اَمک نائیلیتلرینه روحلاندیرمیش، کوْلخوْزلاردا، سوْوخوْزلاردا، فابریک و زاووْدلاردا وئردییی مثامره و کوْنسرتلری ایله کوتله‌لرده آزغین فاشیست قوُلدورلارینا قارشی آمانسیز نیفرت اوْیاتمیشدیر.

عاشیق اسد عاشیقلار کریل دوزلتمیش، موحاریبه دؤورونده و سوْنراکی ایللرده یوزه قدر کوْنسرت وئرمیشدیر. گؤرکملی صنعتکار بیر سیرا ایستعدادلی گنج عاشیقلارین یئتیشمه‌سینه خوصوصی اَمک صرف ائتمیشدیر. اوْ اوز صنعتی، تجروبه‌سی، مودریک‌لییی ایله ائل آراسیندا شؤهرت تاپمیشدیر. اوْنا گؤره ده اسده ائل آراسیندا «دده» دئییردیلر.

عاشیق اسد داستان یاراتماق اوچون ده سع گؤسترمیشدیر. اَ. آخوُندوْفون یازدیغینا گؤره، عاشیق اسد نیظامی گنجوی‌نین 800 ایل‌لییی موناسیبتیله «نیظامی و آفاق» آدلی داستان دا یاراتمیشدیر. همین داستاندان بیر سیرا شعرلر عاشیغین سوْن کیتابینا داخیل ائدیلمیشدیر.

عاشیق اسدین ادبی ارثی آذربایجان سوْوئت عاشیق پوْئزییاسی تاریخینده خوصوصی بیر موقع‌یه مالیکدیر.

ادبیات:

1ـ عاشیقلار، بیرلشمیش نشریات 1975، 1960.

2ـ سازیم، سؤزوم، «یازیچی»، 1978.

3ـ عاشیغین سؤزو، ترتیب ائدن اَ. آخوندوف، علم، 1970.

4ـ خالقین سسی، ترتیب ائدنی پ. افندی‌یئف، گنجلیک، 1978.

5ـ خیاط میرزه، توْپلایانی ر. رسنم‌زاده، آذرنشر، 1966.

6ـ شاعیر چوْبان اَفقان، توْپلایانی ن. حسن‌زاده، 1955.

7ـ عاشیق بیلال، 1963.

8ـ عاشیق بستی. لاله، توْپلایانی س. پاشایئو، 1970.

9ط عاشیق حسین بوْزآلقانلی. داستانلار، حکایتلر، یازیچی 1987. عاشیق حسین بوْزآلقانلی. توْپلایانی س. رضا، گنجلیک، 1975.

10ـ میرزه بایرام اوْف. شعرلر، توْپلایانی م. حیکم‌اوْف، «گنجلیک»، 1968.

11ـ عاشیق اسد، سئچیلمیش اثرلر، توْپلایانلاری ب. عبدالله‌اوْف، ر. خلیل‌اوْف، علم، 1979.

12ـ علیمردانلی عاشیق نجف. توْپلایانی ر. رستم‌زاده، «گنجلیک»، 1980.

13ـ او. حاجی‌بَی اوْف. اثرلری، II جیلد، 1965.

14ـ بولبول. سئچیلمیش مقاله و معروضه‌لری، باکی، 1968.

15ـ ح. آراسلی. عاشیق یارادیجیلیغی، 1960.

16ـ م. ابراهیم‌اوْف. عاشیق پوْئزییاسیندا رئالیزم، 1966.

17ـ م. ح. طهماسب. عاشیغین سؤزو، «آذربایجان» ژورنالی، 1970.

18ـ و. ولی‌یئف. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، 1970.

19ـ اَ. آخوُندوف. آذربایجان سوْوئت عاشیق یارادیجیلیغینا دایر، «تدقیق‌لر» II کیتاب، باکی، 1966.

20ـ ق. ناماز اوْف. اینقیلابدان سوْنرا عاشیق یارادیجیلیغینا مناسب. «تدقیق‌لر» II کیتاب، باکی، .1968

21ـ ک. حسن‌اوْف. گونشلی عؤمرون نغمه‌لری، باکی، 1976.

22ـ پ. افندی‌یئف. «آذربایجان خالق یارادیجیلیغیندا لنین، آذر نشر 1965.

23ـ پ. افندی‌یئف. اوْکتیابر و آذربایجان فوْلکلورو. «آذربایجان» ژورنالی، 1977، ن 11.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده

بؤیوک وطن موحاریبه‌سینین باشلانماسی ایله علاقه‌دار آذربایجان شیفاهی خالق یارادیجیلیغی یئنی بیر مضمون کسب ائدیر. بو دؤورده خالق ادبیاتی‌نین، دئمک اوْلار ک، بوتون ژانرلاریندا بدیعی نومونه‌لر یارانیر. همین نومونه‌لرده وطن موضوع‌سو ایلک پلانا چئوریلیر. خالقین کئچمیشده وطنه محبت، دوشمنه نیفرتینی ایفاده ائدن کلاسیک خالق یارادیجیلیغی نومونه‌لری آغیزلاردا دوْلاشیر:

عزیزیم، دارا چکر، من عاشیقم، بوُ داشا،
خاللارین دارا چکر. بو قایایا بو داشا.
ائلین گوجو بیر اوْلسا، ائله ووُر کی، دوشمنی
دوشمنی دار چکر کلّه‌سیندن بوُداآشا (26 ـ 25، 3) .

بو دؤورده اینتیظار، حسرت، گؤزله‌مه، وفا، صداقت موضوع‌سوُندا دا ماهنی و بایاتیلار یارانماغا باشلاییر:

گمی گلیر آرالی، سوُدا اوْینار بالیقلار،
ایچی دوْلو یارالی. دریادا دریالیقلار.
گمی‌ده بیر یار سئودیم، من آیریلیق بیلمزدیم،
سوْل قوْلوندان یارالی. نه‌دیر بوُ آیریلیقلار؟!

«اؤلکه‌میزین صداقتلی اوْغوللاری دوشمن گله‌جک غلبه نامینه دؤیوشه گئدیرلر. بؤیوک دوشمنلرین باریت قوْخوسو ایله یوْغرولموش نغمه‌لر، شعرلر، بایاتیلار (چاستوُشکالار) و لطیفه‌لری سوْوئت دؤیوشچولرینی سیلاحلاندیریر، روحلاندیریر، دؤیوشه قالدیریر، دوشمنی ازمکده، چتین‌لیبی آرادان قالدیرماق ایشینده اوْنلارا کؤمک گؤستریر».

جبهه قزئتلرینده، تبلیغاتچ بلوْکنوْتلاریندا کوْراوْغلونون، قاچاق نبی‌نین ایلهاملی نغمه‌لری درج ائدیلیر، اَلدن اَله گزیردی. اؤن و آرخا جبهه‌لرده خالقیمیزین اَک و دؤیوش فعالیتینه قووَت وئرن آتالار سؤزلریندن

آشاغیداکیلاری گؤستره بیلریک: «ائل تیکه‌نی هئچ کس ییخا بیلمز»، «آستاووُر، راستا ووُر»، «بئش گون یاراق، بیر گون گرک»، «قاچیریلان فرصت اَله دوشمز»، «قانا ـ قان»، «قانلینی قان توُتار»، «قیصاص قیامته قالماز»، «بوُستانا دادانان ائششه‌یین قوُیروغو، قوُلاغی اوْلماز»، «قازان قاراسی گئدر، ناموس قاراسی گئتمز»، «قان ائله، قانون ایله»، «قوْرخان گونده یوز یوْل اؤلر، اگید گونده بیر یوْل» وس. موحاریبه ایللرینده خالق آراسیندا موختلیف فوْرمالی فوْلکلوْر نومونه‌لری یارانیب، یاییلمیشدیر: بایاتی، ماهنی، روایت، لطیفه، بدیعه وس. بو نومونه‌لرده سوْوئت عسگرلرینین فاشیستلره قارشی آمانسیز موباریزه‌سی، قهرمانلیق و رشادتی ترنم ائدیلیر.

آزغین فاشیستلری، هیتلری کسکین، اؤدوروجو ساتیرا آتشینه توُتان بدیعه‌لر خوصوصیله گئنیش یاییلمیشدیر. (سند. ح) اوْ زامان فاشیست، فریس، هیتلر حاقّیندا عنعنه‌وی خالق ایفاده‌لریندن ایستیفاده یوْلو ایله موختلیف شیفاهی ادبیات نومونه‌لری یارانیب ایفا ائدیلیردی:

هیتلر بیَین ماشینلاری

ایتیریبدی قوْشونلاری،

بو گون هیتلر اؤلوبدو،

باش کَلَمه دؤنوبدو (103 و 5).

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده ان چوْخ یاییلمیش ژانرلاردان بیریده نغمه‌لردیر. بسته‌کارلاریز وطن موحاریبه‌سی موضوع‌سوندا، خالقین وطن‌پرورلیک حیسلرینی آرتیران، دؤوشلره روحلاندیران نغمه‌لر یارادیرلار. بو جهتدن او. حاجی‌بَی اوْفون، س. رستم‌اوْفون، س. حاجی‌بَی اوْفون نغمه‌لرینی گؤسترمک اوْلار. او. حاجی‌بی‌اوْفون «شفقت باجیسی» (سؤزلری ص. ووُرغونوندور) نغمه‌سی عاشیق اوُسلوبوندا یازیلمیشدیر. بو نغمه هم آرخادا، هم‌ده جبهه‌ده خالقین دیلینده ازبر اوْلموشدور. یاخود «یاخشی یوْل»

(سؤزلری س. رستمین‌دیر)، «وطن اوْردوسو»، «دؤیوشچولر مارشی» (سؤزلری ص. ووُرغونوندور)، «آنانین اوْغلونا نصیحتی» (سؤزلری عاشیق میرزه باراماوْفوندور) نغمه‌لری شؤهرت قازانمیشدیر.

او. حاجی‌بَی‌اوْفون خالق چالغی آلتلری اوچون ترتیب ائدیلمیش «جنگی» آدلی اثرلریده خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر.

بسته‌کار سلیمان علسگر اوْفون «گؤزله منی» (سؤزلری س. علی‌یئفین‌دیر)، «گؤزله‌ییرم» (سؤزلری ز. جبارزاده‌نین‌دیر9. اثرلری، تانک قوْشونلاری گئنئرال مایوْرو هزی آصلان‌اوْفا حصر ائدیلمیش «سیمفونیک پوْئماسی» موحاریبه موضوع‌سوندا یازیلمیش گؤزل صنعت نومونه‌لریدیر. «سیمفونیک پوْئما»دا افسانه‌وی قهرمان هزی آصلانوْفون بؤیوک رشادتی، سرکرده‌لیک مهارتی موسیقی دیلیله صنعتکارلیقلا تصویر ائدیلمیشدیر.

س. رستم‌اوْفون «جبهه‌یه»، «ایرلی» (سؤزلری محمد راحیمین‌دیر) ماهنیلاری، مارش فوْرماسیندا اوْرکسترله خوْرون ایفاسی اوچون عاشیق یارادیجیلیغی اوُسلبوندا یازیلمیش دیگر اثری‌ده موهوم اهمیّته مالک ایدی.

س. حاجی‌بَی‌اوْف سیاسی رهبر کامال قاسیم‌اوْفا حصر ائتدییی ماهنی‌سینی (سؤزلری عاشیق اسد رضا یئفین‌دیر) عاشیق هاوالاری اوُسلوبوندا ایشله‌میشدیر.

اوْ زامان قیزیل علسگر کیمی دؤیوشلرده ایشتیراک ائدن اشرف عباس‌اوْفون، گنج بسته‌کار فیکرت امیراوْفون، اسماعل عبدالله‌یئوین دؤیوش مئیدانلاریندا یاراتدیقلاری بیر سیرا ماهنیلار هم جبهه‌ده، هم‌ده آرخادا گئنیش یاییلمیشدی. بو ایللرده موعاصیر، رادیوْ وئریلیشلرینین رئپئرتوُرآریندا عوموميتله خالق موسیقیسی و نغمه‌لرینین سایی آرتمیشدیر. ماهنی و رقص کریل، عاشیقلار کوْللئکتیولری، اؤز فعالیت خوْرلری جبهه‌یه گئدیر، یاخود آرخادا، خالق آراسیندا خالق یارادیجیلیق نومونه‌لرینی تبلیغ و تشویق ائدیردیلر. عاشیقلار جبهه‌نی، حربی خسته‌خانالاری گزرک اوْخودوقلاری خالق ماهنیلاری و اؤز نغمه‌لری ایله دؤیوشچولرده وطنه محبت حیسّینی داهادا آرتیریر، اوْنلاری دؤیوشه روحلاندیریردیلار.

آذربایجان خالقی‌نین گؤزل بیر عنعنه‌سی واردیر. تا کئچمیشلردن باشلایاراق سؤزله سیلاح، صنعتله قهرمانلیق ایشغالچیلارا قارشی موباریزه مئیدانلاریندا بیرلشمیش دؤیوشچولره توکنمز قووَت وئرمیشدیر. بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده‌ده سؤز، موسیقی، ماهنی دؤیوشچولریمیزی روحلاندیرمیش، اوْنلاردا مردلیک، قوْرخمازلیق حیسلرینی داهادا آرتیرمیشدیر.

بیر چوْخ آذربایجان دؤیوشچولری جبهه‌یه اؤز سازلاری ایله گئتمیشلر. عاشیق قارا محمداوْف اؤز سازی ایله قافقازدا یوْقوْسلاوییایا (یوگسلاوی) قدر دؤیوش یوْلو گئچمیشدیر. یاخود، جبهه‌دن گلن بیر مکتوبدا دئییلیردی: «فاشیست ایشغالچیلاری شیمالی قافقازدان قوُوولوب چیخاریلیر، شهرلر، کندلر بیر ـ بیرینین آرخاسینجا آزاد ائدیلیر. آوتوْماتچیلار روْتاسینین قیزینماق اوچون اَیله‌ندییی بیر ائوه گیریریک. کیمی آیاغینی قوُرودور، کیمی دوْلاغینی باغلاییر، کیمی ایسه پاپیروْس بوکور. نازیک، اوُجا بوْی بیر دؤیوشچو ایچری گیررکن ائوده‌کیلردن بیریسی اوْنو گوله ـ گوله قارشیلاییر:

ـ آی، قازاخل بالاسی، گل بیر روُحوموزو قاشوْولا!

ـ اَیه، آی قیْولاسیز اوُشاغی، قوْیسانیز بیر بارماقلاریمین دوْنو آچیلسین.

ـ یاخشی دئییینمه، گل کئچ اوْجاغین باشینا.

... موسم خلیل‌اوْف اوْجاغی باشینا کئچیب اَللرینی قیزدیریر، سوْنرا سازینی دؤشونه باسیب کیچیک اوْطاغین ایچریسینده اوْ یان ـ بو یانا گزه ـ گزه اوْخویور:

فاشیسته باخ، فاشیسته باخ،

وار یوْخونو آتیب قاچیر.

دؤنوب دالینا باخماییر،

عار ـ ناموسون ساتیب قاچیر.

موسومم، مردی ـ مردانا،

ایندی قان آلیرام قانا،

فریس گیرمه‌یین مئیدانا،

کوْلدان ـ کوْسدان تاتیب قاچیر»[۱۵۳]

ملاحتلی سسی ایله بولبوللری مات قوْیور، مجلیسلر زینتی جیلّی عاشیق مصیب نصیب‌اوْف‌دا بو زامان قیزیل اوْردو سیرالاریندا دوشمنه قارشی ووُروشوردو. اوْ، قارلی ـ چوْوغونلو بیر گونده سنگرده بداهتاً آشاغیداکی شعری قوْشموشدور:

چالیب ـ چاغیردیغیم اوْ گونلر هانی،

گلیب یادا دوشدو سازیم سنگرده،

ایندی حکم ائله‌یین قیشین بوْرانی،

صاباح آچیلاجاق یازیم سنگرده.

وطن، سنی هئی یادیما سالارام،

توْرپاغینی یاد ائللردن آلارام.

یوز فریستی لئش ـ لئش اوسته قالارام،

یامان بوْز دور منیم اوزوم سنگرده.

مصیبم، سؤز دئییرم سینه‌دن:

نئچه‌کی، اوْ ساغدیر، کئچمز گونوم شن،

[153] ـ آ. زامانوْف. کازبئک ظفر نغمه‌سی اوْخویور، «ادبیات قزئتی»، 1943. ن 23.

گرک آللریمده‌کی بو سونکویله من

هیتلرین قبرینی قازیم سنگرده.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده آذربایجان خالقی‌نین مرد اوْغوللاری افسانه‌وی قهرمانلیقلار گؤستردیلر. فاشیست ایشغالچیلارینا قارشی دؤیوشلرینده اؤزلرینی حقیقتاً ده جاوانشیرلرین، بابکلرین، کوْراوْغلولارین، ستارخان‌لارین اؤولادلاری کیمی گؤسترن قهرمانلارین، هَزی آصلان‌اوْفون، کامال قاسیم‌اوْفون، اسرافیل محمداوْفون، قافور (غفور) محمداوْفون، مهدی حسین‌زاده‌نین، گرای اسداوْفون، حسین بالا علی‌یئوین آدلاری فخرله چکیلمه‌یه باشلادی. عاشیقلار بو قهرمانلارین شرفینه گؤزل ماهنیلار حصر ائتمیشلر.

وطن‌پرورلیک شیفاهی خالق یارادیجیلیغی‌نین اساس و آپاریجی موضوعلاریندان بیری ایدی. آذربایجان عاشیقلار اؤز شعرلرینده وطنین گؤزللیکلرینی، اوْنون طبیعی ثروتلرینی وصف ائدیر، تعریفله‌ییر، بوُنونلادا دوشمنه قارشی سوْنسوز نفرت و وطنه محبت حیسّلرینی تبلیغ و ترنم ائدیردیلر. عاشیق میرزه‌نین «باکی»، عاشیق اسدین «وطن بیزیمدیر»، عاشیق تیمورون «بیزیمدیر» شعرلرینی بوُنلا میثال گؤسترمک اوْلار.

«باکی» ردیفلی شعرینده عاشیق میرزه نفت بوُرقولارینی، اؤلکه‌یه نور ساچان قارا قیزیلی وصف ائدیر، باکی‌نین قهرمان کئچمیشینه بیر نظر سالیر:

حئیرانام نفت بوُلاغینا،

نوُر ساچان آغ چیراغینا

اوْ گؤزللر اوْیالاغینا

من‌ده قوْناق گلدیم، باکیم.

قوْجامان، تجروبه‌لی ائل صنعتکارلارینا گؤره قوْرخویا دوشمه‌مک، سیرالاری مؤحکم بیرلشدیرمک دوشمن اوزرینده غلبه‌نین رهنیدیر.

بو جهتدن عاشیق میرزه‌نین «پارچالانماز» ردیفلی قوْشماسی دیقّتی جلب ائدیر. بو شعر موحاریبه‌نین ایلک گونلرینده قوْشولموشدور. عاشیق بؤیوک وطنیمیزین قدرتینی، وطنین توکنمز مادی و مدنی ثروتلرینی، خالقلارین بیریلیبی و دوْستلوغونو ترنم ائدیر. میرزه‌یه گؤره خائن دوشمنین غفلتاً هوجومو فاشیستلرین دوشوندویو کیمی اوْلمایاجاق.

ماهنی‌نین سوْنوندا خالقیمیزین گوجوندن، سارسیلماز بیرلی‌ییندن، دوشمن اوزرینده غلبه‌سیندن دانیشیلیر.

عاشیق میرزه‌نین «شانلی وطن»، «دوشمریک»، «بیلمز» آدلی قوْشمالاریندادا خالقیمیزین دَمیر اراده‌سیندن، مؤحکم بیریلییندن، غلبه‌یه اوْلان یوکسک اینامیندان دانیشیلیر.

آذربایجان عاشیقلارینین بیر قیسمی سیلاح گؤتورب جبهه‌نین اؤن آتش خطّینده ووُروشموشلار. بوُنلاردان عاشیق قارا محمداوْف، عاشیق نجف، عاشیق ایسلام یوسف‌اوْف، عاشیق همای، عاشیق ابراهیم و باشقالارینی گؤستره بیلریک. موحاریبه‌نین ایلک گونلرینده عاشیق اسلام «بو گون» آدلی شعرینده بوتون خالقین موحاریبه‌یه سفربر اوْلماسینی بئله ایفاده ائتمیشدیر:

یاشاسین اوْردوموز، دوُرور اَر کیمی،

وطن کئشییینده شیر ـ نرکیمی،

ایسلاما، سازیملا بیر عسگر کیمی

خالقیمین یوْلوندا حاضیرام بو گون.[154]

عاشیق ایسلام اؤزو دؤیوشه گئتمکله برابر، «دوْستلار» آدلی شعرینده خالقین اوْغوللارینی‌دا اَلینه سیلاح گؤتوررک قوُلدورلاری دوْغما یوُرددان قوْووب چیخارماغا چاغیریردی.

قوْروماق اوچون آزادلیغی، وطنی

نَر ایگید تک گئدک جبهه‌یه، دوْستلار!

[154] ـ «عاشیقلار»، باکی، 1957، ص. 190.

هوجوم ائدک یئردن، گؤیدن، دریادان،

دوشمن کولون سوْووراق گؤیه، دوْستلار. (19، 1).

عاشیق قارا هله قافقاز اوُغروناکی دؤیوشلرده شجاعت گؤسترمیش، مجلیسلری اؤز ملاحتلی سسی ایله جوُشا گتیریردی. اوْ، گَده بَی رایوْنوندا آریخ‌دام کندیندندیر. فاشیستلرین اؤلکه‌میز اوزرینه قوُلدورجاسینا باسقی‌نینی ائشیدن قارا محمداوْف موحاریبه‌نین ایلک گونلرینده اوْردو سیرالارینا گئتمیش و دوشمنه قارشی اؤن جبهه‌ده ووُروشموشدور. عاشیق موحاریبه‌نین ایلک گونلرینده قوْشدوغو ماهنیلارین بیریسینده دئییردی:

قارایام سؤزومو ائشیتسین مردلر،

آزادلیق یوْلوندا دؤنمز ایگیدلر،

توْپچو قارداش، ووُر کی، بیزیمدیر ظفر،

ووُر داغیلسین خانمانی هیتلرین!

عاشیق قارا دؤیوشدن سوْنرا ایستراحت زامانی عسگرلری باشینا ییغاراق گؤزل لیریک قوْشمالار، موباریز ماهنیلار اوْخویور، اوْنلاری یئنی ـ یئنی غلبه‌لره روحلاندیریر، قلبلرینی اوْخشاییردی. عاشیق قارا کوْراوْغلونون، قاچاق نبی‌نین موباریز قوْشمالارینی تئز ـ تئز دؤیوشچولرین خواهیشی ایله ایفا ائدیردی. بوُنلارا برابر، اؤزوده یئنی ـ یئنی ماهنیلار یارادیردی. اوْنون قوْشمالاریندا وطنین، آذربایجانین گؤزل باغلاری، دوزنلری ترنم اوْلونوردو.

عاشیق قارا قهرمان بیر دؤیوشچولری، فاشیستلره قارشی دؤیوشلرده قهرمانلیق گؤستردییینه گؤره 3 دفعه اوْردئن و مئدالا تلطیف ائدیلمیشدیر. شیمالی قافقازین آزاد ائدیلمه‌سینده، گئوْرگییئوسک شهرینین آلینماسیندا هندلرله دؤیوشموشدور. بو زامان اوْ، آشاغیداکی قوْشمانی دئمیشدیر:

سرکرده‌دن دؤیوش امری آلاندا،

قهرمانلار یوروش مارشی چالاندا

اوْن شهری بیر حمله‌ده آلاندا،

دئدیلر غلبه بیزیمدیر، بیزیمدیر!

عاشیق قارا محمداوْف قافاز داغلاری اتکلرینده باشلادیغی دؤیوش یوْلونو داوام ائتمیشدیر، کوُبانین، اوُکراینانین آزاد ائدیلمه‌سینده فعال ایشتیراک ائتمیش، دنئستر ساحیللرینه قدر شرفلی بیر دؤیوش یوْلو کئچمیشدیر. عاشیق قارا دوُنای ساحیللریندن سئوگیلی‌سینه یازدیغی مکتودا دئییردی:

باشینا دؤندویوم، قوربان اوْلدوغوم،

یازیرام نامه‌نی آل، سنه قوربان!

یاخشی ساخلا، سنده قالسین یادگار،

سوْنالار سئیر ائدن گؤل سنه قوربان!

قارا ایندی دؤیوش هوَسینده‌دیر،

مئداللار یان ـ یانا سینه‌سینده‌دیر.

گؤزلری وطنین سوْناسیندادیر.

گوجوموز داغ ییخار، بیل، سنه قوُربان!

عاشیق قارانین دؤیوش یوْللاریندا یازدیغی بعضی قوْشمالاری صنعتکارلیق جهتدن ضعیف اوْلسادا، عاشیق ـ دؤیوشچونون غلبه چیرپینتی‌لاری کیمی ماراقلی و صمیقیدیر. کشفیّات زامانی عاشیغین سازینین و شعر دفترینین دوشمن اَلینه کئچمه‌سی اوْنا عؤمورلوک درد اوْلموشدور.

وطن موحاریبه‌سی ایشتیراکچیلاریندان عاشیق نجفین یارادیجیلیغی‌دا ماراق دوْغوُرور. عاشیق نجف موحاریبه‌نین ایلک گونلریندن دؤیوشلرده ایشتیراک ائتمیش و آغیر یارالانمیشدیر. اوْنون جبهه‌ده ایکن

یازدیغی «دوُرنالار»، «اوْغلوما جاواب» وس. قوْشمالاری چاپ اوْلونموشدور. («ادبیات قزئتی»، 1945. ن.8).

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده جبهه‌ده دؤیوشن قهرمانلار حاقّیندا داستانلاردا یارانمیشدیر. بو جهتدن سیاسی رهبر کامال قاسیم‌اوْف حاقّیندا «کامالین داستانی» آدلی قهرمانلیق داستانی خوصوصیله ماراق دوْغورور (196، 4). داستان موحاریبه‌نین ایلک آیلاریندا یارانمیشدیر. عاشیق میرزه داستانی کامال قاسیم‌اوْفون جبهه‌یه یوْلا دوشدویو دؤوردن باشلاییر. قهرمان، وطن‌پرور سوْوئت آدامی جبهه‌یه گئدرکن آروادی و اوشاقلاری ایله وداعلاشاراق دئییر:

من گئدیرم ووُروشلارا، غلبه بیزیم اوْلاجاق،

دوشمنلری چکیم دارا دوشمن یوُردو داغیلاجاق،

کوره‌ییمدن آلسام یارا، قوْی دوشمنه چاتان آنجاق

سئوگیم سنه قنیم اوْلسون. منیم دردیم، قنیم اوْلسون.

عاشیق میرزه کامال قاسیم‌اوْفون جبهه‌ده‌کی ایگیدلییینی بدیعی بیر شکیلده تصویر ائدیر. داستاندا کامالین کؤرپونو پارتلادارکن دؤیوشچولری موباریزه‌یه سسله‌ین قوْشمالاری فاشیزمه دَرین نیفرت بسله‌ین قهرمانین داخیلی عالمی‌نی عکس ائتدیریر.

داستان کامالین صورتی حاقّیندا اوْخوجودا چوْخ آیدین تصور یارادیر. کامال ایگید آذربایجان بالاسیدیر. اوْ، جاوانشیر و بابکین، کوْراوْغلو و نبی‌نین وارثیدیر. وطن، آنا توْرپاق، آزادلیق اوُغروندا موباریزه کامالین آغیر گونلرده کئچیردییی عؤمرونون معناسیدیر. کامال قوْرخماز، ایگید بیر گنجدیر. اوْ، هئچ بیر تهلکه‌دن چکینمیر. فاشیست غصبکارلارینین کئچه بیلمه‌مه‌سی اوچون بؤیوک استراتژی اهمیتی اوْلان کؤرپونو پارتلاتماق لازیم گلیر. بوُنو کامال عهده‌سینه گؤتورور و موفقیتله حیاتا کئچیریر. گئری، اؤز حیصه‌سینه دؤنور، دوْستلاری ایله گؤروشور و اؤز داخیلی سئوینج و هیجانلارینی ایفاده ائدن ماهنیلار اوْخویور:

بو میثالی دئییب اوُلو بابالار،

طرلان اوْیلاغینا سار گله بیلمز،

آخماق فاشیست یئریسه‌ده سئل کیمی

دونیا اوْلار اوْنا دار، گله بیلمز.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینین شیفاهی خالق یارادیجیلیغینی یالنیز قهرمانلیق حادیثه‌لرینین بدیعی تصویری سایماق دوْغرو اوْلمازدی. موحاریبه زامانی جبهه‌ده خالق ادبیاتیمیز موباریز بیر سیلاح کیمی، چوْخ واخت قهرمانلارین ایگیدلییینی مشایعت ائتمیشدیر. ماهنی، بایاتی، قهرمانلیق ناغیللاری، عاشیق قوْشمالاری، افسانه و لطیفه‌لر عسگر وضابطلرین اوره‌ییندە دوشمنه کسکین نیفرت و کین، وطنه سوْنسوز محبت حیسی اوْیاتمیشدیر.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده شیفاهی خالق یارادیجیلیغیندا پارتیزانلارین، کشفیاتچی، دؤیوشچو، کوْماندیر و ب. اؤلمز صورتلری یارادیلمیشدیر. وطن، خالق اوُغروندا جاندان کئچمک، باشقا خالقلارا حؤرمت و محبت، یوْلداشلیق کؤمه‌یی، مردلیک، صادق‌لیک، آزادلیغا مئیل، دوشمنه ـ ساتقینلارا قارشی آمانسیزلیق وس. کیفیتلر، فاشیست ایشغالچی‌لارینین یاراماز، ایرنج خاصیتلری وحشی‌لیکلری خالق یارادیجیلیغیندا بدیعی شکیلده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

فاشیست آلمانییاسی اوزرینده غلبه همیشه اَن عزیز بایرام کیمی قئید ائدیلمیشدیر. بو بایرام گونلرینده عاشیقلاریمیز ائل شنلیکلرینده شست‌له دؤیوشکن روُحلو ماهنیلار اوْخوموش، دوشمنه خالقین نیفرتینی ایفاده ائتمیشدیر.

خیندی محمد (ممد):

خیندی ممدهئچ اَمه‌یی ایتیرمز،

گده ـ گوده دؤیوشه تاب گتیرمز.

مختنسین باخچاسی بار یئتیرمز.

تارمار اوْلدو تاختی ـ تاجی هیتلرین.

عاشیق حسین ساراجلی:

حسین دئیر چوْخ داستانلار یازمیشیق،

یاغیلارین آلایینی پوْزموُشوق،

فاشیستلرین مزارینی قازمیشیق

آخیر اوْلدو حالی آجی هیتلرین.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی دؤورونده یازیلی ادبیاتیمیز کیمی، شیفاهی خالق یارادیجیلیغیمیزدا ایدئیا سیلاحی اوْلماقلا خالقین موباریزه‌سینه کؤمک ائتمیش، کوتله‌لری سَفربَر اوْلماغا روحلاندیرمیشدیر.

ادبیات:

1ـ عاشیقلار بؤیوک وطن موحاریبه‌سی حاقّیندا، باکی، .1942

2ـ بؤیوک وطن موحاریبه‌سی حاقّیندا عاشیق شعرلری، باکی، 1942.

3ـ وطن حاقّیندا خالق شعرلری، باکی، 1941.

4ـ آذربایجان داستانلاری، 5 جیلددە، V جیلد، «علم» نشریاتی،1972.

5ـ آذربایجان فوْلکلورو آنتوْلوْگییاسی، I کیتاب، باکی، 1969.

6ـ ح. آراسلی. عاشیق یارادیجیلیغی، باکی. 1960.

7ـ م. ابراهیم‌اوْف. عاشیق پوْئزییاسیندا رئالیزم، باکی، 1966.

8ـ پ. افندی‌یئف. بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده عاشیق یارادیجیلیغی. و. ای. لنین آدینا کریل ـ نین اثرلری، VII جیلد، 1959.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سوْنراکی دؤوورده

شیفاهی خالق ادبیاتی

بؤیوک وطن موحاریبه‌سی سوْوئت خالقی‌نین غلبه‌سی ایله باشا چاتدی. موباریزه ایللرینده اینجه صنعتیمیز سیناقدان بؤیوک موفقیتله چیخدی.

اینجه صنعتین، اوْ جومله‌دن فوْلکلورون قارشیسیندا یئنی، جیدّیو مسؤل وظیفه‌لر دوُروردو. اینجه صنعت، فوْلکلور موحاریبه‌نین یارالارینی ساغالدان، صنایعی، کند تصرفاتینی برپایا گیریشن خالقین اَن یاخین کؤمکچی‌سی اوْلدو. اوْنا گؤره‌ده حکومتیمیز اینجه صنعت، ادبیات و فوْلکلورون اینکیشافی اوچون بؤیوک قایغی گؤسترردی. خالقیمیزین دینج اَمه‌یی، زحمتی، دوْستلوق، بین‌الملل‌چیلیک، صولح اوُغروندا، بین‌الخلق ارتجاع‌یا قارشی موباریزه وس. کیمی موضوعلار ایلک پلانا چکیلدی.

هله موحاریبه‌نین اوْلدو ـ آلوْووُ سؤنمه‌میش ایمپریالیستلر خالقلاری داها دَهشتلی فلاکتلره سالماق ایسته‌ییردیلر. سوْوئت خالقینا، سوْسیالیست اؤلکه‌لرینه ایسه موحاریبه‌نین داغینتی‌لارینی آرادان قالدیرماق، صنایع و کند تصرفاتینی داهادا اینکیشاف ائتدیرمک اوچون صولح، امین ـ آمانلیق لازیم ایدی. اوْنا گؤره‌ده بو ایللرده ایکی اساس موضوع: اَمک، صولح و دئموکراتییا اوُغروندا موباریزه فوْلکلورون اساس موضوعلاری اوْلدو.

خالقیمیز بیر طرفدن برپا ایشلری آپاریر، دیگر طرفدن ایسه گلجه‌یین نهنگ تیکینتی‌لرینه باشلاییر. بو یوکسک اَمک پافوْسو عوموميتله اینجه‌صنعتیمیزده اوْلدوغو کیمی، فوْلکلوروندا اساس موضوعلاریندان بیرینه چئوریلیر. ایندی عاشیقلارین سسی صحرالارا جان وئرن کاناللاردان، عالمی چیراق‌بان (چراغان) ائدن سو ـ الکتریک ستانسییالاریندان گلیر. عاشیق میرزه ووْلقا ـ دوْن کانالینا ایکی مخمس حصر ائتمیشدیر. بوُنلاردان بیرینده اوْخویوروق:

صحرالارا، دوزَنلره حیات گلیر، باهار گلیر،

ایندی باخین کاخوْوکایا، اوُستا گلیر، معمار گلیر،

دایانمادان بنزین گلیر، ماشین گلیر، قاطار گلیر،

باکی، داشکند، مسکوادان بو یئرلره نه وار گلیر،

قلبیم هله قوْجالمامیش، میرزه‌یم، هر آن دئییرم.

اینسانلارا شان ـ شؤهرت، ائله برکت، فراوانلیق، مؤحکم صولح و امین ـ آمانلیق گتیرن اَمک ماهنیلاردا، بایاتیلاردا، داستانلاردا وصف اوْلونور:

من عاشیق ائللر بیزه، غم ـ غصه‌دن یوْخدو ایز،

بار وئریر چؤللر بیزه یارادیریق بوُردا بیز،

تسلیم اوْلور گور چایلار بیر شهره بنزه‌ییر

نور وئریر سئللر بیزه، تئخنیکالی کندیمیز.

بو دؤورده اینسان اَمه‌یی سوُسوز صحرالاری لاله‌زارا چئویریر، خام توْرپاقلاردا قیزیل زمیلر بئجریر، گورچایلارین مجرالارینی دَییشیر.

عزیزیم ائللر گولده، پامبیق ائللر بیزَدی

غملی کؤنوللر گولدو، موُغان میل‌لر بیزَدی،

بیزیم گؤزل دؤوراندا کوْلخوزون تارلاسیندا

صحرالار چؤللر گولدو. آچدی گوللر بیزَدی.

خالق ادبیاتیندا صولح و دئموکراتییا موضوعسو.

گئنیش خالق کوتله‌لری همیشه دینج، یارادیجی اَمه‌یه مئیل ائدیر، موحاریبه‌لره نیفرت بسله‌ییر. اوْنا گؤره ده اوْ، بوتون وارلیغی بوْیو صولح، دئموکراتییا، امین ـ آمانلیق اوُغروندا موباریزه آپارمیشدیر. بو موضوع عینی زاماندا سوْوئت اینجه‌صنعتینین، اوْ جومله‌دن فوْلکلوروندا اساس موضوعلاریندان بیری اوْلموشدور.

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا دا اؤز نؤبه‌سینده موحاریبهده سؤنرا بو موضوعدا موهوم اثرلر مئیدانا گلمیشدیر.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سؤنرا صولح و دئموکراتییا اوُغروندا موباریزه داها دا گئنیشله‌نیر. عوموم دونیا صولح‌شوُراسی، هر بیر متفق رئسپوبلیکادا، خالق دئموکراتییاسی اؤلکه‌لرینده صولح‌شورالاری یاراندی. صولح اوُغروندا، یئنی موحاریبه قیزیشدیریجیلارینا قارشی موباریزه دونیا مقیاسیندا کوتله‌وی شکیل آلدی. بیز بوُنو همین موضوع‌یا حصر ائدیلن شیفاهی خالق ادبیاتی نومونه‌لرینده‌ده آیدین گؤروروک.

عاشیق، دوْلاق آلتینا — بو باغدان نه گلدی،

ساری دوْلاق آلتینا — یوْللاری کَسه گلدی،

صولح بایراق تک اوُجالسین. — صولحون سسی اوُجالدی

بیزده دوْلاق آلتینا. — ائللر ده سسه گلدی

خالق بایاتیلاریندا صولحون ساسیلماز دایاغی اوْلان اوْردوموز بئله تصویر ائدیلمیشدیر:

ائللر آیاغا دوُردو، — عزیزینم، بئشیکده،

دوشمنه ضربه ووُردو، — کؤرپه‌م یاتیر بئشیکده،

فاشیستلری محو ائتدی — آتاسی سرحدده‌دیر ـ

قهرمان قیزیل اوْردو. — دایانیبدیر کئشیک‌ده.

موحاریبه‌دن سؤنراکی ایللرده آذربایجان عاشیقلاری صولح موضوعسوندا چوْخلو ماهنیلار قوْشموشلار. عاشیق میرزه، عاشیق اسد، عاشیق حسین جاوان، کامیل ذلفقاراوْف، بَی‌لر قدیراوْف، جالال سلیمان‌اوْف، یدالله عباس‌اوْف، چوْبان تقی‌یئف، ایسلام یوسف‌اوْف و باشقالارینین قوْشمالاری خوصوصیله دیقّتی جلب ائدیر. بَی‌لر قدیراوْف «صولحون بایراغی» ردیفلی قوْشماسیندا دئییردی:

وطن گؤیلرینده آچاراق قاناد

گزیر اَلدن اَله صولحون بایراغی،

مظلوم اینسانلارا اوٚمید بخش ائدیر

مغرور گؤرکملی ایله صولحون بایراغی.

آذربایجان عاشیقلارینین بو موضوعدا اوٚلان ماهنیلار 1952 ـ نجی ایلده چیخان «صلح نغمه‌لری» کیتابیندا توٚپلانمیشدیر. آذربایجان عاشیقلاری صولح و دئموکراتییانین، سوٚوئت اوٚردوسونو، خالقین دینج، یارادیجی امه‌یینی اؤز شعرلرینده ایلهاملا وصف ائدیردیلر.

عاشیقلار موختلیف موضوعلاردا اوٚلان ماهنیلارینی صولحه، دئموکراتییایا چاغیریشلا تاماملاییردیلار. عاشیق میرزه‌نین شعرینده سوٚوئت عسگرلری، سوٚوئت سرحدچی‌لری دینج یارادیجی اَمه‌یین، خالقیمیزین نایلیّتلرینین قوٚروُیوجوسو کیمی ترنم ائدیلیر:

گؤرورم هر زامان اوٚیاقسان، اوٚیاق،

دَیمه‌سین بو یوُردا اصلا یاد آیاق.

قایدادیر، سؤزوندن دؤنمز مرد، قوٚچاق

ایستر بوٚران اوٚلسون، ایستر قار اوٚلسون.

عاشیقلار چوٚخ یاخشی باشا دوشموشلر کی، خالقیمیزین فداکار اَمه‌یی صولحون مؤحکم‌لنمه‌سینه کؤمکدیر. اوٚنلار آذربایجاندا گئدن قوُروجولوق ایشلریندن، اَمک خاریقه‌لریندن جوُشا گلرک یئنی ـ یئنی اثرلر یارادیردیلار. عاشیق یدالله عباس اوٚفون ماهنیسی بو جهتدن داها سجیّه‌ویدیر:

سازیم دیللەننده، طبعیم جوٚشاندا،

دئ ندن سؤز آچیم، نه‌لردن دئییم.

آدی خریطه‌یه نقش اوٚلونمامیش

هانسی یئنی کنددن، شهردن دئییم.

مغانا، شیروانا کاناللار چکن،

داش کسنده دینامیتله یئر سؤکن،

بوُروق قوُران، مئشه سالان، ائو تیکن

ائلین گؤستردییی هونردن دئییم.

صولح، دئموکراتییا، آزادلیق، استقلالیت بوتون دونیا زحمتکش‌لرینین آرزوسو، ایسته‌ییدیر. عاشیق ابراهیم (باکی) بو ایدئیانی بئله ایفاده ائتمیشدیر:

حاق سؤزوموز بوُدور بوُ،

صولحون آدی اوُلودور،

ائی دوْستلار، صولحون یوْلو

گله‌جه‌یین یوْلودور.

صولح دئموکراتییا اوُغروندا موباریزه موضوعسو سوْوئت دؤورو فوْلکلورو‌موزون عوموم دونیا اهمیتینی داهادا آرتیرمیشدیر.

خالق یارادیجیلیغی‌نین کوتله‌وی فوْرمالاری

آیدیندیر کی، دؤورو‌موزده شیفاهی خالق ادبیاتینین آیری ـ آیری نومونه‌لرینی یارادان چوْخلو صنعتکارلار یاشاییرلار. آذربایجانین هر هانسی بیر گوشه‌سینه گئدنده یئنی بیر استعدادلا قارشیلاشیرسان. اوْنلار خالقیمیزین گؤزل عادت و عنعنه‌لرینی یاشادیر، کلاسیک فوْلکورو‌موزو قوْرویوب ساخلاییر، سوْوئت دؤورو فوْلکلورو‌موزون ایسه یئنی ـ یئنی نومونه‌لرینی یارادیرلار.

«یوکسک داغ کندی اوْلان خالتانلی‌دا قوْجامان ائل صنعتکاری اشرف نصیراوْفو هامی حؤرمتله دینله‌ییر. اوْنون یاشی 80 ـ ای کئچمیشدیر، آنجاق بیر ایفاچی صنعتکار کیمی قوْجالمیر. اوْ نادیر خالق داستانلارینی ـ

«یئتیم آیدین»، «اوْردوبادلی کریم»، «نجف و پرزاد» وس. بیلیر. قوْجامان صنعتکار ایندی یئنی ـ یئنی ماهنیلار قوْشور، ائل آراسیندا ایفا ائدیر.» (سند. ح)

یاخود، پری حسن قیزی زنگه‌طوُر قضاسینین محمدلو کندینده آنادان اوْلوب. 85 یاشی وار. اوْنون سینه‌سی ائل صنعتی‌نین گؤزل اینجیلری ایله دوْلودور. اؤزوده شیفاهی ادبیات نومونه‌لری یارادیر. حاضیر جاواب، سینه دفتر ائل صنعتکاریدیر. موعاصیر دؤورروموزده باش وئرن حادیثه‌لره چوْخلو ماهنیلار حصر ائدیر. بؤیوک وطن موحاریبه‌سینده فاشیستلره قارشی قهرمانجاسینا موباریزه آپاران یگانه اوْغلونا گؤندردییی منظوم مکتوبونون بیر یئرینده یازیردی:

ایگید زحمت چکر وطن یوْلوندا،

توفنگین اَلینده، گوجون قوْلوندا،

ووُر یاغی گبرسین ساغی ـ سوْلوندا

داریخما ـ داریخما، بالام، داریخما!

دوشمنی کول ائتسین نالەم داریخما![155]

حاضیردا ائل آراسیندا خوصوصی بایاتی دئینلر، آغیچیلار، نقّاللار، سؤزو ـ محبتی شیرین ـ مزه‌لی مودریک ائل صنعتکارلاری چوْخدور. چوْخ زامان مجلیسلرده، ییغینجاقلاردا گولوش، یوُموْرلا دوْلو احوالات و لطیفه‌لر سؤیله‌نیر، بیز بوُنلارین شیفاهی یارادیجیلیق نومونه‌لری اوْلدوغونا اهمیت بئله وئرمیریک، دئمه‌لی، لطیفه‌لر، ائل سؤزلری ایندی ده یارانیر و یاییلیر. بئله لطیفه‌لرین چوْخوندا عاییله و معیشت‌ده اوْلان نقصانلار اوزه چیخاریلیر، آج گؤزلر، تنبل‌لر، یالتاق و آوارالار تنقید اوْلونور. بیر سؤزله لطیفه‌لرین چوْخ حیصه‌سینده ایندی تربیه‌وی مسأله‌لر قوْیولور:

[155] ـ «ادبیات و اینجه صنعت»، 1969، 2 آوگوُست.

« ـ بو ندیر؟ آروادان آیریلمیسان، ائوده ده اوْنون اوچون بیر شئی قوْیمامیسان؟!

ـ نه دانیشیرسان، جانیم! بس اوُشاقلار ندیر؟» (21 ـ 4).

بوتون بوُنلارلا برابر، سووئت حاکیمیتی ایللرینده زحمتکش‌لرین کوْللئکتیو یارادیجیلیغینادا خوصوصی دیقّت یئتیریلیر. صنعتین کوْللئکتیو فوْرمالارینین اینکیشافینا سوْسیالیست حیات شرایطی‌نین اؤزو گئنیش ایمکانلار یارادیر، سوْوئت آداملاری وطنی مدافعه‌ده، اَمک جبهه‌سینده کوْللئکتیو صورتده بؤیوک قهرمانلیق نومونه‌لری گؤستریرلر. بو کوْللئکتیولیک اؤزونو صنعتین موختلیف فوْرمالارینین یارادیلماسینیدادا گؤستریر. کوْللئکتیو یارادیجیلیغین اؤز فعالیت فوْرمالارینین اینکشافی اوچون دفعه‌لرله قرارلار قبول ائتمیشدیر.

رایوْن و کندلرده، شهرلریمیزده سایسیز ـ حسابسیز کلوبلار، مدنیت سارایلاری واردیر. بوُرادا چوْخلو اؤز فعالیت درنکلری فعالیت گؤستریر. بو گروپلارین اؤزلری ده کوْللئکتیو صنعتین موختلیف نوعلاری ایله مشغول اوْلورلار. منتظم اوْلاراق باکی‌دا، گنجه‌ده، مینگه‌چئوریرده، سو مقاییت‌دا، شوُشادا، ناخچیوان (نخجوان)دا و باشقا شهرلرده عاییله آنسامبل‌لاری مسابقه‌سی، ائتنوگرافیک کوْنسئرتلر تشکیل اوْلونور. فوْلکلور آنسامبل‌لاری قدیم آذربایجان هاوالارینی، رقصلری و ماهنی‌لارینی آختاریب اوزه چیخاریر، برپا و ایفا ائدیرلر. «جنگی» عاییله آنسامبلی مغان دوزونده، سالیان رایوْنوندا یارادیلمیشدیر. آنسامبلا رئسپوبلیکانین اَمکدار مدنیت ایشچیسی ماناف محمداوْف رهبرلیک ائدیر. آنسامبلین اوْن نفردن عیبارت عضوو ایسه اوْنون اوْغلانلاریدیر. م. محمداوْف رئسپوبلیکا رایونلارینی گزیب موسیقی فوْلکلورو‌موزو توْپلامیش، اوْنلاری قدیم خالق چالغی آلتلرینده ایفا ائتمیشدیر. بو عاییله آنسامبلی اؤلکه‌میزین بیر سیرا شهرلرینده کریل ـ ده دفعه‌لرله چیخیش ائتمیش، زاگرئب شهرینده کئچیریلن عاییله فوْلکلور آنسامبللارینین بین‌الخالق فئستیوالیندا دیپلوْما لاییق گؤرولموشدور. (سند. ح).

سوْسیالیزم شراییطینده خالق صنعتی‌نین اینکیشافی اوچون یارادیلان ایمکانلار بئله فوْلکلور کوْللئکتیولرینین شخصینده خوصوصیله اؤزونو نومایییش ائتدیریر. خالق رقصلریندن عیبارت رئسپوبلیکا فئستیواللاریندا مینه

یاخین کوْللئکتیو ایشتیراک ایفا ائتمیشلر. (1978) «اوْخوترار» مسابقه‌سی، دئمک اوْلار کی، هر ایل کئچیریلیر، خالق ایچریسیندن یوزلرجه یئنی ـ یئنی استعدادلاری تاپیب اوزه چیخاریر. قاراباغ دیاریندا اوْن گون عرضینده «خاری بولبول» بین‌الخالق موسیقی فئستیوالی کئچیریلمیشدیر. کریل، مکزیکا، اسرائیل، ترکیه، لیتوان، گرجستان، تاجیکستان، باشقیردستان خالق کوْللئکتیولری اؤز صنعتینی نومایییش ائتدیرمیشدیر.[۱۵۶]

1977ـ نجی ایلده کئچیریلن زحمتکش‌لرین بیرینجی عوموم اتفاق اؤز فعالیت یارادیجیلیغی فئستیوال بوُنون اَن جانلی ثبوتودور. میلّی رئسپوبلیکالاردا کئچیریلن باخیشلارین چوْخ ایللیک تجروبه‌سینی اؤزونده توْپلایان بو تدبیر کوتله‌وی اینجه صنعت و مدنیتین گله‌جک اینکیشاف پئرسپئکتیولرینی معین‌لشدیردی. «یارادیجی گنج‌لره ایش حاقّیندا» قراردا (1976) گنج یارادیجی ضیالیلارین حیاتلا علاقه‌سینی دایم محکم‌لتمک و تکمیل‌لشدیرمک، اوْنلارین ایجتیماعی و یارادیجیلیق فعاللیغی، ایدئیا اینامینی یوکسلتمک ضرورتینی بیر داها قئید ائتدی. سوْوئت کوْنستی‌تاسیندا دئییلدییی کیمی، «اؤلکه‌میزده پروْفئسسیوْنال اینجه‌صنعتین و بدیعی یارادیجیلیغی‌نین اینکیشافی هر واسیطه ایله هوس‌لندیریلیر».

«بدیعی اؤز فعالیت یارادیجیلیغی‌نین داهادا اینکیشاف ائتدیریلمه‌سی تدبیرلری حاقّیندا» قرار اؤلکه‌میزده کوتله‌وی خالق یارادیجیلیغی فوْرمالارینین داهادا اینکیشافی اوچون گؤستریلن قایغی‌نین یئنی تظاهورو (تظاهر) ایدی.[۱۵۷] بوُندان سوْنرا اؤز فعالیت یارادیجیلیغینا حصر ائدیلن عوموم اتفاق فئستیوالی ایکی ایلدن آرتیق داوام ائتمیشدیر. کئچمیش سوْوئت اتفاقینین موختلیف یئرلرینده یاشایان میلیونلارلا استعداد اؤز صنعتینی نومایییش ائتدیرمک ایمکانی اَلده ائتمیشدی.

---

[156] ـ «کمونیست» قزئتی 27 مای، 1990.

[157] ـ (سند. ح)

خالق تئاترلاری‌دا خالقین کوتله‌وی یارادیجیلیغی‌نین بیر فورماسیدیر. سوْن ایللر شکی‌ده، قوُبادا، آغدام‌دا، زاقاتالادا، سوُمقاییت‌دا، مینگه چئویرده، قازاخ‌دا و باشقا شهر، رایوْن و کندلرده فعالیت گؤسترن بو تئاترلار گئنیش خالق کوتله‌لری طرفیندن رغبتله قارشیلانیر.

بوتون بوُنلارا یاناشی، سوْن ایللرده کوُکلا تئاتری، قارا بللی تئاتری‌دا آچیلمیشدیر. قارا بللی تئاتری خالق یارادیجیلیغی ائوی نزدینده فعالیت گؤسترییر. بوُ تئاترلاردا آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینین عنعنه‌وی نومونه‌لریندن یارادیجی صورتده ایستیفاده اوْلونور.

عاشیق یارادیجیلیغی

بو دؤورده ده عاشیق یارادیجیلیغی فوْلکلوْرون آپاریجی قوْلو اوْلاراق قالماقدادیر. عاشیق صنعتی عصریمیزین، دئمک اوْلار کی، بوتون حادیثه‌لریله یاشایا بیلیر. اوْنا گؤره‌ده خالق صنعتکارلارینا، عاشیق یارادیجیلیغی‌نین اینکیشافینا دایم قایغی گؤستریلیر. 1946ـ نجی ایلده گنجه‌ده توْپلاشان عاشیقلار مجلیسینده عاشیق اسد، عاشیق میرزه، عاشیق ایسلام کیمی صنعتکارلار چیخیش ائتمیشلر. عاشیق اسد دئمیشدیر:

«من خالقیمین بؤیوک اذیتلرینین شاهیدی اوْلموشام. یئنی حیاتی، سوْوئت آدامینی، اوْنون فداکار اَمه‌ییني وصف ائتمک بیزیم اَن عمده وظیفه‌میزدیر. منیم ماهنی و داستانلاریم صداقتله خالقا خیدمت ائدَجکدیر». عاشیق میرزه «منیم بئش ایلییم» آدلی ماهنی‌سینین کوْلخوزچوُلار آراسیندا عکس ـ صدا تاپدیغینی اورک سئوینجی ایله سؤیله‌میش و گؤسترمیشدیر کی، حاضیردا اوْ، آذربایجانین سیماسینی دَییشدیرَجک مینگه‌چئویر سوُ ـ الکتریک ستانسیاسی حاقّیندا ماهنیلار قوْشماقدادیر».

بئله ییغینجاق و گؤروشلر موحاریبه‌دن سولنراکی ایللرده منتظم اوْلاراق کئچیریلمیشدیر. رئسپوبلیکا و عوموم اتفاق مسابقه‌لرینده عاشیقلاردان ایمران (عمران)، اکبر، پناه و باشقالاری دفعه‌لرله لاوُرئات آدینا لاییق گؤرلموشلر. 1949ـ نجو و 1959 ـ نجو ایللرده مسکوادا کئچیریلن آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعتی

اوْن‌گونلوکلرینده ایشتیراک ائتمیشلر. قزئت، ژوُرنال صحیفه‌لرینده اوْنلارین شعرلری منظم اوْلاراق چاپ اوْلونور، آیریجا کیتابلاری بوُراخیلیر.

عاشیقلارین رادیو و تلویزیا ایله واختاشیری چیخیشلاری تشکیل ائدیلیر، داستان گئجه‌لری کئچیریلمیشدیر. رایوْن و کند کلوبلاریندا، مدنیت سارایلاریندا، تارلالاردا، ائل مجلیسلرینده عاشیقلار بؤیوک موفقیتله چیخیش ائتمیشلر. قازاخ، توْووُز، شامخوْر، گده‌بَی عاشیقلاری رئسپوُبلیکامیزدان حدودلاریندان کناردا دا شؤهرت قازانمیشلار.

سوْن ایللرده بیر سیرا کلاسیک صنعتکارلاریمیزین شعرلری تاپیلیب اوزه چیخاریلمیشدیر: ح. عاریف عاشیق علی‌نین (آلی‌نین) شعرلرینی ائل مودریکلریندن توْپلاییب کیتابچا حالیندا ائتدیرمیشدیر. 1970 ـ نجی ایللرده ح. عاریفین «سازلی، سؤزلو دونیام» مقاله‌سی اطرافیندا گئنیش مذاکره آچیلدی. عاشیق صنعتی، عنعنه‌لری، خوصوصیله موسیقی‌سی حاقّیندا خئییرلی محبتلر اوْلدو. آذربایجان دؤولتینین «یارادیجی قووَلرله ایش حاقّیندا» قراریندان سوْنرا عاشیق یارادیجیلیغینا دیقّت خوصوصیله آرتدی. خالق شاعیری ص. وورغونون آنادان اوْلماسینین 70 ایللییی موناسیبتی ایله قازاخدا گنج عاشیقلارین رئسپوُبلیکا مسابقه ـ توْپلانیش اوْلدو. حتی بو موناسیبتله ص. وورغونون آدی ایله باغلی م. حکیم‌اوْفون «ووُرغونون موُغان سفری» آدلی داستانی 1976 ـ نجی ایلده «آذربایجان موعلّیمی» قزئتینده درج اوْلوندو. گنج عاشیقلارین بئله بیر توْپلانیشی سالیان‌دا کئچیریلدی. بوُنونلادا چوْخلو استعدادلار اوزه چیخاریلدی، عاشیق صنعتی‌نین اینکیشافی اوچون بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کئچیریلدی. «ادبیات و اینجه صنعت» قزئتینده «علمیمیزین سؤز ثروتی» صحیفه‌سی آچیلدی. «بوُلاق» آدلی عنعنه‌وی وئریلیش واسیطه‌سی ایله ایندییه قدر معلوم اوْلمایان بیر چوْخ عاشیق ماهنیلاری آشکار ائدیلدی.

عاشیقلارین III قوُرولتایی.

آذربایجان عاشیقلارینین III قوُرولتایینا چوْخدان حاضیرلیق گؤرولوردو. II قوُرولتایدان کئچن اوُزون بیر مودّت عرضینده عاشیق صنعتینده موهوم (مهم) دَییشیک‌لیکلر مئیدانا گلمیشدی. خالقین حیاتیندا، سوْسیالیزم قوُروجولوغو ایشینده معین نائلیتلر اَلده ائدیلمیشدی. بوتون بوُنلاری عوموملشدیرمک، عاشیق صنعتی‌نین اینکیشاف پئرسپئکتیولرینی معین‌لشدیرمک لازیم ایدی.

«ادبیات و اینجه صنعت» قزئتی عاشیق یارادیجیلیغی حاقّیندا مذاکره آچمیشدی. بو مذاکره‌ده موعاصیر عاشیق صنعتینده موجود اوْلان ایکی اوسلوب حاقّیندا موختلیف ملاحظه‌لر سؤیله‌نیلدی. بو باره‌ده قزئتلرده درج اوْلونان مقاله‌لرده دئییلیردی کی، توْووز، قازاخ، گرجستان زوْناسی عاشیقلاری کلاسیک عنعنه‌یه اساسلانیر، اوْنو یاشادیر، اینکیشاف ائتدیریر. سالیان، کوردَمیر، شاماخی عاشیقلاری ایسه گویا بو عنعنه‌نی پوْزور، اوْنا قوْندارما خوصوصیتلر گتیریرلر. مذاکره حاقلی ایدی. چونکی عاشیق یارادیجیلیغیندا ائله بیل هرج ـ مرج‌لیک حیسّ ائدیلیردی. نئجه دئیرلر، عاشیق قیافه‌سینه گیرن و بو صنعتدن خبری اوْلمایان باشا بلا «صنعتکارلار»دا مئیدانا گلمیشدی. بوُنلار اؤز فعالیتی ایله عاشیق صنعتینی تحریف ائدیر و حؤرمتدن سالیردیلار. بوتون بوُنلارا گؤره‌ده عاشیقلارین عالی مجلیسی‌نین چاغیریلماسی واجیب ایدی.

آذربایجان عاشیقلارینین III قوُرولتایی 1961 ـ نجی ایل آپرئل آیینین 2ـ ده باکی‌دا آچیلدی. قوُرولتایا مسابقه یوْلو ایله موختلیف رایوْنلاردان سئچیلمیش 150ـ دن چوْخ صنعتکار دعوت اوْلونموشدو. قوُرولتای عرفه‌سینده عاشیقلارین شعرلریندن عیبارت مجموعه و آکادمیک ح. آراسلی‌نین «عاشیق یارادیجیلیغی» موْنوْگرافییاسی چاپدان چیخمیشدی. عاشیقلاردان 33 نفرینین حیات و فعالیتینی عکس ائتدیرن بوُکلئتلر بوُراخیلیدی. قوُرولتای‌دا دؤرد معروُضه دینله‌نیلدی. آکادمیک م. ابراهیم‌اوْف «زحمتکش‌لرین کموْنیست تربیه‌سینده عاشیق صنعتی‌نین روْلو»، کریل خالق آرتیستی بولبول محمداوْف»، «عاشیق موسیقیسی حاقّیندا»، م. ح طهماسب «سوْوئت دؤوروندە عاشیق یارادیجیلیغی» موضوعلارینداً معروضه ائتدیلر. شاعیرلردن اوْ، ساری وَللی، ر. رضا، م. راحیم، عاشیقلاردان حسین جاوان، نابات جاواد اوْوا، ایسلام یوسف‌اوْف، محمد

قهرمان اوْغلو، سؤودالی حسن، پروانه حسن و باشقالاری چیخیش ائتدیلر. قوُرولتای‌دا ناظیم حاجی‌یئف، «عاشیق یارادیجیلیغیندا عنعنه و نوْواتوْرلوق» موضوعسوندا گئنیش نیطق سؤیله‌دی.

قوُرولتای‌دا حاضیردا عاشیق صنعتینده اوْلان ایکی اوْسلوب‌دا دا صؤحبت گئتدی. مذاکره و مولاحیظه‌لردن سوْنرا قوُرولتای بئله بیر قناعته گلمیشدی کی، هر ایکی اوسلوب دیقّتله اؤیرَنیلسین، هر ایکی مئیلین مثبت جهتلری دیقّتله تحلیل ائدیلسین، اوزه چیخاریلسین. عاشیق اوسلوبلارینین اوْلماسی قانونیدیر. اوْنا گؤره‌ده آذربایجاندا قدیمدن بری موختلیف عاشیق «مکتبلری» فعالیت گؤسترمیشدیر. بو مکتبلر حاضیردا یئنی دؤوره اؤز فعالیتینی داوام ائتدیرمکده‌دیر. اوْنا گؤره‌ده موعاصیر عاشیق صنعتینده اوْلان، هم کلاسیک عنعنه‌لره اساسلانان مکتب، هم‌ده بو صنعتده مئیدانا گلن یئنی جهتلر، نوْواتوْرلوق دیقّتله اؤیرَنیلمه‌لی و تبلیغ ائدیلمه‌لیدیر. ائله ائتمک لازیمدیر کی، بو اوسلوبلارین بیرلشمه‌سی، وحدتی، بیرگه سعیی آذربایجان عاشیق نعتینی یئنی اینکیشاف مرحله‌سینه گتیریب چیخارسین. آنجاق عاشیق یارادیجیلیغیندا تحریف‌لرده، قوْندارما عنصرلره قطعیاً یوْل وئرمک اوْلماز. دوْغرودواندا، قوُرولتایین عاشیق صنعتی‌نین اینکیشافیندا بؤیوک روْلو اوْلدو. قوُرولتایدان سوْنرا کلاسیک عنعنه‌لرین اؤیرَنیلمه‌سی، تبلیغی، بو قدیم عنعنه‌لر زمینینده صنعتین اینکیشاف ائتدیریلمه‌سی موهوم بیر وظیفه کیمی قارداشی‌دا دوُرور. سوْن ایللرده عاشیق صنعتی‌نین کریل اینکیشافی، یئنی ـ یئنی ایستعدادلارین مئیدانا گلمه‌سی قوُرولتایین ثمره‌لی فعالیتی کیمی قئید ائدیلمه‌لیدیر.

عاشیقلارین IV قوُرولتایی.

1984ـ نجو ایل مارث آیی‌نین 19ـ ندا آذربایجان عاشیقلارینین IV قوُرولتایی آچیلمیشدیر. قوُرولتای عرفه‌سینده عنعنه‌وی باخیشلار، یاریشلار کئچیریلمیشدیر. قوُرولتای‌دا 300 ـ ه قدر عاشیق ایشتیراک ائتمیشدیر. قوْنشو رئسپوبلیکالاردان، خوصوصیله اؤزبکستان، گرجستان، داغستاندان دا قوْناقلار ایشتیراک ائدیردیلر. خالق یازیچیسی آکادمیک م. ابراهیم‌اوْف گیریش سؤزو ایله قوُرولتایی آچمیشدیر. رئسپوبلیکا عاشیقلار بیرلییی‌نین صدری، خالق شاعیری حسین عاریف عاشیق یارادیجیلیغیمیز حاقّیندا گئنیش معروضه

ائتمیشدیر. اوْ، عاشیق پوْئزییاسینین عنعنه‌لرینین یاشاماسی، ایندیدن، سوْنرا گؤرولجک ایشلر باره‌ده دانیشمیشدیر. ح. عاریف اوْنودا قئید ائتمیشدیر کی، آذربایجان عاشیقلار بیرلییینه 500 ـ ه قدر صنعتکار داخیلدیر. داها سوْنرا ح. عاریف دئمیشدیر: «عاشیق همیشه خالقلا یاشامیش، خالقلا نفس آلمیش اوْنون ایستک و آرزولارینین ایفاده‌چیسی اوْلموشدور. اوْدور کی، ایندیده سؤز اوُستالارینین قارشیسیندا دؤران اساس وظیفه اؤز صنعتی ایله جمعیتیمیزین نجیب ایدئاللارینی برقرار ائتمک، وطن‌پرورلر، بین‌الملل‌چیلر یئتیشدیریلمه‌سینه کؤمک ائتمک، اَمک قهرمانلارینین شؤهرتینی یایماقدیر».

صنعت‌شوناسلیق نامزدی امینه ائلداروْوا اؤز معروضه‌سینی عاشیق موسیقیسی پروْبلئملرینه حصر ائتمیشدیر. کریل خالق آرتیستلری نیازی، راوُف حاجی‌یئف، کوْنسئرواتوْرییانین رئکتوْرو، پروْفسور ائلمیرا عباس‌وْوا، س. رستم، آنار، آکادمیک فرمز مقصوداوْف، پروْفسئور و. ولی‌یئف و باشقالاری چیخیش ائتمیشلر. اوْنلار عاشیق یارادیجیلیغی‌نین ایدئیا ـ بدیعی سویّه‌سینی داها دا یوکسلتمک، عاشیق صنعتی‌نین دینله‌ییجیلره تأثیرینی گوجلندیرمک حاقّیندا دانیشمیشلار. «عاشیقلارین پئشه مهارتینین آرتماسی بیلاواسیطه اوْنلارین عوموومی مدنی سویّه‌سیله باغلیدیر. بو قدیم صنعته بیر طراوت، بیر یئنی‌لیک گتیرمک اوچون عاشیق ساوادلی اوْلمالیدیر، اؤز دونیا گؤروشونو گئنیشلندیرمه‌لیدیر».

عاشیقلاردان حسین جاوان، میکاییل آزافلی، کاماندار افندی‌یئف، رضا محمداوْف و باشقالاری چیخیش ائتمیشلر. عاشیق رضا محمداوْف دئمیشدیر: «عاشیق صنعتینده سؤزله موسیقی آیریلمازدیر. دینله‌ییجیلرین قلبینه یوْل تاپماق اوچون یوْرولمادان ایشله‌مک، حیاتی داها یاخشی اؤیرنمک، خالقلا سیخ اونسیّتده اوْلماق لازیمدیر. عاشیقلار بیرلییی یارادیجیلیق قووَلریمیزین آرتیریلماسیندا، قارداش رئسپوبلیکالارداکی خالق نغمه‌کارلاری ایله علاقه‌لرین مؤحکم‌لندیریلمه‌سینده موهوم روْل اوْینامالیدیر.

عاشیق صنعتینه باخیشلار، خالق سینه دفترلرینین مسابقه‌لری داها تئز ـ تئز کئچیریلمه‌لیدیر. عاشیقلارین IV قوُرولتاییینین موعاصیر عاشیق صنعتی‌نین گله‌جک اینکیشافیندا موهوم روْلو اوْلموشدور.

عاشیق صنعتی یاشاییر. اوْنو یاشادانلار ایلک نؤبه‌ده بو صنعتین قدیم عنعنه‌لرینه صادیق قالیرلار. بو عنعنه‌لردن قوْپانلار، صنعتدن‌ده قوْپور و ائل ایچریسینده اؤزلرینه آد ـ سان تاپا بیلمه‌ییب اوُنودولورلار. عاشیق صنعتی عصرلردن بری آذربایجانین موختلیف عاشیق مکتبلری اوْلموش، هر بیر مکتب ائلیمیزین بو آخار ـ باخارلی صنعتینه اؤز پایینی وئرمیشدیر. بئله‌لیکله عاشیق صنعتی سوُیو چوْخ درینلردن قاینایيب چیخان بوُلاق کیمی چاغلامیشدیر. سوْن ایللرده آذربایجاندا بیر سیرا گؤرکملی عاشیقلار یاشامیش و ایندیده یاشاماقدادیرلار.

اوْنلار اؤز فعالیتی، اَمه‌یی، زحمتیله بو صنعتی موعاصیر دؤورده ده یاراتمیش و نئجه دئیرلر اوْنو کؤکدن قوْپوب قیریلماغا قوْیمامیشلار. قازاخ ـ بولرچالی طرفلرده عنعنه‌وی عاشیق صنعتیمیزین گؤزل نوماینده‌لری فعالیت گؤسترمیشلر.

حسین ساراچلی، کاماندار افندی‌یئف، اَمراح گول‌محمداوْف و باشقالارینین فعالیتی خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر. بو صنعتکارلار اوُستادلاریمیزین هم یاراتماق و هم‌ده ایفاچیلیق عنعنه‌لرینی مهارتله گله‌جک نسیللره باغیشلامیشلار.

عاشیق کاماندارى هردن یاد ائله،

اَن گؤزل گونلرین اؤنده‌دیر هله،

باکیم‌لا تبریزیم وئرسین اَل ـ اَله

مین یاشا خوْش آیلار، گونلر ایچینده

عاشیق کاماندارین آذربایجانا مراجعتله قوْشدوغو ماهنی بئله تاماملانیر.

قوْجامان صنعتکار خیندی محمد قوُربانی، عباس توُفارقانلی، واله، علسگر صنعتی‌نین واریثی کیمی اؤز مجلیسلرینی آشاغیداکی اعترافلا باشلایاردی:

من قوْجامان بیر عاشیغام،

مئیداندا مردی ـ مردانا،

ائللریمه یاراشیغام

مئیداندا مردی ـ مردانا،

جاهاندا مردی ـ مردانا.

عاشیق خان موسی قوْبوُستان مدنیت ائوینده عاشیقلار آنسامبیلینی رهبرلیک ائدیر، یاریشلاردا، باخیشلاردا، صنعت مجلیسلرینده یئددی دیپلوْما لاییق گؤرولموشدور. باکی نفت‌چیلرینه حصر ائتدییی «بابا و ننه» داستانینین مولفی‌دیر.[۱۵۸]

عاشیق سلطان قوُبا، خاچماز، دربند طرفلرده فعالیت گؤسترن و تانینیب سئویلن صنعتکاردیر. نسلاً عاشیقلار عاییله‌سینه منسوبدور. آتاسی عاشیق حاجی علسگر، موْللا جومه‌نین موعاصیری کیمی آذربایجان عاشیق صنعتینی اوْ طرفلرده قوْرویوب ساخلایانلاردان اوْلموشدور. موْللا جومه ایله دئییشمه‌سیده واردیر.

عؤمور یوْلداشی قنداب‌دا عاشیقدیر، عاشیقلیغی اَری سلطاندان اؤیرنمیشدیر. اوْنلار بیرلیکده «سلطان و قنداب» داستانینی یاراتمیشلار. عاشیق سلطان شیروان عاشیق مکتبی‌نین عنعنه‌لرینی یاشادان صنعتکارلاراندیر. چوْخلو داستان بیلیر، عاشیق هاوالارینی مهارتله سازدا چالیر. خوصوصیله «یانیق کرمی»، «قوُبا کرمی»، «قوُبا باغلاری»، «جیغالی گؤزَللـه‌مه» و باشقا هاوالار اوستونده ماهنیلاری مهارتله ایفا ائدیر. اوْ اؤز سازی ایله لنینگراددا، مسکوادا، کییئوده (کیئف)، فرانسادا (فرانسه)، یاپونییادا (ژاپن)، ایراندا و تورکیه‌ده ـ بؤیوک موفقیتله چیخیش ائتمیشدیر.

اَرییب یاغان قار چایلارا آخیر،

اوْبایا یاز گلیر، ائله یاز گلیر،

طبیعت کؤکسونه بنؤوشه تاخیر

---

[158] ـ «باکی» قزئتی، 5 آپرئل، 1983 ـ نجو ایل.

بولبول یوُواسیندان خوش آواز گلیر.

گولور چؤلون اوزو، تارلانین اوزو،

گؤزَللیک بورویور چمنی، دوزو

دؤنور داغ چایینا سلطانین سؤزونو

ائللر مجلیسینه اَلده ساز گلیر،

عاشیق سلطان آذربایجان عاشیقلارینین III – IV قوُرولتایلارینین نوماینده‌سی اوْلموشدور. عوموم اتفاق باخیش و اوْلمپیادالارین لاوُرئاتلاریدیر. داغستان کریل ـ نین اَمکدار اینجه صنعت خادیمیدیر.

اؤز یارادیجیلیق و ایفاچیلیق اعتباریله موعاصیر عاشیق پوئتزییامیزین گؤرکملی نوماینده‌لریندن بیریده میکاییل آزافلیدیر. اوْ، سؤزون اصیل معناسیندا عاشیق صنعتی عنعنه‌لرینین قوْروُجوسو اوْلموشدور. بوُنو اوْنون خوصوصیله سوْن دؤور یارادیجیلیغی آشکارلاییر. م. آزافلی آذربایجان اوسستاد عاشیقلارینین واریشیدیر. کؤورَک لیریزم و اینجه ائستئتیک دوُیوم م. آزافلی پوئتزییاسینی شرطلندیرن عامیللردندیر. گؤدَک گرایلی آدلاندیردیغی «دونیادا» ردیفلی ماهنیسیندا اوْ دئییر:

دونیایا قان آغلادان،

باغیشلانماز دونیادا.

صاف اورکلر داغلادان

باغیشلانماز دونیادا.

دوْغروُ، دوزه کوْر باخان،

فیتنه قوُروب شر یاخان،

عهدینه خاین چیخان

باغیشلانماز دونیادا.

میلّتینی ساتانلار،

آت ـ آنا آتانلار،

آزافلی، ائل قاتانلار

باغیشلانماز دونیادا.

قوْجامان ائل صنعتکارلاریندان بیریده عاشیق احمددیر. اوْ، شیروان عاشیق مکتبی‌نین داوامچیلاریندانديدير. عاشیق احمد هم ایفاچی، هم‌ده یارادیجی صنعتکار کیمی مشهورلاشمیشدیر. عاشیق پوْئزییامیزین بیر سیرا شکیللرینده چوْخلو شعرلری وار. ایکی شعر کیتابی‌نین مولیفیدیر. (1980 و 1965). اَمک، صلح، دوْستلوق، محبت وطنین گؤزلیکلری اوْنون پوْئزییاسینین اساس موضوعلاریدیر. شیروانین تانینمیش عاشیغی بیلالین حیات و فعالیّتینه داستان حصر ائتمیشدیر.

عاشیق پری مجلیسی.

آذربایجان قادین عاشیق و شاعیرلرین‌ده وطنیدیر. مهستی گنجوی‌دن باشلانان شعر چلنگی حاضیردادا خالقیمیزین ایستعدادلی شاعیر و عاشیقلاری طرفیندن بؤیوک اوُغورلارلا قوْروُنوب ساخلانماقدادیر. 1984 ـ نجو ایلده یازیچیلار اتفاقی‌نین ناتوان آدلی کلوبوندا «عاشیق پری مجلیسی» آدیندا قادینلاریمیزدان عیبارت عاشیقلار کوْللئکتیوی یارادیلمیش و اوْ دؤوردن فعالیت گؤسترمکده‌دیر. آز بیر زامان ایچریسینده بو مجلیس بوتون قافقازدا مشهورلاشمیشدیر. «عاشیق پری مجلیسی»نین رهبری «آذربایجان اَمکدار مدنیت ایشچیسی» نارینج خاتون‌دور. نارینج خاتونون «مجلیس»ینده آذربایجاندان چیخمیش عاشیق ـ قیزلار واردیر. ترلان گؤیچه‌لی، دیل‌آرا و گول‌آرا آزافلی‌لار، سعادت بوُتا، مایکا متین، گول‌نیگار رحیملی، پاکیزه موسی‌کؤیلو،

آی‌بنیز لاچینلی، لطیفه موُسی‌یئوا، روْزا قاراباغلی، حَوّا فرضعلی‌قیزی «مجلیس»ین عضولرینین خوْش صدالاری رئسپوبلیکامیزین حدودلاریندان داها اوُزاقلارا یاییلمیشدیر. مجلیسین عضولری عاشیق صنعتیمیزین عنعنه‌لرینی اؤزونه مخصوص طرزده داوام ائتدیرمکله برابر، اؤزلری‌ده یئنی گؤزل ماهنیلار یارادیرلار:

هر گون مین یوْل جان سؤیله‌ییب

دئمرم کی، یوْرولموشام.

بو توْرپاغا آنا دئییب

بو توْرپاقدان یوْغرولموشام.

قوْپ کؤنلوم حسرت بوُزوُندان،

شان ـ شؤهرتین اوُجوزوندان،

دده قوْرقوُد قوْپوزوندان

آخا ـ آخا دوُرولموشام.

خاتون دئیر ساغیم ـ سوْلوُم،

چیچک آچار عؤمور یوْلوم،

بو توْرپاغا قوُربان اوْلوم

بو توْرپاغا ووُرولموشام.

داستان یارادیجیلیغی

داستان یارادیجیلیغی‌دا اؤزونه مخصوص یوْللا داوام ائتمکده‌دیر. البته، بیز سؤزون حقیقی معناسیندا کلاسیک فوْرمادا داستانلاردان دانیشا بیلمه‌ریک. خالقیمیزین حیاتیندا، بین‌الخالق میقیاس‌دا، جمعیتین اینکیشاف تاریخینده باش وئرن حادیثه‌لرله علاقه‌دار فوْلکلورون بیر سیرا ژانرلارینین یارانماسی و یاشاماسیندا مشاهده ائتدییمیز دَییشیک‌لیکلر داستانلاردا دا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر. بوُرادا دا کلاسیک عنعنه‌لر بو و یا دیگر درجه‌ده اؤزونو ساخلاماقدادیر. داستانلار هم محبت، هم‌ده قهرمانلیق موضوع‌سوندا مئیدانا گلمکده‌دیر. شوبهه‌سیز، محبت موضوعسوندا داستانلار نیسبتاً داها چوْخ یارانیر. اوْنا گؤره‌کی، بئله داستانلار هر بیر دؤورده اوْلدوغو کیمی، سوْن ایللرده‌ده خالقین دینج یاشاییش شرایطی‌نین محصولو اوْلاراق قالیر. داستانلار عاشیق شعری، بایاتی، ماهنی وس. ژانرلار کیمی دئییل، بوُنلارین یارانماسی اوچون معین دؤور، مرحله، خالق حیاتیندا اؤز ایزلرینی ساخلایان حادیثه‌لرین باش وئرمه‌سی لازیمدیر. اوْنا گؤره‌ده موعاصیر دؤور حادیثه‌لرینی اؤزلرینده عکس ائتدیرن داستانلار اساساً بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سوْنرا فوْرمالاشمیشدیر. ماراقلیدیر کی، 30ـ نجو ایللرده خالق حیاتینین معین ائپیزودلاری، مرحله‌لری ایری حجملی شعرلرده، خوصوصیله مخمس‌لرده اؤز بدیعی عکسینی تاپیردی. عاشیق حسین بوْزآلقانلی، عاشیق علی، عاشیق اسد، عاشیق محمد، عاشیق کاظیم و باشقالارینین بئله اثرلری معین معنادا داستان تأثیری باغیشلاییر. بوُنلار سوْنرا یئنی داستانلارین یارانماسی اوچون حاضیرلیق روْلونو اوْینایپردی. بئله مخمس‌لرین یارانماسی پروْسئسی ایندیده داوام ائتمکده‌دیر. بوُنو بیر حسین جاوان، عاشیق بهمن، عاشیق پناه کیمی موعاصیر عاشیقلارین یارادیجیلیغیندا آیدین گؤره بیلریک.

یئنی داستانلار موختلیف ایللرده آذربایجان EA نیظامی آدینا ادبیات انیستیتوتونون فوْلکلور شؤعبه‌سینین اَمکداشلاری م. ح. طهماسب، اَ. آخوُندوْف، ن. سیداوْف، س. یاقوب‌اوْف، ت. فرضعلی‌یئف، ای. عباس‌اوْف و باشقالاری طرفیندن توْپلانمیشدیر. «بئله نومونه‌لر کلی میقداردادیر و بوُندان سوْنرادا علاقه‌دار تشکیلاتلار و ضیالیلاریمیز همین ماتئریاللارین توْپلانماسی قایغیسینا قالمالیدیر» (7 و 3). یئنی داستانلاردا محبت و

قهرمانلیق داستانلاری کیمی قروپلاشدیریلیر. محبت داستانلاری تخمیناً اوچ یوٚللا فوٚرمالاشمیشدیر. بیرینجیسی، عنعنه‌وی موضوعلار اساسیندا یارانان داستانلاردیر. بو اثرلر ناغیل، روایت، افسانه و یازیلی ادبیاتدان ایستیفاده یوٚلو ایله فوٚرمالاشمیشدیر. عاشیق اسدین «نیظامی و آفاق»، عاشیق علی‌نین «فرهاد و شیرین»، «شاهزاده بهرام»، «عاشیق خاص پوٚلادین «واله و طاله»، شاعیر نبی‌نین «دیلسوز و خزان گول» داستانلاری بئله اثرلردندیر. ایکینجی قروپ داستانلار ایسه موعاصیر موضوعلار اساسیندا دوزلدیلمیشدیر. عاشیق حسین جاوانین «حسین و سَروناز»، «باکی قیزلاری»، «کلبجر خاطیره‌لری»، «مسکووا سفری»، «حسن پروانه‌نین» «تارلاچی قیز»، عاشیق بهمن‌ین «بهمن و هوٗمای» اثرلری بوٗنا میثال اوٚلا بیلر.

اوچونجو قروپ محبت داستانلاری ایسه ترجومه‌یه ـ حال خاراکتئری داشییر. بوٗنلار عباس توفارقانلی، قوٗربانی، داله، خسته قاسیم، حسین شمکیرلی، موٚللا جومه کیمی اوٗستاد صنعتکارلارین داستان عنعنه‌لرینی داوام ائتدیریر. عاشیق شمشیرین، عاشیق سلطانین، حسن پروانه‌نین، نارینج خاتونون («آزافلی و نارینج خاتون») و باشقا صنعتکارلارین بئله داستانلاری واردیر. بوتون بو داستانلارین اؤزونه گؤره اوسلوب رنگارنگ‌لییی، کوٚمپوزیسیاسی، اوٚریژیناللیغی و ماراقلی ایفا مانئرالاری واردیر.

دوٚغرودور بئله داستان و احوالاتلارین عاشیقلاریمیزین دیلیندن یازیلیب، ایشله‌نیب نشره وئریلمه‌سی چوٚخ لنگ گئدیر. سوٚن ایللرده «یئددی داستان»، «عاشیق روایتلری»، حسین بوٚزآلقانلی‌نین «داستانلار، حکایتلر»، پروٚف. م. حکیم‌اوٚفون کیتابلاریندا اوٚلان یئنی داستانلارین نشری آلقیشلانمالیدیر. عاشیق حسین ساراجلی حاقّیندا یازیلان مقاله‌ده اوٚخویوروق: «جاهانگیر ناغیلی»، «عاشیق قارانین و خسته حسینین دئییشمه‌سی»، «مهدی بَی‌ین ناغیلی»، «قاچاق کریم»، «بوٗراجلی و گورجو قیزی»، «سالمان بَی‌ین ناغیلی»، «یارالی محمود»،

«قیزیل»، «کوْراوْغلونون آغ شهره سفری» داستانلاری عاشیق حسین ساراجلی تخیّولونون محصوللاریدیر».[۱۵۹]

اگر بو داستان و ناغیللار یازییا آلینماییب‌سا عاشیغین دونیادان کؤچمه‌سیله بیز اوْنلاردان ابدی محروم اوْلموشوق.

موعاصیر داستانلار ایچریسینده «حسن و تارلاچی قیز» داستانی اؤز اوْریژیناللیغی ایله سئچیلیر. داستاندا تصویر ائدیلن حادیثه‌لر اَمک جبهه‌سینده ـ تارلادا جریان ائدیر. آنجاق حیاتیمیزین باشقا ساحه‌لری ده بوُرادا تصویر اوْلونور. داستاندا یئنی حیات قوُران موعاصیر آدامین اینامی، آرزو و ایسته‌یی، بؤیوک قوُروجولوق عزمی ماراقلی صحنه‌لرده وئریلمیشدیر. حادیثه‌لر تارلادا، پامبیق تایالاری یانیندا داوام ائتدیریلیر، اوُشاق باغچیلاری، چایخانالاری، توْی مجلیسلری، تربیه اوْجاقلاری عاشیغین چوْخ اوُستالیقلا سوُژئته قوْشدوغو بو ائپیزودلار عوموومی بیر داستاندا بیرلشدیریلیر. «پروانه و تارلاچی قیز» داستانیندا خالقیمیزین اَمک حیاتی پارلاق لوحه‌لرده عکس اوْلونموشدور.

عاشیق داستانی یارادارکن کلاسیک عنعنه‌لره اساسلانمیشدیر. بوُرادا ماراقلی شعر فوْرمالاری ایشله‌نمیشدیر: دوْداق دَیمز، دیل تَرپَتمز، تجنیس، قوْشا یارپاق، قوْشما، اوُستادنامه، مخمس، دئییشمه وس. قهرمانلارا حسن ـ پروانه، آینا خانیم ـ تارلاچی آدلارینین وئریلمه‌سیده ماراق دوْغروُرور، («اصلی و کرم»ی یادا سالاق.) داستانداکی اوُستادنامه‌لر و دوُواق قاپمادا عاشیغین اؤز یارادیجیلیغیدیر.

«بهمن و هوُمای» محبت داستانلارینا مخصوص کلاسیک عنعنه‌لری موعاصیر دؤوورده داوام ائتدیریر. بوُ ماراقلی، اوْریژینال داستان بوتونلوکده دئییشمه اوستونده قوُرولموشدور.

داستاندا «واله و زرنیگار»، «حسین و ریحان» داستانلارینین عنعنه‌لریندن ایستیفاده اوْلونموشدور. بوُرادا اثرین قهرمانی کیمی وئریلن بهمن بیر چوْخ عاشیقلارلا دئییشیر و اوْنلاری باغلاییر.

[159] ـ «ادبیات و اینجه صنعت» قزئتی، 22 ییوُن، 1984.

داستان اوْریژینال بیر فینالا تاماملانیر. هوُمای بهمنین باغلامالارینی آچا بیلمیر، اؤزونو مغلوب حساب ائدیر. بوُنا باخمایاراق هم بهمن، همده هوُمای اؤز صنعتلرینی نومایيش ائتديرير، سوْنرادا مهربانليقلا آيريليرلار.

سوْوئت دؤورونده يارانان قهرمانليق داستانلاری‌دا داستان ياراديجيليغيميزدا موهوم يئر توُتور. اوْنلاردا دا داستانچيليق عنعنه‌لری گؤزله‌نيلميشدير. عوموميتله، سوْوئت حاکيميت ايللرينده «خانلار»، «نريمان»، «قارا تانری وئردی» (عاشيق حسين بوْزآلقانلی) وس. کيمی داستانلار ياراديلميشدير.

«تانری وئردی» داستانينين اساسينی چار اوصول ـ ايداره‌سينه قارشی آپاريلان قهرمانليق موباريزه‌سی تشکيل ائدير. بوُرادا «کوْراوْغلو»، «قاچاق نبی» کيمی داستانلارين عنعنه‌لريندن اوُستاليقلا ايستيفاده اوْلونموشدور. داستاندا قاچاق تانری وئردی، اوْنون قارداشی، سيلاح‌داشی، ناچالينک، پريستاو، کوْخا، بَی و خانلار اساس ايشتيراکچيلاردير.

«تانری وئردی» داستانی بديعی جهتدن کاميل ايشله‌نميش گؤزل صنعت نومونه‌سيدير. عوموميتله، قهرمانليق داستانلاری باشقا ژانرلارا نيسبتاً آز يارانير. حاضيردا تاريخی حادثه شخصيتلر، قهرمانلار حاقّيندا ماهنيلار اساس ادبی فوْرما اوْلاراق داها گئنيش ياييلميشدير.

نتيجه اوْلاراق دئمه‌ليييک کی، موختليف موضوعلاردا يئنی داستانلار ايندیده يارانماقدادير. اوْنلاری توْپلاماق، اوزرينده علمی مشاهيده‌لر آپارماق، بو قديم و رنگارنگ ژانرين موعاصير دؤورده ده يارانيب ياييلماسی پروسئسينی ايزله‌مک لازيمدير. بوتون بوُنلار ايسه داستان ژانرلارينين گله‌جک طالعين حاقّيندا دا معين نتيجه‌لره گلمک اوچون متخصص‌لره ماتريال وئره بيلر.

عاشيق حسين جاوان

دؤروموزون اوُستاد عاشيقلاريندان اوْلموشدور. عاشيق حسين جاوان کلاسيک عاشيق پوئزييه‌ميزين اَن ياخشی عنعنه‌لرينی موعاصير دؤوروموزون پافوْسو، طلب و احوال ـ روحيّه‌سی ايله چوْخ مهارتله بيرلشديرن بير صنعتکار ايدی. اوْنون هر بير قوْشماسيندا، ماهنيسيندا، داستان و خاطيره‌لرينده قوُربانی، عباس

توُفارقانلی، واله، علسکر، موٗللا جومه، حسین بوٗزآلقانلی و باشقالارینین یارادیجیلیق نفسی دوُیولور. اؤزوده بو نفس عاشیق صنعتی‌نین موعاصیر طلبلری قوُقوندن (قوٗقوُندان) گلیر. خالق یازیچیسی م. ابراهیم‌اوٗف چوٗخ دوٗغرو اوٗلاراق دئییر: « عاشیق حسین جاوانین یارادیجیلیغیندا عاشیق پوٗئزییامیزین بیر سیرا اَن گؤزل عنعنه‌لری بو گون ده یاشاییب اینکیشاف ائدیر». (78 و 12).

آشاغیداکی میصراعلار ائل نغمه‌کارینین عوموِمی یارادیجیلیغی اوچون داها خاراکتریکدیر.

گؤزل دوُیغولارلا، اینجه سؤزلرله

کؤنول تیکن هر معماری سئویرم،

گولشنلر یئتیرن ماهیر باغبانین

یاراتدیغی ایلک باهاری سئویرم.

گؤیلره اوُجال‌دان علمی، صنعتی،

چاغیران آغ گونه بشریّتی،

بو گؤزل دؤورانی، گؤزل حیاتی،

خالقا وئرن سببکاری سئویرم.

عاشیق حسین میکاییل اوٗغلو علی‌یئف 1916 ـ نجی ایلده جنوب آذربایجانین کرمه‌دوز ماهالینین اوُتو کندینده یوٗخسول کندلی عاییله‌سینده آنادان اوٗلموشدور. اوٗ اوّلجه «فرمان»، سوٗنرا ایسه «جاوان» تخلوصلری ایله شعرلر قوٗشموشدور. سوٗنرالار آرتیق جاوان حسین آدی ایله ائل آراسیندا شؤهرت تاپمیشدیر.

حسین آتاسینیدچوٗخ ائرکن ایتیرمیش، عاییله‌سینین آغیرلیغی آناسی زؤهره‌نین اوزرینده دوشموشدور. اوٗنا گؤره ده عاشیغین عاییله‌سی شیمالی آذربایجانا کؤچموش، ایکی ایل آغدامین شرفخانلی کندینده یاشامیش،

سوْنرا قاسیم اسماعیل‌اوْف رایوْنونون دَلممّدلی کندینه کؤچموشدور. همین ایللرده حسین موُزدورلوق ائتمیشدیر.

حسین کیچیک یاشلاریندان مجلیسلره گئدیر، عاشیقلارا قوُلاق آسیر، سازین، سؤزون تأثیری، هَوسیله یاشاییردی. اوْنا گؤره‌ده اوْ، بیر مودّت عاشیق علسکرین قارداشی اوْغلو عاشیق موسی‌یا (1934 ـ 1927 ـ نجی ایللرده) شاگیردلیک ائتمیشدیر. عاشیق حسینین بیر صنعتکار کیمی یئتیشمه‌سینده عاشیق علسکرین قارداشی محمدین، قارداشی اوْغلو نجفین، اوْغلو طالبین دا بؤیوک روْلو اوْلموشدور. سوْنرا اوْ، مستقل فعالیته باشلامیش، اؤز سعیی، مطالعه‌سی، هوَسی نتیجه‌سینده کلاسیک آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینی و ادبیاتینی دیقّتله اؤیرنمیشدیر.

حسین جاوانین یارادیجیلیغی اؤزونو بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده داها آیدین گؤسترمیشدیر. 1945ـ نجی ایلده مستقیل‌لیک اوُغروندا دؤیوشه قالخان جنوبی آذربایجان خالقی عاشیق حسینین آلوْولو ماهنیلارینی سنگرلرده اوْخویوردولار. اوْنون قوْشمالاری «آذربایجان»، «قیزیل علسگر»، «وطن اوُغروندا» «یئنی شرق» کیمی مطبوعات اوْرگانلاریندا چاپ اوْلونوردو.

بؤیوک وطن موحاریبه‌سیندن سوْنراکی دؤورده جاوانین موضوع دایره‌سی داهادا گئنیشله‌نیر. اوْ، بیر صنعتکار کیمی پخته‌لشیر.

1950ـ نجی ایلدن باشلایاراق بیر ـ بیرینین دالینجا عاشیغین بیر نئچه کیتابی چاپ اوْلونموشدور: «عاشیغین آرزولاری» (1950)، «آزادلیق ماهنیلاری» (1950)، «شعرلر» (1953)، «صدفلی ساز» (1956)، «قوْشمالار» (1959)، «شعرلر» (1962)، «دانیش، تئللی سازیم» (1966) وس.

عاشیق حسین همده 1949 ـ 1948 ـ نجی ایللر آراسیندا م. ماقوْمایئف آدینا آذربایجان دؤولت فیلارموْنییاسیندا سوْلیست وظیفه‌سینده ایشله‌میشدیر. اوْ، 1957 ـ نجی ایلدن آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین

عضوو اوْلموشدور. خالقیمیز 1958ـ نجی ایلده عاشیغین صحنه فعالیتی‌نین 25 ایللی‌ییندی و 1967 ـ نجی ایلده آنادان اوْلماسینین 50، 1976 ـ نجی ایلده ایسه 60 ایللی‌ییندی طنطنه ایله قئید ائتمیشدیر.

عاشیق حسین آذربایجان عاشیقلارینین IV, I – II – III قوُرولتایلارینین نومایندەسی اوْلموشدور. اوْ، کریل ـ نین بیر سیرا اوْردئن و مداللاری ایله تلطیف ائدیلمیشدیر. حسین جاوان 1986 ـ نجی ایلده وفات ائتمیشدیر.

عاشیق حسین یارادیجیلیغی‌نین موضوع دایره‌سی چوْخ گئنیشدیر. اوْ، اوُستاد عاشیق کیمی اؤز اثرلرینده خالقیمیزین اَمک قوُروجولوغوندا‌کی میثال‌سیز نائیلیتلری بؤیوک ایلهاملا ترنم ائدیر، بین‌الخالق عالم‌ده باش وئرن حادیثه‌لره اؤز موناسیبتینی بیلدیریر. صولح و بین‌الملل‌چیلیک دوشمنلرینی اؤلدوروجو ساتیرا آتشینه توُتور.

حسین جاوانین یارادیجیلیغیندا جنوبی آذربایجاندا جوْشان اینقیلابی حرکاتدا اساس موضوعلاردا‌ندیر. عاشیق بو حرکاتی بوْغان ارتجاع‌چیلاری آمانسیزجاسینا اوْدلو شعرلریله قامچیلاییر. بوُنونلا بئله بیز حسین جاوانی اینقیلاب، دوْستلوق، وطن، صولح نغمه‌کاری آدلاندیرساق یانیلماریق.

قوزئی و گونئی آذربایجان چوْخدانکی دردی عاشیق عاشیق حسینی عؤمرو بوْیو دوشوندورموشدور.

دردلی تبریز گؤز یاشینی سیله‌جک،

بو بایرامدا سئوینه‌جک، گوله‌جک،

باکی اوْغلو اوْنا قوْناق گله‌جک

قوْیماز گول اوستونه خار، آذربایجان!

عاشیق حسین جاوان کلاسیک عاشیق پوئزییامیزین مخمس، تجنیس، دئییشمه، دیوانی، گرایلی وس. فوْرمالارین‌دا موعاصیر روُحلو گؤزل اوْریژینال اثرلر یاراتمیشدیر.

حسین جاوانین شعرلرینی تدقیق ائدن م. حکیم‌اوْف چوْخ دوزگون اوْلاراق گؤسترير کی، اوْنون یارادیجیلیغی ایکی منبع‌دن قووَت آلیب قوْل ـ قاناد آچمیشدیر. بوُنلاردان بیری اوُستاد عاشیقلاریمیزین داستان و شعرلری، ایکینجیسی ایسه کلاسیک ادبیاتیمیزدیر. بیر طرفدن قوُربانی، عباس توفارقانلی، ساری عاشیق، واله، خسته قاسیم، علسکر، موْللا جومه، عاشیق حسین بوْزآلقانلی اوْ بیری طرفدن ایسه فضولی، واقیف، ویدادی، نباتی، ذاکیر، صابر و باشقالاری حسین جاوانین یارادیجیلیغینا تأثیر گؤسترمیشدیر. عاشیق «فضولی» ردیفلی قوْشماسیندا دئییر:

عاشیق گرک سنی تعریف ائیله‌یه،

سندن یازا، سندن داستان سؤیله‌یه،

مجنونون عشقینی گؤزل لیلی‌یه،

عاشیق کیمی اؤزون آچدین، فضولی!

حسین جاوان ص. ووُرغونا، او. حاجی‌بَی‌اوْفا، م. اَ. صابره و اوْ. ساری وَللی‌یه حصر ائتدییی شعرلرینده بو صنعتکارلارا اؤز احترامینی، خالق محبتینی ایفاده ائتمیشدیر. بیز بوُنو آشاغیداکی شعردن آیدین گؤروروک:

هر سؤزون غلبه، مین ظفر چالیر،

وطنین فخر ائدیر، ائلین اوُجالیر.

سنه آنا کیمی خوْش لایلا چالیر،

اوزئییرین بو اوْدلو دیاری، ووُرغون.

عاشیق حسین موعاصیر عاشیق پوْئزییامیزین گؤزل، لیریک نومونه‌لرینی یاراتمیشدیر. اوْنون محبت لیریکاسی کلاسیک اوُستاد عاشیقلاریمیزین عنعنه‌سی اوزرینده وسعت تاپمیشدیر. اوْ، جیغالی گرایلی، دیوانی، دئییشمه، تجنیس، قوْشایارپاق، گؤزَللمه و باشقا شکیللرین یئنی لیریک نومونه‌لرینی یاراتمیشدیر.

عاشیغین «کیمدن اؤیرندین»، «بوْیلانا ـ بوْیلانا»، «مریم»، «دلبر»، «بوُ داغلاردا» وس. شعرلری چوْخ مشهوردور.

حسین جاوان هم‌ده اؤزوندن اوّلکی اوُستاد عاشیقلارین شعرلریندن بهره‌لنرک بیر سیرا دَیرلی اثرلر یاراتمیشدیر. مثلاً، اوْ، عاشیق حسین شمکیرلی‌نین:

یارین باغچاسیندا اوچ گول آچیلیب،

آغ گول، قیرمیزی گول، بیرده ساری گول،

هر اوچوده بیر ـ بیریندن اؤیمه‌لی،

آغ گول، قیرمیزی گول، بیرده ساری گول، ـ

قوْشماسیندان تأثیرلنرک گؤزل و اوْریژینال بیر تجنیس یاراتمیشدیر.

یارین سینه‌سینده بیر دسته چیچک،

یاری غونچه، یاری نرگیز، یاری گول،

چیچکدن‌ده، نرگیزدن‌ده یار گؤیچک

خوش حالینا کیمین واردیر یاری گول.

عاشیق حسینین بیر سیرا داستان، خاطیره و ایری حجملی دئییشمه و مخمس‌لری‌ده واردیر. دئییشمه‌لرده موعاصیر حیاتیمیزین موختلیف ساحه‌لرینه عاییید ماراقلی مولاحیظه‌لر سؤیله‌نیر. «حسین جاوان و سروناز»، «باکی قیزلاری»، «کلبه‌جر خاطیره‌لری»، «قاراداغ سفری»، «ستارخان داستانی» وس. بوُنا میثال اوْلا بیلر.

موعاصیر عاشیق پوْئزییامیزین اینکیشافیندا، گنج عاشیقلار نسلی‌نین یئتیشمه‌سینده حسین جاوان یارادیجیلیغی‌نین موهوم اهمیتی واردیر.

عاشیق شمشیر

عاشیق شمشیری ادبی ایجتماعیت‌یمیزه خالق شاعیر ص. ووُرغون تانیتمیشدیر.ائله اوْندان سوْنرا عاشیق بوتون باجاریق و ایستعدادینی مدنی قوُروجولوق ایشلریمیزه داها هوسله صرف ائتمه‌یه باشلامیشدیر.

عاشیق شمشیر قوُربان اوْغلو قوْجایئف 1893ـ نجو ایلده کئچمیش جاوانشیر ماحالینین دمیرچی‌دام کندینده آنادان اوْلموشدور. آتاسی قوُربان شاعیرلیک طبعینه مالیک، علملی، بیلیکلی بیر آدام ایدی. سوْنرالار آغ‌دابانلی قوُربان آدی ایله مشهور اوْلان ایستعدادلی ائله‌دییی شعر مجلیسلری اوْلموشدور. شمشیرین دئدییینه گؤره، «عاشیق علسکر هردن دوْستو عاشیق قوُربانین ائوینه قوْناق گلر، قدیم کیتابلاری اوْنا اوْخوتدوروب دینلرمیش. اوْنلار ماهنی، موسیقی، عاشیق صنعتی وس. حاقّیندا ماراقلی صؤحبتلر ائدر، اؤز شعرلرینی بیر ـ بیرلرینه سؤیلر و چالیب اوْخویارمیشلار».[۱۶۰]

سازا، سؤزه، صنعته هوس گؤسترن عاشیق اؤز سعیی نتیجه‌سینده سوْنرالار بیر صنعتکار کیمی یئتیشمه‌یه باشلاییر. ائل شنلیک‌لرینده چالیب اوْخویور، خالقین سئویملیسی اوْلور. کلاسیک آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینی، داستان و ناغیللاریمیزی کامیل اؤیرنرک اؤز یارادیجیلیغینی بو عنعنه اوزرینده داوام ائتدیریر.

1955ـ نجی ایلده خالق شاعیر صمد ووُرغون کلبه‌جر گئدیر. اوْرادا عاشیقلا گؤروشور. بو ایکی صنعتکار آراسیندا صمیمی و مؤحکم دوْستلوق یارانیر. ائلین شاعیر و ائلین عاشیغی بیر ـ بیرینه شعر دئییرلر، بو شعرلر خالق ماهنی‌سینا چئوریلیب مجلیسلری دوْلاشیر.

1959ـ نجو ایلده عاشیغین ایلک شعرلر کیتابی چاپ اوْلونور. عاشیق شمشیر بوتون آذربایجاندا مشهورلاشیر. 1964ـ نجو ایلده آنادان اوْلماسینین 70 ایللییی موناسیبتی ایله اوْنا اَمکدار اینجه صنعت خادیمی فخری آدی وئریلمیشدیر. عاشیق «شرف نیشانی» اوْردئنی و «اَمکده فرقلنمه‌یه گؤره» مدالی ایله‌ده تلطیف ائدیلمیشدیر. اوْ، 1957ـ نجی ایلده آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوو ایدی. عاشیق شمشیر 1980ـ نجی ایلده وفات ائتمیشدیر.

[160] ـ عاشیق شمشیر. شعرلر. EA نشریاتی، باکی 1959، ص 30.

آذربایجان گؤرکملی کلاسیک عاشیقلاری کیمی شمشیرده سینه دفتر اوْلموشدور:

سئوگی ـ محبتین پروانه‌سییم،

بیر آلا گؤزلونون دیوانه‌سییم،

شمشیرم، قوُربانین نیشانه‌سییم

بؤیوک عاشیقلارین دفتریم من.

شمشیر «کوْراوْغلو»، «عباس و گولگز»، «حیدر بَی»، «آلی خان و پری خانیم»، «عبدالله و جاوان»، «نوْوروز»، «نجف و پرزاد»، «واله و زرنیگار»، «مَسی و دیل‌افروز»، «شاه اسماعیل»، «ابراهیم»، «طاهیر و زؤهره»، «خسته قاسیم» کیمی داستانلاری، بیر چوْخ ماهنیلاری بیلیر و 70 ـ دن آرتیق کلاسیک عاشیق هاوالارینی چالیردی.[۱۶۱]

عاشیغین سولن ایللرده بیر ـ بیرینین آردینجا چوْخلو شعر کیتابلاری چیخمیشدیر، بوُراداکی اثرلر صنعتکارین سوْن ایللر قوْشدوغو نومونه‌لردن عیبارتدیر.

شمشیر یارادیجیلیغینا عصریمیزین اوّللرینده باشلامیشدیر. قوُربانی، عباس توُفارقانلی، خسته قاسیم، واله عنعنه‌لرینه صادیق قالان عاشیق دؤورون موختلیف حادیثه‌لرینه اؤز موناسیبتینی بیلدیرمه‌یه چالیشمیشدیر. م. ح. طهماسب، م. ابراهیم‌اوْف، اوْ. ساری وَللی، ق. خلیل‌اوْف و باشقالاری عاشیغین یارادیجیلیغی حاقّیندا مقاله‌لر یازمیش و قیمتلی فیکیرلر سؤیله‌میشلر.

عاشیق شمشیرین شعرلرینی ایکی قروپا آییرماق اوْلارک محبت لیریکاسی و ایجتیماعی موضوعدا شعرلر. اوْ. ساری وَللی گؤستریر کی، شمشیر یارادیجیلیغا 1907ـ نجی ایلدن باشلامیشدیر. بیز عاشیغین اینقیلابدان اوّلکی شعرلرینده زمانه‌دن، دؤوردن شیکایتینی گؤروروک. اوْ گؤستریر کی، حقیقت بو گون ـ صاباح غالیب

[161] ـ باخ: عاشیق شمشیر، 1959، ص. 93.

گله‌جک، «ائل گوجو سئل گوجودور». ائلین نظری قوُلون، یوْخسولون اوستونده اوْلارسا، اوْنلاری هئچ بیر قووه ییخا بیلمز:

حقیقت آختاران گله‌جک یوْلا

اوْنون‌چون هر بارات لاییقلی اوْلا،

ائل کؤمک دوُراندا قوْلا، یوْخسولا

اوْنو شیر، گرگه‌دان، فیل ییخا بیلمز

گنج عاشیق اؤز شعرلرینده ائل ـ اوْبانی چاپیب ـ تالایان ظولمکارلاری جسارتله دامغالاییر، اوْنلارین جزاسیز قالمایاجاقلارینی سؤیله‌ییردی:

شاهلار یوْلا سالمیش قوْجا دونیانی،

لعنتله سؤیله‌نیر پیسلرین آدی.

چاتیر جزاسینا اینسان جلاّدی،

گل آز داغیت ائل ـ اوْبانی، ظولمکار!

عاشیق شمشیرین اینقیلابدان اوّل قوْشدوغو ایجتیماعی مضمونلو شعرلرین چوْخ آز قیسمی اَلیمیزده واردیر. همین شعرلر اوزرینده آپاریلان ایلک مشاهیده گؤستریر کی، گنج عاشیق ظولم، حاقسیزلیغا نیفرت ائدیر، اؤز اعتراض سسینی اوُجالدیری. آنجاق بو اعتراض یوُمشاق و نئجه دئیرلر، احتیاطلیدیر. عاشیق یالنیز فوْلکلورون کلاسیک عنعنه‌لریندن چیخیش ائدرک حاقّین، عدالتین سوْن نتیجه‌ده غلبه چالاجاغینی سؤیله‌ییر. اوْنون بو نتیجه‌سینین باشقاائله بیر ایجتیماعی اساس هله شعرلرینه گلیب چاتمامیشدیر.

عاشیق آذربایجاندا سوْوئت حاکیمیتی قوُرولاندان سوْنرا خالقیمیزین حیاتیندا باش وئرن موهوم حادیثه‌لری، یئنی‌لیکلری بؤیوک هَوسله ترنّم ائدیر:

ترقی آتینی مینیبدی باختیم،

دَلی چایلار کیمی سئل‌لنیب آخدیم،

شمشیرم، یئتیشدی نه گؤزل واختیم

خیالیم شاهبازا دؤندو، نه دؤندو...

عاشیق شمشیر یارادیجیلیغیندا نصیحت، مودریک سؤز و حیکمت موهوم یئر توُتور. بو جهت اوسلوب و ایدئیا ایستیقامتی باخیمیندان دا عاشیغین اوْریژیناللیق وئریر. م. ح. طهماسب گؤستریر کی، شمشیرین بعضی قوْشمالاری «گؤزَللمه ایله اوُستادنامه سرحدلرینده گزیر». عاشیق شمشیرین گرایلی، دیوانی و تجنیسلرینده اخلاقی ـ تربیه‌وی فیکیرلر ایفاده اوْلونور. بو نصیحتلر قوُرو، سخئماتیک، جان سیخیجی دئییل، خالقین تجروبه و سیناقلاریندان چیخمیش اوْبراز و کلاملارلا سؤیله‌نیر.

طبیعت گؤزللیکلری، دوْغما آذربایجانین وقارلی داغلاری، جوْشقون چایلاری، آغ بوُلاقلاری، قوْیونلو ـ قوُزولو یاماجلاری شمشیرین یارادیجیلیغیندا خوصوصی بیر محبتله تصویر ائدیلیر. بو جهتدن «اوْغلویام»، «مینگه‌چئویر»، «شاه داغی» و باشقا شعرلر ماراقلیدیر.

عاشیق شمشیر ماهیر سؤز اوُستاسیدیر. اوْ، طبیعت گؤزللیکلرینی الوان بوْیالارلا عکس ائتدیرن اوْریژینال لوحه‌لر یاراتمیشدیر:

دؤشلرده بنزه‌ییر بوْز سورولره،

دَره‌یه دوْلاندا یاتیشیر دوُمان،

هردَن قانادلانیب، قالخیر هاوایا،

قارا بوُلودلارا قاتیشیر دوُمان.

چؤکور یئر اوزونه، اؤپور چَمنی،

توْرپاقدا گؤیردیر یاشیل سَمنی،

سوُلاییب اوْیادیر تَر یاسمنی،

نرگیزین دادینا یئتیشیر دوُمان.

دریادان دوْلدوُرور پیاله‌سینی،

شئح‌ده چیمیزدیریر داغ لاله‌سینی،

گیزله‌ییر مئشه‌نین شلاله‌سینی،

قوْووُشوب اَل ـ اَله توُتوشور دوُمان.

عاشیق شمشیر آنادان اوْلوب بؤیودویو کلبه‌جرده مجلیسلر آپارمیش، مودریک ائل آغ ساققالی اوْلموشدور. اوْنون شعرلری مطبوعات، رادیو واسیطه‌سیله بوتون آذربایجانا چاتدیریلیردی. ائله بوُنا گؤره‌ده عاشیغین شعرلرینین بدیعی کیفیتی‌ده آرتیردی. شمشیر یارادیجیلیغی ایله، یاشادیغی دؤورون طلبه‌لری ایله آیاقلاشماغا چالیشیردی. بیز تئز ـ تئز مطبوعاتدا اوْنون شعرلرینه راست گلیریک، ایجتیماعی حیاتیمیزدا باش وئرن اَن موهوم حادیثه‌لره عاشیق اؤز موناسیبتی‌نی بیلدیریردی.

عاشیق اؤز شعرلرینده اَمه‌یی یوکسک قیمت‌لندیریر، اینسان اَللرینی بوتون گؤزلیکلرین یارادیجیسی حساب ائدیر:

داشی شوشه ائدیر، شوشه‌نی ایپک،

نفت‌دن قاب ـ قاجاق، آلوْودان چیچک،

قوُمدان قیزیل چکیر، توْرپاقدان چؤرک،

گردیشین قدرتی اینسان اَللری.

گؤرکملی صنعتکارین زنگین یارادیجیلیغی تکجه عاشیقلار اوچون دئییل، گئنیش اوْخوجو کوتله‌لری اوچون ده عینی درجه‌ده قیمت‌لیدیر.

عاشیق پناه

آذربایجان سوْوئت عاشیق پولئزییاسینین گؤرکملی نوماینده‌لریندن بیریده عاشیق پناه پناه اوْف‌دور. عاشیق پناهین یارادیجیلیغیندا کلاسیک و سوْوئت عاشیق پوْئزییاسینین اَن گؤزل عنعنه‌لری بیرلشمیشدیر.

عاشیق پناه 1926ـ نجی سالیان دا آنادان اوْلموشدور. گنج یاشلاریندا شعره، صیفته، سازا بؤیوک هوس گؤسترن پناه سوْتراللار بوتون حیاتینی بو صیفته باغلامیشدیر. اوْ، بؤیوک وطن موحاریبه‌سی ایللرینده سالیانین مدنیت اوْجاقلاریندا اؤز یارادیجیلیق فعالیتیله یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر. موحاریبه‌دن سوْتراکی ایللرده عاشیق پناه «کور» آدلی عاشیقلار آنسامبلی یاراتمیش، رئسپوبلیکامیزین آللی ـ گوللو، بوْل محصوللوُ تارلالارینی گزه ـ گزه اؤز سازی و سؤزو ایله اَمک آداملارینی وصف ائتمیشدیر. بو آنسامبلین اساس رئپئرتوُآری دا عاشیغین اؤزونون یاراتدیغی و ترتیب ائتدییی نومونه‌لردن عیبارت اوْلموشدور. بئله‌لیکله، پناه هم یارادیجی، هم تشکیلاتچی، هم رئژیستوْر و هم‌ده دیریژوْر اوْلموشدور.

عاشیق پناه یوْرولماق بیلمه‌دن چالیشان، آختاران، کلاسیک عنعنه‌لردن یارادیجی صورتده ایستیفاده ائدن صنعتکار ایدی. سوْن ایللرده اوْ، ساز ـ سؤز نغمه‌کاری کیمی شؤهرت تاپمیشدیر. «کور» آنسامبلی یالنیز رئسپوبلیکامیزدا دئییل، گئنیش وطنیمیزین حدودلاریندان اوُزاقلاردادا شؤهرت تاپمیشدیر. خالقیمیزین ائله بیر ائل شنلییی، محصول بایرامی اوْلموشدور کی، پناه اؤز «کور»و ایله اوْرادا ایشتیراک ائتمه‌سین.

سوْن ایللرده عاشیغین «ساز و سؤز»، «محبتدن دانیشاق»، «تزه سؤز»، «تزه ماهنی» کیمی کیتابلاری چاپدان چیخمیشدیر.

اوْ، کریل یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوو و آذربایجان رئسپوبلیکاسی اشمکدار مدنیتی ایشچیسی ایدی. عاشیق پناه آذربایجان سوْوئت عاشیق پوْئزییاسینا یئنی روح گتیرمیشدیر. اوْنون یارادیجیلیغی‌نین اؤیرَنیلمه‌سی و تدقیقی فوْلکلورشوناسلیغیمیزین قارشیسیندا بیر وظیفه کیمی دوُرماقدادیر.

گؤرکملی صنعتکار 1978ـ نجی ایلده وفات ائتمیشدیر.

عاشیق پناه یارادیجیلیغی‌نین موضوع دایره‌سی چوْخ گئنیشدیر.

اوُجسوز ـ بوُجاقسیز اؤلکه‌میزین یئنیلمز قدرتی، علم، مدنیت، صنایع و کند تصرفاتی ساحه‌سینده، صولح اوُغروندا موباریزه‌ده اَلده ائدیلم میثیل‌سیز نائلیت‌لر عاشیغین ایلهام منبعیی ایدی. اوْ، چوْخ یئرلر، شهرلر گزمیش، بیر سیرا خاریجی اؤلکه‌لرده قاستروْل سفرینده اوْلموشدور. بو سفرلر زامانی آلدیغی تأثراتلار عاشیغین یئنی ـ یئنی ماهنیلاریندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

عاشیق پناه بؤیوک خالق نغمه‌کاری کیمی شؤهرت قازانمیشدیر. اوْ، عاشیق پوْئزییاسینین اساساُ گرایلی، قوْشما کیمی فوْرمالارینا مراجعت ائتمیشدیر. بوُنونلا بئله، عاشیق دیگر شکیل‌لرده ده ماهنیلار قوْشوب اوْخوموشدور. بوُنلاردان بیری مخمس‌دیر. اوْنون هم کلاسیک فوْرمادا صیرف محبت موضوع‌سوندا، هم‌ده موعاصیر حادیثه‌لری عکس ائتدیرن ایجتیماعی مضمونلو مخمس‌لری واردیر.

عاشیغین «اوْلوبدور» ردیفلی مخمسینی اوْخودوقدا مین نعمت یئتیرن آذربایجان توْرپاغینین باغ ـ باغاتلاری، صفالی گوشه‌لری، اورک آچان گؤزل منظره‌لری گؤزلریمیز اؤنونده جانلانیر:

کؤنلونه آغ آلما دوشسه،

وار قوُربانین باغلاریندا،

یوز ایل عؤمور ایسته‌ییرسن،

یاشا لئریک داغلاریندا،

گول شربتی ایچمه‌یه گَل.

شکی‌یه گول چاغلاریندا.

دونیانین جاه ـ جلالی

قاراباغین باهاریندا

بو توْرپاغا اَزل گوندن

گؤزللیک دیلدار اوْلوبدور.

عاشیق پناهین یارادیجیلیغیندا اوُستادنامه‌لرده موهوم یئر توُتور. بو شعرلرده اخلاقی ـ تربیه‌وی فیکیرلر تبلیغ اوْلونور، جیلددن ـ جیلده گیرن ایکی اوزلو، نانکوْر آداملار تنقید ائدیلیر، پیسله‌نیر:

اصلی اوْلمایاندان اوُزاق دوْلان سن،

سیرّینی یادلارا دئیر، اوُتانماز،

اؤزگه‌نی دوْست توُتار، تعریف ائیله‌یَر،

سنین چؤره‌یینی یئیر، اوُتانماز.

عاشیغین دئییشمه‌لری‌ده چوْخ ماراقلیدیر. بو دئییشمه‌لر شکیل اعتیباریله عنعنه‌وی فوْرمایا اساسلانسادا، مضمونجا یئنیدیر. کلاسیک دئییشمه‌لرده سوُاللار چوْخ زامان دینی ـ افسانه‌وی مفهوملارلا، معین مجرد اشیا و حادیثه‌لرله باغلی اوْلدوغو حالدا، بو شعرلرده تاپیلمالی اوْلان سوُال اوْبیئکتلری رئال اینسانلاردیر:

عاشیق پناه:

اوْ کیمدیر کی، آلپ داغینی کئچیبدیر؟

اوْ کیمدیر کی، حاق یوْلونو سئچیبدیر؟

اوْ کیمدیر کی، دوشمنلری بیچیبدیر؟

اوْ کیمدیر کی، آدی دیلده گزر هئی؟

عاشیق اَمراه:

سوُووْروْودور (Suvorov) آلپ داغینی کئچیبدیر،

اوْ، بابکدیر حاق یوْلونو سئچیبدیر،

چاپا یئفدیر دوشمنلری بیچیبدیر،

کوْراوْغلودور آدی دیلده گزر هئی!

عاشیق پناه محبت موضوع‌سوندادا گؤزل اثرلر یاراتمیشدیر. عاشیغین محبت لیریکاسی باشقالاریندان فرقله‌نیر. آه ـ زار ائتمک، اینتیم حیسّلری بو شعرلره یاددیر. اوْنلار نیک‌بین روُحلو، شن و اوْیناق اثرلردیر. عاشیق «گؤزل» ردیفلی شعرینده یئنی مجاز یاراداراق گؤزلین آل یاناغینی دان یئرینین رنگینه بنزَتمیشدیر:

خوُب یاراشیر، اَللرینه

عجب قوْیماسان خینا سن.

دان یئرینین رنگی‌دیر می

سورتموسن یاناغینا سن؟!

عاشیق پناهین ساتیریک شعرلری‌ده بیزده بؤیوک ماراق دوْغورور. عاشیغین ساتیریک قوْشما و گرایلیلارییندا خالقین معنویت دوشمنلری: روشوت خوْرلار، آرا ووُرانلار، طفیلی‌لر، کؤهنه‌پرست‌لر، یالتاقلار وس. تیپ‌لری کسکین ایفشا اوْلونور. بو باخیمدان اوْنون «دوْداق بوزورسن» شعری داها سجیّه‌ویدیر. شعر باشقاسینی سایماییب اؤزونده موشتبه اوْلانلارا، اؤزلری یارادا بیلمه‌ییب، یارادانا کینایه ایله باخانلارا، عاشیغین سؤزونه، صنعتینه آغیر بوزَنلره توُتارلی جاوابدیر:

دؤیمه ناحاق یئره آچیق قاپینی.

یاخشی‌نین، یامانین چک حسابینی،

سورورسن آرخامجا چوْلاق یابینی،

میندیییم کهره دوْداق بوزورسن.

من اوُشاق دئییله‌م، عاریفه‌م، بالا،

گاه میخا دؤیورسن، گاهداکی نالا.

بوُ پناه، بیر یانا، ایندی آز قالا

عاشیق علسگره دوْداق بوزورسن.

عاشیق پناهین چوْخ جهتلی یارادیجیلیغی آذربایجان سوْوئت عاشیق پوْئزییاسینین اینکیشافیندا معین مرحله تشکیل ائدیر. فوْلکلوْرشوناس‌لیغیمیزین ایندی کی نائلیت‌لری باخیمیندان اؤیرَنیلمه‌یه لاییقدیر.

ادبیات

1ـ عاشیقلار، باکی، 1960.

2ـ صلح نغمه‌لری، .1952

3ـ آذربایجان داستانلاری 5 جیلدده 5ـ نجی جیلد، EA نشریاتی، 1972.

4ـ آذربایجان لطیفه‌لری، آذر نشر، 1965.

5ـ عاشیق حسین جاوان. شعرلر، 1980 ـ 1950.

6ـ عاشیق شمشیر. شعرلر، 1980 ـ 1961.

7ـ عاشیق پناه. شعرلر، باکی، 1966.

8ـ عاشیق پناه. منیم سازیم، باکی، 1977.

9ـ عاشیق احمد. سازیمین تئللری، باکی، 1965.

10ـ عاشیق احمد. اَللرینیز یوْرولماسین، باکی، 1980.

11ـ عاشیق اکبر. ایشیقلی تئللر، باکی، 1977.

12ـ ح. آراسلی. عاشیق یارادیجیلیغی، باکی، 1960.

13ـ م. ابراهیم‌اوْف. عاشیق پوْئزییاسیندا رئالیزم، 1966.

14ـ ن. حاجی‌یئف. عاشیق پوْئزییاسیندا عنعنه و نوْوارتوْرلوُق. «آذربایجان کمونیست»، 1961، ن. 8.

15ـ م. حکیم‌اوْف. حسین جاوانین یارادیجیلیغیندا محبت لیریکاسی، «تدقیق‌لر»، 1968، IV کیتاب.

16ـ پ. افندی‌یئف. (سند.ح)

فوْلکلوْر و یازیلی ادبیات

فوْلکلوْر یازیلی ادبیاتین یارانماسی و اینکیشافی اوچون اَن اساس منبع‌لردن بیریدیر. «بوتون دونیا اؤلکه‌لری شاعیرلرینین اَن یاخشی اثرلری خالقین کوْللئکتیو یارادیجیلیق خزینه‌سیندن گؤتورولموشدور». آذربایجان ادبیاتی چوْخ قدیم زامانلاردان باشلایاراق شیفاهی خالق ادبیاتی ایله باغلی اینکیشاف ائتمیشدیر. خاقانی، نیظامی، نسیمی، ختایی، فضولی، مسیحی، واقیف و باشقالارینین یارادیجیلیغیندا بوُنو آیدین گؤروروک.

آذربایجان ادبیاتی تاریخینده فوْلکلوْر و یازیلی ادبیاتین بیر ـ بیریندن ایستیفاده‌سی، قیدالانماسی قارشیلیقلی اوْلموشدو. بئله‌کی، فوْلکلور یازیلی ادبیاتین اساس منبع‌یی. اوْلدوغو و بوتون اینکیشاف پروسئسینده ادبیاتا تأثیر ائتدییی کیمی، ادبیاتین‌دا اؤز نؤبه‌سینده شیفاهی یارادیجیلیغا موهوم و ثمرلی تأثیری گؤرونمکده‌دیر. بو تأثیر دیلده، فوْرمادا، ایفاده واسیطه‌لرینده، خالقی ماراقلاندیران، دوشوندورن بیر سیرا موعاصیر ایدئیا و موْتیولرده اؤزونو گؤسترمیشدیر. آذربایجان ادبیاتی تاریخی اینکیشاف مرحله‌لرینده فوْلکلوْرا یاخینلاشمادا موختلیف پلّه‌لر کئچیرمیشدیر. خالقا یاخین اوْلان صنعتکارلار اوْنون یارادیجیلیغینا دا بیگانه اوْلا بیلمه‌میش، فوْلکلوْرو هر جهتدن فایدالی بیر قاییناق حساب ائتمیشلر.

نیظامی گنجه‌وی خالق یارادیجیلیغینا توکنمز بیر خزینه کیمی باخمیش، فوْلکلوْر نومونه‌لریندن اؤز فیکیرلرینی، ایدئاللارینی خالقا داها یاخشی چاتدیرماق اوچون بیر واسیطه کیمی ایستیفاده ائتمیشدیر. بو باره‌ده مشهور روُس شرق‌شوناسی ی. بئرتئلس یازیر: «اگر نیظامی بَللی اوْلمایان باشقا یازیلی منبع‌ده ایستیفاده ائتمیش‌سه (بیر سیرا سببه گؤره بوُنو تصدیق ائتمک چتیندیر) اوْ زامان آذربایجاندا چوْخ گئنیش یاییلمیش اوْلان شیفاهی روایتلر اوْنون اوچون ماتئریال اوْلموشدور» (63 ـ 62، 2). نیظامی مترقی دونیا گؤروشلو شاعیر اوْلدوغوندان خالق یارادیجیلیغیندان خالقین حیاتینی، آرزولارینی، دوشونجه‌لرینی، احوالی ـ روحیه‌سینی اؤیرنمک اوچون ایستیفاده ائدیردی. ن. گنجه‌وی اؤز اثرینده حاقّین، عدالتین سوْن نتیجه‌ده غلبه چالاجاغینی تبلیغ ائدیردی. بوُ نیک‌بین روُح بؤیوک شاعیرین یارادیجیلیغینا، شوبهه‌سیز، م. قوْرکی‌نین (م.

گؤرکی) دئدییی کیمی، تامامیله بدبین‌لییین یابانچی اوْلدوغو حقیقی خالق ادبیاتیندان گلیردی. نیظامی خالق حیکمتی‌نی، ذکاسینی، خالق مودریک‌لییینی هر شئیدن یوکسک توُتوردو. اوْنون اثرلرینده تصویر ائدیلن مودریک قوْجالار، فیتنه، چوْبان، فرهاد و باشقا صوُرتلر بوُنا آیدین میثالدیر.

نیظامی هله ایلک بؤیوک اثری اوْلان «سیرّلر خزینه‌سی»نده خالق ناغیللاریندان، تمثیل‌لریندن ایستیفاده ائتمیشدیر. «سلیمان و اکینچی»، «نوشیروان و بایقوشلارین محبتی»، «سلطان سنجر و قاری» حیکایه‌لرینی و «بولبول ایله قیزیل قوُش»، «میوه ساتانلا تولکو»، «اوْوچو، ایت و تولکلونون داستانی» وس. تمثیل‌لری بوُنا میثال اوْلا بیلر. بوُندان سوْنرا هوُمانیست شاعیر «خسرو و شیرین» پوئماسی واسیطه‌سیله گؤسترییر کی، اوْ یارادیجیلیغی ایله خالق حیاتینا، خالق شیفاهی یارادیجیلیغینا دَریندن باغلی بیر صنعتکاردیر.

«خسرو و شیرین» اثرینین مقدمه‌سینده دئییر:

معلوم حیکایه‌دیر بو «خسرو و شیرین»،

آنجاق داستان یوْخدور بو قدر شیرین،

روُحا خوْش گلسه‌ده بو گؤزل داستان

پرده‌ده قالمیشدی بو گلین چوْخدان.

«خسرو و شیرین» آذربایجان خالقی‌نین داخیلینده یاشامیش اوْلان قدیم و گؤزل بیر افسانه‌دن قووَت آلمیشدیر. بوتون وارلیغی ایله گنجه ائلینه باغلی اوْلان نیظامی اؤز ایلهامینی چوْخ زامان خالقین افسنه‌لریندن، ائل مراسیم‌لریندن، خالقین دیماغین‌دا سوس‌لنمیش، برَنمیش، قشنگ‌لشمیش اوْلان داستانلاردان آلیردی». «اؤز یوُردونون قایناقلاریندان بو افسانه‌نی گؤتورموش اوْلان نیظامی «خسرو و شیرین» ماجراسینین بدیعی صورتلرینی یئنه خالقینا دئییل، بوتون دونیا خالقلارینا قایتارمیش اوْلدو».[۱۶۲]

[162] ـ م. رفیعلی «خسرو وشیرین»، ادبیات قزئتی، 1947، 12 مارث.

ن. گنجه‌وی بَرده قوْجالارینین شیرین ناغیللارینا قوُلاق آسمیش، داستانلارینی دینله‌میش و اوْنلاری بؤیوک یارادیجیلیقلا یئنیدن ایشله‌یَرک خالقا قایتارمیشدیر. بونو آشاغیداکی میثاللاردان آیدین گؤروروک:

کؤهنه داستانلارین قوْجا اوُستادی

اؤز حیکایه‌سینه بئله باشلادی.

سؤز اینجی‌سینی دوزن زامان من

بئله دانیشمیشدی بو ناغلی دئین.

شاعیرین «یئددی گؤزل» اثرینده تصویر ائتدییی ناغیللاردا چوْخ ماراقلیدیر. بؤیوک شاعیر خئییرخواهلیق، قهرمانلیق، مردلیک، قوْرخمازلیق، دوْستلوق، یاخشی‌لیق وس. کیفیت‌لری تلقین ائتمک و اؤز آرزولارینی، ایستکلرینی، فیکیرلرینی خالقا آسان بیر یوْللا، عیانی شکیلده چاتدیرماق اوچون ناغیللاردان بیر واسیطه کیمی ایستیفاده ائتمیشدیر.

نیظامی‌نین اثرلرینده آذربایجان خالق داستانلارینا، ناغیللارینا مخصوص بعضی فوْرما خوصوصیتلری‌ده اؤزونو گؤسترییر. بوُرادا خالق ناغیل و داستانلاری یئنی مضمون و فوْرما کسب ائتمیش، زامانین بیر سیرا موهوم حادیثه‌لری ایله سس‌لشمیشدیر. بوتون بوُنلار خالق بدیعی تفکرونون اینکیشافینا بؤیوک تأثیر گؤسترمیشدیر.

ن. گنجه‌وی بیر چوْخ آذربایجان آتالار سؤزو و مثللرینی، آفوْریزم‌لرینی فارس دیلینه ترجومه ائدرک، شعرین آهنگینه اوُیغون شکیلده اؤز اثرلرینده ایشله‌تمیشدیر. شاعیر خالق آفوْریزم‌لریندن ایستیفاده ائتمکله برابر، اؤزو ده یئنی آفوْریزم‌لر، حیکمت‌لی سؤزلر یاراتمیشدیر ـ «اوْت کؤکو اوستونده بیتر»، «پیشیک بالاسینی ایسته‌دییبندن یئیَر»، «سؤیود آغاجی بار وئرمز»، «قوْیوُنو قوْیوُن آیاغیندان آسارلار، کئچینی کئچی»، «اؤزگه‌یه قوُیو قازان اؤزو دوشر» وس.

دئمه‌لی، نیظامی هم آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان یارادیجی صورتده فایدالانمیش، هم‌ده اوْنون اینکیشافینا گوجلو تأثیر گؤسترمیشدیر. اوْنون اثرلری اساسیندا یارادیلان موختلیف شیفاهی خالق واریانتلاری دا بوُنا آیدین ثبوتدور.

نیظامی‌دن سوْنرا گلن بیر چوْخ صنعتکارلاردا خالق ادبیاتیندان بهره‌لنرک گؤزل اثرلر یاراتمیشلار. XIII عصرده شاعیر علی «قصه‌یی ـ یوسف» آدلی اثرینی خالق روایتلری اساسیندا یازمیشدیر. XIV عصرده عاریف اردبیلی‌نین «فرهادنامه»، شمس‌الدین حاجی محمد اَسسار (Əssar) تبریزی‌نین «مهر و موشتری» پوْئمالارینین‌دا موضوع‌سو خالق داستانلاریندان آلینمیشدیر.

خالق ادبیاتی‌نین تأثیرینی قاضی برهان‌الدین‌ین شعرلرینده، ماراغالی اوحدینین ایری حجملی اثرلرینده ده گؤره بیلریک. خالقین یاراتدیغی آتالار سؤزو، آفوْریزملر، ضربی‌مثل‌لر، ایفاده واسیطه‌لری، روایتلر وس. نسیمی یارادیجیلیغینا رونق وئرمیشدیر. حتی اوْ، خالق شعری فوْرماسیندا اثرلرده یازمیشدیر.

خالق‌دا: کؤنلو بال ایسته‌ین آرینین سانجیسینا دؤزر.

نسیمی‌ده: اَیَر نوُش ایسته‌رسن نیشه قاتلان

کی، نوُشی نیش‌سیز وئرمز بو زنبور

خالق‌دا: نه اَکرسن اوْنو بیچرسن.

نسیمی‌ده: چون هر نه کیم اَکرسن، اوْنو بیچرسن آخیر.

خالق‌دا: اؤلو دیریلمز.

نسیمی‌ده: جان‌سیز بدن دیریلمز گؤر کیم بو نه مَثَل‌دیر وس.

XVI عصرده شاه ایسماعیل ختایی یارادیجیلیغی خالق ادبیاتینا، خالق دیلینه یاخینلیغی جهتدن خوصوصیله فرقله‌نیردی. شاعیر سارایيندا عاشیقلارین‌دا یاشادیغی معلومدور. تصادوفی دئییلدیر کی، عاشیقلار اوْ زامان «ختایی» آدلی ساز هاواسی‌دا یاراتمیشلار. بوتون بوُنلار ختایی‌نین خالقا، اوْنون یارادیجیلیغینا سوْنسوز

محبتی‌نین نتیجه‌سیدیر. شاه ایسماعیل ختایی ساده، آخیجی، صمیمی قوْشما و گرایلیلار یازمیشدیر. شاعیرین بعضی قوْشما و گرایلیلار یازمیشدیر. شاعیرین بعضی قوْشمالارینی، گرایلیلارینی عاشیق شعرلریندن آییراق چتیندیر.

ختایی دئر:

خالق‌دا:

بیر وَلی‌یم یوْلوُیلا،

سلطانین تؤحفه‌سی، هر دم قوُلوُیلا،

کؤنولده کیبر اوْلوب، سوْیوق دیل ایله

اؤزون محبتدن سئچه‌نه لعنت!

بو اثرلرده چاغیریش، دیداکتیکا اوستون یئر توُتور.

باغچالارا گیرمک گرک،

گوللرینده دَرمک گرک،

بیر گولو قوْخلاماق گرک،

نرگیز اوْل گول سوْلماز اوْلا.

شاعیر بایاتی ژانرینده دا گؤزل و اوْریژینال اثرلر یاراتمیشدیر:

ختایی، جان آرخینا،

اهلی ـ عرفان آرخینا

معرفت‌ده سوُ گلیب

تؤکولور جان آرخینا.

شاعیرین خالق بایاتیلاریندان قیدالانماسینی گؤسترن میثاللار چوْخدور.

خالق‌دا:

نامردی گل یوز قاندیر،

اَللی قاندیر، یوز قاندیر،

کعبه ییخماق بیر ائودیر،

کؤنول ییخماق یوز قاندیر.

ختایی‌ده:

ختایی حال چاغیندا،

حاق کؤنول آلچاغیندا،

مین کعبه‌دن یئیرَکدیر.

بیر کؤنول آل چاغیندا.

شاه ایسماعیل ختایی‌نین «دَه نامه» پوئماسی خالق داستانلاری سپگی‌سینده یازیلمیشدیر. بوُرادا آذربایجان خالق روْمانلاریندا اوْلدوُغو کیمی، ایکی شخصین ـ عاشیق و معشوقه‌نین سئوگی ماجرالاری، وفا، صداقت، صاف محبت، بوُ یوْلدا ایراده، دؤزوملوک، قهرمانلیق وس. حیسلری یوکسک صنعتکارلیقلار تصویر اوْلونموشدور.

گؤروندویو کیمی XVI عصره قدر کی کلاسیک آذربایجان ادبیاتی خالق یارادیجیلیق ایله مؤحکم عنعنه‌لرله باغلی اوْلموشدور.

بو عنعنه‌لر داهی آذربایجان شاعیری فضولی‌نین یارادیجیلیغیندا داهادا اینکیشاف ائتمیشدیر. م. فضولی بوتون یارادیجیلیغی ایله خالقا باغلی اوْلموشدور. بؤیوک صنعتکار آذربایجان خالق دیلینین اینجه‌لیکلرینی گؤزل بیلیر، اؤز اثرلرینی خالق دیلینین ترکیبلری و ایفاده‌لری ایله زنگین‌لشدیریردی. فضولی اؤز یارادیجیلیغیندا

کوللی (کلی) میقداردا آتالار سؤزو، ضربی ـ مثل، لطیفه، تمثیل و بایاتیلاردان ایستیفاده ائتمیشدیر. شاعیر بو نومونه‌لری بعضی عینی‌له، بعضی ده شعرین وزن و آهنگینه اوُیغونلاشدیریب اؤز اثرلرینده ایشله‌تمیشدیر.

مثلاً:

خالق‌دا:

هَر عاشیغین بیر دؤورانی وار.

فضولی‌ده:

سوردو مجنون نؤوبتین، ایندی منم روسوایی ـ عشق.

دؤغرو دئرلر، هر زامان بیر عاشیقین دؤورانی‌دیر.

خالق‌دا:

ختایی دئر:

یاخشیلیغا یاخشیلیق هر کیشی‌نین ایشیدیر،

یامانلیغا یاخشیلیق اَر کیشی‌نین ایشیدیر.

فضولی‌ده:

چون اوْل سنه قیلدی مهربانلیق

یاخشیلیغا ائیله‌مه یامانلیق.

خالق‌دا:

هَر دردین بیر دَرمانی وار.

فضولی‌ده:

هَر دَرد کی وار، وار دَرمانی وَلی،

بی دَردلرین دردینه دَرمان اوْلماز.

فضولی‌نین اثرلرینده دونیا گؤرموش مودریک قوْجا صورتلری واردیر. چوْخ زامان شاعیر خالق مودریک‌لییینی، خالقین آفوْریزم و حیکمت‌لی سؤزلرینی اوْنلارین دیلینده وئریر. مثلاً، خالق آراسیندا بئله بیر آتالار سؤزو مشهوردور: «کیمی‌نین باشیندا تاج، کیمی آج ـ یالاواج، شاعیر «صؤحبت‌الاسمار» پوْئماسینین سوْنوندا باغدا، بوْستاندا باش وئرن حادیثه‌لرین شاهیدی اوْلان «خوُجسته سیمانین» دیلیله بئله بیر قناعته گلیر:

دونیا ایشی‌نین مداری یوْخدور،

هئچ کیمسه‌یه اعتباری یوْخدور،

ائیلر بیریسینیصاحیبی ـ تاج،

اوْل بیریسین ائیلر اوْنا مؤحتاج.

بؤیوک شاعیرین لیریکاسیندا خالق ادبیاتیندان ایستیفاده آیریجا تدقیق ائدیلمه‌لیدیر. شاعیر باتاتیلاردان اوْلدوغو کیمی دئییل، اوْراداکی خالق فیکیری، دیله‌ییندن قیدالانمیشدیر، بوُدا اوْنون لیریکاسینی هم فوْرما و هم‌ده مضمونجا خالقا یاخینلاشدیرمیشدیر. مثلاً، خالق بئله بیر باتاتی اوْخویور:

عزیزینم، گونده من،

کؤلگه‌ده سن، گونده من،

ایلده قوُربان بیر اوْلار

سنه قوُربان گونده من.

فضولی اثرلرینین بیرینده بو بایاتی‌دان بئله ایستیفاده ائتمیشدیر.

ایلده قوُربان بیر کسرلر خالقی ـ عالم عئید اوچون،

دَم به دَم، ساعت به ساعت من سنین قوُربانی‌نم.

آذربایجان خالق شاعیری ص. وورغون هله 1937 ـ نجی ایلده مقاله‌لرینین بیرینده یازیر: «نه اوچون بیزیم خالق 400 ایل فضولی‌نی اَزبردن اوْخویور؟ چونکی اوْنون شعرلرینده خالق روُحو یاشاییر».

شاعیر محمد اَمانی خالق یارادیجیلیغینا مراجیعت ائدرک قوْشمالار، بایاتیلار یازیر. دؤورون دیگر شاعیرلریندن فرقلی اوْلاراق اوْنون یارادیجیلیغیندا خالق ادبیاتی ایله باغلی منظوم حیکایه‌لرده معین یئر توُتور. بو جهتدن «علی و شیر»، «حاتم و غریب» و خوصوصیله «دَوه‌سی اؤلموش قاری» اثرلری وس. سجیّه‌ویدیر.

XVIII عصره قدر آذربایجان کلاسیک ادبیاتیندا اَن چوْخ ناغیل، روایت، افسانه، تمثیل، داستان موْتیولریندن ایستیفاده ائدیلمیشدیر. بوُنونلا بئله، کلاسیک آذربایجان شاعیرلرینین یارادیجیلیغیندا هم‌ده قدیم افسانه موْتیولرینه، دینی روایت و داستانلارین قهرمانلارینین آدلاریندا راست گلیریک. بو دؤور ادبیاتیمیزدا خوصوصیله ناغیل داستان موْتیولریندن ایستیفاده اؤزونو داها آیدین گؤسترییر. XVIII عصرده ایسه یازیلی ادبیاتا عاشیق پوْئزییاسینین تأثیری گوجله‌نیر. واقیف و ویدادی‌نین یارادیجیلیغی بوُنا آیدین بیر میثالدیر.

شیفاهی خالق ادبیاتیندان ایستیفاده م.پ. واقیف یارادیجیلیغیندا خوصوصی بیر مرحله تشکیل ائدیر. واقیف ائل ایچریسینده بؤیوموش، اوْنون دیلینی، ادبیاتینی، افسانه و روایتلرینی هله کیچیک یاشلاریندان حافیظه‌سینده توْپلامیشدی. مستثنی' بیر طبعه مالیک اوْلان م.پ. واقیف سوْنرالار یارادیجیلیغا باشلایارکن ائل ادبیاتی‌نین تأثیری اوْنون بوتون یارادیجیلیغیندا اؤزونو گؤسترمیشدیر. اوْنون قوْشمالارینی اوْ دؤورون، ائله‌جه‌ده سوْنراکی دؤورلرده یئتیشن اوُستاد عاشیقلاریمیزین شعرلریندن سئچمک چتیندیر. قئید اوْلونمالیدیر کی، واقیف هله ق. برهان‌الدین، ش. ای. ختایی، م. اَمانی طرفینده باشلانان عنعنه‌نی یوکسک پیلّه‌یه قالدیرمیش، باشقا سؤزله خالق شعرینین قوْشما فورْماسینی یازیلی ادبیاتیمیزدا ایشله‌تمیشدیر. روایته گؤره، واقیف یاخشی ساز چالیر و اوْخویورموش، بیر چوْخ آذربایجان عاشیقلاری اوْنو اؤزلرینه اوستاد حساب

ائتمیشلر. اوْنا گؤردەده سوْنراکی دؤورلرین عاشیقلاری واقیف حاقّیندا بیر چوْخ داستاندا دوزلتمیشلر. بوُرادا هم واقیفین شعرلری وار، همده عاشیقلار یئنی نومونەلر قوْشموشلار.

سوْنرالار واقیف، واله، علسگر، موْللا جومه، ح. بوْزآلقانلی و باشقا عاشیقلاریمیزین یارادیجیلیغینا قووَتلی تأثیر گؤسترمیشلر. مثلاً:

واقیف:

گؤزل قامت، گؤزل گردن، گؤزل اوز،

گؤزل اوْلماز سن تک اوْلسا، گؤزل یوز

گؤزل جانی موُنجا یئتر، گؤزل اوز.

گؤزل دئییب، ائتمه، گؤزل آلی[۱۶۳] سن.

موْللا جومه:

گؤزل جومه، گؤزل دوْیماز سؤزونَن

گؤزل، قوْرخدون گؤزل خوُمار گؤزونَن

گؤزل بوُسه، گؤزل وئریب یوزونَن

گؤزل جانین گؤزل قاتیب جانا، گئت.

یاخود:

واقیف:

بایرام اوْلدو، هئچ بیلمیرم نئیلەییم،

بیزیم ائوده دوْلو جوُوالدا یوْخدور.

دوکویله یاغ هامی چوْخدان توکَنمیش

[163] ـ آل ـ حیله

اَت هئچ اَله دوشمز، موْتال‌دا یوْخدور.

حسین بوْزآلقانلی:

نه اوْدوُن وار عیده اوْجاق قالایاق.

نه یاغ وار کی، پیلوْو اوسته جالایاق.

گئدک کیمین سینی‌سینی یالایاق؟

اؤلموروک، ایتمیریک، اَجل‌ده یوْخدور و سایره.

XIX عصر آذربایجان ادبیاتی‌نین داها چوْخ ایجتیماعی حیاتا، خالقا یاخینلاشدیغی بیر دؤوردور. رئالیزم، ساتیرا محض XIX عصرده یازیلی ادبیاتدا سؤزون حقیقی معناسیندا یارانیب اؤزونه حوقوق قازانمیشدیر. ائله بو سبب‌لره گؤره ده خالق ادبیاتی، عوموميتله خالق احوال ـ روحیه‌سی مسأله‌لری صنعتکارلاریمیزی داها چوْخ ماراقلاندیریردی. اَ. نباتی، اَ. قاراجاداغی، ق. ذاکیر، موْلا جومه، عاشیق پَری و باشقالارینی میثال چکمک اوْلار. بو زامان آ. باکی‌خان‌اوْف، م. ف. آخوُندوف، ح. زَردابی، ن. وزیراوْف، س. اَ. شیروانی خالق ادبیاتیندان اؤزلرینه مخصوص بیر شکیلده ایستیفاده ائتمیشلر.

قاسیم بَی ذاکیر شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین، دئمک اوْلار کی، بوتون ژانرلاریندان قیدالانمیشدیر. ذاکیر کند حیاتی‌نی، معیشتی‌نی، عادت و عنعنه‌لرینی یاخشی بیلیردی، بوُنا گؤره ده خالق ادبیاتینا هر طرفلی بَلد ایدی. شاعیر ناغیللار، افسانه‌لر، آتالار سؤزو، ائل ماهنیلاریندان یارادیجی صورتده ایستیفاده ائتمیشدیر. «ذاکیرین یارادیجیلیغی گؤستریر کی، اوْ، شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین بیر چوْخ نوعلرینی، اوْ جومله‌دن خالق ماهنیلارینی، عاشیق شعرینی، آتالار سؤزو، بایاتی، ضربی ـ مثللری گؤزل بیلیرمیش. اوْنون خالق ادبیاتینی یاخشی بیلمه‌سی سببلریندن بیری ده گئنیش زحمت‌کش کوتله‌لرله چوْخ یاخین اوْلماسی ایدی». (172 و 13).

ق. ذاکیره درویش ایله قیز»، «زؤوجی ـ آخَر»، «امیرزاده و عاشیق»، «عاشیقین طعام بیشیرمه‌یی»، «ملیک‌زاده و شاه‌صنم» و سایره منظوم حیکایه‌لرینده، «تولکو و قوُرد»، «تولکو و شیر»، «تیسباغا، قارغا، کَسه‌یَن و آهو» و

باشقا تمثیللرینده خالق ناغیل، روایت و افسانه‌لریندن چوْخ اوُستالیقلا ایستیفاده ائتمیشدیر. شاعیر اؤزوده خالق شعری فوْرمالاریندا کلی میقداردا بایاتی، قوْشما، گرایلی، تجنیس وس. یازمیشدیر. محض اوْنا گؤره ده آذربایجان عاشیقلاری اوْنون حاقّیندا «ذاکیرین ناغیلی» آدلی بیر داستاندا دوزلتمیشلر.

فوْلکلوردان ایستیفاده مسأله‌سینده م. ف. آخوُندوْف خوصوصی بیر یئر توُتموشدور. اوْ، اثرلرینده خالق ناغیلی، داستانلاریندان اوْلدوغو کیمی چوْخ ماراقلی، جلب ائدیجی سوژئت قوُرور، خالقین جانلی دیلی، عادت و عنعنه‌لری و سایره‌نی چوْخ اوُستالیقلا دؤورون موهوم ایجتیماعی حادیثه‌لری ایله علاقه‌لندیرمه‌یی باجاریر. بوُنا «وَزیری ـ خان لنکران» کوْمئدییاسیندا وَزیر صوُرتینی، خانین مَحکمه صحنه‌سینی، اوْرادا ایشله‌نن خالق لطیفه‌لرینی، اعتقادلاری و سایره‌نی میثال گؤسترمک اوْلار.

بعضاً خالق روایت، افسانه، یاخود ناغیلینی م. ف. آخوندوف آیریجا قَلَمه آلیر، شعره گتیریر، یئنی‌ده ایشله‌ییر، رئال‌لاشدیریر، دؤورون موهوم ایجتیماعی حادیثه‌لریله یوْغوُروردو.

م. ف. آخوندوف خالق صنعتکارلارینی، عاشیقلاری دا یاخشی تانییب و سئویردی. واقیفین، ذاکیرین عاشیق شعری اوُسلوبوُندا یازدیغی شعرلرینی یوکسک قیمت‌لندیریردی. اَدیب اؤزوده عاشیق پوئزییاسی فوْرماسیندا قوْشما و تجنیسلر یازمیشدیر.

م. ف. آخوُندوْفون اثرلرینده آشاغیداکی کیمی آتالار سوزو و ضربی ـ مثل‌لره راست گلیریک: «دوْغرو سؤز آجی اوْلار»، «یوز قارغایا بیر ساپان داشی»، «سارالیب ساپا دؤنسون، اینجه‌لیب ایپه دؤنسون»، «ایران سربازی ایدی کی، موفته قوُللوق ائدَلر»، «بوُروق قوُلاق باشا صدقه»، «من اوْ قوُشلاردان دئییلَم کی، اَتیم یئییله» و سایره. یارادیجیلیغی‌نین تدقیقی گؤسترین کی، م. ف. آخوُندوْف بوتون وارلیغی ایله ایچریسیندن چیخدیغی خالقا، اوْنون حیاتینا، عادت ـ عنعنه‌لرینه، فوْلکلوروُنا باغلی بیر صنعتکار اوْلموشدور.

XIX عصرین بیر سیرا ایجتیماعی، پئداقوژی و تربیه‌وی فیکیرلری باخیمیندان خالق ادبیاتینا مراجعت س. اَ. شیروانی‌نین یارادیجیلیغیندا خوصوصی یئر توُتوردو. شاعیر آذربایجان خالق ادبیاتینی، قدیم شرق روایت و

افسانه‌لرینی یاخشی بیلیردی. لاکین س. اَ. شیروانی هَر بیر ناغیلی، افسانه‌نی، تمثیلی قارشیسیندا قوْیدوغو یارادیجیلیق مقصدلرینه تابع ائدیردی. س. اَ شیروانی اؤز یارادیجیلیغیندا خالق ناغیللارینا موهوم یئر وئرمیشدیر. بوُنلاردان دا اوْ، تربیه‌وی فیکیرلر تبلیغ ائتمک، یاخود دا یوُخاری صینیف‌لری، وارلی‌لاری و روُحانی‌لری تنقید ائتمک اوچون ایستیفاده ائتمیشدیر. بونا میثال اوْلاراق «قوْجا آنا و وْغلو»، «کؤپه‌یه احسان»، «دَلی شیطان» و باشقا اثرلرینی گؤسترە بیلریک.

س. اَ شیروانی آذربایجان ادبیاتی تاریخینده هم‌ده اوُشاقلار اوچون قیمتلی اثرلر یازان بیر صنعتکار کیمی ده مشهوردور. اگر دیقّت ائتسک، اوُشاقلار اوچون یازدیغی اَن گؤزل، اَیله‌نجه‌لی اثرلرینین موضوع‌سوُنو اَدیب خالق ادبیاتیندان گؤتورموشدور. شاعیر بوُنلار اوزرینده دیقّتله ایشله‌میش، یارادیجیلیق ایشی آپارمیش، اوْنلاری جیلالاییب، تربیه‌وی فیکیرلری ایله داهادا قووَتلندیرمیشدیر. «خئییر سؤیله‌مز»، «ایسکندر ایله دَلی»، «بیرده ووُرسان هئچ نه»، «مجنون و لیلی‌نین ایتی»، «مجنونون گؤزو ایله باخ»، «آخیر قبریستانلیغا گله‌جک» و سایره حیکایه‌لری و بیر سیرا تمثیل‌لری خالق ناغیل، روایت، لطیفه و تمثیل‌لری اساسیندا یازیلمیشدیر.

XX عصرین اوّللرینده تاریخی ـ ایجتیماعی حادیثه‌لرله علاقه‌دار خالق ادبیاتیندان ایستیفاده ده قوُوَتله‌نیر. شیفاهی ادبیاتدان خالقی اوْیاتماق، تربیه‌لندیرمک واسیطه‌لریندن بیر کسیمی ایستیفاده ائدیلیر. ج. محمدقلی‌زاده، اَ. حاق‌وئردی‌یئف، آ. صحّت، م. اَ. صابیر، ن. نریمانوف، ح. جاوید، ی. و. چمن‌زمینلی، او. حاجی بَی اوْف و باشقا صنعتکارلاریمیز چوْخ تئز ـ تئز خالق یارادیجیلیغنا مراجعت ائدیرلر. «موْللا نصرالدین» ژوُرنالی اؤز صحیفه‌لرینده خوصوصی بیر گوشه آچاراق فوْلکلوْرون بیر سیرا ژانرلاریندان قارشیسینا قوْیدوغو فیکیرلری، مقصدلری داها کسکین، آیدین، عیانی وئرمک اوچون ایستیفاده ائدیردی.

او حاجی بَی اوْف آذربایجان میلّی اوْپئراسینین اساسینی قوْیدوغو «لیلی و مجنون»، «اصلی و کرم»، «شاه عباس و خورشیدبانو» و باشقا اثرلرینین موضوع‌سونو خالق یارادیجیلیغیندان گؤتوروشدور. بو اثرلرده هم فوْلکلور، هم‌ده خالق موسیقی‌سینین تأثیری آچیقجاسینا اؤزونو گؤسترمکده‌دیر.

XX عصرین اوٚللرینده ده بیر سیرا صنعتکارلاریمیز اؤز اوٚشاق اثرلری اوچون خالق ادبیاتینا مراجعت ائتمیشلر. بو هله XIX عصرده س. اَ شیروانی طرفیندن باشلانان بیر عنعنه ایدی. بو دؤورده بو عنعنه‌نی م. اَ. صابیر، آ. صحت، س.س. آخوندوف، آ. شایق داوام ائتدیریرلر. خالق ادبیاتیندا دا محض معین تربیه‌وی مقصدلر اوچون ایشله‌نن موضوعلار یئنی دؤور صنعتکارلاریمیزا بؤیوک قیدا وئریر.

آ. شایق آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتینی دریندن بیلَن و سئون بیر صنعتکار اوٚلموشدور. ناغیل یارادیجیلیغی ایشینی اَدیب بوتون عؤمرو بوٚیو داوام ائتدیرمیشدیر. مثلاً، «تیقتیق خانیم» (1910)، «یاخشی آرخا» (1911)، «تولکو حج‌جه گئدیر» (1911)، «تاپدیق دده» (1937) و سایره گؤسترمک اوٚلار. آ. شایق 11 ـ 1910 ـ نجی ایللرده، ایرتجاع‌نین قیزغین بیر دؤورونده بئله ناغیللار یازمیش ایستثمارچیلارا، فیریلداقچی ریاکار، یالانچی و حیله‌گره، باجاریق‌سیز، کوت، لوٚغا، آوارا اینسانلارا قارشی کیچیک اوٚخوجولاردا کین و نیفرت اوٚیاتمیشدیر.

بو جهتدن اوٚنون درام اثرلری خوصوصیله دیقّتی جلب ائدیر. 1910 ـ نجو ایللردن باشلایاراق عؤمرونون سوٚنونا قدر یازدیغی «گؤزل باهار»، «ائل اوٚغلو»، «وطن» و باشقا پیئس‌لرینده بالالاریمیزی اوٚلو بابالاریمیزین قهرمانلیق عنعنه‌لری اوزرینده تربیه ائتمیشدیر. سوٚوئت حاکیمیتی ایللرینده یازدیغی مشهور «قوٚچ پوٚلاد» پوٚئماسی خالق قهرمانلیق داستانلاریندان یارادیجی صورتده قیدالانمانین گؤزل نومونه‌سیدیر.

سوٚوئت حاکیمیتی ایللرینده ادبیات و فوٚلکلوٚر مسأله‌سی خوصوصی بیر ایستقامت گؤتورور. خالق اوچون ادبیات، عوومیتله، مدنیت یاراتماق ایسته‌ین صنعتکارلار خالق یارادیجیلیغی‌نین هم مضمون، هم‌ده فوٚرما جهتدن گؤزل بیر منبع اوٚلدوغونو درک ائدیردیلر. 20ـ نجی ایللرده هله اینقیلابدان اول یارادیجیلیغا باشلایان ج. جاببارلی (جبارلی)، م. س. اوٚردوبادی، اَ. حاق‌وئردی‌یئف، ح. جاوان کیمی صنعتکارلار فوٚلکلوٚردان بهره‌لنرک گؤزل اثرلرینی یازیرلار. همین یازیچیلار ایچریسینده جعفر جبارلی خوصوصی بیر یئر توٚتوردو.

ج. جبارلی خالق یارادیجیلیغیندان گئنیش میقیاسدا ایستیفاده ائدیردی. اَدیب خالق اثرلرینه چوْخ احتیاطلا، حساسلیقلا یاناشیر، بو ادبی چشمه‌دن گؤتوردویو موضوع و موْتیولری اؤز بدیعی تفکرو سوزگه‌جیندن کئچیررک اوْنا یئنی طراوت وئریر، زامانین موهوم ایجتیماعی ـ تربیه‌وی مسأله‌لری ایله یوْغوروب یئنه خالقا قایتاریردی. اَدیب بیر نئچه اثرینین موضوع‌سونو خالق ادبیاتیندان آلمیشدیر. بوُنلار «سیتاره» آدلی اوْپئرا ـ لیبرئت‌توْسو (1916)، «اینجه» پیئسی (1920) و «قیز قالاسی» (1923) پوْئماسیدیر.

«ستاره» اثری «آلی خان و پری خانیم» آدلی آذربایجان خالق داستانی اساسیندا یازیلمیشدیر. اَدیب اولاً، بو خالق داستانینی، اوْنون مضمون و فوْرماسینی چوْخ یاخشی بیلیرمیش، اوْنا گؤره‌ده بوُرادا خالق شعری اوسلوبوندا گؤزل نومونه‌لر یاراتمیشدیر. هم‌ده بو اثردن ج. جبارلی‌نین «راست»، «سیمایی شمس»، «چارگاه»، «بایاتی شیراز»، «بایاتی کورد»، «کورد شاهناز»، «شوشتر» و سایره آذربایجان خالق موُغاملارینا دا یاخیندان بَلد اوْلدوغو آیدینلاشیر، چونکی «سیتاره» اثری همین موُغاملارین مضمون و خاراکتئرینه اوُیغون یازیلمیشدیر.

«اینجه» پیئسی ایسه اَن چوْخ XIX عصردن ایستثمارچیلارا، چاریزمین (تئزاریزمین. ک) مستملکه‌چیلیک سیاستینه قارشی آذربایجانین موختلیف یئرلرینده جوْشان کندلی عصیانلارینا حصر ائدیلن خالق روایت و داستانلاریندان ایستیفاده ائدیلرک یازیلمیشدیر.

«قیز قالاسی» پوْئماسینین‌دا سوُژئتینی قدیم آذربایجان افسانه‌سی تشکیل ائدیر. ج. جبارلی همین روایت‌دن ایستیفاده ائدرک گؤزل، عیصمتلی دوُرنانین اوُنودولماز صورتینی یاراتمیشدیر، هم‌ده فئودال دونیاسینین آزغین‌لیغینی، اؤزباشینالیغینی، یاراماز قایدا و قانونلارینی دامغالامیشدیر.

بوُنلاردان باشقا ج. جبارلی اؤز اثرلرینده ماهنیلاردان، بایاتی، آتالار سؤزو، ضربی ـ مثللردن، ائل سؤزلریندن، روایتلردن باجاریقلا ایستیفاده ائتمیشدیر. «کوچه‌لره سوُ سَپمیشم»، «آی کَمریم، کَمریم»، «ساری گلین» «گلمه

ـ گلمه، گئت، آ گولوم»، «قالانین دیبینده بیر قوُش اوْلایدیم» وس. خالق ماهنیلاری اَدیبین درام اثرلرینه خوصوصی بیر ملاحت وئریر.

ج. جبارلی آذربایجان خالق بایاتی، لایلا، اوْخشامالارینی‌دا چوْخ سئویردی. بوُنلارا بیز اَن چوْخ درام اثرلرینده قادین صورتلرینین دیلینده راست گلیریک. ادیب قادینلارین داخیلی عالمینی، خاراکتئرینی آچماق اوچون بایاتی و لایلاردان بیر واسیطه کیمی ایستیفاده ائدیر. سیتاره، اینجه، گول‌ناز، یاخشی و باشقا صورتلر دوشدوکلری شرایطده، آرزو و ایستکلرینه اوُیغون لایلا و بایاتیلار سؤیله‌ییرلر. بئله‌لیکله ج. جبارلی شیفاهی خالق ادبیاتیندان یئنی موعاصیر مدنیت باخیمیندان یارادیجی صورتده ایستیفاده ائدن ایلک آذربایجان سوْوئت اَدیبی کیمی یوکسلدی، بو ساحه‌ده گؤزل عنعنه‌لر یاراتدی.

سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده یارادیجیلیغا باشلایان صنعتکارلاریمیز خالق ادبیاتیندان یئنی دؤورده یارادیجی صورتده ایستیفاده ائدیرلر. شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین مضمون، فوْرما، دیل مسأله‌لری یئنی سوْوئت یزیچیلارینین اَدبی یارادیجیلیغی‌نین فوْرمالاشماسیندا موهوم روْل اوْینایییر. خالق ادبیاتی، خالق موسیقی‌سی گئنیش میقیاس‌دا ادبیات، اینجه صنعت، مدنیت‌یمیزه داخیل اوْلور.

معلومدور کی، بؤیوک پروْلئتار اَدیبی م. قورکی (گورکی) خالق ادبیاتیندان ایستیفاده و اوْنون تدقیقی ساحه‌سینده بوتون سوْوئت خالقلارینین صنعتکارلاری اوچون نومونه گؤسترمیشدیر. خوصوصیله 1934ـ نجو ایلده سوْوئت یازیچیلارینین بیرینجی عوموم اتفاق قوُرولتاییندا‌کی چیخیشی بوُن اَن پارلاق میثالی ایدی. ص. ووُروغون قوُرولتای‌دان سوْنرا آذربایجان یازیچلار اتفاقی‌نین پلئنوْموُندا معروضه ائله‌میش، بو معروضه‌ده آذربایجان فوْلکلورونون بؤیوک ایدئیا، ائستئتیک اهمیتیندن دانیشمیش و بوتون آذربایجان مدنیت خادیملرینین فوْلکلوردان یارادیجی صورتده ایستیفاده ائتمه‌یه چاغیرمیشدیر. «سوْوئت یازیچیلارینین بیرینجی عوموم اتفاق قوُرولتاییندا م. قورکی بیزه دئدی کی، اؤز فوْلکلور ادبیاتینیزی ییغینیز، بوُ، سؤز

صنعتی‌نین باشلانغیجی‌دیر، صنعت، یازی ادبیاتی اوْلمادان اوّل اینسان تاریخینده فوْلکلور ادبیاتی اینکیشاف ائتمیشدیر. اوْدور کی، اؤز فوْلکلور ادبیاتینیزی اؤیرَنین».[١٦٤]

30ـ نجو ایللرده آرتیق خالق ادبیاتیندان ایستیفاده ساحه‌سینده ج. جبارلی کیمی بؤیوک صنعتکارین اؤرنک اوْلا بیله‌جک تجروبه‌سی وار ایدی. ادیبین عنعنه‌لریندن اوْنون طلبه‌لری ص. ووُرغون، اوْ، ساری وَللی، م. ابراهیم‌اوْف، میرجلال، م. رحیم‌اوْف، م. حسین، اَ. ولی‌یئف، م. راحیم و باشقا صنعتکارلار ایستیفاده ائدیردیلر.

آذربایجان سوْوئت پوْئزییاسی نوماینده‌لری ایچریسینده فوْلکلوْرا تئز ـ تئز مراجعت ائدن، اوْندان بؤیوک مهارتله قیدالانان خالق شاعیری صمد ووُرغون یارادیجیلیغی خوصوصی بیر تدقیقاتا مؤحتاجدیر.

هر شئیدن اول، شاعیرین یارادیجیلیغینا آذربایجان عاشیق پوْئزییاسینین تأثیرینی قئید ائتمه‌لی‌ییک. اوْ، اوُشاقلیغینی کنده کئچیرمیش، عاشیقلارین مجلیسلرینده اوْلموش، داستان و ناغیللارینی دینله‌میش، اَزبرله‌میشدیر. همین موضوع‌دا «عاشیغین دردی»، «عاشیق حسین»، «عاشیق قارداشیما»، «عاشیق شمشیره» وس. شعرلرینی یازمیشدیر. ایندی بوُنلاریندا چوْخوسو خالق ماهنیلاری سیراسینا کئچمیشدیر.

ص. ووُرغون خالق افسانه، روایتلرینی‌ده یاخشی بیلیردی. «آیین افسانه‌سی»، «قیز قایاسی»، «بوُلاق افسانه‌سی»، «آصلان قایاسی» و سایر پوْئمالارینی افسانه‌لر اساسیندا یازمیشدیر. بو افسانه‌لر سوْوئت دؤورومو‌زده، خالقی ماراقلاندیران، دوشوندورن بیر چوْخ ایجتیماعی ـ اخلاقی مثللرله علاقه‌لندیریلمیش، پوْئمالارین سوْنوُندا گؤزل فلسفی نتیجه‌لر چیخاریلمیشدیر.

بایاتیلار، ماهنیلار شاعیرین پوْئما و دراملارینی زینت‌لندیرمیشدیر. بوُنلاری اوْ، اثرلرینده ایشله‌تمکله یاناشی اؤزو خالق اثرلریندن سئچیلمه‌ین نومونه‌لر یاراتمیشدیر. شاعیر بوُنونلا برابر خالق موسیقی‌سینی،

[164] ـ ص. ووُرغون. اثرلر، 5 ـ نجی جیلد، باکی، 1972، ص. 26.

موُغاملاری‌دا بیلیردی. ص. ووُرغونون دراملاریندا آذربایجان خالق داستانلارینا مخصوص بیر شیرین‌لیک، آخیجی‌لیق، اوْپیتمیزم و روْمانتیکا واردیر.

«واقیف» درامی خالق یارادیجیلیغیندان بؤیوک اوُستالیقلا بهره‌لنمه‌نین اَن گؤزل نومونه‌سیدیر. بوُرادا خالق ماهنی‌سی، لطیفه‌سی، آتالار سؤزو، مثللری، خالق یوُموْروُ اعجازکار بیر قلمین سایه‌سینده بوتون اثره هوْپدوُرولموشدور. درام‌دا خالق یارادیجیلیغیندا اوْلان حیکمت‌لی قوْجا، تلخک، قاری و باشقا صورتلر بوتون تاریخی حادیثه‌لرین فوْنوندا چوْخ گؤزل تصویر اوْلونموشدور. آذربایجان خالق یازیچیلاریندان م. رضاقلی‌زاده، اَ. عباس‌اوْف، م. سیدزاده، م. دیل‌بازی، ق. موسی‌یئف و باشقالاری فوْلکلوردان آلدیغی موضوعلار اساسیندا بالالاریمیز اوچون گؤزل اثرلر یاراتمیشلار.

ادبیاتیمیزین سوْنراکی نسیلی‌نین نوماینده‌لری اوْلان ب. واهابزاده، ای. شیخلی، ح. حسین‌زاده، ن. خزری، ای. حسین‌اوْف، محمد آراز، اَ. اَیلیسلی و باشقالاری حال ـ حاضیردا آذربایجان فوْلکلورونون فوْرما، دیل خوصوصیتلریندن یارادیجی صورتده فایدالانیرلار. بوُدا اوْنلارین یارادیجیلیغینا میلّی کوْلوْریت، ساده‌لیک، رئال‌لیق، حیات حادیثه‌لرینه آیدین باخماق وس. کیمی گؤزل کیفیتلر گتیریر. بئله‌لیکله سوْوئت حاکیمیتی ایللرینده صنعتکار و خالق بیر ـ بیرینه داهادا یاخینلاشمیش، قاینایب، قاریشمیشدیر. خالقین عصرلر اوُزونو اَلده ائتدییی تجروبه و سیناقلارین بدیعی مجسّمه‌سی اوْلان شیفاهی خالق یارادیجیلیغی یئنی، موعاصیر مدنیتی یارادیلماسیندا موهوم روْل اوْینایان عامیللردن بیرینه چئوریلمیشدیر.

ادبیات:

1ـ ح. آراسلی. نیظامی و آذربایجان خالق ادبیاتیع نیظامی گنجه‌وی (مقاله‌لر مجموعه‌سی)، باکی، 1947.

2ـ ی. ائـ . بئرتئلس. بؤیوک آذربایجان شاعیری نیظامی، باکی، 1940.

3ـ م. علی‌اکبراوْف، ن. گنجه‌وی و آذربایجان خالق یارادیجیلیغی، «آذربایجان مکتبی» ژورنالی، 1948، ن. 4.

4ـ اَ. آخوندوف. ن. گنجه‌وی و خالق یارادیجیلیغی، EA خبرلری، 1954، ن. 2.

5ـ ق. آلی یئف. (سند. ح)

6ـ ر. آزاده. آذربایجان ائپیک شعرینین اینکیشافی یوْللاری، 1975.

7ـ ق. جاهانی. آذربایجان ادبیاتیندا نیظامی عنعنه‌لری، باکی، 1979.

8ـ م. جعفر. فضولی دوشونور، باکی، 1959.

9ـ آ. واقیف. فضولی اؤیرَدیر، باکی، 1978.

10ـ ای. بابایئف، فضولی و شیفاهی خالق ادبیاتی، و. ای. لئنین آدینا، کریل ـ نین اثرلری، 1959، ن. 7.

11ـ ت. خالیص بَی‌لی. ن. گنجه‌وی و آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی («یئددی گؤزل» اثری اساسیندا) باکی. 1988.

12ـ بالاش آذراوْغلو. محمدامین، باکی، 1977.

13ـ آ. داداش‌زاده. واقیف، حیاتی و یارادیجیلیغی، باکی، 1966.

14ـ ک. طالیب‌زاده. XX عصر آذربایجان تنقیدی، باکی، 1966.

15ـ ک. محمداوْف. قسیم بَی ذاکیر، باکی، 1957.

16ـ اَ. سال‌الدین، آذربایجان شعری و فوْلکلور، باکی، 1982.

17ـ اَ. سال‌الدین، آذربایجان شعری و فوْلکلور، باکی، .1982

18ـ م. ح. طهماسب. ح. جبارلی و شیفاهی ادبیات، «آذربایجان» ژورنالی، 1959، ن. 12.

19ـ پ. افندی‌یئف. ص. ووُرغون و آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، «آذربایجان» ژورنالی، 1959، ن. 3.

20ـ پ. افندی‌یئف. ج. جبارلی و خالق یارادیجیلیغی، «یازیچی»، 1985.